

تصویر ابو عبد الرحمن الکردي

پوخته‌ی میژووی ئیسلامی

لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ
نوسینی

د / محهمهد سوهیل طقوش

وهرگیرانی

تهاد جلال حبیب الله

چاپی یه کهم

۲۰۰۹

پوخته‌ی میژووی ئیسلامی

نوسینی :

د / محمد مه‌د سوهیل طقوش

وه‌رگیږانی :

نهاد جلال حبیب الله

چاپی یه‌که‌م

۲۰۰۹

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

پیناسی کتیب

- ناوی کتیب: پوختهی میژووی ئیسلامی
- نویسنی: د/محهمه د سهیل طقوش
- وهرگیڕانی: نهاد جلال حبیب الله
- دیزاین: ابراهیم معروف
- نۆرهی چاپ: یهکه م ۲۰۰۹
- شوینی چاپ: دارالفکر - بیروت - لبنان
- تیراژ: ۲۰۰۰

ماقی له چاپ دانهوهی ئەم بهرهمه پارێزراوه بۆ
ناوهندی رۆشنییر نۆچاپ و بلاوکردنهوه

ژمارهی سپاردنی (۱۱۴۴)ی سالی ۲۰۰۹ ی وهزارهتی رۆشنییری ههریمی
کوردستانی پیدراوه

پيشه‌کى وهرگير

سوپاس و ستایشی بی پایان بۆخوای گه‌وره و میهره‌بان ، سوپاسیک که شیاوی گه‌وره‌ی خوئی و ستایشیک که شیاوی میهر و میهره‌بانی نه‌وبیت ، پاشان سه‌لات و سه‌لامی خوای گه‌وره له‌پینغه‌مبه‌ری نازیز و خوشه‌ویستمان ، سه‌رکرده‌ی مروّقیه‌تی ، گه‌وره‌ی نه‌وه‌ی ئاده‌م (علیه السلام) ، پيشه‌نگی موسلمان و کوّتای پینغه‌مبه‌ران که خوای گه‌وره کردیه خه‌لّاتی مروّقیه‌تی (به‌دایکوبا و که‌وه‌به‌قربانی بین) سه‌لات و سه‌لامی خوا له‌ئاله‌به‌ییتی پینغه‌مبه‌ر (ﷺ) ، ئه‌وانه‌ی خوای گه‌وره له‌قورئانی پیروژدا و سه‌فو باسی کردون و دلخۆشکهری دلّان ، سه‌لات و سه‌لامی خوا له‌یارانی پینغه‌مبه‌ر (ﷺ) ، ئه‌وانه‌ی خوالییان رازیبوو و نه‌وانیش له‌خوا رازیبوون و پینغه‌مبه‌ریش (ﷺ) و هک خوئی ناوچیش و سه‌فی کردون ، سه‌لات و سه‌لامی خوا له‌هموو ئه‌وانه‌یش که‌به‌دیرتایی میژوی نیسه‌لامی تا ئه‌مروو تا دواپوژیش شوینکه‌وته‌ی راستی په‌یامی نیسه‌لامن.

له‌پرستیدا زۆرسه‌خته بتوانریت له‌یه‌ک به‌رگدا میژوی به‌ر فراوانی ئوممه‌تیک تو‌ماریکریت ، ئه‌ویش ئوممه‌تیک که‌خوای گه‌وره به ﴿ کُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ ﴾ و سه‌فی کردون با جارجاره له‌چه‌ندلایه‌که‌وه له‌م و سه‌فه‌یش لایان دابیت ، به‌لام هه‌رئهم و سه‌فه‌گرتونیه‌وه.

میژوی هه‌رئوممه‌تیک پیویستی به‌بواره‌کانی سیاسی و سه‌ربازی و ئاینی و روژشیر و فه‌ره‌نگی و زانستی و ژیا‌ری و ... هتد هه‌یه تاخوینه‌ری ئه‌و میژووه بریار له‌سه‌ره‌ئو میژووه بدات ئه‌گه‌ره‌هاتوو ۵۰٪ زیاتری هیئا ئه‌وا له‌پینوانه‌که‌دا دهرچوه ، ئه‌گه‌رنا که‌م تر به‌واتای که‌وتن دیت ، پله‌ی که‌مالیش هه‌مووکات ده‌گمهن بووه.

ده‌ی میژوی نیسه‌لامیش میژوی مروّقه‌و له‌ویازنه‌یه دهرناچیت ، هه‌رچه‌نده تایبه‌ت مه‌ندیه‌کانی جیا‌بن ، بۆیه پیویسته ئه‌ولایه‌نانه‌ی ئه‌و میژووه رون بکرینه‌وه و بریاریان له‌سه‌ربدریت ، سوپاس بۆ خوای گه‌وره‌یش زانایانی موسلمان هه‌رله‌سه‌ره‌هاتوه هۆشیاری میژوویان هه‌بووه و به‌وردی تو‌ماریان کردوه .

به لام ئه وهی جیگله ییه میژوونوسه نوپکان بهگشتی ریژه وه سیاسیسه که ی میژووده گر نه بهر چونکه دنیای ئه مپو بوته دنیای سیاست ، نیت هر به و پیوره سیاسیسه یش بریار له سه ره ئه و میژوه ده دن .
ده ی به دننیا یه وه دنیای سیاستیش گه وره ترین چه وتیو نه پیکانه کان له خوده گریت .

له لایه کی تره وه ناحه زانی میژووی ئیسلامیش ئه مه یان قوستوتوه و ده که ونه گه وره کردن و نیشان دانی لایه نه چه وته کانی میژووی ئیسلامی و له بهر ده رگای کۆشکی ئه و میژووه دا هاواری بو ده که ن ، نیتروابه و میژووه ده که ن یه کسان به خوینو مملانی بیت ، که چی وه لامی ئه و پرسیاره ناده نه وه ئه ی بوچی روژ به روژ په لیاویش و ئه و ماوه دریزخایه نه ی خایاند ، ئه ی بوچی هیشتا به وه موفشاره وه جیده ستوو شوینه واره کانی نه سراونه ته وه و خه ریکه به ره و سه رکه وتن هه نگاو ده نین؟ رویشیان نایکات خه لکی ببه نه ناو کۆشکی ئه و میژووه و هه رله بهر ده رگاو خراپه کانیان که له که کردوه و به خه لکی ده لین: پیویستناکات بچنه ژوره وه مستیک نمونه ی خه رواریکه .

موسلمانانیش به ته مه لئی و که مه ترخه می خو یان خه ریکه رابردوی خو یان له بیر کردوه و مۆرکی ته وه زه لی ئه مریشیان به سه ر دوینیدا ده سه پیین، هه رچه نده سوپاس بوخوا ئا ماره کانی هیوا و ئومیده واری له ده رکه وتندان .

ئه م کتیبه ی بهر ده ستی به ریزتان (پوخته ی میژووی ئیسلامی) له نویسی دکتور (محمد سهیل طقوش) ه نوسه ر دانیشتوی لبنان و تایبته مه ندی میژووی ئیسلامی به شی میژووی عوسمانیه ، نوسه ر له سه ر میژووی ئیسلامی چه ندین کتیبی تری هه یه ، وه له سه ر میژووی خه لیفه کانی راشدین و ده وه تی ئومه وی و ده وه تی عه باسی که وه رم گیراوه ته سه ر زما نی کوردی و ئیستاله ژیرچا پدایه هه روه ها ئه یوبیه کان و دو بهرگ له سه ر سه لجویه کان و له سه ر فاتمیه کان و دو بهرگ له سه ر مه غۆله کان و له سه ر ده وه له تی عوسمانی و... هتد .

ئه وه ی خالی سه ره نجه نوسه ر له نویسینه کانیدا ته نها ده ست بو بوای سیاسی میژووی ئیسلامی ده بات ، بو یه چاوه روان ده کریت زیاتر بکه ویته هه لوه ، به لام

بهراستی ههولئ داوه بهرچا ورونيهكي زور ئاسويهكي فراوانى ههبيت و زياترين چارهسهرى بو ئه وباره سياسي ميژووى ويسلامى كردوه.

نوسهر سپاردهى زانستى له نوسينه كانيدا پاراستوه و شارهزايهكي باشى له چه ند زمانيدا ههيه و سهرچاوه عه ره بى و فارسى و ئنگليزى و توركى ئه وروپيه كانى بهكار هئناوه، ههولئ داوه وهك كه سيكى بيلايه ن قسه بكات ئيتر باخوى هه ئارا ستهيه كى ئاينى يان هزرى ههبيت، نوسهر خوى موسلمانوه و سه ره به مزه به بى ئه هلى سوننهيه.

تاي به ته ندى ئه م كتي به له مه دايه كه نوسهر ههولئ داوه به پوختى گرن گترين روداوه كانى ميژووى ئيسلامى هه ره له سه رده مى پيش پيغه مبه رايه تيه وه تا كو تاى روخانى خه لافه تى ئيسلامى عوسمانى به ئينى تو پوخته ليك دانه وه يه كى بو بكات، ههروه ها هه موجوده راکانى هئناوه و دواتر بريارى خوى داوه.

به لام وهك ئه مانه تيكي زانستى و ئاينى به خوينه ران ئه ئين: ئه مه بواريكى ئه و ميژوويه و پنيويسته بو وه رگرتنى واتاى دروستى ئه و ميژووه لايه نه كاترى ئه و ميژووه شاره زابى ن، بو ئه مه ش ده توانن بگه ري نه وه بو سه رچاوه كانى ميژووى ئيسلامى، يان ئه گه ر خوينه ر ئه مه ي به گران زانى كتي بيكى ماموستا (محمد خضرى به گ) مان وه رگي را وه ته سه ر زمانى كوردى به نا و نيشانى (چه ندوانه يه ك له ميژووى ئيسلامى) كه كورته يه كى چه ند بواريكى ترى ئه و ميژووه ي هئناوه.

بهراستى بو ئرخاندى ئه م كتي به ناتوانين هيج بلين هينده نه بي ت دلخوشى خو مان به م هه وله نه وازشيه ده رده برين و ده پار پينه وه خواى گه ره پا دا شتى نوسه رو وه رگي ر بدا ته وه و له هه رچه كدا نه يان پيكا بي ت لى يان خوش بي ت، چونكه ئه وانيش مرو فن و جى هه له و كه مو كور تين.

له وه رگي رانه كدا هه ولد را وه تائه و په رى توانا ساد ه يى و ره وانى به كار به ئنر ي ت، سپارده ي زانستيش له به رچا و گي را وه و هيج ده سته كارى ده قى نوسه ر نه كرا وه، ته نها هينده نه بي ت نوسه ره به ر هه ره ويه ك بي ت كه خوى ده يزاني ت ناوى ها وه لاني

بەتەنھا ھىناو، ئىمەيش ۋەرىزىك بۇيان كەخو لەقورئاندا شاھىتەتى بۇداون دەستەواژەى (ﷺ) مان بۇبەكارھىناون، ئىترلەۋەزىاتر ھىچ دەستكارىەك نەكراۋە. لەخو دەپارىمەۋە ئەم ھەولەنەۋازشىە لەم بەندە ھەژارەى خۇى ۋەرىگىرئەت ۋ پاك ۋپوخت لەپىناۋى خۇىدائىت ۋ خۇىنەرى كوردىش لىسودمەندىبىت. ھىوادارم خۇىنەرانىش ھەر رەخنەۋ تىبىنى ۋ پىشنىارىكىان ھەبو ئاگادارمان بىكەنەۋە.

خوآپاداشتى دلسۇزان ۋ پىرستان ون ناكات، ھەرئەۋىش بىسەرۋو بىنەر ۋ زانائىە.

نهاد جلال حبيب الله

۹-شوال - ۱۴۲۹

پيشه‌کي نووسر

سوپاس و ستايش بۆ پوره‌دگاري جيهانيان، سلات و سلا ميس له‌سهر گه‌وره‌مان موحه‌مده‌دي
کوټاي پيغمبه‌ران، سلات و سلام له‌هممو نالوبه‌يت و ياراني سه‌روه‌مان. پاشان: ده‌کريت هر
کتيبک به‌ته‌نبا ده‌رپري بابته‌ي خو‌ي نه‌بيت، به‌لکو قسه له‌سهر قوناغی نويسنيشي بکات، نم
کتيه‌ش ميژوي جيهاني نيسلامي له‌ناسياو نه‌فرقياو نه‌وروا له‌بواره سياسي‌که‌يه‌وه له‌نيوان (۱-
۱۳۴۲/ک-۶۲۲-۱۹۲۴) ۱۵ له‌خو ده‌گريت.

له‌دواي خو‌يتندنه‌وي پروداوه‌کاني نه‌و ماوه‌يه به‌جيا له‌سه‌رده‌مي پيغمبه‌رايه‌تي، تيبني نه‌وه‌مکرد
که‌به‌پتي هيلتيكي سنوردارو دياربکراو ده‌چيت، هر له‌سه‌رده‌مي له‌دايکبوني ده‌ولت و تپه‌ربون
به‌گه‌شه‌سندنو سه‌رکه‌وتني به‌ره‌و لوکهو دواتر دارماني، به‌پتي بيردوزه‌که‌ي نين خهلدون
سه‌بارت به‌بنياي ده‌ولته‌تان به‌رپوه چوره.

له‌ناوه‌رؤکيشدا تووي داپوشراوي هه‌له‌وشاني له‌خوگرته‌وو تا به‌رده‌وام گه‌شه‌بکات و
هه‌لبکه‌ويت تاله‌ناوي ببات و شوپنه‌واره‌کاني بيمينه‌وه و ياديان بکريت، هه‌روه‌ک ميژوه‌که‌شي ده‌بيته
په‌ندو نه‌زمون بۆ نه‌وه‌کاني دواتر، لم کتيه‌دا له‌دواي پيشه‌کي و سه‌ره‌تايه‌کي سه‌رده‌مي
نه‌زاني (جاهيلي) پوخته‌ي هه‌شت سه‌رده‌مي نيسلامي ده‌خه‌مه‌روو.

نه‌گه‌ر سه‌رده‌مي پيغمبه‌رايه‌تي به‌ره‌ته به‌روباوه‌رپيه‌کاني ناييني نيسلامي داناو رپيازي
ده‌ستيشانکردن و به‌شه‌کاني نيمچه دورگه‌ي عه‌ره‌بي له‌ژيز به‌ک سه‌رکردايه‌تي سياسي و ناييندا به‌ک
خست، نه‌وا زباني پيغمبه‌ر(ﷺ) پر په‌ندو به‌خششو چاکرين و راسترين رپنگه‌يه‌که تا بگيرته‌به‌ر،
له‌زياندا پله‌ي که‌مال هه‌يه تائه‌وي باوکان مندا‌الانبان له‌سه‌ري گۆشکه‌ن، به‌لکو غوونه‌ي بالاي
که‌مالي مرؤفايه‌تبه له‌هممو شتيکدا که مرؤف توناي هه‌بيت.

پيغمبه‌ر(ﷺ) هه‌موو سيفه‌تيکي جواني و به‌رزي و که‌مالي ره‌وشت و عه‌قلي و ده‌رووني هه‌بوو،
خوای گه‌وره به‌چاکرين شوپه پوره‌رده‌ي کردو کردی به‌غوونه‌يه‌کي زيندو بۆ که‌سايه‌تي به‌هيز،
که‌سايه‌تبه‌ک که‌بتوانيت به‌نيمان و باوه‌ره‌که‌ي خراپه‌کاني رۆزگار چاکبکات، جا پيغمبه‌ري
خو(ﷺ) تواني نه‌ريت و برو هزي گه‌له‌که‌ي خو‌ي بگورپيت و لاري و لاساري ره‌وشتيان
رپکبکاته‌وه و به‌توناو به‌هيزي به‌ره‌و رپنگه‌ي غوونه‌ي بالاي پالي پتوه‌بيت و به‌ره‌و ناستيکي باشرو
پاکزي ناستي ژيان به‌رزيان بکاته‌وه، زباني پيغمبه‌ر(ﷺ) وانه‌يه‌کي زانسته‌ي بۆ نه‌وانه‌ي به‌هيزي
نيمانه‌که‌يان رپنگه‌ي خو‌يان ده‌برن.

سهردهمی راشیدین (۱۱- ۴۰ ک/ ۶۳۲- ۶۶۱ ز) بهدریژه پندهری سهردهمی پیغمبرایهتی داده نریت، چونکه خلیفه راشیدینه کانی زیاترین پیوه نندیان به پیغمبرای خواوه (ﷺ) هه بوو له گه له نهوی سروش (وه سی) که تاییهت بوو به پیغمبرای خواوه (ﷺ) و نه بنجام گه لیکنی لیکه وتوه جیای ده کردنه وه جگه له وه نیز له سهر ریژه ی پیغمبر (ﷺ) ده چون و جیاوازیان نه بوو.

خیلافهتی نه بو به کری صدیق (ﷺ) (۱۱- ۱۳ ک/ ۶۳۲ ز) که خیلافهتیکی کورت بوو، روداو گه لیکنی گه وره ی به خو پیه وه دی که هره شه یان له قمواره ی ده ولته تاز به پیگه یشتوو که ده کرد و خو یان له هه لگه رانه وه ی هندی هوزو بلا و بو ونه وه ی دیارده ی بانگه وازی دروی پیغمبرایه تیدا ده بینه وه، له دوای له ناو بردنی هه لگه رانه و کان و بانگه شه که رانی پیغمبرایه تی، فتوحاتی نیسلامی له ده ره وه ی دورر گه ی عه ره بیدا ده سته پیکرد.

عومهری کوری خه تابه (ﷺ) (۱۳- ۲۳ ک/ ۶۳۴- ۶۴۴ ز) دریژه ی به فتوحاتی نیسلامی دا تانه وه ی ده ولته فراوانبوو و وولاتی شامو مصر و عیراق و فارسی گرتوه وه گهلانی نه و وولاته فته کر او انه نه هاتنه ناو نیسلام نه گهرچی ریشه ی نیسلام له دلی هندیکیان خو ی دانه کوتاییت، ههروه که هندیکیان به ساخته و پوشته وه هل قوستنه وه موستمان بوو بوون، به لام عومهر (ﷺ) بووبه قوربانی نه وه ههسته ده مارگیری و ره گه زیه.

سهردهمی عومانی کوری عه فغان (ﷺ) (۲۵- ۳۵ ک/ ۶۴۴- ۶۵۶ ز) سهره تای بارگرزی سیاسی ناو ده ولتی نیسلامی بوو و نه ویش بووبه قوربانی نه و بارگرزیانه.

له سهردهمی عه لی کوری نه و تالییدا (ﷺ) (۳۶- ۴۰ ک/ ۶۵۶- ۶۶۱ ز) دا نازاوه کان زیاد بوون و دهسته و تاقمه نیسلامیه کان زوربوون و دیدی سیاسی له ریزی موستماناندا بووبه چند لقیق و پیکدادانی به رژه وه نندیه تاییه تیه کان هاته کایه و عه لی کوری نه بو تالییش بووبه قوربانی هه مو نه مانه.

له ده ولته تی نوموه ی (۴۲- ۱۳۲ ک/ ۶۶۱- ۷۵۰ ز) دا که له دوای کوتای پته اتی سهردهمی راشیدی ده ستی پیکرد، هه ره له سهره لدانیه وه تاناو ابوونی له لای زوربه ی میژوونوسان نه پیتی و گرفتنی له خو ده گرت و میژوونوسان له گرفته کاناندا و باسی ده که ن که به چند رهنگیکی ناروون و لیک رهنگ ریژکراییت، نه وه ی زیاتر وینه که ی ره شکر دووه نه و روداوه سخت و ناخوشانه بوون که له سهردهمی نوموه ی دا روویاندا و ههستی موستمانانان بزواند، وه که روداوی که ره بلا و هیر شکرده سهر مه که وه مه دینه، نه مه له سهر ریژو شانشکوی نوموه یه کان رهنگی دایه وه و چندین دهسته و کومه لتی نیسلامی که له سهر شانوی سیاسی له دوای کوشتی عومانی کوری عه فغان و جهنگی صفین ده رکوتن وه که خوارچیو شیعه و نه وانیه چاویان بریووبه ده سه لات و رقیان

لهنوموهیه کان بوو، بوونه دوزمنی نوموهیه کان له بهرامبهردا نوموهیه کان چهند شوینته وار یکی مادی و سیاسی و کۆمه لایه تییان به جیهیشت که بهرپرچی نهوه دهدهنهوه که نوموهیه کان تنها چاویان له دهسلات بوو بیت، به لکو له بهرز کردنهوهی نالای یه کتاپهرستی و جهاددا رۆل یکی دیاریان بینی، ناکریت نهو سرکهوتانهی نوموهیه کان به دیان هینان و نهو سهر بهرزیانهی بنیادیان نان، له ریتیازی نیسلامی جیایان بکهینهوه، چونکه ریتیازی نیسلامی هر له سهردهمی پتغمه بهرایه تیهوه بزوتنهری یه کهمی موسلمانان بووه.

سهبارت بهر ووداوه کانی میژووی عهباسی، میژوویه کی نالۆزو چروپرو تیکه لهو چهندین پتکهاتهی سیاسی هیه، سهردهمه عهباسیه کان به دریزه پندهری سهردهمی نوموهی داده نرین، به لام تیادا چهند ره گهزینکی جیای عهره بی و فارسی و تورکی رۆلیان گیرا، گواسته نهوهی دهسلات له نوموهیه کانهوه بۆ عهباسیه کان ره چهرخانینکی گشتگیر و گۆرانیکی گرنگی له ریرهوی گه شه سهندنی نیسلامیدا پتکهپتاو به شیوهیه کی ریشهیی کۆمه لگه ی نیسلامی گۆری و جیه دهستی خۆی له سهر هه موو به شه کانی ژیان به جیهیشت و ده رگای ده رکهوتنی له سهر شانۆی سیاسی و به جیه گه یاندنی رۆلی گرنگ له ناراسته کردنی رووداوه کان به لکو له سهر کردایه تی موسلماناندا موسلمانان ناعهره به کان کردهوه.

رووداوه کانی سهردهمی عهباسی یه کهم (۱۳۲-۲۳۲/ك ۷۵۰-۸۴۷ز) له روانگه ی کاری خه لیفه عهباسیه کانهوه چاره سهر کردوه، سهبارت بهر ووداوه کانی سهردهمه دوا ییه کانی عهباسی (۲۳۲-۶۵۶/ك ۸۴۷-۱۲۵۸ز) له روانگه ی کاری نهو دهوله تانهوه چاره سهرم کردوه که له کۆشی خیلافه تی عهباسیدا دامه زران و له بهردهم پاشه کشه ی هیزی سیاسی خیلافه تدا بهریر سیاریتی بهر گر یکردن له جیهانی نیسلامیان له نه ستوگرت.

رووداوه کانی میژووی نهنده لوسی (۹۵-۸۹۷/ك ۷۱۳-۱۴۹۲ز) به دیارترین کارو رۆلی موسلمانان داده نریت و زیاترین گرنگی هیه، چونکه پرشنگداری و گه شه سهندن و دهسته وسانی و پاشه کشه ی به خۆیه وه دی، شتیکی ناساییه که فه تی نهنده لوس دریزه پندهری سروشتی فه تی مه غریبه و هه ریه که یان په یوهستی نهوتریانه و باری سیاسیان یه کیکه، نهنده لوس له سهردهمی وویلا یه تی نوموهیدا سهردهمی زیرینی خۆی نیشاندو دوا ی نهوه وولات له ژیر سایه ی دابه شبوونی کۆمه لگه ی عهره بی بۆ چهند دهسته و تاقمیککی ناکۆک، پاشه کشه ی به خۆیه وه دی، نه مه رینگه ی بۆ نیسپانه کان خوشکرد تا به شیوهیه کی سهر کهوتوو چهند چالاکیه کی گیرانه وه ی نهنده لوس له نجامه دن.

بەشى يەكەم

سەردەمى جاھىلى

ۋاباشترە لەپىش لىكۆلىنەۋە لەمىژوۋى دەۋلەتە تانى ئىسلامى، لايەك بەلای مىژوۋى سەردەمى پىش ئىسلامدا بىكەنەۋە، بەتايىەت مىژوۋى گەلە عەرەبىيە كان ۋ باروودۇخى دوو دەۋلەتە دراوسىكانيان، مەبەستەم ئىمىراتۆرىيەتى فارس ۋ ئىمىراتۆرىيەتى رۆمانى رۆژھەلاتى (بىزەنتى) يە.

ھۆكارى ئەمەش ئەۋەبە كەئەو سەردەمە بىرەتە يەكەمى مىژوۋى ئەو گەلانە لەخۆدە گرىت لەپىش ئەۋەى بىرۋباروۋى ئىسلامى يەكەنباخت، بەلام لەسەر سەختى ۋ ئازارى ئەو گەلە دراوسىيانەش بوەستىن كەبەدەست دوو دەسەلاتى فارسى ۋ بىزەنتىيە دەيانچەشت تانەۋەى فەئخۋازە موستمانە كانيان ۋەك رزگار كەر دەبىنى ۋ ھەندىكىيان چورنە ناو ئىسلامەۋە.

ئەگەر لەبابەتە لىكۆلىنەۋە كەماندا ۋەك خالتى سەرەتا بىچىنە سەردەمى جاھىلىيەۋە، ئەۋا خواستى راستەۋخۆى ئەم كارە ئەۋەبە ھەۋلىدە بىن بىرەتە يەكەمىيە كانى ئەو شىۋانە بىچەنەپروو كە دانىشتوانى عەرەبى لەبۋارە جىۋازە كانى ژياندا تىروانىنى خۆيان پىنشان دەدان، بەۋ ھۆكارەى ئەۋ بىرەتە تانە چەند ھۆكارى: بى بزوئەرى رپرەۋى گەشەسەندى مىژوۋى ئەۋان بوون.

دىارە مىژوۋى عەرەب لەپىش ئىسلامدا لەدوۋ قۇناغى كاتى پىكەدەت ۋ خەرىكە مىژوۋنوسان لەسەر ئەۋە يەكەدەنگ بىن كەسۋورى قۇناغى كۆتايى لەسەردەمى جاھىلىيەۋە بۆ پىش دوۋسەدەى پىنجەمۋ شەشەمى زابىنى درىژنايتەۋە. لەبەر ئەۋى بىرەتە يەكەمىنە كانى ئەۋ شىۋازو دىاردانەى لەۋ قۇناغەدا دەر كەۋتن، پەبۋەندى ئەنداميان بەۋ سۋوشتە جوگرافىيەۋە ھەبە كەتايىدا لەدايكبوو ۋ گەشەبىكرد، بۆبە لىكۆلىنەۋە كەمان بەقسە كەردن لەسەر كەشى جوگرافى نىمچەدوۋرگەى عەرەبى دەستپىدە كەبىن.

سۋوشتى جوگرافى:

سۋوشتى جوگرافى نىمچەدوۋرگەى عەرەبى لەروانگەى كارىگەرى بۆسەر جوگرافىيەى مرۆبى دانىشتوانى نىمچەدوۋرگەى عەرەب رۆلتىكى گەۋرەى لەگەشەسەندى رپرەۋى مىژوۋى جاھىلىدا

^۱ مىژوۋنوسان ۋ اراھاتون دەستەۋازەى (مىژوۋى جاھىلى) لەمىژوۋى عەرەب لەپىش ئىسلامدا بىن، جاھىلىش چەمكىكى داھىتراۋە بەدەر كەۋتنى ئىسلام دەر كەۋتۋە، ئەمەش لەبارى عەرەب لەپىش ئىسلام نراۋە تا ئەۋ بارەيان جىيان بىكاتەۋە كەدۋاى دەر كەۋتنى ئىسلام بۆى گۆران، بروانە: على، جواد: المفضل فى تاريخ العرب قبل الإسلام

بيني، هميشه مرؤة له داىكبووى سروشتى خوڤه تى، نه گهر سروشته كهى له شوپتيكه وه بو شوپتيكى تر ته واو جياواتر بېت، له نه نجامى نه وه دا هه رده بى گه شه سه ندنى له ناوچه جياوازه كاندا جياوازييت، هه ولده ده ين له م به شانەى خواره وه دا جوگرافىاى نيمچه دورر گهى عه ره بو به شه سروشتيه كانى له رووى: بارى جوگرافى، پيڤكاته و بنيادو بارى سروشتيه وه شاره زا بين.

بارى جوگرافى:

نيمچه دورر گهى عه ره بى پارچه بيه كى جوگرافى فره به شه وه ده كه وپته به شى باشوورى رۆژئاواى كيشوهرى ناسياو رووبه ره كهى ده گاته سى مليون كيلومەترى چوارگوشه وه له سى لاوه ناو ده وره ي داوه، كه نداوى عه ره بى له رۆژه لاته وه وه زه رباى هيندى له باشووره وه وه ده ژباى سوور له رۆژئاوا وه سنوورويه تى، له باكووريشه وه هيله كه له كه نداوى عه ره به وه تا ناو رۆژگهى شه توله ره ب درۆده بپته وه وه نهو سنووره پيڤكه ده بپت كه له (الخال الخصب) جياى ده كاته وه^۱، زاناياى عه ره ب ناوى دورر گهيان له وولاته كهيان ناوه^۲.

پيڤكاته و بنياد: سه بارت به پيڤكاته و بنيادى، نه وا زۆربه ي خاكى دورر گهى عه ره بى له دۆل و ده شت پيڤكاته وه سروشتى بيايانى به سه ريدا زالبووه، له گه ل نه وه ي له سروشتى رووته خيدا جياوازيه كه هيه، به وهى هه نديكى به گردۆلكه ي مين دا پو شراوه وه هه نديكي تر شى شاخ و ته پۆلكه و چالاى نزمه، نه مه وپراى چه ندى بانى كى به رز، ليڤكۆلته وه ي جوگرافى له رووى پيڤكاته و بنياده وه پيمان ده لپت كه نيمچه دورر گهى عه ره بى بو نه م جوړانه ي خواره وه دابه شه بپت:

نفوذ: درۆبوونه وه بيه كى بيايانى فراوانه كه به هوى هه لته ره بى به ردى غرانيته وه پيڤكه بپت. ده كه وپته باكوورى نيمچه دورر گهى عه ره بى له نيوان بانى نه جدو بيايانى شامو نيوان نه جدو ئيحه انه وه^۳.

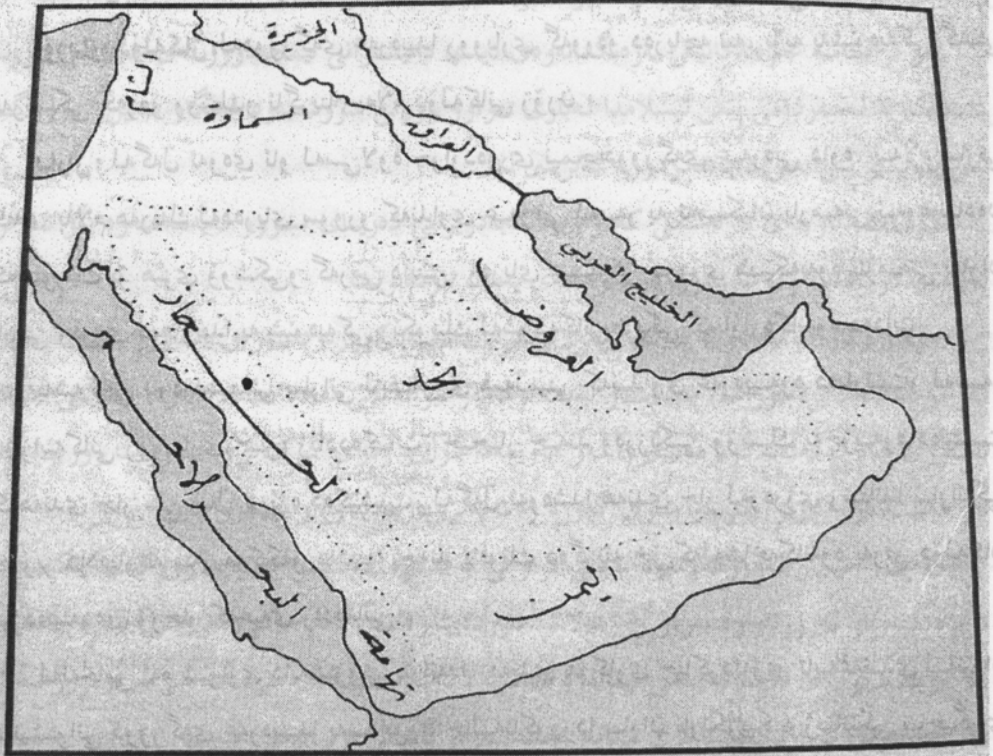
حه ره كان: (حه ره) بانى كى گر كانيه كه به ردى ره ش دا پو شيوه، حه ره ي نيمچه دورر گهى عه ره بى به درۆژباى ناوچه ي رۆژئاواى هيه، هه روه كه له هه ندى ناوچه ي ناوه راست و رۆژه لاته ي باسوورى نه جددا هيه، نه مه وپراى ناوچه باشووريه كانى (الربع الخالي) له وانه حه ره ي ته بووك، (حره النار) له نزيك خه به ره^۴.

^۱ الأصفري، أبو اسحاق، إبراهيم بن محمد الفارسي: المالك والمالك: ص ۲۹، له گه ل هه مه دانى به راوردى بكه، أبو محمد الحسن بن أحمد: صفة جزيرة العرب: ص ۹.

^۲ الحمودي، ياقوب: معجم البلدان ج ۲ ص ۱۳۷.

^۳ علي: ج ۱ ص ۱۵۲-۱۵۳.

^۴ الحموي: ج ۲ ص ۲۴۵.

شبه جزيرة العرب

دوهه ناو: نهمهش چهند رووبه ریکي زهوی لمی سووره که له نفووده وه له باکوروه
 بوخه زرمهوت و مه ره له باشوورو یه من له روظناو او عومان له روظه لات دريژده بيته وه، به شه کانی
 باشووری به (الربع الخالي) ناوده بریت، ناوی (نه حفاف) یش له به شی روظناو ای نراوه^۱.
دارات: چهند زهویه کی ده شتایی شیوه بازنه یین که گردولکه چواردهوری ده دات و بریک ناوی
 ژیرزهوی هیه، تیایدا گژو گیاو دارودره ختی بیابانی ده روینریت^۲.
ده شته کان: هیلکی ده شتی بهرته سک دوورگهی عه ره بی داگرتووه که ناودارترینان بریتین
 له ده شته کانی: توهمه، جهزرمهوت، زهویه که ناراه کانی عومان.
شاخه کان: شاخه کان له پشت ده شته که نارویه کانداهر زده بنه وه، ناودارترینان بریتین له:
 شاخه کانی سورات که به سه رده ربای سووره وه دريژده بنه وه، چیا کانی باشوور.

Philpy, H: The Empty Quarter in the Geographical Journal. B1. PP ۱-۲۶^۱

علي: ج ۱ ص ۱۵۵-۱۵۶-۱۲۸-۱۸۱-۱۶۳^۲

بانەكان: بانەكان دەكەونە پشت شاخەكان و ناودارترييان بانى نەجدە.

پوويارو دۆلەكان: لەدوورگەى عەرەيدا پووبارى گەرەو دەرپاچە نى، بۆيە بەشيوەيەكى گشتى هەرتيميكي گەرەو ووشكو ناگرينه، بەلام دۆلەكانى زۆرن.

باران: لەگەل ئەوئى ناو لەسى لاوه چواردهورى نيمچهدوورگەى عەرەبى داوه، بەلام بارنى كەمە، بەلام هەريەك لەدەرياي سوورو كەنداوى عەرەبى لەبەر بەرتەسكيان يارمەتى ئەوه نادەن كەسنوريك بۆ هيزى ووشكى و گەرمى دابنين، زەرياي هيندش بەهۆى شينكەيهوه يارمەتى باران بارينى وەرزى لەهاويندا بە شيوهيەكى رينكويك لەشويته كانى نزيكى كەناراه كانهوه دەدات.

بەشەكانى ناوهراستيش بارانى لەهەورى هەلمينى كەنداوى عەرەبىهوه دەباريت و لەسەر بەرزايه كانى پووبارى (شمر) زيادەكات، حيجاز چەند وەرزىكى ووشكو بەخۆيموه دەبينيت كەمەندى جار سى سال دريژه دەكيشيت، لەگەل ئەوهشدا هەندى جار لەوەرزى زستاندا بارانينكى چروپر دادەباريتە سەر مەكەو مەدينه و چەند لافونك دەگرپتە خۆ كەلەشاخەكانهوه بەرەو دۆلەكان ليزدەبينهوه، زۆر جار كەعبەى رادەمالتى.

لەئەنجامى ئەم شيوازى دابەشبوونى باراندا، هەندى هۆكارى جياكردنەوه و تايەتمەندى لەنيوان دانىشتوانى دوورگەى عەرەيدا پەيدا بوون جالەباكووردا باران ناپيكيكه ژيانينكى ناجينگىرى كشتوكالتى نەهاتەدى، بەلكو لەوەرگاي تيدا دەرويترا كەخەلكى دەشتەكى تيادا دەژيان، ليزەدا ژيان تايەتمەندى لەوەرەو شوانهيو گواستەهوى هەيه، بەلام لەباكووردا چەند كۆمەلگەيهكى سەقامگىر پەيدا بوون كە بەپى رينكويكى دابارين پشتيان بەكشتوكال بەست.

كەشو هەوا: بەگشتى كەشو هەواى دوورگەى عەرەبى زۆر گەرەمو لەنەجد رەشەباى گەرەو ناگرين كەلەهاويندا هەلده كات زۆرە، سووكو سادەترین رەشەباى بايشى رەشەباى رۆژەهەلانيه كەبە(سەبا) ناوى دەبەن، رەشەباكانى باكووريش سادرن، بەتايەت لەرۆژەهەلات كەزۆر بەى جار دەگۆردريت بۆ زوقم.

● **بارى سروشتى:** بەپى جياوازى ديدى جوگرافيناسان دابەشكارى بارى سروشتى نيمچهدوورگەى عەرەبى جياوازه، جوگرافيناسانى يونان و رۆمان بۆ سى بەش دابەشى دەكەنو و پراى بەرزو نزمى سروشتى، بارى سياسى و نابوورى سەدهى يەكەمى زايينى لەبەرچار دەگرن. ئەو بەشەنەش برينى له:

عەرەبى بەختەوهر: كەحيجازو يەمەن و نەجد لەخۆدەگرپت.

عەرەبى بەردين: نيمچهدوورگەى سيناو شانشينى نەبيته لەخۆدەگرپت.

عمره بی بیابانی: که بیابانی شام له خۆده گرت.

جوگرافیناسه عمره به کانش بهرنگدانهوهی دیدی دانیشتوانی نیمچه دوروور گهی عمره بی بو نمو دابه شکاریه له سردهمی پیش نیسلامدا له باری تهواوو رووتی سروشتیهوه ههنگاو ده نینو دوروور گهی عمره بیابان بو سنی بهش ده بهشکردوووه که بریتین له:

توهامه: ناوچهی بهرتهسکی که ناراییه که به درێژایی ده ریای سوور له یه نه به عهوه بو نه جران له یه مهمن درێژ ده بیتهوه، له باشووردا به توهامه یه مهمن ناو ده بریت.

حیجاز: ناوچه شاخاییه که له رۆژه لاتی توهامه له باکووروه به رهوه باشوور درێژ ده بیتهوه و له زنجیره شاخه کانی (سورات) پینکدیت و نیوان توهامه و نیوان بانی نه جد جیاده کاتهوه، هه ریتمی حیجاز تاسووری شام له عه قبه درێژ ده بیتهوه، له وه هه ریتمه دا دۆل و زهوی گرکانی و حه برات زۆرن نه گه ناو هه بیت (بیر، کاریز) گوندو شاری گهوره وه که یه ثریب (مه دینهو) و ادیلقورا دهن.

نه جد: حیجاز له رۆژه لاتمه له بانی فراوانی نه جد هوه که دلئی نیمچه دوروور گه که پینکدیت، درێژ ده بیتهوه و له رۆژئاواوه به رهوه رۆژه لات شو رده بیتهوه تاده گاته خاکی (العروض) بیابانی (النفود) ده که یته باکووری نه جد له چه می تیمانه وه ده ستپنده کات و به نزیکه ی سئ سه د میل به رهوه رۆژه لات درێژ ده بیتهوه و گردۆلکه ی لما کری تیدا یه و چند له وه رگایه کی فراوانیش ده ییرن.

عه روز: نه هه ریتمه یه مامه به حریه و ناوچه کانی سه ره به دووانه له خۆده گرت، یاقووتی حه موی یه مامه به به شیک له نه جد داده نریت.

یه مهن: به هه موو باشوور دهوتریت و (حه زه مهوت و مه رهوه شیخ) له خۆده گرت، هه ندی جاریش به کوئجی باشووری رۆژئاوای نیمچه دوروور گه که دهوتریت و نیستاش ناسراوه، یه مهن له سنی بهشی سروشتی پینکدیت: که ناراییکی بهرتهسکی بهیت که توهامه ی یه مهن، چه ند شاخیکی هاو به راهه ری که ناراو که درێژ کراوه ی زنجیره شاخه کانی (سورات)ن، پاشان بانیکی که ده گاته نه جدو الریح الخالی، له یه مهندا دۆلئیکی زۆرو چه ندین ده شتی ده و له مه ند به کشتو کال هه یه.

گه لانی عه رب:

میژوونسانی عه رب، عه ربه کانی پیش نیسلام بو سنی چین دابه شده که ن که بریتین له:

عه ربی له ناوچوو (بائیده): نه مانه نه وه هۆزه کۆزانه که له پیش نیسلامدا له ناوچوون،

ناو دلترینیان بریتین له: عاد، نه موود، ته سم، جه دیس، عه مالیق.

عەرەبى عارىيە : ئەمانە لىقى قەحتانزى و نشىنگەى سەرەكىان وولاتى يەمەنە، ناودارتىن
ھۆزەكانيان بىرىن لہ: جورھومو بەعرب.

عەرەبى بەعەرەبىگراو (موسستەعەرەبە) : ئەمانە عەدنانبەكانى كورانى عەدنانى كورى ئىسماعىلى
كورى ابراھىمى خەلىلن، ئىسماعىل(علیہ السلام) يەكەم كەس بوو كەلە نىمچەدوورگەى عەرەبدا
دابەزىو لەمەكە نىشتە جىبوو، ئەم ناوہيان لىترا چوونكە ئىسماعىل بەعبىرانى يان سىرپانى قەسەى
دەكرد، جاكاتى ھۆزى جورھوم ھاتنە مەككەو ئەندامانى لەگەل ئىسماعىلو داىكىدانىشتەجى بوون،
ئىسماعىل ئافرەتلىكى لى بەھاوسەرگرتن و فېرى عەرەبى بوو، ئەوانە زۆرىنەى عەرەبە خىلەكىو
ژيارى و شار نشىنەكانن.

باروودۇخى عەرەب ئەپپىش ئىسلام

بارى ئابوورى :

عەرەب كەوتنە ژىر كارىگەرى ئەم سىروشتەى تىپىدا دەژيان و دانىشتوانى ناوچە بىابانىەكان
بەشۆبەكى سەرەكى پىشتيان بەلموہرى ئەملاولو گواستەوہ بۆ نازەل و لەموہرەكانيان دەبەست،
پىشتيان بەبازرگانى دەبەست، لەكاتىكدا دانىشتوانى ناوچە بەپىتەكان پىشتيان بەكشتوكال دەبەست،
بازرگانىشتيان پىشتگوى نەخستبوو، ھەرۈەك لەگەل پىشەسازىدا سىروكارىبەكىان ھەبوو، ئەمانە
لەخىلەكىەكان باشزو بەختدارتربوون.

لەبارى ئابوورى نىمچەدوورگەى عەرەبىدا دىياردەبەكى روون بەدىياردەكەمۆت كەنەویش
فرەجۆرى داھات و سەرچاوەكانە، ئەمەش لەئەنجامى دوو ھۆكاردا :

يەكەم : فرەجۆرى سىروشتى زەوى و كەش و ھەوا، ئەمەش رەنگىداوئەوہ لہ :

● ئەم ناوچە بىابانىانەى تەنھا بەدەردى لەوہراندنى ئالوگۆرپىنكراو دەخۆن.

● چەند ناوچەبەك كەپەقى و سەختيان كەمبەزەو گزۇگيا زۆرەو تارادەبەك تاماوبەكى زۆر

بەردەوامەو دواتر خەلكى بىابان(ئەوانەى شوآنن) زىاتر لەو شوپىنانەى لەموہرى تىدايە بۆيان

سىفەتى نىشتەجى بوونى سەقامگىرى دەگرنە بەر، ۋەك ناوچەكانى سىر رووتەنى(الھلال

الخصيب).

● چەند ناوچەبەك كەچەمى زۆريان تىدايەو ھەندى كارپز لەخۆدەگرن كەدەرفەتى بىرىك

كشتوكال دەدەن، ۋەك ھەندى چەم كەلە نەجدو حىجاز ھەن.

● چەند ناوچەبەك كەلمەبەر دابارىنى چىرپىرو رىنكۆپىنكى بارانى ۋەرزى خاكىنكى بەپىتيان ھەبە،

ۋەك بەشى باشوورى نىمچەدوورگەى عەرەبى.

دووم: پينگه‌ی جوگرافي نيمچه‌دوورگه‌ی عه‌ره‌بی ووشکاني بېت يان ده‌ريايي:

له‌نيوانی ناوچه‌کانی رۆژه‌لاتی دوورو رۆژه‌لاتی نزيك له‌لايه‌كو له‌نيوان نه‌و ناوچانه‌ی له‌رۆناوه به‌سەر ده‌ريای سڀی ناوه‌راستدا دريژده‌بنه‌وه له‌لايه‌کی تره‌وه، نه‌مه ريره‌وو رينگه‌به‌که بۆ کاروانه بازرگانیه ووشکاني و ده‌ريايه‌کانی نيوان دوو ناوچه‌که.

به‌بێ باروودۆخی سروشتی و دانیشتوانی ده‌بينان دانیشتوانی نيمچه‌دوورگه‌ی عه‌ره‌بی له‌قوناغی کۆتایی جاهيليه‌تدا بۆسێ تاقم دابه‌ش ده‌بن:

• تاقميکی ناجينگر که‌به‌گواسته‌وه‌و جينگۆرکي و شوانکاره‌بی چيان ده‌به‌نه‌سەر.

• تاقميکی جينگر که‌کشو کال ده‌که‌ن.

• ده‌سته‌یه‌کی وا که‌نه‌جينگر و نه‌جی گۆرکي که‌رن(له‌و نيوه‌نده‌دان).

له‌نه‌خامی نه‌و دابه‌شکاریه‌دا چه‌ند ديارده‌یه‌ك ده‌رده‌که‌ون که‌گرنگ‌زینيان بریتين له‌:

۱- **شوانه‌یی:** شوانه‌بی به‌شيوه‌یکی سه‌قامگرو جی گۆرکيشی داهااتی سه‌ره‌کی نابووری شوانه‌کانی بیابان له‌به‌شی گه‌وره‌ی نيمچه‌دوورگه‌ی عه‌ره‌بی پينگه‌هينيت، نه‌مه‌ش به‌هۆی سروشتی جوگرافي ناوچه‌که‌ به‌ره‌تی نه‌مه‌ش له‌وه‌راندنی وشره، چونکه‌ وشتر چه‌ند سيفه‌تيکی هه‌یه که‌ زیاتر له‌هه‌ر نازه‌تيکی تر له‌گه‌ل ژيانی نه‌و سروشته جوگرافيه‌دا ده‌گونجيت، نه‌و ناوچانه‌ش که‌ گزوگيان زۆره زیاتر مه‌رله‌وه‌راندنه و نه‌سپ و مه‌رومالايش هه‌ندی جار هه‌یه، زه‌وی له‌وه‌راندن له‌ناوه‌هۆزدا شوانکاره‌بی و گشتیه، به‌لام نه‌مه نه‌ده‌چوويه نه‌و بازنه‌ی رينگه‌نه‌دات زه‌ويه‌ك به‌چيته چوارچيوه‌ی خاوه‌ندارتي تاکه که‌سيه‌وه، که‌به‌رده‌وامی نه‌مه‌ش له‌سەر بوونی ناو و گزوگيا په‌يوه‌سته.

۲- **هیرشبه‌ری:** شوانه‌کان پشتیان به‌سەرچاوه‌یه‌کی ترده‌به‌ست که‌خورما به‌ره‌ت و کۆله‌که‌ی بو، نه‌و خورمايه‌ی که‌دارخورما له‌چه‌مه‌کاندا به‌رهمی ده‌هینا، نه‌مه‌ش له‌رينگه‌ی هیرشبه‌رینه‌وه.

۳- **ده‌ستکه‌وتی تپه‌رپوونی کاروانه‌کان:** خینله‌کیه‌کان سووديان له‌تپه‌رپوونی کاروانه بازرگانیه‌کان به‌خاکياندا وه‌رگت، هۆزه‌که‌ له‌به‌رامبه‌ رينموونی کاروانه‌کان و خزمه‌تکردنی به‌دریژایی نه‌و رينگه‌ی ده‌که‌وتيه خاکه‌که‌یه‌وه پاداشت و کرپه‌کی دياریکراوی ده‌ستده‌که‌وت.

۴- **کاری نيوه‌ندی:** شوانه‌کان کاری نيوه‌نديان له‌نيوان بیابان و شارنشينه‌کاندا ده‌کرد، به‌تایه‌ت له‌و ناوچانه‌ی ناوچه‌ی ده‌شتایی به‌پیتی به‌ر‌فراوان له‌خۆده‌گرن، هه‌روه‌ك له‌دۆلی دوو رووبارو

^۱ مه‌به‌ست بێ نه‌وه‌یه‌که‌ که‌سيك کاری نيوان دوو کس به‌یه‌که‌گه‌هينيت-وه‌رگير-

ناوچەى سورىادا ھەبوو، ئەمەش لەبەرامبەر پاداشت و كرئە كدا، ھەروەك دەيسانتوانى جۆرىك ئەنالو گۆرى بازرگانى لەگەل شارەسەرسورىيە كاندا ئەنجام بەدن.

۵- **كشتوكال:** كشتوكال سەرچاوەیەكى تری بنەرەتى عەرەبى پىكەدھىتا، كشتوكال كۆلەكەى سامانى يەمەن و ئەو شوپانەىيە كە ناويان تىدايە، جۆرەكانى بەرھەمى كشتوكالى وەك ميوە دانەوئىلەو سەوزە زۆرن، بەشپۆھەكى تايەت سى جۆريان ناسراون كەبريتىن لە: دارخورما، تری، دانەوئىلە، ئەمە لەپال بەرھەمە سروسشتیەكانى وەك بەھارات و بۆن، جالە باشوورو رۆژھەلات و گوندەكانى حىجازو يەمامەدا كشتوكال و بەرھەم و ھەندى ميوە زۆرن، يەمەن بەدرەختى لبانو بۆن و بوخورد ناسراو، طانیف بەترى ناسراو، دارخورماش گرنگرتىن دارى ھەموو نىمچەدوورگەى عەرەبىيە.

۶- **بازرگانى:** بازرگانى رۆلىكى بنەرەتى لەژيانى ئابوورى عەرەبدا بىنى، ئەمەش لەبەرئەوئى لەگەل ژيانى كۆمەلايەتى و سياسى و نايىندا تىكەل دەبوو، بازرگانى عەرەب جەختى دەكردووە لەسەر:

• بۆن و بەھارات كەلەباشوورى نىمچەدوورگەى عەرەبى دەچىتراو بۆ دەروە دەنێردرا.
• پىنگەى نىمچەدوورگەى عەرەبى لەنيوان رۆژھەلات و رۆژناوادا كەھىلتى ووشكانى بازرگانى دەپىرى و رىنگەدەريايىيە كانىش بەكەناراوەكانىدا بەدرىژاى دەرياي سورا تىدەپەرى، ئەمە وايدەكرد بەشپۆھەكى گشتى نىمچەدوورگەى عەرەبى و بەشپۆھەكى تايەت بىتە پردىك كەنيوان وولاتى شام و حەوزى رۆژھەلاتى دەرياي سى ناوەرأست بەيەمەن و جەبەشەو سۆمال و كەناراوەكانى سەر زەرياي ھىندىيەو دەبەستىتەو، ئەو ناوچانەى دەكەوتنە سەر ئەو ھىلە بازرگانىانە، لەرووى ماددىيەو سووديان بىنى و چەند گوردىكى گەورە لەسەر ئەو ھىلانە دامەزران وەك، مەككەو چەند شارىكىش وەك لەيەمەن، ئەمە چەند رىنگەيەكى گشتى لىپىكەيتا كەبازرگان و گەشتيارەكان دەيانگرتەبەر، بەمە وولاتى عەرەب بوو بەگرنگرتىن نۆھەندى ئەو رىنگە بازرگانىيە جىھانىانەى كە رۆژھەلاتيان بەرۆژناواو دەستەو.

كارى بازرگانى و پىشەسازى ئەوئى دەخواست بەدوايدا چەند بازارىكى وەرزى ھەبن تالە چەند وەرزىكى ديارىكراوئا بكرىنەو، ناودارترىن ئەو بازارانە برىتىن لە: عكاظ، ذى الحجّة، ذى الحجاز، ھەروەھا ئەوئى دەخواست كەلە شوپانەكانى نىشتەجى بووندا چەند بازارىكى جىگرو چەسپاو ھەبن. بارى كۆمەلايەتى: كۆمەلگەى عەرەبى لەخىلەكى و شارنشىن پىكەدھات، جاخىلەكەكان دانىشتوانى بىبان بوون و لەسەر شىرو گۆشتى و شىر دەژيان و پەنایان بۆ سەرچاوەكانى ئاوو لەوئى

دەبرد، شارنشینەکانیش لەشارو گوندەکاندا سەقامگیربوون و لەسەر کشتوکال و بازرگانى پيشەسازى و نيشى تر دەژيان، ئەمانە مالى و نيشنگەى چەسپاوو سەقامگريان هەبوو، سنوورى جياکەرەوئەى خيتلايەتى و شارنشينى لەرێرەو و شيوەى ژاياندابوو^۱.

لەبەرئەوئەى سروشتى ووشكى بەسەر نيمچەدوورگەى عەرەبدا زالبوو، بۆيە خيتلايەتى زياتر لەشارنشينى زالتربوو و کارى دەکرده سەر نيزامى تابوورى و کۆمەلايەتى سياسى و نيزامەکانى سەر، هەردوو کۆمەلگەى خيتلەکى و شارنشين لەدوو هۆکاردا بەشداريانکرد، هۆکارى يەکبوون و هۆکارى دابەشبوونى چينايەتى^۲ کۆمەلگەى عەرەبى چەند دياردەيەکى دياربکراوى کۆمەلايەتى تيندابوو کەيارمەتى يەکبوونى ئەندامانى لەچارچيوەى يەک هۆزدا دەداو پالتى بەهۆزەکانەو دەنا تالە سەرناستى پەيوەندى هۆزايەتى بىر لە ناراستەى يەکبوون و پەيوەستبوون بکەنەو لەوانە:

دەمارگيرى و تۆلەسەندنەو: ئەم دووانە لەچەندىن بۆنەدا بوونە هۆى مەملەتتى سەربازى نىوان هۆزەکان کەبە(رۆژانى عەرەب) ناسراون، ناودارترين جەنگى بەسووس^۳، جەنگى داحسو و غەبراء^۴ جەنگى فوجار بوو^۵، لەلايەکى ترەو، دەمارگيرى لەسەر بنەماى پەيوەندى رەچەتەک يان خوین دامەزرابوو، ئەمە پيتاوينكى کۆتله گەرايى و کۆبوونەوئەى دەستەو تاقمەکان بوو لەژێر سايەى نەبوونى پيتاوينكى تردا کەبانگەواز بۆ ئەو کۆبوونەو دەمارگيرى بەکات، جالە بياياندا هۆز کۆتەکەى ژيان بوو، کەسى دەشتەکى بۆ پاراستى گيان مالى خۆى دەدايە پەناى ئەو و بەمال و خوینى خۆيەو خۆى بۆ دەکرده قوربانى، عەرەب تەنها دەولتەتى هۆزايەتيايان دەزانى، پيوستە دەشتەکەکان بە هاوپەيمانى بەهۆى جياوازی تواناى هۆزەکان لەوستاندننى شالاو و پاراستنى مالى و گيان و سەروونکردنى دەستدرێژیکەران پەيوەست بەهۆزبوو، بۆيە چەند هاوپەيمانيەتەکى بەرگرىکاريان پیکدەهيتا، هەرەک بۆ چەند نامانجىکى هيرشەرى چەند هاوپەيمانيەتەک دەبەسەران، شارنشينەکانیش

^۱ علي: ج ۴ ص ۲۷۰.

^۲ يحيى، لطفى عبدالوهاب: العرب في العصور القديمة ص ۳۷۱.

^۳ جەنگى بەسووس: لەنىوان بەکرو و تەلقب دا هەنگر ساو چل سال بەردەوامبوو، هۆکارەکەشى کورژانى و شەرىکى نافەرەتکى بەکرو بوو کەبە(سووس) ناودەبرا.

^۴ جەنگى داحسو و غەبراء: لەنىوان عەبەسو زەيبان دا هەنگر ساو چل سال درێژەى کيشا، هۆکارەکەشى پيشەرىکى ناسراوى نىوان داحسو کەنەسى قەيسى کورى زوھەيربوو لەگەل غەبراء مەنەسى حوزەيفەى کورى بەدر بوو.

^۵ جەنگى فوجار: لەمانگە حەرامەکاندا روويدا، لەبەرئەوئەى ناوى فوجارى لىترا، لەنىوان چەند هۆزىکى عەرەبیدا روويدا و قورەيشيش تيندا بەشداريان کرد، ئەو جەنگانە چوارجەنگ بوون کۆتايان(فجار البراض)ى ناوداربوو.

خویان به خاکی خویانه‌وهو سروشتی نهو ژبانهی تیایدا ده ژبان په یوه‌ست ده‌کرد، نهمیش وایک‌دبوو که‌متر پیژستیان به‌هاوپه‌یمانیتی هه‌بیت.

شوانکاره‌یی: باروودۆخی بیابان له‌پورانگه‌ی پیوسته‌کی نابوریه، هاوبه‌شه‌کی له‌ناوو له‌وه‌ری له‌سه‌ر کۆمه‌لگه‌ی عه‌ره‌بی چه‌سپاند، نهمه به‌های ژبانو زیندویتی بۆ هۆزه‌یه‌و نه‌ندامه‌کانی هانده‌دات تاپیکه‌وه‌و وابسته‌بن‌و له‌ده‌وری یه‌کتردا کۆبینه‌وه.

• کۆمه‌لگه‌ی عه‌ره‌بی هه‌ندئ لایه‌نی ژبانی نابوری هه‌بوو که‌پالی پتووه‌نا تا‌وابه‌سته‌و پیکه‌وه‌بن، له‌وانه خاوه‌نداریتی کۆمه‌ل‌و هه‌مووه‌کی له‌نیوان نه‌ندامانی خیزانیکدا به‌لایه‌نی که‌مه‌وه.

• له‌قۆناغی کۆتایی جاهیلیه‌تدا هه‌ندیک روودای سیاسی و سه‌ربازی روویاندا که‌بوونه یارمه‌تیده‌ر تا بیر له‌گۆرینی واقعی کۆمه‌لایه‌تی به‌ره‌و یه‌کبوون بکه‌نمه‌وه، له‌و بازه‌یه‌دا دوو روودای میژوویی ده‌گیرینه‌وه که نیمچه‌دوورگه‌ی عه‌ره‌بی له‌دوو ماوه‌ی نزیک له‌یه‌ک‌و له‌پیش ده‌ر که‌وتنی نیسلامدا به‌خۆیه‌وه‌ی بیی:

یه‌که‌میان: نه‌و مملانی سیاسی له‌یه‌مه‌ندا روویدا که‌له‌دوای شالاره شکسته‌خواردوو‌ه‌که‌ی نه‌بره‌هه بۆسه‌ر یه‌مه‌ن مه‌زمونیککی میژوویی دانا که‌دیدی خۆی وه‌ک مملانی نیوان هیژه‌کانی خاوه‌نی وولات و چه‌ند هیژیککی ده‌ره‌کی که‌مولات داگیرده‌که‌ن (حه‌به‌شه‌کان) یان نیازی داگیر کردنیان هه‌یه (فارسه‌کان) ده‌ستیشانکرد، نه‌و مملانییه هه‌ستیککی هاوبه‌شی عه‌ره‌بی هه‌تایه‌دی، میژوونوسان باس له‌وه‌ ده‌که‌ن که‌عه‌بدوله‌لیکی کوری هاشم کاروانیککی قوره‌هیشی نارده‌بۆ لای سه‌یفی کوری ذی‌یه‌زنی حمیری له‌دوای نه‌وه‌ی به‌سه‌ر حه‌به‌شه‌دا سه‌رکه‌وت تاپیرۆزبایی نه‌و سه‌رکه‌وته‌ی لیبکات، شاعیرانی وه‌ک (نه‌بو سه‌لتی کوری نه‌بوورپه‌یعی نه‌قه‌فی) له‌گیرانه‌وه‌که‌یشیدا وه‌ک (نومه‌یه‌ی کوری نه‌موسه‌لت) و (عه‌دی کوری زه‌ید) شه‌یریان به‌و بۆنه‌یه‌وه هۆنیویه‌ته‌وه^۱.

دووهمیان: جه‌نگی ناوداری ذیقار (۶۰۹ز) نهمه ده‌رپرینیککی پنگه‌یشتوری نه‌و هه‌سته هاوبه‌شه‌یه بۆ پیوستی بوونی نه‌مه‌تیککی نوئ له‌په‌یوه‌ندی نیوان هۆزه جیاوازه‌کان له‌نیمچه‌دوورگه‌ی عه‌ره‌بی‌دا، به‌تایه‌ت نه‌و هۆزانه‌ی له‌سه‌ر سنوری ده‌ولته‌تی فارسی و بیزه‌نتیدا بوون، پتغه‌مه‌ری خوا^(ﷺ) به‌وجۆره وه‌سفی نه‌و رۆژه ده‌کات که: (أول يوم انتصف العرب من العجم....)^۲.

^۱ السيرة النبوية لابن هشام من كتاب الروض الأنف لأبي القاسم عبدالرحمن الخنعمي السهيلي: ج ۱ ص ۸۳-۸۵، ۱۶۶-۱۶۷.

^۲ الطبري: أبو جعفر محمد بن جرير: تاريخ الرسول والملوك ج ۲ ص ۱۹۳.

نەم دەستەواژەيە كەتايىدا ھەرىكەت لە ەمرەبوو ەجەم لايەكى جەنگە كەيان پىكھىتاو ەنو
واتامىژوويە دەدات بەروداوە كە كەلەسروشى پەيوەندى ەنو گۆرانا ەلسەرناسى پەيوەندى
ناوخۆى نيوان ھۆزەكان درىژەدە كىشىت^۱.

لەرۆوى ھۆكارى دابەشبوونەو ە كۆمەلگەى ەمرەبىدا بەھەردوو جۆرى خىلەكى و ژيارىسەو
چەند ھۆكارىكى دابەشبوون ەناو دەستەواژە كۆمەلەيەتەكاندا ەبوو، جالە كۆمەلگەى
ھۆزايەتسدا جىواوژى گوروتىنى ەندى ەندەمانى ھۆزەكان بۆچوون بەدەم بانگەواژى
دەمارگىسەو ەبە، ەروەك نەرىتى ھۆزايەتى چەند بەرىستىك ەنيوان چەندى ەدەستەو
تاقمەكانىدا دادەنىت، جانەو كۆيلانەى نازاد دەبوون نەدەبوونە ەندەمانى ھۆزەكە، بەلكو بەمەوالىو
ھەوادارىان شونكەوتە ئەژمارد دەكران، ەروەھا كەسكى بىگانە ئەگەر بەھەر ھۆكارىك بىت پەناى
بۆ ھۆزىچك بىر داىە بەو جۆرەى پىشوو ئەژمارد دكرا، ەمرەبوو جۆرە ەناو ەمەو ھۆزىكدا
دەستەبەك يان چىنك پىكەدەھات كەھەستى ھەوادارى تەواوى بۆ ھۆزەكە نەبوو، دەكرىت ئەمە
ھۆكارىكى دابەشبوون بىت^۲.

وئىراى ئەمەش، كۆمەلگەى ەمرەبى بۆ چەند چىنك دابەشەبوو كەشىخى ھۆز لەسەرۆوى
ەمەوويەو بوو، لادان لەرەپرىارى ئەم نەبوو، ئەنچومەنىكى پىوانى ھۆز كەزۆرەى ەندەمانەكانى
كەسە بەتەمەنە خاوەن ئەزموون و لىزانى بوون يارمەتییان دەاد.

ەنەنجامى ئەم دابەشبوونە چىنايەتەيە ناوخۆى ھۆزدا، ئەو ەندەمانەى دەبوو يەكسانىن ەمەوويان
لەھەلسوكەوتى ھۆز لەرەوياندا رازى نەبوون، چونكە ەندىكىان ەستىان بەنەبوونى يەكسانى
دەكرد.

كۆمەلگەى ەمرەبى لەيمەن لەبەر جىواوژى دابەشكردنى سامان ئەو دياردەى ناىەكسانىەى
بەدبەدەكرد، لەوى دەولەمەندانو چىنى فەرمانرەوا كەدەستەبەكى تايەتياپ پىكەدەھىتا، ئەركو
كارووبارى دەولەتياپ قورخكردبوو، ەروەك جوتيارو پىشەگەرەو ئەوانەى لەكۆكردنەوەى بۇندا
ئىشيانەدەكرد ەبوون، ئەو دابەشكردنە چىنايەتە چەسپاو و نەگۆرپوو و كور لەباوكەو بەمىراتى
دەگرت، ەيچ ئەندامىك نەيدەتوانى پىشەكەى بگۆرپىت و لەدەستەبەكەو بەچىتە ناو دەستەبەكى تر.

لەكۆمەلگەى جاھىلىدا ەندى چەرمەسەرىو دەردى كۆمەلەيەتى بلاووبوويەو ەك مەى
خواردنەو قوماوو رابواردن لەگەل نافرەتاندا(زىنا) نافرەتان دوو جۆر بوون، كەنيزەكو نازاد،

^۱ مروە، حسين: النزعات المادية في الفلسفة العربية الإسلامية: ج ۱، ۳۱۴.

^۲ بىجى: ص ۳۸۷-۳۸۴.

که نیزهك ززربون له مائیکدا بون، نه گهر عمره بيك له که نیزه كيك مندالی بوييه نهو کوروی ندهدایموه پال خوی مه گهر دلیری و نه بوردی نیشان بدایه.

نافرهت تووشی ستمو خراپه ده بوو، جا نافرهت له دوای ته لاقدان رینی لینده گرا شووبه که سیک بکات کلنی رازی بیت، وهك شتیکی گشتی به میرات ده گرا، له لایه کی تره وه نافرهت، به تایهت نافرهتی شه ریف و خانه دان نازادیه کی باشی هه بوو و له هندی کارووباردا راپویتی پینده کراو لوزر کاردا له گه ل پیاودا به شداریده کر.

په یه ندی هاوسه رگیری له پله یه کی بهرزو بالادا بوو، هاوسه رگیری نیزامینکی چه سپاری هه بوو، بموه ی پیاو له دوای ره زامه ندی که سوکاری که چه کهو راپویتی بکردن و رازیوونی که چه که ده چووبه ههنگاوی هاوسه رگیری نه مهش هاوسه رگیری شه رعیه، له گه ل نه ودها عمره ب چه ند جوړینکی تری هاوسه رگیریان هه بوو که ززربه بیان له بهر بوونی غیره تیان بو مالمونالیان و پاراستی شه ره ف بیان باش نه بوون^۱.

نه ریتی زینده به چالکردنی کج له ترسی سه رشوړی و نابروچوونو هه زاری له کومه لگه ی جاهیلی و له ناو هندی هوزدا بلاو بوو بویه وه.

له ناو عمره بدا به شیوه یه کی فراوان له پیش نیسلامدا کویلابه تی بلاو بوو بویه وه، جا کاتیک نیسلام هات نیزامینکی داناو بهر به ره له گه ل تیپه رپوونی کاتدا هه لپوه شانده وه و له ناو موسلماناندا حهرامی کردو هانی نازاد کردنیشی دا، بهو جوړه (دهروازه ی نهو کاره بهر ته سک و چوونه ده ره وه لهو کاره بهر فراوان بوو).

باری نایینی:

۱- **دهرکه وتنی شیرک (هاوه لندانان):** عمره ب له پیش نیسلامدا له سه ر یه ک نایین بوون که نایینی ئیبراهیم (عله السلام) نایینی حه نه فیه ت و نهو یه کات په رسته یه بوو که له نیسلامدا خوی ده نواند، به لکو رینگه یان لی وون بوو و گومرا بوون و هاوه لندانان بو خوا له ناویاندا به چه مند

---

^۱ لهو جزرانه ی هاوسه رگیری که لای عمره به جاهیلیه کان هه بوو: هاوسه رگیری (نیستبضاع) (چه نندی)،

هاوسه رگیری (به غایا) هاوسه رگیری که تر هه بوو نمیش نه وه بوو چه ند پیاوینک ده چوونه نافرهتیک و نافرهته که سکی پرده بوو، کاتی نافرهته که منداله که ی ده بوو، کزیده کردنه ره به کیکانی وهک باوک ده ستیشانده کرد، هه ره ها هاوسه رگیری (خدن) (مومته) (به دهل) (وشغار) بروانه: آل لوسی، محمد شکری: بلوغ الأرب فی معرفه احوال

شیره و بهوی گه شه سەندنی باری کۆمه لایه تی و په یوه ندیان به دراوستیکانه وه بلا و بو یه وه،
عه ره به کان هه یانبوو:

● بروای به خوای گه ره وه یه کتا په رستی هه بوو.
● بروای به خوا هه بوو و بتی ده په رست به و بانگه شه یه یه به کان له خوا نزیکه ده که نه وه و
سوودو زیان ده گه یه نن.

● باوه ری به تاینی جوله که یان مه سیحی یان ناگر په رستی هه بوو.
● بروای به هیچ نه بوو بهو جۆره ما بو یه وه.

● بروای ابوو خودا وهنده کان له م زیانه دا مرۆفه کان ده جووتین و له دوای مردن هیچ شتیک
نیه، هیچ لیبهرینه وه و زیندو بوونه وه و ئه نجامیک نیه.

قورنانی پرۆزیش چهند نامازه به کی به جۆری هاوه لدانانی کهسانی سه رده می جاهیلی داوه،
له وانه:

● په رستی ئه ویتانه ی که له به رد یان ته خته یان کانزا دروسته کران و هیچ گیانیکیان تیدا نه بوو،
و پرای چهند دره ختیکی دیاریکراو که کردبوونیا نه هاوده می خوا تا به وه له خوا نزیکان
بکه نه وه^۱.

● په رستی هیزه سروشتیه کانی وه که ئه وه هه سارانه ی عه ره به کانی باشوور به شیوه یه کی تایه ت
ده یانناسین، ئه وه هه سارانه ش (ئالوت) ن که مانگو خۆرو زوهره ده گرنه وه.

● هه ندی له عه ره به کان بروایان ابوو په ری (جنۆ که کان) هاوده می خوان^۲، یان فریشته کان
هاوده مو کچی خوان^۳.

● چهند نایه تیکی تریش نامازه به وه ده که ن که جۆریکی تری هاوه لدانان ئه وه بوو له گه ل خوادا
چهند خوا وه ندیکی تریان داده نا^۴.

● له و په رستشانه ی که زانایانی ناینه کان نازناوی نوپیان لی دهنین وه که ته وتی، ئه مانه چهند
بیروباوه ریکی ناینی بوون که له دل و دهروونه کاند چه سپا بوون و له سه ر به ره تی کۆمه ل یان
هۆز دامه زرابوو و به په یه وه ستی ته وتی هه جمای کۆمه له که ئه ندانه کانی به په یه وه ستیکی پرۆزی

^۱ بگه پیره وه بۆ سوره تی (الزمر) نایه تی (۳).

^۲ بگه پیره وه بۆ سوره تی (الانعام) نایه تی (۱۰۰).

^۳ بگه پیره وه بۆ سوره تی (سبأ) نایه تی (۴۰).

^۴ بگه پیره وه بۆ سوره تی (الانبیاء) نایه تی (۲۴).

نایینی پیکموره ده به سمرانموره، جاعره به کان چهند ناویکی نازهلانین له خۆده نا وهك بهنوسهد، یان ناوی چهند نازهلانیکه ناوی وهك قورپیش، یان یان ناوی چهند درهختیک وهك حمزله له، یان ناوی چهند بالندهیهك وهك نهر، نمو ناولتینانانه نهگمر بۆهیوا بهخشین بن، نامازه بهمورهدهن که عه ره ب نمو نازهل و دهرختانمیان به پیرۆز سهیر کردون^۱.

لیره دا دوو گێرانه موره سه بارهت به سه رجاره ی پهرستشی به ته کان ههن، یه که میان پیتی وایه له سه ردهستی عمیری کوری لهی خوزاعی بووه، دووهمیش: پیتی وایه له نهنجامی گه شه سه ندنی ژیانمی جاهیلیدا ههر به شیوهیه کی ناوچهیی سه ریه له داوه^۲.

ب- چوون به ره موه یه کتا په رستی: له قزناغی نزیکه دهر کهوتی نیسلامدا دیدی یه کتا په رستی به مواتا جووله کهیی و نه سرنیه کهی که هاته ناو کۆمه لگه ی عه ره بی له سه رده می جاهیلیدا دهر کهوت و به شیوهیه کی تایهت له ژیر سایه ی شانیشینی حه میری دووم^۳ له یه مه نو وادیلقورا و خه یه مر و تیماء یه ئریب دا جووله کایه تی بلا بوویه وه، له کاتیکدا نه سرنیهت له هۆزه کانی تغلب و غه سمان و قوزاعه له باکوورو یه مه ن له باشووردا بلا بوویه وه، نه سرنیهت بۆ چهند مه زه به ییک دابه شبو بوو که دوو مه زه به یان دزه یان کرد بووه نیمچه دوور گه ی عه ره به یه وه: نستوری و یه عقووی.

له م نیه نه ده دا له پال نمو ناین و په رسزاوانه دا، دیارده ی حه نه فهت دهر کهوت، دیاره بلا بوو نموه ی دوو نایینی جووله کهو نه سرنی له نیمچه دوور گه ی عه ره به یدا هۆکاریکه یاری ده ده می گۆرانی هۆشی نایینی بوو به ناپارسته ی روانین بۆ بوون و دروست کردن و خوا به تی و رۆژی دوایی و زیندوو کرد نه وه له روانگه ی نه وه ی ماوه یه کی زۆر له نیوان چه مکه به ته رسته کان و بیره جووله کهو مه سیحیه کاندایانی برده سه ر، نه مه بوویه هۆی نه وه ی له کۆمه لگه ی جاهیلیدا کۆمه لیک هه لۆیستیکه تایه تیان به رامبه ر هه موو نمو هۆکارانه هه بوو، هه لۆیستیکه به ته رسته ی جووله کهیی و مه سیحیان نه بوو، به لکو دیدیکه تیرامانی تاکه که سی بوو.

خه لکانیکه رۆشنه ی که هه ستیان به باری خراپی ناینیان ده کرد، سه ر کردایه تی نه وه هۆشه ناینیه یان ده کرد و هه لۆیان به ره و بیرو باوه رپیکه ی پنگه یشتووتر له وانه برۆن، نه مه ش به هۆ تیکه لیبوونیان له گه ل جووله کهو مه سیحیه کانداو به حه نه فهیه کان ده ناسران، له ناویاندا ناوی قه یسی کوری ساعیده ی

^۱ به راوردی بکه به کتیی: الاشفاق ی ابن درید: ص ۳ و دواتری.

^۲ سه بارهت به دوو گێرانه موره به روانه: ابن هشام: ج ۱ ص ۹۹-۱۰۱.

^۳ حسن ابراهیم حسن: تاریخ الإسلام السياسي والديني والثقافي والاجتماعي، ج ۱ ص ۷۳.

نه يادى و وهره قهه كورى نه و فلهو نومه يهه كورى نه بو صلت و عوسمانى كورى حوه يرث و چه نديكى تريان دتین^۱.

نهو حنه فيانه بهر پژهه يهك بهر زوبالايى عه قلى و ره و شتى و ليزانى سياسى و روشنيرى بالايان هه بوو، به لام هه موو يان لسه راو بيروبو چوون و بيروباوه ردا وهك يهك نه بوون، ههروهك پهيوه نديه كيشيان پيكه وه نه بوو كه باينه ستيه وه بهه كه وه، نهمش واته تنها رپياز بچكى گشتى كزيان ده كاته وه كه خوزه خو گرتبو ويانه بهر، نهو يش به پهر چدانه وهى په رستشى بته كان و فره خودايى و باوه رپوونه يه بوونى يهك خودا، نه مه ويزايى نهو لايه نه ره و شتیه ي پتي ناسرابوون كمله خه لگى دور كهوته وه هه نديكيان بو گه ران به دوای نايينى نيراهيمى حنه فيدا بهزه ويده ده گه ران، ههروهك هه يانبوو كتيه كانى جووله كهو مه سيحان خو يندو ويه وه هوارى لابر دنى نه رپته خراپه كانى جاهيليان ده كرد وهك زينده به چال كردنى كچ و مه چوورى و داو تپيسى.

نمه هارده مى روودانى چند گوزرانينك بوو كه پهيوه ستى هه مان بزوتنه وهى نايينى بوو، له وانه:

- هه ندى هوز له په رستشى يهك بتدا هاوبه شيان ده كرد، نمه له كو بوونه وهى هوزه كانى خه نهمم و بچيله و دوسو نهو عه ره بانسه له (تباله) لهو وولاتان ياندا بوون ده بينين تابتى ناسراو به ناوى (ذوالخلفة) په رستن^۲.

- رپكخستى كردارى بو به جينگه ياندى وهرزى حه ج له مه ككه دامه زرا له دوای نه وهى نهو يش پيشه ي برينپچى و په رده دارى و ناو گيزى و پيشه ي و رپكخسته كانى ترى كارووبارى حه ج له ناو قوره يشدا مؤلتيان خوار دو له نيوان سه ر كرده مه ككيه كاندا دابه شكران نهمه پهيوه ستبوونى چه ندين هوزى به پتي به جينگه ياندى وهرزى حه ج به شيوه يه كى ناشتى و رينگير كردن له جهنگ له مانگه حه رامه كاندا له خو گرت.

- نهو هوزانه له نهمجامى كو بوونه وهى كو مه لايه تى ناو بازاره كانو حه جدا تيكه لتى يه كزبوون، نهمش كار ليكيكى ليكهوته وه كه به ره و يه كبوون ناراسته ي ده كردن.

بارى نه ده بى:

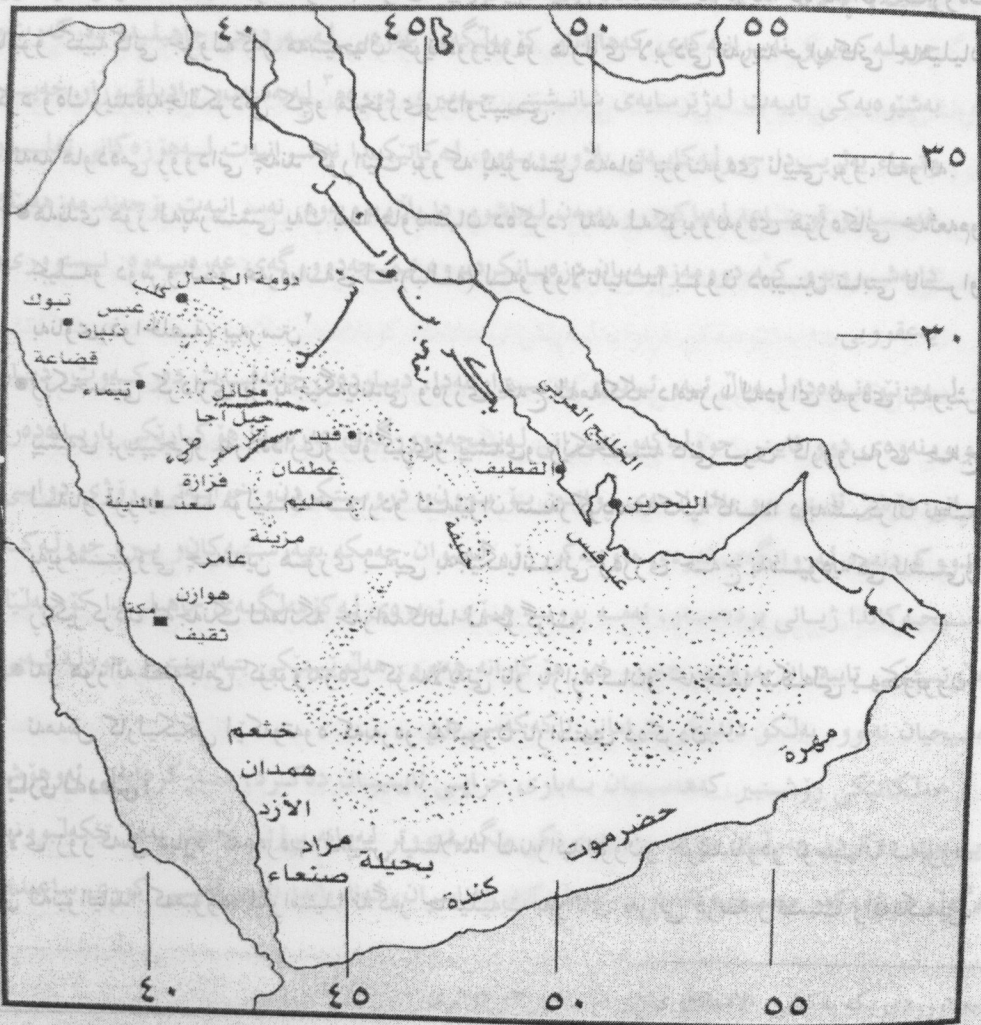
لاى زور كهس دياره كه عه ره ب له پيش نيسلامدا له نه زانيدا بوون و خو يندنه وه و نوسنيان نه بووه، نوسين له نيوان ياندا كه مبووه، له راستيدا نه گه ر جاهيليه ت به واتاى نه زانى دژبه زانست راقه بكه ين،

^۱ ابن هشام: ج ۱ ص ۲۵۳-۲۶۳.

^۲ ابن هشام: ج ۱ ص ۱۰۷.

ههلهيه، بهلكو مه بهست له جاهيليهت كه مژهيه و نهفاميه و تونديه و سهركه ششيوونه، نه مانهش ديارتيرين سيفه ته كانى كومه لگهيه جاهيليه بوون.

شتيكى روونه كه خوئندن و فيركارى له و سهردمه دا له وولاتيه عه ره بو به تايهت له ناوچهيه حيجاز دا بلا و نه بووه، چونكه تاگايه كيان له زانست نه بووه جگه له زانستى (اثر) وره گه زو (انواء) نه بيت، بهلام له پهيره وى خوئندنه ووه نوسيندا به پي شوين و پيوستيان جياوازيان هه بوو، له ناو شار نشينه كاندا خوئندنه ووه نوسين بلا و بوو بوويه ووه، بهلام له ناو يابان نشين و خيله كيه كاندا بلا و نه بوو بوويه ووه، بهلكو ههركهس ههستى به پيوستى خوئندنه ووه نوسين بكر دايه ده چوو فيرده بوو.

مواطن القبائل في شبه الجزيرة العربية

کۆبوونوهوی شاعیر و ئه‌دیبه‌کان له‌مه‌کهمو له‌بازاره‌ وهرزیه‌کاندا کاریگهریه‌کی گه‌وره‌ی له‌ژبانی ئه‌ده‌بی عه‌ریدا هه‌بوو، به‌تایه‌ت که‌ده‌زانی ئه‌وانه‌ به‌وولاته‌دا ده‌گه‌ڕان و تیکه‌ل به‌گه‌له‌ دراوسیکانی وه‌ک فارسی و رۆم ده‌بوون و به‌دیمه‌نه‌کانی ژباریان کاریگه‌رده‌بوون، ئه‌مه‌ش له‌شاعیر و وتاره‌کانیان و ووته‌ی دانایاندا ره‌نگی داوه‌ته‌وه‌.

له‌راستیدا بلا‌و‌بوونوه‌ی فیرکاری له‌وولاتی عه‌ره‌دا به‌گه‌شتی، به‌پێی به‌رپا‌بوونی راپه‌رینه‌کی ئه‌ده‌بی نه‌هاته‌دی، ئه‌مه‌ش به‌به‌لنگه‌ی ئه‌و گه‌شه‌سەندنه‌ شیعریه‌ی ژبانی عادی و کارووباری ژبانی خه‌یلا‌یه‌تی له‌خۆده‌گرت.

باری سیاسی:

ئاسانکاری: ئه‌و نزامه‌ سیاسی عه‌ره‌ب بۆ خۆیان دانابوو هیچ رێبازینه‌کی رێنخه‌راوی بۆ کارگه‌ری یان دادوه‌ری له‌خۆنه‌گرتبوو مه‌به‌ست به‌و واتایه‌ی که‌نه‌مرۆته‌ خۆی ده‌گرت به‌لام عه‌ره‌ب هه‌ندیک پینکه‌ته‌ی سیاسی هه‌بوو که‌ گرنه‌گرتنیان بریتین له‌:

• **پینکه‌ته‌ی هۆزایه‌تی:** لێره‌دا هۆز پینکه‌ته‌ی سیاسی له‌خۆده‌گرت و له‌ کارووباری ناو‌خۆیدا‌یت یان له‌په‌روه‌ندی ده‌ره‌کی‌دا‌یت، هۆز په‌یره‌وی ده‌کرد، ئه‌م جو‌ره‌ له‌بیاباندا بلا‌و‌بوو، مه‌که‌که‌ جو‌ریکی تایه‌تی له‌و پینکه‌ته‌دا له‌خۆده‌گرت و له‌به‌ره‌تدا پشته‌ی به‌ بازرگانی ده‌به‌ست.

• **پینکه‌ته‌ی میرایه‌تی:** ئه‌مه‌ پینکه‌ته‌ی میرنشینه‌کان یان ئه‌و شانشینه‌ به‌جوو‌کانه‌ بوو که‌ له‌چه‌ند مه‌له‌به‌ندیکی بازرگانی یان له‌خالی هه‌وسه‌نگی نێوان دوو‌ده‌ولته‌ی گه‌وره‌ی مملاتیکاردا (ده‌ولته‌ی فارسی و ده‌ولته‌ی رۆمانی رۆژه‌لاتی: بیزه‌نتی) دا دامه‌زرابوو وه‌ک شانشین نه‌بات، و شانشین ته‌دمور، یان له‌سه‌ر سنوری هه‌ریه‌ک له‌و دوو‌ده‌ولته‌که‌ ده‌که‌و ته‌ناوچه‌ی قه‌له‌مه‌ره‌وی هه‌ردوو‌کیان وه‌ک شانشین غه‌ساسینه‌ که‌ملکه‌چی قه‌له‌مه‌ره‌وی بیزه‌نتی بوو و شانشین مه‌نازیره‌ که‌ ملکه‌چی قه‌له‌مه‌ره‌وی فارسی بوو.

• **پینکه‌ته‌ی پاشایه‌تی:** ئه‌مه‌ ئه‌و شانشینانه‌ پینکه‌ته‌یه‌کانه‌ که‌ له‌ به‌شی باشووری نیمچه‌دوورگه‌ی عه‌ره‌یدا دامه‌زرابوو، ئه‌مه‌ تایه‌تمه‌ندی ئه‌وه‌ی هه‌بوو که‌ له‌به‌ر پشته‌ستنی به‌ چه‌ند رۆبه‌ریکی زه‌ویه‌ به‌په‌ته‌کان و بریکی پێوستی بارانی چروپری وهرزی، زیاتر چه‌سپاو و سه‌قامگیربوو.

• میرایه‌تی له‌هیجاز:

- **مه‌که‌که‌:** باری سیاسی له‌نیمچه‌دوورگه‌ی عه‌ره‌یدا به‌پێی تایه‌تمه‌ندی شیوه‌ی سیاسی و نزامی فه‌رمانه‌روایی له‌ناوچه‌یه‌که‌وه‌ بۆ ناوچه‌یه‌کی تر جیاوازی به‌خۆیه‌وه‌ ده‌بینی، جا له‌رۆژه‌لاتی

نیمچه دوور گهی عمره بیدا که حیجازی ده گرتسه وه که گهوره ترین شاره کانی تیدا بو و لهه موویان گرن گتر مه ککه ی ناره ندو خالی جه ختکر دنه وه ی حیجازو گهوره ترین پینگه ی پیکه وه بهستی توری بازرگانی جیهانی و گهوره ترین مهلبه ندی نایینی بته رستی جاهیلی بو، مه ککه ده کهوته نیوه ندی پینگه ی بازرگانی نیوان یه مهن و وولاتی شام له شیونک له شیوه کانی شاخه کانی سورات دا بو که لهه موولاره شاخی رووتن ده وری دابو، قورسانی پررز و اباسی ده کات که ده که ویته (بو ادغیر ذی زرع)^۱ (دۆلئیکی ناکشتو کالی).

میژووی مه ککه له پرووی در یژبو ونه وه ی کاتی و روونی دیدی میژووی سه وه بو دووبهش دابه شده بیت: بهشی یه که می ماوه ی کاتی پیش دهر کهوتنی قوصه ی کوری کیلاب ده گرتسه خو، له کاتی کدا بهشی دوومه ی ماوه ی کاتی دوای دهر کهوتنی ده گرتسه خو.

هه موو نه و مه شخه لانه ی تیشک ده خنه سه ر میژووی مه ککه نامازه به وه ده ده ن که له سه ر ده مانیکی کۆ نه وه هه یه و به هۆی بوونی که عه وه پینگه یه کی پرۆزی هه بو وه به ره به ره به هۆی پینگه جو گر افیه که یه وه وه ک ویتشگه یه کی بازرگانی و به هۆی بوونی ناوی زه مزه م تیایدا گه شه ی کرد وه.

به شیوه یه کی پروون زانیاریمان له سه ر میژووی مه ککه له پرۆزانی قوصه یه وه له سه ره تا کانی سه ده ی پینجه می زاینیه وه ده سپیده کات، نه بوو قوره یشی کۆ کرده وه یه کی خست و دوای نه وه ی ده سه لاتی له هۆزی خوزاعه ی یه مهنی سه ندو ده سه لاتی گرته ده ست، کارووباری شاره که ی پینکخست^۲.

شینکی پروونه له شانۆی ژبانی مه ککه دا باریکی نوئ کهوته دهر کهوتن و بوگرته دهستی ده سه لات چهند ریازو بنه ماو به هایه کی ده چه سپاندو له زۆری پاره و سامان له نه نجامی گه شه سه ندنی بازرگانی و به ربو ونه وه ی شه رف وه ستابوو، کواسته وه ی سه ر کردایه تی له مه ککه دا بو قوره یش له سه ر نه ریتیکی ته قلیدی (باوی) هۆزایه تی نه بوو، به لکو له سه ر بنه رته ی ره گه زینکی نوئ بوو که نه ویش ره گه زی ده وه له مهنی بوو، نه مهش له نه نجامی نه و گه شه سه ندنه نابووری و کۆمه لایه تیه دا هاته کایه که له و کاته دا پرویدا.

بهیتی ریکخسته که ی قوصه ی، قوره یش له پرووی کۆمه لایه تیه وه بووبه دوو بهش که یه ک ره چه له ک کۆیده کرنه وه، نه و دووبه شه یش بریتین له:

^۱ سورة ابراهيم: آية ﴿٣٧﴾.

^۲ ابن سعد، محمد: الطبقات الکبیر ج ۱ ص ۷۰-۷۱.

قورپه‌یشی به‌تتاج: قوصه‌ی له‌ناوه‌ندی مه‌ککه‌دا داینانو له‌نیوان شاخه‌کاندا له‌مدۆلی مه‌ککه‌دا دابلاوبوونه‌وه که‌بریتیبوون له: هاشم، ئومه‌یه، مه‌خزووم، تیم، عدی، جمع، سهم، نوفهل، زهره، نعمانه دل و نیوه‌ندو خانه‌دانانی قورپه‌یش و مه‌لبه‌ندی قورسای ناومه‌ککه‌بوون، نعمانه مالیان بیادناو وه‌ک شارنشین سه‌قامگیریوون و خزیان بۆکاری بازرگانی و خزمه‌تی که‌عه‌یه‌کلاکردوه‌وو رۆزی و زه‌وی و مولکیان ده‌ستکه‌وت و سامانیان زیادی کردو له‌ژیانگی خوشی و رابواردندا ده‌ژیان.

قورپه‌یشی زه‌واهر: ئه‌وانه بوون که‌له‌ده‌ره‌وه‌ی مه‌ککه‌دا داینانو تیکه‌له‌ی گه‌داکانی عه‌ره‌بو و هاوبه‌یمان و مه‌والیه‌کان و کۆیله‌کانیان له‌گه‌له‌دابوو، نعمانه له‌ده‌ره‌و‌بهری مه‌ککه‌دا زیانگی ده‌شته‌کیانه‌یان ده‌برده‌سه‌رو له‌سه‌قامگیری و ده‌وله‌مه‌ندیدا نه‌ده‌گه‌یشته‌ناستی قورپه‌یشی به‌تتاج^۱.

قورپه‌یشیه‌کان له‌سه‌ره‌تاوه وه‌ک نیوه‌ند نیشی بازرگانیان ده‌کرد، پاشان وه‌ک بازرگان نیشیان ده‌کرد، ململانی به‌رده‌وامی نیوان فارس و رۆم (بیزه‌نتیه‌کان) ده‌رفه‌تی به‌مه‌ککه‌دا تابازرگانی له‌مه‌ککه‌دا گه‌شه‌بکات، جابه‌هۆی چالاکیه‌ سه‌ربازیه‌کانه‌وه رینگه‌ی نیوان عیراق و شام داخرا‌بو و زۆرترین بازرگانی باکوورو باشووریش به‌مه‌ککه‌دا ده‌رۆیشتر و کاروانه بازرگانه‌کیان به‌دلنایی ده‌چوون تا ده‌گه‌یشته‌نامانجی خزیان، ئه‌مه‌ش له‌به‌ردوو هۆکار:

یه‌که‌م: نیلاف: ئه‌مه‌ چهند رینگه‌موتینیک بوون له‌گه‌ل ئه‌و سه‌رۆکه‌هۆزانه‌ی کاروانه‌کانیان به‌خاکیاندا تیه‌رده‌بوون تاریکه‌کیان بۆ پارێژن و بیانگه‌یه‌نه‌ شویتی مه‌به‌ست، نعمانه له‌گه‌ل فه‌رمانه‌ه‌واکانی ئه‌و ده‌وله‌ته‌ دراوسینه‌دا ئه‌و رینگه‌موتانه‌یان ده‌به‌ست که‌و ئه‌و کاروانانه‌یان بۆ ده‌چوون.

دووه‌م: چونکه به‌گشتی عه‌ره‌ب داینان به‌ده‌سه‌لاتی نایینی قورپه‌یشیه‌کان له‌مه‌ککه‌ دانابوو، جاقورپه‌یش کابه‌ده‌ستانی حه‌ره‌می خواو به‌رپرسانی مالی خوابوون.

قورپه‌یش له‌سه‌لێکدا دوو گه‌شت و کاروانی بازرگانیان رینگه‌خستبوو، له‌وه‌رزی هاویندا کاروانه‌کانیان به‌ره‌و وولاتی شام ده‌چوون و شه‌کی هیندیان پی‌بوو، له‌رینگه‌یشیاندا هه‌رسێ شاری غه‌زه‌و نیله^۲ و بوسر^۳ ایان ده‌ه‌ری، پاشان له‌ه‌وای چالاکی کرین و فرۆش سه‌ره‌له‌نوێ شه‌کیان

^۱ المسعودی، أبو الحسن علي بن الحسين: مروج الذهب ومعادن الجوهر ج ۱ ص ۳۲.

^۲ نیله: شاریکه له‌سه‌ر که‌ناری ده‌ریای سوور له‌به‌ره‌ی شامه‌وه، ده‌لێن کۆتایی حیجاز و سه‌ره‌تای شام ده‌کات.

الحموی: ج ۱ ص ۲۹۲.

^۳ بوسرا: شاریکی سه‌ربه‌ دیمه‌شقه‌و لای عه‌ره‌ب له‌کۆن و نوێدا به‌ (کوره‌ حوران) ناسراوه، بڕوانه: هه‌مان سه‌رچاوه:

دههیناو دهگه پانهوه، لهو شمه کانه: دانه ویلته و روژنو مهیو چهك و فهرش چنراوو كه نيزهك، لهوه رزی زستانیشدا كاروانه كانیان بهره و یمهن دهچرون، بازرگانیان لهگه گه حبه شه دا له پینگه ی ده ریاوه بوو. قورپه شیه كان له پینگه ی سه پاندنی باج له سه ر شمه كه كان و نهو كاروانانه ی به خاکیاندا تپه ر ده بوون سوو دیان له بازرگانی وه رگرت، هه موو چینه کانی کۆمه لگه له کاری بازرگانیشدا به شدار بوون، هه ر كه سیش به پاره به شداری نه کردایه وهك دیده وان یان ری نیشاندهر نیسی ده کرد.

هه ندیک له قورپه شیه كان وهك نه بو سو فیانی کورپی حه رب و وه لیدی کورپی موغیره له کاری بازرگانیه وه سه روه ت و سامانیکی زۆریان ده سته کوه ت، له نه مجامی کاری بازرگانیشدا سوو (الریا) ده ر كهوت كه دیار ده یه کی بزوتنه وه ی بازرگانیه، هه روه ها قه رزو ره ه ن ه اتنه کایه، نه مه ش پیویستی به فیر بوونی خویندنه وه و نو سین ده کرد تا ژمیاری بازرگانیان ریکبخهن.

نه مه له گه گه روودانی گه شه سه ندنیکه تری ته نزمییدا بوو كه نه مجامی حه قی ریکخسته کانی قوصه ی بوو كه قورپه شیه به ته نها سه ر کردایه تی سیاسی و پایه ی نایینی له ده سته دابوو و بنکه ی به ره تی پاراستنی ده سته کوه ته سیای و نابوو ریه کانیسی پینکده هینا، گرنگترین به ره ت و پالپشته کانی نهو ریکخسته بریتین له:

الملا: دیمه نی په کمه ی ده ر كهوتنی ده سه رژی سیاسی سه ر کرده کانی مه که ده نوینیت و له گه روه و ناسراوو خانه دان و کار به ده ستانی ناهمه که پینکدیت، هه موویان ده ولته مه مند نه بوون، یان له به ر زیره کیان یان له به ر برتیژی و نه زموون و شاره زاییان، یان له به ر ره چه لهك و خانه داییان نهو پایه یان گرتبوه ده ست، له گه گه نه وه ی سوو ر بوون له سه ر پاراستنی ده سته کوه ته کانی، به لام نه مه نه ده بوویه ریکگری بوونی رکه به ری له نیوانیاندا، نه وانه کۆمه لتی پارێز کاران بوون و به نوینگه ری و گه شه سه ندن رازی نه ده بوون.

الفدوة: لهو روانگه ی په یوه ستی به شانوشکۆی (الملا) وه هیه دیمه نی دووه می ده ر كهوتنی ده سه رژی سیاسی سه ر کرده کانی مه که که یه و یانه ی راویژی ناشتی و جهنگه و تپایدا راویژو هه موو کارووباره گشته کانی وک به ستی په یمانی جهنگه و چوونی کاروانه بازرگانیه كان و نیمزاکردنی ده ق و به لینی هاوسه رگری به رپوه ده چوون، نهو نه دوه یه مه لبه ندی ده سه لاتی مه رکه زی بوو و قوصه ی دايمزراند تا ده ستی به سه ر مه که که دا زالتییت، چوونه ناو نه م نه دوه یه وه به شدار یکردن له مشتومریدا

تەنھا بۇ كەسانىك بوو كەگەيشتىنە تەمەنى چىل سالى، تەنھا چەند كەسىك نەيىت كەئەو ياسايە نەيدە گرتەو^۱.

الرفادة: خەرجىكە كەقورەيش ھەموو ۋەرزىك لەمالتوسامانى خۆى دەيدات و بەقوصەى، ئەويش بەو پارەيە خۆراك بۇ حاجىيە كان دروستدەكات^۲.

السقاية (ئاودان): ئاودانى حاجىيە كان بوو كەقوصەى لەگەل نان داندا بەسەر قورەيشيدا سەپاند^۳.

الحجابية: پاسەوانى كەعبە، ئەمە پاراستنى كەعبەو كىلىلى كەعبەى لەئەستۆيە.

اللاء: ئەمە ئىشى قوصەيە كە ئالا دەكات و تەنھا گەورەى سوپا كەلەسەر كرايەتى جەنگدا بەرپرسە ئەم ئالا يە دە گرتتە دەست^۴.

ئەم پايانە لەمەككە دەر كەوتنو و لەئىوان كورەكانى قوصەيدا دابەشكران تانامازەى دەسەلاتدارى دەستۆرى ئابوورى و سىياسى قورەيش بەسەر تاناكانى مەككە لەپىش سەردەمى پىغەمبەر ايەتيدا نىشان بدات. لەگەل بوونى پەيرەو و رىنكخستى كارى بازىرگانى و لەگەل گەشەسەندنى پەيوەندىە ئابوورى و بازىرگانىە كانى ناو مەككە، ھىشتا كۆمەلگەى مەككە ھۆزايەتى بوو و يەكبوونى خىلە كان لەو سنورەدا بوو كە لەھاوپەيمايىتتە كدا بەمەبەستى پاراستنو لەئەستۆگرتنى كەعبە لەلايەك و ئەنجامدانى ئىشى بازىرگانى لەلايەكى ترەو پىكەو بەسز ابونەو ھىچ خىلنىك قەلەمەرەوى بەسەر ئەويتردا زالئەدە كردو ھەموو خىلە كانى ئازادى تەواويان ھەبوو و بەرزەو ھەندى ھاويەش كۆيدە كردنەو، ھەرۋەك بوونى (الملاء) ئەو راستىيە ھەلئەدەو ھەشاندەو، چونكە ئىشەكەى لەسنورى ئىشى ئەنجومەنى ھۆزە كان زياتر نەدەچوو، لەھەموو ھۆزىكدا ئەنجومەنىك ھەبوو كەلە سەرۆك خىلە كان پىكدەھات و بەپىي ياسا نەريئە كان لەكارووبارى ھۆزى دەروانى، بەلام ئازادى ئەندامانى لەناو نەدەبرد، ھەموو تاكىك لەگەل ئەو ھەستى بەمافى كۆمەل يان مافى ھۆزەكەى دەكرد، ئازادى خۆى ھەبوو، ئەويش نىزامىكى بىران بوو كەلە دەپىرى خانەدان و كاربەدەستان پىكدەھات و پايەى يەكەمى ئاوشارىان لەدەستبوو و پايەكانيان بەمىرات بۇ گەرە كورەكانيان يان بۇ سەرۆك خىزان دەمانەو،

^۱ ابن هشام: ج ۱ ص ۱۴۸-۱۴۹.

^۲ ابن هشام: ج ۱ ص ۱۵۳.

^۳ ھەمان سەرچارە: ص ۱۴۸.

^۴ ھەمان سەرچارە: ص ۱۴۸.

ده كريت بهيتي (دارالندوة) يان (ندوة قريش) كه له سر بنه رته دا ده مزرنا ناوي (له نجومه ني ناو داراني وولات) ي لينيئين^۱.

به لامل نهو نيزامه ركه به ريه كي سياسي هيتايه كايه كه كار يگه ريه كه ي له مه كه كه دا له دامه زراني هاوپه يمانه كاندا به ديده كه ين، جا نهو اشاره له دوای مردني قوصه ي ملاملا نيه كي سهختي نيوان خيئه كاني شاري له سر ده سه لالت و دابه شكر دني پايه كو مه لايه تيه كاني به خويه وه دي، له نه نجامي نه مه دا هاوپه يمانی دامه زرا كه قور هيشي بو دووبه شسي جيا دابه شكر د، وهك هاوپه يمانی (المطيين) و هاوپه يمانی (الإحلاف)^۲. پاشان هاوپه يمانی (الفضول) كه به دريژا كراوه ي هاوپه يمانی (المطيين) داده نريت^۳.

خيئه كان له هاوپه يمانيه كه وه ده چورنه ناو هاوپه يمانيه كي تر، نه مش بهيتي گه شه سندندي باري سياسي و نابووري خيئه كه، نهو ركه به ريه سياسي تاده ركه وتني نيسلام به رده وام بوو، هندی له ميژوونوسان پييان وايه نهو ركه به ريه كه ميك له دوای مردني يتهم به ر (ﷺ) سمر يه له دا وه ته وه به به لنگه ي نهو ملاملا نيه ي له نيوان حوسه يني كوري علي كوري نه بو تالميب (ﷺ) له به ني هاشمو نيوان وه ليدي كوري عوبه له به ني عه بد شه مسو كار به ده ستي مو عاويه (ﷺ) له سر مه دينه دروستبوو و حوسه ين (ﷺ) هه ره شه ي نه وه ي كرووه كه په نا بو هاوپه يمانی (الفضول) ده بات^۴.

- يثريب: به يثريب ده كه ويته دووري نزيكه ي سئ سهد ميل به ره و باكورور له مه كه كه وه ده كه ويته دولتيكي به ييت كه به جه ند به رزاييهك ده وره دراوه و به رزاييه كان به سر يه كتر دا زالن، برو كاريزي زوري تيدايه، نه مه ده رفته ي پنداوه تا بيته ميگيچكي پر دارخورماو درهخت

^۱ علي: ج ۴ ص ۴۸-۵۰.

^۲ له نه نجامي ملاملا نتي كوراني قوصه ي له دوای مردني له سر دابه شكر نه وه ي پايه ي سياسي و كار گيزي و كو مه لايه تيه كاني ناو مه كه كه، نه وانه بوون به دوو به شه وه: به نو عه بد مه نافي كوري قوصه ي كه عه بد شه مسو هاشمو موله لب و نوفل بوون به سه كر دا يه تي عه بد شه مسو پريار ياندا حيجاز به لوا و نار دان و نان دان له به ني عه بد و دار بسيتيه نو، نه وان به سر كر دا يه تي عامري كوري هاشمي كوري عه بد مه نافي كوري عه بد و دار بوون، به م يته قور هيش دووبه ريه كيان تي كه وت، ده سته يه كه له گه ل به ني عه بد مه نافي و ده سته يه كيش له گه ل به ني عه بد و دارا بوون، به نو عه بد مه نافي و هاوپه يمانه كانيان گوزه يه كي پر بوني خوشيان بر دو له كه عه دا دا يان تا و تاييدا ده ستيان ته ر كر د، بويه به (المطيين) ناسران، له كاتيكا دا به نو عه بد و دار و هاوپه يمانه كانيان به لتييان دا پشتي يهك بگرنو نه هيلن سر شورين، بويه به (الأحلاف) ناسران. بروانه: بان هشام: ج ۱ ص ۱۵۳-۱۵۴.

^۳ په يمانی (الفضول) بيست سال يتش يتهم به رايه تي بوو، السهيلي: ج ۱ ص ۱۵۶.

^۴ ابن هشام: ج ۱ ص ۱۵۳-۱۵۶.

کشتوکال له گهڼل نهوې ناووهوای مامناوهندم، بهلام لهههندی کاتي هاویندا گهرما زیاده کات، بهلام ناگاته پلهی سهختی مه ککه.

گیرههوان وایاس ده کهن که عمالمیقه کان به کمه دانیشتونای یه ثریب بوون و لهوئی بوون تاجووله که له سهدهی دووهمی کوجیدا له نهنجامی ستمی رومانه کان له پروویاندا له فلهستین هاتونه ته یه ثریب^۱، پاشان هوزه کانی نهوسو خه زره جی نه زدی له ماشوروهو له نهنجامی رووداوی لافاوی (العرم) هاتنه یه ثریب و دهسیان به سر دا گرت و بوونه ده سه لاتداری راسته قینهی یه ثریب، نهوان به رست بوون و هه جی مه ککه بیان ده کردو به کانی مه ککه بیان به پیروز ده زانی، به هوئی به پیتی زهویه که میوه پشیمان به کشتوکال به ستبو و بهلام ژیانین زور له گهڼل ژیانی خیتلایه تیدا جی اواز نه بوو له گهڼل نهوې له یه ثریبدا نیشته جی بوون مه سیحیه ت له ناویاندا هه بووه.

جووله که له نیوان نهو دوو هوزه دا نیشان له سر جهنگ نانهوه ده کرد تاهه ردوویان ناگیان لای دووله که نه بیت جا چهند جهنگی دريژخایه ن له نیوان نهو دوو هوزه دا پرویدا و ایلیهات نده کرا ده ست لهو جهنگانه هه لنگر نه گهر خوای گهوره پتعمبهری نه ناردايه بو نیوانی که بهو به خششی خوای گهوره بوون به برای یه کتر.

- طانیف: طانیف ده که ویتنه باشوری روزه لاتی مه ککه و هفتا و پنج میل لینی دوروهو نریکهی شمش هزار یی به رزه و ده که ویتنه ناو چمند باخ و بیستانیکه و نهمه و ایلیکروه زیاتر له پارچه و یه کی شام به جیت به رزایه که ی و ایلیکروه ناووهوای خو شیت قوره یه شیه کان بو گشت و خوشی ده چوونه نهوئی، هوزی سه قیف لهوئی دابهزی، شاری طانیف له پرووی گرنگی نابوروی و ناینیموه له دوای مه ککه له حیجازدا به شاری دوروه نه ژمارد ده کریت.

شانشینه کان له باکوور

۱- شانشیني نه نیات: نهم شانشینه له بهشی باکووری روزه ناوای نیمچه دوروهی عمره بی له نریکی سهدهی شه شمی پش زاینیدا له دهوری به ترای پایته ختی دامه زرا که ده که ویتنه سر نهو هیله بازار گایه ی نیوان سه به و ناوچه دراوسیکانی باشوری نیمچه دوروهی عمره بی و

---

^۱ سر کردهی رومانی (تیطس) له سالی حفتای زاینیدا له نهنجامی شوړشی جووله که دژه رومانی له فلهستین بهتو له قلدی ویران کردو به بکه ره که شی سوواتند سر کردهی رومانی هادریان له سالی ۱۳۵ زاینیدا له نهنجامی شوړشه نو یکانی جووله که دا همان نهوئی گرتیمرو شاره که ی ویران کردو نهو جووله کانهی پاره دوونا، نهوانیش نارچه کانی ده ورو بهرو دراوسیدا بلا و بوونهوه، لهوانش نیمچه دوروهی عمره بی بوو، نهوه کوتا دوروخسته هوئی جووله که له پش نهوئی له نیوهی به که می سهدهی بیستمی زاینیدا بکه رته ووه بو فلهستین.

نیوان بندهره کانی وولاتی شام له باکوور بهیهك ده گهیه نیت، تایه تمندی گه شه سهندنیکی نابووری دیاری ههیه، نهمه دهرفه تی به فهرمانی هواکانی داوه تاسنوری شانشینه که یان له سهر حسابی دراوسینکایان فراوان بکهن تانهوهی باری نیمراتۆریه تی رۆمانی ناره حهت کرد له که ململانی داوو له گه لیدا نه بات بو نویسی (النبطیة) زمانی نارامی به کارهیتا^۱.

شارستانیه تی نه بات تیکه ل بوو، له زماندا عهره بی و له نویسندا نارامی و له ناییندا سامی و له مهنهرو نه نداد زیاری بیناسازیدا یۆنانی-رۆمانی بوو، به لām له گه ل ههموو نه مه دا له کرۆکی خۆیدا عهره بی بوو.

نه باته عهره به کان له بهرستشی به ته کانی حیجاز له سه رده می جاهیلیدا وهك (ذي الشری) که خواوه ندی سه ره کیان بوو و له ده سه ته به ردیک یان پایه به کی به ردین پیکده هات و خواوه ندی خۆربوو به شداریان کرد، له خواوه نده کانی تریان لات خواوه ندی مانگو مه نات و هوبه لو چه ندیکی تریوون.

ناو دارترین پاشاکانی نه بات: حارثی یه که م (۱۶۹-۱۴۶ پ.ز) حارثی دووه م (۱۱۰-۱۰۶ پ.ز) حارثی سی یه م (۸۷-۶۲ پ.ز) کۆتا پاشایان مالیکی سی یه م بوو (۱۰۱-۱۰۶ ز) که له سه رده می نه ودا نیمراتۆریه تی رۆمانی (تراجان) شانشین نه باتی له ناو برد^۲.

۲- شانشین ته ده مور: فه زلی دامه زران و گه شه سهندنی شانشین ته دمور ده گه ریشه وه بۆ نه و پیکه به ی له لایه که وه ده سی به سه ر هیتی بازرگانی باکووری نیوان شامدا زاله و له لایه کی تریشه وه ناوچه به کی گرنگی سنوری له بواری هاوسهنگی نیوان دوو هیزی گه موره ی ململانی کار ی رۆژه لات و رۆژ ناو ادا پیکه ی ناوه.

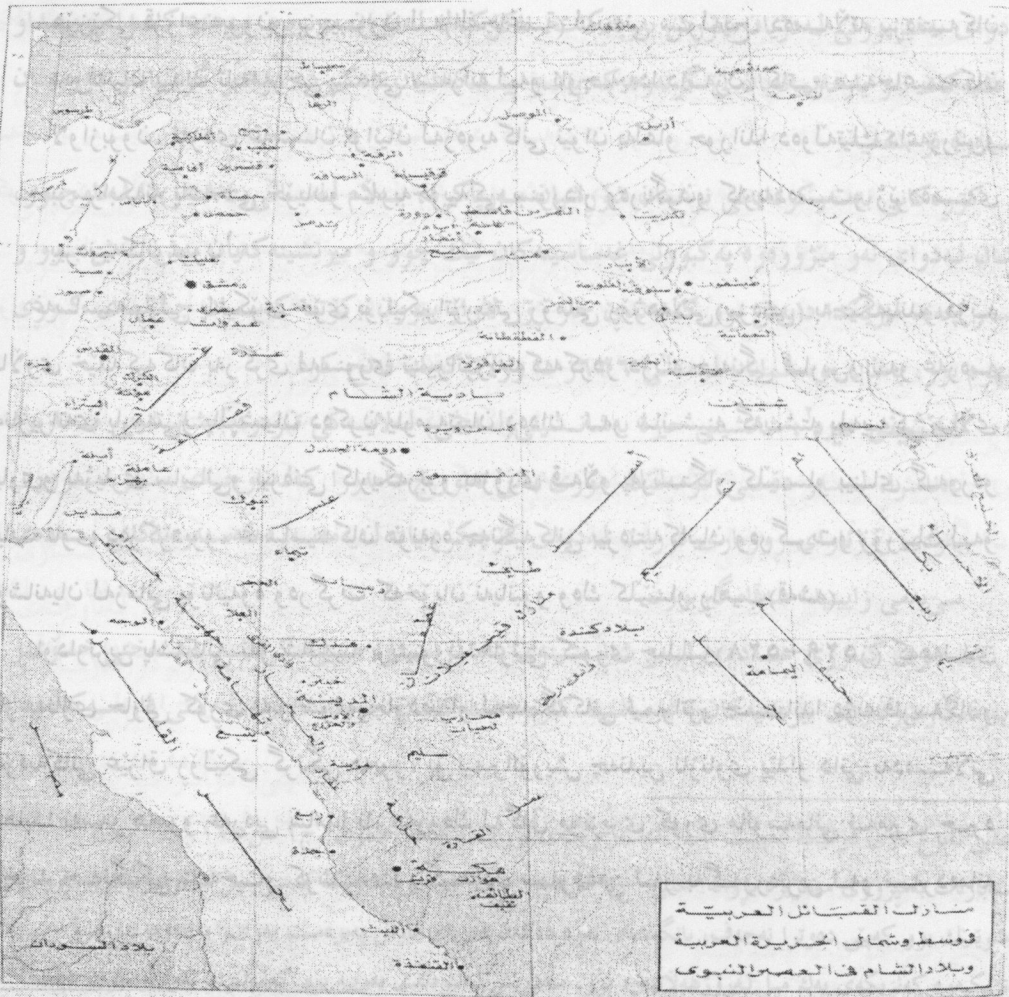
شوینه واری نه و شانشینه ده که ویته نزیک حصو له پرووی دریز بوونه وه ی کاتیه وه کۆنه، ناوبانگی سیاسی له سه ره تاکانی سه ده ی یه که می زاینیدا ده رکوت ئینجا چوویه باز نه ی قه له مه ره ی رۆمانی و له سه ده ی دووه می زاینیدا بووبه ووبلایه تیکی رۆمانی، به لām له نیوان سالانی (۱۳۰ و ۲۷۰ ز) دا گه شته لوتکه ی گه شه سهندن، ناو دارترین پاشاکانی بریتین له (ئه زینه) و (وهب اللات) ی کوری و دو اتر (زنوبیا) نه و شازنه هه ره له گه ل نه وه ی ده سه لات ی گه رته ده ست نامانجیکی سیاسی دانا تاسنوری وولاته که ی له سه ر حسابی رۆمان له باکووره وه فراوان بکات و له باشووره وه ده ست بگریت به سه ر مصردا نه و نامانجه شی به ده یه ناو رۆمان دانی به ده سه لاتیدا به سه ر مصردا نا، نه و سیاسه ته

^۱ سالم، السید عبدالعزیز: تاریخ الدولة العربیة ص ۱۰۲.

^۲ ههمان سه رچاوه: ص ۱۱۱.

فراوانخواریه و نیازی در یژدهان به فتوحاته کانی تابگاته رۆما، ئیمبراتور نورلیانوسی ترساند، بویه هیرشی برده سهر و ولاته که ی و به سهر ئهو سازندها سهر که وت و هیزه کانی گه یشتنه پایتخته که ی و له سالی (۲۷۳ز) ۱۵ پایتخته که ی و یرانگرد، پاشان به ره بیره له شانۆی سیاسی نیوده و له تی دوور که وت ه و تا وهک گوندیکی بچووک و قه لای پشه و هی سوریا ی لیها ت، له نیو هی دوو هی می سه ده ی سی یه می زاینیدا نه سرانیه ت له ته دموردا بلا و بوویه و هو بوویه ئوسقوفی^۱.

ژیانی ته دمور تیکه له هی سور ی و یونانی و فارس یه کان بوو، ئه مه له گه ل ئه و هی ته دمور یه کان چهن د هوزیکی عه ره بی بوون و زمانی نوسین و قسه کردنیان شیوازیکی نارامی رۆژئاوایی بوو، زمانی یونانی له پال زمانی نارامیدا زال بوو.

^۱ سهارهت به میژووی ئهو شانینه بروانه: سالم: ص ۱۱۵-۱۳۶: ۶: ۵: عجم نامه: باب: ۵۸۵: ۲: نامله

لەرۋى پەرستشەۋە، ئاين لەتەدموردا ۋەك ئايىنە بلاۋەكانى ناو سوريای باكوورو لای ھۆزە
عەرەبەكانى ناوبىبان وابوو، ناودارتىن خواۋەندەكانىان برىتسىون لەخواۋەندى خۆرو
خواۋەند(بەعل) و(لات) و(عوشتر) و چەندىكى تر.

۳- شانشىنى غەساسىنە: غەساسىنە بنەمالەى جفنه عەرەبى يەمەنن و لەبنەرەتدا لە نەزدن و پىش
يان دواى رووداوى لافاوى(العمر) لەسەدەى سىيەمى زايىندا كۆچيانكرد بۆ باكوور،
لەسەرەتادا لەتوھامە لای ناۋىك كەبى دەوترىت غەسسان نىشتەجى بوون و لەوى ئاويان
دەخواردەۋە دەدرىتەۋە پال ئەوان، ناو نانىشان بە(ئال جفنه) لەبەر ئەۋەيە دراۋتە پال
جفنهى كورى عمىرى مزيقياي پاشايان، پاشان كۆچيانكرد بۆ دەۋوروبەرى شام كەچەند
ھۆزىكى قوزاعەبوون و برىتسىون لە(الفجاعمۋ) لەبەنى سولەيخ، دەسلاتە بيزەنتىەكان
دەرفەتيان پىدان تابەمەرجى پىدانی سەرانە لەو ناۋچەيەدا دابەزن، كاتى ضەجامىمەكان
لاوازبوون، نەزدى غەسسان توانيان لەزەۋيەكانى نىران بەلقاۋ حوراندا دەۋلەتىك دابەزىتىن و
بوسرايەكەنە پايتەختى خۆيان و سەربەخۆيەكى سنوردار ۋەربىگرن و كاربەدەست و ژىردەستەى
بيزەنتىەكان بوون^۱.

غەساسىنە رۆلى پاشكۆى خۆى بۆ ئىكبر اتۆرىتەى رۆمانى رۆژھەلاتى(بیزەنتى) بەجىگەباندو دژبە
شالۆى خىلەكەكان بەرگرى لەسنورى ئىمپراتۆرىتەكەكردو دژبە جەنگى فارس و ئەو عەرەبە
مەنازىرانەى يارمەتى و پالەشتيان دەكرن يارمەتییان دەدان. ئەو شانشىنە گەيشتە پلەيەكى بالای
ژياری و بەژياری ساسانى و بيزەنتى كارىگەر بوو بەزۆرى قەلاۋ پەرستگاۋ كلتساۋ بيناى گەرورە
ناياب ناۋى دەر كەردبوو، غەساسىنەكان ھونەرە جەنگىەكانى بيزەنتىەكانىان ۋەرگرت و زۆرىك لەو
ۋوشانەيان لەزمانى يۇنانىمەۋە ۋەرگرت كەخۆيان نەيانبوو ۋەك كلتساۋ راھىب(قەشە).

ناودارتىن پاشاكانى ئەو شانشىنە برىتسىون حارثى كورى جىللە(۵۲۸-۵۲۹ز) كەھەندى
جار بەناۋى حارثى كورى ئەبو شومەر ناۋدەبراۋ لەجەنگەكانى ئىمپراتۆر جىستىياندا دژبە فارسەكان و
عەرەبەكانى عىراق رۆلىكى گىرنگى ھەبوو، بۆ ئىمپراتۆرىش چەندىن نازناۋى پىداۋ دانى بەدەسلاتى
رەھايدا بەسەر ھەموو عەرەبى شامدا نا، ھەرۋەك لەگەل موزىرى كورى مائوسەمانى ئەمىرى حىرە
لەچەند جەنگىكى سەخت و كوشندەدا پىكىدادا، سەردەمى ئەو بەگەرەترىن ئەو سەردەمانە

^۱ المسعودى: ج ۲ ص ۱۰۶-۱۰۷، ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد: العبرودىوان المبتدأ والخبر-المعروف بتأريخ ابن

خلدون ج ۲ ص ۵۸۵، سالم: ھەمان سەرچاۋە: ص ۱۴۳.

داده نریت که غه ساسینه به خویموه دیوو، لهدوای نهوی دهسه لاتیان له به ترا له باکووره وه تا ره سافه له باکووری ته دمور در یژده بوویه وه.

غه ساسینه کان نایینی مه سیحیان له سه ره مه زه به بی (مونوفیزی) وه رگرت، واته مه زه به بی یه ک سروشت، مونذیری کوری حارث شوینی باوکی گرت وه (۵۶۹-۵۸۱ز) و له سیاستی نایینی و جهنگی له گهل مهنازیره کاندا رینازه که ی باوکی گرت به ره له سالی (۵۷۰ز) وه له زغیره جهنگی که ناودارترینان جهنگی (عهین نه باغ) بوو^۱ و تیایدا سه ره کهوتیکی یه کلایی به دهه ست هینا له گهل قابوسی پاشای حیره دا پتکیدادا.

پاشان بهینی رای زورینه بهوئی دیدی نایینی یان له بهر ترسی بیزه نتیه کان له وهی مونزیر له دوای به هیز بوونی له دزیان شورش بهر بابکات، نا کۆکیه له نیتوان مونزیرو بیزه نتیه کاندا روویدا و بیزه نتیه کان نهو یارمه تیانیهان لی گرت وه که پیشتر پیشکه شیان ده کرد، دواتر گرتیان و دوریان خسته وه بو سقلیه.

کوره کانی به سه ره کردایمتی نوعمان شورشیان بهر باب کرد، به لاهم له سالی (۵۸۴ز) دا له ناوچوو، پاشان له دوای نهو میژو وه یه کبوونی غه ساسینه کان تیک چوو و میرنشینه که بیان بهش بهش بوو و به سه ره چهند میریکدا دابهش بوو که هندی جار زور لاوز بوون، کۆتا کسبان جیلله ی کوری نه بهوم بوو، پاشان موصلمانان له سالی ۶۳۶ز دا وولانه که بیان فته کرد.

۴- شانشینی حیره^۲: شانشینی حیره به شانشینی (له خی) له لایه کی تره وه به شانشینی مهنازیره ده ناسرا، له سه ره دهستی کۆمەلێک هۆزی به نی ته نوخ دامه زرا که له ناوچه ی سه ره سنووری به ره ی رۆژناوای روبراری فورات له دوای کۆچ کردیان له یه مه نه وه له سه ره تا کانی سه ده ی سی یه می زاینیدا سه قامگیر بوون.

عه مری کوری عه ددی نهو شانشینه ی دامه زرانلو حیره کرد به پایته ختی خۆی و بۆ به رهنگار بوونه وی بیزه نتیه کان و غه ساسینه کار به ده سه کانیان چوو نه ناو ده سه لاتی فارسه کانه وه.

^۱ عهین نه باغ ناوی دۆلته که له پشت نه بار له سه ره رینگه ی فورات بۆ شام، الحموی: ج ۱ ص ۱۷۵.

^۲ سه به رت به میژووی مهنازیره برهانه: علی: ج ۳ ص ۱۵۵-۳۱۴، حیره شارته که سه ی میل له کوفه وه دور بوو

له شویتیک بوو که بهی ده ترا نه جف، بانگه شه ی نه وه ده که ن ده ریای فارس په یه سه به وی و به خه مر نه ق بوو له نزیکیه وه که نزیکی یه ک میل له رۆژه لایه وه بوو، سه دریش له نیه وندی به ریبه بوو که له نیتوان نه وی و نیتوان شامدا بوو، نه وی نشینگه ی پاشاکانی عه ره ب بوو له جاهیلیدا هه ره له سه ره ده می سه ره وه تا دواتر له خه نعه مان باو بایرانیه وه کله موی بوون: برهانه: الحموی: ج ۲ ص ۳۲۸.

ئەو شانشىنە برىك لەسەقامگىرى سىياسى بەدەستەيتاۋ ئەمەش دەرفەتى پىدا تاپەپرەوى چالاكى
پىشكەوتوۋى بىناسازى پەپرەوبكات، ئەو پىنگەى كاروانەكان بوو دەرفەتى پىدا تا مەلبەندىكى
گرنگى بارزگانى پىكەپىتن، بەمە مەنازىرەكان لەژيانىكى خۆشى و رابواردندا بوون، ھەرۈەك
لەكشتو كالىشدا ئىشيانەكرد، ئەمەش واىكرد بەبەرورد لەگەل ژيانى غەساسىنەدا ژيانان زياتر
سەقامگىرىت، ھەرۈەك واىلىكردن لەژيارو پىنگەپىشتندا زياتر پىشكەوتوۋىن.

ناودارتىن پاشاى شانشىنى حىرە، عەمرى كورپى عەددى كورپى نەسرىبو كەنىمىراتۆرى
فارسى(سابور)دىنابوو، ئىمرئولقەيسى كورپىشى(۲۸۸-۳۲۸ز) شويتى گرتەۋە، پاشان نوعمانى
يەكەمى كورپى ئىمرئولقەيس(۳۹۰-۴۱۸ز) كەسوپايەكى بەھىزى پىكەپىتا كەلە دوو كەتپە
پىكەپىتو(شەبەاء دەۋسەر).

لەبىيادانيدا بەكۆشكى خەۋەرنەقو كۆشكى سەدىر ناسراۋبوو، لەبەرئەۋەى ھىزەكانى گەشەيان
سەند، بۆپە لەبەرئەۋەندى بەھراجور ئىشكىرد كەلەدواى مردنى بەزگورردى يەكەمى باۋكى
كورسى دەسەلاتى فارسى گرتەدەست، ئەمەش پايدو شانوشكۆى مەنازىرەى بەرزكردەۋە.

مەنازىرە لەكاتى دەسەلاتى مونزىرى كورپى مائوسەماندا(۵۱۴-۵۵۴ز) كەتا عومان
فراۋانخوۋازى كردو لە سالى(۵۲۹ز)ۋە چەند جەنگىكى سەختى دژبە غەساسىنەۋ بىزەتتەكان
ئىلمامدا، ژيانان گەپىشتە ئەو پەرى گەشەسەندنو لەزۆربەى ئەو جەنگانەدا مونزىر سەركەوتو
لەپروژى(حلىمە) لەجەنگى دژبە غەساسىنەكاندا كوزرا.

لەدواى مونزىر عەمرى كورپى ھىندى كورپى ھات(۵۵۴-۵۶۹ز) عەرەب بە سووتىنەر
نازانوايان لىئا، چونكە عەمر لەپروژى ئەۋارە لەپەمامە سەدكەس لەبەنى تەمىمى سووتاندو لەگەل
تەغلبو تەئىدا پىكىدا.

قەلئەمپەرەۋى عەمر بەسەر چەندىن ھۆزى پروژەلەتو باكوررى پروژناۋاى نەجددا بلاۋبوۋىۋەۋو
لەسەردەمى ئەۋدا حىرە بوۋبە مەلبەندىكى گەشەسەندوۋى ئەدەبى كەشاعىرانو ئەدىبان دەچوون بۆ
ئەۋىۋو لەۋى دەردەكەۋىن.

لەدواى عەمر چەند فەرمانپەرۋاىك دەسەلاتى حىرەيان گرتەدەست كەكۆتاكەسىان مونزىرى
كورپى نوعمانى سىپەمى كورپى مونزىرى چوارەم بوۋكە تاسەردەمى فەتى خالىدى كورپى
ۋەلىد(ﷺ) لە سالى(۶۳۳ز) لەدەسەلاتدا ماپەۋە.

خەلكى حىرە بازرگانىان دەكردو لەژيارى عەرەبىدا جىدەستىكى گەۋرەيان ھەبوو و
لەگراستەۋەر بلاۋكردنەۋەى مەعرفە بەناۋ نىمچەدوۋر گەى عەرەبىدا رۆلى نۆۋەندىان دەپىنى.

نال لهخم لهسهردهمی مونزی کوری نمرئولقهیسی پاشایاندا کهبهئین مائوسه‌ماء ناسرابوو، نایینی مه‌سیحیان له‌سهر مه‌زه‌بی نستوری وه‌رگرت، هه‌شیانبوو مه‌زه‌بی یه‌عقووبی وه‌رگرت، نه‌وان ده‌یانویست له‌ده‌سپۆیی و ده‌سه‌لاتی فارس رزگاریان بیئت، به‌لام باری حیره پیکداداو سه‌رله‌نوی ناچاربوون مل بۆ ده‌سه‌لاتی فارسه‌کان که‌چیکهن.

شانشینه‌کانی باشوور:

۱- ده‌وله‌تی موعینی (۱۳۰۰-۶۲۰ پ.ز)^۱: ده‌وله‌تی موعینی به‌کۆنترین ده‌وله‌تیک داده‌نریت که‌له‌یه‌مه‌ندا دامه‌زرابیت، له‌سهرچاوه‌ عه‌ره‌یه‌کاندا هیچ باسی نه‌و ده‌وله‌ته‌ نه‌هاتوه، به‌لکو له‌سهرچاوه‌ یۆنانی و رۆمانیه‌کاندا باسیکراوه، موعین ده‌که‌ویته‌ باکووری و وڵاتی سه‌به‌و خاکی قوتبان، له‌نیوه‌ندو له‌ناوچه‌یه‌کی ده‌شتایی به‌پیتی نیوان نه‌جران و حه‌زهره‌مه‌وتدا ده‌رکه‌وت، به‌دارخورماو له‌وه‌رگا ناسراوه، شاری قرنا پایته‌ختی بوو هه‌روه‌ها به‌ناوی (موعین) یش ناسرابوو.

موعینه‌کان له‌به‌ره‌تدا خه‌لکی و وڵاتی باشوورنو له‌بازرگانیدا ئیشیانکردوه‌و قه‌له‌مه‌روی سیاسیان تا نه‌مودبو حیجاز له‌باکووره‌وه‌ درێژبوو بوویه‌وه، له‌رووی نیزامی فه‌رمانه‌وه‌ایشه‌وه، حکومه‌تی موعین شانشینشی بوو له‌چه‌ند هه‌ریمیک پیکده‌هات که‌هه‌ر هه‌ریمه‌و نوینه‌ریکی پاشا فه‌رمانه‌وه‌ایی ده‌کرد، هه‌ر هه‌ریمه‌و ئه‌خۆمه‌نیکی هه‌بوو که‌ کارووباره‌کانی نه‌و هه‌ریمه‌ی به‌ریوه‌ده‌برد.

۲- ده‌وله‌تی سه‌به‌وی (۸۰۰-۱۱۵ پ.ز): شانینی سه‌به‌و ده‌که‌ویته‌ نیوان موعین و قوتبان، به‌ره‌تی سه‌به‌نیه‌کان له‌ناوچه‌کانی باکووره‌یه‌ که‌له‌ده‌وره‌وه‌ری سالی (۱۲۰۰ پ.ز) له‌ئه‌نجامی فشاری ناشووریه‌کان کۆچیانکرد بۆ یه‌مه‌نو لاوازی موعینه‌کانیان به‌هه‌ند وه‌رگیرت و له‌ناوچه‌ی قه‌له‌مه‌روی موعینه‌کاندا فراوانخوایانکردو دواتر ده‌وله‌تی موعینیان له‌ناوبردو ده‌وله‌تیان به‌میراتگرتن.

سه‌به‌نیه‌کان له‌نیزامی فه‌رمانه‌وه‌اییدا له‌میراتی ساده‌وه‌ چوون بۆ کاهینی و دواتر بۆ پاشایه‌تی، له‌سهره‌تاوه‌ شاری (سرواح) یان کردبه‌ پایته‌ختی خۆیان، دواتر گواستیانه‌وه‌ بۆ مه‌ئره‌ب، به‌پیتی ناوچه‌که‌ یارمه‌تی نه‌وه‌ی دان تاسه‌قامگیربن و داها‌تی بازرگانیان زیاتر ده‌وله‌مه‌ندیکردن، ده‌وله‌ت له‌ئه‌نجامی سێ هۆکاردا پاشه‌ک‌شه‌و گه‌رانه‌وه‌یه‌کی خیرای به‌خۆیه‌وه‌دی، هۆکاره‌کانیش بیریتن له‌:

^۱ سه‌باره‌ت به‌میزووی موعین بروه‌انه: علی، جواد: ج ۲ ص ۷۳-۱۲۴.

• ریڭگه بازار گانیه کان له سهردهستی بهتيلمؤسه کانی مصر له ووشکانیه وه بؤ دهریایی گؤراو بازار گانی رۆژ هه لاتیان قورخکرد.

• بهستی مئرب که کارووباری ناودیری ریڭگه خست تهقی و له ناوچوو.

• پاشاکانی سه بهه ههولیاندا مرنشینه جیاوازه کان پیکه وه بیهسته وه له گه ل سیاستی نیقتاتی نهو مرنشینانه دا پینکیاندا داو نه مهش بوویه هۆی روودانی چهند بارگرژی و شۆرشیک کهزیانی بهباری ئابووری و سیاسی گه یاند، له نه نجامی نه مه دا هیژوتوانای سه بهه دایه داوه و لاوازیوو، یسانی ریدان له حمیرییه کان له ده ریانزیک تر بوون، بۆیه به هیژ تر بوون و توانیان کورسی دهسه لاتی سه بهنی بؤ خۆیان دا برن.

۳- **دولهتی حمیری (۱۱۵ پ.ز- ۵۲۵ ز):** میژووی حمیر بؤدو سهرده مه دابمش ده بیت، پاشاکانی سهرده می یه کهم (۱۱۵ پ.ز- ۳۰۰ ز) نازناوی (پاشایانی سه بهه ذی ریدان) ماوده برین له کاتی که دا پاشایانی سهرده می دوره م (۳۰۰-۵۲۵ ز) نازناوی (پاشایانی سه بهه ذی ریدان و هه زره مهوت) یان هیه له دوای نه وهی هه زره مهوت درایه پال دولته می حمیری. حمیر له هۆزه نامراو کانی عمره بی باشوورنو و ولاته که یان ده که مۆپته نیوان سه بهه و دهریای سوور و نهو زه ویانه ده گرپته وه که به (قوتبان) ناوده برین، پاشان ده ستیگرت به سمر شانشینی سه بهه و ذی ریداندا، حمیرییه کان شاری ریدان یان کرد به پایته ختی خۆیان که دواتر به ناوی (ظفار) ناوده برا.

حمیرییه کان له موغینی و سه به نیه کانه وه رۆشن بیری و بازار گانیان به میر اتگرت و گرنگیان به داگیر کاری دا، پاشان حمیر له سهره تا کانی سه دهی شه شه مه دا لاوازیوو و دهسه لاتی خۆی به سهرکارووباری بارز گانیدا له ده ستدا بیه هنتیه کان نه مه یان قۆسته وه نهو بؤ شایه یان پر کرده وه که حمیرییه کان چۆلتیان کرد، پاشان فارس ده ستیان وه ردایه کارووباری یه مه ن و توانیان دهسه لاتی یه مه ن بگر نه ده ست، نه مه بوویه هۆی نه وهی وولات هه میشه بکه مۆپته ناو ملاملانی نیوان نهو دوو دولته گه وره یه، یه مه ن له ژیر قه له مره وی فارسیدا مایه وه له دوای نه وهی حه به شه کانیان له یه مه نندا دهر کردن، نه مه تا دهر که وتنی نیسلامیش هه روا بوو.

باروودۆخی دولته می فارسی و دولته می بیه هنتی:

لهو کاتدا دوو دهولمتی گهوره دهسهلاتی جیهانیان له دهستدایوو کهنهوانیش نیمبراتوریهتی فارسی و نیمبراتوریهتی رۆمانی رۆژهلات (بیزهنتی) بوون، فارس هەر لهسهردهمیکی کۆنهوه لهژبیری رۆژهلاتیدا پشکی خۆی ههبوو لهبهرنهوهی شیعو پهندو نمونهوه زانست و کۆمهله بیروباوهریکی تیداوو کهپتوهی پهپوهستبوون، بهو بهلنگهیهی لهئهنجامی نهوهدا نهو فارسانه موسلمان بوون زۆریک لهههموو بیروباوهرو نهریتهکانیان لێ دانهرنران و نیشانیان دهدان^۱، بهلام لهپیش ئیسلامدا لهئهنجامی فرهمزههبی نایینی و جیاوازی فهلسهفهی ههریه کهپانهوه تووشی چهند ململانییهکی نایینی بوون، گرنگترین نهو مزههبهی لهمیژووی فارسیدا رۆلتی کاریگهریان نیشاندا، زرادهشتی و مانهوی مهزدهکی بوون.

کیسرا فهمانهرواکانی فارس کهههواداری یهکیک لهو مزههبانه دهبوون، ههلگری نهو مزههبهی هاندهدا تا نهپارو پیچهوانهکانیان بچهوسینهوه، نههمش وولاتی بههیلاکدا بردو خسته باریکی پرناکۆکی و ململانی، دواتر پوختهیهکی گرنگترین ریبازهکانی نهو مزههبه نایینیانه دهخهینهروو.

زهردهشت نهکی پاککردنهوهی بیروباوهرییه فرهخواییه موجوسیهکانی لهئهستوگر و رافهیهکی نوئی ههلگری^۲، لهریبازی فهلسهفهکهیدا هاتوه کهجیهان دووبهههت یان دوو هیزی ههیه، چاکه و خراپه، نهو دووانه ههمیشه لهململانیدان، لهکۆتاییدا سهرکهوتن بۆ رۆخی چاکهیه^۳، نههمش بهو ههولانهی مروّفه دهبیته کهبۆ زالبوون بهسهر رۆخی خراپادا دهیجانه گهر، بۆیه شویتکهوتوانی لهسهر نیشکردن هاندهدات^۴.

مانی لهریتماییهکانیدا سهبارته بهچاکه و خراپه و تیکه لکردن یان پیچهوانه ی زهردهشتی کردو فرمانی بهشوینکهوتهکانی دهکرد تارۆزووبگرن و کهناربگرن و بانگیده کردن تاسیفهتی بهرزی وهک نوپۆو زهکات و دوورکهوتهوه لهدرۆو کوشتن و دزی بهجیگهیهن، چونکه مروّفه بهو کردارانه لهخراپه رزگاری دهبیته^۵.

^۱ امین اجمد: فجر الإسلام: ص ۹۸.

^۲ العقاد، عباس: الله جل جلاله ص ۱۰۱، کریستس، آرثر: ایران في عهد الساسانین ص ۲۰.

^۳ تانیستا یه کلانهبووهتهوه کهنایینی زهردهشتی یه کتا پهستی بروه یان دووانه پهستی. -وهرگهر-

^۴ الشهرستاني: الملك والنحل: ج ۲ ص ۴۲، امین: ص ۱۰۲.

^۵ الشهرستاني: ج ۲ ص ۵۲-۵۳.

مەز دەك پىنچەوانەى رېتىمىيەكانى ھەرىكەت لەزەردەشت و مانى كرد، نەوېش باسى رۈوناكى و تارىكى و چاكە و خراپەى دە كرد، بەلام نەوېى لەرېتىمىيەكانىدا ناسراوہ برىتتە لە ھاوبەشەكى (نېشتراكىت) نەو داوېنېسى و بردنى مالى و سامانى رەوا كرد و خەلكى چۆن لەناو و ناگرو لەو رەدا ھاوبەشەن لەمال و سامان و ژنىشدا بەھمان شتوہ ھاوبەشەن^۱.

بانگەوازەكەى پىشوازيەكى گەورەى لىكراو لەناو خەلكدا بلاو بوو، بەتايبەت لەناو سووك و ريسواكاندا (خەلكى بەدەستيانەوہ گىرۆدەبوون و ئەوانىش بەھىزبوون، تاناستىك دەجوونە مالى پيارىك و دەستدرىزيان دەكردە سەر مالى و منالى و ژنەكەى و مالى و سامانى و نەوېش نەيدەتوانى رېنگريان لىيكات ھىدەى نەبرد كەپياو كورى خۆى و مندالى باوكى خۆى نەدەناسىوہ و پياو چى لەدەستدا بوایە خواھنى ھىچى نەبوو)^۲.

بارى ناوخۆى نىمىر اتۆرىتەى تەوا ناتەبابوو، جانىزامى فەرمانرەواى تاكەكەسى بوو و لەسەر بىرۆكەى مافى پىرۆزى خوداى پاشاكان دامەزرا بوو^۳، چىنكى قايم نىوانى چىنەكانى كۆمەلگەى جيا كر دبوو، نەمەش بەجۆرنىك بوو كەچىنە بالاكانى كۆمەلنىك مافى تايەتيان ھەبوو^۴.

نىزامى باجدا بوو، ھۆى سەتمو توندوتىژى و دارمانى باروودۆخى نەو جەنگە سەخت و لەناو بەرانى زىاد كرد كە نىمىر اتۆرىتەى دژ بە بىزەنتىيەكان بەرپاى دە كردن، و پراى نەوېى بە شىوہەكى زۆر سوود لەو چاكەسازىيانە وەر نەگىرا كىسرا نەنوشران بۆ چارەسەرى باروودۆخى دەولەت داينان^۵، بەمە نىمىر اتۆرىتەى فارسى لاوازو پەككەوتە كەوت و بەو جۆرە ماھوہ تا سەردەمى فتوحاتى ئىسلامى ھات و فەتھكرا.

لەلایەكى ترەوہ رۆمە بىزەنتىيەكان ژيارى رۆژناو ايان بەمىراتگرت كە چەند بىنەرەتىكى بەھىزى ژيارى تىدابوو، بەلام ئەوانىش كەوتنە چەند مەملەتتىيەكى ئىبىنى مەزھەبىوہ، كە ناودارترىن نەو مەزھەبانە سى دەستەبوون: يەعقوبى، نىستورى، مولكانى.

^۱ الشہرستانی: ج ۲ ص ۵۴.

^۲ الطبری: ج ۲ ص ۹۲-۹۳.

^۳ الندوی: أبو الحسن: ماذا خسّر العالم باعظاظ المسلمين ص ۴۰.

^۴ کریستن: ص ۸۶-۸۷، ۱۰۵.

^۵ الطبری: ج ۲ ص ۹۹، ھمان سەرچاوە: ص ۳۵۰-۳۵۱.

ئەو دەستەو مەزھەبانە بۆ پالېشتىكىردنى دىدە جياوازە كانيان لەبارەى بىر و باوەرى مەسىحىەتى بەتايەت لەسەر سروشى مەسىح (عليه السلام) پشتيان بەفەلسەفەى يۆنانى بەست^۱، دەولەت مەزھەبى مولكانى هەبوو، هەموو جۆرە فشارىكى دژبەو كەسانە پەيرەودە كرد كە لە مەزھەبە كەى دەرچوو بوون، بەمە ئازاوە سەرىهەلداو بەين مانا لەشە قامە كاندا رژىسرا ئەوەى زياتر بارە كەى خراپ كرد، جياوازی رەگەزە دانىشتوانىە كانى ناو نىمىراتۆررەت بوو، نىمىراتۆر هيرقل هەولیدا نىوانى ئەو مەزھەبە جياوازو نەيارانە رىكجكات و يەكيان بجات، بەلام هەولە كانى نەيانتوانى بىنە رىنگرى خوین رشتن.

لەپال ئەو مەملەتانى مەزھەبەدا، نىزامى فەرمانرەواىى تاكە كەسى بوو و نىمىراتۆر هەموو دەسەلاتە كانى لە دەستى خۆیدا كۆكرد بوو يەو دەولەت بە باج وەرگرتن خوینى هاوالاتيانى گرتبوو و كارگىرى پرگەندەلى بوو و بەرتیل و بەرتیلكارى بلاو بوو بوو يەو، ئەباترە كان ئەو پرۆژە گەورانەيان گرتەبەر كە خەزىنەيان لەخۆدە گرت و وىراى ئەوەى جەنگى وىرانكەر لەگەل فارسە كاندا وولاتى گىرۆدە كردبوو. ئەم بارە وىران و نالەبارە بوو يە هۆى بىزارى و ماندو كردنى دانىشتوان، بەمە رقيان لە فەرمانرەوا كانيان هەلگرت و خوازىارى رزگار بوون بوون، ئەمەش بەبەلگەى ئەو گىرانەوەى مېژوونوس (البلاذرى) لەسەر هەلۆنىستى دانىشتوان لەموولاتى فارسدا هیناویەتى كە بەرپەرچى فەرمانرەواىى بىزەنتى يان دەدايەو و پيشوازی دەسەلاتى ئىسلامى و فتوحاتى ئىسلاميان بۆ ئەو وولاتە دە كرد^۲.

^۱ ابن تیمیة، أبو العباس تقي الدين أحمد: الجواب الصحيح لمن بدل دين المسيح: ج ۳ ص ۲۲-۳۸.

^۲ البلاذري: أبو الحسن: فتوح البلدان ص ۱۴۳.

بهشی دووهم

سهردهمی پیغه مبه رایه تی

قوناغی مه ککه

موحه مه دد (ﷺ) پیش پیغه مبه رایه تی:

له سالتی (۵۷۱ز) دوو رووداوی به ناورانگی له نیمچه دوور گهی عه ره بییدا به خۆیه وه دی، کهنه وانیش شالووی حه به شه کانه بۆ سه ر مه ککه به نامانجی رووخاندنی که عبه و له دایک بوونی پیغه مبه ر موحه مه د (ﷺ) له گه ل نه وه ی شالاره که ی نه بره هه شکستی خوارد، رووداوی دووهم به ته نها کاریگه ری له سه ر باروودۆخی نیمچه دوور گهی عه ره بی و دانیشترانی مایه وه.

پیغه مبه ر (ﷺ) له دووانزه ی مانگی ره بیعوله وه ل، بیستی مانگی نیسانی له سالتی ۵۷۱ز له و سالتی به سالتی فیل ناسراوه^۱ له دایکو باوکیک که له رووی داراییه وه هه ژارو له رووی ره چه له ک و پله و پایه وه ده له تمهنند بوون له دایک بوو، عه بدولای باوکی ده چوو یه وه سه ر عه بدولموتسلیمی کوری هاشمی کوری عه بد مه نافی کوری قوصه ی کوری کیلابی کوری مورپی کوری که عب، نامینه ی دایکیشی کچی وه بی کوری عه بد مانه فی کوری زوه ره ی کیلابی کوری مورپی کوری که عب بوو.^۲

کاتیک پیغه مبه ر (ﷺ) له سکی دایکیدابوو باوکی مرد، بۆیه عه بدولموتسلیمی باپه ره ی شوینی باوکی بۆ گرتوه، پاشان له تمهننی شه ش سالتیدابوو دایکیشی مرد، له دوای دووسالتی تر باپه ریشی مرد، نیجا نه بوو تالیبی مامی به ر پر سیاریتی پیغه مبه ر (ﷺ) ی گرته نه ستو.^۳

روژانی سه ره تای ژبانی به هه ژاری به سه ربردو ناچاربوو به مندالتی له گه ل نامۆزاکانیدا نیشبکات و شوانی مه ری ده کرد، کاتیک گه یشته تمهننی گه نجی به پاره و سه رمایه ی کهسانی تر که وته نیشی بازرگانی کردن و نیشی بازرگانی بۆ خه ده یجی کچی خوه یلیدی یه کیک له ژنه خانه دانه کانی مه ککه ده کرد.

^۱ ابن سعد: طبقات ابن سعد ج ۱ ص ۱۰۰-۱۰۱، ابن هشام: ج ۱ ص ۱۸۱.

^۲ بنا هشام: همان سرچاوه ص ۱۷۸-۱۷۹.

^۳ همان سرچاوه: ص ۱۸۰-۱۸۲، ۱۹۵، ۲۰۴.

سيفتى مەردايەتى و رەفتارى جوان و رەچەلەكى بەرپىزى ھەبوو، لەرووى تىكەلى و دراوسىيەتەو چاكتىنى گەلەكەى بوو، لەھەموويان نەرمويان ترو دەستپاكترو نەمانەت پارىزتر و قسە راستبوو، لەھەموويان زياتر خۆى لەداوتىپسى بەدوور دەگرت كەئەوكات پساوان تووشى بووبون، تائەوہى پىغەمبەر (ﷺ) نازناوى (نەمىن) ى لىترا.

يەكەم خالى گۆراني لەژياندا لەپىش بوونى بەپىغەمبەر، ھاوسەرگىرى بوو لەگەل خەدىجەى كچى خوەيلىدا^۱، دەستپاكي و راستگۆيى و دلسۆزى و رەفتارى جوانى پىغەمبەر (ﷺ) كەخەدىجە لەنەنجامى ھەلسو كوتى بازرگاني لەگەلدا ھەستىپىكرد پائەربوو تاپىشەرەوى بۆ ئەو ھەنگاوەبكات و پىشنيارى ھاوسەرگىرى بختە بەردەم پىغەمبەر (ﷺ) بەمە پىغەمبەر (ﷺ) پىويست نەبوو بەدواى رۆزىدا بچىت و لەھەژارى و نەبوونى بترسىت.

ژيانى نوئى پىغەمبەر (ﷺ) دەرفەتى پىدا تابكەو پتە تىرامان و بىر كەوتنەو لەژيانى گەلەكەى و بىر كەردنەو تىرامان لەچواردەورى خۆى، بەرەبەرە كەوتە پىتەنگى و سەقامگىرى و دوور كەوتنەو لەتىكەلىكردى خەلك، لەو قوناغەدا ژيانى ئەو تايەقەندى ھەبوو كە لەھەموو لايەنەكانى ژيانەو ھەدايو نەرتى كۆمەلگەكەى خۆى بەدوور دەگرت و لەناوجەرگەى بىباوەریدا پىنگەيشت، بەلام ھىچ تووشى نەبوو، پىغەمبەر (ﷺ) ھىچ بىرەو بەپەرسشى بتەكان نەبوو، بەلكو لەھەموو ژياندا رقى لەبتەرسى بوو.

لەناو ئەو مائەپاكەى كەتايىدا دەژياو نيوان جىھانى فراوانى دەوور بەرى ھوہ قولبوو، لىرەدا نەگرنجائىك لەنيوان مالى و نيوان جىھانەكەيدا ھەبوو، ئەمە وايدە كرد ژيانى كارىگەر بىت و بەرەو كەناگىرى و تىرامان سەر كەوئت.

يەكەم دەرفەتى تاقىكرد نەوہى پايسە شوئى پىغەمبەر (ﷺ) لەكۆمەلگەكەيدا ئەو كاتەبوو كەقورەيش كەعبەيان بنىاد ناہوہ^۲، لەكاتەدا پىغەمبەر (ﷺ) نەپەيشت خوئىن بىرژىت و بەدادپەرورەى حوكمى كرد و ھەموويانى رازىكرد، بەمەش شوئىن و پايسەكى بالاى پەيدا كردو گەلەكەى دانسان پىدانا كەدادپەرورەو پىرەھەت و ناشىخوازە.

بوون بە پىغەمبەر:

پىغەمبەر (ﷺ) زياتر ھەستى بەكەناگىرى دەكرد كاتىك گەيشتە تەمەنى چل سالى، دەچوو بۆ ئەشكەوتى (حىراء) لەنزىك مەككەو كەنارى دەگرت تار و بچىتە بىر كەردنەو تىرامان و لەژاوەژاوى

^۱ ابن سعد: الطبقات: ج ۱ ص ۱۳۱.

^۲ بۆ درىژەى رۆوداوە كە بىر وانە: ابن ھشام: ج ۱ ص ۲۲۱-۲۲۸.

ناو مهككه دورويت، هۆكاري نهمش ترسي زۆربوو لهخراپي باروودۆخي خهلك و راكردن بوو لهوباره خراپه و بهرهو لاي نارامشي خوای گهوره و هيوای پينمووني خوابوو تالهو باره خراپه بچيته دهرهوه^۱.

كاتيك خوای گهوره ويستی پينزي بگرييت و بهخشي خۆي بهسهر بهنده كانيدا بهويش بهخشييت و بۆ وهر گرتي پهيام و سروش نامادهسازي پينكردبوو، يه كهه ههنگاو بينيني خهوي راست بوو، نهمش ههنگاويكي نامادهسازي بوو بۆ پيشوازي كردن لهفهرمايشي خوای، پاشان سروشي بۆ دابهزي.

يه كهه كهس كه باوهري بهبانگهوازه كهی هينا، خهديجهی هاوسهري بوو، پاشان بهلهسهرخۆي بانگهوازه كه بلاوده بوويهوه و چند كهسيكي كهمی ناو مهككه چوونه ناوانييني نو، لهوانه عهلی كوري نهو بو تاليب (عليه السلام) هيشتا بچووك بوو تهمني لهدهسالي تپهري نهده كرد^۲، ههروهها نهبو بهكري صديق و زهیدی كوري حارثه می مهولای پيغمبهر (ﷺ) و عوسمانی كوري عهفان و زوبهيري كوري عهوامو و عهبدوهرهجمانی كوري عهوفو سهعدی كوري ئهبي وهقاس و چهنديكي تر^۳ (رهزای خوا لهههمووين بيت) ههروهك بانگهوازه كه لهناو نافرته تانيشدا بلاو بوويهوه.

تييني نهوه ده كريت نهوانه می باوهريان پتهينا لهچينه جياجياكان بوون و زۆربهيان لهههژارو لاوازه كا بوون و بهشهيدايهوه بهره و رووی نايينه كهچوون، چونكه ريبازه كانی لهفترهتی مرۆفابهتیهوه نزیکبوون، بهمه هيو لهدهورونياندا بوژايهوه، چونكه بانگهواز بۆ يهكسانی و پيدانی مافی رزگاری بۆ كۆيله كان و يارمهتيدانی كهدهسان دهكات.

بۆ زانيني يه كهه پهرحه كرداره كانی دژبه بانگهوازی نيسلام ده كريت دهسته می يه كهمی موسلمانان لهرووی پهلوپایه می كۆمهلايهتیهوه بۆ سێ دهسته دابهش بکهين:

دهسته می يه كهه: گهجمانی نهو بنهمالته گهورانه می لهخۆ دهگرت كهله كۆمهنگه می مهككه دا ريزيكي فراوانيان ههبوو، چاكترين نمونوه كهسی نهه دهستهيش خالیدی كوري سهعدی كوري عاص بوو، نهه خيزانانه بهپنی پهلو پایه می خيله كانيان گهوره ترين كاريگهريان له كۆمهنگه دا ههبوو، شياوی باسه نهو كهسانه می ئالای بهههستكاريان دژبه پيغمبهر (ﷺ) ههنگرتبوو، سهربه نهه دهسته يه بوون.

^۱ رضا، الشيخ رشيد: تفسير لاقران الحكيم ج ۱۱ ص ۱۹۳.

^۲ ابن هشام: ج ۱ ص ۲۸۴.

^۳ سهبارهت به موسلمان بوونی دهسته می يه كهه بروانه: ههمان سهرحاوه: ص ۲۸۷-۲۹۴.

دهسته‌ی دووهم: گه‌نجانی خیزانه‌کانی تری له‌خۆده‌گرت نه‌وانه‌ی سه‌ربه‌و خیتلانه‌بوون که‌تارا‌ده‌یه‌ک لا‌وازی‌بوون وه‌ک به‌نی حارث بن فه‌رو به‌نی عومه‌یر، جیا‌وازیه‌کی زۆر له‌نیوان نهم دور ده‌سته‌یه‌دا نه‌بوو.

دهسته‌ی سێ‌یه‌م: نه‌و که‌سانه‌ی له‌خۆده‌گرت که‌په‌یوه‌ستی هیچ خیتلیکی ناو کۆمه‌لگه‌ی مه‌که‌که نه‌بوون نه‌مانه له‌ده‌ره‌وه‌ی بازنه‌ی نیزامی خیتلایه‌تیدا بوون و به‌ناو ده‌درانه‌وه پال چه‌ند خیتلیک، نه‌وانه‌ی به‌لا‌وازی به‌ئێ‌که‌سان ناو‌ده‌بران له‌ناو نهم ده‌سته‌یه‌دا پله‌به‌ندی ده‌کران، وه‌ک صوه‌به‌ی رۆمی و عه‌ماری کوری یاسرو بیلالی چه‌به‌شی.

بانگه‌وازه‌که‌ ماوه‌ی سێ‌سال نه‌ینی بوو، دواتر خ‌وای گه‌وره فرمانی به‌ پیغمه‌به‌ر (ﷺ) کرد تا بانگه‌وازه‌که به‌ ناشکرا رابگه‌یه‌نیت، گه‌له‌که‌ی دژبه‌ بانگه‌وازه‌که وه‌ستان و دژیا‌یه‌تیان کردو هه‌رکس موسته‌مان بوایه‌ سزایان ده‌دا، هه‌روه‌ک خ‌ودی پیغمه‌به‌ر (ﷺ) به‌ره‌و ر‌ووی نازارو نار‌ه‌حه‌تی بوویه‌وه، شتیکی ر‌وونه‌ که‌ریبازی بانگه‌وازی ئیسلامی له‌مه‌که‌که قور‌ه‌یشیه‌کانی گ‌یرۆده‌ کردبوو تا نه‌وه‌ی له‌ابرگ‌رژیه‌کی به‌رده‌وامدا بوون، بۆیه ترسیان له‌به‌رژ‌ه‌وه‌ندیه‌ بازرگانی و نابووری و سیاسی و نایینی و کۆمه‌لایه‌تیه‌کانی خ‌ویان هه‌بوو.

کاتی‌ک پیغمه‌به‌ر (ﷺ) بینی شوینکه‌وتوه‌کانی تووشی سزا ده‌بن و ناشتوانیت یارمه‌تیان بدات، نامازه‌ی پ‌یدان تاله‌ترسی جه‌نگ و نازاوه‌ کۆچ بکه‌ن بۆ چه‌به‌شه^۱، بۆیه هه‌شتاوسێ موسته‌مان له‌سالی چه‌وتمی پیغمه‌به‌رایه‌تیدا له‌گه‌ل هه‌ژده‌ نافرته‌ی موسته‌ماندا به‌ره‌و وولاتی نه‌جاشی کۆچیانکرد^۲.

وار‌وویدا که‌ موسته‌مانان له‌مه‌که‌که به‌هیزبوون و به‌ موسته‌مانبوونی عومه‌ری کوری خه‌تاب ئیسلام عیزه‌تمه‌ند بوو^۳، عومه‌ر زۆر که‌ستیکی به‌هیزو شانوشکۆبوو، له‌کاتیکی له‌اب‌ریشدا موسته‌مانبوو، له‌خزمه‌تی ئیسلامیشدا هه‌ول و گه‌رموگ‌ورپی خ‌وی نیشاندا که‌پ‌یشتر دژایه‌تی ئیسلامی پ‌یده‌کرد.

قور‌ه‌یش که‌وتنه سه‌رزه‌نشتی به‌نی هاشم له‌به‌ر نه‌وه‌ی ر‌ینگری موحه‌مد ناکه‌ن، بۆیه خانه‌دان و کاربه‌ده‌ستانی قور‌ه‌یش له‌سه‌ر نه‌وه ر‌ینکه‌وتن گه‌مارۆی به‌نی هاشم بده‌ن و په‌یوه‌ندی نابووری و

^۱ له‌راستیدا نه‌و کۆچمیان له‌به‌ر ترس نه‌بوو، چونکه نه‌گه‌ر سه‌یربکه‌ین زۆربه‌ی نه‌ندامه‌کانی له‌کسه‌ ناسراو ده‌ولت‌ه‌م‌ه‌ندو خاره‌ن خیتله‌ به‌هیزه‌کانن، به‌لکه‌ر نامانج به‌رفراوانکردنی بکه‌کانی بانگه‌وازه‌که‌بوو. - وه‌رگ‌تیر -.

^۲ سه‌باره‌ت به‌کۆچی یه‌که‌م بۆ خاکی چه‌به‌شه‌ ب‌روانه: ج ۲ ص ۶۹-۷۶.

^۳ الطیري: ج ۲ ص ۳۳۵.

کۆمەلایەتیان لە گەلدا بپچرن، نەمەش زیاتر لە دوو سالی بەردەوامبوو^۱ و ئەنجامیکی باشی نەبەخشی، دوای ئەوە پێغەمبەر (ﷺ) کەوتە بانگەوازی ئەو ھۆزانە لە پرۆژانی جەجدا بەمەعنەویاتیکی بەرزەوہ دەھاتە مەککە.

کۆچکردنی پێغەمبەر (ﷺ) بۆ مەدینە:

کاتیک خاکی لەبار بۆ گەشەسەندنی ئیسلام پەیدا بوو، کۆمەلگەی یەئەریب لەباریکی دووبەرەکی و لیکھەتوہ شاندا بوو و ناگری جەنگ دایگر تەبوو و باری نەوہ کانی نەیدەھیشت یە کبگرن، بۆیە پێوستیەکی تەواوی بە گۆرانکاری ریشەیی لەرێتازو جەمەکە کانیداو بنەرەتە کانی پیکھاتەیی و بنەماکانی رەفتاریدا ھەبوو، ماوە سەردەمیکیش بوو بە دوای ئەو گۆرانەدا دەگەرا تانەوہی لەرێتازی بانگەوازی ئیسلامدا بەیکردو بەئێ دوو دلتی چوون بە دەم بانگەوازی کە ی پێغەمبەرەوہ (ﷺ).

بێگومان رەگەزە جیاوہە عەرەبە کانی ئەو کۆمەلگە لەئێوان خۆیاندا دا بەشبوو بوون بەسەر ئەوسو خەزرە جەداو زیاتر ژمارە ی کۆمەلگەیان پیکدەھینا، جوولە کە کانیش سێ ھۆزی گەمورە بوون کە بریتیبوون لە: بەنی قەینوقاع و بەنی نەضیر و بەنی قورەیظە و چەند ھۆزی چکی تری بچووک، نەمە ھۆکاریکی یارمەتیدەری بۆ بوونەوہی رێتازی ئیسلام بوو، بەتایبەت کەرەگەزی جوولە کە لەھەموو کاتو شوێنیکدا لەسەر نەرتی خۆیان سیاسەتی ناکۆکی خستە ناو عەرەب بۆ بەھێزکردنی دەسلەلاتی خۆیان دەگرتەبەر.

لە دوای بەیعتی یە کەم دووہمی عەقەبە ئیسلام لەیەئەریب لەئێوان ئەوسو خەزرە جەدا بۆ بوو یەوہ^۲ پێغەمبەر (ﷺ) نامۆزگاری شوێنکەوتە کانی کرد تا کۆچ بکەن بۆ مەدینە، پاشان خوای گەمورە مۆلتەتی کۆچکردنی بە خودی پێغەمبەر (ﷺ) دا، ئەویش بەھاو دەمی ئەبو بەکری صدیق (رضی اللہ عنہ) بەرەو یەئەریب کەوتە رێ، کاتیک لەدوانزە ی رەبیبەوئەوہلی/بەست و پێنجی ئەیلوولی سالی ۶۲۲ ز دا گەیشتە یەئەریب، لەئێوہندی خۆشی و کامەرائی موسلماناندا چوو یە ناو شارە کە^۳ و ناوی یەئەریب گۆرا ناوی (شاری پێغەمبەر خوا یان مەدینەری مۆنەوہرە).

کۆچکردن بۆ مەدینە جیا یەکی لەئێوان دوو سەردەمدا پیکھینا کەھەر سەردەمیکیان تاییەتەندی تەشریعی خۆی ھەبوو لەگەل ئەو قۆناغەدا دەگوئجیت کە بانگەوازی کە ی پێدا تێپەربوو، کاتیک

^۱ سەبارەت بەو پەیوہندی بچرانە بڕوانە: ابن ھشام: ج ۲ ص ۱۰۱-۱۰۳، ۱۲۲-۱۲۵.

^۲ ھەمان سەرچاوە: ص ۱۷۶-۲۱۰.

^۳ ابن سەعد: ج ۱ ص ۲۴۴، ابن ھشام: ج ۲ ص ۲۳۶، الطبری: ج ۲ ص ۳۸۸، ۳۹۲، السہلی: ج ۲ ص ۲۴۵.

سهردهمی مه ککه تەواو بوو، کۆچکردن کرانهوهی قۆناغێکی نوێبوو کەمۆرک و تایبەتمەندی تایبەت و نوێی لەنیش و رێکخستن و تەشریح و نەخشەداناندا هەبوو بەی ئەوهی گۆران لەنامانجدا رووبادات.

تایبەتمەندیەکانی بانگەوازی مەککه :

قورنانی پێرۆز لەسوورەتە مەککە کانییدا چارەسەری مەسەلە ییروباوەری کرد، چونکە ییروباوەر باسوخواسی بنەرەتی نایینی نوێیەو لەبنەرەتە سەرە کسە کانییدا خواپەرستی و خواپەتی خوی گەرە (الالهية والعبودية) و پەيوەندی نیوانیان لەخۆد گرت، ئێر هیچ دەرفەتیکی بەبەرست نەدەدا تا وەک خۆی بیتیەوه، چونکە رۆژ بەرۆژ زیادی دەکرد، دەی دەبوو بەرگریه کی توند دژبە بنەرەت و فرە خودایی هەبیت، نایەتەکان کەداده بەزین بەرەنگاری پەرستی دەبوونەوه و لەگەڵ رییازی پەرستیدا دەجەنگان و هیرشیان دەکرده سەر فرەخوای، دوی ئەوه یەکتاپەرست رەها بۆ خوی گەرەوی دروستکەر و تاک و تەنهای بەدەسەلاتیان دەچەسپاند.

بانگەوازی مەککه ییروباوەری زیندو بوونەوه و پاداشت وەر گرتەوهی لەخۆدە گرت، جازیندو بوونەوه سەرلەنوێ ژیا نەوهی، پاداشت ئەجمای دلتیایی و مەنتیقی ژیا نی یە کەمە (ژیانی دنیا)، هەندیک لە مەککە کان برۆیان بەبوونی رۆژیک نەبوو کەتیایدا خوی گەرە سەرلەنوێ بەندەکان زیندووبکاتەوه، بەلام قورنان بوونی رۆژی دوی چەسپاندو سەماندی رۆژیک هەیه مرۆفە بەینی کردەوه کانی پاداشت وەر دەگرت و ئەو دیدوتیروانینە ی لەسەر ژیا نوو مردن هەیانبوو پووچەلکەر دەوه.

قورنان لەقۆناغی مەککه دا چارەسەری باسوخواسی پەرستی کردو بەو جۆرە وەسفی کرد کەچالاکیه کە دروستکراوه کان بەپەر وەر دگەرەوه دەبەستتەوهو بەرەو چاکە ئاراستەیان دەکات.

قورنان لەقۆناغی مەککه دا لەروانگی چارەسەری باسوخواسی ییروباوەرەوه چوو بۆ ئەو بەهاو خەسەتەنە ی بەهۆیانەوه لەخوا نزیکت دەکەنەوه و زۆرەیان لەچوار دەوری رەوشت و هەلسو کەوتی خەلکی لەگەڵ یە کتر و یە کسانی نیوانیان و لیخۆشبوون لەکاتی دەسەلات و توانو چاکسازی و زالبوون بەسەر لاری و دوژمنایەتیدا دەسوورانەوه.

پێغەمبەر (ﷺ) سیانزە سال لەپێتاو چاندنی ئەو ییروباوەرە لەخاکی مەککه و دەرھێسانی چەکە خراپەکان لەهۆش و عەقڵی خەلکدا هەولیدا.

قۇناغى مەدىنە : بىنەرتەكانى دەولەتى ئىسلامى

۱- بىيادنانى مزگەوت: قۇناغى مەدىنەى ژىانى پىغمبەر(ﷺ) لەو كاتەو دەسپىندە كات كەگەشتە قۇبا لەدۆلىتى مەدىنە، كۆچىش بەواتاى يەكەم مال و خاكى ئىسلام دىت و مۆلتەدان بووبە دەر كەوتنى دەولەتى ئىسلامى، بۆيە دەبوو پىغمبەر(ﷺ) لەناو خۇدا ناسايش و سەقامگىرى بەدبەيتت تادەستى بۇ بىيادنانى دەولەتى ئىسلام بەتال بىت، لەيەكەم ئىشەكانى پىغمبەر(ﷺ) بىيادنانى مزگەوتىك بوو بۇ موسلمانان و برايهتى نىوان كۆزكەران و پشوانان و رىكخستنى بارى ناوخۇبى لەرووى سياسيهو بوو.

لەسەرەتادا مزگەوت سادەبوو نامازەى حموشەيەكى فراوان بوو كە خانويەكى لەپالدا پىغمبەر(ﷺ) تىيادا دادەنىشت، رووگەو قىبلە كەشى بەرەو بەيتولمەقدىس بوو، لەبەرنەوہى موسلمانان زۆر توشى گەرماى خۆردەبوون، پىغمبەر(ﷺ) لەلق و پەرى دارخورما شىيەرو سەقفى بۇ مزگەوتە كە دوستكرد^۱.

موسلمانان لەو كاتەوہى پىغمبەر(ﷺ) كۆچى كرد بۇ مەدىنە، بەدرىژاى شانزە مانگ يان حەفدە مانگ روويانكردە بەيتولمەقدىس، دواتر لەپىش جەنگى بەدر بەدوو مانگ قىبلە گۆرا بەرەو كەعبە^۲، بۆيە پىغمبەر(ﷺ) لەبەشى قىبلەى مزگەوتە كەدا سىبەرىكى تىرى دوستكرد، بەمە دوو سىبەرى ھەبوو، بۆيە ناوى(مزگەوتى دووقىبلە)ى لىترا^۳.

بىيادنانى مزگەوت بەيەكەم و گىرنگىزىن كارو جەختكردنەوہى بىيادنانى كۆمەلگەى ئىسلامى و قەوارەى سياسى دەولەتى موسلمانان دادەنرىت بەوييەى مەلبەندى سەرەكى دەولەتى ئىسلامىيە.

۲- برايهتى نىوان كۆچەران و پشوانان: كاتىك پىغمبەر(ﷺ) ھات بۇ مەدىنە، شوئىكەوتوانىكى بەھىزى ھەبوون، ھەروەك لەناو شوئىكەوتوۋەكانىدا پلەو پايدەكى سياسى ھەبوو، ناوى شوئىكەوتە مەككەكانى ناكۆچەران و شوئىكەوتەكانى مەدىنەش پشوانان(نەنصار)، پاشان ھەوليدا بەپەيوەستى ئىسلام يەكياىنخات.

دەستىكرد بەچاككردنى بارى نىوان نەوس و خەزەرەو ئەو دوژمنايەتتە كۆنەى لەدەرروونىاندا لابرد كەلمەدەرروونىاندا خۇى داکوتابوو، پاشان لەژىر ناوى پشواناندا كە پىغمبەر(ﷺ) يان سەرخست و پالپىشى بانگەوازى ئىسلاميان كرد، يەكخىست پاشان روويكردە بەيوەستكردنى

^۱ السمهودي: وفاء الوفا بأخبار دار المصطفى: ج ۱ ص ۲۳۲، ۲۳۹.

^۲ بۇ دەقەكەى بروانە: سورة البقرة: آية(۱۴۴).

^۳ ابن سعد: ج ۱ ص ۲۴۲، السمهودي: ج ۱ ص ۲۵۸.

کۆچهران و پشتیوانان به پهبیرهستی برابتهی تابهشیکه کیشه نابوریه کانی کۆچهران چاره سه ربکات، بویه برابتهی له تیوان ههموو موسلماناندا له سه رمافو یه کسانو میراتگری یه کتر له دوای مردن دروست کرن به جورنیک برهتهی نیسلامی له وه دا له نزیکی خزمایهتی کاربگری به هیزتریوو^۱.

برابتهی به بنه رهتهی دووهم داده نریت که پیغمبه ر(ﷺ) له پیناودا دامه زرانندی کۆمه لگه ی نیسلامی و ده ولته تی نیسلامیدا پشتی پیهست، چونکه هه ر ده ولته تیک به بی بنه مای یه کبوون و یاریده یی ئومه ت ناتوانیت راپه ریت و دامه زریت^۲.

۳- به لگه نامه ی ده ستوری (الصعیفه): نووسینی به لگه نامه ی نیوان موسلمانان و نه وانه ی تر که کۆمه لگه ی مه دینه یان لینیکه ده هات، به گرنگترین نه و کارانه داده نریت که پیغمبه ر(ﷺ) له بواری به های ده ستوری ده ولته تی نویداپتی هه ستا، جاله ماوه ی مانگه کانی سه ره تای هاتنی بو مه دینه، سه رقالتی به دپه یانی نیزامیکی نوئ بوو که خه لکی مه دینه به دهسته جیاکانی موسلمانان و جووله کهو بیاره ره کانیوه یه کبخات، به مهش ده قنکی بو پهبیره ندی نیوان نه وانه و نیوان نه و ده سه لاته پیکه ینا که ده بو یست دایمه زرینیت و کردنی به بو بنه ره ته ی که دو ات ره ده ولته تی نیسلامی به بنه ما ته نزیمی و کارگری و سیاسی و نایینه کانیوه له سه ری دامه زرا، به مهش خه لکی که دینه یه کانگیرو پهبیره ست بوون و نازادی بیرو باوه ره و کار کردن له باز نه یه کی دیاریکراودا بو هه موویان ده سه ته به ر کرد، نین نیسحاق به بی نه وه ی باسی رینگه ی وه رگرتسی ده قی به لگه نامه که بکات، ده قی نه و به لگه نامه ی هیناوه^۳. ده کریت ده قی به لگه نامه که بو سی به ش دابهش بکه ین:

یه که م: پهبیره ندی نیوان موسلمانان ده ستیشان ده کات، پیغمبه ر(ﷺ) توانی ههموو موسلمانان به جیاوازی گه لو هۆزه کانیانه وه یه کبخات و ئومه تیکیان لینیکه یه نیت که پهبیرهستی نیسلام یه کیانبخات و پیکانیبه ستیت.

دووه م: پهبیره ندی له گه ل بیباوه ره کاندا ده تیشان ده کات، له راستیدا له به ر که می بیباوه ران دریزه ی به باسی مافه کانیان نه داوه، به لکو هه مان نه و تابه ته ندیانه ی پیناوه که به ده سه ته و تاقمه کانی تری داوه.

^۱ ابن سعد: ج ۱ ص ۲۳۸، ابن کثیر، الإمام الحافظ الدمشقي: البداية والنهاية ج ۳ ص ۲۲۶-۲۲۹.

^۲ البوطي، محمد سعيد رمضان: فقه السيرة النبوية، ص ۲۱۹.

^۳ ابن هشام: ج ۲ ص ۲۴۰-۲۴۲.

سئیلیم؛ په یوه نندی له گال جووله که دا ده ستیشانکرد، نهمه به لیتی ناشتموایی و نازادی هلسو که مو تکر دن له چوار چیوهی سنووری بهرزه و هندی گشتیدا بوو له گال نموهی ده سه لاتی بالا ددرا به پیغمبر (ﷺ) و به لیتی بهرگریکردن له شاره که دژبه قورپیش و یارمتهی نه دانی هیچ هیژ شبریک بوسمر مدهینه یان به سستی هر هاوپه یمانیته که له گال بیباوه رانی جهنگاوه ردا به یی به لیتی پیغمبر (ﷺ) ی لیوه رگرتن له گال پاراستی ریکخستی کارووباری ناوخویان.

له دوی کورتانی پتهاتی نووسیه نه وهی به لگه نامه که هموویان له سوری ریکه وتن و رازیوونو هموولایه که نیمزایان کردو له سر به جی گه یاندنی ناوهر ژکه که ی بلتیاندا، به مش پیغمبر (ﷺ) دوو ده سه لاتی نایینی و دادوه ری به سمر موسلماناندا له ده ستدا بوو، ده سه لاتی سیاسی و بهرگریکردنیشی له سر هموو خلکی مدهینه له ده ستدا بوو بووه دادوه رو سرچاوهی چاره سوری هموو نمو دیدو نه زعانهی که ده کرا له رتی جیه جیکردنی خاله کانی ده ستوره که سر هملبدن، به م کاره نه زمیعی ده سستی بز کارووباری دهره کی به تالیوو.

۴ - یه که مین جهنگو سربه کان؛ کزچی پیغمبر (ﷺ) بز مدهینه هر هره شک بوو بز قورپیش و بازارگانو دولت مهنده کانی ناومه ککه ترسیان لوه هبوو پیغمبر (ﷺ) سوپایه که له شو ریکه مته کانی پیکه بیتیت تا کاتیک کاروانه کانیان به لای مدهینه دا تیده پرن هلمت بیتا سمر کاروانه بازار گانیه کانیان تا بریک لوه قهره بوو بکه نموه کله دوی کزچکردنیان له ده ستیان دابوو یان به جیان هیشتبوو، نه گمر نموش بیتدی، چرمه سمریه کی گهوره توشی بازار گانیان ده کات، بزیه داویان له گموره بازارگانو دولت مهنده جووله که کانی مدهینه کرد تا کاتیک کاروانه کانیان له رپگی چیون یان گه رانه ویان له وولاتی شام به بیابانی مدهینه تیده پرن، نموان پاسه وانی بکن.

پیغمبر (ﷺ) له دوی نموهی خوی گموره مؤلتهی پیدا تا بز بهرگریکردن له گیانو بیروباوه ر جهنگ بکات^۱، کهوته ناماده سازی پیاوه کانی بز توله و خه باتو بهمه شقیکردنو بهرز کردنموهی مدعنمویاتیان نامادهی ده کردن تا جینه مدهانی جهنگوه همنا کاتی بهره روو بوونه ودها شکست نه خون، پاشان پیشروهی کاره که ی گرتده ستو بهر شکردنه سر کاروانه بازار گانیه کانی قورپیش کسمرچاوهی ژبانی قورپیش و بنه رتهی هیژیان بوون، هر هره شی له قورپیش ده کرد، هر وه که نم

^۱ غزنا: نمو جهنگبه که تپیدا پیغمبر (ﷺ) له گال جهنگاوه راندا چوو بز جهنگ، سربه: نموهیه که پیغمبر (ﷺ)

خوی نه چوره، هندی جار ووشی غزنا بز سربش به کاردیت، وه که غزای مونه و غزای ذاتر سه لاسل.

^۱ سورة الحج: آیه ۳۹-۴۰.

کاره‌ی هره شه‌یه‌ک بوو بۆ دوژمنه‌کانی تری جگه‌له قوره‌یش که دژبه ده‌ولته‌ی تازه‌پینگه‌یشتوو بوون
تاپتیان بلیت موسلمانان توانای وه‌لامدانه‌وه‌یان هه‌یه و ناماده‌ی نه‌وه‌ن له‌رووی ههر دوژمنکاریه‌کدا
بوه‌سته‌وه.

موسلمانان له‌ماوه‌ی هه‌ژده مانگی یه‌که‌می دوای کۆچکردندا چوار غه‌زاو سی سهریه‌یان
به‌جینگه‌یاندا^۱، که‌شه‌شیان بۆ هیرشکردنه‌ سه‌ر کاروانه‌ بازرگانه‌کان بوون و تاناستیک نه‌نجامگه‌لینکی
لاوازیان هه‌بوو، به‌لکو ده‌شته‌کیه‌ دراوسیکانی مه‌دینه‌یان راکیشاو له‌گه‌ل موسلماناندا رینکه‌وتن
یارمه‌تیدانی نه‌وانیش بۆ سه‌ر که‌وتنی هه‌لمه‌ته‌ سه‌ربازیه‌کانی موسلمانان پووست بوو.

به‌ره‌نگار بوونه‌وه‌ی چه‌کداری یه‌که‌م له‌نیوان سهریه‌یه‌کی ئیسلامی که‌له‌نۆ که‌س پیکه‌تابوو
به‌سه‌ر کردایه‌تی عه‌بدو لای کوری جه‌حش و نیوان کاروانینکی بازرگانی مه‌که‌دا که‌چوار که‌س
به‌سه‌ر کردایه‌تی عه‌میری کوری هه‌زه‌می بوو، له‌ناوچه‌ی (نه‌خله) روویداو له‌نه‌نجامدا سه‌ر کرده‌ی
کاروانه‌که‌ کوزراو دووانیان گیران و چواریشیان رایانکرد^۲.

له‌راستیدا پیغمبه‌ر (ﷺ) عه‌بدو لای کوری جه‌حشی نارد تا قه‌ره‌ول بۆ کاروانه‌ بازرگانه‌کان
بگریته‌وه‌ و داوای لی نه‌کرد هیرشیان بکاته‌ سه‌ر، چونکه‌ له‌مانگی موحه‌ره‌مدا چوو که‌نه‌ و مانگه
یه‌کینکه‌ له‌مانگه‌ هه‌رامه‌کان، به‌لام عه‌بدو لای کوری جه‌حش له‌ده‌سته‌یشانکردنی باره‌که‌دا
نیجته‌یه‌ادی کردوو هیرشی کرده‌ سه‌ر کاروانه‌که‌ و گه‌رایه‌وه‌ بۆ مه‌دینه‌، پیغمبه‌ر (ﷺ) ناماده‌نه‌بوو
ده‌ستکه‌وته‌که‌ دابه‌ش بکات و پینج یه‌کی خۆشی وه‌رنه‌گرت تانایه‌تینکی قورنانی دابه‌زی و به‌لگه‌ی بۆ
کاره‌که‌ی عه‌بدو لای کوری جه‌حش هینایه‌وه‌ و کازی له‌وجۆره‌ی له‌داوای ده‌ستدریژی خه‌لکی
مه‌که‌که‌ بۆ سه‌ر موسلمانان به‌ره‌وا دانا^۳.

جه‌نگی به‌در:

غه‌زاو سهریه‌ یه‌که‌مینه‌کان له‌ژیر گوی و چاوی قوره‌یشیه‌کاندا که‌ خۆیان له‌دانانی سنورینکدا
بۆیان به‌ده‌سته‌وسان ده‌زانی روویاندا، به‌لکو رووداوی سهریه‌ی نه‌خله‌یان به‌هه‌ندوه‌ر گرت که‌له‌مانگی
هه‌رامدا روویدا تاهه‌ستی عه‌ره‌ب دژبه‌ موسلمانان بیزوینن و هیرشیکه‌نه‌ سه‌ر ناوچه‌کانی ده‌ورو به‌ری
مه‌دینه‌، نه‌و ناشوبه‌ش بوو که‌ جه‌نگی نیوان موسلمانان و قوره‌یشی هه‌لگیرساند.

^۱ ابن هشام: ج ۳ ص ۱۸-۲۵.

^۲ ابن هشام: ج ۳ ص ۲۲-۲۵، (نه‌خله) شوینیکه‌ له‌نیوان مه‌که‌و مه‌دینه‌دا.

^۳ سورة البقرة: آية ۲۱۷.

خه‌لکی مه‌ککه پاسه‌وانی خو‌یان له‌سه‌ر کاروانه بازرگانه‌کان تونده‌کرده‌وهر پیغمبه‌ر (ﷺ) له‌ماوه‌ی سالی دووه‌می کۆچیدا زانی که کاروانیکی گه‌وره‌ی قوره‌یش له‌شامه‌وه به‌ره‌و مه‌ککه دیت‌و نه‌بوو سو‌فیانی کوری حه‌رب سه‌ر کردایه‌تی ده‌کات، پیغمبه‌ر (ﷺ) بریاریدا ده‌ستی له‌سه‌ر دابینه‌ت و هاوه‌لانی خو‌ی بۆ راسپاردو توانی سه‌سه‌دو چواره‌ده‌کس کۆبکاته‌وه که تا ناستیک هه‌زاربوون و نه‌یانه‌توانی زیاتر له‌حه‌فتا وشه‌رو دوو نه‌سپ بۆ به‌کاره‌یتانیان له‌هه‌لمه‌ته‌که‌دا دابین بکه‌ن پیغمبه‌ر (ﷺ) له‌هه‌شتی مانگی رهمه‌زان له‌گه‌ل نه‌و سو‌پایه‌دا به‌رپیکه‌وت و له‌مه‌دینه‌ده‌رچوو^۱.
 نه‌بو سو‌فیان به‌هه‌لو‌یستی موس‌لمانانی زانی و یه‌کسه‌ر دوو هه‌لو‌یستی نواند:

یه‌که‌م: نو‌ینه‌ری نارد بۆ مه‌ککه تا داوا له‌خه‌لک بکات فریای بکه‌وون و بین به‌هانایه‌وه.
 دووه‌م: رینگه‌ی خو‌ی گۆری.

قوره‌یش چوون به‌ده‌م بانگه‌وازه‌که‌ی نه‌بو سو‌فیانه‌وهو هه‌تریکه‌ی سه‌ربازی نۆسه‌دو په‌نجایه‌که‌سیان به‌سه‌ر کردایه‌تی نه‌بو جه‌هل نارد گرنگی نه‌و هه‌زه له‌وه‌دا ده‌رده‌که‌وت که نه‌بو جه‌هل و یستی ترس بخاته‌دلی موس‌لمانان و رینگه‌ری نه‌وه‌یان لیبکات که له‌داها‌توردا هه‌رش بکه‌نه سه‌ر کاروانه بازرگانه‌کان.

هه‌ردوولا له‌دۆلی به‌در له‌دووری ییست میل له‌باشووری مه‌دینه‌له‌(حه‌فده‌ی مانگی رهمه‌زانی سالی ۲ک/مانگی نازاری سالی ۶۲۴ز) پینگه‌به‌شتن و سه‌رکه‌وتی روونی موس‌لمانان و شکستی قوره‌یش و کوزرانی حه‌فتا که‌سیان و له‌نیوانیدا کوزرانی نه‌بو جه‌هل و ته‌رانی حه‌فتا دیلی لیکه‌وته‌وه^۲.

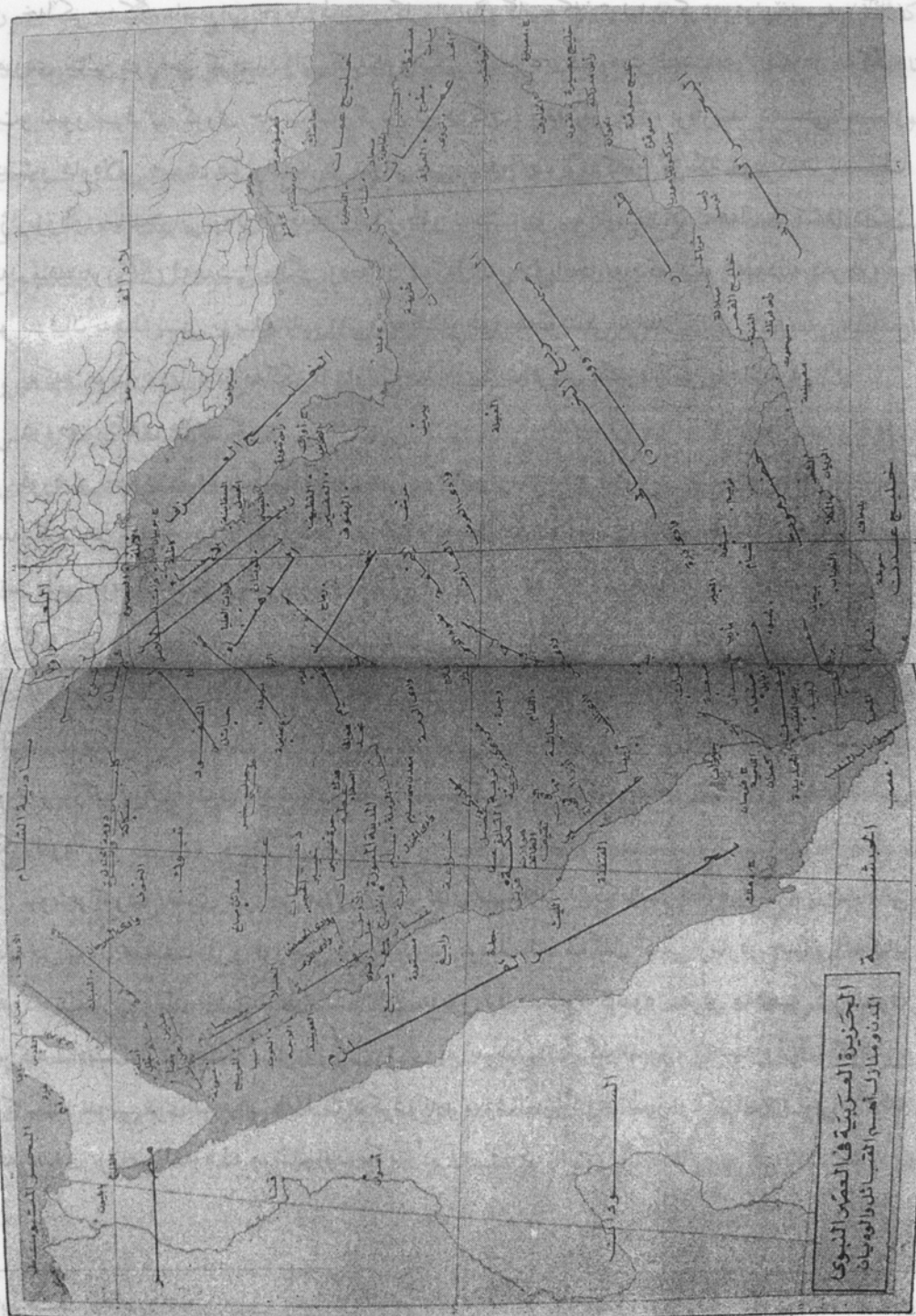
نه‌وسه‌ر که‌وته به‌دري سووچی میژووی سه‌ره‌تای ئیسلامی پینکه‌هینا، نه‌وه یه‌که‌م پینکه‌ادانی به‌بایه‌خی نیوان موس‌لمانان و قوره‌یش بوو که‌ته‌یدا موس‌لمانان له‌گه‌ل که‌می ژماره‌و چه‌ک و شه‌کیان سه‌رکه‌وتیکه‌ی روونیان به‌دیه‌یتا، موس‌لمانان به‌دیل و ده‌ستکه‌وته‌کانه‌وه به‌ره‌و مه‌دینه‌گه‌رانه‌وه، هه‌رکام له‌دیله‌کان له‌مه‌ککه‌یان و نازاری زۆری به‌ موس‌لمانان گه‌یانده‌بوو، پیغمبه‌ر (ﷺ) کوشتی، له‌کاتیکه‌دا نه‌وانی تری له‌جیاتی فدیبه‌ نازادکرد، نه‌بو سو‌فیان رزگاری بوو و گه‌رپایه‌وه بۆ مه‌ککه تاهه‌ره‌شه‌ی تۆله‌سه‌ندنه‌وه له‌ موس‌لمانان بکات^۳.

^۱ ابن هشام: ج ۳ ص ۳۲

^۲ ابن هشام: ج ۳ ص ۳۳-۴۳.

^۳ همان سه‌رچاره: ص ۵۶-۶۱.

الجزيرة العسوية في العصر النبوي
 المدون ومما ذكره القائل والوجهان

ابن هشام، ج ٢، ص ٢٢-٢٥ (سجله) شرحه لفرانك ماككر، بغداد، ١٩٦٢-٦٦، ص ٢٦، ولله نور
 أسرة البرق، آة ٢٥٧-٢٦٦

دوره نجامه کانی جهنگی به در:

● پیغمبر (ﷺ) زانی دهبیت جهنگی گشتگیر دژبه قوره‌یش بکات، بویه زوربه‌ی کاتی خوی

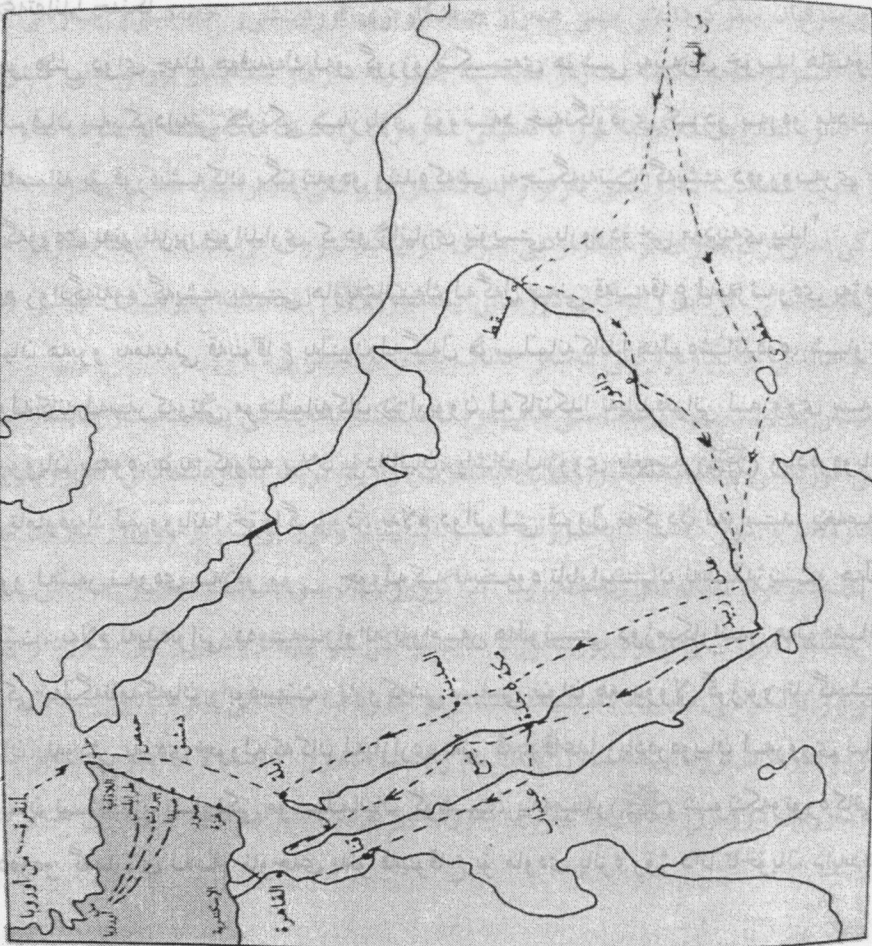
بویه‌هیز کردنی موسلمانان دایینکرد.

● قوره‌یش به‌له‌ده‌ستدانی زوربه‌ی خانه‌دانه‌کانی زورکاربگه‌ربوو، نه‌بو سوفیان پیش‌ه‌وی مه‌ککه

گرته‌ده‌ست و بریاری یه‌کهمی ریگری بوماو‌هیه‌ک گرته‌بهر تا موسلمانان به‌ره‌می به‌سه‌ر که‌تن

وهرنه‌گرن، هه‌روه‌ک نه‌زری کرد ناوی له‌شگرانی به‌رسه‌ری نه‌که‌ویت تا له‌گه‌ل موسلماناندا

بجه‌نگیت

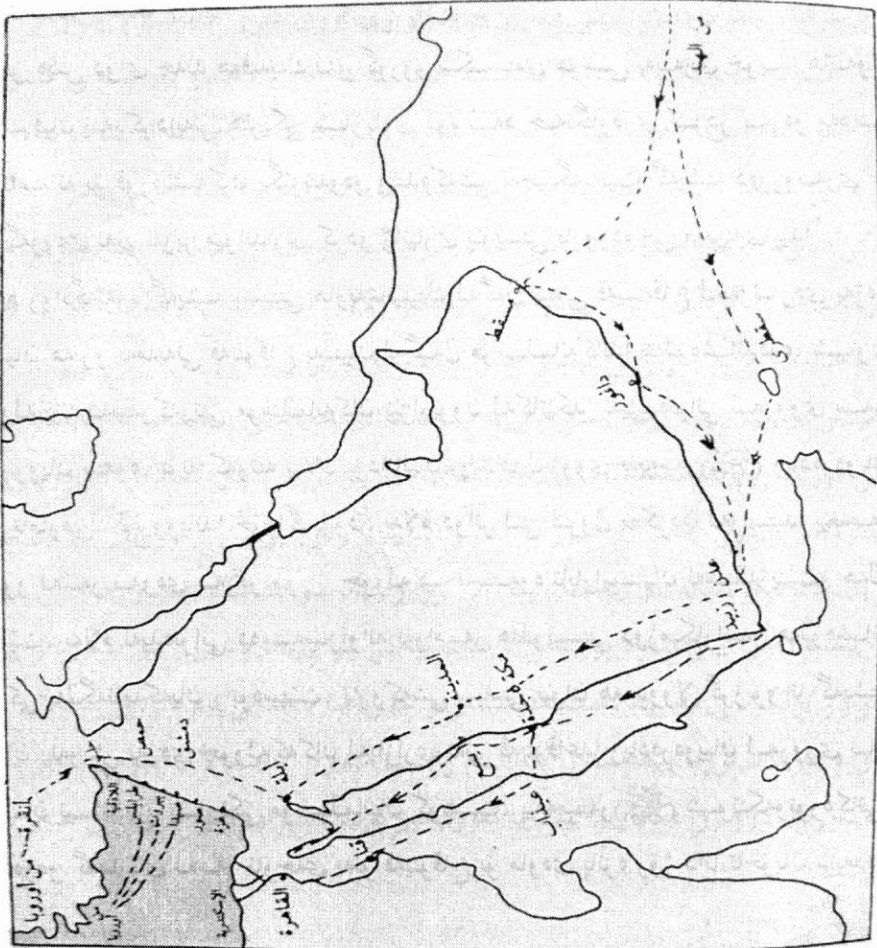
طریق التجارة الشرقية الجنوبية

١ هه‌مان سه‌رچاوه: ص ١٣٦-١٣٨

٢ هه‌مان سه‌رچاوه: ص ٢٦١-٢٦٢

دوره نجامه کانی جهنگی به در:

- پیغمبر (ﷺ) زانی دهیت جهنگی گشتگیر دژبه قوره‌یش بکات، بویه زوربه‌ی کاتی خوئی بویه‌هیز کردنی موسلمانان دابینکرد.
- قوره‌یش به‌له‌ده‌سدانی زوربه‌ی خانه‌دانه‌کانی زورکار یگه‌ربوو، نه‌بو سوفیان پیش‌ه‌وی مه‌ککه‌ گرت‌ده‌ست و بریاری یه‌کهمی رینگری بوماو‌یه‌ک گرت‌به‌ر تا موسلمانان به‌ره‌می به‌سه‌رک‌ه‌تن و هرنه‌گرن، هه‌روه‌ک نه‌زری کرد‌ناوی له‌شگرانی به‌رسه‌ری نه‌که‌ویت تا له‌گه‌ل موسلماناندا بجه‌نگیت^۱.

طريق التجارة الشرقية الجنوبية

^۱ هه‌مان سه‌رچاوه: ص ۱۳۶.

پتغمبەر (ﷺ) رای زۆرینهی وه‌رگرت و به‌رگی جه‌نگی پۆشی و موسلمانانی له‌سه‌ر خۆراگری و چه‌سپای هانداو موسلمانان که‌ژماره‌یان سه‌د جه‌نگاوهر ده‌بوو له‌دوای پاشه‌کشی عه‌بدولای کوری نه‌بو به‌کری سه‌لوول له‌گه‌ل شوینکه‌وته‌کانیدا که‌ژماره‌یان ده‌گه‌یشته‌سی سه‌د جه‌نگاوهر و به‌یتی نه‌خشه‌یه‌کی به‌و بۆ لاوازکردنی هینز موسلمانان پاشه‌کشیانکرد، سه‌ربازانی موسلمان له‌په‌ری دۆله‌که‌و له‌پال شاخی نو‌حوددا سه‌نگه‌ریان گرت^۱. به‌م کاره‌ ته‌کتیکه‌ پتغمبەر (ﷺ) سوپاکه‌ی له‌مه‌دینه‌دا جیاکرده‌وه‌و مه‌دینه‌ که‌نارنراو که‌وت.

سواره‌ی قوره‌یش سه‌رچاوه‌ی ترمی موسلمانان بوون، بۆ نه‌مه‌ پتغمبەر (ﷺ) نیحیاتی کردو په‌لجا که‌سی له‌چهند خالینکی جیا‌جیای شاخه‌که‌دا داناو فرمانی پینکردن تا رینگه‌نده‌ن سواره‌کانی قوره‌یش له‌ه‌لای موسلماناندا بکه‌نمه‌وه‌و نه‌نجامی جه‌نگه‌که‌ هه‌رچۆنیک بیت شوینه‌کانیان به‌جی‌نه‌هیتلن^۲.

هه‌ردوولا خۆیان بۆ جه‌نگ سازداو جه‌نگینکی قورس لێ‌وانیاندا روویداو خه‌ریکبوو موسلمانان سه‌رکه‌ونینکی دلتیایی به‌ده‌سته‌یه‌تین نه‌گه‌ر له‌کتوپرینکدا باری جه‌نگه‌ نه‌گۆزایه‌، زۆربه‌ی نه‌ندامانی هه‌یجزی نیسلا‌می که‌له‌سه‌ر شاخه‌که‌بوون شوینی خۆیان به‌جیه‌یه‌شت تاله‌کۆکردنه‌وه‌ی ده‌سته‌که‌وتدا به‌شدارین، به‌مه‌ش پینچه‌وانه‌ی فرمانی پتغمبەر (ﷺ) یان کرد، خالیدی کوری وه‌لید که‌ سه‌رکرده‌ی لای راستی قوره‌یش بوو، نه‌و هه‌لو‌یسته‌ نابه‌ر په‌ر سیاری‌تی‌یه‌ی قۆسته‌وه‌و سه‌رکرده‌یه‌تی سواره‌کانی له‌بزوتنه‌وه‌یه‌کی وه‌رچه‌رخان بۆ په‌شته‌وه‌ی موسلمانان که‌سه‌رقاتی ده‌سته‌که‌وت کۆکردنه‌وه‌بوون گه‌رت به‌ر، موسلمانان به‌ره‌و رووی نه‌و کتوپر په‌ بوونه‌وه‌و نی‌زامیان تیکچوو، قوره‌یش هه‌لمه‌تیان برده‌ سه‌ر جه‌نگه‌که‌ چهند باریکی گۆران و هه‌لمه‌ته‌به‌ری گه‌رته‌خۆ، موسلمانان سه‌ه‌ریانکرد که‌وتونه‌ته‌ ژێرگورزی شمشیره‌ قوره‌یشه‌کان و حمزه‌ مامی پتغمبەر (ﷺ) ره‌زای خوای لینی‌ت له‌سه‌ر ده‌ستی وه‌حشی کوزرا، هه‌روه‌ک موضعه‌ی کوری عومه‌یه‌ر هه‌لگری نه‌الای موسلمانان کوزراو خودی پتغمبەر (ﷺ) بریندار بوو.

قوره‌یش به‌و نه‌نجامه‌ی جه‌نگه‌که‌ رازی‌بوون، له‌گه‌ل نه‌وه‌ی به‌ته‌واوه‌تی سه‌رکه‌وتیان به‌ده‌سته‌ نه‌هیتا، نه‌بو سو‌فیان به‌بێ نه‌وه‌ی به‌ره‌می په‌رکه‌وته‌که‌ی به‌ده‌سته‌بخات مه‌یدانی جه‌نگه‌که‌ی

^۱ هه‌مان سه‌رچاوه: ص ۱۵۰.

^۲ هه‌مان سه‌رچاوه: ص ۱۵۰.

به جیهیت، پیغمبر (ﷺ) فرمانی کرد تا شهیدانی مسلمانان کۆبکنموه که ژماره یان حهفتا شهیدبوو، ئینجا نوژی لسه کردن و به خاکی سپاردن و گه رایهوه بۆ مه دینه^۱.

له راستیدا شکسته که یهیزی مسلمانانی له ناوانه بردو پیغمبر (ﷺ) له بهرز کردنهوه ی مه عهوه یاتی سه رباره کانیدا رۆژنکی گهوره ی بینسی، ئه مهش تاقی کردنهوه ی زانیسی مه ودا ی په یوه ستبو نیان به نایینه که یان و توندو تۆلیان بوو، جهنگی نوحود بووبه باسی نایه ته قورنایه کان له سووره تی (آل عمران) له نایه تی ۱۲۱ تا ۱۸۰ باسی ده کات، له وای جهنگه که نهو نایه تانه دابه زین و ماده ده ی ته می کردن و هۆشیار کردنهوه ی رۆژنکردن و ده روون لسه ر به مه ای ناشکر ابوونی هه لته ی هه لسه و کوه تی نهو جاره یان به مسلمانان ده به خشیته، ئه مه ده رفه تیکبوو تاله ناستی زیاتر به رزبینه وه.

ده ره نه جانه کانی جهنگی نوحود:

- نهو سو فیان و هه موو سه ر کرده قوره شیبه کان له پیش گه یشته مه که که زانیان له باریکی ناخۆش و ناره حه تدان و هه لۆنکی گه وریان خسته گه روو هه یج سه ر که و تیکیان به ده سه ته یئاو کاره ساتیش له ر یاندا بوو، مه گه ر نه وه ی نیشکی چاکر بکه ن تا که یئاویش له دیدی نه وندا ناماده سازی سو پایه کی به هیز تر بوو که به هۆیه وه به ره و رووی مسلمانان بینه وه، ئه مهش به ته نها به به ده سه خستی یار مه تی جه ند هۆژنکی گه وری ده و روو به ری مه دینه بوو تا گه مارۆی بده ن بۆیه له وای جهنگی نوحود هه موو هه لۆنکیان بۆ به دیه ی تانی نهو نامانجه خسته گه ر.
- هه ندی هۆژ له وای نوحود به که م سه یری هه یزی مسلمانانیان ده کردو هیز شیان ده کرده سه ر یان له وانه نهو نا پاکیه ی که هۆزی عه زلو قاره له رۆژی (الرجیع) به رام به ر به مسلمانان نیشانیان دا^۲، هه ره ها به نو سوله یم که له رۆژی (بیه ر مه عوونه) که و ته کوشتی مسلمانان^۳ رو وداوی ره جیع نهو یارانه ی له خۆ ده گرت که پیغمبر (ﷺ) تیایدا ده ژیاو رو وداوی بیه ر مه عوونه ش به نموونه یه کی نهو سه ختیانه داده نریت که به رده وام تووشی ده بوو. سیاسه تی پیغمبر (ﷺ) نه وه بوو پیش ره و ی له رووی هه ر هیزنکی دو ژمن کاریدا بکات.
- نه مانی شانوشکۆی مسلمانان گه یشته نه وه ی به نو نه زیر پیلانی کوشتی پیغمبر (ﷺ) خویان (ﷺ) دانا، پیغمبر (ﷺ) هۆشیاری یدان تا مه دینه جیه ی تان، کاتن نه وان به وه یازی نه بوون،

^۱ بۆ درێژه ی ینگه یشتی سه ربازی نیران هه ردوولا به روانه: ابن هشام: ج ۳ ص ۱۵۰-۱۵۸.

^۲ بۆ درێژه ی رۆژی (الرجیع) به روانه: ابن هشام: ج ۳ ص ۲۲۴-۲۳۰.

^۳ بۆ درێژه ی رۆژی (بیه ر مه عوونه) به روانه: هه مان سه رچاوه: ص ۲۳۰-۲۳۳.

یتغممبهر (ﷺ) شمش شو له گپړانه و په کی تردا پننج رۆژ گهمارۆی خسته سهريان، دواتر ناماده یی خوږیان بۆ ملکه چوبون بهمه جه کانی راگه یاند، نهویش پینشیری بۆکردن تا چه که کانیان دایین و شاری مه دینه به جیهیلن، نهوانیش چوون بۆ خه ییهر هندیکی تریان چوون بۆشام^۱.

جهنگی خندهق (له حزاب):

دهر کردنی بهنی نهضیر کۆتای پینکدادانی نیوان موسلمانان و جووله که نه بوو، بهلکو جووله که له خه ییهریشدا دریزه یان به پیلانگپری خوږیان داو له گهل قورپه ش رینککه وتیان بهست و له دامه زرانندی نهو هاوپه یمانیه ی له (مانگی شهوالی سالی ۵هـ / مانگی نازاری سالی ۶۲۷ز) دا گهمارۆی گهمارۆی مه دینه یاندا، رۆلینکی گهمارهیان بینی هۆزی (غه تغان) پشان به لای خوږیاندا راکیشا^۲.

خیز به کان به سهر کردایه تی نه بو سو فیان ناماده ی چوون بۆ مه دینه بوون و ژماره یان ده گه شسته ده هزار جهنگاوهر و بهرزه وهندی هاوبه ش کۆیکردنه وه که نهو بهرزه وهندیه ش له ناوبردنی هیزی نوئی ییتغممبهر (ﷺ) و په رشوبلا و کردنی شوینکه وتوانیه تی، خیزبه کان له ده ره وهی مه دینه سهنگمریانگرت و چاوه رتی هاتنه ده ره وهی موسلمانان بوون تاله گه لیاندا پینکدا بده ن^۳، به لام ییتغممبهر (ﷺ) نه مجاره یان پلانیکی جیاوازی سه ربازی گرت بهر کاتیک زانی ناتوانیت زیاتر له سی هزار سه ربازی هه بیت، پاشان پینکدادانی چه کرداری له گه لیاندا پینده چیت دووباره چه ره سه ری و ناره حه تی نو حودی لیکه ویتسه وه، بۆیه بریاریدا هه لویستی بهرگریکاری له ناوخۆی مه دینه دا بگریته بهرو له ناوچه ی باکووری و نهو ناوچانه ی نه گمری هیزی سواره کانی لیده کريت خندهقی لیدا، گپړانه وه میژوویه کان باس له وه ده که ن سه لمانی فارسی نامه ژه ی به ییتغممبهر (ﷺ) داوه تانه و نیشه بکه ن که پیشه عه رب نه ییوو^۴، شیاوی باسه ناوچه کانی تری مه دینه به شاخو دارخورماو مال و خانوو قایموقولکرابوون.

هیزه هاوپه یمانه کان نزیکه ی چل رۆژ به بی هیچ جووولتیک گهمارۆی مه دینه یاندا، نه بو سو فیان هه ولیدا جووله که ی بهنی قورپه یضه به لای خوږیدا راکیشیت تاده رفه تی چوونه ناو مه دینه له ناوچه ی

^۱ همان سرچاوه: ص ۲۴۰-۲۴۲، بهراوردی بکه له گهل: ابن کثیر: البدایة والنهاية: ج ۴ ص ۷۵.

^۲ الطبري: ج ۲ ص ۵۶۴.

^۳ ابن هشام: ج ۳ ص ۲۵۹، الطبري: همان سرچاوه: ص ۵۷۰.

^۴ الطبري: همان سرچاوه: ص ۵۷۰.

نهوانسهوه بۆ بگوتیست، لهنیوان ههردوولادا رینگهوتنیک بهسزا کهرۆلتی ههریه کهیان دهسیناشانده کرد^۱، بهمش جووله کهی بهنی قورهیضه ئهوه بهلێشهیان ههلوهشاندهوه کهله گهڵ موسلماناندا بهستیویان.

موسلمانان کاتیک بهورینگهوتنهیان زانی ترسیان زیادیکرد، پێغه مبهه (ﷺ) ههولیدا ئهوه بارهیان لاوازیبکات بۆیه له گهڵ غهتفاندا چهند ووتوێژیکێ لهبارهی پاشه کشه کردیان لههاوپهیمانییه که بهرامبهه به پیدانی سینهکی به رهه می مه دینه نهخامدا، بهلام ههریه که لهسه عدی کوری عوبادهی گهروهی خهزرجو سه عدی کوری مو عادی گهروهی خهزرج ئهوه نهخشهیان پێ باش نهبوو و بریاری بهرگریکردیان دا^۲.

لهو نیۆنده هابوو نه عیمی کوری مسعودی نه شجعهی که تازه موسلمان بوو بوو موسلمان بوونی خۆی له گهله کهی خۆی شاردهوه، رۆلێکی گهروهی لهشکسته پهنانی رینگهوتنی حیزبه کان له گهڵ بهنی قورهیضه دا بینی، له هه مان کاتدا سوپای حیزبه کان تووشی چهند هۆکارێکی توندی سروشتی وهک روودانی ره شه بای توندو دابارینی بارانیکی به خوربوو، نه مه بازووی لاواز کردنو معنه ویاتی نه هیشتن، بۆیه به پهر شووبلاوی شوینه کهیان به جیه هیشتن^۳.

دهره نجامه کانی جهنگی خه ندوق:

● قورهیش نه یان توانی پێغه مبهه (ﷺ) موسلمانان له ناو بیهنو دا هتووی قورهیش له گهڵ ئهوه هه مو ههولانه شیدا له پرووی هه ره شه دابوو و پێغه مبهه (ﷺ) له مه دینه قه له مه روی به هیز بوو.

● پێغه مبهه (ﷺ) به درێژایی سالی پێنجه می کۆچی درێژهی به سیاسه تی جی به جی کردنی غه زاو هه لته مه ته کان بۆ سه ر کاروانه بازرگانیه کانی قورهیش داو به ره و باکوور فراوانخوازی کرد تاگه یشته سه رسنووری بیه زنتی، توانی لهو روانگه یه وه رینگه ی کاروانه بازرگانیه کان له مه ککه وه بانا راسته ی باکوور دا بجات، هه ره و هه هاوپه یمانی له گهڵ هۆزه لیده ره کانی باشووردا به کاره ینا تانه و گه مارۆیه به هیز بکات که سه پاند بووی به سه ر بازرگانی مه ککه دا.

● بازرگانی مه ککه له گهڵ وولاتی شامدا وه ستاو قورهیش به شیکێ زۆری پله و پایه ی خۆی له ده ستداو سه ر کرده کانیان نهوانه یان که ما بوون هیوای پاراستنی سهروهت و سامان و پله و پایه ی خویان هه بوو.

^۱ هه مان سه رچاو: ص ۵۷۰-۵۷۱.

^۲ ابن هشام: ج ۳ ص ۲۶۲.

^۳ هه مان سه رچاو: ص ۲۶۶.

● کاتیک که پیغمبر (ﷺ) لهپلانی حیزبه‌کان ده‌ستی به‌تالیو روویکرده به‌نی قوره‌یضه‌تالمسر پیلانه‌کیان و نهو ناپاکیه‌ی له‌رووی موسلماناندا نه‌نجامیان دا سزایان بدات، بویه ماوه‌ی بیست و پنج رۆژ گه‌مارۆی دانو دواتر ناچاربوون خویمان بدن به‌ده‌سته‌وهو به‌حو‌کمدانی هاوپه‌یمانی پیشوویان سه‌عدی کوری موعاز رازی بوون، نه‌ویش حوکی کوشتی پیاوه‌کانیانو دابه‌شکردنی مال و سامانیان به‌که‌نیزه‌و کۆیله‌گرتنی ژنو مندا‌له‌کانیانی دا، پیغمبر (ﷺ) به‌و حو‌کمدانه رازی بوو و فرمانی چی‌به‌چی‌کردنی ده‌ر کرد^۱.

۵- جه‌نگه‌کانی قوناعی دواي گه‌مارۆدانی مه‌دینه؛ گرنگی نهو قوناعه کاتیه کله‌نیوان کۆتایی گه‌مارۆدانی مه‌دینهو ریککه‌وتنامه‌ی حوده‌ییه‌دایه له‌سەر ده‌ر‌کومتی چهند ناراسته‌یه‌کی نوئ له‌سیاسه‌تی پیغمبر (ﷺ) دا خۆی ده‌نوتیت، پیغمبر (ﷺ) پشتر هه‌ولتی خۆی بۆ خه‌باتی دژبه مه‌ککه دانابوو تا قه‌لم‌مه‌روی مه‌ککه‌کان له‌ناو‌یبات، به‌لام له‌دواي کۆتایهاتن به‌گه‌مارۆدانی مه‌دینه به‌روونی ده‌رده‌که‌ویت که‌نامانجه‌کانی فراوان‌بوون و شیاوتر به‌یپاوی ده‌ولت بوون، له‌گه‌ل نه‌وه‌ی لایه‌نی ئایینی رووداوه‌کان لایه‌نی سه‌ره‌کی بوو، به‌لام له‌همان‌کاتدا لایه‌نه‌سیاسه‌که‌ی بیرنه‌چوو که هه‌موو عه‌ره‌یی بۆ ئیسلام بانگده‌کرد.

له‌راستیدا هه‌ندیک له‌و رووداوانه‌ی له‌و نێه‌نده‌دا روویاندا له‌ئنجامی شکسته‌خواردنی قوره‌یش بوو له‌گه‌مارۆدانو گرتنی مه‌دینه‌دا، یه‌که‌ه‌جار وه‌ک ئاماژه‌مان پێدا سزادانی به‌نی قوره‌یضه‌بوو، هه‌روه‌ک موسلمانان هێرشیان‌کرده سه‌ر چادرنشینه‌کانی غه‌تفان، پیغمبر (ﷺ) چهند هه‌لمه‌تیه‌کی بچووکی دژبه چهند هۆزیکه‌ی هاوپه‌یمانی قوره‌یش نارد، به‌تایه‌ت هۆزی ئه‌سه‌دو سه‌عه‌له‌به‌و به‌نی به‌کرو به‌نی کیلابو به‌نی لعیان به‌نامانجه‌ی هه‌ره‌شه‌یان لیبکات تاله‌لایه‌که‌وه هه‌ولتی هێرش‌کردنه‌سه‌ر مه‌دینه نه‌ده‌نو له‌لایه‌کی تریشمه‌ه هاوپه‌یمانی‌تی له‌گه‌ل مه‌ککه‌دا نوئ نه‌که‌نمه‌وه.

۶- ریکه‌وتنامه‌ی حوده‌ییه: هه‌وا‌ل به‌ پیغمبر (ﷺ) گه‌یشت که‌هاوپه‌یمانی‌یه‌کی سه‌ربازی له‌نیوان قوره‌یش له‌باشوورو جووله‌که‌ی خه‌یه‌ر له‌باکووردا به‌نامانجه‌ی له‌پهلوی‌خستو گورزلیوه‌شاندنی ده‌ولته‌تی ئیسلامی له‌باری له‌بارو هه‌لکه‌وتندا به‌سراوه، له‌به‌ر نه‌وه‌ی نه‌وکات نه‌یده‌توانی نه‌و هاوپه‌یمانی‌یه‌ سه‌ربازیه‌ شکسته‌ پێهتیت، بیری له‌وه‌ کرده‌وه له‌رێنگه‌ی لیکتی‌گه‌یشتن له‌گه‌ل یه‌کێک له‌ دوو دوژمنه‌یدا که‌زیاتر لیتی نزیک بیت نه‌وشته به‌سیاسه‌ت شکسته‌ پێهتیت نه‌ویش قوره‌یش بوو، جاله‌ کۆتایه‌یه‌کانی سالی شه‌شمی

^۱ هه‌مان سه‌رچاوه: ج ۳ ص ۲۶۷-۲۷۶.

کوچیدا رایگه‌باند ده‌یوت عه‌مه‌بکات و به‌به‌شیوه و جلو به‌رگی عه‌مه‌وه و به‌مه‌رو به‌رانی قوربانیه‌وه به‌وه مه‌ککه که‌وت‌م‌ری، قوریشیه‌کان به‌نیازی ناشتی‌خوازانه‌ی پیغم‌م‌بر (ﷺ) رازی نه‌بون و خزیاں بۆ جه‌نگ نامه‌کرد، پیغم‌م‌بر (ﷺ) له‌حوده‌ییبه‌ که‌ده‌که‌وتنه‌ سه‌رسنوری ناوجه‌ی حه‌رام بۆ مه‌ککه‌وه له‌دووری یه‌ک رۆژه‌ی له‌رۆژناوایه‌وه سه‌نگه‌ری گرت، له‌نیوان هه‌ردو‌ولادا دانوستان به‌ریه‌وه‌چوو پیغم‌م‌بر (ﷺ) له‌موروانگه‌وه پینشیاری کرد‌که رینگه‌ له‌کاروانه‌ بازارگانه‌کانیان نه‌گیریت نه‌گه‌ر له‌وان رینی پیده‌ن شه‌عائیری عه‌مه‌ به‌جینگه‌یه‌نیت، قوره‌شیه‌کانیش رازی‌بون و مه‌رجیان دانا له‌پیش جی‌به‌جی کردنی نه‌وه‌دا سالی‌ک به‌ناشتی بجینه‌سه‌ر نینجا بۆ عه‌مه‌ره. پیغم‌م‌بر (ﷺ) نه‌وه‌ مه‌رجه‌ی له‌لایه‌ن خۆیه‌وه قبو‌ل‌کردو له‌سه‌ر نه‌م به‌ره‌تانه‌ رینگه‌وتنه‌که‌ به‌سه‌را:

أ- ماوه‌ی ده‌سال جه‌نگ له‌نیوان هه‌ردو‌ولادا هه‌لبگیریت.

ب- موسلمانان نه‌وساله‌ به‌ینی به‌جینگه‌یان‌دنی عه‌مه‌ به‌گیرینه‌وه له‌سالی دو‌اتر بجنه‌ ناو مه‌ککه‌.

ج- هه‌ر قوره‌شیه‌ک به‌ینی مؤلمتی گه‌وره‌که‌ی موسلمان بیت پیغم‌م‌بر (ﷺ) بیگیریت‌مه‌وه.

د- هه‌ر موسلمانیک به‌گیریت‌مه‌وه بۆناو قوره‌هیش، نه‌وا قوره‌هیش له‌سه‌ری نیه‌ بیگیریت‌مه‌وه بۆ موسلمانان.

ه- هۆزه‌کان نازادن بجنه‌ ناو هاو‌په‌یمانی هه‌رلایه‌که‌وه که‌خزیاں هه‌لیده‌بۆترین^۱.

هه‌ندئ له‌هاوه‌لانی پیغم‌م‌بر (ﷺ) به‌رازی‌بونی به‌و رینگه‌وتنه‌ له‌سه‌ر نه‌وه شیوازه‌ سه‌رسام و یزاربون و تووشی بیهیوایی بون، له‌وانه‌ عومه‌ری کوری خه‌تاب (ﷺ) به‌لام پیغم‌م‌بر (ﷺ) به‌دانایی و را‌استی نه‌وه‌ گرفته‌ی چاره‌سه‌ر‌کردو به‌ عومه‌ری فه‌رموو: (أنا عبدالله ورسوله، لن‌أخالف‌ أمره ولن‌ یضیعني)^۲. واته‌: (من به‌نده‌و نیر‌دراوی خوای گه‌وره‌وه‌وه‌ر گیز له‌فرمانی لاناده‌وه‌وه‌ نه‌ویش هه‌رگیز شکسته‌خوار دووم ناکات).

له‌راستیدا نه‌وه‌ رینگه‌وتنه‌ له‌به‌رۆزه‌ه‌ندی موسلمانان‌دبو، نه‌وه‌هیش به‌لگه‌ی لاوازی‌بون و کشانه‌وه‌ دوای هیزی قوره‌هیش بو، هه‌روه‌ک دانانیکی را‌کشاوانه‌ی قوره‌هیش بو‌به‌یه‌کسانی نه‌وه‌ و نیتوان موسلمانان، نه‌مه‌ش سه‌ردانه‌واندنیکی گه‌رنگ بو و ده‌رفه‌تی به‌هۆزه‌کان ده‌دا تاواز له‌هاو‌په‌یمانی له‌گه‌ل مه‌ککه‌ به‌ین و به‌نه‌ پال ریزی موسلمانان وه‌ک نه‌وه‌ی هۆزی خوزاعه‌ کردی،

^۱ ابن هشام: ج ۴ ص ۲۴-۳۳.

^۲ هه‌مان سه‌ر‌چاوه‌: ج ۴ ص ۲۸.

بموده کرد له‌دوای زۆربوونی هیزی موسلمانان و کشانه‌وه دانه‌وه‌دوای هیزی مه‌ککه‌کان له‌مه‌ککه‌دا هیچ داهاتوو به‌کیان ناییت.

له‌سالی هه‌شتمی کۆچیدا قور‌ه‌یشیه‌کان له‌نگیان خسته مهرجه‌کانی رینک‌ه‌وتنامه‌که‌وه دژ‌به‌هۆزی خوزاعه‌ی هاوپه‌یمانانی پیغم‌مبەر (ﷺ) یارمه‌تی به‌نی به‌کری هاوپه‌یمانی خۆیان به‌چه‌ک‌دا، نهم کیشیه‌سه‌رله‌نوئ مملاتیکه‌ی ته‌قاند‌ه‌وه‌و پیغم‌مبەر (ﷺ) له‌مانگی ره‌مه‌زانی سالی ۸/ک/مانگی کانونی دوومه‌ی سالی ۶۳۰ز دا به‌سوپایه‌کی ده‌هه‌زار جه‌نگاوه‌ری له‌مه‌دینه‌چه‌وه‌ی ده‌ری‌و به‌ره‌وه مه‌ککه‌ناراسته‌ی وه‌رگرت و توانی له‌چه‌ارلاوه به‌ناشتی بچینه‌ناری، ته‌نها نه‌وه نه‌ییت که‌ده‌سته‌که‌ی خالیدی کۆری وه‌لید به‌ره‌وه‌رووی به‌رنگاری بوونه‌وه‌و نه‌ویش به‌په‌له به‌سه‌ر به‌رنگار بوونه‌وه که‌دازالبوو.

کاتیک پیغم‌مبەر (ﷺ) چه‌وه‌ ناومه‌ککه‌ جه‌وت جارر ته‌وافی ماتی خوای کردو فرمانیکرد تابه‌کان لابه‌ن، پاشان ووتاره به‌ناوبانگه‌که‌ی خۆی پشکه‌شکردو لی‌بوردنی گشتی راگه‌یاندا به‌ته‌نها بۆ نه‌وانه نه‌ییت که‌تاوانیان زۆر گه‌وره‌بوون.

پانزه‌هه‌رۆش یان بیست‌هه‌رۆژ له‌وئ مایه‌وه‌وه له‌وماوه‌یه‌دا کاروباری کارگیری مه‌ککه‌ی رینک‌کرد به‌تایبه‌ت ده‌ستیشانکردنی ناوچه‌ی حه‌رام (که‌عبه) هه‌موو نه‌وه ئیمتیازو تایبه‌تمه‌ندیانه‌شی له‌کارخست که‌قور‌ه‌یشیه‌کان هه‌یانبوون^۱.

جه‌نگی حونه‌ین: هه‌وه‌زان لاوازی ده‌سه‌لاتی قور‌ه‌یشیان له‌مه‌ککه‌ به‌هه‌ندوهرگرت و بریاریاندا نه‌وه بۆشایه‌هه‌ر پریکه‌نه‌وه، ده‌ستگرتی موسلمانان به‌سه‌ر مه‌ککه‌یان به‌هه‌ره‌شه‌ی راسته‌وخۆ بۆسه‌ر خۆیان ده‌زانی بۆیه سوپایان کۆکرده‌وه‌وه به‌ره‌وه مه‌ککه‌کشان به‌نو ته‌قیف که‌هیوای سه‌ره‌به‌خۆبوون له‌قور‌ه‌یشیان هه‌بوو پالشتی هه‌وه‌زانیا‌نکرد، پیغم‌مبەر (ﷺ) له‌لایه‌ن خۆیمه‌وه به‌سوپایه‌کی ده‌هه‌زار جه‌نگاوه‌ریه‌وه به‌یسته‌تی نه‌وه‌کشانه له‌مه‌ککه‌چه‌وه‌ی ده‌ره‌وه، هه‌ردوولا له‌دۆلی حونه‌ین له‌جه‌نگیچه‌کی سه‌خت له‌ماوه‌ی مانگی شه‌والی سالی ۸/ک/مانگی شوپاتی سالی ۶۳۰ز دا پینکیاندا‌وه‌وه له‌سه‌ره‌تاوه هه‌وه‌زان خه‌ریبوو سه‌رده‌که‌وت به‌لام پیغم‌مبەر (ﷺ) رینک‌خسته‌وه‌ی ریزه‌کانی هیزی‌که‌کانی له‌روانگه‌ی قوناغیکی جه‌نگه‌که‌دا نه‌نجامدا‌وه‌وه توانی سه‌رکه‌وتنی کۆتایی به‌ده‌سته‌یه‌ییت و ته‌قیف گه‌رانه‌وه بۆ تانیف تاله‌وئ دالده‌وه‌وه پهنای خۆیان به‌دن^۲.

^۱ ابن هشام: ج ۴ ص ۸۴-۹۵.

^۲ هه‌مان سه‌رچه‌وه: ص ۱۲۱-۱۳۸.

جەنگى تائىف: پىغمبەر (ﷺ) لەدوای سەرکەوتنى لەجەنگى حونەين بەرەو تائىف چوو ماوەى پانزە رۆژ گەمارۆى دا پاشان لەبەرئەوى کەوتە مانگە حەرامە کانسەو و ئەویش سووربوو لەسەرئەوى بگمڕیتەو بۆ مەككە بۆیە گەمارۆکەى لەسەر لا بێرد، بەلام ئەقیف زانیان ناتوانن رینگى مۆسلمانان بکەن یان لەوویاندا بوەستن، بەتایبەت کەزۆرەبەى ھۆزەکانى نىمچەدوورگەى عەرەبى چوو بوونە ناو نىسلامو، بۆیە وەفدىکیان نارد بۆلاو پىغمبەر (ﷺ) و پىشنياریان خستە بەردەم تائىفە ناو نىسلامو.^۱

جەنگى تەبوک: ئەو جەنگە ھەوتى وەلامدانەوئەى ئەو سەختیەبوو کە مۆسلمانان لەموتەدا تووشیان بوو بانگەوازی ھۆزەکانى باکوور لەسەر سنورە بیزەنتیەکانیش بوو تائىفە ناو نىسلام، پىغمبەر (ﷺ) زانى کەچەند ھێزىکى رۆم لەسەر سنورى فەلەستین بۆ جەنگان لەگەڵ مۆسلماناندا کۆبوونەتەو، بۆیە سوپایەكى پێکەوئەو نامادەى کرد کە بەسوپای (العسرة) تەنگانە ناودەبەرت چونکە بپاری جەنگو رینگردن لەکاتى نارهەتتى خەلک و گەرمائو ووشکیدا بوون، ئەوانەى تواناو داھاتیان ھەبوو پێوستى جەنگى ھەزارەکانیان دا بىن دە کرد.

پىغمبەر (ﷺ) لە (مانگى رەجەبى سالتى ۹ ک/مانگى تشرىنى یەكەمى سالتى ۶۳۰ ز) دا بەسوپایە کەو کەوتە رى تاگەيشتە تەبوک^۲، ئینجا لەوئ چەند رۆژىک ماوەو لەگەڵ خەلکە کەیدا رینگکەوتنى بەست و تیايدا پيشوازی وەفدى چەند ھۆزىکى لەئیلەو ئەزروح^۳ جەرباء^۴ کردو خالىدى کورپى وەلىدى نارد بۆ ئەکيدەرى بەرپرسى (دەو مەتو لوندول)^۵ ئەویش بەدیلی گرت و گوندا کەى لەمخ کرد.

رۆمەکان کە زانیان مۆسلمانان گەيشتوونەتە تەبوک بەپەلە پاشەکشەیان بۆ ناو سنورەکانیان کردو وایان پيشابوو لەنزىک بنکەکانیانەو و دوور لەبىابان کەدەرەفتى کارى سەربازى عەرەبە بچەنگن، کاتىک پىغمبەر (ﷺ) بەپاشەکشە کەيانى زانى گەراپەو بۆ مەدینەو بەو وازىھىنا

^۱ ھەمان سەرچاوە: ۱۴۸-۱۵۱.

^۲ تەبوک: شوتىکە لەئىوان وادىلقورائو شامدا، الحموى: ج ۲ ص ۱۴.

^۳ ئەزروح: نارى شارىکە لەدەوروو بەرى شامو سەر بەشوروات بوو پاشان ناوچەىکى بەلقاء بوو، الحموى: ج ۱ ص ۱۲۹.

^۴ جەربا: شوتىکە سەر بە عەمانە لەبەلقا لەخاکى شامو لەنزىک شاخى سورات لەناوچەى حىجازە جەربا گوندىکى. ئەزروح بوو، الحموى: ج ۲ ص ۱۱۸.

^۵ دەو مەتو لوندول: حەوت قۇزاغ لەدیمەشق دوورەو لەئىوان دیمەشقو مەدینەدايە، الحموى: ص ۴۸۷.

نه بو به کړی صدیق (ﷺ) (۱۱-۱۲ ک/۶۲۲-۶۲۴ ز)

باسو خواسی خیلافه ت:

باری سیاسی له مه دینه له دوای کوچی دوايي پښه مبر (ﷺ) او هه لېژار دنی نه بو به کړ (ﷺ):
مردنی پښه مبر (ﷺ) کاره ساتیکی توند بوو که به گشتی تووشی موسلمانان بوو و باسو خواسی پاراستنی ده سکه و ته کانی له بواری نایینو ده و له تداو دوا تریش پرسی خیلافه ت که به کسر له گه ل را گه یان دنی هموالی مردندا که و ته به ریاس خوی نواند، له قورنانی پیروزدا ده قیکسی راشکاوانه نیه که به مبر ته کانی هملېژار دنی خلیفه ی پښه مبر (ﷺ) ده ستیشان بکات، به لام قورنانی پیروز بانگه واز بو شور او داد به روهری و گوړیا به لکی کار به ده ستان ده کات ریازی ریژه وی پښه مبر (ﷺ) یش له گه ل ناراسته کانی قورنانی پیروزدا ده گوړنجیت و درېزه ی زیاتر له باز نه ی نه و اتایانه ی نه خستو و ته روو، وه که نه وه ی بهو کاره ویستی کانه که به شورا له نیوان موسلماناندا به جیهیتیت تاکه سیک هملېژار ن که له سمر نه ریتی پښتوی هوزایه تی که عه ربه هدیوو تا پایه ی خیلافه ت بگریته ده ست، به تا بیته پښه مبر (ﷺ) کورنکی له دوای خزی به جینه هیشتبو و تا شوینی بگریته وه.

پشتیوانان له که پری به نی ساعیده^۱ کز بوونه وه تاله سمر پرسی خیلافه ت قسه بکه ن سمر چاوه کان باس له وه ناکه ن که کئی بانگه وازی بو نه و کز بوونه وه یه کردو چون بانگکران، به لکو باس له کز بوونه وه یان له که پره که دا هاتووه، پیشتیوانه کان سه عدی کوری عوباده ی سمر کرده ی خه زره جیان کان دید کرد تا کارووباری موسلمانان بگریته ده ست^۲ نه وان به ته و او ی هه ستیان به وه کردبو و که پیوسته خلیفه یه ک دیاری بکه ن تا کارووباری مه دینه و موسلمانان بگریته ده ست، به تا بیته له ژیر سایه ی ناماده نه بوونی کز چهران که هه نندیکیان سمر قالی به خاک سپاردنی پښه مبر (ﷺ) بوونو ده سته یه کی تریش که هیشتا کاره ساته که ده روونی گرتبوونو ده سته یه کی تریش تادوای به خاک سپاردنی پښه مبر (ﷺ) هیچ بیران له دیاری کردنی خلیفه نه ده کرده وه، له سایه ی نه م باره دا شاره که بیان له لایه ن ده شته کیه کان و پیاوینی هوزه کانی ده و رو به ری مه دینه وه له ژیر هه ره شه دابوو^۳.

کاتیک هموالی کز بوونه وه ی پشتیوانان له که پری به نی ساعیده دا گه یشته نه بو به کړی صدیق و عومهری کوری خه تابه (ﷺ) همدوکیان به په له هاتن بو نه وی، چونکه باسه که گرنگی و مترسی

^۱ که پری به نی ساعیده: له مه دینه یه و له ژیریدا داده نیشن، به نی ساعیده ش نه وانه بوون که که پره که هی نه وانبو و نه وان له ناوچه ی پشتیوانان و سمر به پشتیوانان بوون.

^۲ الطبری: ج ۳ ص ۲۰۰.

^۳ شاکر محمود: تاریخ الإسلامی، الخلفاء الراشدون ص ۴۹-۵۱.

پروژه‌ی کیش‌هی ده‌سه‌لاتی له‌خۆده‌گرت، له‌پێگه‌دا گه‌یشتن به‌ئهبوعوبه‌یده‌ عامری کوری جهرّاح (ﷺ) و بردیان له‌گه‌ل خۆیاندا، ئهبوبه‌کر (ﷺ) چووه‌ ناو کۆبوونه‌وه‌که‌و ووتاریکی بۆ خسته‌ن روو و تیايدا دیدی کۆچهرانی به‌گشتی له‌سه‌ر هه‌لبێژاردنی خه‌لیفه‌ی پێغمه‌به‌ر (ﷺ) روون کرده‌وه^۱.

بێگومان گێڕانه‌وه‌ میژوویه‌کان له‌ سه‌رچاوه‌کانه‌وه‌ له‌سه‌ر رووداوه‌کانی کۆبوونه‌وه‌ی که‌پری به‌نی ساعیده‌ شتی زۆریان بۆ پاراستوین و گێڕانه‌وه‌کان زۆرو لیک جیان، به‌لام له‌ چه‌ند خه‌لتیکی جه‌وه‌هه‌ریدا هاوبه‌شو باریکی چاک و له‌بار له‌خۆده‌گرن و ده‌توانرێت له‌میژووی ئه‌و ماوه‌ییدا به‌شتی بێ به‌سه‌ریت، پرسی خه‌لافه‌تی پێغمه‌به‌ر (ﷺ) هه‌ندێ جار جێی مه‌شت و مێیکی زۆره‌، پاش خسته‌ن رووی کۆمه‌لّی پێشیار موسلمانان له‌سه‌ر ئه‌وه‌ یه‌ك ده‌نگ بوون که‌ ئهبوبه‌کر (ﷺ) یه‌که‌م خه‌لیفه‌ی پێغمه‌به‌ر (ﷺ) بێت، چونکه‌ ئه‌و له‌نوێژدا جێگیری بوو، له‌ئه‌شکه‌وتدا جێ‌حه‌سانه‌وه‌ی بوو، له‌کۆچیدا هاوه‌ل و هاوده‌می بوو، وێرای زۆری و به‌هێزی ئیمانێ و بالایی ره‌وشتی و قوربانی دانی له‌رێی خوادا^۲.

گرنگترین کاره‌کانی ئهبوبه‌کری صدیق (ﷺ):

۱- ناردنی هه‌لمه‌ته‌که‌ی ئوسامه‌ی کوری زه‌ید: پێغمه‌به‌ر (ﷺ) له‌پێش مردنیدا هه‌لمه‌تیکێ سه‌ربازی به‌سه‌ر کردایه‌تی ئوسامه‌ی کوری زه‌ید سوپایه‌کی ئاماده‌کرد تا به‌ ئامانجی تۆله‌سه‌ندنه‌وه‌ی کورژاوانی جه‌نگی موته‌و ته‌مێ کردنی غه‌ساسینه‌ بینه‌ریت بۆ ده‌وروبه‌ری شام، کاتێک ئوسامه‌ (ﷺ) هه‌والی نه‌خۆشی پێغمه‌به‌ر (ﷺ)ی بێست له‌شوێنیکێ نزیک له‌ مه‌دینه‌ که‌ پێی ده‌وترا (ذوخه‌شهب) سه‌نگمێ گرت.

چه‌ند رۆژێک له‌ده‌وای به‌یعه‌تی ئهبوبه‌کری صدیق (ﷺ) فه‌رمانی کرد تا سوپاکه‌ی ئوسامه‌ به‌ ئاراسته‌ی خۆی بچوێت و گۆی به‌و رایانه‌ نه‌دا که‌ پێیان باش بوو هه‌لمه‌ته‌که‌ به‌سه‌ریت له‌به‌ر ئه‌وه‌ی سه‌ره‌تای هه‌لگه‌ڕانه‌وه‌ له‌نیو ریزه‌کانی هۆزه‌کاندا ده‌رکه‌وتبوون یان ده‌بێت سه‌ر کرده‌که‌ی که‌ زه‌ید بوو له‌به‌ر که‌می ته‌مهنی بگۆردرێت، ئهبوبه‌کری صدیق که‌وته‌ مالتاوا بێ کردن له‌ سوپا و هه‌سیه‌تی بۆ نه‌ندامه‌کانی کرد، و هه‌سیه‌ته‌که‌ی به‌ یاسایه‌کی به‌ره‌تی ره‌وشت و هه‌لسوکه‌وت داده‌نریت تا سه‌ربازان له‌کاتی جه‌نگدا په‌یره‌وی بکه‌ن^۳.

^۱ بۆده‌قی ووتاره‌که‌ بڕوانه: الطبری: ج ۳ ص ۲۱۹-۲۲۰.

^۲ هه‌مان سه‌رچاوه: ص ۲۰۱-۲۱۱، ۲۱۸-۲۲۳.

^۳ الطبری: ج ۳ ص ۲۲۳-۲۲۷.

ب- جهنگی ههنگه پارهوه:

پانسه ره کانی ههنگه پارهوه کان؛ دوو رووداوی دیاری کورتی ناو خیلافهتی نه بو به کری صدیق (ﷺ) که بریتی بوون له ههنگه پارهوه و سه مه تاي فتوحاتی ئیسلامی له ده ره وه ی باز نه ی نیمچه دور گه ی عه ره بیدا، هه ره به که بیان کاریگه ری تاییه تی خۆی له سه ره داها تووی بانگه وازی ئیسلامی و عه ره بیش هه بوو.

هه موو سه ره چاوه کان به بزوتنه وه ی ههنگه پارهوه یان ههنگه پارهوه و پاشگه ز بوونه وه له ئیسلام ناوی نه و گوران و گه شه سه ندانه ده بن که له دوای کۆچی دوایی پیغمبه ره (ﷺ) له ناوچه کانی نیمچه دور گه ی عه ره بیدا روویان داو راپه ری نی هۆزه کانی ئی که و ته وه^۱.

سیاسه تی گه شتی پیغمبه ره (ﷺ) نه وه بوو هه موو عه ره ب له ژیر نالای نایینی ئیسلام له دامه زرا وه به کدا به ک بخت که نی زامی هۆزاییه تی تی به ری نیت، به هۆی پالپه شتی خوای گه و ره ره و هوشی بی وینه ی خۆیه وه توانی کۆمه لیکه ی نایینی-سیاسی دا به زری نیت که قه واره ی ده و له ته تیکه له خۆ ده گرت، به گه شتی عه ره ب چوونه ناو نه و نایینه و چوونه ژیر نالای ئیسلامه وه و ملکه چی سه ره کرایه تی نایینی و سیاسی پیغمبه ره (ﷺ) بوون، به لام بزوتنه وه ی ههنگه پارهوه لا وازی نه و قه واره سیاسی خسته روو، به تاییه ت له ناوچه کانی ده و رو به ردا، نه وه بیشی نشان دا که هۆزه عه ره بیه کان به نا ریکی چوونه ته ناو ئیسلام و ریشه ی خو و و نه ریته هۆزاییه تیه کان له ده رو نیاندا له په یوه سه ت و به ندی ناین به هیز تر چه سپا وه.

له راستیدا سیاسه تی به که خه ستن له سه ره ده می پیغمبه ره (ﷺ) دا ته و او کامل نه بو و نایینی ئیسلام ته نها له ناو دانیشه تانی مه دینه و مه که و تاییف و چه ند هۆزیکه ی ده و رو به ری نه و شارانه دا ریشه ی دا کو تا بو و دانیشه تانی ناوچه کانی تری نیمچه دور گه ی عه ره ب ته نها به ناو له ژیر فشاری باری سیاسیدا ملکه چی ده سه لاتی موسلمانان بوو بوون، نه مه واتای نه وه به که نه وانه کاتی ئیسلامیان وه ره گرتبوو هیشه نا خه وش یان جوړیک له دوو رووی له ده رو نیاندا هه بوو.

کۆچی دوایی پیغمبه ره (ﷺ) له سه ره باری سیاسی ده ره وه ی مه دینه رهنگی دایه وه، هه ره وه له ناو خۆی مه دینه شدا رهنگی دایه وه و هه ندی هۆز هه ستیان به جوړیک نازادی ده کرد له دوای نه وه ی بیان و ابو و قوریه ش سه ره به خۆی نه وانی بردو وه و به حوکمی ناین خه ستویه ته ژیر ده سه لاتی خۆیه وه، بۆیه ده یان نویست په یوه سه تی مادی خۆیان که زه کات بوو و ئیسلام له سه ره موسلمانانی پیویست

کردبوو به جی نه گه یه نن چونکه نهو هیان به جوړنک له سر شوړی ده زانی که پیشتر له ژبانیاندا نه نجامیان نه ده دا، له گه له نهو هی نیسلام سرانه ی دانه نابوو تا شکست خوار دوان بیده نه به سر که وتوان، به لام نهوان ناماده نه بوون زه کات بده نه به کوی صدیق (ﷺ).

له دوا ی کوی دوا ی پیغمبر (ﷺ) ده مارگیری هوزایه تی ته و او به پرونی لای چند هوزیک ده که وت و هه لویستیکی سیاسی به تایه ت دژ به قورپه شی له خوگرت به و تیروانینه ی که قورپه شی سر کردایه تی کوم ته ی موسلمانانی ده کرد چونکه نهوان رازی نه بوون قورپه شی سر کردایه تیان بکه ن، له دوا ی کوی پیغمبر (ﷺ) وه که جوړنک له میراتی که عه رب له سهری رانه هاتبوون سهیری ده سه لات و سر کردایه تی ده کرد، نه مهش به ته و او ی له گه له نهو باره دا یه کی نه ده گرت که نه بو به کوی تی دا ده ستیشان کرا به یی نهو هی رای هوزه کان وه ربگریت، بویه به یعت دان به نه بو به کوی صدیق (ﷺ) له نیوه ندی هوزه کاندا گشتگری و هه موه کی خوی وه رنه گرت.

شتیکی تری په یوه ست به ده مارگیری هوزایه تی که رکه بهری و حه سودی نیوان هوزه کانی له خو ده گرت که تیینی پیشرو ی بانگه شه ی پیغمبرایه تی ده که ین، جا چند بانگه شه که ریکی پیغمبرایه تی له چند ناوچه یه کی جای نیمچه دور گه ی عه ربیدا ده که وتن، نهو دیارده یه به یه کیک له و به ربه ستانه داده نریت بوسه که وتنی پیغمبر (ﷺ) له دوا ی فه شی مه که مو فراوان کردنی قه له مره ی ده ول ته نیسلامی له رینگه ی یه که خستی مه که مو مه دینه وه به دی هینابوو.

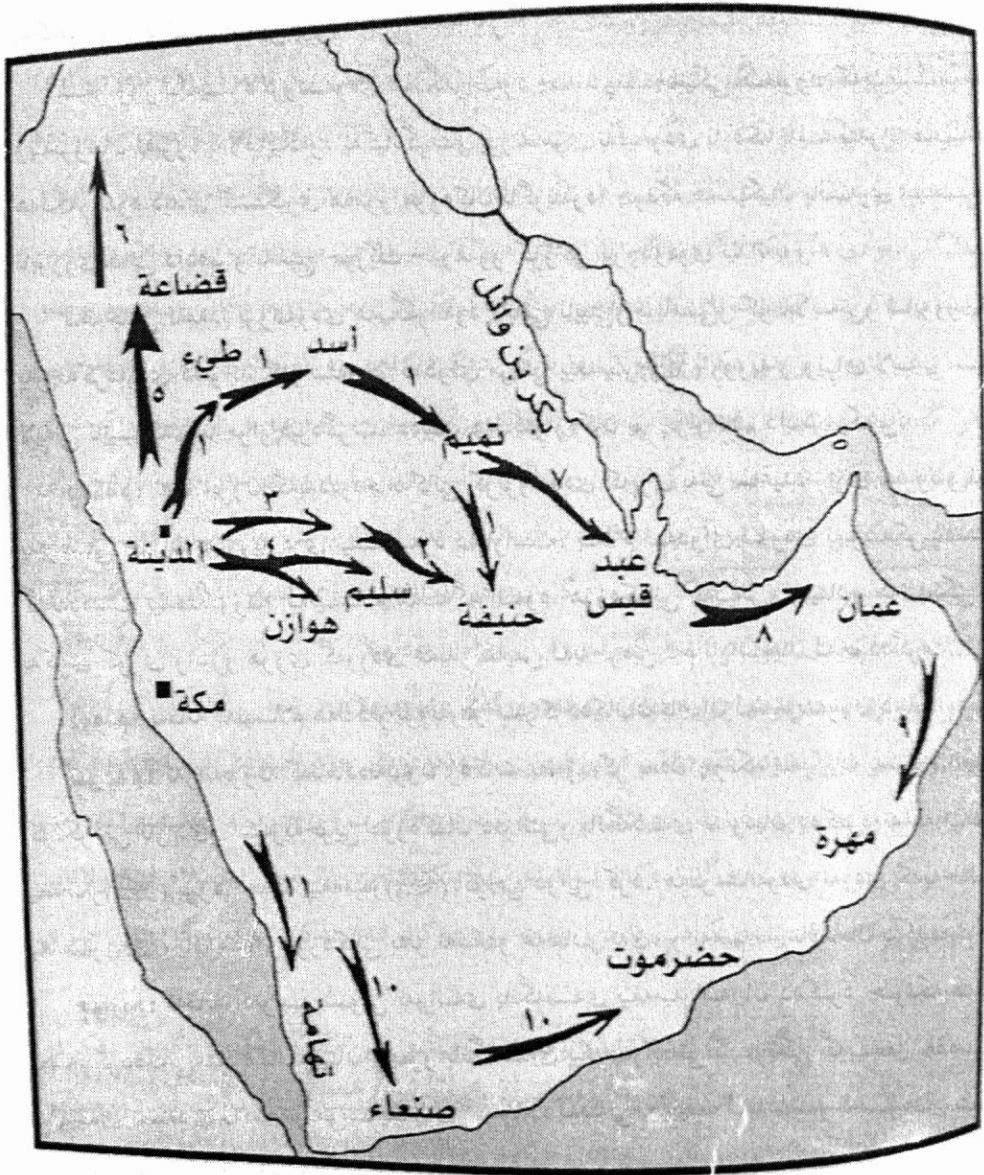
فره جوړی ژبان له نیمچه دور گه ی عه ربیدا له روتلی له پیشوی و پیکدادانی عه ربیدا هه بوو، جازبانی ژباړو خیلا یه تی له گه له جیا وازی نیوان لیک نریک بوون، نه مه وایده کرد یه کیوونی نه ته وه ی کارنکی ناسان نه بی ت، سروشتی ژبانی خیلا یه تی ملکه چی ده سه لاتداریک نه بوو که له سر شیوه ی تیگه یشتی ژباریه کان بیت، هه روه که ژبانی هوز له بیاباندا نیازی سه ربه خوی بوونی هه بوو، بویه به رهنگاری هه رشتیک ده بوو یه وه که ده سه لاتنی که میکات یان سنووری بؤد ابیت، کاتیک نایینی نیسلام له نیو عه ربدا بلا بوو یه وه و بانگه و زای بویه کیوون ده کرد، نهو هوزانه ترسیان یه کیوونی نیمان به خوا به ره و یه کیوونی سیاسی بیجیت و سه ربه خوی بیابانیان له ناو بیات^۱.

هوکاری بیانیش روتلی له بزواندانی نهو هوکارو پنا وانه دا هه بوو که ده بوونه هو ی راپه راندنو هه لگه رانه وه ی عه رب چونکه پیغمبر (ﷺ) که نامه ی بؤ پاشاو سه ر کرده دراوسیکان نارو

^۱ هیکل: محمد حسین: الصدیق أبو بکر، ص ۹۹-۱۰۰.

لهوانهش فارس و رومه كان كه تيادا به ره و ئيسلام بانگي ده كردن، نهمه نهوانه‌ي هاندا تا ههولتي نازاوه نانهوه لهوولاتيكددا بدهن كه ته‌نهما هوكارى يه كيونيان ئاييني نوويه (ئاييني ئيسلام)¹.

نه خشی سوپای جهنگی هه‌نگه‌رانه‌وه‌کان

¹ همان سه‌رچاوه.

بەمجۆرە مردنی پێغمەبەر (ﷺ) دەرفەتی لەبەردەم ئیمان لاوازان و دووروان و دوژمنانی عەرەبەکانی دژبە قورەیش رەخساند تانیازی جیاوازی و دیدو نەزەعی سەرەخۆیی نیشان بەدەن جابزوتنەوهی هەلگەرانەوه یەكەم گورزو کارەساتی سەرەتایی دژبە کۆمەلگەیی ئیسلامی و بەرەو رووبوونەوهی یەكەمی ئەبو بەکری صدیق بوو.

لەو رووانگەیهوه بزوتنەوهی هەلگەرانەوه چەند پاشخانێکی هەبوون کە پێویست بەهاو ویتەبوونیان نەبوو، بەلام پێکەوه یەکیانگرت و بوونە هۆی تەقینەوهی بارە کە ئەمە بەواتا فێقەبە کەیی هەلگەرانەوه دیدی گشتگیری هەموو هۆزەکان ناگریتەوه، چونکە هەندێکیان پالتەری سیاسی یان نابووری هانی دادەن و بەهیچ جۆرێک جەمەهەر و کرۆکی بیروباوەری تێدانهبوو.^۱

لەئەنجامی ئەمەدا بزوتنەوهی هەلگەرانەوه لایەنی نایینی و سیاسی و کۆمەلایەتی و نابووری نەو پەرچە کرداری دەنواند کە راستەوخۆ لەدوای مردنی پێغمەبەر (ﷺ) روویدا و وێرای لایەنی سیاسی لایەنی نایینی کەیی بەجوار جێبەجێ گرت، دەبێت هەلگەرانەوه کان بۆ جوار تاقم دا بەش بکەین:

یەكەم: ئەوانەبوون کە بەدەرەنجامەکانی کۆبوونەوهی کەپری بەنی ساعیدە رازی نەبوون و ئیمان و پەيوەستی خۆیان بە بیروباوەری ئیسلامیەوه دەپاراست، بەلام لەدوای ئەوهی ئەبو بەکری دەسەلاتی گرتە دەست بێدەنگبوون و لەئیسلام هەلته گەرانەوه، هۆزەکانی عەبەس و زیبان و هەندێکی بەنی بەکری کوری وائیلو هۆزی گەورەیی عەبدولقەیس لەبەحرەین ئەم ناراستەیان لەخۆدەگرت.

دووەم: ئەمانە لەئیسلام هەلگەرابوونەوه و سەرکردەکانیان تاجیان لەسەر سەریان دانان.^۲

سێیەم: ئەوانەبوون کە نامادەنەبوون زەکات بەئەوبەکر بەدەن چونکە ئەوهیان بەشوێنکەوتەیی و کۆتکردنی نازادی و سەرەخۆیی هۆزەکان دەزانی و بانگەشەیی ئەوهیان دەکرد ئەمە تەنها بۆ پێغمەبەر (ﷺ) بوو، جا کە پێغمەبەر (ﷺ) کۆچی دوايي کرد، هەلته شانەوهی ئەوهی کە بەخەلیفەیی پێغمەبەر (ﷺ) یان دەدا، هۆزەکانی بەنو ئەسەد و غەفان و تەیی و تەمیم ئەم تاقمەیان پێکدەهێنا.

چوارەم: ئەمانە کەوتنە شوێن ئەوانەیی بانگەشەیی پێغمەبەرەیان دەکرد چونکە هەندێک لەسەرکردەکانی هۆزەکان پێیان وابوو بانگەشەیی پێغمەبەرەیان پێشواویی گەیشتن بەدەسەلاتە، تۆلەبێکی ئەسەدی لەنەجدو موسەیلەمەیی کەزاب لەبەنی حەنیفە لەیەمامەو ئەسەدی عەنەسی لەیەمەن ئەم تاقمەیان لەخۆدەگرت.

^۱ بیضون: إبراهيم: ملامح التيارات السياسية في القرن الأول الهجري: ص ۲۵-۲۶.

^۲ نوعمانی کوری مونزیری کوری ساوای تەمیمی لەبەحرەین تاجی لەسەر سەری نا، هەر وهه له قیتی کوری مالیکی زوتاج لەعومان وایکرد، بروانه: اليعقوبي، أحمد بن أبي يعقوب: تاريخ اليعقوبي: ج ۲ ص ۱۳-۱۷.

بزوتنه‌وی هه‌لگه‌پانه‌وه زۆری به‌شه‌کانی نیمچه‌دوورگه‌ی عه‌ره‌بی گرت‌وه‌و له‌به‌حه‌ره‌بین‌و عومان‌ه‌وه به‌دریژایی که‌ناراوی که‌نداوی عه‌ره‌بی‌و له‌پۆژه‌لات‌ه‌وه بۆ باشووری پۆژه‌لات‌و دواتر حه‌ززه‌مه‌وت‌و یه‌مه‌ن له‌ باشووری و نیجا یه‌مامه‌ی گرت‌وه‌و، واته‌ شیوه‌ نیوه بازه‌یه‌کی پنده‌ه‌یتا که‌چواره‌ووری به‌شی گه‌وره‌ی نیمچه‌دوورگه‌ی عه‌ره‌بی دابوو.

ج- به‌ره‌نگه‌پانه‌وه‌ی هه‌لگه‌پانه‌وه‌کان: نه‌بو به‌کر (ﷺ) به‌دلیری و نه‌به‌رده‌یه‌وه به‌ره‌نگه‌پانه‌وه‌ی هه‌لگه‌پانه‌وه‌ی هه‌لگه‌پانه‌وه‌کان و بانگه‌شه‌که‌رانی یه‌غه‌مه‌برایه‌تی و زه‌کات نه‌ده‌ران بوویه‌وه له‌به‌رده‌م نه‌و هه‌ره‌شه‌یه‌دا سه‌لمانه‌ی که‌پاری به‌هیزی ده‌وله‌ت‌و خاوه‌ن بریاری نه‌ترسه‌، نه‌ویی وابوو هه‌لگه‌پانه‌وه‌ی هه‌زه‌کان گورزیکه‌و ناراسته‌ی ده‌وله‌تی نیسه‌می بیروباوه‌رو و ونیزامی نایینی نیسه‌م ده‌کریت، بۆیه سوپای ناماده‌کردو بۆ سه‌ر کوته‌کردنی هه‌لگه‌پانه‌وه‌کان خسته‌یه‌بزوت‌و یه‌که شیوه‌ نامه‌ی بۆ هه‌زه‌کان ناردو تیایدا بانگی ده‌کردن تاینه‌وه ناوبازنه‌ی نایین و به‌ره‌په‌رچی نه‌و گومانه‌ی ده‌دایه‌وه که‌له‌نه‌نجامی مردنی یه‌غه‌مه‌بر (ﷺ) دروستبووو و هه‌ره‌شه‌ی کوشتن‌و سووتاندن به‌کۆیله‌و که‌نیزه‌که‌ گرتنی ژن و منالایان لیکردن^۱. له‌پرووی سه‌ربازیشه‌وه توانی له‌سالی یه‌که‌می ده‌سه‌لاتیدا بزوتنه‌وه‌ی هه‌لگه‌پانه‌وه‌کان له‌ناویات‌و مه‌لبه‌ندو قه‌له‌مه‌وه‌ی مه‌دینه‌ی به‌سه‌ر هه‌موو ناوچه‌کانی تردا گیرایه‌وه‌و نامانجی خۆی له‌پاراستنی شانوشکۆی نیسه‌م و مه‌لبه‌ندی ده‌وله‌تی تازه‌په‌نگه‌یشه‌تووی نیسه‌مدا به‌دیه‌یتا.

د- فراوانخوازی له‌ده‌ره‌وه‌ی چوارچینه‌ی نیمچه‌دوورگه‌ی عه‌ره‌بیدا:

أ- هه‌لگه‌پانه‌وه‌ی بزوتنه‌وه‌ی هه‌لگه‌پانه‌وه‌کان: فراوانخوازی له‌ده‌ره‌وه‌ی چوارچینه‌ی نیمچه‌دوورگه‌ی عه‌ره‌بیدا دووهم پروواری ناو خیلافه‌تی نه‌بو به‌کر (ﷺ) بوو، چونکه خه‌لیفه له‌دوای له‌ناوبردنی بزوتنه‌وه‌ی هه‌لگه‌پانه‌وه‌کان به‌نامانجی بلاو کردنه‌وه‌ی نایینی نیسه‌م له‌وولاتانی دراوسی له‌لایه‌که‌ دژا یه‌تیکردنی فارس و رۆمه‌ بیزه‌نتیه‌کان له‌لایه‌کی تره‌وه‌ گرنگی خۆی به‌ده‌ره‌وه‌دا.

فارسه‌کان له‌پرووی بانگه‌وازی نیسه‌میدا ده‌هه‌ستان و پالپشتی دوژمنانی بانگه‌وازه‌که‌یان ده‌کردو هه‌لگه‌پانه‌وه‌کانیان هانده‌دا، بیزه‌نتیه‌کانیش دژایه‌تی بانگه‌وازی نیسه‌میان ده‌کردو دوژمنانی موسته‌مانیان سه‌رده‌خست و هه‌زه‌ مه‌سیحیه‌ دژبه‌ نیسه‌مه‌کانیان هانده‌دان، ده‌ی ده‌بوو له‌گه‌ل نه‌و دوو لایه‌نه‌دا جه‌نگ بکات، بۆیه یه‌که له‌دوای یه‌که سوپای بۆ فه‌تخکردنی وولاتی فارس و شام ده‌نارد.

^۱ بۆ ده‌قی نامه‌که‌ بره‌وانه: الطبری: ج ۳ ص ۲۴۹-۲۵۲.

لیره دا دوو خویندنگه لمرافمو تهفسیری بزوتنه‌وهی فتوحات و نمو سهر کهوتناهی موسلمانان به‌دیانه‌یتان ر‌امان ده‌ه‌ستین که بریتین له‌خویندنگه‌ی ته‌قلیدی و خویندنگه‌ی هاوسه‌رده‌میه‌کان نه‌گه‌ر بگه‌رپینه‌وه بۆ ه‌موالو قسه‌ی ته‌قلیده‌کان له‌میزوونوسانی نمو قزناغه‌دا، تیبینی نمو ده‌که‌ین که‌له‌سه‌ریه‌ک پاتنری موسلمانان بۆ چورونه‌ده‌ره‌وه‌ی نیمچه‌دوورگه‌که‌یان قسه‌ده‌که‌ن که‌نه‌ویش نمو بیروباوهریه‌که‌له‌سه‌رنیمانی پته‌وو ماتمانه‌بوون به‌ژبانی ه‌ه‌تایی دوای مهرگ بنیادنراوه.

بۆیه موسلمانان خو به‌خوو به‌په‌له‌چوون به‌ده‌م بانگه‌وازی جیهادی نمو به‌کروهه، نمو به‌کر ه‌ه‌والی نارد بۆ(خه‌لکی مه‌که‌کو تانیفو یه‌مه‌نو ه‌هموو عه‌ره‌بی نه‌جدو حیجازو داوای ه‌اتن بز جیهادی لینه‌کردن و هانی جیهادو ده‌ستکه‌وته‌کانی ناو رۆمی ده‌دان، خه‌لکیش له‌نیوان چاوه‌روانی پاداشتی خوای گه‌وره‌ده‌ستکه‌وتی دنیايشدا به‌په‌له‌به‌ره‌و ر‌ووی ه‌اتن و له‌هموو لاره‌به‌ره‌و مه‌دینه ه‌اتن).

نهم گبیرانه‌وه‌یه‌ی به‌لازه‌ریه‌بۆ لایه‌کی تری چوارچینه‌ی پتوانه‌کاری بزوتنه‌وه‌ی فتوحاتمان ده‌بات، نه‌گه‌ر بزاین ه‌ه‌ندی نمو ه‌وزانه‌ی له‌سه‌ره‌تاوه‌ نمو بزوتنه‌وه‌یه‌دا به‌شداریانکردوه نیسلام تاناستیک له‌ده‌روونو ه‌وشیاندا چه‌سپاو نه‌بووه که‌هانیان بدات تاوبده‌نه‌سه‌ختی و له‌ناوچوون به‌یبه‌نموه‌ی نامانجیکی تریان جگه‌له‌سه‌پاندنی بیروباوهری نیسلام له‌سه‌ر دانیشتوانی ناوچه‌فه‌تکراوه‌کاندا نه‌بیت، نه‌گه‌ر به‌لازه‌ری نمو لایه‌نه‌ی له‌چوارچینه‌ی پتوانه‌کاری ه‌وکاره‌کانی فتوحاتدا ه‌ینابیت و گومانی له‌پابه‌ندی ه‌ه‌ندی ه‌وز به‌رپبازی جیهاده‌وه ه‌ه‌بیت نه‌وا ده‌قه‌که‌ی خالیدی کوری وه‌لید له‌دوای جه‌نگی(وه‌له‌جه) دژبه‌فارس له‌عیراق زیاتر به‌روونی ه‌وکاری نابووری بزوتنه‌وه‌ی فتوحات ده‌رده‌خات له‌گه‌ل نموه‌ی چهند ووته‌یه‌کی به‌گوروتینی ناو چوارچینه‌ی ووتارن تاسربازان به‌نامانجی به‌ده‌سته‌ینانی پاداشتی جیهادو دواتر ده‌ستکه‌وتی دوژمنان له‌سه‌ر جه‌نگ و جیهاد هان بدات، شیاوی باسه‌سربازان تاسه‌رده‌می خیلافه‌تی عومهری کوری خه‌تاب(ﷺ) پشتیان به‌ده‌سته‌کوت ده‌به‌ست و له‌رۆزانی پیغمبه‌ر(ﷺ) و نمو به‌کری صدیقیشدا مووجهیان نه‌بوو^۱.

نهمه‌رافه‌ی نمو نارپکی و هاوسه‌نگی نابوورییه‌ی ناو نیمچه‌دوورگه‌ی عه‌ره‌بی له‌نیوان زۆرینه‌ی دانیشتوانی و که‌می خو‌راکی‌دا ده‌کات که‌به‌خۆیه‌وه‌دیبینی، یان نمو ووشکه‌باریه‌ی که‌که‌شوه‌ه‌وای نموئی داگرتوو و پتوبستی به‌گه‌ران به‌دوای شوینی ژبان له‌ناوچه‌به‌په‌ته‌دراوسیکاندا ده‌کرد، نهمه‌خه‌لکی ه‌انداتا ه‌هر ر‌ینگایه‌ک پتواو ر‌زگاری بووندا بگرنه‌به‌ر.

^۱ الطبری: ج ۳ ص ۳۵۴.

هۆکاری سیاسیش رۆلتی له پالتیوه نانی عه ره ب بۆ ده ره وهی نیمچه دورو رگه که یان هه بوو، باری نه و کاتهی دوو ده ولته تی گه ره ی فارس و بیره نی که لاوازی و لیکه هه ته وه شان بوو به هۆی شو رشه ناوخۆیه کان و جهنگه درێژ خایه نه کانی نیوانیه وه که دارایی و توانای له په لو یۆ ده خستن بوو نه یار مه تیده ر، دواتر بار گرژی و ناله باری له هه موو به شه ئابووریه کاندایلا و بوویه وه هه ر دوو ده ولته که له باری بی دارایی و ئی فلا سو و ن دابوون، بۆ شار دنه وهی نه و ده سه و سانیه کار به ده ستانی نه و دوو ده ولته باجیکی زۆریان سپاند که هیلاکی و پرو تان دنه وهی دانیشه تان یان زیاد کردو کار گیزی حکومیش بی توانایه کی زۆری له هه ل سو راندنی کار ووباری ده سه لات و پارێز گاری و پاسه وانی خه لکاندا نی شاندا هه موو نه مانه بوو نه هۆی لاوازی بوونی مه لبه ندی سیاسی هه ر دوو ده ولته که و ده ر که وتی هیژیکی نوینی سیاسی که شوینی هه ر دوو کیان بگرتی وه جی پیشینی بوو.

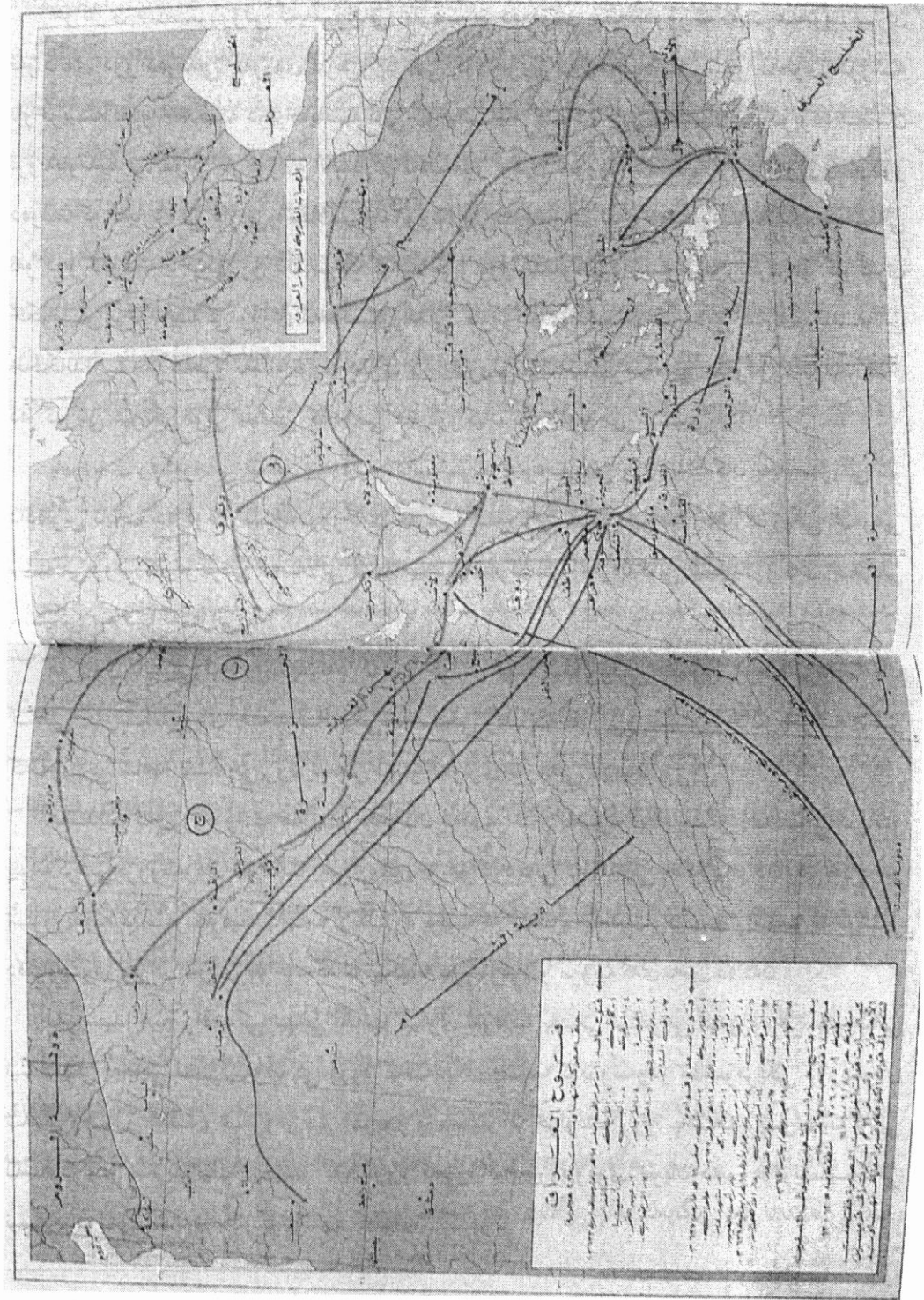
په یوه ندی ره گه زایه تی نیوان عه ره ب و دانیشه تان ه عه ره به کانی و ویلایه ته کان به پالتنه ریکی تر داده نرین تابچه ده ره وهی نیمچه دورو رگه ی عه ره بی، له وولاتی شام و عیرا قدا چهند هۆزیکی عه ره بی نیشته جی بوون که وه رگرتی ده سه لاتی ئیسلامیان له سه ر ده ستی عه ره به کانی نیمچه دورو رگه ی عه ره بی به شتیکی سه خت نه ده زانی.

هۆکاری نایینیش له و ویلایه تانه دا له فراوانخوازی ئیسلامیدا رۆلتی هه بوو، رۆمه بیره نیه کان که تنی چه و سان دنه وهی چهند تاقمیکی مه سیحی وه که یه عقووبی و نستوریه کان و نه وانیه تر که له وولاتی شامدا نیشته جی بوون نه مه ش له به ر جیاوازی مه زه بی نایینان.

هه ندیک له میژوو نووسه ها و سه ر ده مه کان له سه ر نه م ناماژه و بنه مایانه و چه ندیکی تر بۆ پیوانه کردنی بز ووتنه وهی فتوحات به بی روانین بۆ هۆکاره کانی تر رایه کی یه کلایان داناوه، به لام نه و سوور بوو نه له سه ر نه وه یه له یه که لایه نه وه پۆسه که نیشان بدهیت، دیدی راست له خوینته ر ده شاریته وه، و پرای نه وهی فتوحاته که له پیکهاته بیروباوهری و مرۆیه که ی به تان ده که ن^۱.

له راستیدا هیچ رافیه کی ته نای به ته نها شیای نه وه نیه با به تی لیدوانی مه زوووعی، فتوحاتی ئیسلامیش نه جمای لیکۆلینه وه یه کی زۆره که له دوای چهند کۆبوونه وه و مشتومریکی دووباره ی نه هلی (حله و عه قد) هاتوو وه بۆ هه موو مو سلمانان خراوه ته روو، پاشان بریاری یه کلای له سه ر درا وه و سه ر بازانیک به جیان گه یان دو وه که بر وایان به بیروباوهری خو یان هه بو وه و رنمایه کانی ئیسلامیان له و به شاندا بلا و کردۆته وه که فه تیان کردون.

^۱ camb. Med. History vo ۱۲P۳۳۱ لویس: العرب في التاريخ: ص ۲۸، ۷۵، أنولد: الدعوة الى

ب- سهره‌تای فتوحاتی عیراق:

جه‌نگی (ذاتوسلاسیل): قه‌ده‌ری خوا و ابور و روداو سهربازیه یه کمینه‌کان له فتوحاتی نیلامیدا کهوتنه بده‌ری غیر اقیهوه بمو پیته‌ی موسلمانان له‌دوای جه‌نگی هلمگه‌رانه‌وه‌کان خویان له سهرسنووری نمو وولاته‌دا بییموه، نم بهره‌یه په‌یوستی موئنه‌نای کوری حارته‌ی شه‌یانی بوو که له سهره‌تای سالی دوانزه‌ی کۆچی/۶۳۳ زاینی دا له‌دوای نه‌وه‌ی مؤته‌تی له‌نهبوبه‌کر وه‌رگرت (تا حیره) بکات به‌شانۆی چالاکیه‌کانی، ده‌ستی به‌چالاکیه سهربازیه‌کانی کرد، نمرکی نمو هم‌والگری بوو و تنها چهند بهره‌یه‌که‌موتینیکی ناسایی هه‌بوو له‌و کاته‌دا چالاکیه سهربازیه‌کان ده‌ستیان پینکرد که‌نهبوبه‌کر خالیدی کوری وه‌لیدو عیازی کوری غهنمی بۆ فه‌نچی وولاتی فارس نارد.

هورمزی فرمانه‌وه‌ی فارسی وویلابه‌تی حیره هه‌ولیدا پینشه‌وه‌ی سوپای نیسلام بوه‌ستیت، به‌لام خالیدو هیزه‌کانی توانیان له‌جه‌نگی زاتوسه‌لاسیل له‌(مانگی موحه‌ره‌می سالی ۱۲ک/مانگی نیسانی سالی ۶۳۳ز) دا تووشی شکستی بکه‌ن، نمو جه‌نگه بمو ناوه‌وه ناوئرا چونکه هیزه فارسیه‌کان له‌ترسی را‌کردنی سهربازه‌کانی به‌زنجیر پینکه‌وه به‌سرا بوونه‌وه^۱.

یه‌که‌م فتوحات: سهرکهوتنی موسلمانان له‌زاتوسه‌لاسیل ده‌رفه‌تی رۆچوونه ناو خاکی فارسی له‌غیرا‌قدا ره‌خساندو له‌گه‌ل نمو سوپا فارسینه‌دا پینکیاندا‌دا که‌به‌په‌له نارد بوونیان تارپنگری موسلمانان بکه‌ن، موسلمانان له‌(مه‌ذار)^۲ و(وله‌جه) و(ئوله‌ییس)^۳ دا سهرکهوتن و(حیه) و(نه‌نبار)^۴ و(عهین تمر)^۵ (ده‌موتو لوندول)^۶ یان فه‌تک‌کرد.

گرنگی نمو سهرکهوتانه له‌وه‌دا به‌که:

• ریگی له‌بهرده‌م موسلماناندا کرده‌وه تا له‌غیرا‌قدا جی‌پتی خویان بجه‌ستین.

• ده‌رفه‌تی چوونه ناو قوولایی زه‌ویه فارسیه‌کانیان بۆ ره‌خسا.

^۱ الطبری: ج ۳ ص ۳۴۸-۳۴۹.

^۲ مه‌ذار: له‌میسانه له‌نیوان واستو به‌صره‌داو شاره‌ۆچکه‌به‌کی میسانه، له‌گه‌ل به‌صره‌دا ماوه‌ی چوار رۆژ نیونیانه،

الحموی: ج ۵ ص ۸۸.

^۳ ئوله‌ییس: ده‌که‌وته سهره‌تای خاکی عیراق له‌ناوچه‌ی بیابان و گوندیکی نه‌نبار، هه‌مان سهرچاوه: ج ۱ ص ۲۴۸.

^۴ نه‌نبار: شاریکه له‌سهر فورات له‌باشووری به‌غدادو ده‌فرسه‌خ له‌به‌غداد دووره، فارسه‌کان پشان ده‌وت فه‌یروز

سابور، هه‌مان سهرچاوه: ص ۲۵۷.

^۵ عهین تمر: شاریکی نزیکه نه‌نبارو له‌رۆژناوای کوفه‌یو له‌بهره‌ی ووشکانیه‌وه‌یه، هه‌مان سهرچاوه: ج ۴ ص ۱۷۶.

^۶ البلاذری: ص ۲۴۶-۲۴۸، الطبری: ج ۳ ص ۳۵۱-۳۵۸، ۳۷۸-۳۸۰.

● سه‌ره‌تای نه‌مومونه رېنک‌خراوه يه‌ربازيه‌کانيان بوو له ده‌ره‌وه‌ی نيمچه‌دوورگه‌ی عه‌ره‌بيدا.

گه‌شه‌سهندنی سه‌ربازيه‌کانی به‌ره‌ی شام بوونه هؤی نموه چالاکيه سه‌ربازيه‌کانی به‌ره‌ی عيراق بوه‌ستن له‌دوای نموه‌ی نه‌بوه‌کر(ﷺ) خالیدی کورې وه‌لید(ﷺ) له‌عيراق‌وه بو شام گواسته‌وه‌و وه‌ک سه‌رکرده‌ی گشتی نه‌و به‌ره‌يه ده‌ستيشانیکرد، له‌کاتیکدا موئمنای کورې حارثه‌ی شه‌يبانی بوويه‌وه به‌سه‌رکرده‌ی به‌ره‌ی عيراقی.

ج- سه‌ره‌تای فتوحاتی شام:

يه‌که‌م به‌ره‌يه‌ککه‌وته‌نه‌کان:

له‌دوای رووداوه‌کانی فتمعی عيراق له‌کوژتايه‌کانی سالی ۱۲ک/سه‌ره‌تاکانی سالی ۶۳۴ز دا نه‌خشه‌ی بزواتی نيسلامی فتمعکردنی وولاتی شام ده‌ستينکرد، نه‌و نه‌غامانه‌ی له‌مه‌لمه‌ته‌که‌ی نوسامه‌وه بو سه‌ر باکورر که‌وته‌وه، نه‌بوه‌کری هانداو دوو ليوای پينکهننا، يه‌کيکیان بو خالیدی کورې سه‌عیدی کورې عاس بوو و ناردی بو ده‌ورووبه‌رو ناوچه‌کنی شام، دووه‌ميش بو عه‌مری کورې عاس بوو و ناردی بو قوزاعه، ليوای خالیدی کورې سه‌عید به‌يه‌که‌م ليوای داده‌نريت که‌نه‌بوه‌کر(ﷺ) ناردی بو شام، به‌لام خه‌ليفه به‌زرووی له‌ميرايه‌تی لابر دو له‌شويتيدا يه‌زیدی کورې نه‌بو سوفاینی دانا، له‌گه‌ل نه‌وه‌شدا کردی به‌پالپشتیک بو موسلمانان تيماء داو فرمانی پينکردتا له‌وی سه‌قامگيريت و به‌مؤله‌تی نه‌و نه‌بيت به‌جني نه‌هيتلت.

ه‌ه‌والی بزواتی نيسلامی گه‌يشته به‌رگوتی بيزه‌نتيه‌کان و سوپايه‌کی ززريان له‌عه‌ره‌به‌که‌نی باشووری وولاتی شام کوژکرده‌وه، نه‌وکات نه‌بوه‌کر فرمانی به‌خالیدی کورې سه‌عید کرد تا به‌ين ده‌سته‌شانندن پيش‌ره‌وی بکات، کاتیک ليسان نزيکبوويه‌وه، بلاويه‌يان ليکرد نه‌مه هانی خالیدی دا دريژه به‌پيش‌ره‌ويه‌که‌ی بدات، يه‌کيک له‌به‌تريکه بيزه‌نتيه‌کان که‌به‌(باهان) بانگده‌کرا به‌ره‌و پروی بوويه‌وه و شکاندی.

خالیدی کورې سه‌عیديش نامه‌ی بو نه‌بوه‌کر نووسی و ه‌ه‌والی نه‌و باروودوخه سه‌ربازيه‌ی پنداو داوای يارمه‌تی به‌په‌له‌ی ليکرد، نه‌بوه‌کر زيلکيلاعی حممیری و عيکرعيه‌ی کورې نه‌بوو جه‌لی بو يارمه‌تيدانی نارد، پاشان خالیدی کورې سه‌عید دريژه‌ی به‌کشانی خو‌ی بو باشووری ده‌ريای مردوداو باهانيش له‌مه‌رج سه‌فه‌ر له‌ده‌ورووبه‌ری ديمه‌شق هاته‌رېبو چوارده‌وری داو ناچاریکرد بگه‌رپته‌وه، نه‌مه‌ش له‌چوارده‌ی موچه‌رهمی سالی ۱۳ک/۱۱ی نازاری سالی ۶۳۴ز

١ تيماء: شاريکه له‌ناوچه‌کانی وولاتی شام له‌نيوان وولاتی شام واديلقورا له‌سه‌ر رينگی حاجيه‌کانی شام و ديمه‌شق، پروانه: الحموي: ج ۲ ص ۶۷.

دابوو^۱، لهو کاتوه نه بویه کر گرنگی به شام داو بریاری پیوستی جهنگی بو موسلمانان راگه یاندو دهستو ههلمه تی بو ده نارد.

^۱ الطبري: ج ۳ ص ۳۸۷-۳۹۲.

دیمشقو له (۲۵) ربه یولسوهلی سالی ۱۵ ک/ ۶۱ ی نیاری سالی (۶۳۶ ز) ۱ دا به‌عله‌به‌گو (۲۱ مانگی ربه یولساخیر/ یه‌کمی حوزه‌یراندا) حص^۲ فتحکران.

۲- جه‌نگی یه‌رمووک: موستمانان بیستیان که‌هیرقل سوپایه‌کی تری بیزه‌نتی بۆ جه‌نگه‌که نار دووهو به‌رهو باشورور ده‌کشیت و ژماره‌ی سوپاکه سده‌هزار جه‌نگاره‌ری تیکمته‌ی رۆمو نهمه‌نو عه‌ربه‌مه‌سیحیه‌کانو رورسو سه‌قله‌بیو فرهنجه‌کانه، باهانی نهمه‌نیش لبهر لیتهاتووی له‌جه‌نگو تووندیو به‌هیزی له‌جه‌نگدا کرد به‌سمرکرده‌ی سوپاکه، نمو سوپایه‌له‌یهرمووک به‌ینی بریاری هیرقل دایانکوتاو نهدامانی به‌قوولایی رۆژناواو به‌ناراسته‌ی دۆلی (الرقاد) بلاوبونوهو خوین له‌نیوان نهر دۆته له‌رۆژناواو دۆلی یهرمووکدا به‌رته‌سکرده‌وه.

له‌نه‌نجامی نمو بزواته بیزه‌نتیه‌دا موستمانان ناچاربوون ناوچه‌کانی باکورور به‌جیه‌یلتنو وهک ناماده‌سازی بۆ رینگری نمو سوپا کشاوه بیزه‌نتیه به‌رهو باشورور چون تاگه‌یشتنه یهرمووک، سوپای موستمانان چلو شمش هزار جه‌نگاره‌ر بوو، له‌گیترا نهمه‌یه‌کی تردا سی‌وشمش هزار بوون، له‌بهرامبه‌ر سوپای بیزه‌نتی له‌رۆژناوا‌ی دۆلی (هه‌ریه) دایانکوتاو شاری (نهرزوعات)^۳ ده‌که‌وته پشته‌وه یان پاش ناماده‌سازی همدوو سوپا، له‌جه‌نگیکی توندو سه‌ختدا که‌حه‌وت رۆژ به‌رده‌وامبوو یئیکیندایادو تیایدا لیتهاتووی سه‌ربازی خالیدی کورپی وه‌لید ده‌ر که‌وتو به‌سهر که‌وتنی موستمانان کۆتایی بیتهات. تیودوری برای هرقل له‌ناو کورزراوه‌کاندابوو، جه‌نگه‌که له‌(مانگی ره‌جه‌بی سالی ۱۵ ک/مانگی نایی سالی ۶۳۶ ز) ۱۵ روویدا^۴.

۳- ته‌واوگردنی فتوحاتی شام: له‌دوای جه‌نگی یهرمووک ده‌سه‌لاتی بیزه‌نتیه‌کان دارماو رینگه له‌به‌رده‌م موستماناندا کرایمه‌وه تا جاریکی تر رۆب‌چنه‌ دووری باکوروری وولاتی شامو که‌نارواوه‌کانیشی، توانییان حومات و شیرزو مه‌عهره‌تو نوعمانو قنسرینو حله‌بو وئه‌تاکیه‌و مونبج و ده‌لوکو ووعبان فتحکهن، پاشان سوپا‌کانیان رینی (بغراس) ی سه‌ربه‌ئه‌تاکیه‌یان بۆ وولاتی بیزه‌نتیه‌کانو به‌سهرکر دایه‌تی مه‌یسهره‌ی کورپی مه‌سروقی عه‌به‌سی بری، مه‌یسهره یه‌که‌م که‌سی موستمان بوو نمو رینگه‌ی گرتبه‌هر، خالیدی کورپی وه‌لیدیش مه‌رعه‌شی فه‌تحکرد، موستمانان که‌یشتنه‌ فه‌تعی به‌یتوله‌قدیس و له‌(مانگی ره‌یولساخیری سالی

^۱ الأزدی: ص ۱۴۴.

^۲ البلاذری: ص ۱۳۶-۱۳۷، له‌گهل الطبری: ج ۳ ۵۹۹-۱۵۶۰ به‌راورردی بکه.

^۳ نهرزوعات: شاریکی شامو هارسنووری خاکبی بلقاو عه‌مانه، الحموی: ج ۱ ص ۱۳۰.

^۴ الطبری: ج ۳ ص ۳۹۴-۴۰۵، له‌گهل البلاذری: ص ۱۴۰-۱۴۳، به‌راورردی بکه.

۱۶ ك/مانگی نیاری سالی ۶۳۷ز) دا چوونه نهویو خودی خلیفه عومر له دهستی به تریك سفرونیوس شاره کدی وهر گرتو نهرته بوونی فرمانره وای رایکرد بو مصر^۱. هدرکه موسلمانان دیعشقیان فته کرد، یه زیدی کورې نه بو سوفیان گرنگی خزی روو کرده فته کردنی شاره کانی که نارای شامی، موغایه ی براشی یارمه تیداو سیداو عرقه و جوبه یلو به یروت و صورو عه ککاو قیساریه ی فته کرد^۲.

هیرقل له وولاتی شام بهرو قوسته نتیبه گه راپه وه و مالئاوایی له سوریا کردو ووتی (سه لامت لیبی نه ی سوریا سه لامیک که خاونه که ی به ناواتی خوی نه گه یشت و ده گه رپته وه بولات)^۳.

۴- نه خوشی تاعوونی عه مواس: له سالی (۱۸ ك/۶۳۹ ز) دا به شیوه یه کی ترسانک له وولاتی شامدا نه خوشی تاعون بلا و بوویه وه و به ناوی گوندیکی فهله ستینه وه ناوی تاعونی عه مواسی لیترا، نهو تاعونه بوویه هزی مردنی بیست و پینج هزار کس که ههنندی له گوره هاوه لانی وه که نه بو عوبه یده و موغازی کورې جه بل که یه کینک بوو له بهنی سه لمه له خه زره ج و فه زلی کورې عه باس و حبه یلی کورې حسنو سوهیلی کورې عه مرو یه زیدی کورې نه بو سوفیان و عامری کورې غهیلانی نه قه فی تیایدا کۆچی دوایان کرد^۴.

۵- فتوحاتی جهزیره ی فوراتی: فته کردنی جهزیره له بهر پاراستو دلنیا کردنی ده ستکه و ته کانی فتوحاتی شام پیوستیه کی سه ربازی بوو، عومهری کورې خه تاب (ﷺ) له دوا ی کۆچی دوا ی نه بو عوبه یده (ﷺ) عه ییازی کورې غنه می (ﷺ) له سه ر حصو قنسرین و جهزیره دانا و سوپا کانی توانیان شاره کانی تر فته کهن وه که: ره ها، ره قه، سومه یسات، نسین، قرقیسیا، سنجار، میافارقین، نامه د، فه لای کفرتوسا، مار دین، نهر زن تا گه یشته به دلیس و (خه لات) بیان تپه راندو له گه ل فرمانره وای خه لات، رینکه و تیان به ست، به و جو ره به ناسانی له ما وه ی دوو سالی (۱۸-۱۹ ك/۶۳۹-۶۴۰ ز) دا فته کردنی هه مو و جهزیره هه مو و ته و او بوو^۵.

^۱ الطبري: ج ۳ ص ۶۰۷-۶۱۳، البلاذري: ص ۱۵۰-۱۵۷، ۱۶۸-۱۶۹.

^۲ الطبري: ج ۳ ص ۶۰۳-۶۰۴، ج ۴ ص ۱۰۲، ۱۴۴-۱۴۵.

^۳ همان سه ر جاوه: ج ۳ ص ۶۰۳.

^۴ الطبري: ج ۴ ص ۶۰-۶۶.

^۵ البلاذري: ص ۱۷۶-۱۸۲.

۱- ھۆكۈمەت كانى قە تەكردنى مصر: يەزىدى كورې نەبو سوڧيان دەسەلاتى وويلايەتى شامى گرتە دەست. ئەمە غەمىرى كورې عاصى ھاندا تاير لەفە تەكردنى مصرى كاتەو تايبت بەوالى لەسەرى لەرەستىدا مصر لای غەمىر شتەكى نامۆنەبوو و غەمىر بەھۆى بازىرگانى پىشتىزى لەمصر تەوواو شارەزای باروھالى بوو، مصر بەبارە سياسى و ئايىنىە كانىوہ لەگەل جىاوازىەكى كەمدا درىژ كراوہى سروشتى وولاتى شام بوو و بەو جۆرە پەيوەستى دەسەلاتى مەر كەزى بىزەنتى بوو كە مەزھەبى (ملكانى) مەسىحى بوو، بەھۆى فەرمانرەوای بىزەنتى كەلای غەرەب بەمقوس ناسراوہ چەند پەيوەندىەكى راستەوخۆ لەنىوان مصر و بىزەنتىدا ھەبوون، ئەو مصرىانى مەزھەبى يەغقوو بىيان وەر گرتبوو، دوو چارى چەوساندنەوہى ئايىنى و ھەلسو كەوتى خراپ و رەقى بىزەنتىەكان بوون، ئەمە وای لىكردن بەھاتنى موسلمانان بەرەو مصر يارمەتى موسلمانان بەدەن چونكە بىستبووان موسلمانان لىووردەو نەرمونيان و رەفتار جوانن، ھەر وەك بىزەنتىەكان لەبەرژوہەندى دەولەتە كەباندا خاكى مصرىان بەكار ھىنا، ئەمە ھاودەمى دارمانى بارى بازىرگانى بوو.

نەخشەى ھىر شكردە سەر مصر پەيوەندى بەو ھەلۆىستەوہ ھەبە كە نەرتبوونى فەرمانرەوای پىنشوو بەيتولەقدىس گرتەبەر كاتىك لەگەل ھىزەكانى بەرەو مصر رايكرد پىش نەوہى بەيتولەقدىس بەدريتە دەست غومەرى كورې خەتاب (ﷺ) نەرتبون مصرى كەدبە مەلئەندىك بو فشار خستە سەر موسلمانان ئەمەبوو پەھۆى نەوہى خەلىفە لەسەر پىشنيارى غەمىرى كورې عاص كەخستىە بەردەم خەلىفە لەدوای نەوہى گرنگى مصرى لەلایەنى ئابوورى بەھۆى زۆرى داھاتى و لایەنى سياسى بەھۆى دلتيا كەردنى دەستكەوتەكانى موسلمانان لە وولاتى شامى بەھۆى گرنگى شوئىنە كەوہ بو خەلىفە ھاندا تا غەمىر بکەوتىە شوئىن نەرتبون^۱.

غومەر (ﷺ) دەتسا بچىتە مەيدانىكى ترى نوئى ترسنا كەوہ كە كۆتايە كەى كارەساتىك بيت و لەترسى موسلمانان و بوونى سۆزى بو موسلمانان ھەزى نەدە كەد ھىر شېكاتە سەر مصر، غەمىر ھىندە باسە كەى بەگرنگى لەلاباس كەردو فەتەكردنى مصرى بەناسان دانا تارازى كەردن و سى ھەزارو پىنج سەد جەنگاوەريان لەگىرانەوہىەكى تردا چوار ھەزار سەربازى خستە بەردەستى^۲.

^۱ ابن عبدالحكم: فتوح مصر و المغرب: ص ۸۰-۸۱.

^۲ البلاذري: ص ۲۱۴، يعقوبي: ج ۳ ص ۳۸.

هندی له گیزه روان بیز که ی فتهکردنی مصر دهدهنهوه پال عومهری کوری خهتاب (ﷺ) و باس لهوهده کهن له جابیه دا بووه که نامه ی بو عومهری کوری عاص نووسیوه تا بجیت و مصر فتهبکات نامه که کاتی گهیشته عمر که له قیساریه له فلههستین بوو، رینگه ی دا تاخهلکی له گه تیدا بجن^۱.

له راستیدا بیز که ی فتهکردنی مصر بویه که بچار لهو کاتوه هاته کایه که عومهری کوری خهتاب (ﷺ) له سالی (ک/۱۷/۶۳۸ ز) دا هاته جابیه تا سه بهرشتی رینگکردنی باروودخی وولاته فتهکراوه کان بکات، عومهر (ﷺ) که سه ر کرده ی لیهاتوو و سیاسی دوربین بوو شهوکات گرنگی فتهکردنی مصری بو چند نامانج هاته پیش چاو:

- بلاو کردنهوی نایینی نیسلام له به شه کانی مصر دا.
- گومان و نه گه ری گه مارژدانی موسلمانان له لایهن بیزه نیه کان له به ره ی باشوورو رژژناواوه دور بخاتهوه، به تاییهت که نه رتبون لهو وولاته خوی په نادابوو و به ردهوام فشاری له سه ر موسلمانان له وولاتی شام دروستده کرد.
- سوود وه رگرتن له ده و له مهنی مصر.

دریژه دان له په یوهندی له گه ل وولاتی شامدا، شیای مصر و شام هر له کونهوه له به رچهند به رزه وه ندیه کی سیاسی و سه ربازی و بازرگانی په یوهستی یه کربون^۲.

۲- فته تحکردنی قه لای بابلیون: عمری کوری عاص به ره و فرما که به کلیلی مصر داده نریست پینسهوی کردو له سالی (ک/۱۹/۶۴۰ ز) دا فته کرد^۳ و دریژه ی به پیشهوی خوی دا تا گه بیسته بلیس^۴ له دوای نهوه ی له گه ل سوپایه کی بیزه تیدا به سه ر کردایمتی نه رتبون پیکیدا دا نه ویشی فته کردو دواتر به ره و نوم دین^۵ کشار تییدا به سوپایه کی تری بیزه نستی گه بیشت و ناچار به

^۱ البلاذري: ص ۲۱۴، العقوبي: ج ۳ ص ۳۸.

^۲ سالم، السيد عبدالعزیز: تاریخ الدولة العربية: ص ۴۸۵-۴۸۶.

^۳ العقوبي: ج ۲ ص ۳۸، ابن الأثير: ج ۱ ص ۳۹۵. فرما: شاریکه له سه ر که ناروی مصر، الحموی: هه مان سه رچاوه ج ۴ ص ۲۵۵.

^۴ بلیس: شاریکه له سه ر رینگه ی شام که ده فرسه خ له سسات دوره، الحموی: ج ۱ ص ۴۷۹.

^۵ نوم دین: گوندیک بوو له تیوان قاهیره و نیلدا، الحموی: ج ۱ ص ۲۵۱.

کشانه دواوه سه‌نگه‌گیری له‌بابلیونی^۱ کرد که مقوقسی تیدا بو، عمر (ﷺ) گه مارۆی قه‌لاکه‌ی داو هه‌ولیدا تیکیشکیته، به‌لام سه‌رکه‌وتوو نه‌بو، چونکه ژماره‌ی سه‌ربازه‌کانی کعبوون، بۆیه‌ ته‌نھا درێژه‌ی به‌چالاکی گه‌مارۆدانه‌که داو هه‌وتالی بۆ خه‌لیفه‌ ناروو داوای یارمه‌تی لیکرد^۲.

مقوقس زانی مه‌ترسی گه‌مارۆدانه‌که چه‌نده، بۆیه هه‌ولیدا لیبی ده‌ربازیه‌ت و پێشنیاری پاشه‌کشی له‌به‌رامبه‌ر پێدانی برێک پاره‌ی عومر خسته‌روو، له‌راستیدا کشانای نیسلاهی به‌ره‌و مصر له‌جوار چینه‌ی نه‌خشیه‌کی سه‌ربازی نایینی سیاسی نابوو ویدا بوو به‌ناما محبی سه‌قامگیر بوون و بلاو کرد نه‌وه‌ی نایینی نیسلا، مال و سامان نرخ و پێوانی ئه‌وه نه‌بوو، له‌ته‌نجامی ئه‌مه‌دا دانوستانه‌کانی نیوان هه‌ر دوولا بی‌سوود بوون^۳.

پاشان فریاگوزاری نیسلاهی له‌گه‌ل چوار گه‌وره‌هاوه‌لدا گه‌یشته، ئه‌وه چوار هاوه‌لمه‌ش بریتیبوون له: زوبه‌یری کورپی عومام و عباده‌ی کورپی سامت و میقدادی کورپی ئه‌سه‌وه‌وو مه‌سه‌مه‌ی کورپی موخه‌لمه‌د، هێزه نیسلاهی کان گه‌مارۆی سه‌ر قه‌لاکه‌یان توند کرده‌وه‌و مقوقس ناچار بوو به‌وه‌ مرجه‌یه‌ی ئه‌وه‌ رێککه‌وته‌ رازی بیته‌ که موسلمانان به‌سه‌ریاندا سه‌پاندو ناوه‌رۆکه‌کی له‌و رێککه‌وته‌ جیاواز نه‌بوو که عومر (ﷺ) بۆ وولاتی شامی دانا^۴، به‌لام رازی‌بونی ئیمیراتۆری بیزه‌نتی له‌سه‌ر مرجه‌ی دانا، ئه‌ویش پێیستی به‌چوون به‌ره‌و قوسته‌نتینه‌ بوو تا بۆ ئیمیراتۆری بخاته‌ روو و ره‌زامه‌ندی ئیمیراتۆر به‌ده‌سته‌بخاته.

هه‌رقل به‌و پێشنیارو داخوازیه‌ی والیه‌که‌ی له‌مصر رازی نه‌بوو که‌له‌ده‌ستدانی مصری له‌خۆ ده‌گرت له‌دوای ئه‌وه‌ی وولاتی شامی له‌ده‌ستدا، بۆیه به‌مه‌رجه‌کانی رێککه‌وته‌ که رازی نه‌بوو و سه‌رکۆنه‌ی مقوقسی کردوو لێی توره‌بوو و داوای لیکرد درێژه‌ به‌جه‌نگ بدات، به‌لام موسلمانان توانیان له‌ (جهمادیلناخیری سالی ۲۰ک / حوزه‌ییرانی سالی ۶۴۱ز) دا قه‌لاکه‌ له‌تێکه‌ن و عومرو

^۱ بابلیون: به‌زمانی کۆنه‌کان ناویکی گشتی مصره، ده‌لێن ناویکی قایه‌ت به‌شوتنی فسات بووه، الحموی: ج ۱ ص ۳۱۱.

^۲ ابن عبدالحکیم: ص ۸۱، المقوقبی: ج ۲ ص ۳۸.

^۳ الطبری: ج ۴ ص ۱۰۵.

^۴ ابن عبدالحکیم: ص ۱۰۳.

سهربازه کانی لهفستات سهقامگیر بوونو چهند هتیزکی بۆ فهتحرکردنی ناوچه کانی مصر بهتایبته ههریمی باشووری مصر نارد^۱.

۳- **فهتحرکردنی نهسکهندهریه**: لهدهوی کموتی قهلائی بابلین بهدهستی موسلمانان پارێزهری نهسکهندهریه ترسی لهخۆی نیشت و بیزهنتیه کان لهلایهن خۆبانهوه دلتیابوون کهنه گهر فریاگوزاری بۆ نه نیرن دواتر ئهویش دهرووخیت، نهسکهندهریه گرنگیه کی ئابووری بۆ بیزهنتیه کان ههیه، چونکه پینگه ی بازرگانی سه ر ده ریای سی ناوه راست و پایتهختی دووهم بوو لهدهوی قوستهنتینیو پایتهختی ناوچه مصریه کان بوو و رووخانی نهسکهندهریه ده پسته هوی دلتیایی ئابوونی دهسه لاتیان له مصر.

نیمبر اتوری بیزهنتی به پهله سوپای بۆنارد تا بیپاریزیت و فرمانیکرد تا ده رگا کانی له پرووی موسلماناندا دا بخرین، موسلمانانیش گمارۆیان له سه ر داناو له کۆتایه کانی سالی ۲۰ ک/ کۆتایه کانی سالی ۶۴۱ ز دا به کتوبری فهتحرکرد^۲. مقوقس لهماوه ی گمارۆدانه که دا که چوارمانگی خایاند ههولیدا بگاته بهستی ناگر بهستیک له گه ل موسلماناندا، به لام عمر بهر بهرچی ئهوی دایه وه. فهتحرکردنی نهسکهندهریه مؤلتهدان بوو بهرووخانی هه موو مصر و کموتنه ناودهستی موسلمانان که ناوچه کانی سه عیدو دهلتیان فهتحرکردبوو.

دهستپیکردنهوی فراوا نخواستی به رهو پوژناوا:

لهدهوی سهقامگیر بوونی موسلمانان له مصر دا، عه مری کور ی عاص (رضی الله عنه) ویستی به رهو ده ره وه ی سنووری ئه و وولاته بروت و پتویستی دلتیاکردنی په رده ی بهرگری سه ر سنووری پوژناوایی به فهتحرکردنی ئه و ناوچانه به دیهننا که پارێزهره بیزهنتیه کانیا ن تیدا بوون له بهرقه و ته رابلو سی پوژناو ادا له سالی (۲۲ ک/ ۶۴۳ ز) دا له و کاره دا سه رکه وتوو بوو پاشان به پتی بریاری مه دینه چالاکیه سه ربازیه کانی له پوژناو ادا وه ستاند^۳.

دامه زراوه ی ده وله تی له سه رده می عومه ری کور ی خه تابدا (رضی الله عنه):

۱- **نیزامی سیاسی** (رێکخه ستنی رامیاری): کاتیك موسلمانان به فهتحرکردنه وه له نیمچه دوور گه که یاندا چوونه ده ری و گه شه سهندنی خۆیان له بواری رێکخه ستنی رامیاری و کارگیریدا ته واه نه کردبوو و گه یشتبووه ناستیکی دیاریکراوی ناو وولاته فهتحراره کان،

^۱ هه مان سه رچاره: ص ۱۰۴-۱۰۵.

^۲ هه مان سه رچاره: ص ۱۰۶-۱۱۴.

^۳ هه مان سه رچاره: ص ۲۳۰-۲۳۲.

و پیرای نه‌روی له‌ماوه‌ی میژووی ژبانیاندا جزوی نه‌و ده‌سه‌لته رامیاری و کارگیریه‌یان په‌یره‌و نه‌کرده‌بو و کله‌و کۆمەلگه‌یه‌نه‌ی له‌وولاتاندا هه‌بوون په‌یره‌و ده‌کران.

له‌راستیدا سه‌رده‌می عومەر (ﷺ) سه‌رده‌می فتوحاتیکیبو که‌تاییدا سه‌رکه‌وتن به‌شی موسلمانان بوو و رووبه‌ری ده‌ولته‌که‌یان فراوانبو، هه‌رده‌بوو نه‌و ده‌ولته‌ته‌بو به‌رده‌وامبوونی ریکبخریت و ته‌نزیمی هه‌ییت، عومه‌ری کورپی خه‌تاب (ﷺ) پوخته‌ی بنه‌ما گه‌شته‌کانی شه‌ریعه‌تی نیسلاهی و وپرای نیجته‌یه‌ده‌ بو‌یرانه‌کانی خۆی له‌ده‌ریژه‌ی نه‌خشه‌یه‌کی کرداری په‌یره‌وی سیسه‌تی هۆزو سوپاکانی فتوحات و سیسه‌تی ناوچه‌ فتح‌کراوه‌کاندا به‌کارخست، نه‌و گه‌شه‌سه‌نده‌ی له‌سه‌رده‌می نه‌ودا به‌سه‌ر ده‌زگاکانی ده‌سه‌لته‌هات به‌گواسته‌مه‌وه‌یه‌کی گرنگی ناوچارچیوه‌ی بنیادانی ده‌ولته‌ت داده‌نریت کله‌سه‌نوووری چه‌مکه‌و دیدی عه‌ره‌ب ده‌رچوو و زیاته‌ر هه‌نگاوی نا.

له‌پیش هه‌موو شتی‌که‌دا عومەر (ﷺ) لای به‌لای ریکبخرستی مه‌لته‌ندی هیزی وولاتانی عه‌ره‌به‌دا کرده‌وه، په‌کبوونی سیسه‌ی عه‌ره‌ب هه‌ندی له‌و کاره‌بوو که‌سه‌رقالی بوو، بو‌ئه‌مه‌ مه‌سیحیه‌کان نه‌جرانی له‌نیمچه‌دوو‌رگه‌ی دو‌ورخسته‌وه، هه‌روه‌ک جووله‌که‌ی له‌خه‌یه‌رو فه‌ده‌ک بو‌ وولاتی شام ده‌رکرد، به‌مه‌ش په‌کبوونی نیمچه‌دوو‌رگه‌ی عه‌ره‌بی به‌ده‌یه‌نا.

عومەر هه‌ولیدا جیاوازه‌کانی نیوان عه‌ره‌ب لایبات و نه‌وباره‌ی له‌سه‌ر هه‌لگه‌راوه‌کان لایه‌رد که‌نه‌بو به‌کر (ﷺ) له‌سه‌ری دانابوون که‌نه‌ده‌بوو له‌پیزی موسلماناندا بجه‌نگن، هه‌روه‌ک که‌نیزه‌که‌کانی بو‌ناو خه‌له‌کانیان گه‌یراپه‌وه‌و نازادی بو‌ گه‌یرانه‌وه، به‌رژه‌وه‌ندی گه‌شتی له‌وه‌دابوو تا کۆچکرانی پیغمه‌ر (ﷺ) به‌سه‌ره‌تای میژووی نیسلا م دابنه‌ت^۱.

هه‌روه‌ک ریکبخرستی رامیاری گه‌ته‌به‌ر که‌نه‌ویش دره‌ژه‌دان بوو به‌و بنه‌ره‌ته‌ی له‌سه‌رده‌می پیغمه‌ر (ﷺ) و سه‌رده‌می نه‌بو به‌کری صدیقه‌دا (ﷺ) دانرابوو.

۲- دادوه‌ری: عومەر (ﷺ) نیزامو بنه‌ره‌ته‌کانی دادوه‌ری له‌سه‌رده‌می خۆیدا داناو به‌و پیسه‌ نه‌بو موسای نه‌شه‌ری دانا^۲، فتوحاتی نیسلا می نویستی به‌وه‌بوو له‌نیزامی دادوه‌ریدا فراوانخوازی بکریت، عومەر (ﷺ) دادوه‌ریکی بو‌هه‌ر ناوچه‌یه‌ک ده‌ناردو هه‌لیده‌بژارد تا حوکمی باسوخواسه‌ نایینی یان دناییه‌کانی نیوان خه‌له‌که‌که‌ بگریته‌ ده‌ست و سه‌ره‌رشتی فه‌ینو ده‌ستکه‌وته‌کان بکات، پاشان که‌سینکی تری تایه‌تکرد تا ده‌ستکه‌وته‌کان دابه‌شبات.

^۱ الطبری: ج ۴ ص ۲۰۹.

^۲ المرید: الکامل فی اللغة والأدب: ص ۱۶-۲۰.

سه‌بارت به‌دابه‌شکاریه کارگیزیه‌کافی عیراق و فارس نهو ری‌کخسته فارسیانه‌ی هیسته‌وه
که‌به‌(رستاق) ده‌ناسران و ناوی نهو نیزامه‌ی نا(نه‌جناد) ویرای نهو ری‌کخستانه‌ی له‌مصر دا‌هه‌بوون و
به‌(کور) ناوده‌بران که‌(کوره) تاکه‌که‌به‌تی و به‌واتای مه‌ل‌بند دیت.

کوزانی عومهری کوری خه‌تاب (ﷺ):

له‌به‌ره‌به‌یانی رۆژی چوارش‌مه‌مه‌(۲۶) زی‌ل‌حیج‌ه‌ی سالی ۲۳ک/سه‌ره‌تاکانی مانگی تشرینی
دوومه‌ی سالی ۶۴۴ز) دا‌عومهری کوری خه‌تاب (ﷺ) چوو تا به‌رنویژی به‌یانی بو‌خه‌ل‌بکات،
هه‌ر که‌ ریزی موسلمانانی ری‌کخست، له‌و کاته‌دا که‌سیک هاته‌ ژوره‌وه‌و له‌کتورپ‌یک‌دا هاته‌پالی و
چهند خه‌نجریکی ژه‌هراوی لیدا، نه‌و که‌سه‌ نه‌بو لوتلونه‌ی فه‌یروزی کزیله‌ی موغیره‌ی کوری
شوعبه‌ بوو و له‌دیلی فارسه‌کان بوو دوای سی رۆژ عومهری کوری خه‌تاب (ﷺ) کۆچی دوایی
کردوو له‌پال گۆری نه‌بو به‌کردا (ﷺ) به‌خاک‌سپیزدا که‌ گۆری نه‌بو به‌کریش له‌پال گۆری
پت‌مه‌بر (ﷺ) دا‌بوو^۱.

له‌راستیدا شه‌ید کردنی عومهری کوری خه‌تاب (ﷺ) نه‌نجامی پیلانگیزی توندوتۆلی فارسی-
جووله‌که‌-مه‌سیحی بوو له‌دوای پالنه‌ری شه‌خسی خودی نه‌بو لوتلونه، چونکه‌ نارازی‌بوونی له‌و
خه‌رجانه‌ی ده‌بوو بیدات به‌موغیره‌ که‌ دوو دره‌م بوو شیای نه‌وه‌ نه‌بوو، لی‌کۆله‌ر ناتوانیت خۆی
له‌په‌یوه‌ستی نه‌و باسوخواسه‌ به‌ چنده‌مۆکاریکی ده‌ره‌کیه‌وه‌ بیتا‌گابکان، نه‌و کاره‌ له‌ناوه‌رۆکی خۆیدا
سیاسه‌تیک بوو چونکه‌ فارس و جووله‌که‌و مه‌سیحیه‌کان به‌گشتی له‌ده‌روونیاندا رقیان له‌عه‌ره‌بر
به‌تایه‌ت له‌عومهر بوو، نه‌مه‌ له‌دوای نه‌وه‌ی موسلمانان به‌سه‌ریاندا سه‌رکه‌وتن و ده‌سه‌لاتی رولاتی
نه‌وانیان گرت‌ده‌ست.

^۱ الطبری: ج ۴ ص ۱۹۰-۱۹۴.

عوسمانی کوری عه‌فان (ﷺ) (۲۴-۳۵ ک/۶۴۴-۶۵۶ ز)

گرتنه‌دهستی خیلافه‌تی عوسمانی کوری عه‌فان (ﷺ):

هندئ له‌گه‌وره‌هاوه‌لان داوایان له‌عومەر (ﷺ) کرد تاله‌پیش مردنی کسێک بۆ دوای خۆی دابنیت، نەویش بیزاربوو و دەبوت نایه‌وێت به‌زیندووێی و مردووێی سه‌ختیه‌کانی خیلافه‌ت له‌نه‌ستۆبگریت^۱، لێره‌دا کاندیدکراویکی ڕوون نه‌بوو، نەویش ده‌یویست به‌رێژه‌ی دیاریکراوی چەند نه‌ندامیکی بگه‌رێته‌وه‌ بۆ نێزاسی هه‌لبژاردن و شوراو شەش کەس له‌گه‌وره‌هاوه‌لانی دیاریکرد کهمموویان قورەیشی بوون تابه‌کیکیان بۆ خیلافه‌ت هه‌لبژێرن، پشتیوانان له‌گه‌ڵ جی‌ده‌ست و شیاریتیان خۆیان به‌دوو‌رگرت و عومەریش (ﷺ) کاندیدی نه‌کردن، دیاره‌ خیلافه‌ت به‌شیوه‌یه‌کی دلتیایی په‌یوه‌ست به‌قورەیشیه‌کان بوو هەر له‌رێژانی نه‌بوه‌کره‌وه (ﷺ) په‌یوه‌ست به‌قورەیشیه‌ دیاره‌کان بوو^۲ نمو شەش کەسه‌ بریتیوون له‌: عه‌لی کورێ ئه‌بو تالیب (ﷺ) له‌به‌نی عه‌بدولموتەلیب، عوسمانی کورێ عه‌ففان (ﷺ) له‌به‌نی ئومه‌یه، عه‌بدوره‌مانی کورێ عه‌وف (ﷺ) له‌به‌نی زوه‌ره، سه‌عدی کورێ نه‌بی وه‌قاص (ﷺ) له‌به‌نی زوه‌ره، زوبه‌یری کورێ عه‌وام (ﷺ) له‌به‌نی عه‌بدولعیزای کورێ قوصه‌ی، تملحه‌ی کورێ عوبه‌یدولا (ﷺ) له‌به‌نی تیم له‌خه‌یلتی نه‌بوه‌کر (ﷺ)، عه‌بدولای کوریشی (ﷺ) له‌گه‌لیاندا به‌شداریکرد به‌مه‌رجێک مافی خیلافه‌تی نه‌بیت و ته‌نها ئه‌رکی هه‌لبژاردنی نێوان نه‌ندامانی نه‌نجومه‌نه‌که‌ی له‌کاتی یه‌کسانی ژماره‌یان له‌دوای ده‌نگدان له‌نه‌ستۆدابوو، به‌ه‌رجێک هه‌موویان به‌وه‌ رازین^۳، ده‌سه‌لاتی داده‌ری دا‌بوویه‌ ده‌ست به‌لام ئه‌و له‌رێژه‌ی ڕووداوه‌کاندا هه‌ج جی‌ده‌ستیکی نیشان نه‌دا.

نه‌نجومه‌نی شورا له‌سه‌ر خواستی عومەر (ﷺ) له‌پیش مردنی کۆبوونه‌وه‌ی خۆی به‌ست، به‌لام نه‌ندامانی له‌نێوان خۆیاندا نه‌گه‌یشتنه‌ نه‌نجامیکی به‌رچاو، له‌دوای مردنی عومەر (ﷺ) کۆبوونه‌وه‌ی دووم به‌سرا^۴ گێڕانه‌وه‌کان ناماژه‌ به‌وه‌ده‌که‌ن که‌ته‌ندامانی نه‌نجومه‌نی شورا له‌سه‌ر هه‌لبژاردنی یه‌کیکیان رێکنه‌که‌وتن، عه‌بدوره‌مانی کورێ عه‌وف به‌نامنجی یه‌کلاکردنه‌وه‌ی کاره‌که‌ پێش‌ه‌وی گرت‌ه‌به‌رو خۆی له‌بواری هه‌لبژاردندا هه‌تایه‌ده‌ر، به‌لام له‌به‌رامبه‌ردا داوایکرد تا ئه‌و مافی دیاریکردنی خه‌لیفه‌ی داهاتووی هه‌بیت و به‌لێتیشی پێدان که‌به‌هه‌واو ئاره‌زوو بپارنادات و حق به‌جی‌بگه‌یه‌نیت و

^۱ الطبری: ج ۴ ص ۲۲۷-۲۲۸.

^۲ جمیط، هشام: الفتة، ص ۵۶.

^۳ البلاذری: انساب الإشراف: ج ۶ ص ۱۲۰-۱۲۱، الطبری: ج ۴ ص ۲۲۸-۲۲۹.

^۴ الطبری: ج ۴ ص ۲۲۹.

نیجیهاد بۆ ئوممت بکات و نزیکایه‌تی لیکنه‌داته‌وه^۱ سویندی به‌یعه‌تدان به‌وکه‌سه‌شی لیوه‌رگرتن که‌هه‌لیده‌بژیریت.

عه‌بدوره‌مانی کوری عه‌وف له‌دوای کاندیدکردنه‌که‌ی له‌نیوان عه‌سمان و عه‌لیدا (ﷺ) به‌رته‌سه‌ککرده‌وه، هه‌ولیدا رای جه‌ماوه‌ر بزانیته‌و راویژ به‌ده‌سته‌ جیا‌جیا‌کانی کۆمه‌لگه‌کردو زۆرینه‌ ناماژه‌یان به‌هه‌لبژاردنی عه‌سمان (ﷺ) دا، به‌نی ئومه‌یه‌ بۆ ره‌واجدان به‌هه‌لبژاردنی عه‌سمان (ﷺ) به‌نامانجی به‌هیزکردنی قه‌له‌مه‌روی خۆیان له‌دوای فه‌تخی مه‌که‌که‌ له‌ده‌سته‌یان دابوو و توانیویان له‌سه‌رده‌می ئه‌بویه‌که‌وه‌ عومهدا (ﷺ) بیگیژنه‌وه، رۆلی بانگه‌شه‌کاریان به‌جیگه‌یاندا، عه‌بدوره‌مان مه‌رجی له‌سه‌ر هه‌ردووکیان دانا تائیش به‌قورنانه‌و سونه‌تی پیغمه‌به‌ر (ﷺ) و ژبانی دوو خه‌لیفه‌ی پیشووی خۆی و دوو که‌وتنه‌وه‌ له‌سه‌پاندنی خزمانیان به‌سه‌ر گه‌ردنی خه‌لکدا ئیشکه‌ن، عه‌سمان (ﷺ) رازیوو عه‌لی (ﷺ) به‌لینی نه‌دار و وتی هه‌ول ده‌ده‌م هه‌موو هه‌ولم بۆ نه‌وه‌ بجه‌مه‌کار، نه‌مه‌ عه‌بدوره‌مان و نه‌ندامانی شورا و جه‌ماوه‌ری خه‌لکی هاندا تا عه‌سمان (ﷺ) هه‌لبژیرن^۲، له‌راستیدا له‌وکاته‌دا دووبه‌ره‌ مملاتی ناو مه‌یدانی سیاسیان هه‌بوو:

یه‌که‌م: نه‌وانه‌ی په‌یوه‌ستی پیشینه‌ی ئیسلام و په‌یوه‌ستی خۆینی نیوان خه‌لی پیغمه‌به‌ر (ﷺ) بیان هه‌بوو، نه‌مانه‌ عه‌لی (ﷺ) کاندیدکراویان بوو.

دووهم: قوره‌هیشه‌کان که‌له‌سه‌ر توانای دیاریکردنی که‌سی شیواتری قوره‌هیش بووه‌ که‌له‌ ئومه‌ویه‌کانه‌وه‌ نزیکبوو عه‌سمان (ﷺ) کاندیدکراویان بوو.

له‌نه‌نجامی نه‌مه‌دا په‌رچه‌کردار له‌سه‌ر نه‌نجامه‌کانی نه‌نجومه‌نی شورای له‌نیوان پالپشتی و نه‌یاریدا جیاوازی خۆی نواند، هه‌ندئ له‌هاوه‌لان به‌وه‌ رازی نه‌بوون و باوه‌ریان وابوو ده‌سته‌یشانکردنی عه‌سمان (ﷺ) لادانه‌ له‌شیواتریبونی عه‌لی (ﷺ) له‌ خیلافه‌ت بۆنه‌مه‌ نه‌و گه‌یرانه‌وانه‌ زۆرن که‌هه‌لویتستی خۆیان به‌ نه‌یاریه‌ روونه‌کانی شیعه‌و عه‌باسی نیشان ده‌ده‌ن، تییینی نه‌وه‌ ده‌کریت نه‌و که‌سانه‌ی نه‌یاربوون دواتر له‌فیتنه‌ی به‌ره‌هه‌تسکاری توندی دژبه‌ سیاه‌تی عه‌سماندا (ﷺ) رۆل

^۱ الطبری: ج ۴ ص ۲۳۱-۲۳۲.

^۲ الدوری، عبدالعزیز: مقدمة من تاریخ الإسلام ص ۵۰.

^۳ البلاذری: ج ۶ ص ۱۲۷-۱۲۸.

دهبین^۱، له‌نیوان ئەوانەدا عەباسی کورپی عەبدولموتەلب و میقدادی کورپی عەمرو ئەبوزەیری غەففاری و عەماری کورپی یاسر هەبوون^۲.

گیرانەوه‌کان پالێشتی ژمارەیک لەهاوەلان بۆ بریاری ئەنجومەنی شورا بەبەیعەتدانی خیلافەت بە عوسمان (ﷺ) نیشان دەدەن لەگەڵ ئەوەی لەروونکردنەوهی هۆکارەکانی ئەو پالێشتیەدا جیاوازن، بەلام پێیان وایە بۆ بەرزەوهندی تاییەتی بوو، لەوانە موغیرەهی کورپی شوعبو نزیکانی عوسمانی وەك عەبدولای کورپی ئەبی رەبیعەو عەبدولای کورپی ئەبی سەرح^۳.

بەمجۆرە لەڕۆژی دووشەممە (۲۹ مانگی زیلحیحەیی سالی ۲۳/ک/۵ی تشرینی دووهمی سالی ۶۴۴ز) دا بەیعتی خیلافەت بەعوسمان (ﷺ) دراو لەمانگی موحرەمی سالی ۲۴/ک/دا خیلافەتی دەستیگەرد^۴.

فتوحات لەسەردەمی عوسمانی کورپی عەففاندا (ﷺ):

لەسەردەمی عومەری کورپی خەتابدا (ﷺ) دەولەتی ئیسلامی ماویەکی دووری فراوانخوازی بری و موسلمانان چەند بەشیکێ فراوانی خاکی نیمبەراتۆریەتی بیزەنتی و فارسیان دایە پال خۆیان، کاتیک عوسمان (ﷺ) خیلافەتی گرتەدەست، چەند هەریمیک ویستیان دژبە دەسەلاتی موسلمانان راپەرین بکەن، عوسمانیش (ﷺ) سوای بۆناردن و خەلکەکەهی ملکەچکردن و گیرانیوه بۆ ژێردەستی دەولەت، لەوانە: گیرانەوهی هەمەدان و جەنگی رەهی و فەتەحکردنەوهی ئەسکەندەریه و کرمان سجستان و خوراسان و نەیسابوروو ملکەچکردنی راپەرپوانی نازەربایجان و نەرمینیا باسەدەکەین، موسلمانان چەند شاریکێ کەناراویان گیرانیوه کەبیزەنتیەکان لەدەسەلاتی ئیسلامیان سەندبوونەوه^۵.

^۱ ملحم، عدنان محمد: المُرُخون العرب والفتنة الكبرى، ص ۹۳.

^۲ نوریسەنە ساخە کاریه‌کانی شیعی راپیزی زیاتر هیچ سەرچاوه‌یک بۆ ئەم روتە ناراستانەدی ناکرین، ئەوهی باس لەدابەشبوون بۆ نەمالەیی نومیوی و نەمالەیی هاشمی دەکات، یان باس لەتەمەت خستەسەر ئەو هاوولەبەرێزانە بەناردزایی دەکات، تەنها ساخەو ناپاکیه بەرامبەر بەهاوولەلانیك کەخوای گەوره شایەتی خێرو راستی و حەقی بۆ داوون، ئەگەر بروانیە زبانی عوسمانی کورپی عەففان (ﷺ) لەنووسینی دکتۆر عەلی موحمەد صەلابی ئەوکات دەبینین چەند بێشەرمانە ساخەیان بەرامبەر بەهاوولەلانی بەرێژ نەخامداوه تائەوهی زۆریک لە موسلمانانی یح چەواشەکراون. - وەرگیر-.
^۳ الطبری: ج ۴ ص ۲۳۳-۲۳۴، ۲۳۹.

^۴ البلاذري: ج ۶ ص ۱۲۹، هەمان سەرچاوه/ ج ۶ ص ۲۲۷-۲۴۱.

^۵ اليعقوبي: ج ۲ ص ۶۱-۶۴، البدء والتاريخ المنسوب الى المقيمي ج ۵ ص ۱۹۴، ۱۹۸.

له‌لایه‌کی ترهوه عوسمان (ﷺ) در یژه‌ی به‌چالاکیه فتح‌خوآزیه‌کان داو شارو ناوچه‌کان به‌تاییه‌ت کوفه‌و به‌صره‌و به‌وییه‌ی مه‌لبه‌ندی ده‌رچوونی سوپا نی‌سلامیه‌کان به‌ره‌و رۆژه‌لایات بوون نه‌رکی خو‌یان به‌جینگه‌یاند، مو‌سل‌مانان (داربج‌ردو ته‌به‌رستانو جورجانو جوزجانو تالقان) یان فتح‌کرد^۱.

له‌به‌ره‌ی شامیه‌شوه هه‌ولتی به‌ره‌نگار بوونه‌وه‌ی بیزه‌نتیه‌کان به‌تاییه‌ت به‌در یژایی که‌ناراوی شامی به‌رده‌وامبوو، مو‌سل‌مانان نه‌رمینیایان له‌باکوورو قرتاجنه‌یان له‌نه‌فریقیدا فتح‌کرد، مو‌عاویه‌ی کوری نه‌بو سو فیان (ﷺ) عموری‌یه‌ی فتح‌کرد که‌ده‌که‌وته ناوچه‌رگی ناسیای بچوو که‌وه‌و سه‌ره‌پرشتی جه‌نگه‌و ره‌زیه‌کان که‌به‌هاوینه‌و زستانه (الصوفاء الشواتی) ناوده‌بران گرته ده‌ست^۲.

نه‌و ریک‌کردنانه بو پاراستی وولاتی شام له‌مه‌ترسی بیزه‌نتی بمس نه‌بوون، هه‌رده‌بوو له‌رووی ده‌ریایه‌مه‌و به‌ره‌و روویان بینه‌وه، جا مو‌عاویه (ﷺ) له‌سالێ (۲۸ک/ ۶۴۸ز) دا به‌هاندانی عوسمان (ﷺ) دوورگی قوبرصو دواتر صقلیه‌ی فتح‌کرد، سه‌رکردایه‌تی هیرشیردنه‌سه‌ر رۆدسی کرد، پاشان جارێکی تر قوبرصی ملکه‌چکرد، به‌لام به‌ره‌نگار بوونه‌وه‌ی گه‌وره له‌سالێ (۳۴ک/ ۶۵۵ز) دا روویدا کاتیک مو‌سل‌مانان له‌جه‌نگی (زاتوصواری) له‌ناوچه‌یه‌کی ده‌ریایی به‌رامبه‌ر که‌ناراوی کیلیا له‌ناسیای بچوو کدا بیزه‌نتیه‌کانیان تووشی شکست‌کردو جه‌نگیکی سه‌ختی به‌زیانی ده‌ریایی له‌نیوان دوو که‌شتیگه‌لی نی‌سلامی و بیزه‌نتیدا به‌ریوه‌ چوو، تاییدا (قستانز) ی نیمه‌راتۆری بیزه‌نتی برینه‌داربوو، نه‌و جه‌نگه‌ به‌ (زاتوصواری) ناوئرا چونکه به‌له‌می بچووک کله‌جه‌نگه‌ که‌دا به‌شداریان کرد ژماره‌یان زۆر زۆربوو^۳.

له‌دوای نه‌و جه‌نگه‌ کرده‌وه سه‌ربازیه‌کان وه‌ستانو مو‌سل‌مانان سه‌رقالتی رووداو و گه‌شه‌سە‌ندنه‌کانی فیتنه‌و ناژاوه‌ی ناو‌خو‌بوون و بیزه‌نتیه‌کانیش سه‌رقالتی به‌ره‌نگار بوونه‌وه‌ی بارگژی و پیک‌دادانه ناو‌خو‌بیه‌کان بوون.

هۆکاره‌کانی بارگژی ناوده‌وله‌تی نی‌سلامی:

به‌ناسانی سه‌رده‌می عوسمان (ﷺ) که‌ماوه‌ی دوانزه‌ سالبوو بو دوو قۆناغی کاتی دابه‌شکراوه‌و ماوه‌ی هه‌ریه‌که‌یان شه‌ش ساله، قۆناغی یه‌که‌م هێوو نارام جیی په‌زامه‌ندی بوو، قۆناغی دووم بارگژی و پشیو بوو تابوو به‌هۆی کوژرانی خه‌لیفه‌ عوسمان (ﷺ) له‌گه‌ل نه‌وه‌ی به‌لگه‌ بو نه‌و دابه‌شکاریه‌ هه‌یه، به‌لام نه‌و لایه‌نانه‌ی ته‌نگه‌که‌یان نایه‌وه له‌سه‌ر پێش‌تر بوون، هه‌ر له‌قۆناغی

^۱ الطبری: ج ۴ ص ۱۷۴-۱۸۶-۲۴۶-۲۵۰.

^۲ خلیفة الن خیاط، أبو عمر: تاریخ خلیفة ابن خیاط ص ۹۲.

^۳ الطبری: ج ۴ ص ۲۸۸-۲۹۲-۳۱۷.

به که مه‌وه، چونکه به‌شیکي زور لهو ره‌خانه‌ی بۆهاندانی کۆمه‌لگه‌ دژبه‌ عوسمان (ﷺ) به‌کاره‌یتران، ریشه‌یان له‌شمش سالی به‌که‌می خیلافه‌تدا هه‌بوو، بۆیه‌ هه‌لسوکه‌وتی عوسمان به‌گۆرانیکی کسوپر دهرنه‌که‌وت، به‌لام ناراسته‌ی گشتی کۆمه‌لگه‌ خه‌لکی هاندا تا هه‌رله‌سالی ۲۹ی کۆچیه‌وه که‌سانیک به‌خرابه‌ سه‌یری عوسمان (ﷺ) بکه‌نن هه‌روه‌ک که‌له‌ که‌بوونی رووداوه‌ بچوو که‌کان ناراسته‌و واتایان وه‌رگرت و جینی نه‌وازشو لیکبوردن نه‌مان^۱.

عوسمان (ﷺ) کاتیک خیلافه‌تی گرته‌ده‌ست که‌سینکی پیرو به‌ته‌مه‌ن و دلپاک و نیازپاک و نه‌رمونیان بوو، نه‌و سیفته‌تانه‌ی بوونه‌ هۆی نه‌وه‌ی نامانجیکی ساده‌بیت بۆ چاوچنۆکان، چونکه‌ کارووباری ده‌سه‌لات له‌پال نه‌رمی سیاسی و له‌گه‌ل بوونی دادپه‌روه‌ریدا توندوتۆلی و جوړه‌ ره‌قیه‌کی ده‌ویت. له‌راستیدا عوسمان (ﷺ) بنیادی کۆمه‌لایه‌تی و دارایی هه‌لقولای فووحاتی پاراست، له‌ویتدا ناوچه‌کان جه‌نگاوه‌رانیکی تیداوون که‌نیشیان به‌س جه‌هادبوو، ده‌سه‌لاتی مهرکه‌زیش له‌مه‌دینه له‌گه‌ل به‌یتولمالو والیو کاربه‌ده‌سته‌کانیدا هه‌بوون، نه‌مانه‌ رۆلی سه‌ره‌کی خۆیان ده‌بینی و سه‌ره‌رشتی چالاکي جه‌نگاوه‌رانی و په‌یوه‌ندیان به‌و زه‌ویه‌ی فتمیان ده‌کردو گه‌لانه‌ی به‌سه‌ریاندا سه‌رده‌که‌وتن ده‌کرد، دواتر چاو به‌هیچ به‌شیکي نه‌و ناراسته‌ سه‌رکرده‌یه‌دا نه‌خشترایه‌وه^۲.

کۆمه‌لگه‌ی ئیسلامی که‌له‌ که‌بوون و ته‌قینی سه‌روت و سامانی به‌یتولمالی به‌خۆیه‌وه‌دی و شوینه‌واری له‌ لایه‌نه‌ جیاوازه‌کانی ژياندا به‌جیه‌شت و رینگه‌ی سه‌روه‌ت و سامان بۆ گه‌یشتنه‌ ده‌ستی سه‌ربازو سه‌رکرده‌و بازرگانان و ته‌نانه‌ت هاوالاتیانی ناسایش هه‌بوو، هینزی دارایی و سه‌ربازی ده‌ولت له‌ناوچه‌کاندا چه‌سپا، هه‌روه‌ک سه‌روه‌ت و سامانی مه‌دینه که‌له‌ که‌بوو و له‌ژیر سایه‌ی به‌خشش و نه‌فه‌قه‌کاندا ده‌گۆریرایه‌وه‌ بۆ مه‌دینه، جا مووچه‌ له‌وئ ته‌نها چه‌ند سه‌د یان چه‌ند هه‌زار که‌سینکی ده‌گرتوه‌ که‌له‌ گه‌ل جه‌ماوه‌ری زۆری عیراق و شامدا به‌راوورد ناکریت، هه‌روه‌ک مه‌دینه له‌و خه‌رجیه‌ کارگیري و سه‌ربازیانه‌دا به‌شداری نه‌ده‌کرد که‌به‌سه‌ر ناوچه‌ و ویلایه‌ته‌کانه‌وه‌ هه‌بوو، بۆیه‌ به‌شیه‌یه‌کی بێ‌وینه‌ دیمه‌نه‌کانی سه‌روه‌ت و سامان له‌پایته‌ختدا خۆیان نواند، له‌وئ به‌خشش و موچه‌ کۆده‌بوویه‌وه‌ سه‌روه‌ت و سامان که‌له‌ که‌ده‌بوو و خه‌لکه‌ زور ده‌ولتمه‌نده‌کان له‌وئ ده‌بوون^۳، وه‌ک نه‌وه‌ی عوسمان (ﷺ) له‌ سه‌ره‌تای سه‌رده‌می ده‌سه‌لاتیه‌وه‌ سیاسه‌تی نازادی پێدانی

^۱ البلاذري: ج ۶ ص ۱۳۳، جمعیت: ص ۶۵-۶۶، ملعم، ص ۱۰۶.

^۲ جمعیت: ص ۶۰.

^۳ ملعم: ص ۹۷، عرموش، أحمد راتب، الفتنة و وقعة الجمل، روايق سيف بن عمر، دار النفائس، المقدمة.

شه‌نکردنی گرتیته بمر و به‌وباره سیاسی و نابووری و سهر بازیه کاریگه ربوویت که له‌گه‌ل و هر گرتنی پایه‌ی خیلافه‌تدا هه‌بوو.

سهر چاوه‌کان نهو ره‌خنانه ده‌خه‌پیش چاو که‌دژبه سیاستی عوسمان (ﷺ) که به‌هؤ‌گری سیاسی و خواستی مه‌زه‌بیهی کاریگه‌رن ناراسته‌ی کراون و سیاسته‌ته‌که‌ی به‌چمند ره‌نگیک نیشان ده‌دن، به‌لام خویندنمه‌وی مه‌وزوعی گیرانه‌وه جیاوازه‌کان و به‌راوورد کردنی نیوانیان به‌راستی میژوویمان ده‌گه‌یه‌نیت.

کۆ‌مۆلگه‌ی نیسلامی له‌سهر ده‌می عوسماندا (ﷺ) گۆزانیکی ریشه‌یی له‌بنه‌رت و نه‌مای خۆ‌ی و سروشتی په‌یوه‌ندی نیوان نه‌ندا مانیدا بینی، نه‌مه‌ش به‌پتی گۆزانی باره‌ سیاسی و نابووری و کۆ‌مۆلایه‌تیه‌کانی موسلمانان به‌ شیوه‌یه‌کی گشتی، باریکی ناسایه.

له‌نیوان نهو ووتانه‌ی میژوو نووسان باسیانکردون و به‌هؤ‌کاری بار گرزیه‌کانیان داناون، نه‌م دیاردا نه‌باسده‌که‌ین^۱:

• ریگه‌ی به‌زۆریه‌ی هاوه‌لان دا تاله‌ناوچه‌کاندا زه‌وی به‌چین و بلاوبنه‌وه، نه‌ونه‌ریته‌ی لابرده‌که عومه‌ری کوری خه‌تاب (ﷺ) له‌سهریان سه‌پاندبووی له‌بهر سووربوونیان له‌سهر کۆکردنه‌وی مال و سامان و گه‌یشتن به‌ده‌سه‌لات، نه‌مه‌ بوویه‌هؤ‌ی نه‌وه‌ی چینیکی خۆشگوزهران که‌له‌سهر زامنی به‌رژه‌وه‌ندیه‌کانی نیش ده‌کات ده‌ربکه‌ویت گه‌شه‌سه‌ندنه‌کانی دواتریش نه‌مه‌یان سه‌لمانو یه‌ک سال به‌سهر عوسماندا (ﷺ) تینه‌په‌ری تا نه‌وانه له‌ناوچه‌کانه‌وه مال و سامان و سه‌روه‌تیا ن کۆکرده‌وه (خه‌لکی لییان په‌چران و حموت سال هه‌ر که‌سیکیان داده‌نا که‌حه‌زی به‌هاوده‌می نه‌وان بکر دایه) (نه‌موش سه‌ره‌تای وه‌نی موسلمانان و یه‌که‌م فیتته‌ی گشتی بوو.....)^۲.

• حه‌که‌می کوری عاصی کوری نومه‌یه‌ی گیرایه‌وه بۆ مه‌یدنه له‌دوای نه‌وه‌ی پیغمبه‌ر (ﷺ) له‌بهر نازاردانی له‌لایه‌ن، حه‌که‌م و کوره‌که‌یه‌وه دووری خسته‌مه‌وه بۆ تائف، به‌لگه‌یشی بۆ نه‌وکاره‌ی نه‌وه‌بوو که‌سه‌باره‌ت به‌و دوانه له‌گه‌ل پیغمبه‌ردا (ﷺ) قسه‌ی کردووه و پیغمبه‌ریش (ﷺ) به‌لینی پنداوه که‌مۆله‌تیا ن بدات، به‌لام سه‌رگ ریگه‌ی نه‌داتا به‌لته‌که‌ی به‌جینگه‌یه‌نیت^۳.

^۱ البلاذري: ج ۶ ص ۲۰۸-۲۰۹.

^۲ الطبري: ج ۴ ص ۳۹۶-۳۹۸.

^۳ الطبري: ج ۴ ص ۳۴۷، ۳۹۹، البلاذري: ج ۶ ص ۱۳۵-۱۳۶.

● نهبو زهری غهفاری لهمه‌دینهوه بۆ (ره‌بزه) دوورخستهوه، نهبو زهر کهسیکی پیاو چاک و زاهدبوو، بانگه‌وازی بۆ کۆنه‌کردنه‌وه‌ی ماڵ و سامان ده‌کرد، چونکه نه‌گهر مرۆف له‌زیاده‌ی پێویستی خۆی ماڵ و سامان کۆبکاته‌وه، نه‌وا خاوه‌نه‌که‌ی له‌دوا‌رۆژدا پێی داخده‌کریت، بۆیه ده‌بیت ماڵ و سامانی زیاده‌ به‌سه‌ر مو‌سه‌لماناندا دابه‌ش بکریت، نه‌و ئیجتیهاده‌ی نه‌بو زهر پێجموانه‌ی ئیجتیهادی زۆرینه‌ی هاوه‌لان بوو.

عوسمان (رضی‌الله‌تعالیه‌ عنیه) بو هاوه‌لانی تر هه‌ولیاندا رازیکه‌ن بانگه‌وازه‌که‌ی بۆ کۆمه‌لگه‌ شیوانیه‌و بۆ بنیادی نو‌مه‌ت ناگو‌نجیت، له‌نه‌نجامی نه‌و جیاوازیه‌دا، نه‌بو زهر (رضی‌الله‌تعالیه‌ عنیه) مۆله‌تی له‌ عوسمان (رضی‌الله‌تعالیه‌ عنیه) وه‌ر گرت تا له‌مه‌دینه‌ بچینه‌ده‌ره‌وه‌ نه‌ویش مۆله‌تی پێداو نه‌بوزه‌ر له‌ (ره‌بزه) ١ دابه‌زی نه‌بوزه‌ر (رضی‌الله‌تعالیه‌ عنیه) سووربوو له‌سه‌ر یه‌ کبوون و چۆله‌وانی.

● کاربه‌ده‌ستانی عومهری (رضی‌الله‌تعالیه‌ عنیه) له‌سه‌ر وویلايه‌ته‌کان لا‌بردو له‌جیاتی نه‌واندا خزماتی خۆی داناو له‌خۆی نزیکي کردنه‌وه، له‌پراستیدا سیاسه‌تی گۆزان مشتومری په‌رچه‌کرداریکی جیای له‌نیوان هاوه‌لان و جهما‌وه‌ری مو‌سه‌لماناندا هینایه‌کایه ١، به‌لام شتیکی رو‌ونه‌که‌ عوسمان (رضی‌الله‌تعالیه‌ عنیه) له‌سه‌ر سکا‌لای خه‌لك یان دوا‌خوازی خودی که‌سه‌که‌ هه‌لده‌سا به‌گۆرینی که‌سیک ٢، نزیک‌کردنه‌وه‌ی نزیکانیش داهێنراوی نه‌و نه‌بوو و هه‌رچی بکرایه‌ هه‌ر نه‌وه‌بوو که‌ پێغه‌مبه‌ر (صلی‌الله‌تعالیه‌ علیه‌ و آله‌ و سلم) ده‌بکرد، هه‌روه‌ک زۆربه‌ی کاربه‌ده‌سته‌کانی له‌سه‌رده‌می خیلافه‌تی نه‌بویه‌کرو عومهدا (رضی‌الله‌تعالیه‌ عنیه) پایه‌ی گرنگیان گرتبوویه‌ده‌ست. وه‌ک: سه‌عدی کوری نه‌بی وه‌قاص و وه‌لیدی کوری عوقبه‌و سه‌عید کوری عاص و عه‌بدو‌لای کوری نه‌بی سه‌رچ و مو‌عاویه‌ی کوری نه‌بو‌سوفیان له‌پراستیدا داناو لا‌بردنی واله‌کان له‌سه‌رده‌می عوسماندا (رضی‌الله‌تعالیه‌ عنیه) له‌ژێر پێوانی پاراستن و به‌رژه‌وه‌ندی گشتی دابوو، سیاسه‌تی دانانی خزمان و نزیکان هیچ رۆلێکی له‌و بواره‌دا نه‌ده‌بینی.

● بپاری عوسمان (رضی‌الله‌تعالیه‌ عنیه) بۆ کۆ‌کردنه‌وه‌ی قورئان چه‌سه‌پاندنی یه‌ک شیوه‌ خۆتێندنه‌وه‌ی له‌حه‌وت شیوه‌ی پێش‌ه‌و‌دا که‌له‌سه‌ری دابه‌زیبوو، له‌دلێرانه‌ترین و بوێرانه‌ترین هه‌نگاوه‌کان بوو و

١ الطبری: ج ٤ ص ٢٨٣-٢٨٤.

٢ به‌لکو به‌نامی خزمایه‌تی هیچ پێمهرێک نه‌بووه‌و درۆو ناراستی راکێزه‌کانه‌که‌بۆ نه‌و هاوه‌له‌ به‌رێزه‌یان داناوه، وه‌ک نو‌سه‌ر دواتریش نمازه‌ی پێده‌دات بۆ شارمازی ورد له‌م باره‌یه‌وه‌ پڕوانه‌ ژبانی عوسمانی کوری عه‌فان (رضی‌الله‌تعالیه‌ عنیه) له‌نووسینی دکۆر عم‌لی مو‌حه‌مد سه‌لایی. - وه‌رگێز.

٣ الطبری: ج ٤ ص ٢٥٣.

لهمه موویان زیاتر جیتی ره خنه نانه و هبوو، بهلگهی عوسمان (ﷺ) نه و هبوو که خه لکی له خویندنه وهی قورنندا تاناستیک جیاوازن که به کزی به بی باوه دادنه نینو خه ریکبوو نازاوه بکه ویتنه نیوانیان^۱، بی گومان نمو ههنگاوه شتیکی باشبوو و به گشتی موسلمانان به چاکیان دهزانی، هه رجه نده هه ندیکیان ره خه یان لهوشیوه و نسلوبه ده گرت که عوسمان (ﷺ) بۆگه یشتن به نامانجه کهی گرتبر، هیچ کس به وه تۆمه تباریان نه کردوه که قورنانی کردیت و گۆرییتی.

• نویژ کردنی عوسمان (ﷺ) له مونا له سالی (۲۹ک/ ۶۵۰ز) دا ره خه یه کی زۆری نایوه، نه و به جیا له سونه تی پتغمه مبر (ﷺ) و خلیفه کانی پیشووی که دور کاتیان ده کرد، چوار کات نویژی کرد، چونکه نه وانه ی پیشو له مونا نویژی گهشتاریان ده کرد، به لام عوسمان (ﷺ) دیدی نایه تی خۆی هه بوو و فهرمووی: (هه ندی خه لکی یه مهنر خه لکی عوام له سالی رابردو ماندا بیان ورتین: نویژی که می نیشته جی دور کاته، واته پیشوا که تان دور کات ده کات، منیش خه لکی مه که کم به دیکرد، بۆیه له ترسی نه وهی ده ترسم خه لکی تووشی بیت پتیم باشبوو چوار کات بکم.....)^۲.

بووداوه کانی فیتنه که - شهید بوونی^۲ عوسمانی کوری عه فغان (ﷺ):

نین خه لددون هۆکاره کانی فیتنه ی دژبه عوسمان (ﷺ) و کار به دهسته کانی لیکه داته وه ده لیت: (زۆریه ی نمو عه ره بانه له ناوچه کانی - کوفه - به صره - مصر دا نیشته جی بوون عوام بوون زۆر له گه ل پتغمه مبر (ﷺ) نه زبا بوونو به چاکی شاره زایی ژیانو ناکاری نه بوونو ره فثارو ره ووشتی نمو یان وه رنه گرتبوو، له گه ل نه مه یشتا نه زانی ده مارگیری و خۆبه زل زانی و دور له نارامشی نیمانیان تیدابوو، له کاتی به هیزی ده ولته تیشدا له زێر ده سه لاتی کۆچمرا نو پشتیواناندا بوون نه وانه ی له قوره یشو کینانه و نه قین و هوزه یلو خه لکی خه جازو به شریب بوونو یه که مین که سانیک بوون باومریان هیتا، نهمان له مبر نه وهی خۆیان به وه ده زانی که ره چه لکه کیان له پیشره و ژماره یان زۆر تره و به رامبر فارسو رۆم وه ستاون وه که هۆزه کانی به کری کوری وانیلو عبه دلقه بیسی کوری ره به عه و

^۱ همان سرچاوه: ص ۳۴۷.

^۲ الطبری: ج ۴ ص ۲۶۷-۲۶۸.

^۳ له بهر نه وهی به بهلگهی فهرمو ده ی پتغمه مبر (ﷺ) که شابه تی شهید ی بۆ نیما می عومره و نیما می عوسمانیش داوه فریشته کانی خوایش به شه ره وه بۆی ده روان، بۆیه له جیاتی چه مکی (کوژران) که نوو سه ره به کار به پتاره چه مکی (شهید) به کار دیتین. - ره مگر -.

هۆزه كانی كهندهو نەزد لەیەمەنو تیمو قیس لەمصر، بۆیە دەستبەرداری بوون و بەینی بایەخ سەیریان دەکردو رقیان لەقورەیش هەبوو و لەکوێرایەتی کردیاندا كەمتەرخەمیان دەنواند، بەلگەشیان بۆ ئەمە نەو بوو كەنەوان سەمیان لێدەكەنو حەزیان لەدوژمنایەتی کردیانەو تانەیی بێتواناییان بۆ سەقامگیری و لادان لەبەیە كسانی دانان لێدەدەن، بەم جۆرە ئەم قەسبە بلاو بوویەو گەیشتە مەدینە، هەر كەسێك بیزانیایە شتەكەیی گەورەد کردو گەیاندىانە لای عوسمان (ﷺ) ئەویش كەسانێكی بۆ ناوچەكان نارد تا هەوالتی بۆ وەر بگرن..... ئەوانیش هیچی خراپیان لەنەمیرەكان بەدی نەکردو تانەیان لێیان بەدینە كرد.... تانەدانی خەلكی ناوچەكانیش تەواونەبوون و پرۆپاگەندەكانیش بەردەوام گەشەیان دەكرد.... پاشان كەسانێكی لەخەلكێكی ناوچەكان هاتن بۆ مەدینەو داوای لابردنی كار بەدەستەكانیان دەكردو سكالایان بەردەلای (دایكمان) عایشەو عەلیو زوبەيرو تەخەو (ﷺ) عوسمانیش (ﷺ) هەندێ كار بەدەستی بۆ لابردن بەلام بەمەیش هەر زمانیان نەوێستا.....) ۱.

ئێین خەلدون هۆكارە كانی فیتتە كە بۆ دوولایەنی سیاسی و دەماگیری مەملەتی هۆزایەتی و نامادەنەبوونی هۆزه كان بەوێ قورەیش دەستەسەر توانا كانی مۆسڵماناندا بگرتت بەرتەسكە كاتەو، ئەو گۆرانی نابووری و كۆمەلایەتیانەیی پشتگۆی خستوو كە لەداوای فتوحات كۆمەلگەیی ئیسلامی پێدا تێپەردەبوو.

شتێكی ڕوونە كە فیتتە كە لەكوفە دەستی پێكرد كە گێڕۆدەیی پشتیوێكی نابووری و كۆمەلایەتی بوو لەئەنجامی نالەباری دەستكەوتەكان، چونكە خەلكەكەیی بەبەراوورد لەگەڵ ماوچەكانی تردا فتوحاتیان سنوورداریبوو، وێرایی ئەوێ كەمۆكورتی لەدابەشكردنیدا هەبوو، كوفە نەیتوانی ئەو گرتتە داراییانە چارەسەربكات، هەرۆك لەماوەی وویلایەتی وەلیدی كورێ عوقبەو سەعیدی كورێ عاصدا (ﷺ) كارگیری ئەوێ لەبەرەنگار بوونەوێ ئەو پشتیوێدا سەركەوتوو نەبوو، وەلید سیاسەتی نزیككردنەوێ لەگەڵ هەزاران و كۆیلەو پەككەوتەكاندا بەكار دەهێناو مۆچەیی پێدەدان، ئەمە وایكرد چینی تاییەتی خانەدانەكان لەگەڵ ئەوێ لەمۆچەیی ئەوان كەمی نەكردبوو لێی بێزاربن، لەكاتێكدا سەعیدی كورێ عاص (ﷺ) لەسەر بریاری خەلیفە گەڕایەوێ بۆ سیاسەتەكەیی پێشوو كە پێشتر مۆسڵمانبوونی پێشەخست و لەجیاتی پلەو پایەیی خێلایەتی بەهەیی رێسازیی پلەو پایەیی ئیسلامی بەدیاردەخست ۲، لەگەڵ ئەوێشدا ئەو سیاسەتە نەیتوانی بەرەنگاری فشاری گەشەسەندنێ نابووری و كۆمەلایەتی بەیەك لەداوای بەكەكان بێتەو.

۱ ابن خلدون: المقدمة ص ۳۷۹-۳۸۱.

۲ الطبري: ج ۴ ص ۲۷۹، جعیط: ص ۸۲.

به تاييهت دوای نهوای سياستهی خهليفه بهرامبر زهوی (فهيت) به تاييه کردنی بۆ نهوانهی پيشتر
 موسلمان بوون، بوويه هۆی قولبوونهوای نارهازای نيوان دانيشترانی کووفه نهوانهی له رۆزانی
 نهوکات و قادسيه دا هه بوون و زۆريهان له هۆزه به که مينه کان بوون و نيوان مهلبهندی خيلافهت
 که نهوان بهرپرچيان ده دايه وه، نهوان هه تيان به وه ده کرد که نهو سياسته هه ره شه له پله و پايه و
 تاييه نه نديان له بواری به ده سههيتانی داها ته کانی زهوی (فهيت) که ماف و بانگه شهيان له سهر نهو زهويانه
 هه بوو، له ده سههتهدات^۱. که وتنه ره خه گرتن له وهی له فهيني خۆيان بدهن به خه لکی مهدينه و
 بانگه وازيان بۆ نهو ده کرد داها تي هه موو ناوچه به ک به سهر جهنگاو درانی ناوچه که دا دابه شبکريت
 به ويتهی مال و سامانی موسلمانانه، به لام خهليفه پتي و ابو و هی خوايه واته هی دهوله تي نيلاميه^۲.
 له سالی (۳۳ک/ ۶۵۳ز) دا له کۆريکی گشتی سه عیدی کۆري عاصدا باره که ته قيه وه کاتينک
 ووتی: (نم خاکه باخچه و کينلگه ی قوره يشه) ماليکی کۆري نه شته ري نه خه عه يش به ره قی وه لامی
 دايه وه: (بانگه شه ی نه وه ده که يت نهو زه وويه ی خوا به شمشيره کانی خۆمان بۆی بريوه نه ته وه
 باخچه و کينلگه ی خۆت و هۆزه که ته؟! سويند به خوا به شی هه ري به که تان له هی هيچ کامان نابيت
 زياتر بيت)^۳.

نهو وه لامه ی نه شتهر و پرای نهو مملاتی ناو خۆيه ی له کووفه دا هه بوو به لنگه ی بوونی مملاتی
 ده ره کی نيوان ناوچه کانه به گشتی و نيوان کووفه و مهدينه و دهوله ته که ی عوسمان (رضي الله عنه) به تاييه تي
 که چه مکی قوره يشی پتوه ترا بوو، به لام روودا وه کانی کووفه بزوتنه وه يه کی ناسای نارهازای بوو
 که يه که دهنگی خه لکی کووفه ی له سهر نه بوو، خه ليفه ش رپزی نهو نارهازايه ی گرت و سه عیدی
 کۆري عاصی لابر دو له سهر داوای نارهازيان که ماليکی کۆري نه شتهر له پيش هه مو و يانه وه بوو نه بوو
 موسای نه شعهری دانا^۴. به لام نهو به لنگه ی نهو يه هۆزه خيله کيه کان چه زيان به ده سه لاتی مهر که زی
 نه بوو و به سه کردايه تي مهر که زی نه بوو و به سهر کردايه تي قوره يش رازی نه بوون^۵.

^۱ ملحم: ص ۱۳۷.

^۲ الدورى: ص ۵۵.

^۳ الطبري: ج ۴ ص ۳۲۲-۳۲۳.

^۴ الطبري: ج ۴ ص ۳۳۵-۳۳۶. نهمه زاده ی ساخته کار به کانی دژ به ميژووی ها وه لانی. - و مرگتير -.

^۵ الدورى: ص ۱۸-۲۰.

تهبیری ده‌لایت: (یه‌که‌م نا‌کۆ‌کی له‌نیوان خه‌ل‌کی کووفه‌دا که‌یه‌که‌م ناوچه‌ی م‌لم‌لانێ بوو نه‌وه بوو که‌شه‌یتان نا‌کۆ‌کی خسته‌ نیوانیان)^۱.

نه‌گه‌ر زۆر له‌سه‌ر رووداو‌ه‌کانی کووفه‌ وه‌ستاوم، له‌به‌ر‌ئه‌وه‌یه‌ که‌ئه‌و رووداو‌انه‌ ریشه‌ی فیتنه‌که‌ پین‌ک‌دین، بزوتنه‌وه‌ی کۆمه‌لایه‌تی له‌به‌صره‌ وه‌ک‌ هی کووفه‌ نه‌بوو، ئه‌مه‌یش په‌یوه‌ندی به‌ناستی باری خۆش‌گۆزه‌رانی نابوو‌ریه‌وه‌ هه‌یه‌ که‌هۆزه‌کانی عه‌بدولقه‌یس و نه‌زدو پیاوانی کاربه‌ده‌ست و پیشه‌گه‌ره‌ ناعه‌ره‌به‌کان دابوو‌یان به‌به‌صره‌.

ئه‌بو موسای نه‌شعه‌ری والی به‌صره‌ سیاسه‌تیکی به‌رته‌سکی گرت‌ه‌به‌رو هه‌ندی سه‌ر‌کرده‌ی به‌صره‌و له‌سه‌رو هه‌موویانه‌وه‌ غه‌یلانی کوری خه‌رشه‌ی زه‌بیبی نا‌ره‌زایان ده‌ر‌ب‌ری، بۆیه‌ خه‌لیفه‌ له‌سالی (۲۹ک/ ۶۵۰ز) دا لایردو له‌شویندا عه‌بدولای کوری عامری دانا^۲، شتیکی روونیشه‌ نه‌و ره‌خانه‌ی ناراسته‌ی سیاسه‌تی عوسمان (رضی‌الله‌تعالیه‌) و کاربه‌ده‌ستانی ده‌کران به‌ناوچه‌کاندا بلا‌بوون‌ه‌وه‌، له‌وانه‌ش به‌صره‌، هه‌ندی له‌خه‌ل‌کی به‌صره‌ که‌وته‌ باسی کاره‌کانی عوسمان (رضی‌الله‌تعالیه‌) و یه‌کیکیان به‌ناوی عامری کوری عه‌بد قه‌یبی ته‌میمی نارد بۆلای خه‌لیفه‌ تا له‌سه‌ر ره‌خنه‌و خواستی خه‌ل‌کی قسه‌ی له‌گه‌لدا بکات، کاتی‌ک گه‌یشه‌ مه‌دینه‌، خه‌لیفه‌ی بۆ له‌خواترسی بانگ‌ده‌کرد، نه‌ویش سه‌ر‌کۆنه‌ی کردو ووتی: (تۆ نازانیت خوا له‌کۆیه‌)^۳.

له‌سه‌ره‌تای سه‌رده‌می عوسماندا دوو نه‌میر ده‌سه‌لاتی مصریان له‌ده‌سته‌بوو که‌ بریتیبوون له‌عه‌م‌ری کوری عاص له‌به‌شی خوار بوو (به‌ره‌ی ده‌ریایی) و عه‌بدولای کوری سه‌عه‌دی کوری نه‌بی سه‌رج له‌سه‌ر (صعید) ئه‌مه‌ نامۆزاو باری شیری عوسمان (رضی‌الله‌تعالیه‌) بوو، عه‌مر ویستی به‌ته‌نها هه‌موو ده‌سه‌لاتی مصری له‌ده‌سته‌دا‌ییت، بۆیه‌ داوای له‌خه‌لیفه‌ کرد تا عه‌بدولایببات، به‌لام خه‌لیفه‌ داواکه‌ی به‌ره‌رچ دایه‌وه‌، عه‌مر داوایکرد باخۆی لایببات، خه‌لیفه‌ش لایبردو سه‌عه‌دی کوری نه‌بو سه‌رحی له‌سه‌ر هه‌موو مصر‌دانا^۴. له‌ماوه‌ی والیه‌تی ئه‌م له‌مصر‌دا کۆمه‌لێک ره‌خنه‌ ده‌ر‌که‌وتن که‌بوون‌ه‌مایه‌ی فیتنه‌و موحه‌مه‌دی کوری نه‌بو حوزه‌یغه‌ له‌به‌ر چه‌ند هۆکارێکی شه‌خسی خۆی له‌گه‌ل خه‌لیفه‌دا سه‌ر‌کر‌دایه‌تی ده‌کرد، هه‌روه‌ها موحه‌مه‌دی کوری به‌کریش که‌پتی هه‌ل‌خه‌له‌تابوو و ته‌ماع

^۱ الطبری: ج ۴ ص ۲۵۱.

^۲ هه‌مان سه‌ر‌چاوه‌: ص ۲۶۴.

^۳ هه‌مان سه‌ر‌چاوه‌: ص ۳۳۳.

^۴ ابن عبدالحکم: فتوح مصر وأخبارها ص ۱۱۸-۱۱۹، الکندی: کتاب الولادة والقضاء ص ۱۱.

دایگرتوو، عه‌ماری کوری یاسری مه‌والی هاشیمه‌کان و نه‌یاری سیاستی خلیفه‌عوسمان (رضی‌الله‌تعالی‌عنہ) به‌تایه‌ت که‌له‌بواری دام‌زندان و پشت به‌ستن به‌نزیکانیدا^۱.

نم‌و‌گه‌سه‌سندن و پرو‌داوانه‌ی له‌به‌شه‌جیاکاندا هاتنه‌کایه‌ خلیفه‌یان هاندا تا له‌گه‌ل کاربه‌ده‌سته‌کانی کۆبوونه‌وه‌یه‌کی گشتی به‌ستیت، نهمش له‌سالی (۳۳۴ک/۶۵۴ز) دا بوو، تیایدا بریاریدا نیش بۆ وابه‌سته‌کردنی دلی خه‌لک به‌مال و سامان بکرتیت تا نارام بگرن، به‌لام له‌و سالانه‌دا نم‌و‌سکالایانه‌ی ناوچه‌کانی پرکردبوو بلاو بوونه‌وه‌و له‌مه‌دینه‌دا ده‌نگزیان هه‌بوو، هه‌ندی له‌گه‌وره‌ هاوه‌لان که‌وته‌هه‌ولدان له‌گه‌ل عوسماندا (رضی‌الله‌تعالی‌عنہ) تا نه‌رکه‌کانی خۆی بیربخه‌نه‌وه، نه‌مه‌ خلیفه‌ی هاندا تا له‌گه‌ل کاربه‌ده‌سته‌کانیدا له‌سالی (۳۵ک/۶۵۵ز) دا کۆنگره‌ی دووه‌می به‌ستیت، کاربه‌ده‌سته‌کانی دلتیایان کرد که‌له‌ناوچه‌کانیدا کاروبار و ناسایش چه‌سه‌پاوه^۲.

له‌م باره‌گه‌رمه‌دا پیلان له‌نیوان سه‌رکرده‌کانی هێزه‌ به‌ره‌هه‌تسکاره‌کانی ناوچه‌کاندا دانرا، یان له‌ریگه‌ی نالتوگۆری نامه‌وه، یان له‌کاتی کۆبوونه‌وه‌یه‌که‌دا که‌سالی (۳۴ک/نیوه‌ی سالی ۶۵۵ز) له‌حه‌جدا به‌سرا^۳، چه‌ند ده‌سته‌یه‌کی سه‌ربازی که‌له‌مصرو کوفه‌و به‌صره‌وه‌هاتبوون له‌سێ شوینی جیاوه‌ له‌ده‌وری مه‌دینه‌دا سه‌نگه‌ریان گرت، دیمه‌نی روخساری سه‌رکرده‌کانی پیشکه‌شکردنی داخوازیه‌کان و نیشاندانی نم‌و‌ره‌ختانه‌یان بوو که‌نیمه‌هه‌ندیکمان لی باسکردن که‌کورته‌ی قسه‌یان بۆ خلیفه‌ نه‌مه‌بوو (گۆرانت نه‌نجامدا) نه‌مه‌ تا داوای لیکه‌ن دان به‌هه‌له‌کانی خۆیدا بنیت و له‌ویوه‌ سیاستی خۆی بگۆرتیت، به‌لام نیازی ناخیان لابرندی خلیفه‌بوو^۴.

پرو‌داوه‌کان به‌دوو قوناغ گه‌شه‌یان سه‌ند، قوناغیکی ناشتی که‌دانوستان و لیدوان و بوونی نیوه‌ندی نیوانیان بوو، له‌کۆتاییدا عوسمان (رضی‌الله‌تعالی‌عنہ) به‌داخوازیه‌کانی به‌ره‌هه‌تسکاران رازیبوو، له‌وکاته‌وه‌ که‌وادیاربوو کۆتایی مه‌سه‌له‌که‌بیت که‌چی تازه‌به‌منازه‌ ده‌ستییکرده‌وه‌و وه‌فده‌کان گه‌رانه‌وه‌ بۆ وولاتی خۆیان، به‌لام له‌راستیدا رازیبوونی عوسمان (رضی‌الله‌تعالی‌عنہ) به‌گۆرتینی سیاستی خۆی و گه‌رانه‌وه‌ی وه‌فده‌کان قوناغیکی کاتی بوو و کاروباره‌کان به‌ناراسته‌ی پیکدادان ده‌چوون تا قوناغی سه‌ربازی

^۱ خوینهری به‌ریز بۆ خۆپاراستن له‌مه‌ه‌لانه‌ی خراونته‌ میژووی نیسلامی و ته‌نانه‌ت گه‌وره‌ زانایانی نوهمه‌تی نیسلامی به‌و ساخخانه‌ چه‌واشه‌کران، بره‌وانه‌ سه‌رچاوه‌ پشت راستکراوه‌کان یان بره‌وانه‌ کینی (سیره‌ امیر المؤمنین عثمان بن عفان (رضی‌الله‌تعالی‌عنہ) دکتۆر عه‌لی موحممه‌د سه‌لای) - وه‌گه‌تر.

^۲ الطبری: ج ۴ ص ۳۳۳-۳۳۵، ۳۴۲-۳۴۳.

^۳ هه‌مان سه‌رچاوه‌: ص ۳۴۵، جمیعت: ص ۱۰۸-۱۰۹.

^۴ الطبری: ج ۴ ص ۳۴۸-۳۴۹، البلاذری: ج ۶ ص ۱۵۷، ۱۷۴.

دهستيپيكر دو به شههيد برونى عوسمان لهرزوى ههينى (١٨ى زيلحيجهى سالى ٣٥ك/١٧ى
حوزهيرانى سالى ٦٥٦ز) دا كوتاي پتهات، نهمه لهدواى نهوى وهفدهكان گهړانموه بو مهدينه و
بههيزى چهك برونى خويان چهسپاندو پيش نموى مالهكهى بېرن گه مارزوى خهليفهيان له مالى
خويدادا^١.

---

^١ ههمان سدرچاوه: ج ٤ ص ٣٣٤٦-٣٥٥، ٣٦٧-٣٩٦، البلاغى: ج ٦ ص ١٧٣-١٩٢، ٢٠١-٢٠٥.

عہلی کوری نے بو تالیب (ؑ) (۲۶-۴۰ ک/۶۵۶-۶۶۱ ز)

بہیعت تان بہ عہلی (ؑ):

شہید کردنی توندوتیڑانہی عوسمان (ؑ) بانازارو میڑووی بوو، نازارہ کہ نموکات زیاتریو کہ بکوڑانی ریگہیان نددہدا بہ خاک سپردیت، دوی نہوہی یہ کیک لہ کچہ ناموزاکانی (نوم حبیبہ) کہ خیزانی پیغمبر (ؑ) و دایکی باورہ اداران بوو ہرہ شہی بی شہرمی نواندن لہ (پردہ پڑشی و نابرووی پیغمبر (ؑ))^۱ لہ ہر دہم ہموواندا نواند، نموکات رازیوون بہ خاک سپردیت، نینجا بہ شوہ کوزاریہوہو لہ دہرہوہی شورہ کانی بہ قیغ بہ خاک سپردا^۲، نمہ لہ کاتیکدا بہریوہ چوو کہ زورینہی موسلمانان ہیشتا پیوہستی بہیعت تان بہ نیمامی عوسمان و والیہ کانی لہ ناوچہ کاندہ بوون و گو تیراہیل بوون، بہ لام جگہ لہ چہند ہاوہ لیک لہ گہل نمو مہ ترسی و پشیویانہی لہ مہ دینہدا بلا بوونہوہ فریای نہ کہوتن.

نہو فریای گوزاریہ سہربازیانہی کہ ہنڈیک لہ والیہ کانی خستیانہ گہر دوا کہوتن، لہ سہر ناستی میڑووی شہید بوونی عوسمان (ؑ) بہ سہرہ تاو بار کرزی و دابہ شبوونہ سیاسی و مزہ بیہ کانی ناوریژہ کانی موسلمانان دادہ نریت^۳.

نومہویہ کان لہ دوی شہید بوونی عوسمان لہ مہ دینہ رایانکرد، ہرہوہ زوریہی ہاوہ لان مہ دینہیان بہ جہیشت، ہرچی ہاوہ لیش لہ مہ دینہ مانوہ بہ پہلہ بہرہ ولای عہلی کوری نہ بو تالیب (ؑ) چوون تابہیعتی خیلافہتی پیدہن، چونکہ ناکریت نومہت لہ باری ترسناک و پشیویدا خلیفہی نہ بیٹ.

ینگومان کہ سایہتی عہلی (ؑ) لہ گہل نہو فیتہ ہلگیر سینہ راندہا لہ باربوو کہ شیاریتی شرعیہتی مہ دینہیان پیرہو ابوو، تنہا بوہ دہستیان و ہر دابوویہ تالہرووی ہلستکاراندا بوہستن، نہمہش جہختکر دنوہویہ لہ سہر نہوہی کہ خہلکی ناوچہ کان دہستیان بہ سہر کارووباری مہ دینہدا گرتبوو، لیرہوہ ناکریت بلین نہوان لہ پشت جلاکی ہلجیزار دنوہون و ہک دواتر نہیاری عہلی (ؑ) دہلین، بہ لام رازیوون بدہسہلات و ہر گرتن لہ باریکی لہو جوڑہدا واتہ تا ناستیک خوڈانہ بدہست واقعہوہ گورانہ بو بارمتہیک کہلہ دہست فیتہ ہلگیر سینہ راندہا^۴، لہ گہل نہوہی عہلی (ؑ) پینشتر

^۱ البلاذری: ج ۶ ص ۲۰۵.

^۲ الطبری: ج ۴ ص ۴۱۴.

^۳ جمعیت: ص ۱۲۵.

^۴ جمعیت: ص ۱۴۱-۱۴۲.

حەزی بەگرتە دەستی پایە خیلافەت نەبوو، نەمەش لەبەر ترسی لەو فیتنەو نالەباریەبوو لەپەرووی ناینو موسلماناندا، بەلام مەرجی دانا بەیعتەدانا کە بەناشکرا لەمژگەوتداو بەرەزامەندی هەموو موسلمانان بێت، بەتایبەت بەرەزامەندی ئەهلی شوراو ئەهلی بەدریبت^۱.

لەپراستیدا خودی عەلی(ع) جۆی تۆمەتبار کردن نەبوو، تەنانت بێنیزامی بوونی هەلبژاردنی بۆ خیلافەت هۆکاری پیکهێتانی بەرپەرچدانەوهو داخوازی نەبوو، بەلکو خواستو ویستی هیزو توانو راکێشانی نوعمەت بۆ توندترین شیوەی توندو رەقی لەژێر درووشمی داخوازی خوێنی عوسماندا(ع) بوو هۆی ئەوەی زۆرینهی گەوره هاوەلان بەیعتی پێشەن هەندیکیان لەبەیعت پێدانییدا دوو دلبوون وەك سەعدی کورپی ئەبی وەقاصو عەبدوڵای کورپی عومەر(ع) حەسانی کورپی سابتو مەسەمەیی کورپی موخەلەدو ئەبو سەعیدی خودری(ع) و چەند کەسیکی تر ئارەزوومەندی عوسمان(ع) بوون بەیعتیان پێشەدا، هەندئ لەسەر کردەکانی قورەیش لەنومەویەکان ترسان لەوهبوو نەگەر بەیعتی پێشەن خیلافەت لەبەنەمالەیی هاشمیەکاندا بێنیتەوه^۲، هەندیکیان مەرجیان لەسەردانا کە دەبێت لێیان خۆشیت و چی مال و سامان لەدەستیاندا بە وازیان لێهێتیت و تۆلەیی تۆلەیی خوێنی عوسمان(ع) لەبکوژانی بسیتەوه، هەندئ لەناو دارانی موسلمانانیش ترسیان لەوهبوو دەسەلات بەگەریتەوه بۆ توندی و ووردی سەردەمی عومەری کورپی خەتاب(ع) لەدوای ئەوەی لەسەردەمی عوسماندا(ع) لەسەر ساکاری ژیان راها تبوون، چونکە عەلی(ع) وەك عومەر(ع) سیفەتی توندی و یەکلایی و نەرمی نەنواندنی هەبوو^۳. بۆیە بەیعتەدانی بەعەلی(ع) بەئێجماع یان زۆرینهبوو لەدوای پێنج رۆژ لەشەهیدبوونی عوسمان(ع) بەیعت بەعەلی(ع) درا^۴.

سیاسەتی گشتی عەلی کورپی ئەبو تالیب(ع):

لەماوەی چەند مانگیکی کەمی دوای بەیعتپێدانییدا عەلی(ع) هیچ دوژمنیکی نەبوو، بەلکو ئارەزایی و ترسو بیزاری نیوەندەکانی کۆمەلگەیی ئیسلامی گرتبوو یەوهو ئەویش توانی دانپێدانانی زۆریەیی ئەو کار بەدەستی ناوچانە بەدەستبێت کە بەسەر بازو مال و سامان هیزیان پێکدەهێنا، بەلام مصر لەبەر گەرموگوری بۆ خوێنی عوسمان(ع) بەیعتی پێشەدا، ئەمە واتای ئەوەیە زۆرینه دژبە

^۱ الطبری: ج ۴ ص ۴۲۷-۴۳۵.

^۲ هەمان سەرچاوه: ئەمە وەك پێش و وتمان قەسی دانراوی رافیزه کانه کەچاویان بەنیازپاکی هاوەلان هەتایەت. وەرگێڕ.

^۳ هەمان سەرچاوه: ج ۴ ص ۴۲۷-۴۴۱.

^۴ هەمان سەرچاوه: ج ۴ ص ۴۳۶.

کوشتنی عوسمان، به لام له‌رینگه‌ی پالپشتی وریایانه‌یان بۆ خه‌لیفه هه‌ولتی پاراستنی یه‌کبوونی ئوممه‌ت ده‌ده‌ن، مو‌عاریه‌ی والی شام تاکه‌ که‌سیک بوو که‌جیتی تیروانین بیته، چونکه‌ هه‌لوئستی شام نه‌ه‌بوو که‌به‌ر په‌رچی به‌یعه‌تدان به‌عه‌لی (ﷺ) یان ده‌دایه‌وه.

ئه‌گه‌ر خه‌لیفه ب‌ریاری هه‌لوئه‌شاندنه‌وه‌ی ده‌ه‌ن و هۆکاره‌کانی لادانه‌کانی نه‌دایه‌، پنده‌چوو ئه‌و گ‌رفتانه‌ی له‌نه‌نجامی هه‌له‌ژاردنی عه‌لی (ﷺ) هاتبوونه‌دی نه‌م‌ین و له‌ناو ب‌چن عه‌لی (ﷺ) سیاسه‌تیکی نوینی له‌ده‌وله‌تدا گ‌رت به‌ر که‌شیوه‌ی گۆرانیکی ک‌سارگ‌یری و ئابووری بوو، ده‌ی وه‌ستان له‌رووی ر‌یوش‌ینه‌کانی نیزامی پ‌شوو دا واته به‌ره‌نگار بوونه‌وه‌ی له‌گه‌ل چ‌ه‌ند ه‌یژیک‌ی ک‌سارای ناو کۆمه‌لگه‌ که‌گه‌یشتوونه‌ته پله‌یه‌کی بالای ه‌یژوتوانا، و‌پ‌رای پ‌یک‌دادان له‌گه‌ل ژماره‌یه‌ک له‌و گه‌وره‌هاوه‌لانه‌ی که‌داوای تۆله‌سه‌ندنه‌وه‌ی عوسمانیان (ﷺ) ل‌یده‌کرد، ئه‌ه‌ویش نامۆزگ‌ساریک‌ردن تساخۆب‌گ‌رن تاده‌روونه‌کان نارامب‌گ‌رن و باری ناسایش بیته‌کایه‌.

له‌راستیدا عه‌لی (ﷺ) به‌و نازارچه‌ش‌تن و ک‌کاره‌ساته‌ی شه‌هیدبوونی عوسمان (ﷺ) ب‌یزاربوو که‌له‌وباره‌دا خواستی سیاسی به‌سه‌رخواستی ناییندا زالبوو بوو و پ‌یلانه‌کان شوینی له‌خواترسی و نیازپاکی بۆ نایینان گ‌رتبوویه‌وه و له‌جیاتی ناسایش و نارامش بارگ‌رزی داها‌تبوو و له‌جیاتی گه‌رانه‌وه بۆ قورنانی پ‌یروۆز ه‌یژ رۆلتی ده‌بینی.

له‌و ن‌یوه‌نده‌دا باسوخواستی چاو‌خشانده‌نوه به‌ده‌زگای کارگ‌یریدا ده‌رکه‌وت، عه‌لی (ﷺ) سووربوو له‌سه‌ر نه‌وه‌ی به‌هه‌له‌همه‌وو والیه‌کانی عوسمان (ﷺ) له‌پایه‌کانیان لایبات تا له‌لایه‌که‌وه ده‌روونه‌کان دامرک‌ینه‌وه و له‌لایه‌کی تریشه‌وه زامنی به‌دییه‌تانی هاریکاری له‌گه‌ل کۆمه‌له‌ والیه‌ک‌دا که‌متمان‌ه‌ی پ‌یان هه‌بیته‌ بکات، هه‌رچ‌ه‌نده‌ هه‌ندیک له‌نزیکانی نامۆزگ‌ارییان کرد تانه‌و هه‌نگاوه‌نه‌نیت یان له‌چوون بۆنه‌و ناراسته‌یه‌دا خوگ‌ریته‌ و هۆشیاری نار‌ه‌زایی مو‌عاریه‌ (ﷺ) یان پ‌یدا که‌ته‌ن‌ها و بیلایه‌تیک بوو نارامشی ت‌یدا بیته‌ و له‌و والیانه‌یه‌ که‌عومه‌ر (ﷺ) دایناوه‌ نموه‌ک عوسمان (ﷺ).

له‌روانگه‌ی ئه‌و هه‌لوئسته‌ره‌قه‌وه فرمانی به‌لا ب‌ردنی والیه‌کان و گۆرینیان به‌ده‌سته‌یه‌کی نوئی ده‌کرد که‌له‌ژیرفشاری رووداوه‌که‌دا نه‌بن ته‌ن‌ها ئه‌بو موسای ئه‌شع‌م‌ری والی کووفه‌ی لانه‌ب‌رد، به‌لام ئه‌و چالاک‌ی ل‌اب‌ردنه‌ نه‌نجامگه‌لینکی خرابی له‌سه‌ر باری سیاسی لیکه‌وته‌وه، له‌به‌شه‌کانی وولاتدا هه‌ست‌کردن به‌ بانگه‌واز کردن بۆ تۆله‌سه‌ندنه‌وه له‌ب‌کوژانی عوسمان بلاو بوویه‌وه، هه‌روه‌ک کۆمه‌ل‌یک پ‌روپاگه‌نده‌ بلاو بوونه‌وه عه‌لی (ﷺ) یان به‌وه تۆمه‌ت‌بار کرد که‌هه‌واداری ب‌کوژانه، ئه‌وه‌ی زیاتر

گزر کرد، نهوه بوو که عهلی (ع) نهو به شه زهویانه ی گپرایمه که عوسمان (ع) له بهیتولالموه دابووی بهه ندی له زیکان و خزمانی خوئی، عهلی (ع) هموانی له بهخشش و مووجهدا یه کسانکرد.

جهنگی جه مهل:

نهو ههنگاونانه کارگیری و رینکخستانه ی عهلی (ع) گرتیه بهر ویرای جیاوازی بهرزه ونندی و خواسته سیاسیة کان بوونه هوی دروستوونی بهرهلستکاریه کی چه کدارانه ی دژبه دهسلاتی عهلی (ع)، موعاویه (ع) ناماده نه بوو بهیعتی پیدات و پیشوازی له سوهیلی کوری حنیفی کاربه دهستی عهلی (ع) ی بۆ وولاتی شام نه کرد، بهلام هیچ سیفته کی شرعی نه بوو تاهیج ههنگاوێک بنیت، نهو تهنها والیهک بوو له ژیرفرمانی خلیفه دا له روانگی رینکخستنه وه بهناوی هموانه وه قسناکات، بهلکو له میدانی سیاسی دا چند هاوهلتی تر هه بوون که زیاتر له مورژلیان دهینی و له گهوره هاوهلان بوون.

یه کم بهر چه کردار بۆ کوشتی عوسمان (ع) له لایه ن دایکی باوهرداران عایشه وه بوو کله مه کهکوه ههلتی نارهزایی گرت بهرو دوهاوهلتی دیاری کۆچهران که تهلمو زوبهیر (ع) بوون پالپشتی بوون، نهو دوانه له دوا ی شهیدبوونی عوسمان به چوارمانگ مؤلتمیان له عهلی وه رگرت تابۆ به جیگه یانندی عمره بچن بۆ مه کهک، نهویش مؤلتمی پیدان، نهوانیش لهوی دایانه پال (دایکمان) عایشه (ع).

عایشه (ع) نارهزایی به شهیدبوون و شیوه ی شهیدکردنی عوسمان ده بری چونکه هیچ بیانویهک بۆ نهو کاره دوژمنکارانه ی له وولاتی حهرا مکرای خواو له مانگی حهرا مدا نه بوو، بهتایبهت دوا ی نهوه ی عوسمان (ع) بهلتی پاشه کسه کردن لهو سیاسه ته ی پیشووی پیدابوون، بیزۆکه ی شهیدکردنی عوسمان (ع) بهسته ملنکرای پالپشتی داخوازی نومهویه کان بۆ تۆل سه ندنه وه له بکوژانی عوسمان (ع) ی بهیتی شه ریعتی خوا ی گهوره پیکهینا.

به پهله رووداوه کان پیشکوتنو سن هاوپهیمانه کهو شوینکموته کانیا ن کههاورایان بوون بریاریان دا بگوازنه وه بۆ به صره چونکه خهلتی نهوی له گه ل دابهسکاری ناوخوویی نیوان ریزه کانیا ن له سه ر مه سه له خراوه رووه که سۆزی خوژیا ن بۆ عوسمان (ع) هینشتبوویه وه دادپهروه ی مه سه له کهیا ن هه بوو و که به گری له مه سه له کهو ده سلاتی مه عنه وی کاریگه ری نه ندا مانی بۆ سه ر مو سلما نا ن هه بوو، له سه رتا وه بیزۆکه ی جهنگی دژبه عهلی (ع) له نا رادا نه بوو، بهلام عوسمانی کوری حونه یفی

والی به صره برپاری وابسته‌ی خوی بۆ پشٹیوانی علی (ﷺ) و سه پانندی سه ر چوارده وریدا داو ریڼگی نه‌دا پشٹیوانانی هاوپه‌یمانان به‌هیزی چك بیته ناو شاره‌كه، هه‌ندی خه‌لكی به‌صره دایانه پال ریزه‌كانیان^۱.

له‌كاتهدا علی (ﷺ) خوی ناماده‌كرد تا بۆ چاره‌سه‌ری بار گرژی له‌گه‌ل مو‌عاویه‌دا (ﷺ) بچیت بۆ وولاتی شام، نه‌وكات برپاری كۆبوونه‌وی هاوپه‌یمانانه‌كانی پنگه‌یشت، بۆیه برپاری چاره‌سه‌ری نه‌و كیشه‌كتوپره‌ی داله‌پیش نه‌وی بچیت بۆ وولاتی شام، له‌رۆژانی كۆتایی مانگی ربیع‌لئاخیری سالی ۳۶ك/تشرینی یه‌كه‌می سالی ۶۵۶ز به‌هیزیکی سه‌ربازیه‌وه كه‌ژمایه‌ك له‌بكوژانی عوسمانی تین‌ابوو له‌مه‌دینه‌ چوویه‌ده‌ده‌ری، سه‌ره‌نجامی بكوژانی عه‌سمان به‌سه‌ره‌نجامی نه‌وه‌وه به‌سه‌ر‌ابوو، له‌سه‌رو هه‌مووشیانمه‌وه نه‌شته‌رو زه‌یدی كوری سوحن عه‌ددی كوری حاته‌مو یه‌زیدی كوری قه‌یس و چه‌ندیکی تر، كووفی و به‌صریه‌كان زۆربه‌ی نه‌ندامانی سوپای علی (ﷺ) یان پێكده‌هینا، به‌مه‌ش نه‌وانه‌ی پیلانی كوشتن و شه‌یدكردنی عوسمان (ﷺ) یان نه‌نجامدا كۆله‌كه‌ی سوپاكه‌ی بوون، علی (ﷺ) له‌زی قار سه‌نگه‌ری گرت و كردی به‌مه‌لبه‌ندی كۆبوونه‌وی هیزه‌كانی و په‌یوه‌ندیكردن به‌كووفه‌یه‌كانه‌وه تاییانداته پال خۆی، حموت هه‌زارو دوسه‌د جه‌نگاوه‌ری كووفی بۆ سه‌ر خه‌ستی علی (ﷺ) هاتن بۆلای، پاشان به‌ره‌و به‌صره‌ كشاو ژماره‌ی هیزه‌كانی ده‌گه‌یشته نیوان دانزه هه‌زارو بیست هه‌زار جه‌نگاوه‌ر، له‌به‌ره‌به‌یانی رۆژی هه‌ینی (۱۰ی جه‌ماد‌لئاخیری / ۴ی كانوونی یه‌كه‌م) دا گه‌یشته به‌صره له‌ناوچه‌ی زاویه له‌نزیک به‌صره سه‌قامگیربوو^۲، له‌لایه‌کی تره‌وه هیزی هاوپه‌یمانان كه‌ژماره‌یان ده‌گه‌یشته سی هه‌زار جه‌نگاوه‌ر (۳۰۰۰۰)^۳ له‌ناوچه‌ی زابووقه‌وه به‌ره‌و ناوچه‌ی (الفرضة) بزوان و دواتر هه‌ردوو سوپا له‌ناوچه‌ی (خه‌ریبه) سه‌نگه‌ریان گرت^۴.

له‌نیوان هه‌ردوولادا چه‌ند دانوستاتیک به‌ریۆه چوو و له‌نه‌نجامدا هه‌ردوولا له‌سه‌ر نه‌وه رێككه‌وتن له‌دوای هیۆربوونه‌وی باروودۆخ تۆله له‌ بكوژانی عوسمان (ﷺ) به‌سه‌نه‌وه، به‌لام سه‌ر كرده‌یه‌كانی هیزه‌كان نه‌وانه‌ی له‌كوشتنی عوسماندا (ﷺ) به‌شداریان كرده‌بوو و له‌سوپای عمه‌لیدا بوون ترسیان له‌سه‌ر كه‌وتنی نه‌و رێككه‌وته‌ی نیوان نه‌و دوولایه‌نه نیشانداو نه‌شقه‌ر ناماژه‌ی به‌كوشتنی عمه‌لیدا، له‌كاتێكدا هه‌ندیکی تریان ناماژه‌یان به‌وه‌دا به‌جینی به‌یلتن، ده‌سته‌یه‌کی تر

^۱ الطبري: ج ۴ ص ۴۶۹-۴۶۲.

^۲ هه‌مان سه‌رچاوه: ص ۴۸۷، ۵۰۵.

^۳ هه‌مان سه‌رچاوه: ص ۵۰۵.

^۴ هه‌مان سه‌رچاوه: ص ۵۲۴.

پنشیناریان کرد تا همدوولا بۆ پینکدادان هان بدهن، ئەمەش بەو هی بینه دەستکیسە ی نیوانیان و نازاوه و فیتە بینهوه، بەوجۆره جەنگە که هەنگیرساو جەنگە که لەسەر ئەو ووشترە جەختکراوەتەوه که عایشە (ﷺ) ی لەسەر بوو که لەکەزاوه کەیدا بوو، دایکمان عایشە مەیدان و باریتە ی جەنگە کە ی پینکەینا، هەر وەک بەرگریکردن یان گەیشتن بەووشترە که بەردەوامی جەنگە کە ی دەنواند لەبەر ئەمە ناوی جەنگی جەمەلی لیترا، جەنگە که بەسەر کەوتنی عەلی و شەهیدبوونی تەلحەو زوبەیر کۆتایی پینهات عەلی بەسەر بەرز ی و ریزگرتنەوه دایکمان عایشە ی گێراپەوه بۆ مەدینە، عەلی لەجیاتی مەدینە وەک وەفاداری بۆ بەلێتی خەلکی کووفە کە لەجەنگە کە دا پالپشتیان کرد کووفە ی کردبە پایتەختی خۆی^۱.

جەنگی صفین- شەهیدبوونی عەلی کۆری ئەبو تالیب (ﷺ):

لەدوای جەنگی جەمەل کارووباری عەلی سەقامگیر بوو و بەسەر و کووفەو مصر و یەمەن و حیزاز و فارس و خۆراسان گۆزراپەلتی بوون، تەنها وولاتی شام مایەوه کە موعاویە تاکە کەسێک بوو دەسەلات و هیزی بەرپەرچدانەوه ی بەیعتدانی لەخۆ دەگرت، هەندێ لەهاوێلانێ نامازەیان پیندا تا بۆملکەچکردنی موعاویە (ﷺ) بەپەلە بچیت بۆ وولاتی شام، بەلام عەلی (ﷺ) پەلە ی نەکرد و جاریکی تر نامە یەکی بۆ نوسی بەو هیوا یە ی بۆلای خۆی راییکیشیت و رازی بەبەیعتدان و ملکەچی و هاتە ناو جەماعە ی بکات، بەلام موعاویە بەرپەرچی دایەوه و مەرچی دانا تا تۆلە لەبکوژانی عوسمان بەسەنیت و بۆ هەلبژاردنی خەلیفە ی نوێ شورا هەبیت^۲.

بەوجۆره موعاویە رەزای خوای لیبیت دوو خالتی بنەرەتی هەژاند کە کرۆکی ناکۆکی نیوانیان بوو، یە کەم پە یوهندی و نزیک ی لەشەهیدبوونی عوسمان (ﷺ)، دەم پە یووست بەشەرعیەتی دەسەلات بوو، لەگەڵ ئەوه ی لەو قۆناعی مەملانیه دا بەتایبەت بەناراستە ی کۆمەلتی قورئان خوین و زاھیدان و خەلکی سواد کە زیاترینی جەنگاوەرانی شام بوون و کاریگەرترینی لایەنی بانگەواز بۆ تۆلەسەندنەوه ی خوینی خەلیفە ی بەسەم شەهیدکرا بوون جەختی لەسەر خالتی یە کەم دەکردهوه^۳.

سەبارەت بەخالتی دووهم عەلی (ﷺ) خاوەن دەسەلاتی شەرعی بوو پشتیوانان و کۆچەرانیش پینی رازی بوون، مەدینەش ئەو وەک ناوچەکان مەلەبەندی پیندانی دەسەلاتی خیلافەت بوو، ئەویش لەمەدینە هەلبژیررا لەگەڵ ئەوه ی هەمووان پینی رازینەبوون، بەلام موعاویە (ﷺ) لەسەر مەیدانی کوشتنی

^۱ الطبری: ج ۴ ص ۵۰۶-۵۰۷، الیعقوبی: ج ۲ ص ۸۰-۸۲.

^۲ الطبری: ج ۴ ص ۵۶۱-۵۶۲.

^۳ جعیط: ص ۱۸۸.

عوسمان مملاتنيكهي نهجامداو^۱ بئلگهي نئوهي دههيتايهوه كهلهبارنيكي پشيووي دهستگرتني
سمركهشان بهسمر مهدينه^۱د بيهعت بهعلي دراوهو هموو هاوهلان پتي رازينهبوون، بهم ههلويستمش
دهركموت كهبو دهستيشانكردني داهاتووي سياسي هردوو كيان ههردهبيت جهنگ روويدات .

له(مانگي صهفمري سالي ۳۷ك/مانگي تمموزي سالي ۶۵۷ز) دا هردوولا لهصهفين لهسهر
رووباري فورات پيگگهيشتن لهنهجامي سهختي جهنگهكهو زوري كوشتاري لهناسوو نيوهندي
ريزهكاني سوپاي شامدا بيروكهميك هاته كايه كئمو جهنگه كوتايي پيپتاني ئيسلامو عهربه چونكه
وا نوممت همموي پيكموه دژبهيك دهجهنگن بهي نئوهي يهكيكيان بهسمر نئويژدا سهريكموت،
بوئه بانگموازي ناشتموايي هاواري مانمويهان^۲ ده كرد، بهلام ناشتيخوازيهكاني موعاويه(رضي الله عنه) لهلايهن
سهرباز گهكهي علي(رضي الله عنه)هوه بهريهرج درايموه پندهچيت غيراقيهكان همسيان بهوه كردبيت كه
سوپاي شام لهباري لهناوچووندايمو سمر كموتن نزيكه نئوكات موعاويه(رضي الله عنه) هموليدا بهزاماني
هيمايي ئيسلامي نيمارهكاني بدوييتت كئمويش بهرز كردنموي قورنان بوو لهسهر سووكي رمهكان
پاشان غيراقيهكاني بولاي قورنان بانگكرد تا(دادوهري نيوان نيمو تيوه بكات)^۳ ههلهيه بمويده بو
ئمو ههلويسته بروانين كهبلتين نئوكاره فيلو تله كهبووه تاشكست نهخوات، چونكه موعاويه(رضي الله عنه)
نهمر كموتوو بوو و نهليرينگهي شكستخواردندا بوو^۴.

بهو جوړه جهنگ وهستا كاتيك غيراقيهكان بريارياندا بچن بهدهم بانگموازي قورناني پيروزهوه،
چونكه علي(رضي الله عنه) راويژي بهپايه جهنگيهكاني خوئي كرد، كوتمليكيان واين نيشاندا كهبا جهنگ
بوهستتو بگهريئنهوه بولاي قورنان وهك نهشهئني كوري قهيس و سهعيدى كوري قهيسي
سهركردهي هممهديانهكانو زورينهي سهروك هوزهكاني هوزي رهبيعمو دهستهيهكي زوري نئمو قورنان
خوينانهي بهبانگموازي قورنان كاريگهريبوون نهم كوتمله ريژهيهكي بالاي سوپايان پيكددهيتا،
كئمهليكي تر وهك نهشتهرو عهدي كوري حاتم كه كوتملي پيلانگيپاني شهيدكردني عوسمان(رضي الله عنه)
بوون دژبه وهستاني جهنگ بوون، نهمانه كوتمليكي كهمي قورنان خوينانيشي تيدا بوو، مبهستم

^۱ جمعيط: ص ۱۹۰.

^۲ مانموه: ميژاتيكي جهنگي جاهيلي بوو كاتيك دووهوزوه جهنگاونو بهسهختي تاناستي لهناوبردن لميه كريان
دهكوشت، هاواري مانمويهان ده كرد، واته باجهنگ بوهستت لمرسي نئوهي هممويان لهناونهچن، ابن منظور:

لسان العرب: ج ۱۴ ص ۸۰.

^۳ الطبري: ج ۴ ص ۵۶۹-۵۷۲، ج ۵ ص ۱۰-۴۸.

^۴ جمعيط: ص ۲۰۳.

تونده کانه نارِه زایان بۆ عهلی (ﷺ) نیشاندا تابهوه رازی نهییت و فشاریان لهسهه دروستکرد تاجهنگیان بینکات تاحو کمی خوا جی به جی بییت، نهوانه بنه رته و تووی خهوار بجه کان بوون^۱، نیه عهلی (ﷺ) هیتدهی ده توانی به دوای خه لکی سواددا بجهت که زۆرینهی سوپاکهی بوون^۲.

له راستیدا خواستی ناشته وایی له ریزه کانی ههردوو لادا به هیز بوو و ناگر بهست ده بوو بیین، ههردوولا به ریزای (ته حکیم) دادوهی رازی بوون و عهلی (ﷺ) نه بو موسای نه شعهری هه لیزارد تاله دادوه ریدا نوینهی بییت، موعاویمش (ﷺ) عمری کوری عاص دهستیشان کردو ماوهی شمش مانگ بۆ ههردوو کیان دهستیشان کرا تاله و ماوهی دا مملاتی که یه کلابه که نهوه.

هه ندیک لهوانهی به وهستانی جهنگه که رازی بوون، ههستیان به وه کرد زۆر لهو سواریه دا په لهیان کردوه که تیایدا موزدهی سه رکهوتی موعاویهی له خۆده گرت و نه مهش به شیوه یه کی زیاتر له جار ان هه ره شهی له بهر ژه وه ندیه کانیان ده کرد، بۆیه په شیمانی خۆیان راگه یاندو داوای جهنگ هه لگه ر ساندنیان کردو فشاری جو ربه جو ریان له سه ره عهلی (ﷺ) دروست کرد تا له دوای راگه یاندنی په شیمانی خۆی جهنگ هه لگه ر سییت، به لام عهلی (ﷺ) رازینه بوو، نه وایش لینی هه لگه رانه وه^۳ دا یانه پال کۆمه لتی خه واریجه کان.

له نهنجامی نه و جیاوازی هه لئوستانه دا دوازه هه زار له سوپای عهلی (ﷺ) جیا بوونه وه و چون بۆ سه ره و راه و له وئی که ناریان گرت و به سه ره وری ناسران^۴، عهلی (ﷺ) هه ولیدا له و رایه یان پاشگه زیان بکاته وه و داوای لیکران بگه رته وه بۆ ناو ریزه کانی، نه وایش داوای گه رانه وه بۆ جهنگ و از هیتان له ته حکیمان لیکردو به رده و ام رای خۆیان ده رده بری و هاواریان ده کرد (لاحکم الا الله)^۵ (حوکم ته نها بۆ خوایه و بهس).

ههردوو دادوهه جاریکی تر نه زروح له نزیک به ترا له نوردون به ره زامه ندی ههردوو دهستهی نه یار کۆبوونه وه، نهنجامی دلنایش نه وه بوو که ریکنه کهوتن، چونکه له دریزه ی دانوستانه که دا عمری کوری عاص وازی له کاندید کردنی موعاویهی جیوه کیلی نه هیتا، له کاتی که دا نه بو موسای

^۱ الطبری: ج ۵ ص ۴۹-۵۴.

^۲ هه مان سه رچاوه: ص ۴۸-۵۳.

^۳ عیسی، ریاض: الغریبه السیاسیه منذ قیام الإسلام حتى سقوط الدولة الأمویة: ص ۹۱.

^۴ حروراء: گو ندیکی کو و فهیه.

^۵ البقره: ج ۲ ص ۹۲.

^۶ الطبری: ج ۵ ص ۷۲.

نه شعمری به پالتمری شهرم و دژایه تی فیتنو و عه بدولای کوری عومهری کاندید کرد و عه لی (ﷺ) ی
 له بیر کرد، پاشان له بهر نه بوونی دهر چه یه ک شوینه که ی به جیهیشت و گه رایه وه بو مه ککه،
 هردوو کیان بو کۆتایه پیمان به بار گرزیه که گه یشته دهر کردنی چهند بریارینکی جیا، نه بو موسای
 نه شعمری (ﷺ) عه لی و موهاویه ی (ﷺ) ی لابر دو خیل افه تی بو شورا هیشته وه، به لام عمری کوری
 عاص (ﷺ) عه لی لابر دو^۱ موعاویه (ﷺ) ی هیشته وه^۲، ناکۆکی مملاتی نیوان عه لی و
 موعاویه (ﷺ) به رده وام بوو تانه وه ی عه لی (ﷺ) له سردهستی عه بدوره جانی کوری مه لجم
 که یه کیك بوو له خه وار یچه کان له (مانگی ره مه زانی سالی ۴۰ ک/ کۆتایه کانی مانگی کانوونی دو وه می
 سالی ۶۶۱ ز) دا شهید کرا^۳، ژماره یه ک له خه وار یچه کان پیمان وابوو چاره سه ری گرفته کان
 له کوشتی نهوسی که سه دایه که نه وان پیمان وابوو هۆکاری ناکۆکی نیوان موسلمانان، نه وانیش
 بریتیبون له: عه لی و موعاویه و عمری عاص (راهزای خوا له مهر سیان بیت)، خه وار یچه کان دا له یه ک
 شهودا هه رسیکیان بکوژن، بکوژه که ی عه لی (ﷺ) سه رکه وتوو بوو، به لام نهو دوانه که ی تر
 سه رکه وتوو نه بوون.

^۱ رای نه هلی سوننه و جماعه له سه ر نه وه یه که حه ق لهو مه ی دالی ناکۆکیه دا لای نیمامی (ﷺ) و لهو بواره دا هه ریه ک
 له موعاویه ی کوری نه بوو سو فیان (ﷺ) و عمری کوری عاص (ﷺ) له نیجه ی هاده که یاندا نه یانین کاره. - وه ر گیر-.

^۲ الطبری: ج ۵ ۶۷-۷۱.

^۳ تاریخ خلیفه ابن خیاط: ج ۱ ص ۱۸۲، الطبری: ج ۵ ص ۱۴۳.

بهشی چوارهم

سهردهمی نهههوی^۱ (۴۱-۱۳۲ك.....۶۶۱-۷۵۰ز)

خهلیفه نهههویهگان

- ۱- موعاویهی کورپی نهبو سوفیان (رضی الله عنه) ..... ۴۱-۶۰ك/۶۶۱-۶۸۰ز.
- ۲- یهزیدی کورپی موعاویه: یهزیدی یه کم ..... ۶۰-۶۴ك/۶۸۰-۶۸۴ز.
- ۳- موعاویهی کورپی یهزید: موعاویهی دووهم ..... ۶۴ك/۶۸۴ز.
- ۴- مهروانی کورپی حه کم ..... ۶۴-۶۵ك/۶۸۴-۶۸۵ز.
- ۵- عهبدولمهلیکی کورپی مهروان ..... ۶۵-۶۸ك/۶۸۵-۷۰۵ز.
- ۶- وهلیدی کورپی عهبدولمهلیک: وهلیدی یه کم ..... ۸۶-۹۶ك/۷۰۵-۷۱۵ز.
- ۷- سولهیمانی کورپی عهبدولمهلیک ..... ۹۶-۹۹ك/۷۱۵-۷۱۷ز.
- ۸- عومهری کورپی عهبدولعهیزیز ..... ۹۹-۱۰۱ك/۷۱۷-۷۲۰ز.
- ۹- یهزیدی کورپی عهبدولمهلیک: یهزیدی دووهم ..... ۱۰۱-۱۰۵ك/۷۲۰-۷۲۴ز.
- ۱۰- هیشامی کورپی عهبدولمهلیک ..... ۱۰۵-۱۲۵ك/۷۲۴-۷۴۳ز.
- ۱۱- وهلیدی کورشی یهزیدی دووهم: وهلیدی دووهم ..... ۱۲۵-۱۲۶ك/۷۴۳-۷۴۴ز.
- ۱۲- یهزیدی کورپی وهلیدی یه کم: یهزیدی سئیم ..... ۱۲۶ك/۷۴۴ز.
- ۱۳- مهروانی کورپی موحهمهده ..... ۱۲۷-۱۳۲ك/۷۴۴-۷۵۰ز.

^۱ بز زانیاری چروپرتو لهسهر رشووداره کانی میژروی نیسلام بروانه نهو کتیبهی لهو بارهوه نوسومانه (تاریخ الدولة الاموية).

موعاویہی کوری نہ بو سوفیان (ؓ) (۴۱-۶۰ ک/۶۶۱-۶۸۰ ز)

دامه زرائی دوله تی خیلافه تی نومهوی:

شهید بوونی عملی (ؓ) بهر بهستیگی گهره ی له بهر ده می موعاویه دا (ؓ) بو گرتنه دهستی خیلافه تی لابرد خه لکی له کوفه به یعه تیان به حسنه ی کوری عملی (ؓ) دا، له کاتیکدا خه لکی شام به یعه تیان به موعاویه (ؓ) دا، موعاویه به پله هه ولی دا ده ست به سه ر عیراقدا بگریته، حسنه نهمه ی بیست بویه به شوینکه وتوه کانیوه چوو به ده ری تارنی لیگریته به لام موعاویه توانی قه یسی کوری عوباده ی نه نساری (ؓ) سه ر کرده ی سوپای حسنه و نین عباس (ؓ) به لای خویدا رابکیشیت، له لایه کی تره وه حسنه گو مانی له هه واداری و پشتگری شوین که وتوه کانی هه بوو، به لکو له دوای نه وه ی کۆمەلکیان جیا بو نه وه متمانە ی پینان نه ما ننجاههستی کرد که ترازوو ی هیژی سیاسی و سه ربازی نیوان هیژی عیراق هیژی شام هاوسهنگ نیه، ههروه ک ترسی له سه وه هه بوو به هوی فیتنه وه خوینی موسلمانان پرژیت، بویه وای یی با تروبو سیاستی دانووستان له گه ل موعاویه دا بگریته بهر، له نه نجامی نه و دانووستانه دا بریاری دا حسنه و ازله خیلافه تی به ییتیت و بیدات به موعاویه به ممر جیک خیلافه تی له دوای نه و به شواری موسلمانان بیته یان له گیزانه وه یه کی تر دا نه گه ر موعاویه مرد حسنه خیلافه تی بگریته وه ده ست^۱، له نه نجامی نه و ریکمونه دا موعاویه چوو به کوفه و حسنه و حوسه ین به یعه تیان یی دان نه و ساله (۴۱ ک) به عامو لجماعه (ناسرا چونکه نومه تی نیسلام له سه ر خه لیفه یه ک ده نگ بوون ته نها خه واریجه کان نه یی که رازی نه بوون به یعه تی یی بده ن به مه یش ده وله تی خیلافه تی نومهوی دامه زرا^۲.

بهرنامه ریژی سیاسی موعاویه:

موعاویه^۳ به کیک له هه لکه مته کانی عه رب بوو، پیای ده ولته بوو له دنیا ی خویدا ژیره و هوشیار بوو، نه رمونیان و به هیژو سیاست مه دارو نه خشه دانه ری به هیژو دانا و ره وانیژو زمان پاراو بوو، له کاتی خو شی و نه ره و نیانیدا نه رمونیان بوو، له کات و شوینی توندو توره ییدا توند بوو به لام

^۱ یقه مبر (ؓ) له فیه روده ی صه حیحا نمازه ی به ره داوه که حسنه ی کوری عملی ده بیته ماهه ی چاک کردنی نیوان دوو دهستی که مبهستی ده ستی نیمامی عملی و نیمامی موعاویه بوو، (وه رگیتر).

^۲ الیعقوبی: ج ۲ ص ۱۲۲-۱۲۳ الطبری: ج ۵ ص ۱۶۱-۱۶۳، ابن خیاط: ج ۱ ص ۱۸۷، ابوالفداء: المختصر فی اخبار البشر: ج ۱ ص ۱۸۴، ابن کثیر: البدایه و النهایه: ج ۸ ص ۱۶-۱۳۷، ابن الطقطقا: الفخری فی الآداب السلطانیة و الدوله الإسلامیه ص ۱۰۴.

^۳ سه باره تی به رای نه علی سونه و جماعه به رامه بهر به موعاویه به روانه سه رچاره کانی نه علی سونه یان به روانه (ژیانی موعاویه) ی دکور عملی محمد سلای- وه رگیتر-

زیاتر نهر مونیانی به سه‌ریدا زالبوو، به‌خشنده‌بوو و مال و سامانی ده‌به‌خشی‌هزی به‌سه‌ر کردایه‌تی هه‌بوو به‌نامانجی دریزه‌دان و به‌رده‌وامی نه‌و نیزامه‌ی دای نابوو هه‌وتی ده‌دا ر‌وونیه‌کانی ده‌وله‌ته‌که‌ی له‌سه‌ر چهند پایه‌یه‌ک دا‌هه‌زرتییت که‌گرن‌گترین له‌وانه‌بریتی بوون له:

- گوزانکاری له‌بنیادی نیزامی سیاسیدا که‌له‌سه‌ر ر‌وتی سوپا ده‌سورایه‌وه که‌له‌ پیناو به‌دی هینانی سه‌قامگیری ناو‌خوو فراوان خوازی ده‌ره‌کی‌دا دا‌هه‌زراندبوو و ر‌یک‌بخستبوو.
- سیاسه‌تی ناو‌خویی که‌کارگیری و به‌دی هینانی هاوسه‌نگی هوزایه‌تی و دل‌تیا‌کردنی جی‌گیرایه‌تی و ملکه‌چ‌کردنی به‌ره‌ه‌ل‌ستکارانی له‌خو ده‌گرت.
- چاکه‌ نواندن له‌رووی گه‌وره‌که‌سایه‌تیه‌ نی‌سلامیه‌کانی ناو‌هاوه‌لان و منالانیان به‌نامانجی راکیشانیان به‌لای خویدا.
- راسته‌خو‌خو‌ی به‌شداری له‌کاروباری ده‌وله‌تدا ده‌کرد.
- له‌ده‌روه‌دا فراوان خوازی بکات.

گرن‌گترین رووداوه‌ سیاسییه‌ ناو‌خویییه‌کانی سه‌رده‌می مو‌عاویه‌ (رضی‌الله‌عنه‌و‌آله‌وسلم‌):

أ- بزوتنه‌وه‌ی خه‌واربیج: مو‌عاویه‌ زیاتر له‌عه‌لی لای خه‌واربیجه‌کان جی‌ی ر‌ق و کینه‌بوو، چونکه باوه‌ریان و ابو له‌ریره‌وه‌ی نی‌سلامی لایداوه، له‌لایه‌کی تریشه‌وه‌ خه‌لیفه‌ی نومه‌وی به‌ه‌وی وه‌لام نه‌دانه‌وه‌یان به‌چاره‌سه‌ری ناشتی و ناچاربوونی به‌سیاسه‌تی به‌ره‌نگاربوونه‌وه‌یان به‌تون‌دوتیزی باری تیک‌دا‌بوون نه‌وان جه‌ختیان له‌سه‌ر کوفه‌و به‌صره‌ ده‌ر‌کده‌وه، هه‌ردو‌لا چهند پیک‌د‌نیکیان دژ به‌یه‌کتر نه‌نجام‌داو نه‌نجامیکی باشیان نه‌بوو، به‌دریزایی سه‌رده‌می مو‌عاویه له‌گه‌ل توندوتیزی والیه‌کانیشیدا عیراق به‌ته‌واو دانهم‌ر‌کایه‌وه‌و نارامی نه‌گرت^۱.

ب- بزوتنه‌وه‌ی عه‌له‌ویه‌کان: ویزای مه‌ترسی خه‌واربیجه‌کان مو‌عاویه‌ به‌ره‌و رووی مه‌ترسیه‌کی تر بوویه‌وه‌ که‌ نه‌ویش له‌لایه‌نگرانی عه‌لی کوری نه‌بو تال‌بدا (عه‌له‌ویه‌کان) خو‌ی ده‌بینه‌وه‌ که‌له‌ کوفه‌و به‌صره‌دا بلا‌بوو‌بوونه‌وه، نه‌ویش به‌و بی‌یه‌ی عیراق ناو‌چه‌یه‌کی ناله‌باربوو له‌سه‌ر نیزامی نومه‌وی داو به‌پتی باری ناو‌خویییان نه‌بوایه‌ دانه‌ده‌مر‌کانه‌وه، بویه‌ به‌مه‌به‌ستی گوت‌رایه‌ل‌کردنیان به‌تون‌دی له‌روویاندا وه‌ستا، نه‌وان سیاسه‌تی نهرمی مو‌غیره‌ی کوری شو‌عه‌ی والی کوفه‌یان به‌هه‌ند وه‌ر‌گرت و چالاکی دژ به‌نیزامی خیلافه‌تیان ده‌ست پس‌کرد، ده‌ی به‌پتی به‌کاره‌ینانی هی‌زو توندیش سه‌خت بوو نه‌و به‌ره‌ه‌ل‌ستکاریه‌ سه‌ر‌کات بکرتست و نارامش و

^۱ الیعقوبی: ج ۲ ص ۱۲۴، ابن خیاط: ج ۱ ص ۱۸۸، الطبری: ج ۵ ص ۱۶۶، ۱۷۰-۱۷۱، ۱۷۳-۱۷۴، ۲۱۶، ۲۲۲، ۲۲۸، ۲۲۹، ۳۱۲-۳۱۳، فله‌رزن: الدولة‌ العربیة و سقوطها: ص ۵۸-۵۹.

ناسایش بهدی بهیتریت، بویه موعاویه له‌دوای کۆچی دوایی موغیره‌ی کوری شوعبه له‌سالی (۵۰/ك/۶۷۰ز) دا وێرای به‌صره کوفه‌شی دایه‌دهست (زیادی کوری نه‌یهی) نه‌و والیه‌ی سیاسه‌تیکی تووندی گرت‌ه‌بهر تا د‌و ده‌روونی عێراقیه‌کان ترسو بیم دایگرت و به‌رگری کاری عه‌له‌ویه‌کان لاوازبوو ده‌نگی نارزایی ته‌نها له‌(حجری کوری عه‌ددی) ه‌وه به‌رزبوویه‌وه، ده‌ی به‌له‌سێداره‌دان سزادرا^۱.

به‌یعه‌ت دانی جیگیرایه‌تی به‌یه‌زید:

به‌یعه‌ت دانی موعاویه به‌ خیلافه‌تی دوای خۆی بۆ یه‌زیدی کوری به‌یه‌کێک له‌و باسو خواسانه‌ داده‌نریت که‌زۆربه‌ی خه‌لکانی زیاتر هانداوه‌ تاله‌روویدا بوه‌ستن و په‌خته‌ی نارسته‌ بکه‌ن، چونکه‌ به‌و کاره‌ی له‌و رێزازه‌ لایدا که‌موسلمانان له‌سه‌رده‌می خیلافه‌تی نه‌بوه‌ که‌ه‌وه بۆ ده‌ست نیشان کردنی خه‌لیفه‌ی خۆیان گرتبوویانه‌ به‌ر^۲.

موعاویه ترسی له‌وه هه‌بوو نه‌و هه‌ولانه‌ی بۆ دامه‌زراندنی ده‌وله‌تی ئومه‌وی به‌گه‌ری خسته‌بون دابرمین، به‌تایه‌ت هه‌شتا ململانی به‌رده‌وامی نیوان ئومه‌وی و هاشمیه‌کان له‌گه‌رمه‌یدا بوو پێ‌ده‌چیت ده‌ست نیشانکردنی بۆ خیلافه‌ت له‌دوای خۆی هه‌موو کاندید کراویکی ئومه‌وی له‌بون بسپه‌رته‌وه، ده‌ی نه‌وانیش نه‌مه‌یان پێ‌ قبول نه‌بوو بۆیه‌ پێ‌ی وابوو ده‌بیت خیلافه‌ت له‌ئومه‌ویه‌کاندا به‌رته‌سک بیه‌ته‌وه بۆیه‌ له‌سالی (۵۶/ك/۶۷۶ز)^۳ و له‌گه‌ل نار‌ه‌زایی زۆربه‌ی که‌سایه‌تیه‌ حه‌جازیه‌کان و زۆربه‌ی ناوچه‌کاندا یه‌زیدی کوری خۆی هه‌لبه‌ژارد، له‌مه‌دا خه‌لکی شام پالپه‌شتیانکرد، نه‌و به‌لیزانی و ژیری خۆی توانی واله‌نه‌یارو نار‌ه‌زایان بکات تا دان به‌جیگیرایه‌تی یه‌زیددا بیتن، ته‌نها حسین کوری عه‌لی و عه‌بدو‌لای کوری زوبه‌یر نه‌بیت که‌ه‌وه‌ پازی نه‌بون^۴ موعاویه به‌م کاره‌ی پێ‌چه‌وانه‌ی نه‌و ر‌ه‌ه‌وه‌ بوو که‌ موسلمانان له‌ سه‌رده‌می راشیدیندا جی‌به‌جی‌یان ده‌کرد. به‌مه‌ش خیلافه‌ت له‌ خیلافه‌تیکی شوریایه‌وه‌ گۆرا بۆ پاشایه‌تیه‌کی میراتگری^۵.

سیاسه‌تی ده‌ره‌کی موعاویه:

^۱ ابن خیاط: ج ۱ ص ۱۹۵-۱۹۹، الطبری: ج ۵ ص ۲۵۳-۲۵۷، ابن الأثیر: ج ۳ ص ۲۰۷.

^۲ عبداللطیف: عبدالشافی: العالم الإسلامي في العصر الأموي: ص ۱۲۱.

^۳ خلیفه ابن خیاط: ج ۱ ص ۱۹۹.

^۴ ابن هبیه: الامامة والسياسة ج ۱ ص ۱۴۷-۱۵۴. نه‌م کتبه‌ی ساخته‌یه‌و دراوه‌ته‌ پال نیامی ابن قوته‌یه، بۆ به‌لگه‌ وه‌رگرتیش ب‌روانه‌: (الدولة الأموية) به‌رگی دووه‌می دکور علی محمود سلابی — وه‌رگرتیش—

^۵ حسن ابراهیم حسن: تاریخ الإسلام: ج ۱ ص ۲۸۴.

۱- بهر هی رۆژ هه لات: مو عاو یه له سیاسه تی ده ره ک سی خۆ ی دا چ مند بنه مایه کی جیل ی کۆ لینه وه بنه مایه کی چه سپاوی دانا، به لام سه ر ده مه که ی له چوار چی وه یه کی فراوان دا ف تو حاتی به خۆ ی مه وه نه دی، له گه ل نه وه ی مو سل مانان له ف تو حاتیان دا گه ی شته سن دو (کابو ل) ^۱ و (بو خارا) ^۲ یان فه ت ح کرد، مو عاو یه هه وتی دا له رۆژ هه لات دا ف تو حات به چه سپین یت و نه و بز و ته وه هه لگه را وانه له نا و بیات که ساته و ناسات له به شه جیا جیا کانی و ولات و له نه نجامی هه ستی ره گه ز به رستی و ده مار گ یری فار سه کاند ا سه ر یان هه لده دا.

ب- بهر هی رۆژ ناوا: له بهر هی رۆژ ناوا وه که مه به ستم و ولاتی شام و مصره به هزی نه وه له لایه که وه ده ول ته تی نی سلامی و ده ول ته تی بی ز نه تی در او سی و ها وس نور بو ون و له لایه کی تری شه وه بی ز نه تی هه کان به ر ده وام هه ره شه یان له ده وه لته تی نی سلامی ده کرد بۆ یه مو سل مانان به ره و رووی بی ز نه تی هه کان ده بو ونه وه فه زل و باشه ی نه مه ش به گشتی بۆ خه لافه تی نه وه ی به تاییه ت بۆ مو عاو یه ده گه ر پته وه که سیاسه تیک ی سه ر بازی خا وه ن نا مان چ و مه ش خه لای روونی دژ به ده وه لته تی بی ز نه تی دانا و هه لته ته کانی بۆ ه یرش کرد نه سه ر قو سه نه نیه ری کده خه ست، و یرای نه وه ی بۆ پارا سته ی ناو چه سه ر سنوری و که نارا وه نی سلامیه کان له شالاوی بی ز نه تی هه کان نی زامینکی چه سپاوی دامه ز راند که خۆ ی له دامه ز راندانی چه ند مه لیه ند یکی بهر گری کاری له ناو چه سه ر سنوره کاند او چه ند سه ر باز گه یه کی به ر ده وام له سه نگه رو قه لا و ر یره وه شا خا و یه کانی پ یش مه وه له سه ر سنوری بی ز نه تیدا ده بی نی وه نه مانه به (نه ور) سه ر سنور ناسرا بو ون نه م نی زامه بهر گری کاریه په ی وه ست بو و به نی زامینکی ه یر شه بری بهر گری کاری ها و به ش که به ز مستانه و ها وینه ده ناسران (الشواتی والصوائف) نه وانه چه ند هه لته تیک ی گه رۆ ک و کاتی ری کخرا و بو ون که به نا مان چی ده ستر گرن به سه ر قه لا گرن گه کان و نه نجامدانی چه ند هه لته تیک دژ به بی ز نه تی هه کان و ری گری کرد نیان له و کاته ی نیازی پ یش ره و ی بۆ نا و خاکی نی سلامیان هیه نه نجام ده دران، مو عاو یه بۆ به یر کرد نی قه لا سه ر سنور یه کان سو مه ی سات و مه لته ی له مه ر ته می ج مزی ره و زه به ره فه ت ح کرد و چه ند قه لایه کی تری شی نو ی کرده وه ^۳.

^۱ خاکی کابول له نیتوان هیندو سجنستان دایه و له سه ر سنوره کانی له خوارستان بو، الحموی: ج ۴ ص ۴۲۶.

^۲ له گه ره ترین شاره کانی نه و دیو رووباره، دوو رۆژ له رووباری جهمیون دورره بنکهی پاشای ساسانی بو، الحموی: ج ۱ ص ۳۵۳.

^۳ البلاذری: فتوح البلدان: ص ۱۸۸-۱۸۹، زه لته ره: شاریکه له نیتوان مه لته و سو مه ی سات و هه ده ی له بهر هی و ولاتی رۆ مه ره. الحموی: ج ۳ ص ۱۳۰-۱۳۱.

معاویہ بؤ زال بون به سہر بیزہ تیبہ کان لہ دہہ یاداو دورور خستہ و ہیان لہ کہ نار اوہ کان دہریاوانی نیسلامی دامہ زرانہ ہیژی دہریایی نیسلامیش و ہک نامادہ سازی بؤ گہمارژدانی قوستہ نتیبہ کہ نامانجیکی سہرہ کی سیاستی خہلیفہ بوو زنجیرہ ہلہ مہ تیکی جی بہ جی کرد.

موسلمانان دوو جار پایتہختی بیزہ نتیان گہمارژدا، یہ کہم لہ سالی (۶۴۹/ک ۶۶۹ز) و دووہم لہ سالی (۵۴/ک ۶۷۴ز) و تا سالی (۶۰/ک ۶۸۰ز) بہر دہوام بوو، بہ لام لہ بہر بتہوی و سہختی شوراکانی و لہ بہر چہند ہؤ کاریکی سرورشتی کئہو کات توشی ہمدورو ہلہ مہ تہ کہ بوون موسلمانان نہیان توانی بچنہ ناوی^۱.

باشان معاویہ بینی بہ ہوی نہو بارو دؤخہی کہ پیددا تیدہ بہریت پیوستی بہ ناگرہ بستیکی دوروردریژ لہ گہل بیزہ نتیہ کاندا ہدیہ لہ نہ نجامی لیدوان و گفتو گوی سیاسی نیوان بہرہی نیسلامی و بہرہی بیزہ نتیہا برپاردر:

● معاویہ بہبری سئ ہزار پارچہ زیرو پئنج دیل و پئنج ائسپ سہرانہیہ کی سالانہ بدات بہ بیزہ نتیہ کان.

● ناگرہ بستہ کہ ماوہی سی سال بہر دہوام بیت^۲.

ج- بہرہی باکوری نہ فریقا: معاویہ لہ سالی (۶۴۹/ک ۶۶۹ز) دا عوقبہی کوری نافعہی لہ سہر نہ فریقا دہ بیتیشان کرد، نہویش چالاکی خوی بہ فہم تکر دنی ناوچہ گرنگہ کانی رؤژ ناوای نزم (تونس) و ہک (ودان، فزان، خاور، غدامس)^۳ دہستیکردو نہ خشہیہ کی پتہوو توندوتؤلی جی بہ جی کرد کہ خوی لہ پیکھتانی چہند پاریز گہیہ کی سہر بازی لہ شارو ناوچہ فہم تکر اوہ کان و بہ نامانجی پاراستی دہستکھوتہ کانی فتوحات دہ بینہوہ، لہ سالی دواتریشدا بہ نامانجی دامہ زرانندی بنکہیہ کی دہر جوونی نیسلامی لہ باکوری نہ فریقادا نہ خشہ کیشا تابیتہ ہتیمایہ ک بؤ دہ سلاتی نہو ہہریمانہی کہ پالہشتی چہ سپاویان ہدیہ.

لہ سالی (۵۵/ک ۶۷۵ز) دا معاویہ بہ ہوی سیاستی رقی عوقبہ بہرامبہر بہر بہرہ کان عوقبہی لابردو لہ شویتیدا نہ بولموا جیری دیناری نہ نساری دانا کہ ہولتہ سہر بازیہ کانی خوی لہ سہر دزایہ تہی

^۱ ابن خیاط: ج ۱ ص ۱۹۷، ابن الأثیر: ج ۳ ص ۵۶-۵۷، ۹۱، لويس، أرشبالد: القری البحریة والتجاریة فی حوض البحر المتوسط: ص ۹۶.

^۲ Arabes contre constantinople dans l'histoire et dans la legenej. A ۱۹۲۶ pp ۳۶-۸۰ canard: L'Expeditions des.

^۳ ابن عبدالحکم: فتح مصر وأفريقيا: ص ۲۶۴.

بوونی بیزهنتی له ناوچه کهدا جهخت ده کردهوه، بۆ راکیشانی بهر بهر هه کانیس سیاسهتیکی نههمی گرت بهر، پاشان به ناراسته‌ی رۆژئاوای ناوه‌راست (جهزائیر) دهستی به بزوتنه‌وه‌ی فتوحات کردو له‌و ناوچه‌یه‌دا له گه‌ل بهر بهر هه کاندایه‌ی (کوسه‌یله) له تیلیمان^۱ پیکیدا داو به سه‌ریدا هه‌ر کهوت و به‌دیلیگرت. نه‌و موهاجیر هه‌لسو کهوتیکی نه‌روم جوانی له گه‌لدا ئه‌نجامدا به‌لکو موسلمان بیته، کوسه‌یله‌ش له گه‌ل گه‌له‌که‌یدا موسلمان بوون^۲ له‌سالی (۶۲۲/ک/۶۸۲ز) دا یه‌زیدی کوری موعاویه نه‌بو له موهاجیری لا بر دو عوقبه‌ی کوری نافعی گه‌یایه‌وه بۆ باکوری نه‌فیر قیا^۳.

سیاسهتی کارگه‌یری موعاویه:

کارگه‌یری یان نه‌وه‌ی به‌دیوانه‌کان ناسراوه له سه‌رده‌می موعاویه‌دا گه‌شه‌سهندیکی په‌یوه‌ست له گه‌ل نه‌و گۆرانه‌ی به‌خۆ په‌یوه‌ دی که به سه‌ر نیزامی فه‌رمانه‌ر ه‌وایدا هات، نه‌و درێزه‌ی به‌و بازنه‌ی کارگه‌یره‌دا که عومه‌ری کوری خه‌تاب دهستی پیکرد به‌لام نه‌یگه‌یانده‌ شیوه‌ی کۆتایی خزی^۴. له‌راستیدا هه‌ولته‌کانی موعاویه له‌ دوو دامه‌زراره‌وه هه‌لده‌قولان دیوانی مۆر و دیوانی پۆسته، له‌کاتێکدا موسلمانان دیوانی سه‌ربازی دیوانی خه‌راج و دیوانی نامه‌به‌ریان ده‌ناسی موعاویه پشته به‌چهند که‌سیکی مه‌سیحی به‌ست که‌له‌ کارگه‌یری بیزه‌نتیدا کاریان کرد بوو، وه‌ک سه‌ر جۆنی کوری مه‌نصور و مه‌نصور ی کوری^۵.

کۆچی دوا یی موعاویه:

له‌مانگی (ره‌جه‌بی سالی ۶۰/ک/مانگی نیسانی سالی ۶۸۰ز) و له‌ئه‌نجامی نه‌خۆشه‌کدا که‌توشی بوو موعاویه کۆچی دوا یی کرد له‌گه‌وره‌ترین ده‌ر کهوتی چوار سه‌ر کرده‌بوون که‌به‌رتی بوون له‌ عه‌بدو لای کوری زوبه‌یرو حسینی کوری عه‌لی و عه‌بدو لای کوری عومه‌رو عه‌بدو لای هه‌مانی کوری نه‌بو به‌ کر^۶.

^۱ تیلیمان: له‌مه‌غریب دوشاری دراوستی شوره‌دارن که‌ماوه‌ی به‌ردوه‌شاندنیک ئیوانیه. الحموی: ج ۲ ص ۴۴.

^۲ البلاذری: ص ۲۳۰، حسین مؤنس: تاریخ و حضارته من قبیل الفتح الإسلامی الی الغزو المغولی: ج ۱ ص ۹۱.

^۳ البلاذری: ص ۲۳۰.

^۴ بیضون إبراهیم: ملامح التيارات السياسية في القرن الأول الهجري ص ۱۵۱.

^۵ حلاق حسان: دراسات في تاریخ الحضارة الإسلامية، ص ۳۴.

^۶ الدینوری: ص ۱۷۲.

یهزیدی کوری موعاویه (۶۰-۶۴ک/۶۸۰-۶۸۲ز)

بهیعت دان به یهزید:

له دوای مردنی موعاویه خه لکی بهیعتیان به یهزید دا له کاتیکدا هه ریه که له حسینی کوری
عهلی و عهبدولای کوری زوبهیر له حیحاز بهیعتیان پی نه دا^۱ یهزید له ده وله تیکی بهر فراوان و
ده وله مندو پیکوه به سزای سیاسیدا خه لافه تی گرته ده ست و بو توندو تولکردنی هه ولتیکی وای
نه خسته گهر، به بی نه وهی واز له ناره زوه کانی بهیعت ده سه لاتی وهر گرت بر وای و ابو
کار و باره کان به بی خواستی خوی بهر پیره ده چیت بی و ابو له سر هه موان پیوسته گو پرایه تی
بن.

بو داوه سیاسییه ناو خوییه کانی سه رده می یهزید:

• چه ره سه ری که ره لا: یهزید له ماوهی ده سه لاتی دا به ره و رووی سی با سو خواستی ته و او
مه تر سیدار بوویه وه، که به که میان ده رچوونی حسینی کوری عهلی بو دو وه میان ده رچوونی
خه لکی مه دینه بو، وه سی یه م راپه رینی عهبدولای کوری زوبهیر بو له مه که که.
هه ره که یهزید خه لافه تی گرته ده ست نه مه گورزیکی کوشنده و توندبو له رووی خه لکی عیرا قدا
که به ده ست نازاری توندی رۆزانی موعاویه وه ده یان نا لاند پاشان بیستیان که حسین بهیعتی به یهزید
نه دا وه توندی تووره یی وای نومه وی له کوفه (نوعمانی کوری به شیر) هانی دان تابانگه واز بو
پیکه پتانی به ره کی به ره له ستکار بکه ن، پاشان دا وایان له حسین کرد تاییت بو کوفه و بهیعتی
پی یه دن، هه ره ها هه لو یستی سیاسی خویان ده ست نیشان کرد که نه ویش لا بردنی یهزیدو دان نه نان
بو بو نه نزامه میراتگریه ی که له دوای را که بانندی خه لافه تی یهزید چه سپاو هاته دی^۲.
ده رونی حسین به ره و نه وه بو که به ده م بانگه وازه وه بجیت، به لام بی و باش بو لیان بوه ستیت،
بو یه موسلیمی کوری عوقه بلی ناموزای خوی نارد بو کوفه تاخوی له راستی ههستی خه لکه که ی
وورد بیته وه و راستی بارود و خه که وه برگریت^۳.

موسلیم له گه ل نه وهی له (مانگی شه والی سالی ۶۰ک/ مانگی تمموزی سالی ۶۸۰ز) دا گه یشته
کوفه به گه ره موگوری پیتشوازی لیکرا و دوانزه هه زار یان ده لئین هه زده هه زار کمس سویتدی

^۱ الدیوری: ص ۱۷۲.

^۲ که ره لا: ده که ویته به ره ی ووشکانی کوفه، الحموی: ج ۴ ص ۴۴۵.

^۳ الدیوری: ص ۱۷۲، ابن قتیبة: ج ۲ ص ۴.

^۴ الطبری: ج ۵ ص ۳۵۳.

دلسۆزى خۇيان بۇ حسين خوارد تانموى متمانى بەخەلگى كوفە پەيدا كىردو بەيەتى بۇ حسين لى
وەرگرتن و نامەه كى بۇ مەككە ناردو تيايدا هانى حسىنى دا تابه پەله بىت بۇ كوفە^۱.

لەو كاتەدا دەسلەتتى نومموى بزواو نوعمانى كورپ بەشیری لابر دو عبدولای كورپ زیادى
توندوتیزی وەك والى كوفە دانا ، ویزای نەوى بەصرەشى دایە دەست ، نەویش بەرھەتستكارىه كەى
لەناو بردو موسلىمى كورپ عوقەیل و هانىشى كورپ عوروهیشى كوشت ، كەخۆى میواندارى كرد^۲.
حسەین لە گەل نەوى كە نامەى ناموزاكەى بىن گەپشت مەككەى بەرەو كوفە بەجى هیشت و
ھاوەلانگى كەمیشى لە گەلدا بوو ، ھەرچەندە ژمارەيەك لە گەورە كەسایەتیه نىسلامیەكان
ناموزگاریان كرد تا نەچىت بە دەم بانگەوازە كەوہ چونكە لە عىراقدا هیشتا دەسلەت نومموىه ویزای
نەوى خەلكە كەشى گەلگىن ناپاكى دەنوین و لەموشدا پىشەیان ھەبە^۳.

لەو نۆھەندەدا چەند رىتمایەك لە دیمەشقەوہ بۇ عوبەيدولای ھاتن كە پىشان دەوت تا حسەین
دەست بە جەنگ نەكات نەو جەنگى لە گەلدا نەجما نەدات^۴ ، كاتى كاروانە كەى حسەین گەپشتە
كەربەلا عومەرى كورپ سەعدى كورپ نەبى وەقاص بە ھىزىكى سەربازىوہو لە گەل چەند
فەرمانىكى تونددا بۇ بەكلا كوردنموى بارە كە بەرەو روى وەستا ، حسەین رىتمایەكانى والى
بىن گەپشت كە دەبوت دەبىت بەيەت بە یەزید بەدات ، نەویش بە كىك لەم پىشەيارانەى بۇ عومەر
خستە روو :

– يان بگەرپتەوہ بۇ نەو شوپتەى لىوہى ھاتوہ.

– يان دەست بختە ناو دەستى یەزیدو باسو خواسى خۆى بۇ بختە روو و راي یەزیدى لەسەر
وہر بگرت.

– يان رىئى بىن بەدات بچىت بۇ بە كىك لەسەر سنوورە دوورەكان تا لەوئى جیھاد بكات^۵.
بەلام والى دەبوت دەبىت بەبى ھىچ كۆت و مەرجىك خۆى بەدات بەدەستەوہ يان لە گەلیدا
دەجەنگىت ، نىز ھىچ دەرفەتىك بۇ چارەسەرىكى تر نەبە. لە(دەى موحەرمى سالى ۶۱ك/ مانگى
تشرىنى يەكەمى سالى ۶۸۰ز)دا نەوى چاوەروان دەكرا و كۆپر نەبوو روویدا ، پاش جەنگىكى

^۱ الطبري: ج ۵ ص ۳۴۷، ابن الأثير: ج ۳ ص ۱۴۴، بەراردى بکەبە ابن قتيبة: ج ۲ ص ۵.

^۲ الديبوري: ص ۱۷۶-۱۸۰.

^۳ الطبري: ج ۵ ص ۳۸۲-۳۸۴، ابن الأثير: ج ۳ ص ۱۴۵-۱۴۹.

^۴ الديبوري: ص ۱۸۳.

^۵ الطبري: ج ۵ ص ۳۸۹.

ناهارسنگ حسین - رَهزای خَوای لیبیت - له گهل حهفتاو دوو شویتکمو تهیدا شه هیدبوو^۱. یهزید به شهید کردنی حسین - رَهزای خَوای لیبیت - بیزارو ناره حهت بوو، به لَلام لهوه دلتیا بوو که رکه برینکی سامناکی هاشمی نهماوه، بویه سزای والیه که ی خوی نه دا که له فهرمانی دهرچوو، به ممش ساکاری بیرباری خوی نیشاندا.

• **دهرچوونی خهلکی مه دینه، رووداوی (الحره):** چهرمه سهری که به لا گورزیک بوو بز نهو خهلکه ی شام که بهو گزرا نهی مو عاویه - رَهزای خَوای لیبیت - له رپیازی دهسه لاتدا دایهینا نارازی بوون، له نهنجامی نه مه دا گه شه سهندنی سیاسی روویدا هر نه ممش بوو جهنگی نیوان نهوان و نیوان نیزامی نوموی هلگیرساند، حیحازه کان له کزره کاناندا هیتده قسه یان له سهر نهوه ده کرد که بهزید له ناینی خوا دوورده که ویتسه وه تاوای لیها ت لابرندی یهزید بووبه پیوستی و خهلکی مه دینه له دهسه لاتی دهرچوون، یهزید له سه ره تادا به هیمنی و دانایی به ره و رووی نهو هل نویسته بووبه وه، به لَلام توندبوونی هیزشی ره خنه ی راشکاوانه ی دژ به خه لیفه که به ره دوام له چالا کیدابوو و گه شسته بریندار کردنی که سایه تی یهزید و تانه دان له ره و شت و ناکاری و به دوا ی نهو شدا هاتی شه پزلیکی تو ره یی به رووی نوموه یه کانداه گشتی و به فرمانی لابرندی یهزیدو به یعمتدان به عه بدولای کوری حهنزه له کزتایی هات، نه م هموالانه یهزیدیان هاندا تابزاوتی سهربازی نهنجام بدات و ههلمه تینکی سهربازی به سهر کردایه تی موسلیمی کوری عوقبه ی موری ناروو دوا ی جهنگی (الحره) له مانگی (ذی الحجه) ی سالی (۶۳۰ ک/مانگی نابی سالی ۶۸۳ ز) دا توانی خهلکی مه دینه ملکه چ بکات^۱.

• **بزوتنه وه که ی عه بدولای کوری زوبه یر - رَهزای خَوای لیبیت -:** بزوتنه وه که ی عه بدولای کوری زوبه یر به درپزه پیده ری دهرچوونی خهلکی مه دینه داده نریت، عه بدولای کوری زوبه یر رووداوی که به لاو دهرچوونی خهلکی مه دینه وه نهو بزوشایه ی سیاسی و سهر کردایه تیه ی به ههند و هرگرت کله دوا ی مردنی مو عاویه هاتبووبه دی و نهو زیان و خراپه تونده ی یهزیدیشی بزوسر جهانی ئیسلامی به ههند و هرگرت تاسهر کردایه تی بزوتنه وه یه کی چه کداری دژ به نوموه یه کان له مه که موه بکات و خهلکی تو هاممو حیحاز بیتجگه له عه بدولای کوری عه باس و

^۱ ابن قتیبه: ج ۲ ص ۱۸۴-۱۸۵، الطبری: ج ۵ ص ۳۸۹-۳۹۰، ۴۰۰.

^۲ الطبری: ج ۵ ص ۴۷۹، ۴۸۷-۴۹۱، ابن کثیر: ج ۸ ص ۲۱۵-۲۱۶.

محمدی کوری حنیفه بهیعتیان پیدا، پاشان کاربه دهستانی یهزیدی له مه ککهو مه دینه دا
دهر کرد^۱.

یهزید له سهه رتادا ههولیدا له گه ل ئین زوبهیر لیک تیگه بشتی هه بیت، به لام له نه بجمی
سوربوونی ئین زوبهیر له سهه هه لویستی له مه سه له ی خیلافه تدا نه گه بشته نه بجم، نهوکات یهزید
به سهه کردایه تی موسلیمی کوری عوقبه ی موری شالاوینکی سه ربازی نارد تاملکه چی بکات، به لام
موسلیم له رینگه دا نه خو شکهوت و مرد نیجا حسینی کوری نومهیر سهه کردایه تی گرتنه دهست و
به ره و مه ککه دریزه ی به کشان داو گه مارزی دا، هه واتی راگه یاندنی مردنی یهزید له کاتی
گه مارزدا نه که دا گه بشت و حسین ناچار بوو گه مارز له سهه مه ککه لابات و گه رایه وه بو دیمه شق، نه مه
له دوا ی نه وه ی نه یوانی له گه ل ئین زوبهیر دا بگاته لیک تیگه بشتن^۲.

۲- **پووداوه سیاسییه دهره کیه کانی سهه رده می یهزید:** له سهه رده می یهزیدا له بازنه ی سیاسی
دهره کیدا پووداوینکی وا رووی نه دا که جی ی باس بیت به ته نه نا نه وه نه بیت که له به ره ی
نه فریقیاوه روویداو چهند گه شه سه ندنیک ی بهرچار روویاندا که خوی ده بینه وه له گیرانه وه ی
عوقبه ی کوری نافع بو والیه تی و دهست کردنه وه به بزوتنه وه ی جهاد، عوقبه شاری (تاهرت)^۳
ی فه تح کرد و گه بشته (طنجه)^۴، پیش نه وه ی له جهنگی (تهوده) ی دژ به بهر به ره کان
به سهه کردایه تی کوسه یله له کو تاییه کانی سالی ۶۴/ک ۶۸۴ز دا شهید بیت^۵. شیایو ی باسه
کوسه یله به هزی سیاسی توندی عوقبه وه له دژی موسلمانان هه لگه رایه وه.

۳- **مردنی یهزید:** یهزیدی کوری موعاویه^۱ له چوارده ی مانگی ره یهولشه وه لی سالی ۶۴/ک
مانگی تشرینی دووه می سالی ۶۸۳ز دا کوچی دوا ی کرد^۶.

^۱ الدینوری: ص ۱۹۶.

^۲ الطبری: ج ۵ ص ۴۹۶-۴۹۷، ۵۰۲.

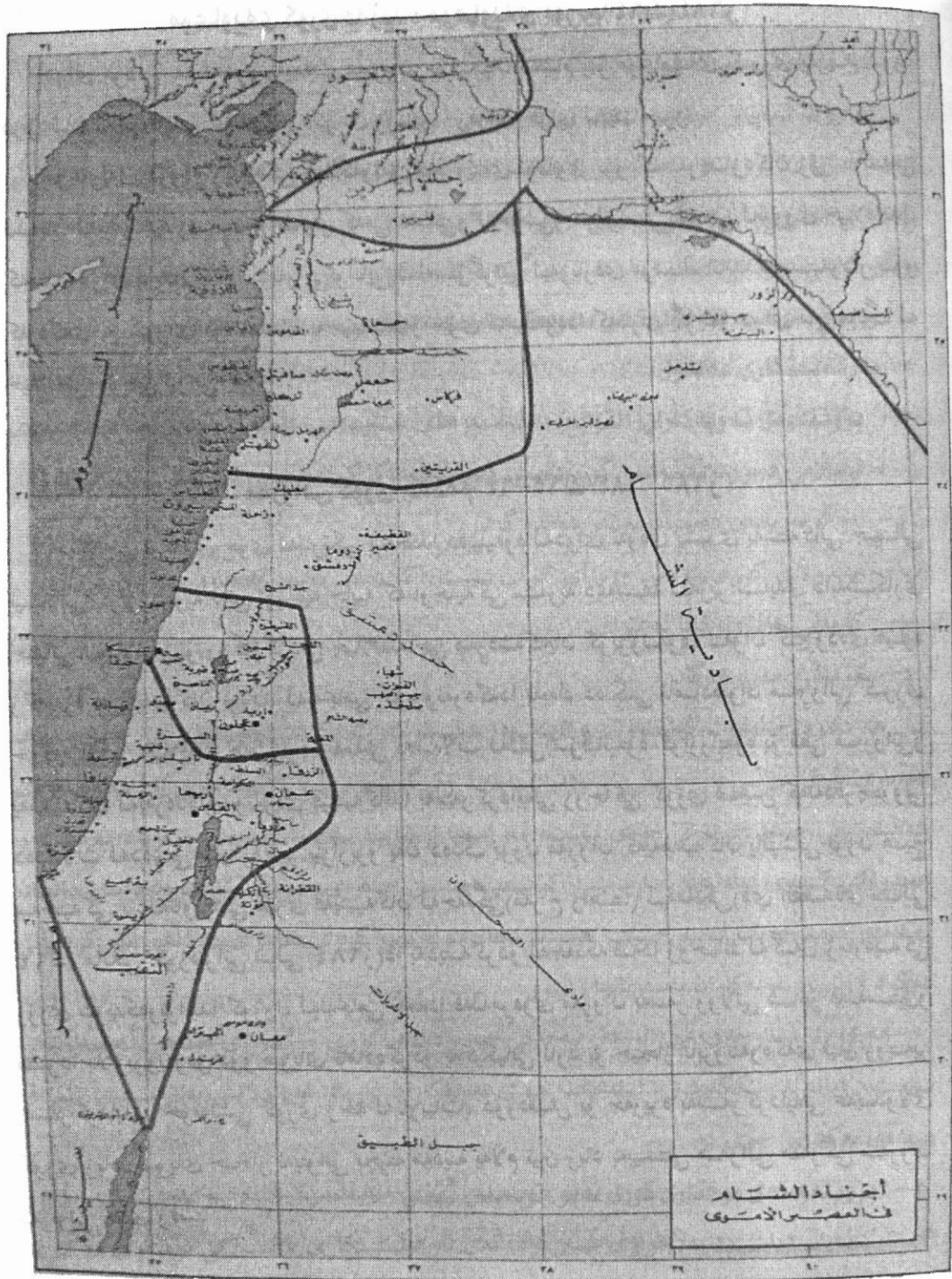
^۳ ناوی دوو شاری روو به رووی یه که له بوهری مغرب که شهش قوناغ له (المسیله) دووره له نتوان تیلیمان و
قه لای بهی حماد دایه. الحموی: ج ۲ ص ۷.

^۴ طنجه: شاریکه له سهه که نارای ده رای مغرب له بهرام بهر دورگه ی (الخضراء) الحموی: ج ۴ ص ۴۳.

^۵ رای نه هلی سونه و جهامعه له سهه یهزیدی کوری موعاویه نه وه یه که خو شمان نه ویت و نه فرینشی لینا که ی-
وهر گتیر-.

^۶ ابن عبدالحکم: ص ۲۶۷، ابن عذاری المراكشي: البيان المغرب في أخبار الأندلس والمغرب ص ۲۳-۳۰.

^۷ الطبری: ج ۶ ص ۴۹۹.

نه خشه سهردهمی نومهوی

موعاویہی کوری یه زید: موعاویہی دووم (۶۶۴/ك-۶۸۴ز)

دوای مردنی یزید دوو بیدعت همبون: یه کینکیان له‌شام بۆ موعاویہی کوری یزید بوو، دووهمیان له‌حیجاز بۆ عبدالولای کوری زوبیر - ره‌زای خوای لیبیت- بوو. موعاویہی دووم وینه‌یه‌کی هملکومتو کم وینه‌ی نومو‌ی بوو کسمرچاوه‌کان زۆر به‌کمی قسه‌یان له‌سەر هیناوه، نهمش له‌بهر کمی تهمنی و نه‌خۆشی و هملتیستی تایه‌تی له‌رووی خیلافه‌تدا، کممیک دوای به‌یعه‌تپیدانی له‌بهر بی‌توانایی له‌نه‌ستۆگرتنی له‌مبارهی موسلماناندا ده‌ستبردار بوو کاره‌که‌ی بۆ شو‌رای موسلمانان به‌جیه‌پشت و خۆی له‌ماله‌وه‌دا کهناری گرت و دوای سی مانگ له‌خیلافه‌تی کۆچی دوایی کرد^۱.

مه‌روانی کوری چه‌که‌م (۶۶-۶۵/ك-۶۸۵-۶۸۵ز)

خیلافه‌تی نومو‌ی خۆی له‌باریک‌ی سه‌ختدا ده‌بینه‌وه له‌دوای نه‌وه‌ی پشویی به‌شه‌کانی جیهانی نیسلا‌می گرت‌وه بۆیه به‌نی نومه‌یه‌ جاییه که‌ناوچه‌یه‌کی سه‌ربه دیمه‌شقه له‌ژیر سایه‌ی دابه‌شکاری جیهانی نیسلا‌میدا بۆ رزگار کردنی خیلافه‌ته‌ جی هه‌ره‌شه‌که‌یان کۆبوونه‌وه، نه‌وان گیرۆده‌ی هینه رکه‌به‌ره هۆزایه‌تیه‌کان بوون، له‌نه‌نجامی کۆبوونه‌وه که‌دا به‌یه‌ک ده‌نگی ناماده‌بوان مه‌روانی کوری چه‌که‌میان بۆ خیلافه‌ت هملتیاردا، به‌مش ده‌سه‌لات له‌لقی سؤفیانیه‌وه گوازارایه‌وه بۆ لقی مه‌روانی و یه‌مه‌نیه‌کان له‌به‌ره‌نگار بوونه‌وه‌ی قه‌سیه‌کاندا به‌سه‌ر کردایه‌تی زوحاکی کوری قه‌یس که‌به‌ده‌رچوونی ده‌سه‌لات له‌ده‌ستی نین زوبیر بیزاربوو یه‌ک ده‌نگ بوون مه‌روان که‌یه‌مه‌نیه‌کان پالپشتی بوون هیچ سه‌خته‌کی بۆ له‌ناو‌بردنی هیزی قه‌سیه‌کان له‌جه‌نگی (مه‌رج راهط) له‌مانگی (ذي القعدة‌ی سالی ۶۴/ك) مانگی حوزه‌یرانی سالی ۶۸۴ز) دا به‌دینه‌کردو له‌جه‌نگه‌که‌دا زوحاکی له‌گه‌ل ژماره‌یه‌کی زۆری شوینک‌ه‌توانیدا کوژرا، له‌نه‌نجامی نهمه‌دا قه‌له‌مه‌رو‌ی مه‌روان به‌سه‌ر وولانی شام و فه‌له‌ستین و مصردا بلاو‌بوویه‌وه دوو سوپای ناماده‌کردو یه‌کینکیانی نارد بۆ حیجاز تا‌به‌رتنه‌وه‌که‌ی نین زوبیر به‌سه‌ر کردایه‌تی حوبه‌یشی کوری و لجه له‌ناو‌بیات، دووهمیش بۆ جه‌زیره به‌سه‌ر کردایه‌تی عبدالولای کوری زیاد، سوپای حیجاز نه‌یتوانی به‌جینه‌مه‌دینه به‌لام نین زیاد به‌بیستی هه‌موانی مه‌رگی مه‌روان له‌زاوتی خۆی وه‌ستا^۲.

^۱ ههمان سه‌رچاوه: ص ۵۰۱.

^۲ ههمان سه‌رچاوه ص ۵۳۵، ۶۱۱، ابن الأثیر: ج ۳ ص ۲۷۳-۲۷۴.

عبدالوله ليكي كوري مهروان (٦٥-٨٦ك/٦٨٥-٧٠٥ز)

گرتنه دهستی خيلافه تي عبدالوله ليك:

مهروان له پيش مردنيدا به يعه تي خيلافه تي له دوای خوئی به عبدالوله ليكي كوري و دواتر عبدالوله عزیزی كوري دا، جا عبدالوله ليك له ژیر سایه دابه شكاری جیهانی نیسلا می و له (مانگی رهمزانی سالی ٦٥ك/مانگی نیسانی سالی ٦٨٥ز) دا خيلافه تي گرتنه دهست و چاوی خسته سهر رزگار كردنی دهولته تي نوموی له پشوی و گپړانه وی په كپوون بؤ موسلمانان^١.

پووداوه سیاسیه ناو خویه كانی سهرده می عبدالوله ليك:

بهره لستكاری عه له وی:

١- بزوتنه وی ته ویه كاران (التوابین): له سهره تا سهرده می عبدالوله ليكدا چوار دهسته ی

نیسلا می هه بون كهله سهر گرتنه دهستی ده سولات ناكوكیان هه بوو، نوانیش بریتی بوون له:

أ- نهو نوموویانه ی دهستیان به سهر شامدا گرتبوو.

ب- عبدالولای كوري زوبهیر - رهزای خوای لیبت - كه دهستی به سهر حجازو عیرا قدا گرتبوو.

ج- كز مهلی علمویه كان له عیراق.

د- كز مهلی خمواریچه كان.

ههرده بوو خلیفه له گال نهو باره تایه تدها ههلسوكهوت بكات، هه ندیک له علمویه كان ناله باری باری سیاسی ناو جیهانی نیسلامیان به هه ند وهر گرت و بریاراندا به نامانجی توله سهندنه وی شهید بوونی حسین - رهزای خوای لیبت - لهو سوپا نوموویه بدهن كه به رهو جهزیره ده چیت و عبدالولای كوري زیادیان به بهرپرسی كوشتنی حسین - رهزای خوای لیبت - داده ناو دانیان به كه مته رخمی خویان له سهر خستنی حسیندا دهن، سوله یانی كوري صه دری خوزاعی سهر كر دایه تی ده كرد و ه ناوی تهویه كاران به سهریاندا زالتبوو.

ههر دوولا له ناوچه ی (عين الوردة) له خاكي جهزیره له باكوري روظنواوی صه فین له جه نگیكي سهخت و زیاناویدا پنگه پشتنو له نه نجامدا هیزی تهویه كاران دارماو عبدالولایش به ناراسته ی عیراق دریزه ی به كشانی خوئی دا^٢.

٢- بزوتنه وه كه ی موختاری كوري نه بو عوبه یندی ثقفي: تایه تهنندی نه م بزوتنه وه یه له وه دابرو كهله پال دیدی ده سولاتخوازی سهركرده كه ی به ره له لستكاری ده سولاتی نوموی ده كردو

^١ هه مان سهر چاره ص ٥٣٥، ٦١١، ابن الأثیر: ج ٣ ص ٢٧٣-٢٧٤.

^٢ هه مان سهر چاره: ج ٥ ص ٥٩٦-٦٠٥.

دروشی شیعه‌گرای بمرز کردبوویه، له‌روانگی نهو دوو دیدهوه موختار که‌وته بزوات و توانی عه‌لویه‌کان بۆلای خۆی رابکیشیت و دوای سرکه‌وتن به‌سر سوپای والی عه‌بدولای کوری موته‌دا بچینه کوفه^۱.

شتیکی رونه که‌سه‌ختی راستی رینی موختار له‌دوای ده‌ستگرتن به‌سر کوفه‌دا ده‌رکه‌وتن، چونکه بزوتنه‌وه‌که‌ی له‌کرۆکدا پیناوه‌کانی به‌رده‌وامی هه‌لنه‌گرتبوو، پارێزگاری کردنی ده‌سه‌لاتیش مه‌ترسی گه‌لیکی ناوخۆی له‌گه‌ل‌دایه‌و قوناغ به‌قوناغ و به‌ره‌به‌ره به‌ریه‌ک که‌وتنی عه‌لموی له‌پشته‌وه‌بوو، هه‌روه‌ک خه‌لکی کوفه جگه‌له عه‌لویه‌کان له‌روویدا وه‌ستان چه‌ند مه‌ترسیه‌کی ده‌ره‌کیش که‌خۆیان له‌مه‌ترسی ئیبن زوبه‌یرو مه‌ترسی سوپای نوموی دا که‌به‌نا‌راسته‌ی عێراق ده‌کشا ده‌بییه‌وه هه‌رچه‌نده نه‌و توانی له‌(ده‌ی موحه‌ره‌می سالی ۶۷ک/شه‌شی نابی سالی ۶۸۶ز)دا له‌(خازر)^۲ سوپای نوموی تیکبشکینیت و عه‌به‌دولای کوری زیادی سرکه‌ده‌ی له‌گه‌ل حوصه‌ینی کوری نومویردا بکوژیت، به‌لام له‌به‌رده‌م موصه‌بی کوری زوبه‌یردا شگکستی خواردو موصه‌ب له‌جهنگی(مه‌زار) له‌نیوان واست و به‌صره(له‌نیوه‌ی سالی ۶۷ک/سه‌ره‌تا‌کانی سالی ۶۸۷ز)دا بزوتنه‌وه‌که‌ی له‌ناو‌بردو موختار له‌کوفه کوژراو موصه‌ب ده‌ستی به‌سر کوفه‌دا گرت^۳.

۳- بزوتنه‌وه‌که‌ی عه‌بدولای کوری زوبه‌یر: نه‌مانی موختاری ثقفی بوویه هۆی نه‌وه‌ی رکه‌به‌ری له‌سر رێه‌رایه‌تی جیهانی ئیسلامی له‌نیوان عه‌بدولمه‌لیکی کوری مه‌روان و عه‌بدولای کوری زوبه‌یردا به‌رتسک بیته‌وه، خه‌لیفه‌ی نوموی زانی که‌تونای نه‌باره‌که‌ی له‌عێراقدا په‌نگی خواردوه و له‌ناو‌بردنی له‌و هه‌ریمه‌دا ده‌بیته‌هۆی بنه‌مای روخاندنی ته‌وای نیزانی زوبه‌یری، چونکه پیناوه‌کانی به‌ره‌نگار بوونه‌وه‌ی له‌حیجازدا زۆرێک له‌بنه‌ماکانی خۆی له‌ده‌سه‌دا‌بوو بۆیه به‌سوپایه‌کی گه‌وره‌وه به‌ره‌و عێراق چوو موصه‌بی کوری زوبه‌یریش له‌کوفه‌وه به‌ره‌و باکور بۆ رێ لیگرتنی که‌وته رێ هه‌ردوو سوپا له‌سه‌ر رووباری دوجهیل له‌(دیر الجاثلیق) له‌مه‌سه‌که‌ن له‌مانگی جه‌ماد ناخری سالی ۷۲ک/تشرینی دووه‌می سالی ۶۹۱ز و له‌جهنگیکی سه‌ختدا پیکان‌دا‌دا و له‌ئه‌نجام‌دا سوپای نوموی سرکه‌وت و موصه‌ب له‌جهنگه‌که‌دا کوژراو عه‌بدولمه‌لیک چوویه ناو کوفه^۴.

^۱ الدینوری: ص ۲۹۲.

^۲ خازر: رووباریکه له‌نیوان هه‌ولێرو موصل دواتر له‌نیوان زانی گه‌وره‌و موصلدا. الحموی: ج ۲ ص ۳۳۷.

^۳ الدینوری: ص ۳۰۸، الطبری: ج ۶ ص ۱۰۵-۱۰۷.

^۴ الدینوری: ص ۳۱۱، المسعودی: ج ۳ ص ۱۰۹.

خەلیفە عەبدولمەلیك نەوەستا تابەرەھەمی سەرکۆتەكەى كۆبكاتەووە بەپەلە سوپایەكى بەسەر كۆرایەتى حەججى كۆرى یوسفى سەقەفى نارد بۆ حىجازو توانى لە (مانگى جەمادىلئولای سالى ٧٣٣/نەیلولى سالى ٦٩٢ز) ١٥ ئىبن زوبەیر لەناو بیات^١ بەمەیش خىلافەتى ئىبن زوبەیر كۆتایى پىتەات و حىجاز ملكەچى عەبدولمەلیك بوو و سەرلەنۆى جىھانى ئىسلامى لەژێر سەر كۆرایەتى عەبدولمەلیكدا یەكى گرتەو.

٤- **خەوارىجەكان:** خەوارىجەكان كەتاكە ھىزىك بوون لەدەرەوہى چوارچۆہى دەسەلاتى نۆمۆى ١٥ مابوونەو بەرھەلستكارى نۆمۆیەكانیان دەكرد چونكە بەداگىر كەرى خىلافەتیان دەزانىن، ھەرۆك ئەو بارگىزىە ساسیەى جىھانى ئىسلامى بەخۆیەو دەدىو سیاسەتى توندو رەقى حەجج لەعێراق رۆلتى لەھاندانىان بۆ ھەرەشەكردن لەھوكومەتى مەركەزىدا ھەبوو، عەبدولمەلیك لەلایەن خۆیەو ھەستى بە ناستى ئەو مەترسىە كەرد كەخەوارىجەكان بۆسەر دەسەلاتى نۆمۆى پىكیان دەھىنا، بۆیە خۆى بۆ لىدەانىان یەكلا كۆردەووەو توانى لەعێراقو یەمامە لەناویان بیات^٢.

٥- **بزووتنەوہى ئىبن ئەشعەث:** بزووتنەوہ كەى عەبدولرەھمانى كۆرى ئەشعەث بەىكك كە گىرنگىزىن ئەو بزووتنەوانە دادەنرىت كەلەرۆوى دەسەلاتى نۆمۆیدا وەستا، چونكە بنەرەتەكانى ئەو دەسەلاتەى خستە لەرىنو خەرىكبوو ھەلبۆھەشیتتەوہ، سەرھەلدانىشى لەسەربنەمایەكى مەزھەبى نەبوو وەك ئەوہى بزووتنەوہكانى خەوارىجى لەسەربوو، بەلكو سیاسەتى تونى حەجج لەرۆوى خەلكى عێراقو قۆزخەركردنەوہى ئەو دۆژمنایەتییەى لەدەرۆونى عێراقیەكاندا دۆژە دەولەتى نۆمۆى ھەبە لەلایەن ئىبنولئەشعەثە وە ئەوبارەى داھىنا، حەجج بەسەر كۆرایەتى ئىبنولئەشعەث سوپایەكى لەخەلكى عێراق پىكھىتاو ناردى بۆ سەجستان لەرۆژھەلاتو فرمانى پىكرد تا (رتبىل)ى پاشاى كابۆل ملكەچ بكات، ئىبن ئەشعەث بەو سوپایەوہ كەوتەرىو ھىرشى بردە سەر قەلاكانى رتبىل بەھۆى سەروشتى سەختى شاخاوى ناوچەكەوہ نەیتوانى بەسەرىدا سەر كۆیت، لەكۆتايدا بریاردرا بۆ ماوہى یەك سال چالاكیە سەربازىەكان رابوہستىزىن تا سەربازان لەگەل سەروشتى خاكەكەدا رابىن ھەواتى ئەوہوشى بۆ حەجج نوسى، بەلام حەجج بەپاڵنەرى چەند پاشخانكی بەرتەسكى سیاسى ئەو پىشنىارەى بەرپەرج

^١ الطبری: ج ٦ ص ١٨٧-١٨٨.

^٢ المرید النحوی: الکامل فی اللغە والأدب: ج ٢ ص ٢٩٨-٣٠١، ٣٠٢-٣٠٦، الطبری: ج ٦ ص ٢١١-٢٢٣.

٢٧٩-٢٨١، ٣٠٤، ٣٠٨-٣٠٩.

سیاستی دهرکی عبدولملیک:

نو بارگرژی و پشویه یدک له دوای یه کانهی نیوهی رۆژه لاتی ئیسلامیان داگرتوو، رینگه یان به موستمانان نه ده دا تا له فتوحاتیندا فراوان خوازی بکهن جا له رۆژه لاتدا موستمانان هیزشیان برده سهر چند شاریکی نو دیو رووبار وهك (كشله و ختلو ریخش)^۱ له رۆژئاوایشدا چالاکی پارتی زانی نیوان دووبهره ی ئیسلامی و بیزهنتی بهردهوام بوو، عبدهولملیک له ژیر فشاری رووداوه ناوخویه کاندانا ناچار بوو بهمانامه یدک له گهڵ جستنیانی دووهمی ئیمپراتۆری بیزهنتیدا بهستیت تانهو بهرهبه هیوریکاتهوه، بهو پینه سالانه بری (۳۶۵) ههزار پارچه ی زیپر (۳۶۰) کۆیله و (۳۶۵) نهسی رهسن بدات به ئیمپراتۆری بیزهنتی له بهرامبهرنهوه ی بیزهنتیه کان شالاره کانیاں بۆ سهر زهویه ئیسلامیه کان رابوهستین و (مهرده کان) له ناوچه ی باکوری شام پاشه کشه بکهن و ناگرهسته کمش ماوه ی ده سال بهردهوام بیت^۲. پاشه کشه ی مهرده کان بوویه هۆی ویرانکردنی نمو شوره مسینه ی که ناسیای بجوکی له ههلمهته کانی موستمانان دهپاراست بویه ههلمهته کانی زستانه و هاوینه دهستیان بچ کردهوه و موستمانان قیساره یان فته کرد و له نهرمینیا سهرکهوتیان به دیهیتا و له سهرچاوه کانی رووباری فورات هیزشیان برده سهر (مهلیمو قالیقلا) و وهلامدانهوه ی بیزهنتیش تمنها له هیزشکردنه سهر مه ره شدا بهرتهسك بوو بوویهوه^۳.

له باکوری نهفه ریقاییش موستمانان بۆ پاکتاوکردنی بنکه ی بیزهنتیه کانی سهر که نارای باکور و له ناو بردنی په یوه ندیان له گهڵ نمو بهر بهرانه ی که نافرته تیکی ناروون سهر کردایهتی ده کردنو و له سهرچاوه عه ره بیه کاندانا به ناوی (الکاهنه)^۴ ناسراوه، چهند جهنگیکی سهرکهوتویان نهجمادا. حهسانی کورپی نوعمانی غهسسانی شوڕشه که ی نمو نافرته ی کوزاندهوه و نافرته کهشی کوشت.

^۱ ابن خیاط: ج ۱ ص ۲۷۵، ابن الأثیر: ج ۳ ص ۴۸۱-۴۸۲.

^۲ Michel le Syrien: Chronique: IIPP ۴۶۹-۴۷۰، مهرده کان کۆمهلتیک مهسیحی بوون کله شاخه کانی نعمانوس نیشه جی بوون و سوپا به کیان پیکهیتا بوو و دهسه لاتی بیزهنتی کردبوونی به دیوارتیک له و ناوچه یدا، به لادری له بهر ناوی شاری جرحومه یان ناوی جرحومه کانی لیتاوان. فتح البلدان: ص ۲۱۷-۲۲۳.

^۳ ابن الأثیر: The ophanes: chronographia P ۸۰۲

^۴ ابن عبدالحکم: من ۲۶۹-۲۷۱ ابن عذاری: ج ۱ ص ۳۵.

سیاستی کارگیری عہدولہ لیک :

عہدولہ لیک گرنگہ کی تالیہتی بہ کاروباری دولہت دا نمہش لہ گوران لہ باز نہیہ کہوہ کہ ناسوکانی کڑمہ لگہی ہوزایہتی نہدہبری بوجوارچتوہی دامہزراوہ کارگیریہ کاندہ خوی نیشاندا، ناوبانگیکی کارگیری عہدولہ لیک بڑنہوہ دہ گہرپتہوہ کہ چاکسازیہ کانی لہ دوو ناراستہ دا بہری کرد، یہ کمم: گہشہ دان و چالا ککردنی دہزگای کارگیری، لہسہردہمی نمودا دولہت شیوہیہ کی وەرگرت کہ زور لہ شیوہی دولہتہ ہا وچہرخہ کان دورنہی، لہسہردہمی نمودا دولہت بڑ پینج دیوانی سہرہ کی دابہ شہور: (دیوانی خہراج، دیوانی سہربازان، دیوانی نامہ بہری، دیوانی مؤر، دیوانی پؤستہ) ناراستہی دووہ میس بہ عہرہ بیکردنی کارگیری و دار بووکہ بہ بزوتسہوہی بہ عہرہ بیکردن ناسراوہ^۱.

کڑچی دواہی عہدولہ لیک :

عہدولہ لیک لہر زوی پینج شہمہ لہ نیوہی مانگی شہوالی سالی ۸۶ک / مانگی تشرینی یہ کمہی سالی ۷۰۵ز دا کڑچی دواہی کرد^۲.

^۱ المقریزی: شذور العقود في ذکر النقود ص ۶، بیضون: ص ۲۷۳.

^۲ الطبری: ج ۶ ص ۴۱۸-۴۱۹.

وهليدى كورې عەبدولەلىك (۸۶-۹۶ك/۷۰۵-۷۱۵ز)

چاكسازيه ناوخوييه كانى وهليد:

وهليد به بهلىتى عەبدولەلىكى باوكى خيلافەتى گرتە دەست^۱ سەردەمى ئەو بەسەردەمى فتوحات و خوش گوزەرانى دادە نریت لەدواى ئەوئى نارامش و نيزام لەناو خۆدا چەسپا. وهليد زۆر حەزى بەينا سازى هەبوو، بۆيه گرنكى بەچا ككردنى رینگە كان و ئاسنان ككردنیا و بىرلیدان داو مزگەوتى پتەمبەر (ﷺ) و مزگەوتى فراوان ككردو شارى دیمەشقى بەرەو چاكبوون بردو ناوى بۆ هەممو مائە گەورە كانى لەرینگەى جۆگەلە رووبارى (بردى) يەوئى راكيشا.

فە تەئى وولاتى ئەودى و رووبار: ناوچە دەسەلاتیه كانى وولاتى ئەودى و رووبار هاوسنورى دەولەتى ئىسلامى لەخۆراسان بوويهو، بارى سياسى ئەو دەسەلاتانە بەهۆى ململاتىنى بەردەوامى نيوانيان خراب بوو، ئەمە دەرفەتى بەموسلمانان تا دەستوربەدن، قوتەبىهى كورې موسلىمى باهيلي سەر ككردەى موسلمانى فەرمانرەواى خۆراسان چەند دەستكەوتىكى گرنكى بەدیهيتا و هەريئى تەخارستانى فەتەككردەو و هيرشى برده سەر هەريئى بوخارا و بەناشتى (بىكەندو سەمەرقەندو شاره كانى خوازمو و شاش و فەرغانە و كاشغەر) فەتەككرد كەدوورترين شاره كان بوون و لەنزىكى چىندا بوون^۲.

فە تەككردنى وولاتى سەند: هەريئى سەند دەكەوتىه باكورى رۆژئاواى كيشوهرى هيندى و رۆژھەلاتى باشورى وولاتى فارس، رووداوه كانى فەتەككردنى ئەو هەريئە هاوشيوهى رووداوه كانى فەتەككردنى وولاتى ئەودى و رووبارن، حەجاج محمدى قاسمى ناموزاى خۆى راسپارد تا ئەو هەريئە فەتەح بكات، ئەوئىش گواستيهو بۆ مەكران و لەويۆه چوو بۆ (دېر) لەسەر كەناراوى دەرياسى هيندو فەتەككرد^۳ دانىشتوانى گونەدە دراوسىكان بەپەلەپيشنيارى رېكەوتيان لەگەل موسلمانان داكرد^۴ دواى ئەو محمدى كورې قاسم چوو بۆ بىرون و لەگەل خەلكە كەيدا رېكەوتى بەست، هەروەك رېكەوتى لەگەل دانىشتوانى (سرىدوس و سىمان و سدوسان) دا بەست ئەوشارانە دەكەوتنە بەرى رۆژھەلاتى و رووبارى سەند^۵.

^۱ اليعقوبى: ج ۲ ص ۲۰۴، ابن كئير: ج ۹ ص ۷۰.

^۲ الطبرى: ج ۶ ص ۴۳۰-۴۳۳، ۴۴۵، ۴۶۹.

^۳ البلاذرى: ص ۴۲۴-۴۲۵.

^۴ اليعقوبى: ج ۲ ص ۲۱۲.

^۵ البلاذرى: ص ۴۲۵-۴۲۷.

بهره‌ی بیزه‌نتی: وه‌لید سیاستی فشارخسته سهر نیمرا تۆریه‌تی بیزه‌نتی گرت‌بهر، سهر کرده‌ی نوموی مه‌سلمه‌ی کوری عه‌بدولمه‌لیکی برای خه‌لیفه سهر کردایه‌تی بزوتنه‌وی جیهادی له‌وبهره‌یه‌وه ده‌کردو توانی چهند قه‌لایه‌ک فه‌تح بکات که گرنگی سهر بایان هه‌بوو له‌پریگه‌ی بهره‌و قوسته‌نتیه‌دا بوون وه‌ک: (طونه‌و هه‌قله‌و عموریه‌و دویلیوم) بیزه‌نتیه‌کان له‌لایه‌ن خۆیانمه‌وه هه‌ولیان دا کشانی نیسلامی رابه‌وستین یان سنور بۆ پشیره‌وی موسلمانان دابنن، بۆئمه‌یش پشتیان به‌به‌هیز کردنی بهره‌ی ناسایی بچووک به‌ست.

بهره‌ی باکووری نه‌فه‌ریقیا: کشانی فراوان خوازی له‌بهره‌یه‌دا له‌سهرده‌می وه‌لیدی کوری عه‌بدولمه‌لیک و سهر ده‌ستی موسای کوری نه‌سیردا گه‌یشه‌تو په‌ر که‌مه‌وتی ده‌دا پالپشته‌کانی نه‌و سهر که‌وتنه‌ بچه‌سپینت که‌پیشینه‌کانی له‌رۆژئاوای نزم و رۆژئاوای ناوه‌راستدا به‌دیان هینابوو، پاشان بهره‌و ههریمی سوسی دوور له‌ناو جهرگه‌ی مه‌غریبدا که‌وته‌ری‌و توانی بهره‌کان به‌لای خۆیدا ریکیشیت که‌هاتنه‌ ناو نیسلام وه‌ک سهر بایان جه‌نگاوه‌ر چوونه‌ ناو سوپا نیسلامیه‌کانمه‌وه ئه‌میش له‌فه‌تخ‌کردنی نه‌نده‌نوسدا به‌کار به‌یتان.

کۆچی دواپی وه‌لید:

وه‌لیدی کوری عه‌بدولمه‌لیک له‌(مانگی جه‌مادولناخیری سالی ۹۶ک/مانگی شوپاتی سالی ۷۱۵ز) دا له‌دیرمه‌روا کۆچی دواپی کرد.

سوله یمانی کوری عهدوله لیک (۹۶-۹۹ک/۷۱۵-۷۱۷ز)

سیاسه‌تی ناوختی سوله یمان:

سوله‌یمانی کوری عهدوله لیک له‌دوای وه‌لیدی کوری خیلافه‌تی گرتنه ده‌ست، سوله‌یمان که‌سیکی ناین په‌روهو زمان پاراو دادپه‌روهو مواهید بوو، له‌سهره‌تای سهرده‌مه‌که‌یدا والیه‌کانی براکه‌ی لایر دو له‌جیاتیاندا چمنه والیه‌کی نوئی له‌سهر ههریمه‌کان ده‌ست نیشان کرد^۱ بیرۆکه‌ی گورانیس به‌کاریگه‌ری عومهری کوری عهدوله‌عزیز بوو که‌له‌گه‌ل خه‌لیفه‌دا بوو هه‌روه‌ها په‌جانی کوری حه‌یه‌دا بوو، نه‌وه‌یش چوو به‌ چوارچیوه‌ی نه‌و گورانه‌ سیاسی و سه‌ربازیانه‌ی که‌ده‌وله‌تی خیلافه‌تی نومو‌ی له‌دوای داگرتنی نارامش و سه‌قامگیری و ناشتی له‌به‌شه‌کانی ده‌وله‌تدا ر‌وویناندا، جا دانایی له‌وه‌دا بوو که‌شیه‌و نسلوبی حه‌جاج له‌کارگیری و ده‌سه‌لاندن بگوردریت، خه‌لیفه هه‌زاران دیلی موسلمانن نه‌یاری ده‌سه‌لاتی نومو‌ی ئازاد کردو به‌خشش و موچه‌ی چهنه‌ بده‌امبه‌ر کردو فشاری به‌رته‌سکی نابوری که‌م کرده‌وه، نه‌م سیاسه‌ته‌ وای کرد موسلمانان به‌گشتی له‌سوله‌یمان رازی بنو ده‌ستخوشی لیکه‌ن^۲.

سیاسه‌تی ده‌ره‌کی سوله یمان:

ا- به‌ره‌ی روزه‌له‌لات: له‌روزه‌له‌لاتدا فتوحاتی نوئی نیسلامی ر‌ووینه‌دا چونکه‌ نه‌و باره‌ سیاسی‌ه‌ی له‌دوای سالی (۹۸ک/۷۱۷ز) تا ر‌ووخانی له‌سالی (۱۳۲ک/۷۵۰ز) دا توشی خیلافه‌تی نومو‌ی بوو ده‌رفه‌تی نه‌وه‌ی نه‌ده‌دا، خیلافه‌ت ته‌واو سه‌رقالی سه‌رکوتکردن و کوزانه‌وه‌ی نه‌و بزوتنه‌وه‌ به‌ره‌له‌ستکارانه‌ بوو که‌سه‌رله‌نوئی ده‌ره‌که‌وتنه‌وه‌ وه‌ک بزوتنه‌وه‌ی خه‌واریح و بزوتنه‌وه‌ که‌ی یه‌زیدی کوری موه‌له‌ب هه‌روه‌ک نا‌کۆکیه‌کانی نیوان عه‌ره‌ب له‌خوراسان نوئی بوونه‌وه، عه‌باسیه‌کان نه‌مه‌یان له‌به‌رزه‌وه‌ندی خویان قۆسته‌وه‌ به‌لام شتیکی ر‌وونه‌ که‌ نومو‌یه‌کان توانیان پاریزگاری به‌و ده‌ستکه‌وتانه‌وه‌ بکه‌ن که‌به‌دیان هینابوون.

ب- به‌ره‌ی بیزه‌نتی: نه‌و ر‌ووداوه‌ گه‌وره‌یه‌ی سهرده‌می سوله‌یمان له‌و به‌ره‌به‌دا به‌خویه‌وه‌ بینی گه‌مارۆدانی قۆسته‌نینه‌بوو به‌سه‌ر کردایه‌تی مه‌سه‌له‌مه‌ی کوری عهدوله‌لیک، خه‌لیفه‌ له‌ژیز سه‌ر کردایه‌تی مه‌سه‌له‌مه‌دا سوپایه‌کی کۆ کرده‌وه‌ که‌ده‌گه‌یشه‌ سه‌دو هه‌شتا هه‌زار سه‌ربازو هه‌زارو هه‌شت سه‌د که‌شتی ده‌ریایی^۳ سوپا که‌له‌ سالی (۹۸ک/۷۱۷ز) به‌ئاراسته‌ی زه‌ویه‌

^۱ البلاذري: ص ۴۲۸.

^۲ الطبري: ج ۶ ص ۵۴۶.

^۳ Pielet marçais: Le monde orient al, PP۲۵۱-۲۵۲.

بیزهنتیه کان بزواو چوویه ناوی، له کاتیکدا خلیفه له دابق بوو و به لینی به خوی گهوره دابو که تا سوپا نه چینه ناو قوسته نینیه نه گه پتهوه^۱.

هه لمه ته که گه شته پایته ختی بیزهنتی و گمارژی له سر دانا، که شتی گه لی ده ریایش له به ره ی ده ریاره گمارژیدا، مه سلمه شاره که ی دایه بهر مه نجیق، به لام به موی قه لاکانی و لیها توری نه نداز یاره بیزهنتیه کان بهر په رچیان دایه وه، ههروه ک نیمیراتور لیوی سی بهم به زنجیریه کی گهوره ی ناسن دهروازه ی بسفوزی داخست تا رینگه به که شته نیسلامیه کان نه دات بیته ناوی، زریانی ده ریایش ساته ناسات هه لیده کرد که شته نیسلامیه کانی له شوره کان دور خسته وه و هه ندیکانی تی کشکاند بیزهنتیه کان به ناگری نیغریقیه کانژ ماره یه کی تریان سوتاندن موسلمانان نه یان توانی گه مارژی به ره ی باکور بدن که له پرووی پایته ختی بیزهنتیدا کراوه بووه، نه مه بیزهنتیه کانی والیکرد بتوان بگه نه که ناراه کانی ده ریای ره ش تابه شه ک و فریا گوزاری پیوستیه کان یان پی بگه یه نن، له کاتیکدا فریا گوزاری موسلمانان که می هینا له دوا ی نه وه ی به هوی فشاری بیزهنتیه کانه وه له وولاتی شامه وه نه و فریا گوزاریانه نه گه یشتن، نه وه ی زیاتر باره که ی خراپ کرد فشاری نه و ده ریوانه مه سیحیانه بوو که له که شتی گه لی نیسلامیدا له گه ل بیزهنتیه کاندان نیشیان ده کرد باری موسلمانان سهخت بوو ته نها نامه یه کی عومری کوری عه بدولعه زیز که هاته شوینی سوله یمان رزگاری کردن کاتیک ناردی بو مه سلمه وه فهرمانی پی کرد تا گمارژ که هه لبه شینه وه و بگه پته وه بو شام^۲. نه و هیر شه به کوزا هیرش داده نریت که نومویه کان کرد بیتیانه سر قوسته نینیه تا فهتی بکه ن.

کۆچی دواپی سوله یمان:

سوله یمان له دابق له (له ده ی مانگی سه فهری سالی ۹۹۹ ک/مانگی نه یلولی سالی ۷۱۷ ز) له دوا ی به یعه تدانی خیلافهت له دوا ی خوی بو عومری کوری عه بدولعه زیزی ناموزای و دواتر بو به زیدی کوری عه بدولعه لیککی برای، کۆچی دواپی کرد^۳.

^۱ الطبری: ج ۶ ص ۵۳۱، دابق گوندیکه له نریک حله ب سر به نه عرازه، چوار فهرسه خ له حله ب دورره، پروانه: الحموی: ج ۲ ص ۴۱۶.

^۲ الطبری: ج ۶ ص ۵۳۰-۵۳۱.

^۳ همان سرچاوه: ص ۵۳۱-۵۳۲، ۵۵۲.

سیاسہتی گشتی عومہر:

خیلافت لہژیانی عومہری کوری عہدولعہ زیزدا خالیکی گوران بوو لہلایہ کہوہ، لہلایہ کی ترہوہ کاریگریہ کی گہورہی لہمیژووی دہولہتی خیلافہتی نومویدا بہشیوہیہ کی تاییہت و میژووی نیسلامیدا بہشیوہیہ کی گشتی ہہبوو.

کاریگری لہژیانی عومہردا نہوہبوو کہدوو قوناعی لہیہک جیا کردہوہ، قوناعی یہ کہمی کہخوش گوزہرانی و راباردن بوو عومہر لہپیش خیلافہتدا لہخوشیدا دہژیا، لہقوناعی دووہمددا کہلہماوہی دہسہلاتیدا بردیہ سہر تاییہتمندا دنیا نہویستی راستگژیانہوہو دوور کہوتنہوہ لہ رازاوہیو جوانی ژیانو ہہستکردنی قولتی بہبہرپرسیاریتی و دوور کہوتنہوہ لہخو بہزلزانی پاشاکان بردہسہر.

کاریگری خیلافت عومہر لہمیژووی دہولہتی خیلافہتی نومویدا نہوہبوو کہ عومہر لہدہسہلاتدا رپیازیکی گرتهہر کہہدہرچوون لہو رپیازہ دادہنریت کہ موعاویہی کوری نہبو سو فیان دایساو نہوانہی دواتریشی لہسہری چوون، نہم رپیازہی عومہر لہرپیازی خلیفہ راشیدینہ کانہوہ نریکتربوو.

کاریگری خیلافہتی عومہر لہمیژووی نیسلامدا نہوہیہ کہبہلگہی روونی پیشکہشکرد کہنہگہر نیازو ہہولتی فہرمانرہوایی موسلمان راستییت و ہہست بہبہرپرسیاریتی لہبہردہم پہروہردگاردا بکات، نہوا دہتوانییت بارودوخہ لارو ویرہکان سہرین بختاہوہو لادہران بو ریی رسات بگہریتیہوہ^۱.

لہبازنہی سیاسہتی دہرکیدا عومہر چالاکیہ سہربازیہکانی راوہستاندو بہرامبہر گہلانی ناموسلمان سیاسہتیکی ناشتی گرتهہرو لہو سیاسہتہوہ بہرہو نیسلام بانگی کردن.

عومہر لہچاکسازیه ناوخویہ کانیدا بہشہ جیا جیاکانی کؤمہلگہی نیسلامی گرتهہر کہگرنگرییان بریتیوون لہ: کرانہوہی لہرووی دہستہ بہرہلستکارہکاندا لی بوردنی نایینی لہگہل ناموسلمانداو بانگکردنیان بؤناو نیسلام، پیکھینسانی چینیکی کارگیری کاریگر بہبیرو راکانی بہرگہگرتن و چارہسہرکردنی نہو کیثہ سیاسی و نابوری و کؤمہلایہتیانہی لہنہنجامی فتوحاتہوہ ہاتنہ کایہ.

^۱ الطبری: ج ۶ ص ۵۳۱-۵۳۲، ۵۵۲.

کاره چاگسازیه‌کانی عومهر بریتی بوون له :

بنیادنانی چهند بیناو خانیه‌ک له‌شاره دووره‌کانو سه‌ر ریگای خوراسانداو میوانداری شه‌وانه‌و رۆژانه‌ی میوانان له‌ویندا، عومهر نه‌و بیروکه نه‌ندیشه‌ییانه‌ی خو‌ی به‌دییه‌تا که‌نامانجی بلاو کردنه‌وه‌ی دادپه‌روه‌ی و نه‌رمیتواندن له‌کۆ کردنه‌وه‌ی موسلمان و کۆنه‌کردنه‌وه‌و نه‌سه‌پاندنی مال و سامانی ناشه‌رع‌ی بوو هه‌روه‌ک وه‌رگرتنی دیاری و خه‌لاتی قه‌ده‌غه‌کرد.

کۆچی دوا‌یی عومهر:

له‌(۲۵ ی مانگی ره‌جه‌یی سان ۱۰۱ ک/مانگی شو‌باتی سالی ۷۲۰ز)دا عومهری کوری عه‌بدوله‌عزیز کۆچی دوا‌یی کرد نه‌وکات دیر سه‌معان له‌نیوان جه‌مات و جه‌له‌بدا‌بوو سه‌رده‌می نه‌و پرشنگدارترین سه‌رده‌می خه‌لیفه‌ نومه‌ویه‌کان دادنه‌ریت تا نه‌وه‌ی هه‌ندی له‌میژوونوسان پێسان وایه‌ درێژه‌پێده‌ری خه‌لیفه‌ راشدینه‌کانه^۱.

---

^۱ الطبری: ج ۶ ص ۵۶۸.

یهزیدی کوری عهبدوله لیک (یهزیدی دووم) (۱۰۱-۱۰۵/ک-۷۲۰-۷۲۴ز)

بارودوخی ناووخویی لهسهردهمی یهزیدی دوومهدا:

۱- دهرچوونی یهزیدی کوری موهلهب: لهدوای مردنی عومسری کوری عهبدولعهزیز بهیپی جینگرایهتی یهزیدی کوری. عهبدوله لیک بوو بهخهلیفه نهو گیرۆدهی نهو دهمارگیره بوو کهدهمارگیری توندی بۆ حیزبی قهیسی ههبوو نهمهبوویه هۆی نهوهی یهزیدی کوری موهلهمی ههواداری یهمنی دهر بچیت و دهستگیریت بهسهر بهسرهو کولمو نههوازو چهند گوندو شارینکی فارسدا خهریکبوو دهسهلاتی بهسهر ههموو عیراقددا بلاوبکاتهوهو خههلکی بهیعتیان پێدا نهو هاوپهیمانییهانی ههییون بهتایهت لهعیراقددا جوړتیک لهپالپهشتیان بۆ بزوتنهوهی نیشاندا چونکه بزوتنهوهیهکی تۆلتهستی دژبه میراتی حهجاج و دژبه خههلکی شام بوو، بهلام نهو بزوتنهوهیه تهنها کارینکی سهزیتی کاتی بی نهخشه بوو و پهیوهستی نهو سهز کردهی بوو کهدهسهلاتی وهز گرتبوو لهسهر دهستی مهسلههمی کوری عهبدوله لیکدا دهسهلاته کهی لهناوچوو^۱.

ب- دهرکهوتنی بانگهوازی عهیباسی: لهسهردهمی یهزیدی کوری عهبدوله لیکدا بانگهوازی عهیباسی دهر کهوت لهکوژتایه کانی سهدهی یه کهمی کوچیدا عهلی کوری عهبدولتلائی کوری عهیباس سهز کردهتی عهیباسیه کانی ده کردو لهحومهیه لهزهوی شورات لهباشوری نوردون دهژیا.

عهبدولتلائی کوری حههمدی کوری حهنیفه کوری عهلی کوری بهتالیب کهنازناوی نهبوهاشی ههبوو، لهشاموه لهسهردانی خهلیفه سولهیمانی کوری عهبدوله لیک گهراپهوهو لهمرنگادا ههستی کرد کهمهرگی نزیك بووتهوه بۆ حههمدی کوری عهلی کوری عهبدولتلائی کوری عهیباسی سامۆزای کهلهدوای باوکیهوه هاتبوو راسپاردو داوای لیکرد نیش بۆ دژایهتی و لهناوبردنی نوموهیه کان بکات^۲.

^۱ الطبری: ج ۶ ص ۵۹۰-۵۹۷.

^۲ سهزچاوه میژووویه کان باس لهوه ده کهن کهعهبدوله لیک وهسیتی کردوه تا نهبو هاشم زههرخوارد بکهن، نههمش بهلایهکی سهختی بۆ نوموهیه کان نایهوه، شیاوی باسه نهبو هاشم گهروهی هاشمیه کان نهبوو، ههروهک موحهمدیش باوکی نهبوو، تهنها دهستی دهستکیسهانی شوینکهوتوانهی موختاری کوری نهبو عوبهید واسهیری ده کهن، بهلام دوای نهو رووداوه تیشک خرایه سهز نهبو هاشم و بهگهروهی نالوبهیت دانرا، ههروهک مردنیشی بههۆی نهوهوه دانرا

قسه که ی عبداللهای کوری محمد تهماعی له ده روونی محمدی کوری عه لیدا نایه وه که وه نیشکردن بۆ نهو خواسته ی، به لام نهو بانگه وازه ی بۆ خۆی نه کرد، به لکو بانگه وازی بۆ رازامندی بنه ماله ی محمد کردو ژیری به کاره ینا تا ریزه کانی بنه ماله ی محمد دوو به ره ک نه بن و چاویان له وه نه بیت شتیکی ناسایی بوو نالوبه یه ت به چاوی ره زامه ندیه وه سه یری هه ر ینکخستنیگ بکه ن که بانگه واز بۆ ره زامه ندی بنه ماله ی محمد (علیه السلام) بکات و چاو له هه واداریکه ی داپۆشن، نهو فه رمانی به بانگه وازان کرد تاجه خت له سه ر خوراسان بکه نه وه، چونکه هه رمینیگ بوو له هه موان زیاتر له گه ل ده سه لاتی ئومه ویدا نه یان ده کراو لینگ دووربوون.

ج- **سیاسه تی ده رکی یه زید:** ده ولته تی خیلافه تی ئومه وی له سه رده می یه زیدی دوو هه مدا پارێزگاری له وه ستان له به جی گه یاندنی چه ند فتوحاتیکی گرنگ کرد نهو هیش به یه یی نهو باره سیاسیانه ی که یایدا تیده په ری ناوچه سنوریه کانیش له هه موو به ره کانه وه نارامشیکی رێژه ییان به خۆیان وه دی.

د- **مردنی یه زید:** یه زیدی کوری عبدالله لیک هاشمی برای خۆی وه ک جیگیری خۆی و دواتر وه لیدی کوری وه ک جیگیری نهو دانا خۆیشی له (۲۵ ی مانگی شه عبانی سالی ۱۰۵ ک/مانگی کانوونی دووه می سالی ۷۲۴ ز) دا له به لقا له خاکی شامدا مرد^۱.

که له بهر چه ند نیازتیکی سیاسی له لاهین ئومه ویه کانه وه ژهه ر خوارد کراییت، بروانه: البلاذری: أنساب الأشراف ج ۳ ص ۴۶۷-۴۶۸، شاکر محمود: التاریخ الإسلامی، الدولة العباسیة، ج ۵ ص ۱۵.

^۱ الطبری: ج ۷ ص ۲۱-۲۲، ابن الأثیر: ج ۴ ص ۱۶۲-۱۶۳.

هیشامی کوری عہدولہ لیک (۱۰۵-۱۲۵ک/۷۲۴-۷۴۳ز)

بارودوخی ناو خوئی لہ سہ ردمی ہیشامدا :

ہیشام بدیہ کینک لہ چاکترین خلیفہی نوموہیہ کان دادہ نریت سیفہتی راستی و زیرہ کی و نہ خشمہ ریژی و ہرچا و روونی و ہوشیاری و ووریای و بیداری بؤہرزہ و ہندیہ کانی نوومہتی ہہبو، توانی ہاوسہنگی پتشیوی دولہت بگپرتہوہ نمہ بوہیہ ہوی ئہوہی بؤماوہیہ کی کاتی چالاکی دارمانی دولہت بوہستیت^۱.

چاکسازبہ کانی بریتی بوون لہ: لیدانی چہند قہناتینکی ناودیری و بیرلیدان لہ سہر ریگہی حہج، سووربوون لہ سہر ئہوہی بہ پہرورہ دیہ کی سالحانہ منداآہ کانی پہرورہ دہبکات.

لہ سہر ردمی ئہودا یہزیدی کوری عہلی یہ کینک لہ گہورہ سہر کردہ کانی نالوبہت کہہ میسہ خوازیری خیلافہت بوو و خوئی بہ سیاوی خیلافہت دہزان^۲، لہ دہ سہ لآت دہرچوو و عہلہویہ کان پہیوہستی بوون و خہلگی مہدانین و بہ سرہ و اسیت و موسلو و خوراسان لہ دہوری کؤبوونہوہ، بہ لام یوسفی کوری عومہری والی عیراق توانی بزوتنہوہ کی لہ ناو بیات، لہ کاتی پیدادانہ کاندا زہید تریکی ہمرکہوت و بہ کاریگہری برینہ کی مرد^۳.

بارودوخی دہرہ کی لہ سہ ردمی ہیشامدا :

لیرہ دا وینہی ل ۱۲۵ دابنی.

• بہرہی پؤژہ لآت: لہ سہ ردمی ہیشامدا بہرہی پؤژہ لآتدا چہند بار گرژبہ کی مہترسیداری بہ خزیوہ دی کہ بوہیہ ہوی دہستکھوتی ہندی ناوچہ لہ دہست بدات، تورکہ کان لہ وولاتی ئہودبو رووبارو بہ تاییہت لہ سہ مہرقہند دا چالاکی دہر کردنی موسلمانانیاں لہ وولات و ہرگرت و ئہو دانیشٹوانمش کہ تازہ موسلمان بووبوون و نامادہ نہبوون لہ سہرانداندا لہ پیش موسلمانبوونیاں لہ سہریان پیویست بوو بہر دہوام بن یارمہتی تورکہ کانیاں دہدا چہند پینکدادانیک بہرئوہ چوون و لہ نہ نجامدا موسلمانان لہ چہند نارچہیہ کی وولاتی ئہودبو رووبارو لہ وانہش بوخارادا پاشہ کشہیان کرد^۴ و لہ بہ شہ جیاجیاکانی وولات چہند بار گرژبہ ک سہریانہ لڈا، نہ سری کوری سہیاری والی خوراسان و عیراق توانی گرفنی خہراج

^۱ المسعودي: ج ۳ ص ۲۱۱.

^۲ الطبري: ج ۷ ص ۱۶۵-۱۶۶.

^۳ الطبري: ج ۷ ص ۱۸۲-۱۸۹.

^۴ بارتولد فاسیلی: ترکستان من الفتح العربي الی الغزو المغولي من ۳۰۶-۳۱۰.

چاره سهربكات بيمش سكالای موسلمانانی (مدری) له چوسانهوهی نیزامی باجی سه پینراوی نهیشت و ناسایش و خوشگوزهرانی به شه کانی خوراسانی گرتوه.

● **بهروی نهرمینیاو نازهریایجان:** ژماره یهك له سهر کرده موسلمانان كان يهك له دواى يهك ميرايهتی نمو بهرەیان گرتۆته نەستۆ، له سالی (۱۰۷ك/ ۷۲۵ز) ۱۵ نمو بهرەیمو به تايهت ناوچهی چواردهوری وولاتی خهزهر فشاریکی سهربازی نیسلامی به خۆیهوه بینی و بوویه هۆی نهوهی هیزی تورکه كان شکست بخوات و هندی شارو گوندو له وانهیش (خهلات) ملکه چ بین^۱.

● **بهروی بیزهنتی:** خهباتی نیوان موسلمانان و بیزهنتیه كان له سهردهمی هیشامدا بهردهوام بوو، نمو خهلیفهیش گرنگی به بنیادانی قهلا له ناوچه کانی سهر سنوردا بو وهستاندنی شه پۆله بیزهنتیه كان له لایهكو کردنیان به بنکهی هیرشردنه سهر زهویه بیزهنتیه كان له لایهکی ترهوه موسلمانان به شیویهکی بازهیی هیرشیان برده سهر ناسیای بچووك و چهند قهلايه کیانی لی فتح کرد لهوانه خهغهره و خهشه نه و قهیسره و سمالو گهمارۆی دوریلیمو و نقیه و توانه و بهرجه مەیان دا، ههروهك چهند شالاوێکی ده ریا ییان دژبه دورگه نزیکه کانی وهك قوبرسو سقلیه نهنجامدا^۲.

بهرچه کرداری بیزهنتی تارپۆیهك سنورداریبوو، جهنگی (ریض نه کرن) له نیمه راتۆریهتی بیزهنتی لیۆی سنیهم دژبه هیزه نیسلامیه كان له سالی (۱۲۲ك/ ۷۴۰ز) ۱۵ بهرپای کرد، به کۆتا جهنگی گهورهی نیوان نوموییه كان و بیزهنتیه كان داده نریت، له نهنجامی نهوه دا موسلمانان له بهشی رۆژناوای ناسیای بچوو کدا ده کرد، رووداوی پالتهوانی تورکی ناسراوبه عهبدولا به طال که له وه جهنگه دا کوزرا په یوه ست بهو جهنگه یه^۳.

● **بهروی باکوری نه فریقیا:** نوموییه كان له وه بهر هیهوه گیرۆدهی دهست دوژمنایهتی بهر بهر ه كان بوون، نه ممش له دواى نهوهی خهوار یجه كان بهر بهر ه كانیان به لای خۆیاندا راکیشا، نمو دوژمنایهتیه بهر ه سهند بو شورشیک له سالی (۱۲۲ك/ ۷۴۰ز) ۱۵، نه ممش به هۆی نهوهی والی طنجه له خواسته دارایه كانیدا له راده ده رچوو، خهلیفمش به سهر کردایهتی حه نزله ی کوری

^۱ ابن الأثیر: ج ۴ ص ۱۷۸، ۱۸۶، ۱۹۳، ۱۹۶، ۱۹۸-۲۰۰، ۲۲۷، ۲۳۰.

^۲ ابن خیاط: ج ۲ ص ۳۴۹-۳۶۹.

^۳ ابن الأثیر: ج ۴ ص ۲۷۰-۲۷۱، ۲۷۰.

سەفوانى كەلىپى كار بەدەستى لەمصر سوپايەكى ناردو لەھەردوو جەنگى (ئەصنام و قەرن) دا
بەسەر شۆرشگىراندا سەر كەوت^۱.

كۆچى دوايى ھىشام:

ھىشامى كۆرى عەبدولمەلىك لەرۆژى چوار شەممەى يەكى ربيعولئاخىرى سالى ۱۲۵ ك / مانگى
شوباتى سالى ۷۴۳ ز دا كۆچى دوايى كرد^۲.

---

^۱ ابن عبدالحكم: ص ۲۹۸-۲۹۹.

^۲ الطبرى: ج ۲ ص ۲۰۰.

وهليدى كورې يەزىد "وهليدى دوووم" (۱۲۵-۱۲۶ك/۷۴۳-۷۴۴ز)

كارهكانى وهليدى كورې يەزىد:

وهليد له دوای مردنى هيشامى مامى بده رۆژ دوای ئموه له ديمه شق به يعهتى پندرا^۱، ئمو خهليفه يمش به شيويه كى رابواردن گالته جاريانه پينگه يشتو به رهو رووى هير شيكى بانگه شه كارى له لايهن نه ياره كانى و به تايبت له هيشامى مايه وه بويه وه، به لام كه سيكى به خشنده بو، ويستى سه رده مه كهى له سه رده مى مامى جياواز بيت، بويه مووچهى سه ربازانو خهلكى زياد كردو فرمانى كرد تاخزمه تگوزار يك بۆ هر توشبوونىكى نه خو شى دريژ خايهنو گولبوانو كويران دابريت^۲.

وهليدى كورې يەزىد له سه ر سياسه تى دوژمنكارى به رامبه ر ناموزا كانى خو ي و به رامبه ر هه ندى والى ده مار گيردا، بويه تو له ي له هر كه سيك ده سه نده وه كه دژ به ئمو يارمه تى هيشامى بدايه ده مار گيرى له پيكه يتانى راي گشتى نه يارى دژبه ئمو دا رۆلتيكى ديارى بينى كه ئه ويش ناراسته و كارى قيسى بو، به په له له ديمش به سه ر كردايه تى يەزىدى كورې وهليدى كورې عه بدوله ليك دژبه ده سه لاته كه ي شو رش هه لگير او يه منه يه كان يارمه تيان داو توانى ده ستى به سه ردا بگريت، پاشان سوپايه كى ناماده كردو له (به خراء) له سه ر سنورى ته دمورور به سوپايه وه له گه ل خهليفه دا جهنگاو له ناو يبرد^۳.

له راستيدا ئمو رووداوانه سه ره تاي كوتاييه اتن به ده سه لاتى نوموويان پينكه ده يتا چونكه خيترانى نوموى له ناو خو ياندا دابش بوونو پالپشتى به ره ي عه ره بى له ده ست دا كه له دامه زاندى ده ولته تى خيلافه تى نومويدا رۆلى گه ره ي هه بو، مه به ستم ده سته ي يه منه يه له شامو خوزاسان نه وكات پالپشتى شو رشى عه به اسيان كرد.

^۱ العقبوي: ج ۲ ص ۶.

^۲ الطبري: ج ۷ ص ۲۱۷.

^۳ الطبري: ج ۷ ص ۲۳۸-۲۳۹-۲۴۴.

(یه‌زیدی کوری وه‌لیدی یه‌که‌م X ۱۲۶ك/۷۴۴ز)

له‌گوندی(المزة) که‌گوندیکی دیمه‌شق بوو به‌یعتی خیلافه‌ت به‌یه‌زیدی کوری وه‌لیدی یه‌که‌م درا، پاشان له‌دوای نه‌وه‌ی ده‌ستی به‌سهر نه‌و شاره‌دا گرت چوویه‌ناوی(مه‌به‌ستی دیمه‌شقه) نه‌م خه‌لیفه‌یه‌له‌ماوه‌ی ده‌سه‌لاتی خویدا ته‌قواو له‌خواترسی نیشانداو له‌عومهری کوری عه‌بدولعه‌زیز ده‌چوو، به‌(ناقص) ناو‌نرا چونکه‌ نه‌و زیاد‌کردنه‌ی نه‌و زیاد‌کردنه‌ی مووچه‌ی سه‌ربازو خه‌لکانی بری که‌ وه‌لیدی دووهم زیاد‌یکردبوو^۱. بارو‌دۆخی گشتی له‌سهرده‌می ته‌مدا به‌دریژه‌ پنده‌ری کرانه‌وه‌ی نه‌و بار‌گرژیانه‌ داده‌نریت که‌له‌نه‌نجامی کوژرانی وه‌لیدی دووهمه‌وه‌ ده‌ستیان پی‌کردو بوویه‌ه‌وی شه‌ق بوونی نوموه‌ویه‌کانو دواتر رووخانی ده‌سه‌لاتیان، له‌راستیدا یه‌زیدی سی‌یه‌م شه‌و که‌سایه‌تیه‌ نه‌بوو که‌هه‌موو نه‌ندامانی به‌ماله‌ی نوموه‌ی له‌ده‌وریدا کۆبینه‌وه، بۆیه‌ به‌ره‌هلستکاری له‌روویدا سه‌ریه‌لنداو له‌وکاته‌شدا مه‌روانی کوری محمندی فه‌رمانه‌روای جه‌زیره‌و نازه‌ربایجانو نه‌رمینه‌ به‌هیزبووو بۆ ده‌ست نیشانکردنی داهاتوی ده‌سه‌لات له‌گه‌ل خه‌لیفه‌دا چوویه‌چهند دانوستاتیک، کاتیک هه‌ردووکیان خریکیوو بگه‌نه‌ریکه‌وتن، یه‌زید له‌کتوپریکه‌دا(له‌مانگی ذیلحه‌جه‌ی سالی ۱۲۶ك/مانگی نه‌یلولی سالی ۷۴۴ز)دا کۆچی دوایی کرد^۲.

^۱ هه‌مان سه‌رچاره: ص ۲۶۰-۲۶۲.

^۲ هه‌مان سه‌رچاره: ص ۲۹۹.

مەرۋانى كورى موحەمدى جەئدى (مەرۋانى دووم) (۱۲۷-۱۳۲ك/۷۴۴-۷۵۰ز)

مەرۋانى كورى محمدى جەئدى لەدوای مردنى يەزىدى كورى وەلىدى يەكەم بەرەو دىعەشق كشاو چوويه ناوى و خەلگى بەيەتى خىلافەتياں پىدا. ئەو خەلىفەيە بەسوارچاكو دلېرەكانى ئومەويەكان دادەنرېت بەلام بارو دۇخ واى دەخواست كەسەردەمەكەى كۆتايى دەولەتى خىلافەتى ئومەوى بېت، پىدەچېت ئەمويش لەمە بەرپرسيار نەبېت بەويىيەى ئەو ھۆكارانەى بوونە ھۆى لاواز كوردن ئاوابوونى ھەر لەسەردەمىكى دوورەو كارلىكيان دەكرد، قەدەرى وانوسرابوو بەرەنگارى ئەو رووداوە نارەحەت و سەختانە بېتەو كەلەدزى ئيشيان دەكرد.

لەدوای كوژرانى وەلىدى دووم دەسەلاتى ئومەوى دەكەوتە دەست چەند كۆمەلگى جياو ركبەر كەئامانجىك نەبوو كۆيان بكاتەو و يەكەنگيان بكات، نېر ناسايى بوو بىكەكە لاوازيبېت و لېك ھەلۋەشېت و سەرى ھەرەمە تېكچېت و پشئوى ھەموو پايتەختى مەرکەزى و پايتەختەكانى ناوچەكان بگريتەو، مەرۋانى دووم سەرقالى كوژاندنەوئى ئەو شۆرشانەبوو كەلەشامو فەلەستين لەدزى دەسەلاتەكەى سەريان ھەلدا، ئەمەش واى لېكرد نەتوانېت سەرقالى ئەو رووداوانەبېت كەلەپۆژھەلات و بەتايەت خۆراسانى مەلبەندى بانگەوازى عەباسيدا روويان دەدا.

سوپا عەباسيەكان بەئاراستەى وولاتى شام كشان و واليەكانى مەرۋان نەيانوانى كشانەكەى بوەستين، لەوكاتەدا لەكوفە بەيەت بە عەبدولاى كورى محمدى عەباسى درا كەبە ئەبو عەباسى سەفاح ناسرابوو ئەمويش بەسەر كرايەتى عەبدولاى كورى عەلى ئەصغەرى مامى سوپايەكى ناردو لەمانگى جەمادىلناخىرى سالى ۱۳۲ك/مانگى كانونى سالى ۷۵۰ز لەسەر رووبارى زاب لەگەل سوپاي مەرۋاندا بېك گەيشتن و دوای جەنگەكە مەرۋان بەئاراستەى موصل و مەرۋان پاشەكشەى كرد، بەلام سوپاي عەباسى بەردەوام شوئى كەوت تا لەمصر لەگوندى بچووكى (بوصير) لەناوچەى فەيئوم كوشتيان^۱، بەكوژرانيشى روژانى دەولەتى خىلافەتى ئومەوى كۆتايى بېتات بەوجۆرە بەردە لەسەر ژيانى خيزانېك ھەلگىرا كەنزىكەى سەدەبەك فەرمانرەوايى دەولەتى ئىسلاميان دەكردو تيايدا دەستكەوت و بەخشش و پىشكەشكارى گەلگىكى بىسنوريان لەمەيدانە جياجياكانى ژياندا بەدى ھيتا.

^۱ الطبري: ج ۷ ص ۴۳۷-۴۴۲.

هۆکاره کانی رووخانی دهولته تی خیلافه تی ئه مهوی

ئاسانکاری؛ نه گهر وهك چۆن بۆ تاكو دروستكراوه زیندوه كان دهروانین كه به چهند ماوه قوئاغتیکی جیای گه شهسهندنو بههیزی و لاوازی و دواتر له ناوچووندا تی دهپهرون، بهو چۆرهش بۆ گه لان بروانن ئهوا رووخانی دهولته تی خیلافه تی ئومهوی شتیکی ئاسایی بوو، پرسیار له چهند گهره و شاره زایه کی ئومهویه كان کرا له دوای ئه وهی دهسه لاتیان له دهست نه ماو گوازارایمه و بۆ عه بیاسیه كان: (بۆچی دهسه لاتیان له دهست چوو؟ ئه وانیش وتیان: ئیمه سه رقالتی كه یفو رابواردنی خۆمان بوون و ئه وهی پتویست بوو بۆی بگه رپین دهست به ردارای بووین، به مهش مسته مان له هاو لاتیانمان کردو ئه وانیش له دادپهروه یمان بچ هیوا بوون و خوازیار بوون له دهه ستمان پزگاریان بیته فشار خرا به سه ر خه راجیان پتده داین، ئه وانیش له رپیمان لایان داو ده سه كه وتمان و پیران بوو و به یتماله كا ئمان متمانه مان به وه زیره كا ئمان دا ئه وانیش به رژه وه ندییه کانی ئیمه یان وه لاناو به یته ناگایی ئیمه کاروباریکیان ده کرد که ئیمه نه مانده زانین، موجهی سه ربازانمان دوا كه وت ئیتر ئه وانیش گوێرپایه لیان بۆمان نه ما دوژمنانیشمان ئه وانیان بانگکردنو پینکه وه بۆ لیدانمان رینکه وتن که وتینه شوین دوژمنانمان به لām له بهر که می پشتیوانانمان نه مانترانی له ناویان به یین شار دنه وهی هموا له کان لیمان له دلتیاترین هۆکاره کانی ئاوابوونی دهسه لاتیان بوو) ¹.

شتیکی روونه که تا سه رده می هیشامی کورپی عه بدو له ملیکیش وابهسته بوون به دهولته تی خیلافه تی ئومهویه وه دیاربوو، به لām له دوای مردنی ئه وو پاش له دهه ستدانی وابهسته بوونیان ئومهویه کان هموو شتیکیان له دهه ستدا، به لām ئه و لیکه هته وشانه ی له جهسته ی دهولته تدا روویدا چه ند هۆکاریکی تاییه تی هه بوو که ده گه رپته وه بۆئو باره ی له سایه ییدا دامه زراو ئه و شوینه واره نایینی و معنه وه یی سیاسه تی ئومهوی قوئسته وه وێرای چه ند هۆکاریکی گشتی که خۆیان له و گه شه سه ندنه سیاسی و کۆمه لایه تی و ناوریانه مۆلدا بوو که له نه جمای فراوان بوونی فورحات و پینکدادانی ژیا ری و سه ربازی گه له دراوسیکاندا خۆیان نواند له راستیدا کهوتنی دهولته تی خیلافه تی ئومهوی نا کریت بدریته پال رۆلی که سیک هه رده بیته لیته دا کۆمه له هۆکاریت هه بن که بوونه هۆی ئه و نه جمعه دلتیاییه، له نیو ئه و هۆکارانه دا:

یه کهم: مللانیی بنه ماله ی ئومهوی؛ موعاویه به مه وتله شه خسیه کانی خۆیی و به پالپشتیه کی مادی و معنه وی که له بنه ماله که یه وه هری نه گرتبوو توانی بگاته ده سه لات به لکو له به ره یه کی

¹ المسعودی: ج ۳ ص ۲۲۸.

شامی خیلايه تی په یوه ست پنکوه به ده سستی هینا بویه نهو خیزانه له سرده می نهودا رولیکي دیاری بؤ کارگیری د ولت نه بوو به لآم مو عاویه ته او خوی له خیزانه که ی دانهرنی، به لکو پستی به نه دنامه لیهاتووه کانی بنه ماله که ی به ست و هندی جار پستی به نانه و ی دوبره کی و جهنگی نیوان نهو که سه دیارانه ده به ست که مه ترسیان بؤ سر ده سه لآته که ی ده نواند تاسنور بؤ نیازه کانیان دابیت^۱. به لآم توانی یه کپیزی نومو ی به هوی نهو سیفت و تایه تمندی لیهاتوویه کم وینه سمر کردایه تیانیهوه که هه بیون به دیهیت، نهو یه کیورنه به ره به ره روی له لیکه لوه شان ده کرد لهو کاته و ی نیازی خوی بؤ پیدانی جینگریه تی بؤ یه زیدی کوری را گه یاند.

مهروانی کوری حه کم نهو که سایه تیه دیاره بوو که گه شسته خیلافه ت به لآم له ماوه ی ژایندا نهیوانی پیچه وانه ی سیاسه تی مو عاویه بجیت و له دوی مردنیشی باره که له بار بوو به لآم نهو باره مه تر سیداره ناو خوی و دهره کیه ی توشی خیلافه تی نومو ی بوو بوو پیوستی به وه بوو هه ولتی نومو ییه کان بؤ به ره نگار بوونه و ی رابکیشیت نهمش ری ی پنه دده دا تا به ناشکرا دژبه سیاسه ته که ی مو عاویه بیت هلویتیشی له خیلافه تی مو عاویه ی دووه می کوری یه زیدا به سلی بوو.

مهروانی کوری حه کم دهره تی بؤ لوا تاله نه نجامی برپاره کانی کونگره ی (الجابیه) دا ده سه لآت بگریته ده ست به هوش ده سه لآتی له بنه ماله ی مهروانیدا به رته سک کرده وه نهو برپارانه ی کونگره ی تپه راند که ده بوو سنوریک بؤ نهو ریازه دابریت که مو عاویه دایابوو و ده سه لآتی له به ک خیزاندا به رته سک دهر کده وه.

یه که م مملانی توندی نیوان نه دمانی بنه ماله ی نومو ی له دوی نه وه سه ری هه لدا که لقی مهروانی خیلافه تی گرتده ست دوی نه وه باره که شیواو شوینه واره کانی به ناشکرا دهر که وتن، ناکو کی عه بدوله لیکي کوری مهروان له گه ل عمری کوری سه عید که ناماده نه بوو به یعه تی بیندات به سه ختترین مملانییه ک داده نریت که له ناو خوی بنه ماله که دا روویداو بوویه هوی رژانی خوینی عمر به مه دهرگا کرایه وه تاچه ندین ناکو کی و مملانی ده ست بین بکه ن که دواتر سه رده می نومو ی به خوی وه ی ده بینی، عه بدوله لیکیش توانی نه گهر به روو خساریش بیت یه کپیزی بؤ خیزانی نومو ی بگریته وه و رکو کینش له دهر و نه کاندا خوی مؤلدابوو بؤ دهره تی توله سه ندنه وه ده گه ران یه حیای کوری سه عیدی برای عمر یارمه تی بزوته وه که ی نیین زوبهیری دا، وه لیدی کوری عه بدوله لیک به دوو ناراسته سیاسه تی خوی به رامه ر بنه ماله ی نومو ی ده ستیشان کرد:

^۱ مو عاویه نیوانی مهروانی کوری حه کم و سه عیدی کوری عاصی تیکدا. الطبری: ج ۵ ص ۲۹۳-۲۹۴.

یه کهم: سود و هر گرتن له توانا نوموویه کان به مهر جیک دژ به بهرژه و هندیه تایه تیه کانی و نهو دهسته به بیت که نوینه رایه تی ده کات.

دووم: ریگه نه دان به سره هلدانی دهسته ی بهر هلدستکار له ناو خوی بنه مالیه نومویدا.

کاتیک سوله یمانی کوری عهد و لمه لیک خیل افه تی گرته ده ست، هموو والیو سر کرده کانی وه لیدی لابر دو چهند والیه کی دانا که متمانه ی بیان هه بیت، ههروه ک عومهری کوری عهد و لمه لیزی وه ک جیگری دوا ی خوی دانا و نهو نهریته ی پشتگری خست که نهوانه ی پیش نهو ده یانگرت بهر، به لام نهوکات هه مان رتی گرتوه که یه زیدی کوری عهد و لمه لیک یی برای وه ک جیگری عومهری کوری عهد و لمه لیزی ده ستیشان کرد، نه ندامانی بنه مالیه که بهرام بهر نهو راستیه وه ستان، ههروه ک عه بامی کوری وه لید بهره و رپوی سیاسه تی کرانه وه ی عومهر وه ستا، نهو بهر هلدستکاریه له ناراسته یه کی بهره و سر چوون گه شه ی سهندو نامانجی له ناو بردنی خلیفه بوو.

له سه رده می هیشامی کوری عهد و لمه لیکدا بهر یه کی بهر هلدستکار دهر کهوت که بر از او جیگره که ی (وه لیدی کوری یه زیدی کوری عهد و لمه لیک) سر کردایه تی ده کرد، ململانیه کی دیار له نیوان ههردوو لادا بهر یوه چوو و به مردنی هیشام کۆتایی هات، په یوهندی نیوان وه لیدی کوری یه زیدو هیشامی مامی دوز منکارانه بوو، نهوانیش خه لکیان هاندا تا له دژی وه لید هه ستن^۱. بیگومان نهو کوده تایه ی دژ به ده سه لات هه کی رپوی دا به لگی نه گونجانیکی زوره که تووشی په یکه ری نومو ی بووو، کوزرانی وه لید بهره شه ی کۆتایی هاتن به بنه مالیه که داده نریت به تایه ت که له سه رده ستی بیوانیکی نوموویه کان نه منجم درا.

له سه رده می یه زیدی سییه مدها باری بنه مالیه نومو ی زیاتر دارماو ململانیه و رکه بهر یه کان له سه رده سه لات توند بوونه وه، له نه منجمی نه مه دا نازاوه و فیتنه هموو لایه کی گرتوه وه ترسو داکهوتن به ناشکرا له په یکه ری ده ولته دا دهر ده کهوت، به یه تی نارپکی نیراهیمی برای بوویه هزی چهند لاوازیه کی مترسیدار که گرتن زینیان زیاد بوونی لیکتازانی بنیادی نومو ی و گه شه سهندنی خواست و نیازی لایه نه کان و کهسانی جینیازی ده سه لات سهندن له نوموویه کانه.

کاتیک مهروانی دووم کۆتا خلیفه ی نومو ی ویستی له ژیر سایه ی پشپوی بارودوخی ناو خوی و مترسیه دهره کیه دانداندا باره که له بهرژه و هندی خوی یه کلابکاته وه، له وه دا سر کهوتوو

^۱ الطبری: ج ۷ ص ۲۳۲.

نهبو نهیتوانی ری له سوپای عه‌ببایی بگریت که به‌رهو رۆژه‌لات ده‌کشاو خیلافه‌تی نوموه‌ی له‌ناو برد.

له‌راستیدا بنه‌ماله‌ی نوموه‌ی په‌رده‌به‌کی بیروباوه‌ری وای نه‌بوو که له‌مه‌ترسی په‌رشوبلاو بوونو دووبه‌ره‌کی بیاریزیت، هه‌رچه‌نده عومهری کورپی عه‌بدو له‌عه‌زیز هه‌ولیدا خۆی بیاریزیت به‌لام له‌سیفه‌تی به‌رده‌وام سه‌رکه‌وتنی به‌ده‌ست نه‌هینا.

دووم: دانانی دوو جیگر: جیگرایه‌تی له‌و هۆکارانه بوو که بووه‌به‌هۆی دووبه‌ره‌کی که‌وته‌ ناو خیزی نوموه‌ی، خه‌لیفه‌ی نوموه‌یه‌کان که‌وته‌ دانانی دوو جیگری یه‌که‌له‌دوای یه‌ک، نه‌وان بۆیه‌ نه‌م ریره‌وه‌یان گرت‌ه‌بهر تا رینگه‌ی له‌مه‌لگیرساندنی جه‌نگی ناو‌خۆ له‌دوای مردنی خه‌لیفه‌ بگرن، نه‌و ریزاهه‌ تۆوی دووبه‌ره‌کی نایه‌وه‌و بوویه‌ هۆی رکه‌به‌ری له‌نیوان نه‌ندامانی خیزیانه‌که‌داو ر‌قو کینه‌ی بۆدروست‌کرنو نیشی یه‌که‌میان ته‌واو نه‌ده‌بوو تا نه‌وه‌ی نیش ده‌کرا بۆ نه‌وه‌ی دووم لایریت و یه‌کیک له‌کوره‌کانی یه‌که‌م شوینی دووم بگریته‌وه، نه‌مه‌ وایکرد دل‌یان له‌یه‌که‌تر کر مۆ بییت یه‌که‌م کس نه‌و شیوه‌ی دا‌هینا مه‌روانی کورپی حه‌که‌م بوو و نه‌وانه‌ی دوای نه‌میش به‌ینی له‌به‌رچاو‌گرتنی نه‌و زیانانه‌ی له‌نه‌نجامی نه‌و کاره‌وه‌ ده‌که‌مونه‌وه له‌سه‌ری ده‌رۆشتن، به‌ی‌گومان نه‌و شیوازی ده‌سه‌لاته‌ هه‌ره‌شه‌ی نه‌و ویره‌نیه‌بوو که‌ توشی نوموه‌یه‌کان بوو، بنه‌ماله‌ی نوموه‌ی دووبه‌ره‌کی تیکه‌وتوو نه‌و هیزانه‌ی پشته‌ی پنده‌به‌ست به‌ش به‌ش بوون، نه‌مه‌ ده‌رفه‌تی بۆ نه‌یاره‌کان کرده‌وه که‌به‌هیزو توناوه له‌رۆژه‌لاته‌وه له‌نه‌موین و ده‌وله‌ته‌که‌یان له‌ناو برد.

سێ یه‌م: مملاتی هۆزایه‌تی: ده‌سه‌لاتی نوموه‌ی له‌سه‌ره‌تای دامه‌زراندنیه‌وه پشته‌ی به‌ده‌مارگیری هۆزایه‌تی ده‌به‌ست و نه‌و مۆرکه‌ عه‌ره‌به‌یه‌ی که‌نه‌ته‌وه‌یی به‌سه‌ردا زال بوو که‌تا ر‌ووخانی په‌یوه‌ستی بوو، بارودۆخی مملاتی قه‌یس ی-یه‌مه‌نی که‌عه‌ره‌به‌کان تۆوی نه‌و مملاتییه‌یان هه‌ر له‌کاتی ده‌رچوونیان له‌نیمچه‌ دور‌گه‌ی عه‌ره‌به‌یه‌وه هه‌لگیربوو، له‌سه‌ر که‌سایه‌تی ده‌وله‌ت ره‌نگی دایه‌وه‌و دیمه‌ن و خه‌سه‌له‌تی نه‌ته‌وایه‌تی به‌به‌ردا کرد، ویره‌ی باری فتوحات و نه‌و تیکه‌لبوونی دانیشه‌توانه‌ی له‌ی که‌وته‌وه‌و جیا کردنه‌وه‌ی ره‌گه‌زی عه‌ره‌به‌ی خودی خه‌لیفه‌ نوموه‌یه‌کانیش هه‌ندێ جار تاویان ده‌دایه‌ نه‌و نا‌کۆکیانه‌و کلپه‌یان به‌ده‌دا، هی‌ندی‌جاریش له‌نه‌نجامی گه‌شه‌سەندنی بارودۆخه‌ سیاسییه‌کاندا به‌سه‌ریاندا ده‌سه‌پا.

موعاويه بۆ دەستگرتن بەسەر خيلافەتدا دانا بۆ^۱ ھەولیدەدا لەپیتاوە سەرکەوتن لەجەنگە کەدا ھەموو جۆرە چە کێک بە کاربەھێتت، بۆیەنەم شیوہ رێزازی لەسەری پتووست کرد تا وابەستەى دەمارگیری ھۆزایەتی بێت، شتیکی روونیشە زیندوکردنەوی ئەو گیانە ھۆزایەتییە لەھەمان کاتدا زیندوکردنەویەکی نێزازی ھەوێتی و ئاھیلی بوو لەبەرە دزایەتی و ئاھیلی کەیدا، موعاویە لەسیاسەتی ناوخۆیی خۆیدا بەزیری و لێزانی و لەروانگی تیکەلتی ھاوسەرگیری لەگەڵ بەنی کلابی بەھێزترین ھۆزە یەمەنیەکانی وولاتی شامدا توانی یاری ھاوسەنگی ھاوبەھمانی ھۆزایەتی بە کاربەھێتت، بەلام ئەژماردی ھاوسەنگیە کە لەسەردەمی جیگرەکاندا تیکچوو خەلیفە ئومەویەکانی دوای ئەو نەیان توانی پارێزگاری لێکەن، بەتەنھا عومەری کۆری عەبدولعەزیز نەبێت، بەلکۆ ئەو خەلیفانە ھەندیک جار بۆ بەدبەھتانی بەرژوونەندیەکانیان ھەلیان دەگرساندو دەیان دایە پال بەرەبەك، ئەمە وایکرد ساتمونات بارگۆزی ھۆزایەتی بیتە کایە کەتواناکانی دەولەتی لەناو دەبردو بوو بە ھۆکاریکی پاشەکشە دوواتر رووخانی.

چوارەم: دیدی عەرەبگەرائی لای ئومەویەکان: دیدی عەرەبی بەشیوہیەکی دیار نۆھەندەکانی ئومەویەکانی داگرتبوو کەھمواداریان بۆ عەرەب بوو و حەزبان دەکرد خۆیان بەسەر ناەمرەبە موسلمانەکاندا(الموالی) بەرز رابگرن^۱، کاریگەری ئەمەش لەسەر ئاراستەدا دەرکەوت: ئاراستەى سیاسی، ئاراستەى ئابوری، ئاراستەى کۆمەڵایەتی.

سەبارەت بەئاراستەى سیاسی تێبینی ئەوە دەکەین چەندین و ژمارەییەکی زۆر عەجەم(ناەمرەبەکان) ھاتنە ناو ئایینی ئیسلام، بەلام لەئاراستیدا ئەو مافەیان بێنەکرد کەئیسلام دەرفەتی پێدابوون تایە کسانى ئەوای سیاسیان لەگەڵ عەرەبدا ھەبێت، بەلکۆ بەشیوہیەکی گشتی لەنەرکە گەورەکانی ناو دەولەت دوورخراوەبوو^۲ لەو مووجەو بەخەشە بیتەشکران کەلەجیاتی پەیوەست بوونیان بەسوپاوە

^۱ نوسەر لێرەدا کەوتۆتە بەر کاریگەری رۆژھەلات ناسان و بەشیوہیەکی رەھا لەدیوی سیاسیوہ بۆ کەسیتی موعاویەش(ع) دەروانیت، بەلکۆ ئەو نێزازی لەسەرەتارە نەبوو تا دوای شەھیدبوونی عەلی(ع)، ھەرھەا سەبارەت بەزیندوکردنەوی گیانی ھۆزایەتی و خەسەلتی جاھیلی، ھاوھێکی وەك موعاویە(ع) لەشتی وا دوور بوو، بەلکۆ ھەوتی بۆ بەلاوکردنەوی ئایینی ئیسلام داوھو ئومەتی بەرھو سەرکەوتن بردو، لەگەڵ ئەوەی لەھەندئ ئیجتیھادیدا نەپێکاوھو بەزبان شکاوەتەرە بەسەر موسلماناندا.

^۲ مەوالی ئەو کەسانەى ناوچە فەتھکراوەکان بوو کە موسلمان بوون.

^۳ مەوالیەکان لەگرتنە دەستی نەرکە گشتیەکاندا بەتایبەت ئەوەی پەیوەندی بە کاریگەری داراوەدەھەبە بەتێ پتووستی دەولەت بۆ دوو کارمەند، پشکێکی بەرتەسکیان ھەبوو.

مافی خۆیان بوو له گهڵ نهوهی هاتبونه ناو ئیسلامیش کهچی سهراڤهیان لهسهر سهپتیرابوو شتیکی چهسپاویشه کهسهرچاوهی نهو دووبهره کبه سیاسیه نهو ناراسته ئومهویه بوو کهبهرهو تایهتتهند کردنو رهگهزی عهرهیی بوو نهو ههلسوکوته نانااسایه گیانی کینهو جیاخوازی لهنیوانیادا بیدار کردموه.

ژیانی دهولتهتی ئومهوی هاوکاتی دهر کموتی نهو بزوتنهوهی مموالیه بوو کهلمهرووی چینی فرمان رهوای عهره بیدا ههستاو لهئهنجامی نهمهدا ململانییه کی نوئ دهر کموت کهله کرۆکیدا پاشخانیکی نهمهوهیی ههنگرتبوو نهوانه یه کیک لهو هیزه فشاردانهره سیاسیانیمان پیکدههیتا کهله دارمانی دهولتهتی ئومهویدا بهشداریانکرد، چونکه نهوانه نهو دهسته بهبوون کهزیاتر لهوهی وهریده گرت زیاتری دهههخشی و نه رکی چالاکی ناو دهولتهت و کۆمهلگی لهئهستۆ گرتبوو نامادهی ده کرد تالسهههنگاری یه کسانیی له گهڵ عهره بیدا بهرههمی سووده کانی کۆبکه نهوه، نهم بهره سیاسیهی که پیکیان هیتابوو تنها لهبازنهیی بانگهوازی عهبا سیدا خۆی نواندا که نهوانهیی هاندا تاخواستی یه کسانیی له گهڵ عهره بیدا به دهست بهینن.

سهبارت به ناراستهیی ئابوری ئومهویه کان سیاسیکی دیناریکراوی ئابوریان گرت بهر که پایه کهی بیتهشکردنی مموالیه کان بوو له تایهتتهندیه ئابوریه کان، هه ندیک دهستکهوتی کاتیان بۆ بهدیهاات بهلام له کۆتاییدا بووه هۆی سه رههملدانی نهو بارگرژیانهی کههۆ کاریکی ئابوونی دهسلاتی ئومهویه کان بوو، کاریگهری نهو سیاسهتهی ئابوریه لهسهردهمی عهبدولملیکی کوری مهروانو لهسهردهمی حه جاجدا بهشپوهیه کی تایهت دهر کموت بهلام دهولتهت چه ند موجهیه کی مانگانهی ده دا به مموالیه کان، جاموعاویه پانزه درهه می بۆ دانا بوون، عهبدولملیک زیادی کرد بۆ بیست درهه م، لهسهردهمی سولهیمانی کوری عهبدولملیک دا بووبه بیست و پینج درهه م لهسهردهمی هیشامی کوری عهبدولملیک دا بهرزبوویهوه بۆ سی درهه م نهمش بهلگی ئه وهیه بهردهوام باریان لهباشبووندا بووه، حه جاج بۆی دهر کموت بههۆی کهمکردنهوهی ههنگاو بهههنگاری رێژهی سهراڤه بزوتنهوهی ئیسلامی کهلهوولاته فتهکراوه کاندا هه بوو هه ره شهی له ئابوری ئومهوی ده کرد، نهمه هانیدا تاسهراڤه لهسهر موسلمانبووه کانی ش دابنیت، ههروهک بزوتنهوهی هاتنه ناو ئیسلام هه ره شهی لهسهرچاوه کانی تری بهیتولمال لهخاوه نداریتی زهوی و باجدان ده کرد چونکه موسلمانان خواوه نی زهوی خهراجی بوون ده گۆر درا بۆ زهوی دهیی، نهمش بهواتای ئه وهی رێژهی خهراج کهمی ده کرد وهک چۆن رێژهی سهراڤه کهمی کردبوو^۱.

^۱ محمود والشریف: العالم الإسلامي في العصر العباسي ص ۳۲.

باشان بزوتنموی نابوری دیمه‌نیکی تری نیشاندا که نه‌ویش دورر کهوتنموه له گونده‌کانه‌وه بۆ
شاره‌کان بوو به‌نامانجی به‌ده‌سه‌ته‌تانی موجهو به‌خشش یان سوودوه‌رگرتن له‌گه‌شه‌سهندنه‌نوی
نابوریه‌کان کۆچمران به‌ده‌وره‌وبه‌ری شاره‌کاندا ناوچه‌ی نو‌تییان دامه‌زراندو نه‌و ناوچانه‌پر‌بوون له
چهند چینیکی گه‌وره له‌کار کهوتوانو بی‌کاران که‌له‌باری خۆیان نارازی بوون ئه‌مه هانی دان تا خۆ
به‌هاو‌یژنه‌ ناو کۆشی عمله‌موی و عه‌بباسیه‌کان، ده‌ولته‌تی ئومه‌وی خۆی ناچار‌بینه‌وه تا‌به‌ره‌نگاری به‌ره‌ی
نه‌و کۆچکردنه‌ بینه‌وه که‌به‌رده‌وام له‌زیادبو‌ندا‌بوو بانگ‌خوازه‌ عه‌بباسیه‌کانیش بی‌زاری مو‌الیه‌کانیان
له‌به‌رژه‌وندی بانگه‌وازی عه‌بباسی قۆسته‌وه.

سه‌باره‌ت به‌نا‌راسته‌ی کۆمه‌لایه‌تی مو‌الیه‌کان له‌ناوچه‌ی عی‌راق و خۆراسان به‌گه‌شه‌سهندنیکی
دیاری‌کراوی کۆمه‌لایه‌تیدا تیده‌به‌رین چونکه فتوحاتی ئیسلامی نیزامی کۆنی چینایه‌تی له‌ناو‌بردو چینیی
کرێ‌کاران و پیشه‌سازو جوتیارانی رزگار کرد که‌له‌سه‌ختی و نا‌ه‌حه‌تیدا ده‌ژیان له‌ئه‌نجامی
رزگار‌بوونیان و هاتنیان بۆ‌ناو ئیسلام چینیی مامنا‌ه‌ند له‌نیویاندا ده‌ر کهوت که‌له‌شاره‌کاندا نی‌شته‌حیی
ده‌بوون و سه‌روه‌ت و سامانیان ده‌سته‌که‌وت و رۆشنی‌ری ئیسلامیان و هرگرت به‌په‌له‌ هه‌ندی‌کیان
له‌بواری فیه‌قو نه‌ده‌بدا ده‌ر کهوتنو هه‌ستیان کرد هیچ ناستیان له‌عه‌ره‌ب که‌مه‌ژیه‌ نه‌و چینه‌ نو‌یه
کۆله‌که‌ی بانگه‌وازی عه‌بباسی بوونو له‌ده‌ها‌ه‌تویشدا نا‌راسته‌ی ژیا‌نی عه‌بباسیان کرد^۱.

پینجه‌م: نا‌کۆکیه مه‌زه‌به‌یه‌کان: نا‌کۆکی له‌سه‌ر باب‌ه‌تی خیلافه‌ت یه‌کیک له‌و هۆکارانه‌ بوو
که‌بوویه هۆی لاواز کردنی ده‌ولته‌تی ئومه‌وی دواتر ناو‌ابوونیشی له‌سه‌رده‌می ئومه‌ویدا چوار ده‌سته‌و
کۆمه‌ل له‌مه‌یدانی سیاسیدا هه‌بوون که‌له‌ مملانییه‌کی به‌رده‌وامدا بوون:
یه‌که‌م: پشتیوانانی ئومه‌وییه‌کان که‌زۆربه‌یان سوننه‌ بوون.

دووه‌م: پشتیوانانی عه‌له‌ویه‌کان که‌ خیلافه‌تیان له‌وه‌چه‌ی عه‌لی کوری به‌و تالییدا به‌رتسه‌ک
ده‌کرده‌وه ئه‌مانه‌ به‌دریژایی سه‌رده‌می ئومه‌وی نا‌لای به‌ره‌مه‌ستکاریان هه‌لگرتبوو.
سه‌ی‌هه‌م: کۆمه‌لای عه‌بباسیه‌کان که‌له‌ کۆتاییه‌کانی سه‌رده‌می ئومه‌ویدا هاتنه‌ مه‌یدانی سیاسیه‌وه
تا‌ر که‌به‌ری ئومه‌وی و عه‌له‌ویه‌کان بکه‌ن.

چواره‌م: کۆمه‌لای خه‌واربچه‌کان که‌بروایان به‌میرانگری وه‌ک بنه‌ ره‌تیک بۆ نیزامی ده‌سه‌لات
نه‌بوو نه‌وان بروایان و‌ابوو ده‌بیت ئومه‌ت خه‌لیفه‌ ده‌ستیشان بکه‌ن نه‌وه بنه‌ره‌ت بیت هه‌روه‌ک
توره‌یی و بی‌زاری خۆیان له‌خه‌راپه‌و خواسته‌کانی فه‌رمانه‌ه‌واکان را‌گه‌یانده‌بوو.

^۱ سه‌رچاوه‌ی پشوو ص ۴۵.

ئەو ئاڭۇكىە مەزھەبىيەنە بۇونە ھۆى چەند پىڭدادانىكى درىزخايەن كەبەشىكى گەورەى چالاكى
ئومەويە كانى سەرقال كرددو ھىزى رووخاندنو عەبباسىە كانىش ئەمەيان قۇستەوہ تابىتە ناراستەى
نايىنى ئەو دروشمانەى بانگخوازە كانىان دەپانخستە روو.

به‌شی پینجه‌م

سەردەهەکانی عەبباسی

سەردەمی عەبباسی یەكەم (١٣٢-٢٣٢ك/٧٥٠-٨٤٧ز)

خەلیفەکانی سەردەمی عەبباسی یەكەم و ماوی فەرمان‌نوایی هەریەكەیان:

- ئەبولعەباس عەبدولآ سەفح
  - عەبدولآ ئەبو جەعفەر مەنسور
  - ئەبو عەبدولآ موحەممەد مەهدی
  - ئەبو موحەممەد موسا هادی
  - ئەبو جەعفەر هارونە رەشید
  - ئەبو موسا موحەممەد ئەمین
  - ئەبو جەعفەر عەبدولآ مەنمون
  - ئەبو ئیسحاق موحەممەد موعتەسەم
  - ئەبو جەعفەر هارون واثیق
- ١٣٢-١٣٦ك / ٧٥٠-٧٥٤ز
- ١٣٦-١٥٨ك / ٧٥٤-٧٧٥ز
- ١٥٨-١٦٩ك / ٧٧٥-٧٨٥ز
- ١٦٩-١٧٠ك / ٧٨٥-٧٨٦ز
- ١٧٠-١٩٣ك / ٧٨٦-٨٠٩ز
- ١٩٣-١٩٨ك / ٨٠٩-٨١٣ز
- ١٩٨-٢١٨ك / ٨١٣-٨٣٣ز
- ٢١٨-٢٢٧ك / ٨٣٣-٨٤١ز
- ٢٢٧-٢٣٢ك / ٨٤١-٨٤٧ز

نوسەر لەسەر دەولەتی عەبباسی کتێبکی سەر بەخۆی هەیمو منیش پەشت بەخوا وەر مەگێزایە سەر زمانی کوردی و لەژێر چاپداوە- وەر گێتر.

پنده کات که له بیست و ههوتی مانگی زیلحه جە ی هه مان سالتی کۆچیدا هاوکات به مانگی نابی سالتی ۷۵۰ ی زاینی دا بوو نهویش میژووی دامهزراندنی دهولتهتی خیلافهتی عهباسیه.

ناراسته گشتیه کانی دهولتهتی خیلافهتی عهباسی:

دهولتهتی خیلافهتی عهباسی له سه ره تانی دامهزرانیوه سیاسییه تیکی روونی پرشنگداری گرتیه برو خۆراسان لانکه ی گه شه سه ندنی بوو نهو گۆرانهش له بهر چه ند هۆکارینک روویدا که گرنگزیان بیرتین له:-

- خه لکی شام له گه ل عهباسیه کاندای خۆشیا ن نه ده هات.

- گواسته وه ی پاته خت له دیمه شقه وه بۆ به غداد.

- کاریگه ری فارسی له سه ر ریکه خستن و ژیا نی عهباسی.

- بوژانه وه ی بارزگانی رۆژه لات.

- دوور کهوتنه وه ی دهولتهتی عهباسی له جیهانی ده ریای سه ی ناوه راست.

- عهباسیه کان گرنگیان به دامهزراندنی که شتیه گه لکی ده ریای له ده ریای سه ی ناوه راستا نه ده دا

که له که شتیه گه لی ئومه وه ی به چیت و به رامبه ری بووه ستیت.

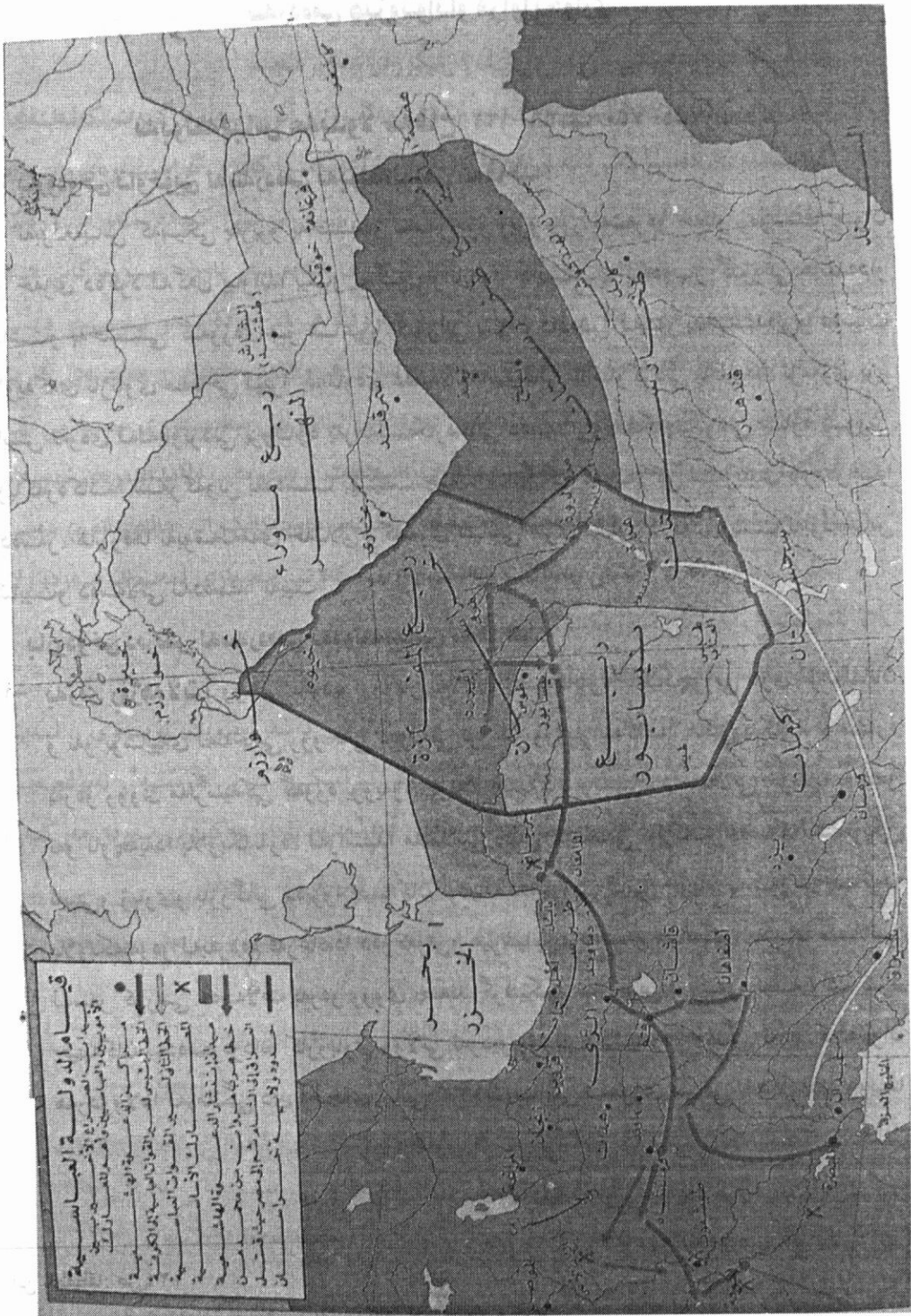
دابیه شکردنی میژووی دهولتهتی خیلافهتی عهباسی:

میژوونوسان به یی توانا کانی خیلافهت و گه شه سه ندنی باری سیاسی و ژیا نی رۆشنییری و هزری

خیلافهت میژووی دهولتهتی خیلافهتی عهباسیان بۆ چوار سه رده م دابیه شکردوه که برتین له:-

سه رده می هیزو توانا و فراوانخوازی و گه شه سه ندن، سه رده می قه له مه ره ی تورکی، سه رده می

قه له مه ره ی بوه یهی فارسی، سه رجه می قه له مه ره ی سه لجوقی تورکی.

سەردەمی ھیزوتوانا و فراوانخواری

ئەبولعەبباس عەبدوللا سەفاح (۱۲۲-۱۳۶ك/۷۵۰-۷۵۴ز)

بارودۇخى ناوخۇيى ئەسەردەمى ئەبولعەبباسى سەفاحدا:

ئەبولعەبباس كەسىكى بەرپىزۇ بەخشندەو لەسەرخۆر ژىرو زۆر بەشەرمو ھەياو رەوشت جوان بوو ھەزى دەگرد لەگەن پياواندا بىتو لەگەن زاناياندا دابىشيت ئەدەبو گۆرانى ھاندەداو پاداشتو بەخششى گەورەى بۆ شاعىرو گۆرانى بىژان دادەنا^۱ لەبەر بەخشندەى و دەست بلاو بەكەى نازناوى سەفاحى لىترا^۲ لەماوەى دەسەلاتىداسەرقاتى باكتاوكردنى پاشاوەى نومەوى بوو جايىش ئەوەى لەلەناوبردى بزوتنەو بەرھەلستكارەكانى دەسەلاتى و ملكەچكردنى شارە شۆرش بەرپاكەرەكاندا سەر كەوتن بەدەست بەئىتت چەند مانگىكى لەچالاكى سەربازى بەردەوامدا برەسەر، ھەرۋەھا ئەبوسەلمەى خەللالى ر كەبەرى سىامى خۆى لەناوبرد كەدەيوست ئەبولعەبباس پاشايىت و دەسەلاتى لەدەستدا نەيىت^۳.

بارودۇخى دەرەكى ئەسەردەمى ئەبولعەبباسى سەفاحدا:

۱- بەرەى رۆژھەلات: وولاتى ئەودىو روبرار لەلايدەن چىنەكانەو كەتىكچوونى بارى موسلمانان و ئەو بۆشايىدەى لەئەنجامى روبروخانى دەولەتى تور كە رۆژناوایىبەكاندا ھاتبوو بەكايە قۆستەو بەرەو روى مەترسەكى گەرە بوو بەرەو چىنەكان وىستيان دەسەلاتى خۆيان بەسەر ئەو ناوچەدەدا بلاو بەكەنەو، لەپراستىدا مەملەتى چىنى-ئىسلامى ئەوكات بەچەند پالتەرىكى ئايىنى و ژىارى و بازرگانى دەبزوا چىنەكان تەوانيان دەسەلەتى كاتى خۆيان بەسەر ناوچەكەدا بلاو بەكەنەو لەبەردەم فەرغانەدا دەر كەوتن و ھىرشىيانى برە سەر شاھىش، پاشان مەملەتى لەسەر كورسى دەسەلات بەرەو روى چەند گرتىكى ناوخۆى بوو بەرەو ئەمە وای كەرد چىنەكان لەدەستەردانە كاروبارى وولاتى ئەودىو روبرار بەكشيتەو، جەنگى تەراز كەلەنئىوان ھەردوولادا لە(مانگى ذى الحجەتى سالى ۱۳۳ك/مانگى تەموزى سالى ۷۵۱ز)دا رويىدا

^۱ ابن الطقطقا: ص ۱۲۴.

^۲ العبادى، عبد الحميد: صور وبعوث من التاريخ الإسلامى: ج ۲ ص ۷۰.

^۳ الجھشيارى: محمد بن عدوس: الوزراء والكتاب ص ۹۰.

به کوتاهی دهست تیوهردانی چینی له ناوچه که ۱۵ دادنه نریت و ناوچه کمش له ژیر سایه‌ی دهسه لاتی
عه‌بامیدا تاسه‌ده‌میکي دوورو دریز له خو شگوزهرانیدا برده‌سه‌ر^۱.

ب- **بهره‌ی بیزه‌نتسی:** دهولته‌ی بیزه‌نتسی سوودی له‌وبار گرزپانه وهرگرت که له نه‌نجامی
گواستنه‌وه‌ی دهسه‌لات له نوموویه‌کانه‌وه بۆ عه‌بباسیه‌کان و گواستنه‌وه‌ی پایتخت
له‌دیمه‌شقه‌وه بۆ به‌غداد دهولته‌ی نیسلاامیان داگرتبوو بۆیه هیرشی کرده‌سه‌ر سنوره‌کانی
باکور قوسته‌نتینی پینجهمی نیمیراتوری بیزه‌نتی شالاری هینایه‌سه‌ر ناوچه‌سنوره‌کانی شامو
جهزیره‌و دهستی به‌سه‌ر شارو قه‌لاکانیدا گرت، هه‌روه‌ک هیرشی برده‌سه‌ر نهرمینیاو دهستی
به‌سه‌ر نهرزروه‌و که ماخدا که ده‌که‌وته‌سه‌ر روبراری فورات و حه‌ده‌سو مه‌لتیه‌دا گرت و
قه‌لای (سومدیسات)ی ویزان کرد^۲، به‌مه‌ش هه‌ره‌شه‌ی له‌نیزامی سه‌رسنوری نیسلاامی کرد
له‌گه‌ل نزیك بوونه‌وه‌ی سه‌قامگیری بارودۆخی خیلافه‌ت بزه‌تنه‌وه‌ی وه‌لامدانه‌وه‌ی نیسلاامی
دژبه هیرشه بیزه‌نتیه‌کان ده‌رکه‌وت و بزوتنه‌وه‌ی زستانه‌و هاوینه‌(الشواتی والصوائف) دهستی
پنکرد^۳، به‌شپوهیه‌کی گشتی ده‌کریت و ه‌صفی به‌ریه‌ک که‌وتنی سه‌ربازی له‌نیوان هه‌ردوولادا
له‌وکاته‌دا به‌جه‌نگی سنوره‌کان وه‌صفیکه‌ین^۴.

وه‌زاره‌ت له‌سه‌رده‌می نه‌بولعه‌بباسی سه‌فاحدا:

پایه‌ی وه‌زیر راسته‌وخۆ له‌دوای سه‌رکه‌وتنی سوپای عه‌بباسی به‌سه‌ر سوپای نومووی و له‌پیش
به‌عه‌تی خیلافه‌ت دان به‌نه‌بولعه‌بباس دا هات، نه‌و پایه‌ش نیزامیکسی کۆنی فارسیه^۵، نه‌بولعه‌بباس
کاتیک وه‌زاره‌تی یی‌قبول بوو سه‌ره‌پرشتی گه‌شه‌سه‌ندنی دهولته‌تو ناراسته‌کردنی به‌ره‌و مه‌رکه‌زی
بوونو دابه‌شکردنی دهسه‌لاته‌کان ده‌کرد، نه‌مه‌ش به‌هاندانی فارسه‌کان روویدا.

^۱ ابن الأثیر: ج ۵ ص ۴۰، بارتولد: ص ۳۹۴-۳۹۶.

^۲ ابن خیاط: ج ۲ ص ۴۳۵-۴۳۶.

^۳ علی، محمد کز: خطط الشام: ج ۵ ص ۱۶.

^۴ ostrogorsky: History of Byzantine States: P ۱۶۱

^۵ أمين، أحمد: ضحی الإسلام: ج ۱ ص ۱۶۵، الصالح، الشیخ صبحی: النظم الإسلامیة ص ۲۹۶

كۆچى دوايى ئەبولعەبباسى سەفاح:

ئەبولعەبباسى سەفاح لەسائى (۱۳۶ك/۷۵۴ز)دا بەيەتتى خيلافەتتى دواي خۆي بەئەبوجەغفەرى
براي خۆي و دواتر عيساي كورې موساي كورې محمد دا، خەلىفە توشى نەخۆشى ئاوتەبوو ئەوكات
لەئەنبار بوو، لە (۱۳) ذى الحجەى سائى ۱۳۶ك / ۹ حوزەيرانى سائى ۷۵۴ز)دا كۆچى دوايى كردو
لەكۆشكە كەيدا لەئەنبار بەخاك پستردرا^۱.

عەبدوﻻﻧﻪ بۆجە عەفر مەنصور (۱۳۶-۱۵۸ک/۷۵۴-۷۷۵ز)

باروودۇخى ناوخۇيى لەسەردەمى مەنصوردا:

۱- ياخى بوونى عەبدوﻻي كورپى عەلى: نەبوجە عەفرى مەنصور خىلافەتى گرتە دەست و هېشتا پالېشتە كانى بەھىزو بتەو نەبو بوون، ئەمۇ ترسى لەر كەبەرى عەبدوﻻي كورپى عەلى مامى ھەبوو كەداواي خىلافەتى دە كرد ھەروەك ترسى گەورە بوونى قەلئە مەروى نەبو موسلىمى خۆراسانى و دواتر دەرچوونى نامۇزاكانى لەبنەمالەي عەلى كورپى ئەبى تالب لەدەسەلاتە كەي رايچلە كاند.

مەنصور بەدلىرى نەبەردى و وورە بەرزى و لىزانى و فىلزانى يىنكەو كۆكرد بوونەو بەرى راستى بەرە رووى ئەمۇ گرتانە بوو ھەو و پىيارىدا لەدوژمنە كانى بدات تامەيدانى سياسى بۆ چۆلېتت، عەبدوﻻي كورپى عەلى سەر كودەي ئەمۇ سوپايە بوو كە ئەبولعەبباس ناردى بۆ ناسىاي بچوك تالە گەل بىزەنتىە كاندا بچەنگىت، كاتىك گەيشتە دلوك لەدە و رووبەرى حەلەب زانى كە خەلىفە ئەبولعەبباس مردو ھە بۆيە لەكاشانە كەي ھەستاو گەراپەو ھە بۆ حەيران و سەربازان بەيەتتى خىلافەت يان پىندا پاشان بەرە جەزىرە كشا، مەنصور نەبو موسلىمى راسپارد تالە گەلېدا بچەنگىت، ئەبو موسلىم توانى لەنزىك نەصىين بەسەرىدا سەر كەويت و عەبدوﻻ گىراو بەند كراو دواتر مەنصور لەسالى (۱۴۷ك/۷۶۴ز) دا كوشتى^۱.

ب- كۆتايىھاتن بەئەبو موسلىمى خۆراسانى: نەبو موسلىم ھەستى بەو دەدە كرد كە ئەمۇ دامەزىنەرى راستى دەولتتى خىلافەتى عەبباسىمۇ خەون و چا و چنۆكى و خواستى شەخسى بۆ بەتەنھا گرتە دەستى دەسەلاتى ھەموو خۆراسان و وولاتى فارس و دیدى سەربەخۆيى دا بگرت، پىشتەر فشارى قورسى لەسەر ئەبولعەبباس دانا، بەلام خەلىفە بەھۆى بوونى خزمەتى بۆ عەبباسىە كان لەناوى نەبرد، مەنصور لە دیدى جياواز ھەو سەبرى نەبو موسلىمى دە كرد ترسى لە نیازە كانى ھەبوو لەدواي ئەو ھەي نەبو موسلىم بووبە ھىماي رە گەزە فارسىە كان كە دوور كەوتەو ھەيەكى روونيان لەدەولت نىشان دەداو بووبون بەسەرچاوەى دلئەراو كىتى خىلافەت، مەنصور پەناي بۆ شۆھى فىلزانى بردو نەبو موسلىمى خستە داو و لە (۲۵ى شەعبانى سالى ۱۳۷ك/۱۳ى شوباتى سالى ۷۵۵ز) دا كوشتى^۲.

^۱ اليعقوبى: ج ۲ ص ۳۰۲، الطبرى: ج ۷ ص ۴۷۴، ج ۸ ص ۷-۹.

^۲ الطبرى: ج ۷ ص ۴۹۰-۴۹۱.

ج- دوره نجامی کوژرانی نه بوموسلیم: یاده و هری نه بوموسلیم لای فارسه کان به زیندویه تی مایه و هه له دوای کوژرانی له خوراسان چهند بزوتنه و هیه کی نایینی و سیاسی و نه ته و هیه نامۆ به نیسلام ده ر کهوتن که هه لگره کانی به روخسار نیسلامیان نشان ده داو له ناخه وه نامانجه نایینه ناگر به رستانه کانی خویان و نامانجی سیاسی روخینه و ره گه زیه تی فارسیان هه لگره تیو، نه بوموسلیمیشیان کردبوو به هیماو پیناوتیک بۆ ده برینی به ره له ستکاریان بۆ ده سه لاتی عه بایسی و نیشاندانی نه وه ی له ده ورونیاندا یه و ده رباژیک بۆ به دیه یانی نامانج و هیواکانیان، له و بزوتنه وانه ناوی نه مانه دین: بزوتنه و هه کی سه نیاذ، بزوتنه و هه کی راوه ندی، بزوتنه و هه کی ئوستازیس..... مه تصور هه و لیدا له ناویان بیات و له وه شدا سه رکه وت^۱.

د- په یوه ندی له گه ل عه له و ییه کاندایا: عه له و ییه کان هه ر له شه هید بوونی حسینه وه له که ره به لا مافی خویان له خیلافه تدا له بیر نه کرد، کاتیک بانگه وازی عه بایسی دامه زرا هه ندیکیان چوونه ناوی و پینان وابوو بزوتنه و هیه کی تالییه، کاتیک شو ر شه که به گواسته وه ی خیلافه ت بۆ عه بایسه کان کۆتای پته ات عه له و ییه کان به تاییه ت لقی حسینی پینان وابوو عه بایسه کان فیلیس لیکر دوون و خیلافه تیان بۆ خویان بردووه له کاتیکدا نه وان به خیلافه ت شیواترن، عه بایسه کانیش له لایه ن خویانه وه له سه ره تای ژبانی سیاساندا هه و لیا ندا یارمه تی عه له و ییه کان بده ن تا ده رفه تی جی یچ چه سپان به ده و لته تازه دامه زرا وه که یان بده ن، پاشان هه ردوولا به ره به ره له یه ک دوور کهوتنه وه له راستیدا یه که م که سی عه له و ییه کان که له ده سه لاتی عه بایسه کان ده رچوو محمدی کورپی عه بدولای کورپی حسن بوو که به (النفس الزکیه) ناسرابوو نه و له مه دینه خوی راگه یاندا پاشان ئیبراهیمی برایش له رۆژه لات خوی راگه یاندا نه وازو فارس و مه داعی گرت هه دست له کاتیکدا پشه واه عه عفه ری صادق که له لقی حسینی بوو ناگر به ست و ریکه وتی نه نجامدا، مه تصور توانی له (مانگی ره جه بی سالی ۱۴۵ک/مانگی تشرینی یه که می سالی ۷۶۲ز)دا محمد له ناو بیات، له (مانگی ذی القعه دی سالی ۱۴۵ک/مانگی کانونی دووهمی سالی ۷۶۳ز)یش له گوندیکی کوفه که به (باخرا) ناسراوه ئیبراهیمی له ناو برد^۲.

^۱ ابن الأثیر: ج ۵ ص ۶۶-۶۷، ۸۶-۸۷، ۱۶۲-۱۶۴.

^۲ الطبری: ج ۷ ص ۵۹۶، ۶۴۶-۶۴۷، الأصفهانی: مقاتل الطالبین: ص ۲۳۶-۲۳۷.

بارودۆخی دهره‌کی له سه‌رده‌می مه‌نصوردا :

ا- په‌یوه‌ندی له‌گه‌ژ بیزه‌نتیه‌کاندا؛ جه‌نگی نیوان موسلمانان و بیزه‌نتیه‌کان له‌ئهو جه‌عفه‌ری مه‌نصوردا سیفه‌تی ناگره‌سته‌تی هه‌بوو و له‌چهند به‌ریه‌که‌که‌وتینیکی سنورداری سه‌ر سنوره‌کان تینه‌ده‌په‌ری، نه‌مش ده‌گه‌رپته‌وه بۆ گه‌رنگی دانی عه‌بباسیه‌کان بۆ پالپشتیکردنی مه‌لجه‌ندی ناوخویان له‌به‌رامبه‌ردا قوسته‌نتینی پینجه‌می ئیمپراتۆری بیزه‌نتی له‌لایه‌که‌وه سه‌رقالی جه‌نگ له‌ به‌لقان بوو، له‌لایه‌کی تریشه‌وه به‌ره‌نگاری کیشه‌ی په‌رسته‌شی ئایقۆنه‌کان (وینه‌و په‌یکه‌ره‌کان) بوو، نه‌بو جه‌عفه‌ر نه‌و ده‌رفه‌ته‌ی قۆسته‌وه‌و چی قه‌لاو سه‌رسنور روخیترا بوون چاکی کردنه‌وه.

ب- بنیادنانی شاری به‌غداد: له‌نیو گه‌رنگترین نه‌و کارانه‌ی خه‌لیفه‌ نه‌بو جه‌عفه‌ری مه‌نصور نه‌نجامی داو کاریگه‌ری خۆی له‌سه‌ر داهاتووی خیلافه‌تی عه‌بباسی به‌جی هه‌شت بنیادنانی شاری به‌غداد بوو له‌شونیکدا که روبراری (سوراة) به‌روباری (دیجله) ده‌گات، نه‌مه‌شی به‌هۆی چهند هۆکاریکی سیاسی و سه‌ربازی و ئابوری و که‌ش وه‌هوا یسه‌وه نه‌نجام دا^۱. مه‌نصور له سالی (۱۴۵ ک / ۷۶۲ ز) ده‌ستی به‌ بنیادنانی شاره‌که‌ی کردو چوار سالی خایاندو له سالی (۱۴۹ ک / ۷۶۶ ز) ده‌ستی به‌ هات و به‌غداد تا رووخانی خیلافه‌تی عه‌بباسی له‌سه‌ر ده‌ستی مه‌غۆله‌کان له‌سالی (۶۵۶ ک / ۱۲۵۸ ز) ده‌ستی به‌په‌ختی عه‌بباسیه‌کان بوو.

ج- مردنی مه‌نصور: نه‌بو جه‌عفه‌ری مه‌نصور له‌ (شه‌وی شه‌مه‌ ۱ ی ژی الحجه‌ی سالی ۱۵۸ ک / ۷ تشرینی یه‌که‌می سالی ۷۷۵ ز) و له‌رپه‌گه‌یدا بۆ مه‌که‌که‌ بۆ به‌جی گه‌یانندی فه‌رزی حه‌ج کۆچی دوابی کرد، نه‌و عیسای کورری موسای برزازی له‌ جیگیرایه‌تی لابردو به‌یعه‌تی به‌ مه‌هدی کورری خۆی دا^۲.

^۱ الطبری: ج ۷ ص ۶۱۶-۶۱۷، الخطیب البغدادي: تاریخ بغداد ج ۱ ص ۲۵-۲۶، ۶۶-۶۷، ۷۷-۸۲، الحموي، یاقوت: معجم البلدان ج ۱ ص ۴۵۶-۴۵۷، دائرة المعارف الإسلامية: ج ۴ ص ۳-۴.

^۲ الطبری: ج ۷ ص ۵۷۷، ج ۸ ص ۶۰.

چاکسازیه کانی مہدی:

خیلافه تی موحمہدی مہدی بقوناعی گواستہوی نیوان سہردہمی توندی و سہرکوتکردنی سہردہمی خلیفہ عبباسیہ کانی پیش خوئی و سہردہمی نیوہندی و نمرونیانی دادہنریت، مہدی سہرہتای خیلافه تی خوئی بہہولتی رازیکردنی خلتک دہست پتکردو نمو مال و سامانہی بز خارونہ کانی گیرایہوہ کہلہ سہردہمی باوکیدا دہستی بہسہردا گیرابور، دیلہ میاسیہ کانیسی نازادکردو ہولتیدا خلتکی حیجاز رازیبکات بویہ مؤلتہ تی بہگیرانہوی دانہونلہی ہاتو و لہوولاتی شام و مصری بز حیجاز دا نمہ لہدوای نمہوی نمہوجہ عفرم برپیووی ہولتیدا خوشہویستی و ہونگری خلتکی شام بہدہست بجات بونممش سہردانی دیمشق و بہتولہقدیسی کردو و لہسہر رینگہی مہککش چہند ویستگہیہ کی دامزراندو حموزی بز ناودانی کاروانہ کان دامہزراندو لای بہلای نہخوشانی کہنارخراو بہندیہکاندا کردہوہو خوتندنگو نہخوشخانہی بنیادناو گرنگی بہبازرگانی داو توریکی لہرینگہ بازارگانیہ کان پتکھیتا کہبہغدادی کردہہ مہلبہندیکی بازارگانی جہانی، موسیقاو دانایی و نهدہب لہتایہقمندیہ کانی نمہ سہردہمہبو، نمہ نہریتہشی داہینا تاهموو سالتیک بہرگی نوئی بہبری کہعبہدا بکن، خوئی لہ کوری بیستی ستعمہکاندا دادہنیشٹ و سندوقیکی بز دانا تاسکالاکانی تیاکوبکہنہوہو سکالاکانی تیدا بچمنہروو^۱.

بزوتنہوہ دوزمنکاریہ کانی سہردہمی مہدی:

۱- بزوتنہوہ کانی زندیقہکان: لہ کزمنگای نیسلامیدا ہر لہسہردہمی نوموہوہ دیاردهی زندہقہ بلاوہوہوہو لہسہردہمی عبباسی بہکمدا تہواو گمشہیکردو چالاکبو، لہبہنہتدا ووشہ کہ لہو کہسانہ دہنران کہ شویتکہوتہی نایینہ مہجوسیہکان (ناگرہرستہکان) بوون، پاشان ہنگاوبہہنگاو پیشکہوتوہو ہموو ملہورو بہگومان لہنایینیکی گرتہوہ پاشان واتاکہی فراوان بوو و شوہویہتی گرتہوہ دہسہلاتی عبباسی نمہ واتایہی بز بہکارہینا تا لہنہیارہ سیاسی و نایینہ کانی بدات لہ کزتاییدا لہمہندی لہراوو ہرچی و پدچی کہشخہ نرا^۲.

لہراستیدا زندہقہ بزوتنہوہیہ کی سیاسی داخراو بہچوارچیوہیہ کی رتیکخراوی ہزری نایینی بوو کہشوینہوتوہ کانی بز بلاو کردنہوہی مہزہبی مانہوی بہہموو واتا بیروباوہرہ نایینی و کلتورہ

^۱ ہمان سہرجاوہ: ج ۸ ص ۱۱۸-۱۱۹، ۱۵۶، ابن الأثیر: ج ۵ ص ۲۵۴-۲۵۸، ابن الطقطقا: ص ۱۷۹.

^۲ عمر، فاروق: التاریخ الإسلامی ولکر القرن العشرین: ص ۱۱۳-۱۱۴.

هزريه كانيهوه وهك بهديليک بۆ کلتوري ئيسلامي دهکرد، ئەمەش شۆرشیکي ناگر په‌رستی بوو کهبانگه‌وازی بۆ له‌ناوبردنی ده‌ولته‌ی ئيسلامي له‌بهره‌ته‌وه‌و بنيادنانی ده‌ولته‌تیکي فارسی له‌شويتیدا ده‌کرد^۱.

مه‌هدی هه‌ستی به‌ماوه‌ی نه‌و مه‌ترسیه‌ کرد که‌زنديقه‌کان له‌سهر نایین و ده‌ولته‌ت دروستی ده‌که‌ن بۆیه‌ له‌هه‌موو ناسۆکانه‌وه‌ له‌چه‌ند هه‌لمه‌تیکي رینکخراودا که‌وته‌ شوئینیان و خۆراگرانه‌ کوشتنی و دیوانیکي تایبته‌ی بۆ دامه‌زراندنو ناوی نا(دیوانی زنديقه‌کان) فرمانی به‌فه‌يله‌سوفان دا تا به‌ر په‌رچیان بده‌نه‌وه^۲.

ب- بزوتنه‌وه‌که‌ی موقه‌ننه‌ع: شه‌بۆلی مله‌پوری به‌رده‌وام له‌سهرده‌می مه‌هدیدا چالاک بوو، جا چه‌ند بزوتنه‌وه‌یه‌کی دوزمنکاری سه‌ریان هه‌لدا که‌له‌نامانجیدا له‌وانه‌ی په‌ش خۆیان جی‌اواز نه‌بون، له‌نیواندا بزوتنه‌وه‌که‌ی موقه‌ننه‌عی خۆراسانی بوو که‌له‌ناوچه‌ی(مه‌رو) به‌نامانجی له‌ناوبردنی ده‌سه‌لانی ئيسلامي و دامه‌زراندنی ده‌ولته‌تیکي فارسی له‌ده‌سه‌لات ده‌رچوو مه‌هدی به‌ره‌و رووی وه‌ستاو بزوتنه‌وه‌که‌ی له‌ناوبرد موقه‌ننه‌عیش په‌ش نه‌وه‌ی بگه‌ریت خۆی سوتاند. سه‌رده‌می مه‌هدی دامه‌زرانی چه‌ند بزوتنه‌وه‌یه‌کی تری وه‌ک نه‌و بزوتنه‌وه‌یه‌ی له‌رووی نامانجیه‌وه‌ به‌خۆیه‌وه‌ دیو مه‌هدیش توانی له‌ناویان ببات، له‌وانه‌ ناوی بزوتنه‌وه‌که‌ی(یوسف البرم) له‌خۆراسان دین^۳.

ج- په‌یوه‌ندی له‌گه‌ن بیزه‌نتیه‌کاندا: له‌سه‌رده‌می مه‌هدیدا جه‌نگی سنوری نیوان ده‌ولته‌ی ئيسلامي و ده‌ولته‌ی بیزه‌نتی به‌رده‌وام بوو و هه‌ردوو له‌چه‌ند هه‌لمه‌تیکي ئالوگۆریان نه‌مانجیدا که‌باری جوگرافی زه‌وی هه‌یچکامیانی تیکه‌دا له‌هه‌نگاوێکی لا‌کردنه‌وه‌دا مه‌هدی له‌په‌شپه‌ی به‌هه‌ند وه‌رگرت که‌له‌دوای مردنی لیتیو چواره‌می ئیمپراتۆری بیزه‌نتی و گرتنه‌ده‌ستی ده‌سه‌لانی ئیمپراتۆریته‌ی له‌لایه‌ن ئییرینی گه‌رنیه‌وه‌ له‌سالی(١٦٤ک/٧٨١ز)دا روويدا، بۆیه هه‌لمه‌تیکي گه‌وره‌ی سه‌ربازی ناماده‌کردوو هارونی کوری کردبه‌ سه‌رکرده‌ی و فرمانی په‌نکرد تا هه‌رش بکاته‌ سه‌ر قوسته‌نتیه‌: هارون له‌زه‌وی بیزه‌نتیدا رۆچوو تاگه‌یشته‌ که‌نداوی قوسته‌نتیه‌وه‌ هه‌ره‌شه‌ی له‌پایته‌ختی بیزه‌نتی کرد، ئیمپراتۆر ئییرین که‌خۆی له‌باریکي سه‌خت و ناره‌حه‌تدا بینه‌وه‌و زانی ناتوانیت به‌ره‌و رووی رۆچوونی ئيسلامي بوه‌ستیته‌وه‌ یان چه‌ندو

^۱ العقاد، عباس محمود: التفكير فريضة الإسلامية ص ٦٧.

^۲ الجهشيارى: كتاب الوزراء والكتاب ص ١٦٥، ابن كثير: ج ١٠ ص ١٤٩، عمر: ص ١١٩-١٢٢.

^۳ الطبري: ج ٨ ص ١٢٤، ١٣٥، ابن الأثير: ج ٥ ص ٢١١-٢١٢، ٢١٦.

چونی بکات، ناچار بوو ملکهچی مرجه کانی هارون بیت به پیدانی سمرانهو نالوگوری
دیله کانو ریکهوتنه کمش سن سال بخایه نیت^۱.

د- کۆچی دواایی مه هدی: محمدی مه هدی له (مانگی موحه رهمی سالی ۱۶۹ ک/مانگی نابی سالی
۷۸۵ز) دا کۆچی دواایی کرد نهو به لیتی جیگیرایه تی له دواای خۆی به ههردوو کوره کهی
خۆی دابوو که به کم هادی و دواتر هارونه رهشید بیت^۲.

---

^۱ ابن خیاط: ج ۲ ص ۴۷۱، الطبری: ج ۸ ص ۱۵۲-۱۵۳، رستم، أسد: الروم لی سیاستهم و ثقافتهم و دینهم: ج ۱

ص ۲۹۵، P۹۲۰، Theophanes.

^۲ الطبری: ج ۸ ص ۱۶۸-۱۷۰.

ئەبو محمد موسای ھادی (۱۶۹-۱۷۰/ك/۷۸۵-۷۸۶ز)

پەيوەندى ھادى بەعە لەوييەكانەوہ:

ئەو سىياسەتە ئاشتەمواييە مەھدى لەگەل ئەلموييەكاندا گرتەبەر ماوەيەكى دريژخايەنى نەخاياندو بەمردنى كۆتايى پىھات، ھادى فشارى خستە سەر ئەو كۆمەلەو توندى لەسەر ھەلگرەكانى نواندو پەيوەندىو رۆزى لىپىرینو ھەوالتگرى لەسەر دانان و فەرمانى بەواليەكانى كرد تا چاودىزى بزواتيان بکەن و فشاريان بچەنەسەر تا ئەوہى ئەلموييەكانى حىجاز لەبارىكى خراپدايون، بۆيە لەدەورى حىسنى كورپى ئەلى كورپى حەسەن كۆبوونەوہ كەسەر كرايەتى دەكرن، ئەو لە (۱۳ى ذى القعدة ى سالى ۱۶۹ك/ ۱۵ى ئايارى ۷۸۶ز)دا سەر كرايەتى بزوتنەوہيەكى راپەريوى دژبە نيزامى عەبباسى كرد بەلام مەھدى توانى لەجەنگى (فەخ) بزوتنەوہ كەيان سەر كوت بکات و حىن و شويىنكەوتەكانى لەناوبردو^۱ لەليدانو چەوساندنەوہى زەندىقەكانىشدا پىشەنگى بەمەھدى باو كىمەه كرد.

كۆچى دوايى ھادى:

ھادى لەدوانزەى رەبىعەلئەوہلى سالى ۱۷۰ك/نۆى ئەيلولى سالى ۷۸۶ز دا لەبەغداد كۆچى دوايى كرد^۲.

ئەبو جەھەر ھارونە رەشىد (۱۷۰-۱۹۳/ك/۷۸۶-۸۰۹ز)

سىفەتەكانى رەشىد:

رەشىد بەناوبانگىزىن خەلىفەى عەبباسيەكان دادەنریت و ناوبانگى رۆژھەلاتى تىپەراندو گەيشتە رۆژئاواو كۆمەلگای رۆژئاوايى شىكار و لىكۆلنەوہيان لەسەر كردوہ و ھەندى پاشای ئەوروپا ھەوليانداوہ لى تىزىكبنەوہو ھۆگرى و دۆستايەتى ئەو بەدەستبەخەن، رەشىد كۆمەلەك سىفەتى تەواو لىكجىاي ھەبوون، ئەو كەسىكى سىياسى ھەلکەوتەبوو و يەك برىارى و توندوتىژى مەنسورى ھەبوو، لەگەلشيدا نەرەو نىانەكى روون و سەخاوتەندى بۆجيا كرنەوہو ھەلئىاردنى خەلك ھەبوو، زۆر گرىنگى بەكاروبارى ھاولاتيان دەدا، ھەستى تىژو خىراپو، بارى زوو دەگۆراو خىرا دەكەوتە بەر كارىگەمى و لەتوررەيدا ھەلمەتى دەداو لەتۆلەسەندنەوہشدا زىادەرەوہى دەكرد ھەندى جار سۆزى دەبزواو دەگرىاو سۆزىكى بى سنورى نیشان دەدا، كەسىكى ئاين پەروەر و لىبور دەو نەوازشى بوو،

^۱ اليعقوبى: ج ۲ ص ۳۴۸-۳۴۹، الأصفهاني: ص ۳۶۶.

^۲ الطبري: ج ۸ ص ۲۰۵-۲۰۶.

یان حه‌جی ده‌کرد یان غه‌زای ده‌کرد، حه‌زی له‌شیعرو نه‌ده‌بو و فیه‌ش بوو، سه‌رده‌مه‌که‌ی به سه‌رده‌می زیرینی ده‌ولته‌تی خه‌لافه‌تی عه‌باسی ده‌ژمه‌یریت.

بارودوخ‌ی ناوخوی‌ی له‌سه‌رده‌می ره‌شیدا:

ا- **په‌یه‌ه‌ندی له‌گه‌ل عه‌له‌ویه‌کاندا:** رشید له‌سه‌ره‌تای ژبانی سیاسیدا ویستی له‌رینگه‌ی نه‌رمی نواندن له‌پروری عه‌له‌ویه‌کاندا به‌لای خویدا رایان بکیشیت بویه سۆزی له‌گه‌ل نواندن نارامشی بو به‌خه‌رجدان، به‌لام نه‌وان بیروباوه‌ری چه‌سپاوی خویمان به‌وه‌ی که‌شیوترن به‌ خه‌لافه‌ت نه‌گۆری و له‌هه‌ولتی خویمان له‌پیناو گه‌پشتن به‌ خه‌لافه‌ت نه‌وه‌ستان، له‌پیناو نه‌وه‌شدا مملانی نیوان هه‌ردوولا بواری توندی خو‌ی گه‌رایه‌وه، دوو‌کس له‌سه‌ر کرده عه‌له‌ویه‌کان له‌جه‌نگی فه‌خ رزگاریان بوو که‌بیرتی بوون له‌ئیدریسی کوری عه‌بدو‌لای کوری حسن و به‌حیای برای، ئیدریس چوو بو نه‌فریقیاو له‌هه‌ریمی (طنجة) سه‌قامگیربوو و ده‌ولته‌تیکی سه‌ربه‌خۆی بوخۆی دامه‌زراند که‌ده‌ولته‌تی نه‌دارسه‌بوو به‌حیاش روویکرده وولاتی ده‌یله‌مه له‌رژژه‌لات و شان و شکۆی زیادیکردو به‌هۆی شوینکه‌وتوان له‌ده‌هۆری کۆبوونه‌وه به‌هه‌یزبوو و له‌سالی (۱۷۶ک/۷۹۲ز) ده‌رچوونی خو‌ی له‌ده‌سه‌لات راگه‌یاندا، ره‌شید بریاریدا نه‌و دوو‌برایه‌ له‌ناوبات و له‌و‌کاره‌شیدا سه‌رکه‌وتووو به‌لام نه‌یتوانی ده‌ولته‌تی نه‌دارسه‌ له‌ناوبات^۱.

ب- **بزوتنه‌وه‌ی خه‌واربج:** خه‌واربجه‌کان له‌سه‌رده‌می ره‌شیدا له‌ناوچه‌ی جه‌زیره‌ چالاک بوون و له‌خۆسه‌پاندنی خه‌لیفه‌ عه‌باسیه‌کان و ده‌رچوونیان له‌حوکه‌ شه‌رعه‌کان نارزه‌ایان ده‌ربیری، ره‌شید گرنگی به‌بواری نه‌و خه‌واربجانه‌ داو له‌سالی (۱۷۹ک/۷۹۵ز) به‌سه‌ر کرده‌تی به‌زیادی کوری مه‌زیدی شه‌یبانی هه‌یزکی سه‌ربازی ناردو له‌ (حدیثة الفرات) له‌گه‌ل خه‌واربجه‌کاندا بیکیدا داو له‌ناوی بردن^۲.

ج- **بارگژی له‌باکوری نه‌فریقیا:** بارگژی له‌باکوری نه‌فریقیا له‌سالی (۱۷۱ک/۷۸۷ز) هوه به‌هۆی ده‌رچوونی خه‌واربجه‌کان و سه‌ر کرده سه‌ربازیه‌کان و به‌ره‌به‌ره‌کانه‌وه‌ خو‌ی سه‌پاند، ره‌شیدیش هه‌رسه‌مه‌ی کوری نه‌عیونوی ناردو فه‌رمانی پیکرد تا راپه‌رینه‌کان سه‌رکوت بکات و ئاسایش بجه‌سه‌پیت، نه‌ویش له‌ئه‌ر که‌که‌یدا سه‌رکه‌وتووو، به‌لام نو‌ی بوونه‌وه‌ی راپه‌رینه‌کانی دژبه‌ ده‌سه‌لاتی مه‌رکه‌زی، ره‌شیدی هاندا تا ئیبراهیمی کوری نه‌غله‌بی کاربه‌ده‌ستی (زاب)

^۱ الأصفهانی: ص ۴۰۱-۴۰۴، ۴۰۷-۴۰۸.

^۲ الطبری: ج ۸ ص ۲۵۶.

لهسالتی (۱۸۴ک/۸۰۰ز) ۱۵ بکات بهوالی نهفریقا، نمویش توانی بهسهر نو سهختی و گرفتانهدا زالییت کهبهرو پرووی دهسهلاتهکهی دهبوونوه پاشان ریگهی بو دامهزرانی دهولتهتی نهغالییه خویشکرد که دواتر لهکارگیری مەرکهزی سهربهخویی وهرگرت و قهیرهوانی کردبه پایتهختی خوی^۱.

د- **بارگرژی لهروژههلات:** لهمنجای ههلسوکهوتی خرابی والیهکانی رهشید راپهرینی جهماوهری لهناوچهکانی روژههلات سهری ههلتداو رافیعی کورپی لهیسی کورپی سهیار بههوی چهند پالنهریکی شهخسیموه لهحوکومتهتی مەرکهزی دهرجوو دانیشتوانی خوژاسان و وولاتی نهودیو رووباریش بههوی نارهبازیان لهدهسهلاتی عهباسیهکان کهوته شوینی و رهشید ناچاربوو بو سنوردانان بو بارگرژیهکانی نهوی خوی بچیت بو خوژاسان بهلام کاتیک لهریگهدابوو مهرگ ریگهی پنگرت^۲.

ه- **چهرمهسهری بهرمهکیهکان:** بنهمالهی بهرمهکی فارسی رهسهن دهدرینهوه پال بهرمهکی باپریان، بهرمهکیش نازناونیک بوو کهلهسانی پهستگای نهوبههار لهشاری بهخ دهنرا^۳، لهسهرهتاکانی سهردهمی دهولتهتی عهباسیدا خالییدی کورپی بهرمهک لهو بنهمالهیهدا دهه کهوت و نهوبهلهعباس دیوانی خهراج و دیوانی سهربازی دایه دهست^۴، ههروهک لهدوای کوژرانی نهبوسهلهمهی خهلال وهزارهتی جیبهجی کردنیسی گرته دهست، وهک راپوژکاری نهبو جهعهفری منصوریش نیسی دهکرد، خالیید کورپیکی لیکهوتوه نهویش یهحیا بوو، میژووی یهحیا پهیوهستی میژووی هارونه رهشیده، نهو بو دلتیا کردنی جیگیرایهتی بو هارون لهبهرهنگار بوونوهی نهو فشاره گهورانهدا کههادی دژیه هارون و بهنامنجی ناچار کردنی بهوازهینان لهجیگیرایهتی و دانانی جهعهفری کورپی لهجیاتی نهودا پهیرهوی دهکرد، یهحیا رۆلنکی گهورهی بینی، رهشید فزل و گهورهی یهحیای بهسهر خویهوه پاراست و نوسین و نوینهرایهتی خوی و وهزارهتی دایه دهست^۵، چهند دهسهلاتیکی رههای پیدا، نیتر ههموو

^۱ ابن الأثیر: ج ۵ ص ۹-۱۰.

^۲ الیعقوبی: ج ۲ ص ۳۸۶، الطبری: ج ۸ ص ۳۱۵-۳۲۰، ۳۲۳، ۳۴۳-۳۴۴.

^۳ البلخی: البرء والتاریخ: ج ۶ ص ۱۰۴.

^۴ الجهشیاری: ص ۸۷-۸۹.

^۵ الجهشیاری: ص ۱۷۷.

دیوانه‌کان له‌دهستی ئەودابوون^۱، یه‌حیا توانی له‌پریگه‌ی فەزڵ و جەغفەری کورپه‌وه کارگیرى ده‌ولت بکات، به‌وش بپۆکه‌ی هاوبه‌شی تهاو له‌ده‌سه‌لاتی به‌دییه‌تا.

به‌رمه‌که‌یه‌کان چوارده‌وری ره‌شیدیان یابوو به‌دلتی خوێان سه‌روخواریان پینه‌کردو نه‌ویش به‌دلتی نه‌وان ده‌جولایه‌وه هه‌روه‌ک زۆربه‌ی که‌سه‌دیاره‌کانی ناو ده‌ولت له‌دارده‌ست و شوێنکه‌وته‌ی به‌رمه‌که‌یه‌کان بوون، تاناستیک ره‌شید به‌شتیکی زۆر سه‌ختی ده‌زانی که‌سانیکی ده‌ست بکه‌ویت که‌په‌یوه‌ندیان به‌به‌رمه‌که‌یه‌کانه‌وه نه‌بیت تاهه‌ندیک کاروباری ده‌ولت بگره‌ده‌ست^۲.

ئه‌و گه‌شه‌سەندنه‌ سیاسیه‌ی ئه‌و بنه‌ماله‌ به‌مورده‌کاری و نه‌خشه‌بۆدانان بووه تاخواسته‌ سیاسیه‌ مۆلخوارده‌وه‌کانی ناو ده‌روونی نه‌ندامانی بنه‌ماله‌که‌ بۆ زیندو کردنه‌وه‌ی میراتی لیکه‌له‌توه‌شاوی فارسی به‌دییه‌تن، ئه‌و خیزانه‌ له‌ژیانی خه‌یزرانی دایکی ره‌شید دا گه‌یشتنه‌ ئه‌وپه‌ر، به‌لام کاتیک خه‌یزه‌ران له‌سالی (۱۷۳/ک/۷۸۹ز) دا مرد، خه‌لیفه‌ به‌ره‌به‌ره‌ متمانه‌ی به‌نه‌ندامانی ئه‌و بنه‌ماله‌یه‌ نه‌ده‌ما تانه‌وه‌ی لێیدان.

له‌م‌استیدا لێدانان بۆ دووپاتنه‌ر ده‌گه‌رته‌وه: سیاسی و دارایی، جا ره‌شید له‌دوای چه‌ند سالتیک له‌ده‌رکه‌وتنی به‌رمه‌که‌یه‌کان بۆی روون بوویه‌وه که‌مه‌ترسیه‌کی کردارییان بۆسه‌ر ده‌ولته‌که‌ی بیکه‌یتناوه، ئه‌و مۆرکەش به‌هۆی چه‌ند هۆکاریکه‌وه بوو که‌گرنگترینان هه‌زیان به‌لای تالییه‌کان و به‌لای ره‌گه‌زه‌په‌رستیدا ده‌چوو^۳، له‌لایه‌کی تره‌وه به‌رمه‌که‌یه‌کان دارایی ده‌ولته‌تیا به‌ته‌نهاگرته‌ویه ده‌ست تانه‌وه‌ی ده‌لێن (هاروون پێوستی به‌پاره‌یه‌کی که‌مبوو، که‌چی ده‌ستی نه‌ده‌که‌وت)^۴ له‌کاتیکدا به‌رمه‌که‌یه‌کان له‌خه‌رجیدا زیاده‌روزیان ده‌رکردو خه‌لیفه‌ش له‌وه‌هه‌لسوکه‌وت پێکردنه‌ داریه‌ که‌وت کردبوو، هه‌روه‌ک له‌هه‌لسوکه‌وتی سیاسی خویشی له‌په‌لوپۆیان خستبوو، قسه‌هێنان بردن له‌لایه‌نی به‌رمه‌که‌یه‌کانه‌وه رۆژیکێ تری بینی تاکارله‌هارونه ره‌شید بکات، بۆیه هاروون له‌یه‌کی سه‌فه‌ری سالی ۱۸۷/ک/کوژتایی کانونی یه‌که‌می سالی ۸۰۲ز) دا جەغفەری کوشت و یه‌حیا و کورپه‌کانی به‌ندکردو ده‌ستی به‌سه‌ر مۆلک و مال و سامانیاندا گرت^۵.

په‌یوه‌ندیه‌ ده‌ره‌که‌یه‌کان له‌سه‌رده‌می ره‌شید دا:

^۱ الطبری: ج ۸ ص ۲۳۵.

^۲ الجهشباري: ص ۲۵۴.

^۳ العصر، عبدالرحمن: أثر الفرس السياسي في العصر العباسي الأهل ص ۲۳۶ و دواتر.

^۴ الجهشباري: ص ۲۴۶، الطبری: ج ۸ ص ۲۸۷-۲۸۸.

^۵ الطبری: ج ۸ ص ۳۴۱، ابن الأثیر: ج ۱۰ ص ۲۰۴-۲۰۵.

۱- په یوه نندی له گهڼ بیزه نتيه کان؛ مملاتیی نیوان موسلمانان و بیزه نتيه کان له سرده می ره شید دا بهره وام بوو، ره شید هه ولیدا ناوچه سنوریه کان توندوتول بکات و سوپای سهنگرگیری نهوی به هیز بکات، سوربوو له سر نهوی دوو سیاسه تی جیاو پیویست بگریته بهر: سیاسه تی هیر شبره ی و بهرگریکاری بؤ ناوچه سنوریه کانیش دوو نیزامی دانا: نیزامی پیشه وه که سنوره کانی جهزیره و وولاتی شامی له خو گرت، نیزامی دواوه که هه ریمه کانی پشتموه و قه لاکانی باشوری له خو ده گرت و ناوی (العواطم) عه واسمی لینا که له نه ناکیه وه تافورات در یژده بوویه وه^۱ بیزه نتيه کانیش له لای خو یانه وه هیلکی بهرگریان بؤ روو به روو بوونه وهی سه رسنوره نیسلامیه کان دانا که زنجیره چیاکانی توروسی له خو ده گرت و له فوراته وه تا کیلیکیه در یژده بوویه وه.

دوای کو تاییه اتان به ده سه تکه وتی قایم و قولتی و پالپشتیکرد، چالاکیه سه ربازیه کان ده ستیان پیکرد و ره شید توانی ژنه نیمبر اتور (نیرین) ناچار بکات تابه مهرجه کانی نهو ریکه وتنه رازی بیت که له سه ری سه پانده بوو، له سالی (۱۸۷ ک/۸۰۳ ز) دا نیرین له سر ده سه لاتی بیزه نتيه لابر او نقفوری یه که م شوینی گرت وه، نقفور ریکه وتنه که ی له گهڼ موسلمانان هه لوه شانده وه و داوای نهو سه رانه ی له هارون کرد که نیرین دابووی وه لاملدانه وهی نیسلامیش به خیرایی و یه کلاکه روهی هات، نیمبر اتوری بیزه نتيه له پیشینی هه لوتیستی سیاسیدا هه لای کرد چونکه ههستی به ده سه ته وسانی و بی توانایی خو ی کرد له وه ستان له رووی موسلماناندا بؤ نه وهی لهو ته نگاهه رزگاری بیت داوای ناشتی له هارون کرد و په یوه ست به دانی سه رانه و خو یاراستن له نرژه نکر دنه وهی نهو قه لایانه بوو که موسلمانان ویزانیان کردبوو به مهر جیک ناگر به سه ته که ماوهی سی سال بهره وام بیت^۲.

نقفور پاش ماوه یه کی که م زانی که ناوچه ی باشوری ناسیای بچوک بووه به ناوچه ی قه له مره ی موسلمانان، چونکه موسلمانان ده ستیان به سه ر نهو ریکه یانه دا گرتبوو که به ره و خاله گرنگه بیزه نتيه کان ده چوون به مهش چالاکی جهادیان در یژه پندا، دواتر ره شید یه کلا بوویه وه بؤ گرنگیدان به چاره سه ری نهو گرفتانه ی که له خو زراسان سه ریان هه لدا یه وه و داوای نهو بهاری له بهاری بؤ در یژه ودان به چالاکی جهادی خو ی له به ره ی بیزه نتيه وه بؤ نه گونجا^۳.

عبدالله، وديع فحفي: العلاقات السياسية بين بيزنطة والشرق الأدنى الإسلامي: ص ۲۴۲-۲۴۳.

ostrogorsky: a History of Byzantine States Ip ۱۵۶

الطبري: ج ۸ ص ۳۲۱-۳۲۲.

ب- په پوهندی له گه ل فره نجه کان: خواسته کانی فره نه کارۆلینجه کان له نهوروپا له خواستی رۆژه لاتیان دور بوو، نهمه دهره فتی له باری بۆ دروستبوونی چهند په پوهندیه کی سیاسی نیوان عه بیاسی و فره نجه کان ره خساند نهمو سهرچاوه رۆژه لاتیه کان ناماژه بهو په پوهندیانه ناکه نو تنها سهرچاوه لاتینیه کان باسی نهو په پوهندیه ده که ن که هارونه ره شید به شار له مانی پاشای فره نجه کانموه هه بیوو، به لام نهمه به شلۆق و ناروون دینه پیش چاو، بۆیه میژوونوسان متمانه یان بی کهمه.

پشت به ستن بهو سهرچاوانه په پوهندیه کانی همدوولا له سالی (۱۸۱/ک/۷۹۷ز) ۱۵ ده ستیپن کردو همدوولا نالوگۆری وه فدو دیاری و خه لاتیان کرد، به لام هیچ هاو په یمانیه کی سیاسی له خو نه گرتبوو، بهریرسیارانی نهم په پوهندیه ش جووله که کان بوون که نه لته ی په پوهندی نیوان رۆژه لات و رۆژناوا بوون، به تاییدت نسلوبی نهم کاته ی بازرگانان نهمه بوو بۆ ناسان کردنی بهرزه وهندیه کانیان بانگه شهی نهوه بکه ن که بالتوین^۱.

کۆچی دواپی هارونه ره شید:

هارون بۆ خیلافه تی دواپی خۆی محمدی نهمینی کوری و دواتر عه بدولا مهنموونی به دواپی نهودا هه لیزارد، خۆشی له (توس) له خۆراسان له شهوی شه ممه (سپی) جه عادلئاخیری سالی ۱۹۳/ک/۲۵ ی نازاری سالی ۸۰۹ز) ۱۵ کۆچی دواپی کرد، نهم به هاوده می مهنموون چوو بوو بۆ خۆراسان تا سنوریک بۆ شوړشه که ی رافیعی کوری له یس دابنیت^۲.

^۱ The ophanes: Ibid: Einhard: The Life of charlemagne pu

^۲ الطبری: ج ۸ ص ۲۴۰-۲۴۱، ۲۶۹، ۲۷۵، ۳۴۲-۳۴۶.

ھۆكۈمەت كاتىبى مەلۇماتى ئىۋان ئەمىن ۋە ئەمىن:

رېشە مەلۇماتى ئىۋان ئەمىن ۋە ئۇنىڭ ئۈچۈن دەپنە قىلىنغان ھۆكۈم: كىشى جىگىرە تى مەلۇماتى رەگەزى غەربى ۋە پارىسى، خۇست ۋە چۈچۈكى دەربارە كان.

كىشى جىگىرە تى: ئەمە بەھۇى خۇستى دەسلەت ۋە گىرن بەبە كىك لەبەھىز تىر مۇكارە كان دادە نىت، ۋىراى ئەم ھۆكارە دەروونىانەى ئەمىن بەرامبەر دوو براكەى تىرى خۇى ھەببوو، ئەم بۇ ھەلۋە شاندىنەۋەى ئەم بەلئىنەى باوكى لەسەرى نوسىبوون دەستىشخەرى كىردو ھەللىدا قەلەمەرىۋى خۇى بەسەر ھەرىمە كانى براكانىدا بلاۋبكاتەۋە، پاشان موساى كورى پىش ئەوان بخت ئەمە بوۋە ھۇى تەقىنەۋەى بارەكە، مەئموون لەخۇراساندا ماىەۋە بەجىتئەھىشت، ئەمىن لەسەرەنجامى ئەم مانەۋە تىرسا، دەى ئىز ناساى بوو ھەردوۋ برا گومانىان بەبەكتر خراب بىت.

مەلۇماتى رەگەزى غەربى ۋە پارىسى: ئەم دىمەنەى رۇلى سىاسى كەھەرىبە كە لەلەفەزلى كورى سەھلى نوسەرۋ نەخشە بۇدانەرى مەئموون كەنۆئىنەرى تى رەگەزى پارىسى لەكارگىرى عەبباسىدا دە كىردو فەزلى كورى رەبىع كەنۆئىنەرى خۇستى غەربەبە كان بوون دەبانگىرا، بەشۋەبەكى دىار كەوتتە رۋو نىازە كانى ھەردوۋلا لەدۋاى مردنى رەشىد دەر كەوتن ۋە جىاۋازى دىدى سىاسىان خۇى نىشاندا، بەم جۇرە كىشى مەلۇماتى دىدىكى نەتەۋاىتئە ئىۋان غەرب ۋە پارىسى لەخۇگرت.

چۈچۈكى دەربارە كان: فەزلى كورى سەھل پالپىشت ۋە ھاندەرى مەئموون بوو تالە خۇراساندا بىئىتەۋە داۋاكەى ئەمىن بۇ گەرانەۋە بۇ بەغداد بەرپەرچ بداتەۋە ھەللىدات ھاۋدەمەكەى خۇى بگەبەئىتە خىلافەت، لە كاتىكدا فەزلى كورى رەبىع ۋە عەلى كورى عىساى كورى ماھان پالپىشت ۋە پالپىنەرى ئەمىن بوو تەبەلئىنە كە ھەلۋە شىئىتەۋە، بەم جۇرە دەست تىۋەردانى پىۋانى دەربار بوۋە ھۇى خرابىز كىردنى ئەم مەلۇماتى كە گەبىشتە ناسىت كە گەرانەۋەى بۇنەبوو ۋە ھەردەبوو پىكدا بەدەن.

۱ الجھىارى: ص ۲۲۲، ۲۹۲، الطبرى: ج ۸ ص ۲۴۸-۲۸۵، ۳۹۹.

۲ ھەمان ئەم دوو سەرچاۋە: ص ۲۷۷، ۲۸۰، ص ۳۶۹-۳۷۲.

۳ ھەمان ئەم دوو سەرچاۋە: ص ۲۸۹-۲۹۰، ص ۳۷۴.

پیکدادانی نیوان دوویراکه: لهسره تاوه ململانێکه شیوهی بالتویزو نێردراوی نیوان ههردوو
 برای لهسهر کێشهی جینگیرایهتی و سهلاحیاته تایبهتهکانی خهلیفه‌ی لهخوگرت^۱، ئەمێن کهوته
 نهخشهدانان بۆئهووی مافی براکه‌ی لهمیراتیادا لهپله‌ی دووهمو له‌دوای هاتنی کورپه‌که‌ی خووی بیت،
 ههروه‌ک ره‌فتاری هه‌لخه‌له‌تینه‌ری سیاسی گرت‌هه‌ر تابراکه‌ی به‌لای خویدا رابکێشیت، مه‌ئموونیش
 ویستی داوای براکه‌ی بۆ چوون بۆ به‌غداد وهر‌بگریته‌ و خه‌ریک بوو هه‌لبه‌خه‌له‌تینیت نه‌گه‌ر
 بیدار کردنه‌وه‌ی فه‌زلی کورپی سه‌هلی وه‌زیر بۆ مه‌ئموون نه‌بوایه^۲، په‌یوه‌ندی نیوان دوو براکه‌ به‌ره‌و
 ووشکی و ناله‌باری گه‌شهی سه‌ندو سنوره‌کانی نیوان ناوچه‌ی قه‌له‌مه‌ر‌ه‌وی هه‌ریه‌که‌یان داخه‌ران، رۆژ
 به‌رۆژ باره‌که‌ خه‌راپتر ده‌بوو، ئەمێن به‌سه‌ر کردایه‌تی عه‌لی کورپی عیسا‌ی کورپی ماهان سوپایه‌کی
 به‌ره‌و خۆراسان به‌ری‌کردو له‌گه‌ڵ سوپای مه‌ئموون به‌سه‌ر کردایه‌تی تاهیری کورپی حسین پیکداداو
 سه‌رکه‌وتنی سوپای مه‌ئموون و کوژرانی عه‌لی کورپی عیسا کورپی ماهانی لیکه‌وته‌وه^۳. له‌ئه‌نجامی
 ئەو سه‌رکه‌وته‌دا خه‌لک له‌ (مه‌رو) به‌یعه‌تی خیلافه‌تیان به‌مه‌ئموون دا^۴ و ئەمێن به‌سه‌ر کردایه‌تی
 عه‌بدوهره‌حمانی کورپی جیلله‌ی نه‌نساری سوپایه‌کی تری بۆ رینگری کشانی تاهیر ناماده‌کرد^۵، جه‌نگی
 دووهمی نیوان هه‌ردوو هه‌یزه‌که‌ له‌مه‌مه‌دان روویداو هه‌م‌دی سه‌رکه‌وتنی سوپای مه‌ئموونی
 لیکدانه‌وه‌و نه‌ندامه‌کانی درێژه‌یان به‌پیشه‌ر‌ه‌وی خو‌یان داو گه‌مارۆی به‌غدایان دا. هه‌یزکی خوراسانی
 توانی بچینه‌ ناوشاره‌که‌ و ئەمێن به‌دی‌لگیراو لابر‌دنی ئەمێن له‌ (۲۵ موحه‌ره‌می سالی ۱۹۸ک/ ۲۵ی
 نه‌یلوولی سالی ۸۱۳ز) دا ر‌گه‌یه‌ندرا و دواتر له‌سه‌ر ده‌ستی تاهیر له‌سێ داره‌ درا^۶.

^۱ الطبری: ج ۸ ص ۳۷۴ و دواتر، به‌دوورو درێژی هه‌ناویه‌تی.

^۲ الطبری: ج ۸ ص ۳۷۲.

^۳ الجه‌شیاری: ص ۲۹۳.

^۴ الجه‌شیاری: ص ۲۹۳، الطبری: ۴۹۱.

^۵ الطبری: ج ۸ ص ۴۱۳-۴۱۴.

^۶ بۆ درێژه‌ی ئەو رووداوانه‌ ب‌روانه: الطبری: ج ۸ ص ۴۷۲-۴۸۹.

نهبو جه عهفره عبداللهولا مهئمونون (۱۹۸-۲۱۸ك/۸۱۲-۸۳۳ز)

باروودوخى ناوخويى له سهردهمى مهئمونوندا:

فهزلى كورى سههل ويستى بهرهمى سهر كهوتنه كهى بچيتهوهو ناموزگارى خهليفهى كرد تا گوزرانيك له كار گيريدا بكات كله گهال بارى نويدا بگونجيت نمو نامانجى نمو بوويه تنها دهسهلاتى عيراق بگريته دهست، مهئمونون ناموزگارى وهزيره كهى خوى وهرگرت و سهركرده تاهيرى كورى حسينى له عيراق لابردو همهنى كورى سههلى براى فهزلى وهك والى لهسهر نمو وولاته دهستياشانكرد، ههروهك ههر نهمى كورى نهعيونى وهك والى لهسهر خوزاسان دهستياشانكرد، دوورخستهوهى نمو دوو سهركرديه له عيراق بوويه هوى بلاو بوونهوى بارگرزى لهو وولاته دا، لهلايهكى تریشهوه مهئمونون دهستگرزى وهزيرى خوى كردو نازناويكى لوتى بهبهردا كرد كهنهوش نازناوى (ذوالرناستين) واته سهركرديتهى شمشيرو سهركرديتهى يتوس بوو نهمش تاييهت مهنديه كه و بهلنگهى ناستى نمو قهلمپروه فراوانديه كهلهو كهسه فارسيه بينگهيشتروه.

نمو ههلسو كهوته بوويه هوى توره كردنى ره گهزى عمره بى و هاشميه كان لهخواستى مهئمونون بز علمويه كان بيزار بوون چونكه نمو بهرگى سهوزى دروشمى علمويه كانى پوزشى و رهنگى رهشى دروشمى عهباسيه كانى لابردو پهبهه ندى هاوسه گرگى له گهال علمى رهزاي پشهواى ههشتمى شيعهى نيمايه دا دروستكردو كچى خوى پيداو وهك جيگرى دواى خوى دهستياشانى كرد^۱، بهمه نازاوه له بهغداد ههنگيرساو دانيشنوانى بهغداد بهيعه تيان بهمه نصورى كورى مههدى مامى مهئمونون بهخشى و نمويش تنها به دهسهلاتى بهغداد وهه مابه وهه ههروهك بارگرزى و پشيوى ناوچه كانى تريشى گرتمه^۲، فهزلى كورى سههليش ههوالى نمو گه شه سمنده خرابه سياسيانهى له مهئمونون شاردهوهو علمى رهزا نمو ههوالانهى يتوت، نمو كات مهئمونون ههستى بهمترسى مانهوهى له خوزاسان كردو زانى بهغداد بهين خهليفه نازى و بريارى گهرا نهوهى دا، لهو ههستى به نارهزايى وهزيره كهى خوى كردو له روانگهى ههلسو كهوته كانيهوه زانى وهزيره كهى نهخشه داده نيئت تاله ناوخوزه دهست بهسهر دهولتهى عهباسيدا بگريت، بويه له مانگى شهعبانى سالى ۲۰۲ك/ مانگى شوباتى سالى ۸۱۸ز دا له ناوى برد، كاتيك گهيشته توس له كتوپر نكدا علمى مرد، مهئمونون دريژهى به ريگهى خويداو له

^۱ همان سرچاوه: ج ۸ ص ۵۲۷.

^۲ همان سرچاوه: ج ۸ ص ۵۵۴-۵۵۵، الأصفهاني: ص ۴۵۴-۵۵۵، ابن الطقطقا: ص ۲۱۷.

^۳ البعقري: ج ۲ ص ۴۰۲-۴۰۳، الأصفهاني: ص ۴۵۶.

مانگی زیلحهجدهی سالی ۲۰۳ک/ مانگی حوزهیرانی سالی ۸۱۹ز دا چوو به غدادو دروشی
عملهویه کانی لبردو دووباره رهشی پۆشی و خملکی بهیعتیان پئدا^۱.

بزوتنهوه بهرهلستکارهکانی دهولته لهسهردهمی مهنمووندا:

۱- بزوتنهوه عهلهویهکان: عهلهویه کانی نهوباری سهقامگیری سیاسیهیان بههند وهرگرت
کهدهولتهی خیلافتهی عهباسی لهمنجافی مملاتی نیوان نمین و مهنمووندا پئدا تیهیری، جا
چهند بزوتنهویهکی بهرهلستکاریان لهعیراق و حیزازو یهمندا نهجمادا بهتایهت لهداوی
نهوهی مهنموونیان بهوه تۆمهتبار کرد که عملی کوری رهزای ژهرهخوارد کردوه، لهو
بزوتنهوانه ناوی نمانه دینین: بزوتنهوه کهی لهبو سهراپا، بزوتنهوهی محمد دیاجی کوری
جدهغفری صادق کهله مملکه بهیعتی پئدرا، مهنمون توانی همدرو بزوتنهوه که لهناویات و
نهبو سهراپای کوشت و محمد دیاجیش ناچاربوو وازبهیت و خۆی لهبهیعت دابرنیت^۲.

۲- بزوتنهوهی ناعهلهویهکان: لهکۆتایه کانی سالی (۱۹۸ک/ ۸۱۴ز) دا سهکردهی عهرهیی
نهری کوری شبت لهدهسهلاتی مهنمون درچوو چونکه بهوه تۆمهتباری ده کرد
کهمهواداری خۆراسانیه کانه نهر دهستی بهسه ناوچهی باکوری حلهبدا گرت و زۆرینک
لهعهره بهکان شوینی کهوتن^۳. مهنمونیش تاهیری کوری حسینی راسپارد لهگلتیدا بجهنگیت،
پاشان عهبدولای کوری تاهیریشی راسپارد و ناچاربوو داوی رینکهوتن بکات^۴.

زهتکانش لهباشوری عیراق لهناوچه کانی بهسه چهند راپهرینیکی توندوتیزیان نهجمادا، نهوان
تیکهلهی خملک برون و به(نهوه) ناسرابوون، دهستیان بهسه بهسه رهدا گرت و پهپهندی نیوان
بهسهوه کوفهیان بری مهنمونیش چهند شالاوینکی سهربازی بۆناردن تا سهرکوتیان بکات بهلام
نیهوانی لهناویان بیات^۵، زهتکان بهرجۆزه درکی بهیری دهولتهی عهباسیهکان بوون تا نهوهی
لهرۆزانی موختهسهمدا بزوتنهوه کهی لهناو بردن.

بارودۆخی سیاسی ناو مصر کهوته بهر کاریگری مملاتی نیوان نمین و مهنمون و نامازه کانی
بزوتنهویهکی سهربهخۆیی بهسه کردایتهی سری کوری چه کهم لهسالی (۲۰۶ک/ ۸۲۱ز) دا

^۱ الطبری: ج ۸ ص ۵۷۴-۵۷۵.

^۲ همان سرچاره: ج ۸ ص ۵۲۸-۵۳۰، ۵۳۴-۵۳۶، ۵۳۸-۵۳۹.

^۳ الیعقوبی: ج ۲ ص ۳۹۸.

^۴ الطبری: ۵۷۹-۵۸۰، ۵۹۸-۶۰۱.

^۵ همان سرچاره: ص ۵۸۰.

دەرکهوتن، ههروهك هۆزه عه‌ره‌بیه‌كان له مصری خوارو له‌سالی (٢١٤/ك/٨٢٩ز) به‌هۆی سیاسه‌تی توندوتیژی والیه‌كانه‌وه راپهرین، مه‌نموون به‌ره‌و رۆوی ئه‌مو بزوتنه‌وه‌و شوڤر‌شانه‌وه‌ستاو توانی له‌ناویان بیات^١.

مه‌نموون به‌ره‌و رۆوی مه‌ترسیدارترین بزوتنه‌وه‌یه‌ك بوویه‌وه كه‌به ده‌بعن نایینی و به‌نامانج سیاسی بوو و ده‌ولته‌تی خه‌لافه‌تی عه‌باسی هه‌ر له‌دامه‌زراندنه‌وه‌ بزوتنه‌وه‌ی سه‌ختی وای به‌خۆیه‌وه نه‌دیوو، نه‌وه‌ش نه‌وپه‌ری پلانگیژی چه‌كدارانه‌ی فارسی دژبه‌ده‌سه‌لانی عه‌ره‌بی عه‌باسی پینكه‌هه‌تا كه‌ئمه‌وش بزوتنه‌وه‌كه‌ی بابه‌کی خوره‌می بوو، بابه‌ك له‌مه‌ریمه‌كانی رۆژه‌ه‌لاتدا سه‌رکهوتنی به‌ده‌سه‌سته‌یناو به‌رده‌وام به‌هۆی ناماده‌نه‌بوونی هیزی عه‌باسیه‌وه كه‌سه‌رقالی مملانیی ناوخۆیی و كۆزاندنه‌وه‌ی بزوتنه‌وه‌ دوژمنكاریه‌كان بوو له‌سه‌رکهوتنی خه‌یرادا بوو، سیاسه‌تیکی سه‌ربازیشی گه‌رته‌سه‌ر كه‌كاری وێرانكردنی قه‌لاكان بوو تا به‌رگه‌ریكاری عه‌باسی لاواز بیات، مه‌نموون چه‌ن هه‌لمه‌ته‌تیکی سه‌ربازی ئاراسته‌كرد به‌لام نه‌یتوانی له‌ناوی بیات، بابه‌ك به‌رده‌وان هیزیکی مه‌ترسیداری دژبه‌ ده‌ولته‌تی پینكه‌هه‌تا^٢.

زانست له‌سه‌رده‌می مه‌نموون دا :

ناوی مه‌نموون له‌پاڵ ئه‌و راپه‌رینه‌ زانسته‌دا دیت كه‌له‌سه‌رده‌می عه‌باسی یه‌كه‌مدا به‌شیه‌یه‌کی گشتی و له‌سه‌رده‌می ئه‌ودا به‌شیه‌یه‌کی تایه‌ت گه‌شه‌ی سه‌ند، قه‌ده‌ری خوا و ابوو مه‌نموون له‌رینگه‌ی گه‌رنه‌گیدانی تایه‌تی خۆی به‌كۆكرده‌وه‌ی كلتوری گه‌لانی كۆن و به‌تایه‌ت كلتوری یۆنانی خزمه‌ت به‌رۆشگیری ئیسلامی بكات، له‌سالی (٢١٥/ك/٨٣٠ز)دا به‌یتوخلیكه‌می دامه‌زراند، ئه‌و یانه‌یه‌ وه‌ك په‌یمانگایه‌کی زانستی و ابووه‌و كتیبه‌خانه‌یه‌کی له‌خۆده‌گرت تا نو سه‌خه‌ له‌سه‌ر كتیبه‌ بیانه‌كان بگه‌رنه‌وه‌، خانه‌یه‌كیش بو‌ و هه‌رگه‌ر ئه‌و خۆیندنی ئه‌مو كتیبه‌ بیانیانه‌ هه‌بوو پینگه‌یه‌کی گه‌ردوینشی له‌خۆده‌گرت، وه‌رگه‌یه‌كان په‌شتیان به‌وه‌رگه‌رانی كتیبه‌ گه‌وره‌وه‌ سه‌ره‌كیه‌كانی زمانه‌كانی سنسكریتی و فه‌له‌له‌وی و یۆنانی و سه‌ریانی ده‌به‌سه‌ت، حونه‌ینی كورپی ئیسه‌حاق و ئیسه‌حافی كورپی له‌ناویاندا دهر كه‌وت، مه‌نموون سه‌باره‌ت به‌ خه‌لقی قورئان^٣ بیروباوه‌ری موعته‌زیله‌ی وه‌رگرت^٤.

^١ البه‌قوی: ج ٢ ص ٤٢٣-٤٢٥.

^٢ الدینوری: ص ٢٨٠، البه‌قوی: ج ٢ ص ٤١٩، البه‌دادی: الفرق بین الفرق: ص ٢٥٢-٢٦٨.

^٣ كیشه‌ی خه‌لقی قورئان كیشه‌یه‌کی ده‌باری سه‌رده‌می خه‌لیفه‌ مه‌نموون بوو كه‌ ته‌رۆر و زۆرداری موعته‌زیله‌كان ده‌یو به‌ست به‌زۆر هه‌موو كۆمه‌لگه‌ی ئیسلامی بچاته‌ سه‌ر ئه‌مو بیروباوه‌ری كه‌ قورئان دروستكراوی خوایه‌، ئه‌مه‌ش له‌ روه‌وناکی قورئان و سونه‌تدا هه‌له‌یه‌و دروست نه‌، تاكه‌ كه‌سه‌یه‌ك له‌به‌رده‌م ئه‌مو ته‌رۆره‌ فیه‌ریده‌دا خۆی گه‌رت په‌شموای

په یوهندی دهره کی له گهڼ بیزه نټیه کاندای:

بهری نئو بارودوخه ی خیلافه تی پیداتیده بهری جهنگی نیوان موسلمانان بیزه نټیه کان له سهرده می مئموموندا خه ریکبوو نهده ماو بارگهو بنه ی ده پیچایه وه، جا به ره ی نیوانیان ساردوسر په کی نیمچه ته واری به خو یه وه دی بیزه نټیه کان بو جی به جی کردنی چند شالاولیک بو سر زهویه نیسلامیه کان و به تایهت شاری زه بته ره، یارمه تی خو ره میه کانیان دا له بهرام به ردا مئمومون یارمه تی شو ر شگیری بیزه نټی توماس سه قله بی دا، مئمومون و عه بیاسی کوری توانیان چند قه لایه ک له ناوچه ی کبادو کیه فتح بکن و هه قله و لولونه یان گیرایه وه^۱.

مردنی مئمومون:

مئمومون له (بذندون) له باکوری وولاتی شامو له کاتی جهنگی دژبه وولاتی بیزه نټیه کاندای له (۱۸ ی ره جه بی سالی ۲۱۸ ک/۸ ی نابی سالی ۸۳۳ ز) دا کوچی دوا یی کردو برا بو ته رسوسو له وی به خاک سپیردرا، له پیش مردنیدا به یعه تی خیلافه تی دوا ی خو ی به مو عته صه می برای دابوو^۲.

تههلی سونه نه همدی کوری همه بل بوو ره همتی خوای لیبت تا خوای گهوره به سر گو مرایدا سه ری خست....
بو وه رگرتنی شاره زای له و باره یه وه باخو نسر بروا نته سه رچاوه سه ره کیه کانی بیرو باروه ری نیسلامی و میژوی نیسلامیش وه رگرتی.

^۱ ابن الندیم: الفهرست: ص ۱۴۷، ۳۵۶، ۳۵۹-۳۶۰، امین أحمد: ضحی الإسلام: ج ۱ ص ۲۷۷.

^۲ الطبری: ج ۸ ص ۶۲۳-۶۲۴، ۶۲۹.

^۳ همان سه رچاوه: ص ۶۵۰.

نەبوو ئىسحاق موخەمەد موعتەصەم (۲۱۸-۲۲۷ك/۸۳۳-۸۴۱ز)

باروودۇخى ناوخۇيى لەسەردەمى موعتەصەمدا:

موعتەصەم بەشپۈرەيەكى خۆسەپتى شېۋە سۆزدارى نەخشە رېژى چاك فەرمانپەرەوايى دەولتەتى عەبباسى دەکرد، سېفەتى دلېرى و پېشپەرەوى ھەبوو سېاسەتى ئەو بەرامبەر عەلەوئىيەكان لەتونىدا لەسېاسەتى خەلىفەكانى پېشپەرەوى بەتەنھا مەئموونى لىدەر كەمىت كەمىز تونىدبوو، لەسەردەمى ئەودا موخەمەدى كورپى قاسمى كورپى عەلى زەيدى لەسالى (۲۱۹ك/۸۳۴ز) لەشارى تالەقان لەخۆراسان لەدەسەلات دەرچوو، بەلام بزوتنەو كەى مەترسېەكى واى لەسەر دەولت پېنكەھىنا^۱ موعتەصەم بزوتنەوى زەتەكانى لەناوبردو شوئىكەوتەكانى بۇ عەين زەرەبە دوورخستەو^۲. ھەررەك لەدوای ئەو ھى چەند ھەلمەتېكى سەربازى ناراستەى ناوچەكانى قەلمەرەوى كرد بزوتنەو كەى بابەكى لەناوبردو بابەك لەمانگى (سەفەرى سالى ۲۲۳ك/مانگى كانوونى دووھى سالى ۸۳۸ز) لەگەل عەبدولاي برايد ھىترا بۇ سامەرا و موعتەصەم ھەردوو كيانى كوشت^۳.

دەرگەوتنى رەگەزى توركى:

لەرژژانى موعتەصەم لەژېر ساھى بارى مەملەتنى توندى نيوان عەرەبو فارسو تېكچوونى ھاوسەنگى نيوان ئەو رەگەزانەى دەولتەتى عەبباسيان لېئىكھاتبوو، رەگەزى توركى دەرگەوت، خەلىفە موعتەصەم لەبەر زۆر ھەلگەرپانەو ھو كوودەتاو ھەستانى عەرەبەكان دژبە خەلىفەكان پىشتى بەعەرەب نەبەستو متمانەى پېيان نەبوو، ھەررەك عەرەبەكان زۆربەى بنەرەتەكانى ھىزى سېاسى و سەربازى خۆيان لەدەستدا بوو، ھەررەك لەدوای ئەو ھىچ ھىوايەك بۇ گونجانی خواستى فارسى و بەرژەوندىەكانى عەبباسىەكان نەما، موعتەصەم متمانەى بەفارسەكانىش لاوازبوو، ئەمانە وایان لەخەلىفە كرد تاكارى سەلامەتى شەخسى خۆى بەدەستەبەك لەرەگەزى توركى بسپېرېت كەلەرېنگەى ديارى و كرىن يان لەرېنگەى دىلى جەنگەو لەھەرېمەكانى ئەو دىوررەو بارەو ھىتابوونى، لەزەویدا چەسپاوى كردن و قەلمەرەوى تايەتې پىدان و سەرگردايەتى سوپاى داھە دەستيان و لەبواری سېاسەتدا مەلبەندو پایەى پېشپەرەوى پىدان و لەسامەرا، نېشتەجې كردن كە بەتايەت بۇ ئەوان دروستى

^۱ الأصفهاني: ص ۴۷۲، المسعودي: ج ۳ ص ۴۶۴-۴۶۵.

^۲ الطبري: ج ۹ ص ۸-۹، عەين زەرەبە شارېكە لە سەرسنورى ناوچەكانى (مىصە) الخموى: ج ۴ ص ۱۷۷.

^۳ ھەمان سەرچاوە: ج ۹ ص ۵۴-۵۵.

کردبوو، نهمه‌یش دواتر کاریگه‌ری له‌سەر داهاتووی تورکه‌کان و داهاتووی خیلافه‌تی عه‌بباسیش هه‌بوو.

په‌یوه‌ندی دهره‌کی له‌گه‌ل بیزه‌نتیه‌کاندا:

له‌سالانی یه‌که‌می خیلافه‌تی مو‌عه‌صم و له‌نه‌نجامی سه‌رقالی خه‌لیفه به‌له‌ناو‌بردنی شو‌ره‌شه‌که‌ی با‌به‌کی خو‌ره‌می، جه‌نگی نی‌وان مو‌سه‌لمانان و بیزه‌نتیه‌کان وه‌ستا، له‌به‌رام‌به‌ردا نی‌وفیلی نی‌م‌راتو‌ری بیزه‌نتی سه‌رقالی نه‌خشه‌ریژی بۆ گ‌ی‌زانه‌وی دو‌ورگه‌ی سه‌قلیه له‌ده‌ستی مو‌سه‌لمانان بوو، جانا‌و‌چه سنو‌ریه‌کان شی‌وه‌ نارام‌شینی ته‌واویان به‌خو‌ره‌ بینی، پاشان له‌دوای چوار سال چالاکیه سه‌رب‌تزیه‌کان ده‌ستیان پ‌ن‌کرده‌وه کاتی‌ک نی‌وفیل پ‌نی باش‌بو له‌گه‌ل مو‌سه‌لماناندا ده‌ست به‌جه‌نگ ب‌کاته‌وه، سه‌رکه‌وتنی نه‌و دانوستانانه‌ی له‌گه‌ل پا‌پادا بۆ‌ها‌ری‌کاری نی‌وان هه‌ردو‌ولا نه‌جامیدا هانی داتا‌به‌ویته جه‌نگی دژبه مو‌سه‌لمانان و شالاوی هی‌نایه‌سه‌ر ناو‌چه‌ی فورات تاد‌لتیایی په‌یوه‌ندی‌ه‌ک له‌گه‌ل با‌به‌ک له‌نه‌رمینی‌او نازه‌ربایجان ب‌کات و له‌ری‌گه‌یدا ده‌ستی به‌سه‌ر زه‌به‌ته‌ری پ‌نگه‌و پاته‌ختی دایکی خه‌لیفه دا‌گرت و چی مو‌سه‌لمانی ت‌یدا‌بوو دی‌لی‌گرت و جه‌سته‌ی شی‌واندن و ژنه مو‌سه‌لمانه‌کانی‌شی به‌که‌نیزه‌ک گرت، هه‌روه‌ک ه‌یرشی برده سه‌ر سو‌مه‌سات و مه‌لتیه‌و سو‌تاندنی^۱.

مو‌عه‌صم نه‌و شالا‌وانه‌ی به‌هه‌ره‌شه‌ی شه‌حسی بۆ سه‌ر خۆی ده‌زانی و بریاری تۆله‌سه‌ندنه‌وه‌ی زه‌به‌ته‌ری دا، هه‌رله‌دامر‌کانه‌وه‌ی شو‌ره‌شه‌کی با‌به‌ک بو‌یه‌وه، سو‌پایه‌کی گه‌وره‌ی ناماده‌کردو^۲ خۆی سه‌ر‌کر‌دایه‌تی کردو به‌ره‌و عمو‌ریه‌ی پ‌نگه‌و مه‌له‌ب‌ندی خ‌یزانی نی‌م‌راتو‌ر نی‌وفیل چوو، نه‌و سو‌وربوو له‌سه‌ر نه‌وه‌ی نه‌و شاره‌ و‌یران ب‌کات و ب‌چیته‌ ناخی ئاسیای ب‌چوو‌که‌وه^۳، له‌سه‌ن به‌ره‌وه چوو‌یه ناو‌چه‌که، دواتر هه‌رس‌ن به‌شی سو‌پا نی‌سلامیه‌که له‌به‌رده‌م نه‌نکه‌ره‌دا کۆبو‌ونه‌وه‌و که‌وتنه‌ و‌یران و لی‌دانی شاره‌که^۴، کاتی‌ک نی‌م‌راتو‌ر ویستی ر‌ی‌گه‌ی ده‌سته‌یه‌کی سو‌پای نی‌سلامی ب‌کات، شک‌ستی‌کی سه‌ختی تو‌ش‌بوو و گه‌رایه‌وه بۆ رو‌وباری هالیس و نو‌ینه‌ری بۆ‌لای خه‌لیفه‌ ناردو دا‌وای

^۱ الطبری: ج ۹ ص ۵۶.

^۲ هۆکاری نه‌و هه‌لمه‌ته‌ نه‌وه بو‌وه‌که نافرته‌ینی مو‌سه‌لمان به‌دی‌لی‌گ‌یرا‌بوو، ها‌واریک‌رد(وام‌حصاهه)(مو‌عه‌صم رۆفریام که‌وه) نه‌ویش که‌نهمه‌ی بیست له‌شو‌یتی نه‌وه‌ستاو به‌کسه‌ر سو‌پای به‌ری‌خست و ها‌وکاری کرد(لیک) به‌لتی واهام، چوو تاتۆله‌ی نافرته‌یک بسی‌تته‌وه، نه‌مه‌یش نم‌ونه‌یه‌که‌ی بالای مه‌یدانی جه‌هادی شکۆداری می‌زووی نی‌سلامیه‌ - وه‌رگ‌ی‌ر.

^۳ الطبری: ج ۹ ص ۵۷.

^۴ هه‌مان سه‌ر‌چاوه: ص ۶۱-۶۲.

رېښه وټې لټې کړې او پېژندلې سو وټې راښکاره کړې زه پوره هڅې وکړې او په لټې کېدا بڼې کېدو خه لټې
په رېښه کې وټې رڼې کړې او نه بو و بهر او عموريه پېښه وې کړې او گمارو کېدا و دوا تر له (مانگې رېمه زانې
سالي ۲۲۳ ک/مانگې نايي سالي ۸۳۸ ز) ۱۵ چوويه ناو عموريه و شوره کاني وټې راښکاره کړې او له بهر اېمېر دا
فرمانې کړې زه بهر ته بڼېدا بڼېرېته ووه او قاسموقول بکړېت^۱، پاشان له سالي (۲۲۷ ک/۸۴۲ ز) پرپاري
ناگرېستي نيوان همدو ولا دراو^۲ له هه مان سالي هره يک له موخته صه مو نيوفيل مردن^۳.

---

^۱ اليقوبي: ج ۲ ص ۴۳۶-۴۳۷.

^۲ cambmedhistiv p ۱۳۰

^۳ الطبري: ج ۹ ص ۱۱۸-۱۱۹.

نه‌بوو جه‌عنه‌ری هاروون واثق (۲۲۷-۲۲۲/ك ۸۴۱-۸۴۷ز)

واثق به‌به‌یعتی موعته‌صه‌می باوکی خیلافه‌تی گرت‌ده‌ست، سه‌رده‌مه‌ک‌هی به‌قزناغی گواسته‌وه‌ی نیوان دووسه‌رده‌می جیای سه‌رده‌مه‌ک‌انی ده‌ولته‌تی عه‌بب‌اسی داده‌نریت، واثق له‌سه‌ره‌تای سه‌رده‌میدا به‌ره‌وروی چهنده‌ بزوتنه‌وه‌یه‌کی ده‌شته‌ک‌یه‌ک‌انی به‌نی سه‌لیم و چهن‌دیکی تر بوویه‌وه‌ که له‌به‌ره‌ک‌انی مه‌دینه‌دا خراپه‌یان نایه‌وه، نه‌و نارامشی به‌سه‌ر ریگه‌ بازرگانیه‌ک‌انی باکووری نیمچه‌ دورگه‌ی عه‌ره‌بیدا سه‌پانده^۱، سه‌بارت به‌خه‌لقی قورنایش بیروباوه‌ری موعته‌زیله‌ی وه‌رگرت و پشتگیری لیگردو له‌سه‌پانده‌نی بیروپا تاینیه‌ک‌انی به‌سه‌ر خه‌لک‌دا فشاری داناو نه‌میش بوویه‌ هژی ده‌رکه‌وتنی بزوتنه‌وه‌یه‌کی نار‌ه‌زایی و دژایه‌تی له‌لایه‌ن فیقه‌ناسان و جه‌ماوه‌ره‌وه، بویه‌ له‌به‌غداد پیلانی له‌دژ دانراو داوای لابردنیان کرد، نه‌و له‌پیش مردنیدا له‌بیروباوه‌ری خه‌لقی قورنان پاشگه‌ز بوویه‌وه^۲، کارگیری واثق تووشی لاوازی و بلاو بوونه‌وه‌ی به‌رتیل بوویه‌وه‌ گهنده‌لی و خراپه‌کاری زیادیگردو والیه‌ک‌انی هه‌ریمه‌کان قه‌له‌مه‌ویکی گه‌وره‌یان هه‌بوون^۳ واثق له‌(۳۰ی مانگی زیله‌حجه‌ی سالی ۲۳۲/ك ۱۱ی نابی سالی ۸۴۷ز) به‌نه‌خووشی ناربه‌نگو به‌بی نه‌وه‌ی ک‌س له‌دوای خزی دابنیت مرد^۴.

^۱ همان سه‌رجاوه: ج ۹ ص ۱۲۹-۱۳۰.

^۲ ابن کثیر: ج ۱۰ ص ۳۰۹.

^۳ الیعقوبی: ج ۲ ص ۴۴۱، الطبری: ج ۹ ص ۱۲۵-۱۲۸، ۱۳۱.

^۴ الطبری: ط ۹ ص ۱۵۰-۱۵۱.

سەردەمی قەڵەمرەوی تورکی

خەلیفەکانی سەردەمی عەبباسی دووەم و ماوەی فەرمانڕەوایی هەریەکەیان:

- ۱- ئەبولغەزل جەعفەر مەتووەکیل ..... ۲۳۲-۲۴۷ك/ ۸۴۷-۸۶۱ز.
- ۲- ئەبو جەعفەر موحەممەد مونتەسەر ..... ۲۴۷-۲۴۸ك/ ۸۶۱-۸۶۲ز.
- ۳- ئەبولعەبباس ئەحمەد موسەعین ..... ۲۴۸-۲۵۲ك/ ۸۶۲-۸۶۶ز.
- ۴- ئەبو عەبدوللا موحەممەد موعتەز ..... ۲۵۲-۲۵۵ك/ ۸۶۶-۸۶۹ز.
- ۵- ئەبو ئیسحاق موحەممەد موهتەدی ..... ۲۵۵-۲۵۶ك/ ۸۶۹-۸۷۰ز.
- ۶- ئەحمەد موعتەمەد ..... ۲۵۶-۲۷۹ك/ ۸۷۰-۸۹۲ز.
- ۷- ئەبولعەبباس ئەحمەد موعتەز ..... ۲۷۹-۲۸۹ك/ ۸۹۲-۹۰۲ز.
- ۸- ئەبو موحەممەد موکتەفی ..... ۲۸۹-۲۹۵ك/ ۹۰۲-۹۰۸ز.
- ۹- ئەبولغەزل جەعفەر موکتەدر ..... ۲۹۵-۳۲۰ك/ ۹۰۸-۹۳۲ز.
- ۱۰- ئەبو مەنصور موحەممەد قاهر ..... ۳۲۰-۳۲۲ك/ ۹۳۲-۹۳۴ز.
- ۱۱- ئەبولعەبباس ئەحمەد رازی ..... ۳۲۲-۳۲۹ك/ ۹۳۴-۹۴۰ز.
- ۱۲- ئەبو ئیسحاق جەعفەر موتهقی ..... ۳۲۹-۳۳۳ك/ ۹۴۰-۹۴۴ز.
- ۱۳- ئەبولقاسم عەبدوللا موسته کفی ..... ۳۳۳-۳۳۴ك/ ۹۴۴-۹۴۵ز.

سروشتی نهو سرددهمه :

نم سرددهمه به خيلافهتی متوه کيل دهسپنده کاتو به خيلافهتی موسته کفی کزتابی پندیت، تايهتهندی لاوازی خيلافهت و کموتی هنگاوبههنگاوی شانوشکزی خيلافهتی هديه تائموهی سر کرده و نمیره کانی ناوچه کان ويرايان بکونه خو جيا کردهموه له خيلافهت، تورکه کانش دهستگرتی خزيان بهسر دهزگا کانی دهولتهدا توندوتولکرد، لهسرددهمی متوه کيلموه هلتوشانهوو تیکچون بهموی زيادبوونی قلممیرهوی تورکه کانهوه دزه بکرده ناوجهستهی خيلافهت و لهمنجمی نهوهدا روو بهری دهولتهت کمیکردو دهسلاتی خلیفه کان تنها عیراق و چند ناوجهیه کی فارس و نهوازی دهگرتوه، دهولتهت جياوازه کانش هدریه کوه لهلای خزیموه بهر پرسیاریتی بهرگریکردن لهجیهانی نیسلامیان لهنهستوگرت و ناوجه سرسنوریه کان وهك چند یه کهیهك مانوه بهیتی گهشمه نندنی جیهانی نیسلامی بهیترو لاواز دهبوون، بهلام خيلافهت لهنیوان سالانی (۲۵۶-۲۹۵ ق/ ۸۷۰-۹۰۸ ز) ۱۵ ریزهیه کی زوری تواناو دهسلاتی خوی گتیرایموه، نهویش سرددهمی نم خلیفانه دهگرتیموه: موتممه دو معتهزدو موکتهفی، ناوی (رابوونی خيلافهت) لهو قوناغه نرا، نهو سرددهمه هدریهك لهم خلیفانهی لهخو دهگرت: متوه کيل، موتهسهر، موسته عین، موتهز، موتهدی، موتممه د، موتهز د، موکتهفی، موتهدر، قاهر، رازی، موتهقی و موسته کفی کلهسرددهمی نهودا بوهیهیه کان دهسلاتیان گرتدهست.

باروودوخی ناوخیی:

۱- په یوهندی لهگهڼ تورکه کانددا: پایتهختی خيلافهت له بغدادهوه گوازیایوه بو سامدرا که بووه بهلبنندی ده مارگیری نیی تورکی و نریکهی په نجا سال و ابو، خلیفه ملکهچی نهو هیزه نوی تورکانه ی بو که به پله هستی بهو بارهیش کرد، سر کرده تورکه کان لههولتی پیکهیتانی چند قهارهیه کی تايهت بهخویان بوون، همرهك هندیک دهیانویست بهتهنها دهسلاتی کاروباری فرمانروایی ناو پایتهختیان هبیت، بویه واثق ناچار بوو نازناوی (سولتان) لهمنشناس بنیت و دان بهچند مافیکیدا بنیت کله چوارچیوهی نرکه سر بازیه کان تیده بهرین^۱. تورکه کان بهتوندی دهستیان بهسر خيلافهتدا گرت و چواردهوری خلیفیهیان داو چاودتیری جوولیان ده کردو لهبریاردانه سیاسیه کانددا بهشداریان ده کردو^۲

^۱ السیوطی: تاریخ الخلفاء ص ۳۴۰.

^۲ المسعودی: ج ۴ ص ۳.

لهدهستيشانکردن و دانان و لابردنی خهلیفهکاندا دهستیان و هرددهدا تانهوهی سهرکرده تورکهکان بوون بهتههلی جهلو عهد.

خهلیفهکان بهناسانی ملکهچی قلمهمرهوی تورکی نهبوون، بهلکو سهرگریان کردو ههولیاندا(خهلیفهسازان) له ناوبهین، بهلام هیزی پیوستسان بو بهرهنگاربوونهوهی قلمهمرهوی سهرکشی تورکهکان بهدهستهوه نهبوو.

۲ - **خیلافهتی متهوهکیل:** متهوهکیل(۲۳۲-۲۴۷ک/۸۴۷-۸۶۱ز) بههیزی تورکهکان خیلافهتی گرته دهست و تورکهکان ههستیانکرد که خیلافهت ناتوانیت بهی خزمهتی نهوان بزیت، نهمه وایلینکردن زیاتر سهرهرویی بنوینن، خهلیفه متهوهکیل کهههستی بهراستی ههلویتستی فشاردانهرو خو سهپاندنیان و کهمی ریزگرتنی خودی خهلیفهییانی کرد، بریاریدا هیزیان بوهستیت، بهلام تورکهکان لهدژی راپهترین بهیارمهتی مونهسهری کوری لهناویانبرد^۱.

۳ - **خیلافهتی مونهسهر:** شتیکی ناسایی بوو مونهسهر(۲۴۷-۲۴۸ک/۸۶۱-۸۶۲ز) کهتورکهکان بهیعتهی خیلافتیان پندا ملکهچی قلمهمرهوی تورکهکان دهبیت، بهلام نهو ههستی بهمهترسی دهسهلاتداری تورکی کردو ههولیدا سهرکردهکانیان لهناویات، تورکهنانیش بیداریان لهو مهترسیه وهرگرت و خهلیفهییان کوشت و لهشوئیدا نهجهی کوری موحهمدی کوری موختهصهییان داناو نازناوی(مونهسهرین)یان لینا^۲.

۴ - **خیلافهتی مونهسهرین:** لهسهردهمی مونهسهریندا(۲۴۸-۲۵۲ک/۸۶۲-۸۶۶ز) دیاردهی دووبههکی نیوان تورکهکان بهدیارکهوت، خهلیفمش نهو ناکوکیانهی بهههند وهرگرت و یهک یهک سهرکرده تورکهکانی لهناوبرد، سامهراشی بههوه بهغداد بهجههیشت و پستی بهخهلیکی بهغداد بهست، نهوکات تورکهکان لایان بردهو بهیعتهتان بهموختهزی کوری متهوهکیل دا، جهنگی نیوان ههردوولا ههلگیرساو بهغدادیش سانوی جهنگهکهبوو، تورکهکان توانیان یهکبوونی خوئیان بگنیرنهو، عهبدولای کوری تاهیری نهیری بهغدادیش دهستی لهمونهسهرین بهردا، بویه مونهسهرین ناچاربوو لهگهگله نهوهی جهماورهیش پالپشتی بوون واز له خیلافهت بهیتیت^۳.

^۱ الطبری: ج ۹ ص ۱۶۸-۱۶۹، ۱۷۵-۱۸۰، ۲۱۰.

^۲ ههمان سهرچاوه: ص ۲۴۴، ۲۵۱، ۲۵۶-۲۵۸.

^۳ ههمان سهرچاوه: ص ۲۶۳-۲۶۴، ۲۷۸-۲۸۱، المسعودی: ج ۴ ص ۹۷.

۵- **خیلافه‌تی موخته‌ز:** باروودزخی خیلافه‌ت له‌سهرده‌می موخته‌زدا(۲۵۲-۲۵۵/ك/۸۶۶-۸۶۹ز) له‌وباره باش‌ز نه‌بوو خلیفه موخته‌ز گه‌رایه‌وه بو سامه‌راو كه‌وته ژیر کار یگه‌ری قه‌لمه‌ره‌وی تورکی، کاتیکیش هه‌ولیدا سه‌ر کرده‌کانیان له‌ناوبیات، ناچار یانکرد واز له‌ خیلافه‌ت به‌یتیت و خیلافه‌تیان دایه پال موخته‌دی کوری واثق و نازناوی(موخته‌دی)یان لینا^۱.

۶- **خیلافه‌تی موخته‌دی:** موخته‌دی(۲۵۵-۲۵۶/ك/۸۶۹-۸۷۰ز) نه‌وازشی و خاکی و له‌خواترس بوو، زور حمزی له‌چاکسازی بوو، به‌لام هیزی تور که‌کان ریتان پینه‌ده‌دا کاتیک ویستی قه‌لمه‌ره‌وی تور که‌کان له‌ناوبیات، تور که‌کان له‌سه‌ر رزگار بوون له‌ده‌ستی یه‌ك ده‌نگ بوون و به‌یعتیان به‌ئبولعه‌بباس نه‌جده‌دی کوری موته‌وه کیل داو نازناوی(موخته‌ده‌دی)یان لینا^۲.

۷- **خیلافه‌تی موخته‌ده‌د:** له‌سهرده‌می موخته‌ده‌دا(۲۵۶-۲۷۹/ك/۸۷۰-۸۹۲ز) و له‌نه‌جانی زور بوونی نا‌کۆکی نیوان تور که‌کان هیزی تور که‌کان دایه داوه تائه‌وه‌ی داوایان له‌خلیفه‌کرد تابو سه‌ر کردایه‌تی سوپا براهی کی خۆی دابیت، نه‌ویش نه‌بو نه‌جده‌د موفه‌ق تله‌خی برای خۆی دانا، موفه‌ق له‌دوای نه‌وه‌ی هه‌موو کار ووباره‌کانی له‌ده‌ستی خۆیدا کۆ کرده‌وه هه‌ولیدا خیلافه‌ت ببوژیتیه‌وه، به‌ممش شانوشکۆی تور که‌کان ده‌شکا، به‌لام موفه‌ق له‌کوپر یکندا و له‌سالی(۲۷۸/ك/۸۹۱ز) و پیش نه‌وه‌ی به‌شپه‌یه‌ك ریشه‌یی شانوشکۆی خیلافه‌ت بگپرتیه‌وه مرد، خلیفمش نه‌بولعه‌بباس موخته‌زه‌دی کوری وه‌ك جینگر دانا، دواتر خلیفه‌ پاش چه‌ند مانگیك کۆچی دوایی کرد^۳.

۸- **خیلافه‌تی موخته‌زه‌د:** موخته‌زه‌د(۲۷۹-۲۸۹/ك/۸۹۲-۹۰۲ز) له‌جنگ و کاره‌کانیدا له‌پیناو بوژاند نه‌وه‌ی خیلافه‌ت و گپرتانه‌وه‌ی شانوشکۆ بۆی، هه‌مان ریتازی باوکی گرته‌به‌رو له‌سهرده‌می نه‌ودا دانه‌وه‌دوای قه‌لمه‌ره‌وی تور که‌کان به‌رده‌وامبوو.

۹- **خیلافه‌تی موخته‌فی:** موخته‌زیل بۆ دوای مردنی خۆی موکفه‌فی کوری دانا(۲۸۹-۲۹۵/ك/۹۰۲-۹۰۸ز)^۴ له‌سهرده‌می نه‌ودا بزوتنه‌وه جی‌اخوازی و شو‌ر شگپه‌یه‌کان ده‌ر که‌وتن و خیلافه‌ت له‌دوای مردنی نه‌و گه‌رایه‌وه بو لاوازی، نه‌میش له‌به‌ر نا‌کۆکیه

^۱ الیعقوبی: ج ۲ ص ۴۶۸-۴۷۰، الطبری: ج ۹ ص ۳۸۹-۳۹۰.

^۲ الطبری: ج ۹ ص ۴۵۶-۴۶۹، ابن عمرانی: الأبناء فی تاریخ الخلفاء: ص ۹۸، المسعودی: ج ۴ ص ۹۶.

^۳ الطبری: ج ۱۰ ص ۲۰-۲۱، المسعودی: ج ۴ ص ۱۴۲.

^۴ الطبری: ج ۱۰ ص ۸۷.

خیزانیه کان و زیاده بونی قلمه مری دهولته جیاخوازیه کان، نهمه دهره متی به تور که کان به خشی تاهیزی خویان بگیزنموه و همان ریازی پیشوویان له دیار یکردنی چهند خلیفه کی لاوازا بؤ درتزه دان به قلمه مری خویان گرتبهر، نهمان نه بولغمزل جه عفری کوری موخته زدیان همتبزار دو نازناوی موخته دریان لینا، نوکات تمعنی سیانزه سال بوو^۱.

۱۰- **خیلافه متی موخته در:** موخته در (۲۹۵-۳۲۰ ک/۹۰۸-۹۳۲ ز) دا لمناست نهو رووداره سه ختانه دا نه بوو که چوارده دریان دا بوو. کاتیک گه بیسته تمعنی گنجی تاریدایه ناره زوه کانی و همتسو کورت پیکردنی کاروباری دهولته متی بؤ مونیسو خادم به جیهیشت له روزانی نهودا نازاوهی ناو خوی و دهره کی بلا بوویموه و پساوانی سوپا له دژی هه ستاو له سر کورسی دهه سلات لایان بردو به بیعتیان به عبداللهی کوری موخته زداو نازناوی (راخی) یان لینا^۲. همدنیک له سر کرده تور که کان هیشتا هؤگری و پشتیوانیان بؤ موخته هه بوو و توانیان بیگیزنموه بؤ دهه سلات^۳.

کاروباره کان بؤ باری پیشوی جارانیان گمرا نموه و ده ستیو مردانی نافرته تان له کاروباره گشتیه کاندان زیادیکرد، سوپاش به دهه ست نهو بارهوه سکالای بوو ههروه ک ترسو و بیم کهوته نیوان خلیفه نیوان مونیسو خادمی سر کردهی تور کهوه و به کوشتی خلیفه همتبزار دنی موحه مدی کوری موخته زده بؤ پایهی خیلافه و پیدانی نازناوی (قاهر) کۆتایی بیتات.

۱۱- **خیلافه متی قاهر:** خیلافه متی قاهر (۳۲۰-۳۲۲ ک/۹۳۲-۹۳۴ ز) له خیلافه ته کهی موخته در چاکر نه بوو، نازاوهی سدر بازان بهره و ام بوو و جاریکی تر پایهی خیلافه کموته به نامنجی سو کایه متی پیکردن، خلیفه ههولیدا له دهه ست سر کرده تور که کان رزگاری بیت به لام سر کهوتوو نه بوو، تور که کانیش خلیفه یان گرت و ههردوو چاویان همتکۆتوو به بیعتیان به (راضی)^۴ به خشی (۳۲۲-۳۲۹ ک/۹۳۴-۹۴۰ ز).

۱۲- **خیلافه متی (راچی):** فیزامی میری میران (امیر الامراء): له سر ده می (راضی) دا نیزامی دهه سلات گه شه سه ندنیک تری به خویموه دیو خیلافه بؤ رزگار کردنی دهه سلاتی کۆیکراوی ههولتیک تری خسته کار که مته بندی خیلافه و وهزاره ت و باری تور که کانی له خۆده گرت،

^۱ همان سرچاوه: ج ۱۰ ص ۱۳۹.

^۲ الطبری: ج ۱۰ ص ۱۴۱، المسعودی: ج ۴ ص ۲۱۴.

^۳ ابن عمرانی: ۱۲۱-۱۲۲.

^۴ المسعودی: ج ۴ ص ۲۲۱، ۲۳۱، مسکویه: تجارب الأمم: ج ۱ ص ۲۸۶-۲۹۱.

نەو گەشەسەندنەش بەدەر کەوتنی پایهی (میری میران) کۆتایی پیتەات کەئەو کەسە دەستی بەسەر کاروباری دەسەلاتدا دەگرت و سەلاحیاتی بەسەر باجەکان و کارگێڕیدا هەبوو هەژمونی بەسەر خیلافەتدا هەبوو تانەوێ خەلیفە تەنھا هێمایەك بوو لەپەڕەوێ دەسەلاتدا سەلاحیاتی کرداری وای نەبوو، هەر وەك قەلمەرەوێ وەزیرەکانی نەهێشت و مەملەتی نێوان خەلیفەو تورکەکانی وەستاند.

نەو پایهی لەسالی (۳۲۴/ك/۹۳۶ز) و لەسەر حسابی پایهی وەزارەت بەهۆی بوونی چەند وەزیریکی لاوازه وە کەنەیندەتوانی کاروباری وەزارەت راپەرێن دەرکەوت، لەکاتیکیدا قەلمەرەوێ تورکەکانیش بەهۆی لیکهەلتۆهشانی نێو ریزەکانیان و رکهبەریان لەسەر مەلەبەندی دەسەلات و بریاردان دایە دواوه، لەئەنجامی ئەمەدا خیلافەت روویکردە فەرمانرەوایانی وویلاپەتەکان تالەرزگار کردنی بارە کەدا پشتیان پێبەستیت، بۆیە خەلیفە (راضی) (موحەمەدی کوری رایشی) ی میری واست و بەصرە ی بانگکردو کاروبارەکانی دایە دەست و هەموو دەسەلاتەکانی دەولەتی پێرەواکردو نازناوی میری میرانی لیتا^۱.

داهینانی نەو پایهی بوویە هۆی روودانی رکهبەرەك لەنێوان والیه کاندوو هەریە کەیان دەویست بیگریته دەست، جالەسالی (۳۲۶/ك/۹۳۸ز) دا قەلمەرەوێ نێج رایشی لاوازه و ویه کیک لەسەر کردەکانی کەبە (بجکەم) ناودەبرا لەدژی هەستاو لەدەسەلات دەرێکردو لەسالی دواتر دا پایهی میری میرانی گرتە دەست و نەبو عەبدوولای بەریدی فەرمانرەوای نەهوازیش رکهبەری نەوی دەکرد.

۱۳ - خیلافەتی مۆتەقی: ناودارانی دەولەتی بنەمالە ی عەباسی لەدوای مردنی (راضی) جەعفری کوری مۆتەدریان بۆ گرتە دەستی پایهی خیلافەت هەلبژاردو نازناوی (مۆتەقی) یان لیتا^۲، دواتر وا روویدا دوا ی چوار مانگ بجکەم بەدەستی یەکیک لەتورکەکان کوزرا^۳.

مۆتەقی (۳۲۹-۳۳۳/ك/۹۴۰-۹۴۴ز) تەنھا نامێریکی یاریکردن بوو بەدەست نەو سەرکردانە ی لەسەر دەسەلات رکهبەریان بوو، لەسەر دەمی ئەمدا سەلاحیاتی پایهی میری میران گوازیایەوه بۆ نەبو عەبدوولای بەریدی^۴، بەریدی نەیتوانی پێوستی و داواکاریه رووله زیادبووه کانی

^۱ هەمان سەرچاوه: ج ۱ ص ۳۵۱-۳۵۲.

^۲ ابن الأثیر: ج ۷ ص ۹۱، ۹۳-۹۴.

^۳ مسکویه: ج ۲ ص ۹-۱۰.

^۴ هەمان سەرچاوه: ج ۲ ص ۲۳.

سەربازان بەدى بەھىت و بووبە نامانجى پىلانىان، بەمە بارودۆخ لەبەغداد شىواو ناچاربوو بەجىت
بەھىت^۱، نىنجا بۆجارى دووم ئىن رايىق پاھەى گرتەدەست^۲.

۱۴ - خىلافەتى مۇستەكفى: لەنەنجامى نوئ بوونمەوى ناکۆكەكانى لەگەل ئىبن رايىقدا خەلىفە
موتەقى ناسىرودەولەى حەمدانى لەسالى (۳۳۰ك/۲/۹۴۶ز) وەك مىرى مىران و دواتر تۆزۆنى
توركى وەك مىرى مىران دانا^۳، ئەمۇش ترسى لەنزىكبوونەوھەىك بوو كەجارجار لەنىوان
خەلىفە تۆلۆنەكاندا لەمصر رووبەدا، بۆبە خەلىفەى گرت و ناچارىكرد تاوازبەھىت و
لەشۇنىدا عەبدولەى كورى موكەفى داناو نازناوى (مۇستەكفى) لىئا^۴، تۆزۆن دەسەلەى
بەتەنھا گرتە دەستى خۆى، پاشان شىرزادى كورى شوئى گرتەو و تائەكاتەى
موزودەولەى كورى بوھە دەستى بەسەر بەغدادا گرت و پاھەى مىرى مىرانى ھەلەوشاندەو
ئەو ھەر لەو پۆستەدا ماپەو^۵.

۱۵ - بزوتنەوھى زەنج: بزوتنەوھى زەنج كەزىاتر لەچارەدە سالى خايناند (۲۵۵-۲۷۰ك/۸۶۹-
۸۸۳ز) لەپىش ئەوھى لەناوبجىت دەولەتى خىلافەتى عەبباسى داتەپاند، لەراستىدا لەسرتاوە
كۆلەكەى ئەو بزوتنەوھەى خۆى لەمەندى عمرەبدا دەبىنەو كەلە مەھەبى و
ھەمەدانەكان و.... ھتد بوون، ئەو دەستانەش بەشداريان تىداكرد جۆراو جۆربوون: زەنجەكان
كەخەلگى لادىبوون، عمرەبە لاواز و ھەزارەكان، چەند خىلىكى عمرەبى كەلەدۆى دەسەلات
ھەستابوون.. ئەو كەسايەتەش كەسەر كرايەتى ئەم كۆمەلمەبى دەكرد عەلى كورى موحەمەد
بوو كەرەچەلەكى فارس بوو، ئەمىش كەسايەتەكى گۆراو ھەلگەراو بوو، سىفەتى
چاوتنۆكى و فرەوئىستى و خەيال بازى و دورر لەدنيا نەوئىستى ھەبوو، بارودۆخى پشوى
ناوخۆى كۆمەلگەى ئىسلامى بۆ خواستى دەسەلاتخوئى خۆى قۆستەو، بۆ راکىشانى
عەلموھەىكان بانگەشەى ئەوھى دەكرد سەربە رەچەلەكى عەلموھەى، ھەرچەندە بىروباوھرى ئەو
سەبارەت بە خىلافەت لەگەل بىروباوھرى عەلموھەىكاندا نەدەگونجا، راي خەواربجىشى لەسەر
شورا وەرگرت و لەقۇناغىچكى ژيانىدا كەرتبازەكەى لەگەل رىيازى ھەلگەرانى شورا

^۱ ابن عمرياني: ص ۱۳۴.

^۲ مسكوية: ج ۲ ص ۲۲.

^۳ همان سرچاوه: ص ۲۸، ۴۴.

^۴ ابن عمرياني: ص ۱۴۱.

^۵ مسكوية: ج ۲ ص ۸۱-۸۲، ۸۴، ۸۵.

ده گونجا مەزھەبە كەي ئەوانى گرتەبەر، ئەمۇ بارى سەخت و نارەھەتى كۆيلىە كانى قۆستەووە بانگەشەي ئەوہى دە كەرد كەخوئا ناردوويەتى تارزگاربان بكات، ھەرۈەك بنگەشەي زانىنى غەيبى دە كەردو كەوتە نىيازى پىغەمبەرايەتى^۱، شتىكى روونە كەجياوازى لەبىروباوہرى بزوتنەو كەدا واپلىدە كات ھىچ دىدو شىوہەكى بىروباوہرى ھەننە گرىتو تەنھا بزوتنەوہەكى چە كدارى دژبە نىزامى خىلافەتى عەبباسى بىت ھەرۈەك سەر كەردە كەشى بە كەستىكى مەرگىخوواز بۇ گەيشتن بەدەسەلات دادەنرىت.

پائىنەرەكانى چوون بەدەمى بزوتنەو كەوہ لەسنى خالدا خۇيان مۇلداوہ:

سىياسى: چونكە بارى خىلافەت ناجىگىر بوو ئەمەش لەنەنجامى بەرزبوونەوہى قەلئەمپروى تور كەكان لەپال مەسلىتى نادىارى نىوان خۆشگوزەرانو كۆيلىە كان، ئەمۇ كەسانە بانگەوازە كەي عەلى كورى موھەمەدىان بەفرايدەرەسنىك دەزانى.

ئابوورى: لەنەنجامى بارودۆخى دارماوى داراىى و دياردەي پىنكەتەي چىنايەتى ناو كۆمەلگەي نىسلامى لەچىنى دەولتەمەندەوہ بۇ چىنى بازارگان، نىنجا چىنى گشتى نىشكەر.

كۆمەلايەتى: بەبى پىرەوئى ژيانى ئەمۇ دەستەمۇ تاقمە كۆيلىنەي كەلەبارىكى سەخت و توندو رەقدا دەژيان چونكە لەچا كەردن و ووشك كەردنەوہى زەلكاوہ كانو لا بردنى شۆرە كاتدا نىشان دە كەرد^۲ پاشان خويە كە دەبرا بۇ شونىنىك و دەفرۆشرا، ئەمە لەبەرامبەر يەك زەمە ناندا، بۆيە ئەمۇ دەستەمۇ تاقمانە دەيانويست لەمۇ كارە سەختەو ژيانە ناخۆش و نارەھەتە رزگاربان بىت^۳. عەلى كورى موھەمەد لەماوہى دە سالتدا دەستى بەسەر رووبەرىكى فراوانى نىوان ئەھوازو واستدا گرت و ھەرەشەي لەبەغدادىش دە كەرد، ئەمۇ كات خەلىفە موھەمەد ئەبو ئەھمەد موفق تەلحەي براى خۆي راسپارد تالەگەلدا بچەنگىك، ئەمۇش لەگەل زەنجىدا پىكىداداو عەلى كورى موھەمەد كوزراو ئەوانەي تر لەشونىنكەوتە كانى مابوونەوہ خۇيان بەدەستەمۇدا^۴.

لەراستىدا بزوتنەوہى زەنج لەواقى نارەھەتى و چەوساندەنەوہى كۆمەلايەتى و ئابوورى نىنو زۆنگا و دەشتە كانى بەسەرۈە ھەلقولا، لەسەرەتاوہ سەر كەوتووبوو و نامانجە راگەيانراوہ كانى لەگەل كارە كانىدا دەگونجان بەلام بارو دىدە پشىويەي لەموتكەي بەرەنگار بوونەوہىدا پتوہىلكا

^۱ الطبري: ج ۹ ص ۴۱۲.

^۲ شۆرە كات چىنىك خويە كەلەئاوى كەنداوى عەرەبىوہ دىنەدەرئى بەخوئى دەرھاتووە كە دەلئىن شۆرەك.

^۳ عمر: ص ۳۲۸.

^۴ الطبري: ج ۹ ص ۶۱۴-۶۱۵، ۶۳۱.

وايكر ديدە كۆمەلەيەتە كاني كەم بىكەن، ھەزاري بزوتنەو كەش بۆ برە نامەيە كى شۆر شگيرى بەنيا بوو نامانجى دابريژىت و پەيوەندى نيوان سەر كر دايەتى و شوپنكەوتوان روونبكاتەو، ئەو ديدى كەمكر دنەو و دواكەوتنەى زياتر كرد ھەر وەك تيبينى نەو دە كرېت كە نەندامە كاني نامانجيان تۆلە سەندنەو بوو نەو وەك چاكسازى و كودەتاي كۆمەلەيەتى بوو نەو وەك سەربى خست، سەر كر دە كەشيان نەيتوانى خۆى لەپرسى بىرۆكەى سەر كر دايەتى رزگار بكات، ھەر وەك بىرو كارە شۆر شگيرى پە كەش سنوردارو ناوچەيى بوو و خواست و ھەوتى گشتگيرى نەبوو ليرەو دەزانين كە عەلى كورى موخمەد نەيتوانيوە چەند بەشيكى گەورەى كۆمەلگەى عىراقى وەك جوتيارو گەورە خواوەن مولك و بازارگان و پشە گەران و تەناتە قەرمەتەيەكان كە دژ بە دەسەلاتى عەباسى بوون بەلای خۆيدا رابكيشيت و تەنھا كۆيلەكان بوون ئەوانيش لەگەل نەوەى ژمارەيان زۆر بوو، بەلام لاواز بيتوانا و بيدەسەلات بوون.

لەلایەكى ترەو خيراى رووداوەكان و نەخشەسازى عەباسيەكان بۆ لەناو بردنى بزوتنەو كە، دەر فەتيان بەسەر كر دە كەى نەدا تاريزە كاني ھيزە كاني رېكبخت و بتوانيت كۆمەلگەيەكى سەقامگيرى خواوەن رېكبختى تايەت بنياد بىت بۆيە ناسايى بوو مۆر كە مۆزى و شۆر شگيرى پە كەى خۆى لەدەست بەدات و بەرەو كۆتايەھاتنى دنيايى پالى پتوە بىت بەلام ئەو بىكە شۆر شگيرى پە كەلېكەلەتوەشا توانى يەكك لەو پالېشتە بنەرەتيانە پىكبەيتىت كەدواتر پالتەرى دەر كەوتنى بزوتنەوەى قەرمەتى بوو.^۱

پەيوەندى لەگەل عەلەوييەكاندا:

لەوسەردەمەدا عەلەوييەكان چەند بزوتنەويەكى بەرھەلستكاريان ئەنجامدا كەجيا بوونەوەى زۆر يك لەبەشە كاني دەولەت و بلاو بوونەوەى رېيازى عەلەوى لەكۆمەلگەى نىسلاميدا لىكەوتەو بەتايەت ناوى نىسماعيلىەكان ديتين كەنەندامە كاني بانگەوازيان بۆ نىسماعيلى كورى جەغفەرى صادق دە كرد ھەر وەھا ناوى قەرمەتەيەكان دەھين.^۲

ھەوتى نىسماعيلىەكان دامەزراندنى دەولەتى عبيدى فاتمى لەئەفريقا لەسالى (۲۷۹ك/۹۱۰ز) لەسەر دەستى عەبدولوى مەھدى لىكەوتەو، وىراى دامەزراندنى زەيدى عەلەوى لەتەبەرستان لەسالى (۲۵۰ك/۸۶۴ز) لەسەر دەستى حسنى كورى موخمەدى كورى نىسماعيل.^۳

^۱ سەبارەت بەھۆكارە كاني بزوتنەوەى زەنج بروانە: عابى، أحمد: نورة الزنج و قائدھا علي بن محمد ص ۱۴۵-۱۶۵.

^۲ بزوتنەوەى قەرمەتى دەدرتتەو پال حەمدانى كورى نەشەت كەبە قەرمەت ناسرابوو.

^۳ اقبال، عباس: تاريخ ايران بعد الإسلام: ص ۲۰-۲۱.

په یوه نندې له گهڼ دمو له ته جیاوازه کاندې:

۱- **د دولتې تاهیری (۲۰۵-۲۵۹ ک/۸۲۰-۸۷۳ ز):** د دولتې تاهیر له فارسو به خواستی خلیفه دامه زراو تاهیری کوری حسین کیه کینک له سهر کرده کانی مهنمون بوو و مهنمون له ساتی (۲۰۵ ک/۸۲۰ ز) دا کردی به والی خوراسان و هموو ناوچه کانی روزه لاتی له به غدا ده و تا سنوری له گهڼ هیندا دایه ده ست، دایم زرانندو نه یسا بوری کرده پایته ختی و ولاته کی^۱. تاهیر هر له سهره تای ده سه لات و هر گرته وه دیدی جیاوازی دایگرت، بویه له ساتی (۲۰۷ ک/۸۲۲ ز) دا مهنمونی له خیلافهت لایردو نزا بو کردنی پری و دواتر بهرگی ره نیسی فریداو بهوش جیا بونوهی خوی له به غدا د راگیانند^۲ به لام له کوتوپر نکدا مردو جیگره کانی نه یان توانی ده ستکمو ته کانی تاهیر بیاریژن هر چه ننده سور بوون له سهر نه وهی درنژه به سیاستی تاهیر و خیلافهت بدن، نهوان له بهر ده م ده رکمو تنی بزوتنه وهی عله و یه کاندې ده ستوسان و هستان تاله کو تایدې له ژیر گورزی سفاریکاندا پرووخان.

۲- **د دولتې سهفقاری (۲۵۴-۲۹۸ ک/۸۶۸-۹۱۱ ز):** نهم ده ولته درنژه پنده ری سیاستی نهو بزوتنه وه جیا خوازانه بوو کله روزه لاتی نیسلا می له فارسدا دامه زرا، به عقوبی کوری لهینی سهفقار له ساتی (۲۵۴ ک/۸۶۸ ز) و له دوای نه وهی ده رفه تی لاوازی خیلافه تی به هوی سرقالبوونی به جهنگی زه نجوه به هه نندو و هر گرت نهم ده ولته تی دامه زرانندو و ولاتی فارسی دایه پال خوی و به ناراسته ی خوراسان فراوانخوازی کرد له دوای نه وهی ده ولته تی تاهیری له ناو بردو ده ستی به سهر سعستان و دولتی کابول و سهندو مه کرانیشدا گرت^۳. نامه شی بو خلیفه نوسی کله و ناوچه روزه لاتیانه دا چی پرویدا وه.

خلیفه له هلسو کته فراوانخوازیه کانی به عقوب رازی نه بوو، نه مه وای له سهر کرده ی سهفقار کرد راپه ریت و هره شه له ده سه لاتی مهر کمزی بکات و به ناراسته ی عیراق کشا، خیلافهت هه ستیکرد ناتوانیت له پرووی کشانی سهفقاریدا بوه ستیت، بویه خواستی ناگر به ستی هه بوو و وه لامی داوا کانی به عقوبی دایه وه و هه ریمه کانی روزه لات و پولیسی به غدا د و سامه رای دایه ده ست و له بهر ده م

^۱ الطبری: ج ۸ ص ۵۷۷، ۵۹۵.

^۲ یعقوبی: ج ۲ ص ۴۱۳.

^۳ همان سهرچاره: ص ۴۵۹-۴۶۰. ابن الأثیر: ج ۶ ص ۲۴۷-۲۴۸.

حاجیه‌کاندا نه‌فرین لی‌کردنی پوچه‌ل‌کرده‌وه^۱ خیلافهت‌ته‌ن‌ها به‌هینده‌ی پتویستی هوش به‌خوداهاتنه‌وه په‌نای بۆ ناگره‌به‌ست برده‌و بۆ له‌ناوبردنی قه‌لمه‌ره‌وی یه‌عقوب له‌مه‌ریمی نه‌ودیه‌و روبراردا به‌سه‌ر کردایه‌تی نه‌سری کوری نه‌جمه‌دی سامانی ده‌سه‌لاتی‌کی هه‌واداری خۆی دامه‌زراند.

یه‌عقوب هه‌ستی به‌سیاسه‌تی دوژمنکارانه‌ی خه‌لیفه به‌رامه‌ر به‌ئه‌وه کردو بریاریدا سنورینکی کۆتایی بۆ نه‌وه‌ باره‌ دابینیت، به‌لام له‌پیش نه‌وه‌ی ئامانجه‌که‌ی به‌دی به‌یتیت له‌سالی (۲۶۵ک/۸۷۹ز) ۱۵ کۆچی دوا‌ی کرد^۲.

په‌یوه‌ندی نیوان خه‌لیفه‌و نیوان جیگیره‌کانی یه‌عقوب له‌نیوان هاریکاری و دوژمنکاریدا به‌پنی گۆرانی بارودۆخه‌کان به‌رپوه‌ ده‌چوو، به‌لام خیلافهت که‌برپاری وێرانکردنی نه‌وه‌ هیزه‌ جیاوازیه‌ی دابوو، سوپای بۆ هه‌ریمه‌ رۆژه‌لاتیه‌کان نارده‌و توانی جیگیره‌کانی عمه‌ری برای یه‌عقوب له‌ناویات، نه‌جمه‌دی کوری نیسماعیلی سامانی توانی له‌سالی (۲۹۸ک/۹۱۱ز) ۱۵ ده‌ست به‌سه‌ر سجستاندا بگریت، دواتر ده‌ولته‌ی سه‌قفاری ئاوابوو^۳.

۳- ده‌ولته‌ی سامانی (۲۶۱-۲۸۹ک/۸۷۴-۹۹۹ز): ده‌ولته‌ی سامانی له‌مه‌ریمی نه‌ودیه‌و روبراردا دامه‌زراو به‌ره‌و فارس په‌لی هاوینشت و ده‌سه‌لاتی به‌سه‌ر خۆراساندا بلا‌بوویه‌وه، هه‌روه‌ک ته‌به‌رستان و ره‌ی و ناوچه‌ی شاخ و سجستانی له‌خوگرته‌و هه‌ولیدا به‌شپوه‌یه‌کی دیارتر له‌روانگه‌ی زیندو کردنه‌وه‌ی زمان و رۆشنیری فارسیه‌وه دیدی جیاوازی فارسی په‌یره‌وی بکات^۴. شیاوی باسه‌ سامانیه‌کان نه‌چنه‌وه‌ سه‌ر بنه‌ماله‌یه‌کی ره‌سه‌نی فارسی له‌روانگه‌ی ژبانی سیاسانه‌وه سووربوون له‌سه‌ر نه‌وه‌ی وابه‌سته‌ی گوێرایه‌لی خه‌لیفه‌بن له‌راستیدا خواسته‌کانیان به‌ره‌و فراوانخوازی ده‌ره‌کی بوو و له‌رۆچوونه‌ دیدی جیایی ناوخۆیی له‌گه‌ل ده‌ولته‌ه ئیسلامیه‌کانی تر خۆیان ده‌پاراست و له‌فتوحاتیاندا جه‌ختیان له‌سه‌ر تورکستان له‌رۆژه‌لاتی روبراری جه‌یون کرده‌وه.

خیلافه‌تیش له‌لاهیه‌ن خۆیه‌وه سامانیه‌کانی به‌والی دلسۆز ده‌زانی، به‌لام له‌ناو وولاتی خۆیاندا سه‌ره‌خۆیی و ده‌سه‌لاتی تایه‌تیا‌ن هه‌بوو، خیلافهت له‌چه‌سه‌پاندنی ده‌سه‌لاتی له‌رۆژه‌لاتدا پشتی به‌سامانیه‌کان ده‌به‌ست.

^۱ الطبری: ج ۹ ص ۵۱۴، ۵۱۶: ابن خلکان: وفیات الأعیان ج ۶ ص ۴۱۳.

^۲ اجم‌الائیر: ج ۶ ص ۳۶۰-۳۶۱.

^۳ الطبری: ج ۱۰ ص ۱۴۳-۱۴۴.

Brown: Literary History of persia ۳۵۶, ۳۶۹, ۳۹۹؛

دولته‌ی سامانی له کۆتا رۆژه‌کانیدا بهره‌و‌رووی چهند فشارێکی ناوخۆیی بوویهوه که که‌خۆی له‌هه‌لگه‌رسانی مملاتیسی خه‌یزانی نیتوان نه‌ندامانی به‌مه‌تای سامانی و ده‌رچوونی سه‌رکرده‌و کاربه‌ده‌سته‌کانی هه‌رێمه‌کاندا ده‌بینه‌وه، بهره‌و‌رووی چهند مه‌ترسیه‌کی ده‌ره‌کیش له‌لایه‌ن ده‌یلمه‌می و بوه‌یه‌یه‌کان و خانه‌تور که‌کان و غه‌زنه‌ویه‌کانه‌وه بوویهوه، نه‌مه بوویه‌هۆی لاوازه‌بوونی و دراوسێکانی چاویان تێپه‌ری تائه‌وه‌ی له‌کۆتایدا ناوچه‌که‌ی له‌نێوان غه‌زنه‌ویه‌کان و خانه‌تور که‌کاندا دابه‌شکرد^۱. نه‌وه‌ی ماوه‌ی باسی بکه‌ین نه‌وه‌یه‌که‌سامانیه‌کان رۆژتێکی دیاری زیاری و سیاسیان بینی و سه‌رده‌مه‌که‌یان به‌تایه‌مه‌ندی راپه‌رینه‌کی زانستی و نه‌ده‌بی په‌شنگداری هه‌بوو که‌له‌سه‌رده‌می فیره‌وسیدا گه‌شته‌ لووتکه‌وه‌(ره‌ی) پایته‌ختیان بووبه‌ گه‌رنگه‌ترین مه‌لبه‌ندی زانسته‌ ئیسلامیه‌کان، له‌رووی سیاسیشه‌وه‌ پارێزگارییان له‌ناوچه‌ سنوریه‌کانی رۆژه‌لات کردو قه‌لمه‌مه‌وه‌ی ئیسلامیان بهره‌و‌ولاتی توره‌که‌ درێژکرده‌وه‌و رۆژێک له‌مه‌رۆژان له‌شوێنکه‌وته‌ی خه‌ده‌ره‌نه‌چوون^۲.

۴- ده‌وله‌تی تۆلتۆنی (۲۵۴-۲۹۲ک/ ۸۶۸-۹۰۵ز): نه‌حه‌دی کۆری تۆلتۆن که‌له‌مه‌مالیه‌که‌ توره‌که‌کان بوو و دایکی له‌دوای مردنی باوکی له‌گه‌ڵ نه‌میر بایکاباکی توره‌کیدا هاوسه‌رگیری کرد، نه‌م ده‌وله‌تی تۆلتۆنه‌ی دامه‌زراند، بایکباک نه‌و سه‌رکرده‌بوو که‌خه‌لیفه‌ موعتمه‌ز له‌سالی (۲۵۴ک/ ۸۶۸ز) کردی به‌هالی مصر، نه‌ویش نه‌حه‌دی نارد تا به‌نوێنه‌رایه‌تی نه‌و فه‌رمانه‌ه‌وایی مصر بکات، باری سیاسی و ئابووری دارم‌اویش یارمه‌تی دا تا له‌مصر دا جێ پێی خۆی بچه‌سه‌یتیت، هه‌روه‌ک خه‌لیفه‌ موه‌ته‌دی وویلیه‌تی سه‌رسنوره‌ شامیه‌یه‌کانی له‌نه‌نجامی روودانی بارگه‌ژی له‌و سه‌رسنورانه‌دا دایه‌ ده‌ستی^۳ له‌دوای مردنی هه‌ریه‌ک له‌ بایکباک و بارجوخی جیگیری له‌سالی (۲۵۹ک/ ۸۷۳ز) دا ئین تۆلتۆن راسته‌خۆ له‌لایه‌ن خه‌لیفه‌وه‌ بووبه‌ فه‌رمانه‌ه‌وایی مصر^۴.

ئین تۆلتۆن ده‌ستی به‌نه‌نجامدانی چهند کاری:ی بنیادنان کرد که‌دربه‌ری ناستی گه‌رنگیدانی ته‌واوی نه‌وه‌ به‌مصر و له‌و‌روانگه‌وه‌ نیازی بنیادنانی ده‌وله‌تی:ی تایه‌ت به‌خۆو جیا له‌ خه‌لافه‌تی هه‌بیت، بۆنه‌مه‌ش ناوچه‌یه‌کی بۆ فستات دامه‌زراند که‌به‌ شه‌زه‌ویه‌کان بوو و تیایدا مزگه‌وته‌ به‌ناویانگه‌که‌ی خۆی بنیادنا که‌تانیستاش ماوه، له‌روانگه‌ی گه‌شه‌دان به‌سه‌رچاوه‌کانی سامان و

^۱ اقبال: ص ۶۲.

^۲ ابن خلکان: ج ۱ ص ۱۵۲-۱۵۳.

^۳ ابن تغری بردی: النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة: ج ۳ ص ۷.

^۴ ابن الأثیر: ج ۶ ص ۲۵۰.

زیاد کردن و چند بهرامبر کردنی داهاتی میدانیه کانی بهرهم هئانهوه بهری ناوخوی بههیز کردو جوگهی واودیریو بهسته ویرانبوه کانی چاک کردهوه و هوشیاری به کار به دهستان دا کنایت دیاری وهر بگرن.

له نهنجامی نهو چاکسازیا نه دا نین تۆلۆن مال و سامانیکی زۆری بۆ کۆبوویهوه و یارمهتی دا تاسویابه کی بههیز دا به زینت کهموگری و پشتیوانی بۆی هه بیته و له به دیهتانی پرۆزه جیاخوازیه کانی و بهر گرلینکردنیدا یارمهتی بدات، نهو گرفته گه وهی به ره و رووی نین تۆلۆن بوویهوه په یوهندی نه بوو له گه ل نهو نه همده موفق ته له هدا که دهستی به سهر کاروباری گشتی به غدادا گرتوو و به نامانجی راپه راندنی ده سه لاتی مه رکزی سهر کردایهتی بزوتنه وه یه کی چاکسازی ده کرد، بۆیه هه ولیدا ده ولته تی تۆلۆنی که له کارگیری مه رکزی جیا بوو بوویهوه له ناویات و هه ولیدا وولاتی شام بگریته ده ست، به لام هه وله کانی سهر که وتوو نه بوون، نین تۆلۆن توانی دانپندانانی خه لیفه به ده سه بختا نه مه یس به هوی په یوهندی باشی به خه لیفه وه خه لیفه له سهر ده سه لاتی مصرو وولاتی شام ویرای سهر سنوره کانی دانا^۱.

نین تۆلۆن له نیوهندی نهو مملانییه له گه ل موفقه دا هه ولیدا مه لبه ندی خه لافه ت بگوازیته وه بۆ مصرو نه مه ش نهو ساردوسریه ی به هه ندوه رگرت که له نیوان خه لیفه وه موفقه دا سهر په لدا بوو، به لام کاره که ی سهرینه گرت^۲.

موفق په نای بۆ نارمش نه بردو هه ولیدا نه یاره که ی بیه زینت، بۆیه له سهر مصرو وولاتی شام لای بردو نیه سحاق کوری کنه داجی له سهر ناوچه که دان^۳ له نهنجامی نه وه دا هیزی نین تۆلۆن کشایه دواوه، دواتر هه ردوولا له نهنجامی ریکه وتنی نیوانیان چهند دانوستانیکیان نهنجامدا، به لام پیش نه وه ی کۆتایی بییت مه رگ ری ی به نین تۆلۆن گرت، نه مه یس له سهر هه تا کانی مانگی زیلقه عده ی سالی ۲۷۰ک/ مانگی نیاری سالی ۸۸۴ز) دا بوو^۴ خه ماره وه یه ی کوری شوینی گرت هوه نه رکی بهرگریکردن له میراتی تۆلۆنی له مصرو پارێزگاریکردن به وولاتی شامی له گه ل به رده وهام بوونی دوزمنایه تی خه لافه ت بۆ تۆلۆنیه کان له نه سه زدا بوو، هه وله کانی موفق بۆ لای بردنی یان زالبوون به سه ریدا له مه میدانی جه نگدا سهریان نه گرت به تایه ت له دوا ی نه وه ی له جهنگی (ته و احین) له سهر

^۱ همان سرچاوه: ج ۶ ص ۲۵۰-۲۵۳.

^۲ الکندی: کتاب الولاة والقضاة: ص ۲۲۵، ۲۲۹.

^۳ ابن خلدون: تاریخ ابن خلدون ج ۳ ص ۶۹۵.

^۴ البیوی: سیرة احمد بن طولون ص ۳۰۵، ابن الاثیر: ج ۶ ص ۴۲۷-۴۲۸.

رووبارى ئەبو فزوس لەباشورى فەلەستىن لەسالى (٢٧١ك/٨٨٤ز) لەبەردەم ھىزەكانى تۆلتۆيەكاندا شكستى خوارد^١. لەسەردەمى ئەودا دەولەتى تۆلتۆنى ھىزىك بوو كەبەشياوتىي و ئەواوتىيەوھە پركردبوويەو، لەگەل ئەو سەر كەوتانەى خەمارەوھىيە بەدەستى ھىنا، ھەزى بەناشتەوايش دەكردو پىشەرەوى بۆداواى رىكەوتن كرد، بەوھش قۇناغىكى نوئى پەيوەندى لەگەل خىلافەتى عەبباسىدا كرايەو، ئەو پەيماننامەيەى لەگەل ھەردولاىا بەسترا، دەسەلاتى مصر و وولاتى شام و سەر سنورەكانى بەدريژاى سى سال(٣٠) بۆ تۆلتۆيەكان لەخۆدەگرت لە بەرامبەر ئەوھى سەرئانەيەكى زۆر بەدن، ئەو پەيوەندىيە پاشانەش بەھاوسەرگىرى پالپىشتى كرا، كاتىك خەلىفە موغەز قەتروئەداى كچى خەمارەوھىيەى بەھاوسەرگرت^٢.

لەسالى (٢٨٢ك/٨٩٥ز) خەمارەوھىيە لەسەر دەستى چەند سەربازىكى خۆى كەژرا لەدواى مردنى ئەو دەولەتى تۆلتۆنى تىكچوو بەردەوام لەماوھى دە سالى تەمەنى كۆتايىدا لەدارماندابوو، ئەمەش بەھۆى دەست تىوەردانى سەربازان و رىكەبەرى سەر كەردەكان تانەوھى لەسەر دەستى خەلىفە موكتەفیدا كەلەسالى (٢٩٢ك/٩٠٥ز)دا چوويە مصر كۆتايى بەم دەولەتە ھات، خەلىفە جگە لەمزگەوتەكە ھەموو شارى زەويە تايبەتەكانى ويرانكردو ئەوشارە گەرايەوھە بۆ دەسەلاتى راستەوخۆى خىلافەت^٣.

٥- دەولەتى ئەخشىدى (٢٢٢-٢٥٨ك/٩٢٥-٩٦٩ز): مصر گەرايەوھە بۆ كۆشى خىلافەتى عەبباسى، بەلام ئەو خىلافەتە جارىكى تر لەسەردەمى موكتەدر دا توشى لاوازى بوو و دەستەوسان بوونى لەپاريزگارىكردن بەدەسەلاتى لەوويلايەتەكانىدا و لەنيويشياندا مصرى نيشاندا، لەگەل ئەمەشدا مەترسىيەكى دەرەكى دەر كەوت كەخۆى لەھەولتى فاتىمىيەكاندا بۆ ھىزى بردنە سەر مصر خۆى دەنواند، بارەكە پىويستى بەبوونى فەرمانرەوايەكى بەھىزبوو كەئەو چۆلەوانىيە پرىكاتەوھە رى ئەمەترسىيەكان بگريت و مصر بكاتە دەولەتىكى بەر بەست لەبەردەم كشانى فاتىمىدا، جا خەلىفە موھەمدى كورى تەجى كورى جىعى لەسالى (٣٢٣ك/٩٣٥ز) لەسەر مصر داناو ئەو نەركەى پىسپارد، موھەمدىش سەرەتا گرنكى بەبەھىز كردنى مەلئەندى خۆى لەناوخۆوھە داو رىيازەكەى ئەھمەدى كورى تۆلتۆنى

^١ الطبري: ج ١٠ ص ٨، ابن الأثير: ج ٦ ص ٤٣٣-٤٣٤.

^٢ الطبري: ص ٢٠-٢١، ٢٩-٣٠، ابن تغري بردي: ج ٣ ص ٥١.

^٣ ابن تغري بردي: ج ٣ ص ١٣٤-١٤٠.

^٤ همان سرچاوه: ج ٣ ص ٢٥١.

گرتة بهرو توانی رینگری نهو فاتیمه کان بکات کهله سالئی (ک/۳۲۴/۹۳۶ز) دا کردیانه سهر مصر لهههمان کاتدا پیوهندی باشی خوی له گهل خیلافه تدا پاراست نهویش وولاتی شامیشی خسته سهر ناوچهی دهسه لاتی و نازناوی (نهخشید) ی له موحه مه د نا^۱.

لهو کاتدا خیلافهت بههوی مملانیی له پیناو بهدهه ستخستی پایهی نه میری نه میران چهند گه شه سندنیکئی خیرای بهه خوره بیسی، نهخشیدیش له دریزه ی نهو مملانییه دا به شداریکردو له سالئی (ک/۳۲۸/۹۴۰ز) له (عمریش) ئین راییقی توشی شکستکرد^۲، به لام نهخشید بهرزه وهندی گشتی له پیش بهرزه وهندی تایه تی خوی دانا و له گهل ئین راییقدا رینکه کوتیکئی بهست که بهو پینه وازی لهزه وه کانی شام که ده کهوته باکوری رهمله بونه دههینا، پاشان له دوای مردنی ئین راییق له سالئی (ک/۳۳۰/۹۴۲ز) دا دهستی بهسهر همورو وولاتی شامدا گرت^۳ و خلیفه موهتقی دانی به میراتگری دهسه لاتی مصر دا بۆ موحه مه د ناو له سهر وولاتی شامیش هیشته وه^۴.

نهخشید له کاتی فراوانخواییدا به ناراسته ی باکور له گهل سه یفوده وه له ی حمدانییدا پینکیدادا، به لام له گهل سهر کهوتیشدا پاشه کشه ی کرد، چونکه دهستی به پیوستی بوونی هیزنکی نیسلا می له باکوری وولاتی شام وه ک هیزی حمدانیه کان بۆ رینگریکردنی ده ستریزیه کانی بیزه تیه کان ده کرد.

نهخشید پینهنگی به ئین تولونه کردو ههولیدا خیلافهت بۆ مصر بگوازیته وه و خو سه پینی سهر کرده تور که کان له سهر خلیفه موهتقی و ده سترته وه ی حمدانیه کان له یارمه تیدانی خلیفه ی قوسته وه، به لام نه میش لههوله کهیدا سهر کهوتوو نه بوو، چونکه خلیفه ناماده نه بوو پایته ختی خوی به جیه پیلیت^۵.

نهخشید له سالئی (ک/۳۳۴/۹۴۵ز) دا مرد^۱ و کافور و هک وه سی و دوو کوری نهخشید (نهتوو جورو عهلی) پشیره ی دهسه لاتی گرته دهست و له ماوه ی وه سیه تی دوورو دریزیدا توانی پیوهستی و یه کبونی دهولت بیارتزیت، به لام به مردنی له سالئی (ک/۳۵۷/۹۶۸ز) و تیکچوونی باری مصر

^۱ الکتدی: ص ۲۸۸ واتای نهخشید به زمانی خه لکی فهرغانه (باشای پاشایانه).

^۲ ابن الاثیر: ج ۷ ص ۱۰۴.

^۳ مسکویه: ج ۲ ص ۲۷-۲۸.

^۴ ابن الاثیر: ج ۷ ص ۱۰۴.

^۵ الأنطاکي: تاریخ الأنطاکي ص ۴۶، ابن تغري بردي: ج ۳ ص ۲۹۴.

^۶ ابن الاثیر: ج ۷ ص ۱۶۳.

له‌نهنجای مردنیدا، نهمه پاتی به‌فاتییه‌کانموه نا تاهیش به‌نه سه‌ر مصرو توانیان له‌سالی دو‌تردا بچنه ناوی ده‌سه‌لاتی نه‌خشی‌دیان له‌ناوبرد^۱.

۶- **همدانیه‌کان له‌موصل و ده‌له‌پ**: هم‌دانیه‌کان ده‌درینه‌وه پال هم‌دانی کوری هم‌مدون له هۆزی عهره‌یی تغلب که‌له‌ده‌وه‌رووبه‌ری موصل دامه‌زرا، هم‌مدان له‌و رووداوه سیاسیه‌ی له‌سالی (۲۶۰/ک/۸۷۴ز) هوه له‌وشاره‌دا روویان ده‌دا رۆل‌یککی گرنگی بی‌نی و له‌سالی (۲۷۷/ک/۸۹۰ز) ده‌ له‌رینگه‌ی هاریکاری له‌گه‌ل خه‌وار بچدا ده‌ستی به‌سه‌ر قه‌لای مادرین له‌جه‌زیره‌ی سه‌رودا گرت، خه‌لیفه موعتزدیش له‌سالی (۲۸۱/ک/۸۹۴ز) ده‌ له‌گه‌لیدا جه‌نگاو به‌سه‌ر هیزه‌کانیدا سه‌رکه‌وت، هم‌مدان له‌موصل رایکردو شاره‌که‌ی له‌ژیر ده‌سه‌لاتی حسینی کوریدا به‌جیه‌تشت، له‌گه‌ل نه‌وه‌ی به‌دیلی که‌وته ده‌ستی خه‌لیفه، به‌لام خه‌لیفه له‌دوای نه‌وه‌ی حسینی کوری خه‌وار بچه‌کانی شکاند لینی خۆشبوو^۲ له‌وکاتموه ناوبانگی هم‌دانیه‌کان له‌سه‌ر شانۆی رووداوه سیاسیه‌کان ده‌رکه‌وت، جاله‌سالی (۲۹۳/ک/۹۰۶ز) ده‌ خولیفه موکته‌فی نه‌بو له‌بجاء عه‌بدولای کوری هم‌دانی برای حسینی له‌سه‌ر موصل داناو نیراهیمی برایشی له‌سالی (۳۰۷/ک/۹۱۹ز) له‌سه‌ر دیار ره‌بیه‌ه دانا^۳ عه‌بدولای حسینی کوری له‌شوینی خۆی له‌ده‌سه‌لاتی موصلدا داناو نه‌ویش توانی ده‌سه‌لاتی خۆی به‌سه‌ر هه‌موو جه‌زیره‌دا وێرای باکوری وولاتی شامدا بلاوبکاته‌وه، خه‌لیفه موته‌قی له‌دوای نه‌وه‌ی هیزه‌کانی به‌ریدیو براکانی بۆ سه‌ر عێراق زیادبوون په‌نای بۆ بردو له‌(مانگی شه‌عبانی سالی ۳۳۰/ک/مانگی نیسانی سالی ۹۴۲ز) ده‌ به‌رگی کرد به‌ری و نازناوی ناسروده‌وله‌ی لیتاو وه‌ک میری میران ده‌ستیشانی کرد، هه‌روه‌ک نازناوی سه‌یفوده‌وله‌ی له‌عه‌لی برای نا، له‌دوای نه‌وه‌ی بوه‌بیه‌یه‌کان له‌سالی (۳۳۴/ک/۹۴۵ز) ده‌ مه‌دینه‌یان داگیر کرد، هم‌دانیه‌کان به‌ره‌و رووی دوژمنایه‌تی بوه‌بیه‌یه‌کان بوونه‌وه، جا موعیزه‌وده‌وله‌ی بوه‌بیه‌ی جه‌نگیکی برۆسه‌ر هم‌دانیه‌کان به‌ره‌پا کردو به‌ملکه‌چکردنی هم‌دانیه‌کان کۆتایی پێهات، ناسروده‌وله له‌میر نشینه‌که‌یدا مایه‌وه‌و سه‌رانه‌ی پێده‌دان و به‌ناوی نه‌وانموه وتاری ده‌خوێنده‌وه تا نه‌بووه‌ی له‌سالی (۳۵۶/ک/۹۶۷ز) نه‌بو تغلبی کوری گرتی و به‌ندیکردو دوای مملاتییه‌کی به‌مه‌اله‌یی

^۱ ابن تغری بردی: ج ۴ ص ۱۸، ۲۴-۲۵.

^۲ ابن الأثیر: ج ۶ ص ۷۷-۷۸، ۸۱.

^۳ هه‌مان سه‌رچاره: ج ۶ ص ۱۱۱.

^۴ هه‌مان سه‌رچاره: ج ۶ ص ۲۸۴.

دهسه لاتی گرت دهست، له کاتی ململانی له گهڼ دغفلی کوری مفرجی نه میری رهمله و
 فاتیمه کان له سالی (۳۶۹ک/۹۷۹ز) دا کوژرا^۱. نه بو تاهیر برای له دوی نه وهی
 له سالی (۳۷۹ک/۹۸۹ز) دا موصلی گیرایه وه ده پوانی سهره خوئی خوئی پاریزیت، به لام
 کورده کان چاویان برپه له ناوردنی ده ولته که یو براونه وه کانی له دوی نه وهی له لایه ن
 بو بهی و فاتیمه کانه وه ملکه چکران نه و سهره خوئی به یان له دهست دا^۲.

له راستیدا نه و بنه مالیه له میژو و دا پایه شوئینیکی نوازشیان هه بوو نه گهر به کیک له نه ندامه کانی
 که سه یفوده وله ی برای ناسرو ده وله باری دواترو ناله باری به هه مند و هرنه گرتایه، نه و له باکوری
 وولاتی شام که ده که و ته نیوهندی ری نیوان عیراق و مصر میرنشینیکی بو خوئی دامه زرانده.
 سه یفوده وله زانی ناتوانیت له عیراقدا وه ک کار به دهست و یاریده ده ری لای راستی خلیفه له ژیر
 سایه ی ململانی تور که کان و چاو چنژکی و خو سه پینی بو بهیبه کاندایه بیتیه وه، بو یه روویکرده وه لاتی
 شامو له سالی (۳۳۳ک/۹۴۵ز) له دوی نه وهی حه لیه ی له دهست نه خشیده کان دارنی دهستی
 حه لیه بدارگرت، هه ولیدایه دهسه لاتی خوئی به سه ر دیمه شقدا بلا و بکاته وه، به لام له گهڼ هیزی
 نه خشیده کان به سه ر کردایه تی کافوردا پیکیدادو دوی نه وه خوئی به کلاکرده وه بو نه و گرفته ی
 له پیناو چاره سه ر کردیدا له هه موو روژانی دهسه لایدا هه موو هه وتی خوئی بو خسته گهر، مه به ستم
 خه باتی دژیه بیزه تیه کانه، باری جوگرافی میرنشینه که ی که میرنشینیکی سه رسنوربوو هانیدا تا نه و
 رپړه وه بگریته بهر چونکه نیمبر اتوریته ی بیزه تی هوشیکی به به ردا هاتبو یه وه بو دلوا چهند
 شالووی بهیته سه ر وولاتی شام، پاش نه وهی به شیکی نه رمینیای گرت، گه شته سنوری نیوان
 شاخه کانی توژوس و مه لته و نیوان نه زرروم، نه و کات موسلمانان سه رقالی ناکوکی نیو خوئی خوئیان
 بوونو نه یان توانی ری له بیزه تیه کان بگرن، نه و کات نه باتیره کانی وه ک نقفور فوکاسو یوحه ننا
 زمسکیس گوروتینیان زیاده یکرده ناسیای بچوکیان بری و له کیلیکیه وولاتی شامو سه رووی
 رافیده بندا شالویان هینایه سه ر ناوچه ی موسلمانان، سه یفوده ولش به تهنه ده بوو بهر پرسیاریتی
 جهنگه که له بهر چاو بگریت، له گهڼ نه وهی هیزیکی زوری سه ربازی نه بوو، به لام توانی شکو داری
 موسلمانان یه که مه کان له پیکد ادانیان له گهڼ بیزه تیه کاندایه نوئی بکاته وه و ماوه ی بیست سال
 به ره نگاری بیزه تیه کان بیتیه وه و له چهند هه لمه تیکی ته و او دلیرانه دا هه لمه ت بیاته سه ر زهویه کانیان
 له ناسیای بچووک، به لام نه و هه لمه تانه کایکی وایان نه کرده سه ر هیزی بیزه تی کله دارمان

^۱ ابن الأثیر: ج ۷، ۲۷۰، ۳۳۶-۳۶۷.

^۲ أبو شجاع: ذیل کتاب تجارب الأمم: ج ۳، ص ۱۷۴-۱۷۵.

رزگاری بوو بو و دهر فتهی بمره رچدانموی بۆ لوو کیلیکیه باکوری وولاتی شامو نمتاکیه
 ترسوسی له سالی (۳۵۷/ک/۹۶۸ز) دا گۆزایهوه، له رۆژه لاتیشتا هیتلی جیاکه ره وهی نیتوان دوو
 دهولته که له سمر گردۆلکه کانی بهره ی راستی روبرای (العاصی) چهسپار چواردهوری حمله یی
 له باکوره وه ده گرت و هاونوری فوراتی نیوه ند بوو له نیوه نده کانی رۆژه لاتی تۆرۆسدا تاگه یشته
 سمر چاره وه دیجله ن هیزه بیزه تیه کان گهمارۆیان له سمر حمله ب داناو نمویش له قوناغیچکی
 مملاتیکه دا دانی به مۆگری خۆی بۆ بیزه نته دانا^۱.

له گه ل نموه ی فاتیمیه کان هاتنه سمر هیتلی سیاسی، سه یفوده وه له گۆزایه تلی خۆی بزبان
 راگه یاندو پالهبشتی همولتی فاتیمیه کانی بۆ هیرش بردنه سمر مصری کرد، دواتر مه زه به یی
 عمله وه کانی شی گرت به بر، به لام ده سه لاتی تمواوی خۆی به سمر هه موو به شه کانی میرنشینه که ییدا
 پاراست^۲.

له پال جیهادی سه ربازی و خه باتی سیاسیدا سه یفوده وه گرنگیه کی زۆری به بواری رۆشنبیریدا،
 سه ربهرشتی هونه رو زانست و شیرو نه ده بی ده کردو له سه رده می نه ودا کۆمه لێک زاناو نوسه رو
 شاعیری گه و ره ناوداری وه ک نه بولفه تکی کوری جتی نه حوی و نه بو ته یی موته نه می ده رکه وتن،
 زۆرێک له سه رکرده هه مدانیه کان وه ک نه بو فیراسی نامۆزای سه یفوده وه به شیعر ناسراوه خودی
 سه یفوده وه له ش باش شیعی ده زانی^۳.

سه یفوده وه له سالی (۳۵۶/ک/۹۶۷ز) له حمله یدا مردو سه عدوده وه ی کوری و دواتر
 سه عیدوده وه ی کوره زای شویتیان گرت هوه، نه و دوانه تاسالی (۳۹۲/ک/۱۰۰۲ز) له رینگه ی
 هاو په یانیان له گه ل بیزه تیه کان بۆ رینگری مفرسی فاتیمیه کان حمله بیان پاراست به لام له کۆتاییدا
 فاتیمیه کان له سالی (۴۰۶/ک/۱۰۱۵ز) دا ده سه لاتی هه مدانیه کانیان له حمله ب له ناو برد^۴.

^۱ ابن العديم: زبدة الخلب من تاريخ حلب: ج ۱ ص ۱۱۱-۱۴۵، بروكلمان، كارل: تاريخ الشعوب الإسلامية
 ص ۲۴۲، العربي، السيد الباز: الدولة البيزنطية: ص ۴۴۷-۴۶۰، ۴۷۲-۴۸۹.

^۲ بروكلمان: هه مان سمر چاره: ص ۲۴۲.

^۳ الثعالبي، أبو منصور عبدالمملك: ينمية الدر ج ۱ ص ۲۱-۲۳.

^۴ ابن العديم: ج ۱ ص ۱۴۴، ۱۴۶، ۱۶۸، ۱۸۸، ۱۴۷-۱۴۸ camb. Med. Hist IV PP

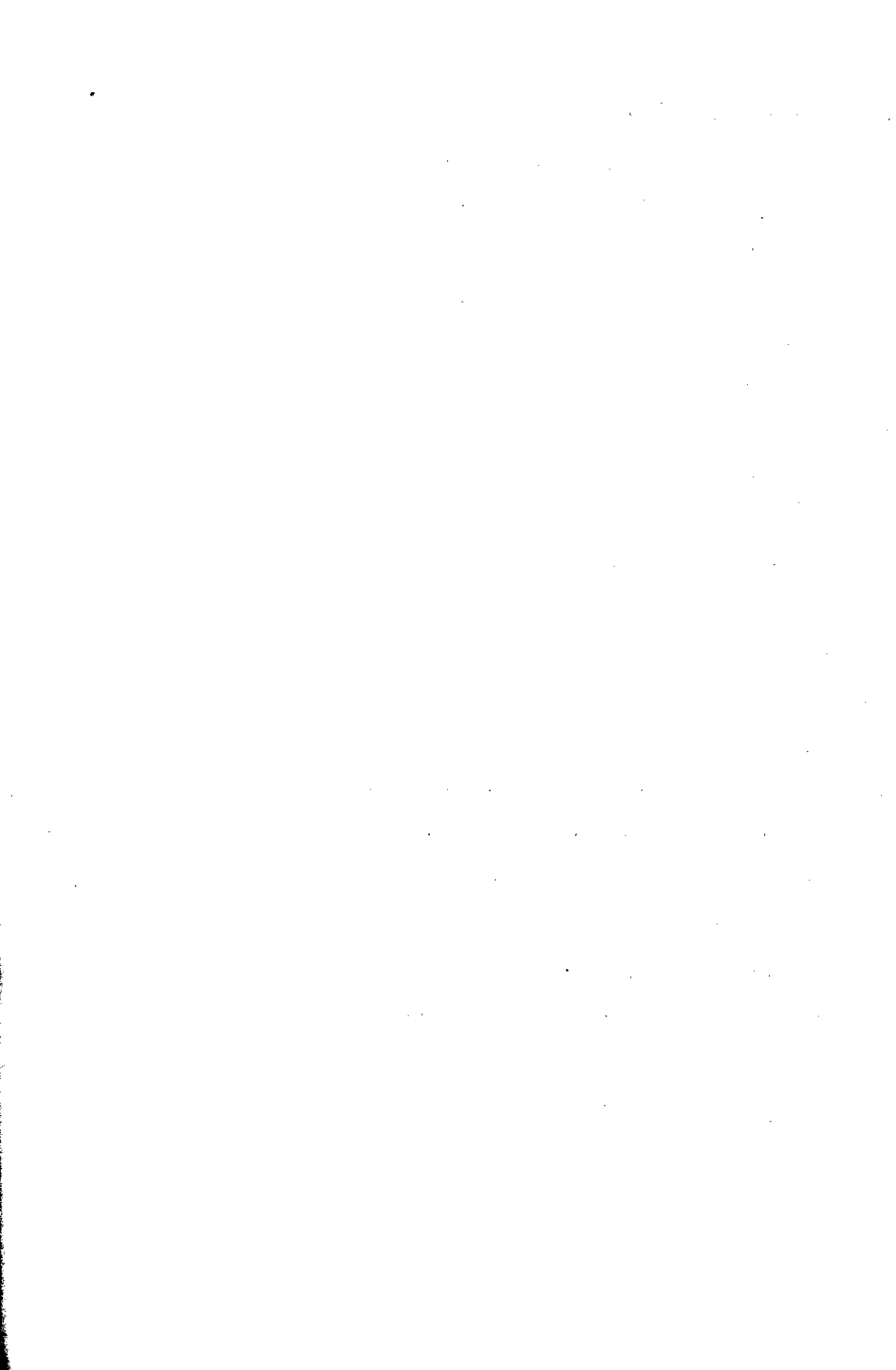

سەردەمی عەبباسی سینیەم (۳۲۴-۴۴۷/۹۴۵-۱۰۵۵ز)

خەلیفەکانی سەردەمی عەبباسی سینیەم و ماوەی دەسەلاتی ھەریەکەیان:

- ۱- ئەبولقاسم عەبدوللا موستەکفی ..... ۳۳۳-۳۳۴/ك ۹۴۴-۹۴۶ز.
- ۲- ئەبولقاسم فەزل مویع ..... ۳۳۴-۳۶۳/ك ۹۴۶-۹۷۴ز.
- ۳- ئەبوبەکر عەبدولکەریم تانیع ..... ۳۶۳-۳۸۱/ك ۹۷۴-۹۹۱ز.
- ۴- ئەبولعەباس ئەحمەد قادر ..... ۳۸۱-۴۲۲/ك ۹۹۱-۱۰۳۱ز.
- ۵- ئەبو جەعفەر عەبدوللا قائیم ..... ۴۲۲-۴۶۷/ك ۱۰۳۱-۱۰۷۵ز.

نهم سهردهمه له کاتی خیلافهتی موسته کفیدا دهستی پینکردو له کاتی خیلافهتی قائیم دا کوتای پیتاهت، تابهتهدندی په یوه ست بوونی به بویهه کانهوه هه یه وهه یه ک له م خه لیفانه ی له خۆده گرت: موسته کفی، مو تیغ، تاییغ، قادر، قائیم؟

دامه زانندی دهولته تی بویههی:

بویهه کان له سهره تا کانی سه ده ی چواره می کۆچی له شانۆی رووداوه کانداهه کوهت^۱. نهو خیزانه که له وولاتی ده یله م له باکو رو کۆچیان کردبو له ژیر سایه ی سی برادا که له ژیر سهر کردایه تی مرداو یی زیاریدا ئیشیان ده کرد سه ریان هه لداو له سه ر دهستی عه لی کوری شو جاعی کوری بویهه ش که له گه ل مرداو ییج نا کۆکی بۆ دروستبو و دهستی به سه ر نه سفه هان و فارسدا گرت، ناوبانگیان دهه کرد، خه لیفه نه یوانی بهرگری لهو دوو ناوچه یه بکات و دانی به ده سه لاتی عه لیدا به سه ر نهو دوو ناوچه یه دانا، نهویش شاری شیرازی کرد به بیکه ی ده سه لاتی خۆی^۲. دواتر حسنی برای عه لی دهستی به سه ر ناوچه ی شاخدا گرت، له کاتی کدا برای سی یه م که نه هه دبوو قه له مه ره ی خۆی به سه ر کرمان و خوزستاندا بلاو کرده وه به سه ر عیرا قدا ده رازه یه کی هه بوو. به وچۆره بویهه کان له فارس و نه هوازو کرمان و ره یی و نه سفه هان و هه مه داندا چه ند ده ولته تیکی جیاخوازیان دامه زانند و هه ژمونی کردایان به سه ر عیرا قدا بلاو کرده وه. باری خیلافه تی عه بیاسیش له و کاته دا به هۆی شوڤشه یه که له دوا یه که کانی زه نج و قه رمه تی و به هۆی گه شه سه ندنی بزوتسه وه جیاخوازه کان له هه ریه کانداه و تی کچوونی نیزامی سه ربازیه وه زۆر خراب بوو، به لاه به رامبه ر به و فراوانخوازه سیاسی و سه ربازی و جوگرافیه ی بنه ماله ی بویههی به ده ست به سه رازی نه وه ستا و هه ولیدا نه هواز بگه ریه ته وه به لاه سه ر که وتوو نه بوو، نهو سه ر که وته ی بویهه کان ده رفه تی پیداه تابه هۆی مملانیسی نیوان واله کان و میری میران بویهه کان به ره و عیراق بکشین و خه لیفه ناچار بوو بۆ دانانی سنوریک بۆ نه و باره ناجیگیره پشت به بویهه کان به سه تیت بۆیه خه لیفه موسته کفی نه هه دی کوری بویههی بانگکردو داوای لیکرد بیه ناو به غداد، نهویش به ره و به غداد که وته ری و له سالی (۳۳۴/ک ۵/۲۹۴) و له دوا ی نه وه ی تور که کانی له به غداد دهه کرد چوویه ناو به غداد و خه لیفه بهرگی کرده بهری و

^۱ مسکویه: ج ۱ ص ۲۷۵-۲۷۹.

^۲ ابن الأثیر: ج ۷ ص ۱۵۷-۱۵۸.

وه کر نه میری نه میران دهستیشانی کردو نازناوی موعیزوده وله‌ی لیتا و نازناوی عیما دوده وله‌ی له‌عملی برای و روکن و ده‌وله‌ی له‌حسنی برایشی نا.

بوه‌یهیه که مینه‌کان له‌گه‌وره سهر کرده‌کان بوون و بیگومان له‌سهردهمی نه‌ون و له‌سهردهمی ناوهر استدا ژبیری مادی و رژی نیسلام گه‌یشته ناستیکی بالای گه‌شه‌سندن، جاخودی عز دوده‌وله له‌رووی کارگیر بوه که سیکی نایاب و هلکه‌وته بوو، بوه‌یهیه‌کان گرنگیان به‌بواری دارایی به‌گشتی داو به‌شیره‌یه کی تایه‌تیش له وولاتی فارسدا چمند هه‌نگاوئیکی پیش‌ره‌ویان له‌بواری گه‌شه‌پندان و وه‌به‌ره‌یناندا نه‌جامدا، له‌شاره‌کانیشدا ده‌سته‌ی هه‌رچی و په‌رچی‌کان ملکه‌چی ده‌سه‌لاتی نه‌وان بوون، هه‌روه‌ک له‌نه‌سفه‌هان و شیرازو به‌غداد دا بینای گه‌وره‌یان بنیادنا، له‌رووی ناینیشه‌وه نه‌وان به‌تمواری عملوی بوون، هه‌روه‌ها گرنگیان به‌رژشنبری داو چاودیری خویمان به‌سهر نه‌و نوسین و جی‌ده‌ست و زانایانه‌دا بلاو کرده‌وه که نوینه‌رایه‌تی رژی‌شیری عه‌ره‌بی - نیسلامیان ده‌کرد هه‌روه‌ک گرنگیه کی زوری‌شان به‌راپه‌راندنی رژی‌شیری فارسی د، نه‌و روانگه و خویندنگه و نه‌خوشخانانه‌ی دایامه‌زراندن جی‌ی سهرسورمانی هه‌موان بوون.

په‌یوه‌ندی خیلافه‌تی عه‌بباسی به‌بوه‌یهیه‌کانه‌وه:

چاوه‌پروان ده‌کرا بوه‌یهیه‌کان به‌سه‌پاندنی ده‌سه‌لاتیان به‌سهر خیلافه‌ت و ده‌رفه‌ت کردنه‌وه بۆ گرتنه‌ خو‌ی به‌رپر سیاری‌تیه‌کانی ده‌ولت سه‌قامگیری و په‌کیوون بۆ هه‌ریمه‌کانی خیلافه‌ت بگیزنه‌وه و له‌نانه‌وه‌ی نازاوه‌ی مه‌زه‌بی خویمان به‌دوور بگرن، به‌لام نه‌وان نه‌وه‌یان به‌دینه‌هینا، چونکه به‌گیانی دوژمنکاری بۆ خه‌لیفه‌ عه‌بباسیه‌کان که له‌مه‌زه‌به‌دا جیاواز بوون چوونه ناو به‌غداد ده‌وه بوه‌یهیه‌کان اه‌عیرا قدا خاوه‌ن قه‌لمه‌مه‌وه‌ی حه‌قیقی و ده‌سه‌لاتی کرداری بوون و خه‌لیفه‌ ته‌نها ناوی هه‌بوو و وه‌ک کارمه‌ندیکی بوه‌یهیه‌کانی لی‌هاتبوو و له‌وانه وه‌فرمانی وه‌رده‌گرت و به‌جیده‌گه‌یانندو مافی هه‌لسوکه‌وتکردن له‌هیچ کاروباریکی خیلافه‌تی به‌بی گه‌رانه‌وه بۆلای نه‌وان و وه‌رگرتی په‌زامه‌ندیان نه‌بوو، نه‌و له‌و سهرده‌مه‌دا قه‌لمه‌مه‌وه‌ی خو‌ی له‌ده‌ستداو فرمانی وه‌رده‌گرت و به‌جی‌ی ده‌گه‌یانندو داوای چی لی‌یکرایه‌ ده‌بکردو ده‌سه‌لاتیکی نایینی نه‌بوو به‌سه‌ریاندا چونکه مه‌زه‌بیان جیاواز بوو، به‌لکو له‌به‌ر زه‌جه‌تکردن به‌نیازه‌کانی خویمان به‌مانه‌وه‌ی خه‌لیفه‌ رازیو بوون، موعیزوده‌وله داوای نه‌وه‌ی چوویه به‌غدادو ده‌ستی به‌سهر کاروباری به‌غداد دا گرت و بیری له‌وه کرده‌وه خیلافه‌تی عه‌بباسی هه‌لبوه‌شیتیه‌وه و خیلافه‌تیکی عملوی له‌شوئیدا دایمه‌زرینیت و په‌کیک

¹ هه‌مان سهرچاوه: ج ۷ ص ۱۵۷.

لهسەر کردە زههیدیه کانی لهسەر دابنیت، ده‌یشتوانی ئهو کاره‌بکات، به‌لام له‌دوای راویژ کردن به‌هاوه‌له‌کانی په‌شیمان بوویه‌وه، چونکه گزێرانی له‌و جۆره جیهانی ئیسلامی به‌ره‌و رووی فشارو له‌رینه‌وه‌ی توندو سه‌خت ده‌کاته‌وه، وێرای ئه‌وه‌ی ده‌سه‌لاتی بوه‌یهیه‌کان له‌ق ده‌کات^۱.

سه‌رده‌می بوه‌یهی جۆره سه‌قامگیریه‌کی سیاسی له‌رووی ماوه‌ی ده‌سه‌لاتی خه‌لیفه‌کانه‌وه به‌خۆیه‌وه دی، جا خه‌لیفه‌کان پێش ئه‌وه‌ی لا‌برین ماوه‌یه‌کی زۆر له‌ده‌سه‌لاتدا ده‌مانه‌وه، ئه‌مه‌یش له‌به‌ر ئه‌وه‌ی سه‌ر کرده بوه‌یهیه‌کان هه‌موو ئه‌رک و به‌رپر سه‌یار تیه‌کی ده‌سه‌لاتیان له‌ئه‌ستۆی خۆیان گرتبوو.

---

^۱ ابن الأثیر: ج ۷ ص ۱۶۰.

کۆتایی بوهییه کان:

له راستیدا ئهو ماوه کاتیهی که شهسه سهندنو دهر کهوتنی بوهییه کانیهی به خۆیه وه بی زۆر ته مه نی نه بوو و درێزه ی نه کیشا نه وان به ته نه نا شوینه واری هه له کانیهی خۆیان هه له نه ده گرت، نه مه ییش ئه وه بوو که له سه ره تا کانیهی سه ده ی یانزه ی زاینیدا له جیهانی ئیسلامیدا دابه شبوون له لایه نی مه زه به یی و کۆمه لایه تی و ره گه زایه تیه وه روویدا و چه ند سوپایه ک خۆیان سه پاند که خۆیان له ناو خۆیاندا دابه شبووون له گه ل ئه وه ی عه ز دوده وه له یه کێک بوو له و سه رکردانه ی که یه کبوونی سه رکردایه تیان به دیه ننا، به لām جینگیره کانیهی ده سه بردار بوون، نه مه ش میراتی بوهییه به ش به ش کردو و به مه ماله ی بوهییه لاواز کرد، جاهه ر میریک پهنای بۆ ده سه تیه کی دیاریکرای کۆمه لایه تی ده برد، له سوپایشدا ئهو نه ره عو دیدانه دهر کهوتن و بوهییه ی گه رانه وه ی هێزی عه بیه ی بۆ جارانی خۆی.

به داوی ئه وه دا پاشه کسه ی ده سه لاتی سه رکرده کانو که مکرده وه ی داها تیان و دابه زینی دراوو شه ژانی هێزه کان که توشی فیل و فر و گزیکردن بوو بوون روویدا و نا زاوه گێران دهر کهوتن.

له داوی مردنی به هانوده وه له سه لاتی (۴۰۳ ک/ ۱۲۰۱ ز) دا به وۆ نا کۆکی کوره کانیهی و پشت به ستیان به ره گه زی تور کی که هێزی ئه ندامه کانیهی له زیاد بووندا بوو، باری بوهییه کان تیکچوو، نه مه بوو به وۆ ئه وه ی به مه ماله که توشی چه ندين ناره حته ی بیته و بوو به وۆ هۆی هه لگه رسانی شوژشو جه نگه ناو خۆیه کان، له کۆتاییدا ده ولته ی بوهییه له عیراق و خۆراسان له ژیر فشار و گورزی سه لجووقیه تور که کاندای رووخا^۱، سه لجووقیه کان له سه لاتی (۴۷ ک/ ۱۰۵۵ ز) دا چوونه ناو به غداد و کۆتایان به ده سه لاتی بوهییه کان هینا^۲.

---

^۱ له راستیدا بوهییه کان زۆرترین چه ره سه ری و ویرانکاریان توشی نومه تی ئیسلامی کردو له هه موو بواره کانه وه مو سه لمانانیا ن دوا خست، ته نه نا نه وان له کاتی جه نگی دژ به خا چه رستاندا به رژه وه ندی خۆیان لیکده دایه وه و داوی مال و سامانیا ن ده کرد تانه وه ی خه لیفه کۆشک و سامانی خۆی بۆ فرۆشتن و نه وایش له نیاز و ناره زوه کانیهی خۆیاندا خه رجیا ن کرد، سووکایه تی زۆریشیا ن به هینا و ناماژه کانیهی نومه تی ئیسلامی کرد، له سه ر دهر گا کانی مزگه وته کان نه فریکردن له خه لیفه راشیدیه کان (رضی الله عنه) و ها وه لانیان ده نوی، که وته لیدانی بیرو با وه ری ئیسلامی لاده ران و گو مریایان کۆده کرده وه و کتیب و نویسی سه ر لیشیۆنه ریا ن پهی ده نوین تا نومه ت به گو مریاییدا بیه ن لایه نه باشه کانیان هینده که مبه و که ته نه نا له به رژه وه ندی به مه ماله ی خۆیاندا به ته سه کبوو بوونه وه، تانه وه ی خوی گه وه ره له سه ر ده ستی سو لتان تو غرولبه گی سه لجووقی و سوپا که ی نومه تی ئیسلامی و خیلافه تی عه بیه ی له ده ستیا ن رزگار کرد. - وه رگێر -.

^۲ ابن الاثیر: ج ۸ ص ۱۲۵-۱۲۶.

سەردەمی عەبباسی چوارەم (٤٤٧-٤٦٦ك/١٠٥٥-١٢٥٨ز)

سەردەمی قەئەمەوی سەلجوقی تورکی^١

خەلیفەکانی سەردەمی عەبباسی چوارەم و قەرمانپەرەوایی ھەریەکەیان:

- ١- ئەبو جەغفەر عەبدوڵا قائیم..... ٤٢٢-٤٦٧ك/١٠٣١-١٠٧٥.ز.
- ٢- ئەبولقاسم موحەممەد موقتەدی..... ٤٦٧-٤٨٧ك/١٠٧٥-١٠٩٤.ز.
- ٣- ئەبولعەبباس ئەحمەد مۆستەزھەر..... ٤٨٧-٥١٢ك/١٠٩٤-١١١٨.ز.
- ٤- ئەبو مەنصور فەزڵ مۆستەرشید..... ٥١٢-٥٢٩ك/١١١٨-١١٣٥.ز.
- ٥- ئەبو جەغفەر مەنصور راشید..... ٥٢٩-٥٣٠ك/١١٣٥-١١٣٦.ز.
- ٦- ئەبو عەبدوڵا موحەممەد موقتەفی..... ٥٣٠-٥٥٥ك/١١٣٦-١١٦٠.ز.
- ٧- ئەبولموزەفەر یوسف مۆستەنجد..... ٥٥٥-٥٦٦ك/١١٦٠-١١٧٠.ز.
- ٨- ئەبو موحەممەد حەسەن مۆستەزەئە..... ٥٦٦-٥٧٥ك/١١٧٠-١١٨٠.ز.
- ٩- ئەبولعەبباس ئەحمەد ناصر..... ٥٧٥-٦٢٢ك/١١٨٠-١٢٢٥.ز.
- ١٠- ئەبو نەسر موحەممەد زاھیر..... ٦٢٢-٦٢٣ك/١٢٢٥-١٢٢٦.ز.
- ١١- ئەبو جەغفەر مەنصور مۆستەنصر..... ٦٢٣-٦٤٠ك/١٢٢٦-١٢٤٢.ز.
- ١٢- ئەبو ئەحمەد عەبدوڵا مۆستەعەم..... ٦٤٠-٦٥٦ك/١٢٤٢-١٢٥٨.ز.

^١ سەبارەت بە دەولەتی سەلجوقی دکتۆر عەلی موحەممەد سەلایی کتیی (دولة السلاجقة)ی نوسیووە کەبە ووردی باس لەو دەولەتە دەکات، منیش لە گەڵ مامۆستای بەرپێژ شاھۆ عومەردا وەرمان گێراوەتە سەر زمانی کوردی و ناوەندی رۆشنبیری ئەرکی لە چاپدانی ئەو کتییە گرتۆتە ئەستۆ. - وەرگێر -

شروشتی ئەو سەردەمە :

ئەم سەردەمە لەماوەی خیلافەتی قائمدا دەستی پێکردو بەمەردنی موعتەصەم کۆتایی پێتات، تاییەتمەندی گواستەووی دەسلاتی کرداری بۆ دەستی سەلجوقیە تورکەکان هەبوو کە لەوولاتی شاخدا سەقمگیر بوو، ئەم سەردەمەدا خەلیفەکان یەک ڕێڕەوی تواناوەلسوکهوتیان نەبوو، چونکە لەسەردەمی موستەرشیدەو دەستیانکرد بەگیرانەووی بڕیک لەقەلەمەرەوی لیسەندراویان و لەسەردەمی موقتەفیەو دەسلاتی بەغداد و ناوچەکانی سەر بەغدادیان لەدەستدا، هەرۆک لەسەردەمی ناسردا قەلەمەرەوی خۆیان گێرایەووە دەسلاتی عێراقیان گرتەدەست و ماوەی شەست و شەش ساڵ بەبێ ئەووی ملکەچی هیچ دەسلاتی بێ ناوێک بەر دەسەر تائەووی مەغزەکان بزاوتی فراوانخوای خۆیان دەستپێکردو بەرەو ڕۆژئاوا کەوتنە داگیرکردنی ناوچەکان و هەرچی شاربوو وێرانیان دەکرد تاگەشتنە بەغداد و داگیریانکردو خیلافەتی عەبباسیان ڕووخاند، ئەو سەردەمە شالوونکی فراوانی ئەوروپی بۆسەر ڕۆژەلاتی نزم بەخۆیەو دی کەبە جەنگە خاچەرستیهکان ناسراو، ئەو سەردەمە هەریەک لەم خەلیفانە لەخۆ دەگرت: قائیم، موقتەدی، موستەزھیر، موستەرشید، راشید، موقتەفی، موستەنجید، موستەزی، ناسر، زاھیر، موستەنسر، موستەعصەم.

دامەزراندنی دەولەتی سەلجوقی :

ئەو قۆناغە میژوووی کەلەنیوەی سەدە یانزە یانیدا دەستی پێکرد گۆرانیکی ریشەیی لەھەموو بەشەکانی ڕۆژەلاتی جیهانی ئیسلامیدا تۆمارکردو لەگرتەدەستی دەسلاتی حوکم لەلایەن رەگەزی تورکی لەچالاکیکە گەشەسەندنیککی سەرکەوتندا دەرکەوت تاسەرەتاکانی سەدە ی بیستەم درێژە ی کێشا.

سەلجوقیەکان لەھۆزی (قنق)ی غوزی تورکی دەکەونەووە دەچنەوسەر باپیرە سەلجوقی کوری دقاق^۱. ئەو یەکەم ئەندامی خێرانەکە ی بوو کە موستەمان بوو، نشینگە ی ئەوان لەبیابانی فراوان و دەشتەکانی نیوان چین بۆ کەناراوی دەریای خەزەردا بوو^۲، مەزھەبی سوننیان وەرگرتو بەغیرەت و گورو تینەووە سەریاخیست.

لەسالی (۳۷۵/۹۸۵ز) لەنشینگە ی سەرەکیانەو بەرەو وولاتی ئەودیو ڕووبار و خۆراسان کشان، ئەومەیش یان لەبەر باری خراپی ئابووری یان لەبەر ئەو جەنگانە ی لەنیوان ھۆزە جیاوژەکاندا ڕوویاندا، ئەوان لەگەڵ غەزنەویەکاندا پێکیاندا، توغولبەگی سەلجوقی لەدوای

^۱ الحسینی: صدرالدين بن علي: أخبار الدولة السلجوقية: ص ۲-۳.

^۲ فامري، أمينوس: تاريخ بخارى: ص ۱۲۷.

سەرکەوتنی بەسەر سولتان مەسعودی غەزنەوی لەجەنگی دنداڤقان لەسالی (٤٣١ك/١٠٤٠ز)دا دەولەتەکی خۆی لەخۆراسان دامەزراند کەدەولەتی سەلجوقیە گەورەکان بوو، خەلیفە عەبباسی لەسالی دوواتردا وەك سولتان دانی بە توغرولبە گەانا^١.

سەلجوقیەکان لەبازنە دانی خەلیفە عەبباسیدا درێژەیان بەسیاسەتی فراوانخوازی خۆیان لەفارس و بەنیازی لەناوبردنی بوەبەهێهەکان دا، ئەمەیش وەك رێخۆشکەری بۆ درێژکردنەوی قەڵەمەرەویان بۆ عێراق کەلەسالی (٤٤٧ك/١٠٥٥ز)دا چوونە ناو عێراق و خەلیفەش وەك سولتان بەسەر و هەموو ناوچەکانی ژێر دەسەلاتیدا دانی بەتوغرولبە گەانا فرەمانی کرد تاناوی لەهواتاردا بێن^٢. بەجۆرە عێراقیش چوو بە ناو بازنە قەڵەمەرەوی سەلجوقیەو.

پەيوه‌ندی نێوان خيلافه‌تی عه‌بباسی و ده‌سه‌لاتی سه‌لجوقی:

بارودۆخی خيلافه‌ت له‌گه‌ڵ سه‌لجوقیەکان له‌باری خيلافه‌ت له‌گه‌ڵ بوه‌بەهێه‌کاندا باشتر بوو، چونکه ئەوان لەرووی نایینەوه له‌بەرئەوه‌ی لهنه‌هلی سوننه‌ بوون رێزی خيلافه‌تیان ده‌گرت، ئەوان دیمەنی بەگەرە دانان و شکۆداریان بەپێی پایە نایینی خيلافه‌ت بۆ خەلیفە نیشانده‌دا، لەلایەکی تره‌وه سه‌لجوقیەکان توانیان سەرله‌نوێ لەژێر ئالای خۆیاندا رۆژه‌لاتی ئیسلامی یه‌کخه‌نو و رۆبەرەکی لەرۆژئاوای ناساوه بۆ سنوری بۆسفرز لەرێگی جیهادی دژبه‌ دەولەتی بیزەنتیدا درێژبکەنەوه و دەت بەسەر زۆری وولاتی شامدا بگرن و لەخاسیەته‌کانی بسیتن، بەلام بەپه‌له‌ ناکۆکی نێوان خەلیفەو سولتان بەهۆی هەوتی توغرولبەگ بۆ بەته‌نھا گرتنەده‌ستی هەموو ده‌سه‌لاته‌کان له‌عێراقدا تهنانه‌ت ئەو ده‌سه‌لاته‌ش پەيوه‌ستی خەلیفە هەلگیرسا، بەمه‌ خەلیفە له‌ته‌واوی ده‌سه‌لاته‌کانی ده‌رنا. کاتیک سولتان ئەلب نەرسەلان لەسالی (٤٥٥ك/١٠٦٣ز)دا ده‌سه‌لاتی گرتەده‌ست بارودۆخ وەك خۆی بوو، خەلیفە له‌رده‌می مەلیکشاهی یه‌کەمی جیگریدا بەروو رووی سوکایه‌تیەکی زۆر بوویه‌وه و هەندێ له‌نوێنه‌رانی سولتانەکان وێران تا له‌هەندێ دیمەنی ده‌سه‌لاتی نایینی خەلیفەدا وەك تەپڵ لێدان له‌بەردەرگیاندا بەشداری بکەن^٣، باری خرابی پەيوه‌ندی خەلیفە بەمەلیکشاهه‌وه زیادیکرد تانەوه‌ی مەلیکشاه بریاریدا خەلیفە له‌بەغدادا دهریکات و پایته‌ختی خيلافه‌ت بگوازیتوه‌وه بۆ نەسفه‌مان، بەلام قەده‌ر هاته‌ رێی سولتان و خەلیفەش رزگاری بوو.

داکه‌وتنی هیزی سه‌لجوقیەکان:

^١ الراوندي: راحة الصدور وآية السرور في تاريخ الدولة السلجوقية: ص ١٦٨-١٦٩.

^٢ ابن الأثير: ج ٨ ص ١٢٥-١٢٦.

^٣ البنداري: تاريخ دولة السلجوق: ص ٥٥.

دولتی سەلجوقی گموره کان لەدوای مردنی مەلیکشاه لەسالی (٤٨٥/ك/١٠٩٢ز)دا بەرهو
 ڕووی دا بە شیبوون و لاوازی بوو، نەمەیش بەهۆی ئەو ناكوژیانە لە نێوان كوره كانیدا
 هەلگیرسا، نەمەیش ڕەنگدانەوهی خرابی لەسەر بارودۆخی خیزان و خیلافەتیش هەبوو، ئێز دەولەتی
 سەلجوقی بەشیوەیه کی خیزا بۆ چەند دەولەتێك دا بە شیبو و كەبیریتی بوون لە: سەلجوقیه كانی
 عێراق و سەلجوقیه كانی کرمان و سەلجوقیه كانی شام و سەلجوقیه كانی ڕۆم و پێرای ئەو سەلجوقیه
 گمورانی کەرۆبەری دەولەتەکیان کەمیکرد، لەبارێکی لەو شیوەدا نێو نەندی خەلیفە ئەو
 نامانجەبوو کە لەپێتاویدا مەملانیان بوو، خیلافەت بەپێی بەرژووە نەندی خۆی بۆ گەمارۆدان و
 تەنگی پێهاتنی سەلجوقی هەلسو کەوتی دەکرد و هەندێ جار هەلوێستی رزگاری لەو مەملانیانەو
 هەندێ جاریش دانپێدانانی لەنێوان مەتبەندەکانی هێزدا و هەندێ جاریش ڕێدان بەچەند کەسێك
 لەهێك کاتدا نیشاندا، نەمەیش بەهەوتی ئەوهی هێزە سەلجوقیه کان بەیه کەدا بەدات، خەلیفە
 موستەڕشیدو ئەوانەیی دوواتریش ئەو دەرفەتەیان قۆستۆتەوه و کاریان بۆ گێڕانەوهی دەسلەتەکانی
 خیلافەت دەکرد، سالی (٥٤٣/ك/١١٤٨ز) بەسەرەتای کرداری بوژانەوهی خیلافەت
 دا دەنریت، نەمەیش لەئەنجامی دەستوسانی سولتان مەسعودی فەرمانێ وهی عێراق لەملکەچکردنی
 سەرکەدەکانی نازچەکاندا، ئەوانەیی لەدژی راپەرپوون هاتە کایە، ئەمە دەرفەتی راپەراندنی دەولەتی
 بەخەلیفە بەخشی کاتێك سولتان مەسعود لەسالی (٥٤٧/ك/١١٥٢ز)دا سەرد، دەولەتی سەلجوقی
 لەعێراق پایمیه کی گمورەیی خۆی لەدەستدا و توشی لاوازی و پەرش و بلاوی بوو بارگژی دایگرت
 نەمەیش بووبە هۆی بەره بەره کەمبوونەوهی قەلمەرەوهی سەلجوقی لەعێراقدا، جیگەرەکانی سولتان
 مەحمودی دووهم لەسالی (٥٥٤/ك/١١٥٩ز)دا هەولیاندا قەلمەرەوهی پێشوویان بگێڕنەوه، بەلام بەرهو
 ڕووی بەرههەستکاری بەهێزێ خەلیفە کان بوونەوه، بەنداری میژوونوسی سەلجوقی ئەو بارە
 دەردەبەرت و دەلتیت: (شانوشکۆی خیلافەت لەبەغداد لەدەرونیاندا دروستبوو و لەئەنجامدا بی هیوا
 بوون و کەس هەوتی گرتە دەستی بەغداد و سەپاندنی دەسلەتی بەسەریاندا) ٢.

خەلیفە کان لەخەبات بۆ رزگار بوون لەفشاری سەلجوقیدا بەردەوام بوون تالەسەر دەمی خەلیفە
 نامردا کەسویا دەرباری خۆی هەبوو سەر بەخۆی ئەوایان لە سەلجوقیه کان وەرگرت،
 لەسالی (٥٥٢/ك/١١٥٧ز) و مردنی سولتان سنجەر کە لەسالی (٥٤٨/ك/١١٥٣ز) لەسەر دەم غوزە
 تۆرکەکاندا شکستیخوارد و بەدیلی کەوتە دەستیان دەولەتی سەلجوقیه گموره کان لەفارس و

خۆراسان ۱۷۵۶ز) ۱۵ ھەندئ لەپشتیوانەکانی توانیان نازادی بکەن و بردیان بۆ مەروی پایتەختی خۆراسان و ئەمۆش کردی بە پایتەختی دەولەتە کەمی، بەلام لەسالی دواتر دا بە داخی وێرانی و کاوی باری وولاتە کەمیە کۆچی دواییکرد.

خوارزم لەموولاتی ئەودو ڕووبار بەمۆی بیابانەوه کەدوری دا بوو لەجەنگ و شەر بەدووربوو، بۆیە خەلکی شارو جوتیاران پەنایان بۆ ئەمۆ برد ھەندئ لەئەندامانی خێزانی خوارزمشاھ دەرفەتیان قۆستەوه تالە کۆتایبەکانی سەدەوی دوانزەوی زانییدا دەولەتیکێ تورکی ھاوشیوەی رینکخستی دەولەتی سەلجوقی دا جەمزرتین خەلیفە ناسر عەبباسی بۆ لەناو بردنی توغرولی سنی بەمی کۆتا سولتانی سەلجوقی لەعێراق لەسالی (۵۹۰/ك/۱۱۹۴ز) دا پەنای بۆلای تەكەشی سەرکردەوی خوارزمی برد، دواتر کە خوارزمیەکان ھەولیاندا دەستوربەدەنە کاروباری خیلافەت خەلیفە بۆ وەستا لەروویاندا پەنای بۆ مەغۆلەکان^۱.

قۇناسی کۆتایی ھەرمانرەوایی دەولەتی خیلافەتی عەبباسی (۵۹۰-۶۵۶/ك/۱۱۹۴-۱۲۵۸ز):

۱- دەولەتە ئەتابەگیەکان: لەئەنجامی لاوازی سەلجوقیەکاندا لە کۆتایبەکانی سەردەمە کەیاندا دیار دەوی دامەزراندنی چەند دەولەتیکێ جیاوازی لەسەر حسابی ئەوان دەرکەوت کە لە چوار چۆی دەولەتی خیلافەتی عەبباسیدا بەرپۆە دەچوو بە دەولەتە ئەتابەگیەکان ناسار بوون و لەبەر ئەتدا تورکی بوون، ئەتابەگیەکان لەئەنجامی ئەو نزامە کە سەلجوقیەکان لەسەر بنەمای کڕینی مەمالیکە تورکەکان و ھێنایان بۆ خزمەتکردنی کۆشکە سولتانیەکان و پەتایەت سەبارەت بە بواری پەرۆ دەوی مندالەکانیان و وێرانی گرتە دەستی ئەرکە گشتیەکان دایانھێنا لە کۆشکی سەلجوقیدا پێگەیشن ئەوان لەپێشە کارگێری و سەربازبەکاندا سەرکەوتن تاگەبشتە پایە سەرکردایەتیەکان و لەھەلگێرسانی ناکۆکی ناوخۆی بنەمالە سەلجوقی لەدوای مردنی سولتان مەلیکشاهدا دەرفەتی سەپاندنی دەسڕۆزی خۆیان بەسەرناوچەکانی ژێر دەسەلاتیاندا وەرگرتو لەفراوانکردنی ڕووبەری دەسەلاتیان لەسەر حسابی یەکتر پێشبر کریان دەکرد، بەمەیش مەملانییەکی ناوخۆی ئەتابەگی سەریھەتدا و ھاوبەرەبەر بەمەملانی ناوخۆی سەلجوقی دەچوو، لەو ئەتابەگیانە ناوی ئەمانە دینین: کیفا، ماردین، دیمەشق، دانشمەن،

^۱ ابن الأثیر: ج ۱۰ ص ۱۲۷-۱۲۸، ۴۰۰-۴۰۱، الجوبینی، عطا ملک: تاریخ قاهر العالم: ج ۱ ص ۲۷۹.

موصل، جەزیرە، نازەربایجان، فارس. لەراستیدا ئەو ئەتابە گیانە رۆلتیکی ساکاریان لەمیتزودا دەبینی ئەگەر قەدری هەندیکیان وانەبواوە کەلەجیهادی دژیە خاچەرستاندا رۆلتیکی دیارو تایبەت بێنن، وەك ئەتابە گی موسل و حەلەب.

ب- رۆژەهلاتی نیسلامی لەبەرەنگاریبوونەوهی خاچەرستاندا: رۆژەهلاتی نیسلامی لەکۆتایەکانی سەدهی یانزەهێ زاینیدا تووشی شالۆی چەند کۆمەلتیکی ئەوروپی لاتینی بوو، یەوێ کەبەخاچەرستان ناسرابوون لەدابەشکردنی هەندێ ناوچەیی خیلافەتدا لەگەڵ میرە تورکەکان و ئەتابەگیەکانیاندا ریکەبەری بوو ناوچە کە بەدریژایی دووسەده مۆرکیکی تایبەتی خۆی هەبوو.

ئەگەر بمانەویت بەپهۆختی سروشت و پالنهەرەکانی ئەو بزوتنەوه خاچەرستیه بابکەین، دەتوانین بلیتین لەراستیدا درێژەپێدانی ئەو مەملەتی درێژەیه کەلەسەردەمە کۆنەکانەوه لەتیوان رۆژەهلالات و رۆژئاوادا سەریهەڵدا، و لەهەموو سەردەمێکدا شیۆهیهکی تایبەتی وەرەگرت کەلەگەل بارو خواستەکانی بارە کەدا بگۆنجیت ئەگەرچی لەنیازو نامانجا یە کجیون. میتزوونوسان گرنگی بەهەشت شالۆی خاچەرستی دەدەن کە چواریان بەرەو رووی زەویە پیرۆزەکانی ناو فەلەستین بوون کە یە کەم و دوو هەم سێ یەم و شەشەم بوون، دوانیشیان دژیە مصر بوون کە پێنجەم و حوتەم بوون، یەکیکیش دژیە قومەنتینییه کە چوارەم بوو، هەشتەمیش لەباکوری ئەفریقایدا روویدا لەدوای راگەیانندی بزوتنەوهی خاچەرستی لەکلیرمونت لەسەر دەستی پاپا ئوربانی دووم لەکۆتایەکانی سالی (۱۰۹۵ ز) نامادەسازیهیەکانی جی بەجی کردن دەستپیکردو شالۆی یە کەمی لەئەوروپاوه بەرەو رۆژەهلاتی نیسلامی دەرچوو ئەندامەکانی توانیان چوار میرنشینی خاچەرستی لەرەهاو ئەتاکیمو بەیتولەقدیس و تەرابلوسدا داخەزرتینی موسلمانان لەپیشینیاندا هەلەنکرد، چونکە بەچاوی رۆمەبیزەنتیه کان سەیری خاچەرسته کانیان دەکرد.

خاچەرستان دارمانی باروودۆخی موسلمانان و دابەشبوونی موسلمانانیان بەهندەرگرت و هەولیاندا سنووری قەلمەرەوی خۆیان فراوان بکەن دەستە سەربازیه کانیان دەگەیشته (نامەد) و نیسبیین و رەئسولەین، (رەقە) و مەپران یش لەترسی فشارو هێرشێ فرەنجەکاندا دەژیان، رینگەکان بۆدەمشق هەموویان پەچران جگە لەمرحیمو بیابانی شام نەبیت، بازرگان و گەشتیاران تووشی مەترسی مەرگ و سەختی و نارهەتی دەبوون و بەنزیک دەشتەکیەکاندا کە دەچوون لە مال و سامان و گیانی خۆیان دەترسان، دواتر بارە کە کەزیاتری کردو باجو گومرگیان لەسەر هەموو شارێکی دەورووبەریان دا ناوپارەو شەکیان لێدەسەندن تابهشیان بکات - حەلەبیش کەوتەبەر دابەشکاری ناوچەکانی،

ناوچه کانی تری شامیش باریان لهوانه خراپتربوو، پاشان موسلمانان کانیس لهسرخستی نایینه که یاندا دهستوسان بوون-^۱ تانهوی خه لکی و نهوانه ی چاودیزی گه شه سندننی پروداوه کانی ناو وولاتی شامیان ده کرد وایان ده بینی باره که بو خاچهرستان یه کلابوه تهوه.

شریتی شاره گه وره کانی سنوری وولاتی شام هیشتا له دهستی موسلماناندا بوو، بهتیه پرپوونی کاتیش بو یان ده رکهوت که نهو ده روزه ده ریایانه ی خاچهرستان لیانسه دابه زیون له پروی نابوریه وه گرنگن ههروه که زانیان خاچهرستان حمزبان به نالوده بوون له ناو که شی ناوچه ییدانیه و ساته وناسات دهنه ونه جهنگو به هیج جوړیک سیاستی لیک بوردن پهیره وناکه ن.

له نه نجامی نهمه دا بیرو که ی بهرگریکردن و جهاد سه رله منوی زیندو بوویه وه و له ناو جهماوهری موسلماناندا بلاو بوویه وه نهوکات موسلمانان به بینی باری شله ژانو دابه کاری سیاسی ده ورو بهریان که دهستی له خه باتی دژبه خاچهرستان بهردابوو دلته نگو خه فته باربوون، موسلمانان له وولاتی شامدا بهی به شداریکردنی موسلمانان له ناوچه ی حمزیره و موصلدا که به سه ربارو دارایی ده ولتمه نده بوون، نهیده توانی دژ به خاچهرستان بوه ستیت و لیان بدات به ره به ره بیرو که ی جهاد له موصل و حله ب و دیمه شقه وه ده ستی کردو باری سیاسی و سه ربازی جهختی له ده رکهوتنی نه میریکی به هیژ ده کرده وه که بتوانیت ناکوکی سه رکرده ناوچه ییه کان له ناو بیات و له بهریه کی نیسلامیدا یه کیان بخات و دواتر له پروی خاچهرستاندا بوه ستیت، نهمه بو نه تابه گی موصل لو تانه و روله بینن.

ج- **زهنگیه کان و خاچهرستان**^۲: بنهماله ی زهنگیه کان به سه رکرده تی عیماده دین له موصل و دواتر حله ب و دواتر له دیمه شقه وه له چاره کی دووه می سه ده ی دوانزه ی زاینندا ده رکهوتن، سولتان موحمه دی سه لجووقی له ساتی (۵۲۱ک/۱۲۷ز) دا عیماده دینی له سه ر موصل و جهزیره و نهو ناوچانه دانا که له وولاتی شامدا فقهی ده کردن^۳. عیماده دین زهنگی له سه رتهای زاینندا نه تابه گ واته پهروه رده کمری ههردوو نه میری سه لجووقی نعلب نه سه لان و فره غ شاه بوو، سیفته ی نهوه ی هه بوو که سه ربازو سیاسی کی هه لکهوته و لیزان و کارگیریه کی نایاب بوو له روانگی پهیره وی ده سه لاتمه و سودی له و سیفته تانه وه و هرگرت له دوا ی نهوه ی جییی ی

^۱ ابن الأثیر: تاریخ الباهر فی الدولة الأتابکیة فی الموصل ص ۳۲-۳۳.

^۲ لهه بواره دا سا بارهت به پهیره ونه ی زهنگی خاچهرستی به تاییهت و میژوی زهنگیه کان به گشتی پروانه بو نهو کتیبه ی که نوسومه: تاریخ الزنکین فی الموصل و بلاد الشام.

^۳ ابن الأثیر: الکامل فی التاریخ ج ۹ ص ۷-۸.

خۆی له ناوچهی جەزیره و باکوری وولاتی شام بە گرتنە خۆی حەلب چەسپاندو هەندێ بەشی جیهانی ئیسلامی یە کەخت، هێرشیکردە سەر میرنشینی رەهای خاچەرستی لەبەرئەوهی دراوستی میرنشینی موصل بوو وەتوانی رەها فەتح بکات و لەمانگی جەمادالئاخیری سالی ٥٣٩ک/مانگی کانونی یە کەمی سالی ١١٤٤ز دا لە دەستی خاچەرستانی سەندەوه بەمەش گرنگرتن دەسکۆتەکانی خۆی بەدیھێتاو ئەو فەتحکردنە بەسەر کەوتنیکی گەورە بو ئیسلام دانرا^١. پاککردنەوهی پینگەکانی نیوان موصل و حەلب لەبوونی خاچەرستی ئەنجامداو ئەو فەتحکردنە ترازوی هێزەکانی لەناوچهی رۆژھەلاتی ئیسلامیدا گۆریو موسلمانانی هاندا تاهەوتی گێرانەوهی زەویسەکانیان بەدەن لەدوای ئەوهی هەستیان بەلاوازی قەوارەهی خاچەرستی کرد، ئەو فەتحکردنە گورزنیکی توندبوو بو جیهانی مەسیحی رۆژاواپی پاشان وا رویدا عیمادەدین زەنگی لەمانگی رەبیلئاخیری سالی ٥٤١ک/مانگی ئەیلولی سالی ١١٤٦ز و لەسەر دەستی یەکیک لەسەربازەکانی لەکاتی گەمارۆدانێ قەلائی (جەعبەر) دا کەدە کەوتە سەر بەرهی چەپی رووباری فورات و لەبازنەیی عوقەیلێه کاندابوو کوزرا^٢ عیمادەدین لەگەڵ هاوولاتیانیدا بەسۆزو لیبوردەبوو گرنگی بەبەرژووەندی هاوولاتیان دەدا، هەر وەك چاوی لەلاوازان و بیهێزان بوو و ئەوانیش هیوایان بەو بوو تا بەسەر فەرمانرەوا توندو تیزەکانیاندا سەریان بجات، لەرۆژانیدا دادپەرورەری بلاو بوویەوه خەلکی لەسەلامەتی شەخسی خۆیان دلتیابوون، دوو کورە کەمی عیمادەدین زەنگی کە سەیفەدین غازی و سورەدین مەحمود بون میراتی باوکیان دا بەشکردو سەیفەدین دەسەلاتی بەرهی رۆژھەلاتی گرتە دەست و موصل مەلەبەندی بوو، نۆرەدینیش بەشی رۆژاواپی گرتە دەست و شاری حەلبی کرد بەمەلەبەندی دەسەلاتە کەمی^٣ و ئەو دوو گرتە گەرەبەیی بۆمایەوه کە عیمادەدین زەنگی زۆربەیی تەمەنی خۆی بۆ چارەسەر کردیان بەخەرج دا ئەوانیش کێشەیی دێعەشق بوو کە بۆریە یاریدەدەرەکانی خاچەرستان فەرمانرەواییان دەکرد لەگەڵ کێشەیی میرنشینه لاتینیە بیانیەکاندا.

نۆرەدین مەحمود لەدیدنی هاوسەردەمیەکانی و لای ئەوهەکانی دواتر دا مۆر کینکی گەورەیی لەخۆگرت کە ئەویش گەرم و گوری پرکڵپەیی نایینی بوو کە توانی لەناو موسلماناندا بلاوی بکاتەوه، لەپاڵ ئەو گەرم و گورپەدا بریاری گێرانەوهی رۆحی ئیسلامیدا، ئەمەیش بەشکۆدار کردنی

^١ ابن الأثیر: الباهر ص ٦٩.

^٢ ابن الأثیر: الكامل في التاريخ ج ٩ ص ١٤٢.

^٣ ابن الأثیر: الكامل في التاريخ ج ٩ ص ١٣-١٤.

خویندنگه سونیه کان رایشیگه یاند که سهر کهوتن به یه کیبونی سیاسی موسلمانانوه به سزاوه، نه مه بهواتای نهوهی نهو سهر کردانهی له جهاددا که مترخه می ده نوین یان له گهل خاچه رستاندا هاریکارن ده بیت لابرین، نه تابه گی دیمه شق بهردی ری هی هوله کانی نوره دین بو به دیهیتانی یه کیبونی نیسلامی بو و دوای چهند ههولتیک توانی له سالی (۱۵۴۹ک/ ۱۵۴۱ز) دا دیمه شق بداته پال خوی بهوهیش یه کیبونی موسلمانانی لهوولاتی شامو له ژیر سهر کردایه تی خویدا به دیهیتا، نه مهیش مهترسیه کی گه وره ی بوسهر بارودوخی خاچه رستان له بهیتوله قدیس به شیوه یه کی تابه تدا پیکده هیتا، پاشان له داوی نهوهی له پرووی شالاری دووه می خاچه رستیدا وه ستا که له نه نجامی پرووخانی میرنشینی ره هادا به ره و روزه لات هات، نوره دین کهوته پاکتاو کردنی میرنشینه خاچه رستیه کانو چهند شاریکی لهوولاتی شامدا فهتکردو له ناوخوی ناوچه ی شاخاوی روزه ناوای نوردونو عاصیدا خاچه رستانی گهمارژدا^۱.

نوره دین له سهر مصر لهو کاته دا بههوی مملانی له سهر پایه ی وه زاره ت له سایه ی لاوازی دهسه لاتداره فاتیمیه کاندای له پیشوی و بارگرژیدا بو، له گهل میرنشینی بهیتوله قدیس کهوته مملانی، نوره دین مه خود نامنجی به دیهیتانی دوو نامنجی هه بو: سیاسی و نابورری، چونکه نه گهر مصر بداته پال شام دواتر ده توانیت گهماروی شانیشینی بهیتوله قدیس له باکورو باشوره وه بدات، له بهرامبه ردا نه گهر بکه ویته ده ست پاشای بهیتوله قدیس (عومهری یه کهم) نهوا ده توانیت له باکورو باشوره وه گهماروی وولاتی شام بدات، نه مهیش مهترسیه کی گه وره بو بزوتنهوهی یه کیبونی نیسلامی پیکده هیتیت، وپرای نهوهیش بازرگانی گه وره ی مصر و بهنده ری گه وره ی نهسکه نده ری و نهو بزوتنهوه بازرگانیه جهانیه ی له بردا بوو که نهو وولاته هه بیوو کورتترین و چاکترین ریگا بازرگانیه کانی نیوان روزه لات و روزه ناوای له ده ستدا بوو^۲.

لهو مملانییه دا بهماله ی نه بیوی دهر کهوت که له خزمه تی عیماده دین زهنگی و نوره دین مه خودی کوری دا بوون، نه بیوبیه کان خیلکی کوردی بوون خوا ی گه وره قهده ری و اهیتا بوون بههتر بوون و بتوانن له مملانی نیسلامی - خاچه رستی له روزه لات نیسلامی و له سهر دهستی گه وره سهر کرده یاندا ﴿صلاح الدین﴾ رۆلی گرنگ ببینن نهسه ده دین شیر کوی مامی لههیرشه کاندایا بوسهر هاوده می بوو، نوره دین مه خود ناردی تا مصر بداته پال دهولته تی زهنگی.

^۱ ابن الأثیر: الباهر ص ۱۰۷.

نهمه ده دین شیرکو توانی دست به سهر مصردا بگریته و بیته وه زیری نهوی له دوای مردنیشی صلاح الدین هاته شوینی، نهویش له سهر داخوازی نوره دین مه خود ده ولتهتی فاتیمی له ناوردو به کهم ههینی مانگی موچه رهمی سالی ۵۶۷هـ/ک/ مانگی نهیلولی سالی ۱۱۷۱ز دا وتاری بو خلیفه عازدی بچراندو له جیاتیدا وتاری بو خلیفه موسته زینی عه بیاسی خوینده وه^۱ صلاح الدین ویستی سهر به خوینی هه بو و ویستی ده سه لاتی مصر بو خوی بیت، نهمه وای کرد له گه ل نوره دین مه خود دا که صلاح الدینی به نوینهری خوینی له سهر ده سه لاتی مصر ده زانی باری سارد بو ونه وهی هه بیت، له مانگی شهوالی سالی ۵۶۹هـ/ک/ مانگی ناباری سالی ۱۱۷۴ز دا نوره دین مه خود مردو مه لیک صالح نیسماعیلی کوری شوینی گرت هوه، نهو که مته رخم بوو صلاح الدین ترسا وه صیه کی کاروباره کان بگریته ده ست و خویشی به شیاوتری وه صی بوون ده زانی^۲ بویه چوو بو وولاتی شام تا بیداته پال مصر له یه کبونی جهانی وولاتی نیسلامی و ریگری کردنی خاچه رستان به مه بهستی ده کردنیان له ناوچه که دا سیاسته که ی عیماده دین و نوره دینی گرت به رو له دوای مردنی صالح نیسماعیل له سالی (۵۷۷هـ/ک/ ۱۱۸۱ز)^۳ دا توانی به شی یه که می نه خشه که ی به دیبیتیت و ههنگاوی بو به دیبیتانی به شی دوه می شی دا.

د- **نهییوبیه کان و خاچه رسته کان:** رۆژناوای نهو رویی به باشی که سایهتی صلاح الدینیان ده زانی له دوای نهوهی شالاری سی یه می خاچه رستی ده رفتهتی به صلاح الدین دا تاله گه ل پاشا فلیب نوگستی فه رهنسی و پاشا ریتشارد قه لبولنه سه دی نتنگلیز دا به ره و رو بیته وه که سایهتی صلاح الدین له که سایهتی نوره دین مه خود سهرنج راکیشتر بوو تانه وهی هه ندی جار نهوه کانی دو اتر صلاح الدینیان له بیر ده ما، به لام هه ردو وکیان سیاستیکی هاوشیوه یان گرت به ر، به لکو صلاح الدین پیشهنگی به نوره دین مه خود هه کردو چوو یه نهو پهری نهو نیازو خواسته ی که نوره دین هه بوو.

خاچه رستان به رده وام هیرشیان ده برده سهر ناوچه سنوره نیسلامیه کانی ناو وولاتی شام، صلاح الدین هه ولیدا پیشه رهیان له فه له ستیندا بوه ستیتیت، به لام له نزیک گردی جهزیره کان له باشووری رۆژه لاتی رهمله له (مانگی جه مادیلشه وه لی سالی ۵۷۳هـ/ک/ تشرینی یه که می سالی

^۱ ابن الأثیر: الكامل ج ۹ ص ۳۶۴، ابن الواصل: مفرج الکروب فی أخبار بنی ایوب، ج ۱ ص ۶۳.

^۲ ابن الواصل: ج ۲ ص ۱۸۰۷.

^۳ ابن الأثیر: الكامل فی التاریخ: ج ۹ ص ۴۵۴.

۱۷۷ز) دا تووشی شکستبو^۱ تادوای دووسال نهیتوانی توتهی خوئی بکاتهوه، بهلام دوای دوو سال له جهنگیکدا لهنزیک (تل قاضي) له دهستی (مرجمیون) له نیوان رووباری له یسانی و ریرهوی سره وهی رووباری نوردون له مانگی زیلحه جهی سالی ۵۷۴ک/مانگی نیاری سالی ۱۷۹ز بهسر پاشا بلدوینی چواره مدا سرکهوت^۲.

پاشا بلدوینی چواره له نجامی سرکهوته یه که له دوایه که کانی صلاح الدین ناچار بوو داوای ناگرهست بو ماوهی دووسال بکات، صلاح الدین له (مانگی زیلحه جهی سالی ۵۷۵ک/نیاری سالی ۱۱۸۰ز) دا بهوه رازیو^۳.

شانشین بییتوله قدیس که بههوی ناگزکی نیوان سرکرده بچوو که خاچهرسته کانهوه لهباریکی خراپدا بوو، ده بوو پاریزگاری به ناگرهسته کهوه بکات، بهلام رینولدشایتونی فرمانر هوای کمرک نهیتوانی له مهرسیاسه تیک بگات که له گهل خواسته کانیدا نه گوئییتو لای سخت بوو بییت کاروانه بازرگانیه نیسلامیه کان به دلتیایمیه به پال خا که کیدا ده چن، بویه هیرشیکی بردو بهوش ناگر بهسته کهی هلتوه شانده وه دریزه ی به رفه کانی دا تا له سالی (۵۷۸ک/۱۱۸۲ز) دا پروژه به کی هیرشردنه سر مه کهوه مه دینهی چی به چی کرد^۴.

صلاح الدین نهیده توانی چاو له هموو نهوانه دایکاتو له سره تا کانی سالی (۵۸۳ک/۱۱۸۷ز) دا بریاری دا هیرش بکاته سر ده ستریزوی کهران و رینولدشایتونو هاوه له کانی توانیان جای لوزینانی پاشای بییتوله قدیس رازی بکن تا سوپای پاشایتهی له هیریمی نهودبو رووباری نوردوندا بو هلتکوتانه سر صلاح الدین له کانی هاتی له مصره وه کوبکاته وه، ههردو لا له بیابانی (حطین) لهنزیک (طبریه) پینک گیشتنو لهویدا صلاح الدین له مانگی ره بیعولناخیری سالی ۵۸۳ک/مانگی ته مووزی سالی ۱۱۸۷ز دا شکستیکی سهختی توشی سوپای خاچهرسته کان کردو جای لوزینانی پاشای بییتوله قدیس و رینولدشایتونو زوریک له سرکرده خاچهرسته کان به دیل گیران^۵ پاشان قهلا خاچهرسته کان له دوای نهوهی له لایه ن سر بازگه کانهوه چولکران کهوته دهست موسلمانان و صلاح الدین و سر بازه کای گیشته بییتوله قدیس و

^۱ ابن الأثیر: الكامل في التاريخ ج ۹ ص ۱۴۱-۱۴۲.

^۲ أبو شامة: كتاب الروافین في أخبار الروافین النورية والصلاحية: ج ۲ ص ۱۰-۱۱.

^۳ ولیم الصوري: تاریخ الأعمال المنجزة فيما وراء البحار ج ۲ ص ۱۰۱۷.

^۴ أبو شامة: ج ۲ ص ۷۵، ابن واصل: ج ۲ ص ۱۲۷-۱۳۰، القریني: السلوك في معرفة دول الملوك: ج ۱ ص ۷۹.

^۵ ابن الأثیر: ج ۱۰ ص ۲۴-۲۶.

لهمانگی ره‌جەب/مانگی نەیلولدا ناچاربوو خۆی بەدات بەدەست صلاح الدینەوه، پاشان صلاح الدین بۆ لەناوبردنی شوێنەواری دەسه‌لاتی خاچەستی لەرۆژەهەلاتی ئیسلامیدا درێژەیی بە‌کاری جیهادی خۆی دا بەلام شاری صورو ترابلوس لەروویدا وەستان.^۱

رووخانی بەیتولەقدیس لەنەوروپای رۆژئاوایدا بیروکەیی ناردنی هەلمەتی بەرەو رۆژەهەلاتی زیندوکرده‌وه و هەریەک له فەدریکی یەکەم بربروسای پاشای ئەلمانیا و فیلیب نوگتسی پاشای فەرەنسا و ریتشارد قەلب و ئەسەدی پاشای ئینگلتەرا خاچیان هەلگرت، بەلام ئەو هەلمەتە خاچەرستیه سێ‌یەمە دەست کەوتیکی وای بەدەست نەهێنا کەشیای بایسیت کۆتایی بەبەستی ریکەوتن نامەیی الرملە هات کەله مانگی شەعبانی سالی ۵۸۸ک/مانگی نەیلولی سالی ۱۱۹۲ز دا بەسرا، بەوین‌یه صلاح الدین تا لەدوو رەملەو عەسقلانیش فوحتاتی خۆی پاراست و پتی بەخاچەرست و مەسیحیەکان دا تاوێک حاجی و بەین چەک سەردانی بەیتولەقدیس بکەن تەنها چەند سەنگەرئیکی کەناوای بۆ خاچەرستان هێشتەوه.^۲

صلاح الدین زۆر سودی لەو ریکەوتنە نەبینی و دواي چەند مانگیک له(مانگی سەفەری سالی ۵۸۹ک/مانگی شوباتی سالی ۱۱۹۳ز) دا کۆچی دوايي کرد^۳ ئەو لەپیش مردنی خۆیدا دەولتەتەکی لەنیوان کورەکانی خۆی و عادلی برابردا دا بەشکرد یەک سال بەسەر مردنیدا نەچوو تانا کۆکی کەوتە نیوانیان و براکەیی توانی یەک یەک بەسەر کورەکانی صلاح الدیندا سەرکەوت قەدەر و ابو لەنەوه کانی صلاح الدین تاشالوی مەغۆلی لەسالی(۶۵۸ک/۱۲۶۰ز) لەحەلبدا بێتەنەوه، عادل توانی زۆر بەی بەشەکانی میراتی نەبووبی یەکیخت و لەگەڵ ئەو نالەباریەدا نەبووبیەکان توانیان لەناوچەیی خۆیاندا وولاتی ئیسلامی لەدوژمنکاری خاچەرستان پارێژن و سیاسەتێکی ناشتیا ن لەگەڵدا بگرەن بەر، شالۆه یەک لەدواي یەکە خاچەرستیه کان هیژی بەرگری ئەو دووانەیی نیشاندا، هەرۆهە دانیشتون بەسودەکانی پەيوەندیە بازارگانیە ناشتەواییەکان کاریگەر بوون، هەرچەندە جار جارێک ریکەوتنە کە هەلەوه‌شایەوه ئەمەیش دەست پێشخەری رۆژئاوای نەوروپی بوو کەدەبووست بەیتولەقدیس له موسلمانان دا بپریت.

مەلبەندی قورسای لەجیهانی ئیسلامیدا ئەوکات گوازیایەوه بۆ ناوچەیی مصر کە هەلمەتەکانی صلاح الدین دژیە خاچەرستان لەویوه بوو بۆیە نامانجی ئەوان بوو خاچەرستان

^۱ ابن الأثیر: ج ۱۰ ص ۳۱-۳۲.

^۲ هەمان سەرچاوه: ج ۱۰ ص ۱۱۱-۱۱۲، ابو شامه: ج ۲ ص ۲۰۳، ابن واصل: ج ۲ ص ۴۰۳-۴۰۴.

^۳ ابن الأثیر: الکامل فی التاریخ ج ۱۰ ص ۱۱۸.

لهسالتی (۶۱۵ك/۱۲۱۸ز) و بهسهر كردايهتی پاشا یوحنا برین شالاری پینجهمی خاچهرستیان كرده
سهر مصر و دابهزینه ناو دمیات و دواتر لهژیرفشاری سهربازی نیسلامیدا ناچاربوون پاشه كشه بكه‌ن و
پیشته‌وهش مهلیك عادل به‌خه‌فته و پهزاره‌وه مرد^۱.

مهلیك كاملی كوری عادلی نه‌یوویی ویستی به‌دیپه‌نانی ناشتی هه‌بوو فریدریکی دووه‌می پاشای
سقلیه و نیمراتوری نه‌لمانیاش كه‌به‌هلمه‌تیکي سهربازیه‌وه لهسالتی (۶۲۵ك/۱۲۲۸ز) دا به‌ره
رۆژ‌هه‌لات دههات جیی پالپشتی و ره‌زامندی بوو، به‌هیزی نه‌و خواسته گه‌یشته نه‌وهی کامیل
به‌یتولمه‌قدیس و به‌یت له‌حم و ناسره‌وه دوو رپیره‌وه كه ده‌گه‌یشتن به‌یافار سیدای دایه ده‌ست نیمراتوری
نه‌لمانی به‌مه‌رجیک له‌به‌رامبردا له‌ویدا چه‌ك هه‌لته‌گرن و زمانی نازادی په‌یره‌وه كردنی دروشه
ناینیه‌كان هه‌بیته، خاچهرستانیاش به‌لئینیاندا رپنز شه‌ك كاروباره‌كاني له‌وولاتی شامدا بگرن^۲
به‌مه‌رجیک نه‌مه هه‌تا مانه‌وهی ناگره‌سته كه به‌رده‌وام بیته كامل سوودی له‌و رپنكه‌وتنه بینی
باجه‌كه‌ی له‌فه‌له‌ستیندا وهر‌گرت و خۆی بۆ بلاو‌كردنه‌وهی ده‌سه‌لاتی خۆی له‌با‌كورر له‌سهر حسابی
ده‌وله‌تی سه‌لجوقیه‌كاني رۆم كه‌له‌نه‌نادول دامه‌زرا به‌كلا‌بوویه‌وه، به‌میش مه‌لیك نه‌شرفی برای
له‌دیمه‌شق بیزاربوو^۳ كاتیک كامیل گه‌یشته به‌رده‌ر‌گاكانی دیمه‌شق تا له‌گه‌ل نه‌شرفی برابردا
بجه‌نگیت، نه‌شرف مرد كامیلیش لهسالتی (۶۳۵ك/۱۲۳۸ز) دا مردو مه‌لیك عادلی دووه‌می كوری
هاته شوینی دوو سالی نه‌خایاند تامه‌لیك صالح نه‌یوویی برای لئی هه‌ستاو له‌مصر ده‌ریكرد^۴ پاشان
مه‌لیك صالح به‌هیزی تور كه خوارزمیه‌كان كه‌له‌ده‌ست جه‌نگیزخان رایانكردبوو توانی
له‌سالتی (۶۴۲ك/۱۲۴۴ز) دا به‌یتولمه‌قدیس له‌ده‌ست ناسر داودی كوری مه‌لیك مه‌عه‌زه‌می
نه‌میره‌كه‌ركی نامۆزای بسنیته، مه‌لیك موعه‌زه‌م له‌دوای هه‌لوه‌شانه‌وهی ناگره‌ستی له‌گه‌ل
فریدریکی دووه‌مدا ده‌ستی به‌سهر به‌یتولمه‌قدسدا گرت^۵.

قه‌ده‌ر و ابوو كه‌مه‌لیك صالح سهرله‌نوی هه‌موو ده‌وله‌تی صلاح‌الدینی به‌كخسته‌وه تا گه‌یشته
حه‌له‌بو جه‌زیره‌ی سه‌روو، سهرده‌مه‌كه‌ی پر به‌ململانی ناوخۆیی دژبه ركه‌به‌ره‌كاني له‌خیرانی
نه‌ویووبیداو دژبه خاچهرستان بوو، وپرای دزایه‌تی خوارزمیه به‌كریگراره‌كان.

^۱ ابن الأثیر: هممان سهرجاوه ص ۳۲۶.

^۲ ابن الأثیر: الكامل في التاريخ: ج ۱۰ ص ۴۳۴-۴۳۵.

^۳ ابن تفری بردی: ج ۶ ص ۲۸۲-۲۸۳.

^۴ هممان سهرجاوه: ص ۳۰۰، أبو شامة: ذیل الروضین ص ۱۶۸.

^۵ المقریزی: السلوك: ج ۱ ص ۳۱۶.

لهو كاتهى ملك صالح خوى بؤ هير شيردنه سمر يوسفى دووه مى بهر پر مى حلهب ناماده ده كرد، هوالى شالوى خاچهرستانى بؤسهر مصر بؤ جارنىكى ترو لهسهر دهستى لويى نؤيه مى پاشاى فېره نسا كه به قدريس ناسرابوو پينگه يشتو له مانگى ره ببعلشه وه لى سالى ۶۴۷ ك/مانگى ته مووزى سالى ۱۲۴۹ ز دا سهر بازه كانى دميان دانگر كرد^۱. نهوكات ملك صالح نه خوشبوو تاله (مانگى شهعبانى/مانگى تشرينى دووه مدا) كه مرد، شه جهره تودورى خيرانى هوالى مردنى ميژده كهى شارده وه تا موعهزم تورانشاهى كورى له جه مزيره ي فوراتيده بو وه اتو مه ماليكه كانى خويشى له گه لدا بوو و توانى دميان له خاچهرسته كان بستيتمه وه پاشا لويى به ديلگرت^۲.

ههلسو كه مته كانى توراشاهو مه ماليكه كانى بوويه هؤى بيزار كردنى مه ماليكه كانى مصر، بؤيه تورانشاهيان كوشتو شه جهره، تودوربان وهك شازن دانا به مهر جيك عيزه دين نه ييهك جاشنگيرى صالى كه به موعيز ناسرابوو نه تابه گى سهر بازه گه كان بيت. موعيز نه ييهك دواتر شه جهره تودورى به هاوسهر گرتو دهسه لاتى ته واوى بهسهر مصر دا بلاو كرده وه^۳.

به وه يش دهولته تى نه يو بى له مصر نهما، چونكه شه جهره تودور له قوناغىكى گواسته وه بيده دهسه لاتى گرتده ستو دواتر مه ماليكه كان دهستان بهسهر كارووباره كالدا گرت كه له بهشى دواتر دا (پشت به خوا) باى ده كه ين.

ه- **رووخانى به غداد له سه رده ستى مه غوله كان**؛ مه غوله كان كۆمه له هؤزىكى كۆچمى بوون كه له بيابانى ناسراو به بيابانى مه نغوليا له باكورى بيابانى جودى دا پينگه يشتو لهسهر لقه كانى رووبارى عامور ده ژيان و دهستان بهسهر زهويه كانى نيوان ده رياچه ي بايكال له رۆژناو او شاخه كانى گونجان لهسهر سنورى مه نشوريا له رۆژه لاتدا گرت^۴.

له نيؤ نه ندامانى مه غولدا تيمؤجين ده ركهوت كه هؤزه مه غوليه كان وهك نيمير اتورى خويان هه لتيان بؤاردو ناوى جه نغير خانى ليترا واته ملكه چكه رى جيهان، جه نغير خان نيمير اتور يه تىكى فره بهشى دامه زراند كه له وولاتى چين له رۆژه لاته وه تا سنورى عيراقو ده رياى خه زهرو وولاتى روم له رۆژناو او وولاتى هيند له باشوره وه دريژ بوويه وه، له دوای مردنى نيمير اتور له سالى

^۱ همان سرچاره: ج ۱ ص ۳۳۴-۳۳۵، ۳۴۶، ابن تغري بردي: ج ۶ ص ۳۲۹-۳۳۰، Joinville: P ۹۰.

^۲ ابن تغري بردي: ج ۶ ص ۳۷۳-۳۷۵.

^۳ همان سرچاره: ج ۶ ص ۳۷۳-۳۷۵.

^۴ الجويني: ج ۱ ص ۶۰.

^۵ رشيد الدين: جامع التواريخ، تاريخ المغول في ايران، ج ۲ ص ۲۳۶-۲۳۷.

۱۲۲۷/ك/۶۲۴ز دا مەغۇلەكان بەناراستەى ناوچەكانى رۆژئاواى ناسياو لەجوارچىوہى سياسەتتىكى فراوانخوازىدا كىشان، منگوخان كەلەسالى(۶۴۶/ك/۱۲۴۸ز)دا سەر كىردا يەتتى مەغۇلى گىر تەدەست، ھۇلاكۆى بىراى كىردە سەر كىردەى ھەلمەتتەك بۆسەر فارسو وەسىپتى بۆ كىرد تادەسەلاتى مەغۇلى بەسەر وولاتى نىوان عىراق تانمۇپەرى مصر بلاوبىكاتەو وە سنورى پەيوەندى لەگەل خەلىفەى عەباسىدا بۆدەستىشان كىرد، ئەگەر خەلىفە سەر كەشبوو بالەناوى ببات^۱.

بارى خىرايى بەغداد لەو كاتەدا بەھۆى فرە مەلبەندى ھىزەكانو توندو تۆل نەبوونى خەلىفە موستەعصەم لەكارگىرى كاروبارە گىشىپەكاندا يارمەتى سەر كىردەى مەغۇلى دا تالە(مانگى صفىرى سالى ۶۵۶/ك/ مانگى شوباتى سالى ۱۲۵۸ز)دا بىچىتە شارەكەو شارەكەى رووخاندو خەلىفەى كوشت^۲.

بەر ووخانى بەغدادو كوژرانى خەلىفەى عەبباسى دەولەتى خىلافتى عەبباسى كۆتايى پىنھات، ھىندەى لەو رووداوانە ماوہ باسى بىكەن ئەوہىبە كەنەو رووداوانە پايدى خىلافتيان چۆل كىردو ھەر سەر كىردەىك ھەولتى بۆدەس، جا كاتىك سولتان زاھىر بىرسى مەملوكى كورسى دەسەلاتى مصرى گىر تە دەست يەكەنك لەئەندامانى بنەمالەى عەبباسى لەسالى(۶۵۹/ك/۱۲۶۱ز)و لەمصر وەك خەلىفە دەستىشان كىرد بەمەش بەھۆى ئەو دانپانانەى لەلايدن خەلىفەوہ بەدەستى ھىنا دەيوست سىفەتى شەرىعى بەدەسەلاتەكەى خۆى بدات، ئەو بارە لەمصر دا بەوجۆرە مايموہ تائەوہى سولتان سەلىمى يەكەمى عوسمانى لەسالى(۹۲۳/ك/۱۵۱۷ز)دا مصرى گىرتو خىلافتى وەرگىرتو ئەو دىاز دەپە كۆتايى پىنھات، بەمەش وەك دواتر دەبىنن خىلافت گويژارايموہ بۆ عوسمانىەكان.

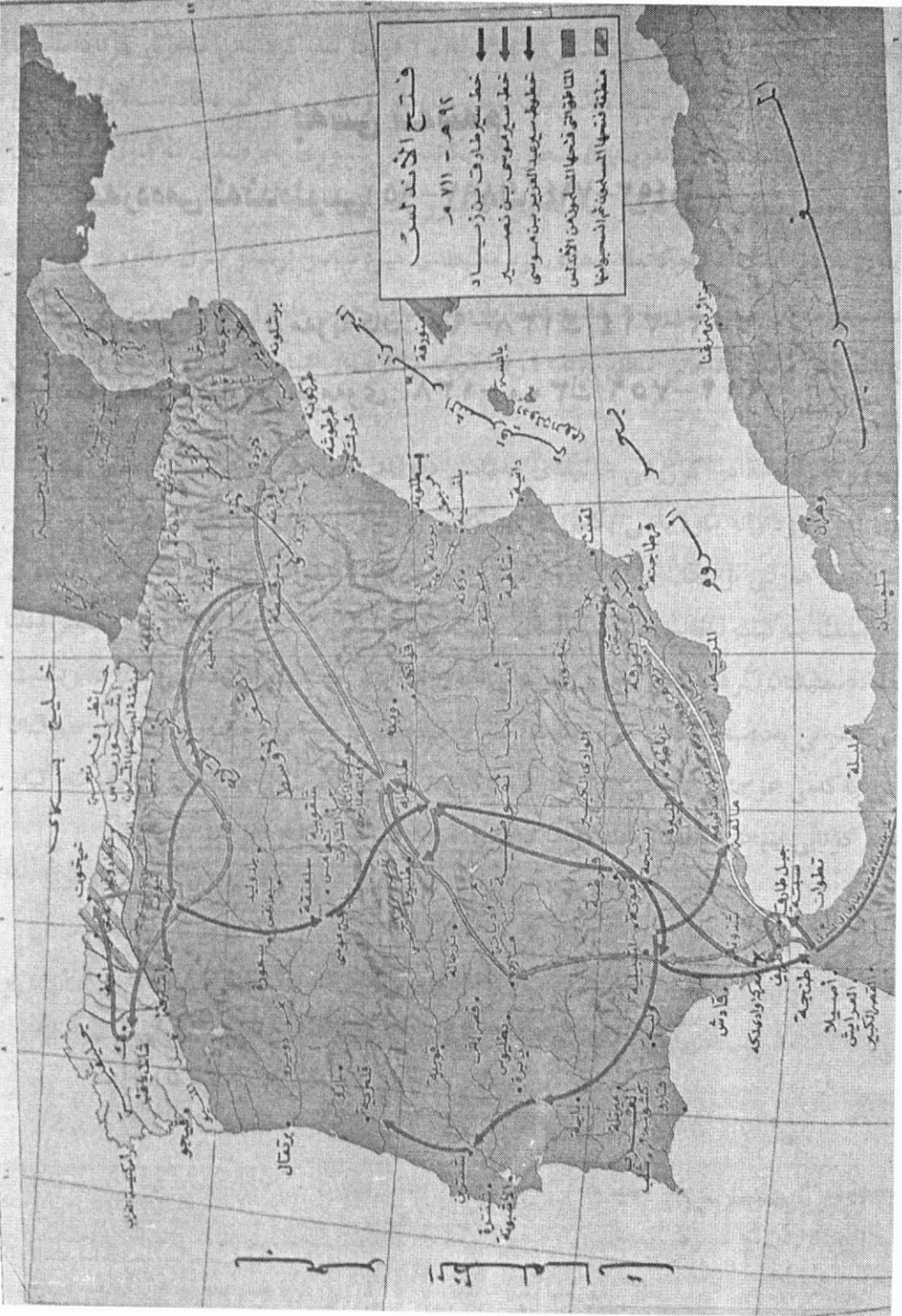
^۱ ابن الطقطقا: ص ۳۳۳.

^۲ ابن كئىر: البداية والنهاية: ج ۱۳ ص ۲۰۱-۲۰۵.

بهشی شهشهم

سهردهمی نهنده لوسی (۹۵-۸۹۷/ك ۷۱۴-۱۴۹۲ز)

- ۱- سهردهمی والیه نومهویه کان: ۹۵-۱۳۸/ك ۷۱۴-۷۵۶.ز.
- ۲- سهردهمی نیمارهتی نومهوی: ۱۳۸-۳۰۰/ك ۷۵۶-۹۱۲.ز.

فتح الأندلس

٩٢ هـ - ٧١١ م

- فتح سير طراوة بين زيباد
- فتح سير موسى بين نصيب
- فتح طبرستان بين العزيز بن موسى
- فتوحات في فسطاط المسلمين ثم المماليك
- منقطة فسطاط المسلمين ثم المماليك

خليج بسكاف

بغداد

رئى خوشكەرى:

بارودۇخى نەندەلوس لە پىش فە تەحى نىسلامىدا:

فەتەكردنى ئىسپانيا^۱ لە زۆر لايەنەو پەيوەندى بەسىاسەتى فتوحات لەمەغرىدا ھەيە، ئەو ھۆكارانەش موسلمانانان ھاندا تالە گەرو پەرنەو پەيوەندى راستەو خۆيان بەوبارە سىياسى و كۆمەلەيەتى و ئاينىو ھەيە كەئىسپانان لەپىش فەتەدا تايىدا دەژيا، جالەرووى بارى سىياسىو ەئىسپانيا ھەر لەسەدەى شەشەمى زائىنو ەلەژىردەسەلاتى قوطە رۆژناوایەكاندا بوو و شارى (طليطلة) پايئەختيان بوو، وولات لەسەرەتای سەدەى ھەشەمى زائىنو ەلەھۆى مەملەننى لەسەر كورسى دەسەلات لەدوای مردنى پاشا غتە لەسالى (۷۰۸/ك) لەئىوان نەخىلای كورپى و لىزىقى يەكەن لەسەر كرده كانى سوپايدا كەتوانى بەيارمەتى خانەدانان و پىاروانى ئاينى دەسەلات بگريئە دەست دارمەنىكى سەختى بەخۆيەو ەى^۲ نەمە بوو ەھۆى دابەشبوونى سەخت لەوولاتداو لەدەستدانى يەكبوونى سىياسى و نىزام نەمە وای لىكرد بۆ فەتەكردن خاكىكى سادەو ئاسان يىت.

وئىراى ئەو ھۆكارە سىياسى ھۆكارى جوگرافىش ھەبوو كەخۆى لەكۆردنەو ەى ئىوان ەردوو كەنارواى گەرەكە لەرووى سروشتەو ەخۆى دەنواند چونكە ئىسپانيا زىاتر بەسەر مەغرىدا كراو ەبوو.

لەرووى بارودۇخى كۆمەلەيەتەشەو ەھۆى دابەشبوونى كۆمەلگەى ئىسلامى بۆ چەند چىنك و قۆرغكارى چىنى سەرەو ە بۆ چىنى خوارو ەى لەو پەرى بارى خراپدا بوو و يەكانگىرى ئىوان ئەو چىنانەى لەدەست دا، نەمە واپكرد رقو ناحەزى لەئىواناندا ەبىت و چىنى فەرمانرەواش نەتوانى كۆمەلگەى كى يەكانگىرى ەوادارى نىشتمانى بىئىتە كا ە، پىاروانى ئاينى پابەى تايەتەندى ئاينى خۆيان بەھەند و ەرگرت و پشكىكى زۆرى قەلەمپروو دەسەلاتيان ەبوو، چىنى ناو ەندىش قورسايى باجيان لەسەر بوو و چىنى خوارو ەى جوتيارانىش كۆيلەكانىش پەيوەست بەزەو ەى كرابوون، لەكۆمەلگەى ئىسپاندا كۆمەلەك جوولەكە ەبوون كەئەندامەكانيان لەكارى دراوو كاروبارى دارايدا ئىشيان دەكرد بەلام بەھۆى جىاوازى بىروباو ەريان و سوخۆريان كۆمەلگا رقىان لىيان بوو.

لىئەدا نەخشە ەيە لاپەرە ۲۰۶.

^۱ ھۆزە وەندالە جەرمانىەكان كەلەبىابانى باشورى ئىسپانيا لەسەدەى پىنجەمى زائىندا نىشەجى بوون، نەم ناو ەيان (فاندلوسيا) بەناو چەكە بەخشى، موسلمانەكان نەو ناو ەيان گۆرى بۆ نەندەلوس.

^۲ مؤلف مجهول: أخبار مجموعة في فتح الأندلس وذكر أمرائها والحروب الواقعة بينهم ص ۵.

له‌رووی بارودۆخی ناینیموه گه‌لی نیسپانی به‌جیا له‌جوله‌که‌کان سه‌ربه‌نایینی مه‌سیحی له‌سه‌ر مه‌زه‌به‌ی کاسۆلیکی بوون پیاوانی نایینی نه‌و مه‌زه‌به‌یان سه‌پاندو بلا‌بوونه‌وه‌ی هه‌ر مه‌زه‌به‌ییکی تریان قه‌ده‌غه‌کرد.

چالاکیه‌کانی فورات:

فه‌تکردنی نیسلامی بۆ نیسپانیا له‌ئه‌نجامی نه‌خشه‌به‌کی دانرا‌بوو که‌له‌نیوان خه‌لیفه وه‌لیدی کورێ عه‌بدو‌لمه‌لیکی نو‌مه‌وی و سه‌رکرده‌که‌ی له‌با‌کوری نه‌فه‌ریقیا موسای کورێ نه‌صیردا دانرا‌بوو که‌خه‌لیفه له‌مۆی سه‌قامگیرکرد، سیاسه‌تی ده‌وله‌تی نیسلامی و په‌یوه‌ندی به‌ بیزه‌نتیه‌کانه‌وه‌و کارێگه‌ری هه‌لمه‌ت‌برده‌ سه‌ر نه‌و په‌یوه‌ندیانه‌ به‌تایه‌ت له‌بواری ده‌ریایی ده‌ستگرتن به‌سه‌ر دو‌رگه‌کانی چه‌وزی رۆژئاوای ده‌ریای سه‌ی نا‌ه‌وراستدا کارێگه‌ری له‌سه‌ر پرپاره‌که‌ی خه‌لیفه هه‌بوو.^۱

پاش پنگه‌بشینی نه‌و بارودۆخه‌ی که‌سه‌رکه‌وتنیکی تری بۆ مو‌سه‌لمانان له‌بارکرد، موسای کورێ نه‌صیری به‌کێک له‌ئه‌فسه‌ره‌کانی که‌به‌ ته‌ریفی کورێ مالیکی مه‌عاریفی بوو به‌هێزتیکی سه‌ربازه‌وه‌ بۆ که‌ناراوی نیسپانیای رۆژئاواو به‌ئه‌رکیکی هه‌وا‌نگری نارد، ئه‌مه‌ش له‌سالتی ۹۱ک/۷۱۰ز دا‌بوو، ته‌ریفله‌ دو‌رگه‌ی بالوماس دا‌به‌زی و^۲ هێرشێ برده‌سه‌ر نا‌وچه‌ درا‌وسێکانی و دیلیکی زۆری گرت و به‌ده‌سته‌که‌وتنه‌وه‌ گه‌رپاره‌وه‌^۳ نه‌و هه‌لمه‌تمش رازی‌کرد به‌وه‌ی دان به‌لا‌وازی پیناوه‌کانی به‌رگه‌ریکاری نیسپانیدا بنیشت.

سه‌رکه‌وتنی ته‌ریف موسای کورێ نه‌صیری هاندا‌و(مانگی په‌مه‌زانی سالتی ۹۲ک/مانگی حوزه‌یرانی سالتی ۷۱۱ز)دا هێزتیکی سه‌ربازی به‌حه‌وت هه‌زار سه‌ربازه‌وه‌ به‌سه‌رکرده‌یه‌تی تاریقی کورێ زیادی جینگیری له‌ته‌نجه‌ نارد.^۴

تاریق له‌گه‌رو په‌ریوه‌و به‌ناراسته‌ی دو‌رگه‌ی خه‌زرا له‌ (صخره‌ الاسد) دا‌به‌زی و ده‌ستگرت به‌سه‌ر شاخێکدا که‌له‌و کاته‌ به‌دوا‌وه‌ به‌نا‌وی نه‌وه‌وه‌ ناسرا پاشان به‌ناراسته‌ی رۆژئاوا پێشه‌روه‌ی کرد تا‌گه‌بشته‌ ده‌ریاچه‌ی خنده‌ی باشوری رۆژئاوای نیسپانیا که‌رووباری(بربات) به‌دۆلی ناسرا‌وی لکه‌دا ده‌رۆبشته‌ ده‌ییری، نه‌و له‌مۆی سه‌نگه‌ری گرت له‌رێگه‌ی هه‌وا‌نگره‌کانیموه‌ هه‌واتی کۆبوونه‌وه‌ی نه‌و سوپا گه‌وره‌یه‌ی زانی که‌(له‌زریق) کۆیکردبو‌ویمه‌وه‌ به‌ناراسته‌ی هێزه‌ نیسلامه‌کان بۆ پێکدا‌دان

^۱ بیضون، ابراهیم: ملامح التيارات السياسية في القرن الأول الهجري ص ۲۹۶-۲۹۷.

^۲ دو‌رگه‌ که‌ به‌نا‌وی نه‌وه‌وه‌ نا‌ونرا‌و دواتر به‌جه‌زیره‌ی ته‌ریف ده‌ناسرا.

^۳ اخبار مجموعة ص ۶.

^۴ همان سرچاوه.

لگلتیدا پیشروہی دہ کرد، بویہ داوای فریگوزاری له موساکرد نهویش پینج هزار سہربازی بونارد^۱.

ہردوو سوپا له دۆلتی (لکه) و له (مانگی شہوالی سالی ۹۲ک/ مانگی تموزی سالی ۷۱۱ز) دا پینکگیشتنو جہنگیکی توند له نیوانیاندا پرووی داو به سہر کہوتنی موسلمانان کۆتایی پینہات و سوپای قوتی و پاشایش کہ له گلتیدا بوو له ناوچوون^۲.

موسلمانان نهو سہر کہوتنہیان بھہند و ہرگرت و رۆچوونہ ناو وولات و قورتوبہ و طلیطلہیان له سہرہ تاکانی (سالی ۹۳ک/ ۷۱۲ز) داو شزونمو بیرہو چہند شاریکی تریان فتح کرد^۳. تاریخ نامہی بؤموسا نوسی و ہہواتی نهو سہر کہوتنہنی پتدا کہ چہند شاریکی فتح کردوہ، نئمہ ہانی دا تا خۆیشی له (مانگی رہمہزانی سالی ۹۳ک/ مانگی حوزہیرانی سالی ۷۱۲ز) دا خۆی بہریتہوہو چہند شاریکی تری و ہک قرمونمو نیشیلیہی فتح کردو مارده رینککہوتنہیان له گگل کرد^۴ فتوحاتہ کہی تا بہر شملۆنہ له رۆژہ لائہوہو نہربونا له ناوہندو قادش له باشور و جیلیقیہ له باکوری رۆژناوا پہلی ہاویشت.

پاشان ہردوو سہر کردہی موسلمان له شاری (طلبیرہ) کۆبوونہوہ تاپتوانی دہسکہوتہکانی نہخشی فتوحاتہ کہ بکنو بزائن لہ داہاتوودا کوئی فتحبکن^۵ پینکموہ لہ فتحکردنی شاری سہرہ قوستہ لہ ہہریمی نہراغۆن و بہر شملۆنہدا بہ شداریانکرد، موسا شاخہکانی (برینیہ) ی جیا کہرہوہی نیوان نیسپانیو فہرہنسای بری و ہیرشی بردہ سہر وویلاہتی سبتمانیو قہقشونہو ناربونی فتحکرد، ہرہوہک ہلمتہتی بردہ سہر دۆلتی روبراری رون لہ وولاتی فرہنجہکانو گمیشتہ شاری لیون، لہ کاتیکدا تاریخ دۆلتی نہبروی بری و ہیرشی بردہ سہر جیلیقیہ^۶.

^۱ سہرچاوہی پیشوو ص ۷.

^۲ ہمان سہرچاوہ، ابن عذاری المراكشي: البيان المغرب في اخبار الأندلس والمغرب، ج ۲ ص ۸-۹، ذروزي: المسلمون في أندلس ج ۱ ص ۴۵.

^۳ ابن عذاری ہمان سہرچاوہ: ص ۹-۱۷.

^۴ أخبار مجموعة: ص ۱۵-۱۷، ابن القوطية: تاريخ الفتح الأندلس: ص ۷۷-۷۸.

^۵ عنان، محمد عبدالله: دولة الإسلام في الأندلس، العصر الأول، القسم الأول ص ۵۲.

^۶ ابن عذاری: ج ۲ ص ۱۶-۱۷.

لهو كاته دا ههريهك له موساو تاريق فرماني خليفهيان بۆهات كه چالاكيه سهربازيه كان
راپوهستين و به پهله بگهريتهوه بۆ ديمه شق، موسا له پيش چوونيدا عبدولههزيزي كورې خوځي وهك
فرمانه وای نهندهلوس له جياتي خوځي دانا^۱.

دابه شکردني ميژووي نهندهلوس:

به پتي راستي و رووداره كاني ميژووي نهندهلوس، ده كريت نهوميژووه بۆ چوارسه رده مي جيا
دابه شبكهين كه له تواناي سياسي و سهربازيدا له يهك ناساتدا نه بوون و له نيوان لاوازي و به ميژيدا
سهرو خواريان ده كرد، نه و انيش برتين له:

۱- **سه رده مي واليه نوموهويه كان** (۹۵-۱۲۸ك/۷۱۴-۷۵۶ز): نهم سه رده مه سه رده ميكي پشيو بو و
چهند جهنگيكي دهره كي دژبه باشووري فهره نساو چهند نازاويه كي ناوخوي نيوان عه ره بو
بدره بر له لايهك و نيوان خودي عه ره به كاني له لايه كي تره وه به خوځيه وه دي، نو كات نهندهلوس
نيما ره تيكي سه ره به خيلافه تي نوموي بو، واليهك كه به نهم ده ناسرا فرمانه وای ده كردو
له رووي كار گيريه وه شوينكه وه تي نهميري نه فريقيا بوو.

۲- **سه رده مي ميراتي نوموي** (۱۲۸-۳۰۰ك/۷۵۶-۹۱۲ز): نهندهلوس له سه رده مه دا ميرا يته كي
نوموي بو كه له رووي سياسي وه له خيلافه تي عه بياسي له به غداد سه بهر خو بوو.

۳- **سه رده مي خيلافه تي نوموي** (۳۰۰-۴۲۲ك/۹۱۲-۱۰۴۱ز): ميرا يته تي نوموي له سه رده مه دا گوزا
بۆ خيلافه تيكي سه ربخوځي رڅي به جيا له خيلافه تي عه بياسي له به غداد.

۴- **سه رده مي ده وله تي خيله كان** (۴۲۲-۸۹۷ك/۱۰۴۱-۱۴۹۲ز): نهم سه رده مه بۆ سن قوناغي كاتي
دابهش ده بيت:

أ- **قوناغي پاشاياني خيله كان** (۴۲۲-۴۷۹ك/۱۰۴۱-۱۰۸۶ز): له قوناغه دا ده ولت بۆ
چهند ده ولتمز كه يه كي خيلا يه تي و لاوازو ناكوك دابه شوو.

ب- **قوناغي دسرتوي مه غربي** (۴۷۹-۶۱۲ك/۱۰۸۶-۱۲۱۵ز): له ماويه دا نهندهلوس
گوزا بۆ وويلايه تيكي سه ره به مه غريب له سه رده مي ميرا يته كان و موه حيليندا.

ج- **قوناغي ده سه لاتي بني نهمريان به نيله حمر** (۶۱۲-۸۹۷ك/۱۲۱۵-۱۴۹۲ز): نهمه كوتا
قوناغي نيسلامي بو له نهندهلوس و دواي نه وه كه وه ده دست نيسپانه كان.

سەر دەمی والیه ئومەدوویەکان (۹۵-۱۲۸ک/۷۱۴-۷۵۶ز)

کۆمەلگەى ئەندەلوسى لەدوای فەتھى ئىسلامى:

فەتھى ئىسلامى بۆ ئىسپانیا کرانەوێ سەر دەمیکی نوێى ژبانی گشتى و رێکخەستى کۆمەلایەتى ئىسپانیا بوو، ئىسلام دادپەرەوێ و ئازادى و بەکسانى ماف و ئەرکەکانى بۆ بەندەکان هێناو قەلمەرەوێ چینهکانى سەرەوێ لەناو بردو کۆلتى سەرشانى چینی خوارەوێ سووککردو خەلکی مەسیحى و جوولەکەى وولات لەبەرەمبەر پێدانى سەراندە لەنازادى ئاینیدا دەژیان، لەراستیدا بارو دۆخى ئەهلى زیمە لەچاو بارو دۆخیان لەپێش فتوحاتدا شیاوێ ئەو نەبوو کە لەسەر دەمی ئىسلامیدا بکەوێ سکاڵا و نارەزایى دەر بێن.

بەلام ئەو کۆمەلگەى لەدوای فتوحات پێگەیشت لەکرزکی خۆیدا تۆوى سەرەتایى بۆ ئەو ناکۆکیە مەترسێانە پێبوو کە ئەو سەرەمە بەخۆیەو دە، چونکە لەژێریدا چەند رەگەزێکی نارەزو بازو خواستى جیا جیای لەخۆ گرتبوو.

هۆزە عەرەبەکان هێشتا گیرزەى ناگرى دەمارگیرى کۆنى نێوان قىسى و یەمەنى بوون و گیانى هۆزایەتى بەسەر دەروونى ئەوانەدا زالبوو بوو کە بەسەر مووسای کورى نەسیردا هاتبوونە ئەوى.

بەر بەرەکان ئەرکی قورسى فەتخکردنى ئىسپانیا لەخۆ گرتبوو و زۆرینەى هێزە چە کدارەکانیا نیکدەهێنا حەزبان بەسەر کردە عەرەبەکانیا نەبوو و لەبەر ئەوەى دەسەلات و قەلمەرە پارچە دەولەتمەندەکانیا بۆ خۆیان بردبوو لێیان نارازیبوون، بەردەوامى هەلکەوتیان لەباکوورى ئەفریقا دا وای لیکردن هەر لە سەر دەمیکی زوو وە هەست بەهێزى خۆیان بکەن، بۆیە شتیکی نامۆ نەبوو کە دژ بە ئەو بارەى کە بە نانا ساییان دەزانى چەند شۆرشێک ئەنجام بدەن.

موسلمانە ئىسپانیاکان تازە موسلمان بووبوون بەک جۆرە بێر کردنەوێان نەبوو، هەیانبوو هەمیشە هەستى بەو دە کرد لەرووى کۆمەلایەتیەو لەعەرەب کەمترە، ئەمانە رێژەیهکی زۆر کەم بوون، بەلام زۆر بەیان بەراستى پەيوەستى ئىسلام بووبوون، کەچى عەرەبەکان گومانیا لە پشتوانى و هەواداریان هەبوو، بۆیە لەگرتنە دەستى پايە گەورەکاندا دووریا دەخستەوێ تازە لەدایکبوانى لەبارە کە تیگەیشتن و هەستیان بەپایەى خۆیان و ئەو هێزە ماددیه دە کرد کە هەیانبوو، چونکە ئەوان زۆر بەى دانیشترانیا نیکدەهێنا ئەمە بووێ هۆى ئەوێ لەهەموو وویلایهتەکان و شارە گەورەکاندا چەند شۆرشێک ئەنجام بدەن.

له راستیدا سیاسهتی هۆزایهتی که زۆربهی جار قهیره وان سهراوه که ی بوو خۆی به سهرا
رووداوه کانی نهنده لوسدا سهپانده بوو رهنگی له سهرا نهو گه شه سهنده ناو خۆی و ده ره کیانه دابوو به وه
که له ویدا روویانده دا.

باروودوخێ گشتی سیاسی:

عهبدولعهزیز پاسپاردنی موسای کورپی نه سیری باوکی ده سه لاتی نهنده لوسی گرته ده ستو
خه لیفه سوله یمانی کورپی عهبدوله لیکیش به وه رازی بوو، عهبدولعهزیز فه رمانی وه ایه کی سهرا که وتوو
بوو له زۆربهی هه لمه ته سه ربا زیه کاندایا هاده می باوکی بوو نه زمونی کاری کارگیری لینه رگرت و
له کاتی گرته ده ستی ده سه لاتی خواستیکی راستگویانهی بوو ریکه خستی کارگیری نوی نیشاندای
دیوانیکی بوو جی به جی کردن و سه پانندی حوکه شه رعه که کان دانا تا موسلمانانی هۆزه جیاوازه کان
بۆلای خۆی رابکیشیت و هاوسه رگیری نیوان عه ره بوو نیپانه کانی هاندا تا کو مه لگه یه کی
یه کانگیر بیتیته کایه خۆیشی نیلجوانای ژنی لزیقی به هاوسه رگرت^۱.

له سه رده می نه ودا ژبانی کشتو کالی و پیشه سازی و بازرگانی بو ژایه وه و کوچه که ره ان له مصر و
وولاتی شام و غیره وه هان بو نهنده لوس له گه ل نه وه ی شیدا عهبدولعهزیز نه یوانی نیوان هۆزه
جیاوازه کان یه کبخات و سه ره رژی سه ربازان نارامبکاته وه به وه تو مه تبارده کریت که که وتوه ته ژیر
کاربگیری ژنه که ی و نه ریتی قوتیه کان رهنگی له سهرا بیروبا وه رو رپه وه ی ژبانی دا وه ته وه و هانیدا وه
تا بیر له جیا بو نه وه له ده یه شق و سه ره به خۆی نواندن له نهنده لوس بکاته وه^۲ له گه ل نه وه ی هیچ
به لگه یه کی یه کلا که وه وه مان نه که وه یستی سه ره به خۆی وه ره بگریت، جی ی بر وایه له و باروودوخه ی
نه و کاتی نیسپانیدا شتی و ابوویت^۳ نه یاره کانی سه رزه نشتی نه و هه ل سو که وته یان ده کرد و دواتر زیاتر
چوون و له کاتی نوێ کردنی له مزگه وتیکی نیشیلیه له (مانگی ره جی بی سالی ۹۷ک/مانگی نازاری
سالی ۷۱۶ز) دا کوشتیان، پنده چیت که وتیته بهر پلانیکی خیلافه تی دیمشقه وه بوو کوشتی و نه و
روودا وه ش په یه وندی به هه لوتیستی خیلافه ت له پرووی باوکیدای له ناو بردنی خواسته کانی خیره که ی
له و ناوچه دووره ده ستاندها هه بوو^۴.

^۱ Levi provençal: Histoire de LEspagne Musulman IP۳۳ ابن الأثیر: ج ۴ ص ۱۴۴، ابن

عبدالحکم ص ۸۳-۸۴، ابن عذاری: ج ۲ ص ۲۳.

^۲ ابن الأثیر: الكامل في التاريخ: ج ۴ ص ۱۴۴.

^۳ عنان: ص ۷۲.

^۴ ابن الأثیر: ج ۴ ص ۱۴۴، ابن القوطیة: ص ۷۸-۷۹، ابن عذاری: ج ۲ ص ۲۴.

رووداوی تیرۆرکردنی عەبدولعەزیز کرانمەوی سەردەمیکی بارگرژی و ئالتۆزی ناو میزۆوی و ویلايەتی ئومەوی بەماوەی چلۆ دووساڵ بوو کەنیشانەو شیۆه کانی لەناسەقامگیری سیاسیی و جیاوازی ناکۆکی هۆزایەتی و دەمارگیری نێوان خودی عەرەبەکان و دواتر نێوان عەرەبەکان و بەرەره کاند^۱ دەرکەوتن کەدواتر ڕینگەیی تەقینەوی لیکەوتەوه، لەراستیدا نەو کیشە سیاسیی ئەوکات ئەندەلوس گیرۆدەیی بوو خۆی لەدابەشبوونی کۆمەلگەیی ئەندەلوسیدا بۆ چەند حیزب و دەستەبەکی هۆزایەتی هەوادار جیادا دەبێنەوه کەتەنھا ڕکەبەری لەسەر دەسەلات کۆی دەکردنەوه.

لەئەنجامی کۆژرانی عەبدولعەزیزدا سەرکرده کان لەئیشیبیلیه ڕینکەوتن تا ئەیبویی کۆری حەبیبی لەهێی دابنن کەخوشکەزای موسای کۆری نەسیربوو، ئەو تەنھا ماوەی شەش مانگ لەمەمان ڕوایی وولاتی کردو دواتر والی ئەفریقیا (موحەمەدی کۆری یەزید) لایردو لەجیاتی ئەودا (حوری کۆری عەبدولرەمانی سەقفی) دانا، ئەویش سەرەتای کارەکانی بەگواستنەوی پاتەخت لەئیشیبیلیه بۆ قورتوبە دەستپێکرد، چونکە یەکەمیان لەڕۆژئاواوە نزیکبوو، لەکاتی کدا قورتوبە دەکەوتە ناوجەرگەیی ئەندەلوس ئەمە ڕینکەختی وولاتی بۆ ئاسان دەکرد پاشان کەوتە سەرکۆتکردنی ئەو فیتنەو ناکۆکیانەیی لەنێوان عەرەبەکان و بەرەره کاندە هەلگیرسابوون و کەتە چاکسازی سوپا و ڕاوه دوونانی خەواربجەکان و ڕینکەختی کارگیری بەهێزکردن و چەسپاندنی ئاسایش، ئەمە لەپێش ئەوەی دەستبەتال بیت بۆ فتوحاتی دەرەکی، بەلام لەئەرکە کەیدا سەرکەوتوو نەبوو ناکۆکیەکان توندتر بوون، ئەمە خەلیفە عومەری کۆری عەبدولعەزیزی هاندا تا لەسالی (۱۰۰ ک/ ۷۱۹ز) دا لای بیات و لەجیاتیدا سەحی کۆری مالیکی خەوہلانی دانا، خەلیفە عومەر ڕیاری دا ئەندەلوس و ویلايەتیکی سەرەخۆ لە ئەفریقیا بیت و راستەوخۆ سەرە خەلیفەت بیت، ئەمەش لەبەر ئەوەی هەستی بە گەرنگی و بەرفراوانبوونی کاروباری ئەندەلوس کردبوو.^۲

سەمە بە کۆمەلێک نامۆزگاری خەلیفەوه کەبەیوہست بەبەجینگەیانندی دادپەرەری و نەرموونانی و سەرختی پەیمای حەق و کاروباری ناین بوو بەرەو ئەندەلوس هات، ئەم والیە لەکاری کارگیری و کاروباری دەسەلاتدا ئەزمونیکی فراوانی هەبوو، بەپێشەواي ڕینکەختی دەزگای دەسەلات لەسەر چەند بنەمایەکی نوێ و گەشەسەندوو دادەنریت و سیفەتی دانایی و هۆشمنندی هەموو، ئینجا دەسەلاتی گرتەدەست و بەپەلە کەوتە هەولتی دانانی سنۆرێک بۆ ناکۆکیەکان و چاککردنی کارگیری و سوپا

^۱ بیضون، ابراهیم: الدولة العربية في اسبانيا ص ۹۰.

^۲ ابن القوطية: ص ۷۹-۸۰، ابن الأثير: ج ۴ ص ۱۰۹-۱۱۰، ابن عذاری: ج ۲ ص ۲۶، المقرئ، التلمسانی: نفع الطیب في غص الأندلس الرطب: ج ۱ ص ۲۱۹.

چەند چاكسازىه كى كارگىرى و بىدادو ئابورى نىجامدا كەبۇنە خالى گۆران لەمىژورى ئەندەلوسدا بە كەسىيە كى تايىه تى ناو عەرەبە كان ناسرا، سەمە لەجەنگى دۇبە فرەنجە كان لەنزىك تولوزو لە (مانگى زىلجەجەى سالى ۱۰۲ك/مانگى حوزەيرانى سالى ۷۲۱ز)دا شەھىد بوو^۱.

والىه كانى تر كە عەنبەسەى كورى سەحىنى كەلىى بوو و بىشرى كورى صەفوانى كەلىى والى ئەفرىقىا ھەلبىژارد شوئىنى سەمەى كورى مالىكى گرتەو، شىاوى باسە لەدوای كۆچى دواىى عومەرى كورى عەبدولەھزىز بەزىدى كورى عەبدولەلىكى جىگىرى كارگىرى ئەندەلوسى گىزايەو بوو بە كەبە كى سەرىبە ئەفرىقىا وەك ئەو شىوہى كەپشەر لەسەرى بوو.

عەنبەسە لەمانگى صەفەرى سالى ۱۰۳ك/مانگى ئابى سالى ۷۲۱ز دا بەرەو ئەندەلوس چوو و ھەولتى خستە گەر بوو رىكخستى كارگىرى و بەشە كانى وولات و چاكسازى سوپا تابو جەنگو فتوحاتە كان نامادەبىت، ئەو والىش لە كاتى گەرانەوہى لەبە كىك لەغەزاكانىدا لە (مانگى شەعبانى سالى ۱۰۷ك/مانگى كانونى بە كەمى سالى ۷۲۵ز)دا شەھىد كرا^۲.

لەدوای مردنى عەنبەسە بارگىزىك و ناسەقامگىرى لەژىر ساىەى دەر كەوتن و ھەلكەوتى ناكۆكى نىوان ھۆزە كان و ھەلگەرانەوہى بەر بەر كان و لىك ھەلەوشانى سوپادا ئەندەلوسى گرتەو و ماوہى پىنج مانگ بەردەوام بوو و بەدوای ئەودا چەند والىك دەسەلاتيان گرتەدەست كەزۇر بەيان دەمارگىرى ھۆزايەتى بەسەرياندا زالبوو، ئەو بارگىزى بەدەستىشان كردنى عەبدورەھمانى غافقى وەك والى ئەندەلوس لەمانگى سەفەرى سالى ۱۱۳ك/مانگى نىسانى سالى ۷۳۱ز كۆتايى پىھات، سوپا لەپشت دەستىشان كردنى عەبدورەھمان ھەبوون^۳.

غفقى بەرگىكى ترى ئەو والىانەبوو گەدەسەلاتى ئەندەلوسيان گرتە دەست، وادىار بوو ئەو دەپتوانى مەملانئ ھۆزايەتى و حىزبىە كان بوەستىت و ھەموويان لەژىر ئالای خۇبىدا بەك بىخات و لەچەند نەركىكى جىھادى لەپشت شاخە كانى (بىرىبە) وە بە كارىان بەپىت ئەو كاروبارى ھەرىمە كانى رىكخست و فەرمانرەوای لىھاتورى داناو فىتئەو ئازاوە سەمكارى سەر كوت كردو بەنەرمونىانى لە گەل مەسىحىە كاندا جولايەوہو گۆرانى لەباجە كاندا كرددو بەدادو بە كسانى بەسەر ھەمووانىدا سەپاندو ماوہى دەسەلات و والى بوونى لەچاكسازى كارگىرىدا بەسەر بردو گىرنگى بەچاكسازى سوپا داو چەند دەستەبە كى تايىه تى لەسوارە بەر بەرە كان بەسەر پەرشى دەستەبە كى

^۱ أخبار مجموعة: ص ۲۴، ابن خلدون ج ۴ ص ۱۱۸، التلمساني: ج ۱ ص ۲۱۹.

^۲ أخبار مجموعة: ص ۷۴، ابن قتيبة ج ۲ ص ۲۶۱.

^۳ ابن القوطية: ص ۸۰، ابن قتيبة ج ۲ ص ۲۶۱.

تایبەتی نەفسەرە عەرەبەکان دامەزراندو بنکمو سەرسنورەکانی باکووری توندوتۆلکرد، خۆدارینی لەبیری ھۆزایەتی یەکیک لەھۆکارەکانی ئەو سەرکەوتوویەیی بوو کە لەو ماوەیەدا بەدی ھینا، نیت ھەمووان پێزیان دەگرتو گۆپرایەلتی بوون، سوپاکانی دۆلتی (پوون) یان بۆ ناوجەرگەیی فەرەنسا بری تاگەیشتنە پووباری (بوار) ئەمە لەپیش ئەوێ عەبدولرەمان لەجەنگی (بیلاتو شوھدە) لەبەردەم سەرکردەیی فەرەنجی شارل مارتلدا شەھید بێت وەك دواتر دەیبین.

جەنگی بیلاتو شوھدە لەدەستیدا دەنگۆی کاریگەری خۆی ھەبوو و شکستە کە خەلیفە ھیشامی کورپی عەبدولمەلیکی ھێزاند، بۆیە بەباشی زانی سیاسەتی ئومەویەکان لەئەندەلوسدا بختییتەم، بۆیە عەبدولمەلیکی کورپی قوتنی فەھری وەك والی لەسەر ئەندەلوس دەستیشان کردو فرمانی پێکرد تائیش لەسەر پاراستنی دەستکۆتەکانی موسڵمانان لەئەندەلوس بکات و شانوشکۆی موسڵمانان بچەسپێت، عەبدولمەلیک بەسوپایەکی ھەلبژاردەیی سەربازانەو پەریوہ بۆ ئەندەلوس و دەسلاتی گرتەدەست.

ئەو والیە سێفەتی دەمارگیری توندی بۆ قیسەکان ھەبوو، ھەر وەك پەرۆ توندوتیزبوو نیت تاکو کۆلتی بێزاربوون سیاسەتە کەیی ھاوسەنگی ھۆزایەتی تێکداو ناکۆکی نیوان ھۆزەکان کەلە کەبوو و لەسەر ئاستی سیاسی نیشانەو مۆرکی فیتەو ئازاوە دەرکەوت، و پێرای ئەمەش عەبدولمەلیک لەسەر کۆتکردنی ئەو شۆرشانەیی لەوویلا یەتەکانی باکووردا دژبە دەسلاتی ئیسلامی بەرپادەبوون سەرکەوتوو نەبوو، ئەمە بوو ھۆی ئەوێ لە (مانگی رەمەزانی سالی ۱۱۶ک/مانگی تشرینی یەکمەمی سالی ۷۳۴ز) دا لا بیریت.^۱

عەبدولای کورپی حوجایی کاربەدەستی ئەفریقیا عوقبەیی کورپی حەجاجی سەلولی وەك والی لەسەر ئەندەلوس ھەلبژارد،^۲ عوقبە بەگرنگیدان و بەھەند وەرگرتن لەدەسلاتی ناسرابوو و لەسەر شێھوێ عەبدولرەمانی عافقی سەربازینکی بەتوانا و فەرمانرەوایەکی لیھاتوو و شارەزاو کەسیکی کارگیری چالاکو داڤەرورەو لەخواترس بوو، ھەولیدا ئەو ناوچانەیی موسڵمانان لەباکووری فەرەنسا دا لەدەسیانداون بیانگێریتەم و لەبەشەکانی باکووریشدا جێ پێی موسڵمانان جینگیر بکات عوقبە لەسالی (۱۲۳ک/۷۴۱ز) دا کۆچی دوایی کرد.^۳

^۱ ابن القوطية: ص ۸۰، ابن قتيبة ج ۲ ص ۱۸۰.

^۲ ابن الأثير: ج ۴ ص ۲۲۰.

^۳ أخبار مجموعة: ص ۲۴.

^۴ ابن الأثير: ج ۴ ص ۲۷۳، ابن غداري ج ۲ ص ۳۰.

ئەندەلوسىيە كان دواى كۆچى دواىى عوقبە بۇجارى دووم عبدولملىكى كورى قوتيان دانا، لىلى و ناروونى بارى ئەم دانانى داگر تووو گىزانموه كان نامازە بەشۇرشىك دەدەن كە عبدولملىك دۇبە عوقبە ئەجماعى دايتتو وانىيتى بىگرىت و بىكوزىت و دەسلاتى ئەندەلوسى لى دابرنىت^۱.

لەزىر ساىەى شۇرشىكى مەترسىداردا كەبەرىرە كان لەسالى (۱۲۲ك/۷۴۰ن) دا لەرۇژناواى دوور و بەھۇى بەرزخوازى رەگەزى عەرەبى و بەتەنھا گرتە دەسى قەلمەرەوو دەسلاتى لەلاىك و توندبوونەمەى بزوتنەمە ناىنە كانى دۇبە نىزامى نومەوى وەك خەوارىچ لەلاىكە كى ترەمە، عبدولملىك بۇجارى دووم دەسلاتى ئەندەلوسى گرتە دەست .

شىكى ناسابى بو ئەندەلوس بەپى دىدى پەيوەستىوونى كارگىرى و سىامسى و مىزووونى نىوان ھەردو ھەرىمى دووبەرەى گەرەكە كەلىچوونىك لەنىوانىندا ھەبىت بەشۇرشى بەبەرە كان لەرۇژناواى دوور كارىگەرىت ئەوان نوبارە نالەبارو پشۇەيان قۇستەمە كەلانى پىندا تىدەپەرىو لەزۇرەبەى ھەرىمە كانى باكووردا كەشونى سەقامگىرىان بوون راپەرىن و جىابوونەمەى خۇيان لەمقورتوبە راگىيانلو لەسەرەتاوە تونيان بەسەر ھەموو ئەم ھەلمەتانەدا زالىن كە عبدولملىكى كورى قوتن بۇ ملكەچكردىان ناراستەى دەكردن، عبدولملىك نەتوانى شۇرشە كەيان سەركوت بكات تائەمەى پەناى بۇئەم سەربازانەى شام برد كە لەلاىن بەبەرە كانو بەسەر كراىەتى بلجى كورى بىشىرى موعتەصەم گەمارۇ دراىون^۲، ئەم مەرجى لەسەر دانا ھەركات بارودۇخ لەئەندەلوس سەقامگىرىو بەھىزە كانىمە بەگەرىتەمە بۇ باكوورى ئەفرىقىا بەلام بەلج بەھىزە كەى خۇى سەركەش بوو و لەدۇى عبدولملىك ھەستاو كوشتى و دەسلاتى ئەندەلوسى گرتە دەست ئەمەش لە (مانگى زىلقەعدەى سالى ۱۲۳ك/مانگى ئەپىلولى سالى ۷۴۱ن) دا روويدا^۳. بەلام تەنگزە كۇتالى پىتەھات و ئومەيەو قوتنى دوو كورى عبدولملىك راىانكرد بۇ باكوور، ئومەيە بۇسەر قوستە و قوتنىش بۇ ماردەم^۴ ھەولياندا پشٹیوان و پالپشت بەدەورى خۇياندا كۇبكەنمە تا تۇلە لەبەلج بكەنمە، بەدەمەو چوونى ھەرىكە لە عبدولرەمانى كورى حەبىبى فەھرى سەركردەى ئەفرىقى كە بەدۇزايەتى توندى بۇ بەلج ناسرابوو، لەگەل عبدولرەمانى كورى عەقلەمەى لەھەى ئەمىرى ناربون و وىراى ئەم بەرەرانەى بۇ بارودۇخى سىياسى داخەلدل بوون بەدەمەو چوونى ئەمانەيان بەدى كرد.

^۱ اخبار مجموعة: ص ۲۹، ابن غداري ج ۲ ص ۳۰، ابن خلدون ج ۴ ص ۱۱۹.

^۲ ابن عبدالحكم: ص ۲۹۵، ابن غداري ج ۲ ص ۳۰.

^۳ اخبار مجموعة: ص ۴۲، ابن غداري ج ۲ ص ۳۰.

^۴ اخبار مجموعة: ص ۴۱.

به پهل لهدوو بهر هی گهوره دهر كهوتن: بهر هی شامیه كان كه بهسهر دهسه لاتندا زالبوون، بهر هی نهنده لوسیه كان له عه ره بو بهر بهره ناوچه ییه كان كه شامیه كانیان به دهست تیور ده زانی، همر دوولا له نزیك قورتوبه و له (مانگی شموا لی سالی ۱۲۴ك/مانگی نایی سالی ۷۴۲ز) دا پنگه گیشتنو جهنگیکی زیان به خش له نیوانیاندا روویداو بهسهر كهوتنی شامیه كان و كوژرانی به لجهنگه كه دا كۆتایی پنهان^۱.

شامیه كان عهله ی كوری سهلامی عاملیان وهك فرمانره وای نهنده لوس له دوای به لجه هه تبارد^۲، له گهل نه وهی نه عهله به سیاسه تیکی نیوهندو داد بهر وهری هه بوو، به لام نهنده لوسیه كان له هملوئیستی دوژمنكارانه ی خو یان بهرده و امبوون، له كاتیكدا دهسه لاتی حكومه تی مهركه زی تیایدا له لاوازی و شلو قیدا بوو، نهنده لوس بو چهند ناوچه یه کی قهله مه ره و دا به شبوو و هیته ی نه برد نهنده لوسیه كان نه و هیزانیه ان كو كرده نه كه بو هه ولتیکی تری گپرانمه وهی دهسه لاتی ناوچه كه له دهست شامیه كان وایان بهسهر قورتوبه داو چهند جهنگیك له نیوانیاندا بهر یوه چوون و بهسهر كهوتنی شامیه كان. كۆتاییان پنهات و نهنده لوسیه كان له سالی (۱۲۵ك/۷۴۳ز) دا تووشی شكستیکی سهخت بوون^۳.

به لام باره دلته نگاره یه كه چاك نه بوو و قورتوبه به دهست پشیوی و بار گریسه وه دهینالاندو بهر برسان كهوتنه چهند جهنگیکی تالو به نازاری خو پریزییه وه لهو نیوه نهنده دا هه ره ده بوو دهر بازیه كه هه بیته كه باره كه بو جارانی خزی بگپریته وه نیجا دهسته ی سییم كه نه ده چوو ناو روودا وه كان و ترسیان له دهره نجامه كانی فیتته كه هه بوو، وه فدنیکیان بۆلای جهنزه له ی كوری سهفوانی فرمانره وای قهیره وان ناردو دا وایان لیکرد تاكار بكات بو رزگار كردنی نه و باره ناجیگریه ی نهنده لوس و سنوریک بو جهنگی ناو خو دابیت، جهنزه له یه به پهل نه بو لخته تار حیسامی كوری زیراری كه لبی وهك والی لهسهر نهنده لوس دهستی شان كرد^۴.

نه بو لخته تار له (مانگی ره جهیی سالی ۱۲۵ك/مانگی نیاری سالی ۷۴۳ز) دا به بی بهره و روو بوونه وهی سهخته کی وا چوویه ناو قورتوبه وه دهسه لاتی گرته دهست و هه مووان ملكه چی دهسه لاتی بوون و زیاتر باره كه به لای ناشتیدا ده كهوتسه وه، نه میش له لایه ن خو یه وه سیاسه تیکی

^۱ اخبار مجموعة: ص ۴۵، ابن عذارى: ج ۲ ص ۳۲.

^۲ ابن القوطية: ص ۸۲، ابن عذارى: ج ۲ ص ۳۲.

^۳ ابن القوطية: ص ۸۳.

^۴ ابن القوطية: ص ۸۳.

یەکلای و نیوەندی گرتەبەر لەهەلسووکموتدا یەکسانی لەنیوان هەموواندا کردو دەمارگیریە ناکۆکو
 جیاکانی بەسەر چەند ناوچەیکەکی لەیەک دووردا داہەشکرد^۱، ئەمە بوویەھۆی نارامی و سەقامگیری،
 بەلام ئەو ماوەی سەقامگیریە کورت و کاتی بوو و تائەوکاتە بەردەوام بوو کەدەسەلاتی یەمەنی خۆی
 لەکۆتی دەمارگیری نازادکردبوو، ھەرکە ئەو دەسەلاتە داہیەلای یەمەنیەکاندا لەخۆی نزیکردنەوہ
 بەپەلە وەلامدانەوہی قیسی ھات و لەدەوری سومەیلی کورپی حاتم کۆبوونەوہ، بەپەلە جەنگی
 دەمارگیری لەدەورووبەری دۆلی گەورە ھەلگیرساو بەسەرکەوتنی قیسیەکان کۆتایی ھات و ئەوکات
 سواہی کورپی سەلامەیی جوزامیان وەک ئەمیری ئەندەلوس لەجەیی ئەبوخلەتاردا دانائو ئەبوخلەتاریش
 لەمانگی رەجەبی سالی ۱۲۷ک/مانگی نیسانی سالی ۷۴۵ز لەجەنگەکەدا بەدیگیرا، سواہ
 چووہینا و قورتوبەو وولات نارامیەکی ریشی بەخۆیەوہ دیو تەنھا راکردنی ئەبوخلەتار
 لەبەندیخانەکەیی بارەکەیی شیواند، ئەبوخلەتار ھیزەکانی خۆی کۆکردەوہو بەرەو قورتوبە چوو، بەلام
 ھیچ جەنگیک رۆینەدا ئەمەش لەبەر سیاسەتی ژیرانەیی سومەیل کەبەمەنیەکانی خەتخەلەتاندو
 لەدەوری ئەبوخلەتار بلاوہیانکرد^۲ پاشان سواہ لەمانگی صەفەری سالی ۱۲۹ک/مانگی ئەیلولی
 سالی ۷۴۶ز دا کۆچی دوایی کردو رەکەبەری لەسەر پایەیی میرایەتی نوئی بوویەوہ، سومەیل
 دەیتوانی دەسەلات بگریتە دەست، بەلام وای پئی باشبو بەشیوہی رۆخساری لەسیبەری ئەو بارەدا
 بئیتەوہ بەشیوہی کرداری لەرێگەیی والیەکەوہ کەخۆی ھەلیژاردو یوسفی کورپی عەبدولرەمانی
 فەھری یەکیک لەسەرکردەکانی قیسی بوون دەسەلاتی کرداری ھەبیت بەنیشاناندانی لیتاتوہیەکی
 بالای سیاسی یەمەنیەکانی والیکرد تاپئی رازیبین^۳ بەمەیش یوسف لە(مانگی رەبیعولسانی سالی
 ۱۲۹ک/مانگی کانونی دووہمی سالی ۷۴۷ز)دا دەسەلاتی گرتەدەست ئەوہی لەنیوان یەمەنی و
 قیسیەکاندا ھەبوو ئەوہبوو کەرێکەوتبوون یەک لەدوای یەک دەسەلاتی ئەندەلوس بگرندەست، بەلام
 قیسیەکان بەھیچ جۆرێک نەیاندەویست یەمەنیەکان دەسەلات بگرندەست، ئەمەبوویە ھۆی
 دەستپیکردنەوہی پێکدادانەکان نەبولغەداری سەرکردەیی کەلیبەکان لەگەڵ یەحیای کورپی حرسی
 سەرکردەیی جوزام بۆ جەنگی دژبە قیسیەکان کەوتنە ھاریکاری و ھەردوولا لە(شەقنە) لەنزیک
 قورتوبەو لەسالی(۱۳۰ک/۷۴۸ز)دا پێکگەیشتن و جەنگیککی قورس لەنیوانیاندا روویداو

^۱ ابن القوطیة: ص ۸۳-۸۴.

^۲ أخبار مجموعة: ص ۵۷، ابن عذاري: ج ۲ ص ۳۴-۳۵، ابن القوطیة ص ۸۴.

^۳ أخبار مجموعة: ص ۵۷ ابن القوطیة: ص ۸۴.

بەسەر كەوتنى قىسيە كانو بەدىلىگىرانى ھەردوو سەر كەردە يەمەنىە كەو بەپەلە كوشتى ھەردووكيان
كۆتايىپھات^۱.

يوسفى كورى عبدوړەحمانى فەھرى كۆتا والى بوو كە لەموسەردەمدا دەسەلاتى نەندەلوسى
گرتىتە دەستو لەموسەردەمدا خىلافەتى نومیوى لەدىمەشق رووخاو يەكېك لەسەر كەردە
نومەويه كان كەعبدوړەحمانى كورى موغايويهى كورى هيشامى كورى عبدولمليكى كورى مروان
بوو توانى لەموس كوشتوېرە رزگارى بىت كە عەبباسىە كان لەپرووى سەر كەردە بوەپهيه كاندا.
نەخامياندهداو بچىت بەرەو مەغرىبو دواتر نەندەلوسو لەوى دەولەتى نومیوى داېمەرزىت.

بارودۇخى دەرەكى:

سەرەتاكانى قۇناغى يەكەمى ميژوى ئىسلامى ئىسپانيا وەك وويلايەتېكى پەيوەستى كارگىرى
بەدەسەلاتى مەركەزى ناودىمەشموھ چەند ھەولتېكى فراوانخوآزى پشت شاخەكانى برىنەى لەپرووى
وولاتى فرەنجىە كاندا لەگەل دا بوو نەمەيش بەنامانجى بەدپهينانى چەند فتوحاتېكى نوئىو پاراستى
سنورەكانى باكوروى رۆژھەلاتى نەندەلوس.

ھەولەكەى سەمەى كورى ماليكى خەوہەلانى بۆ پىشەرەوى لەپشت شاخەكانى برىنە
لەسالى (۱۰۰ك/۷۱۸ز) ھوھ بەسەرەتاي راستى بزوتنەوى فراوانخوآزى دادەنرىت نومیورەى
بىستمانىاي برى كەشارى ناربۆنى كەناروى تىدابوو و فەتخكرد، دواتر ھىزەكانى رۆچوونە ناو
ھەرىمى نە كوئىتايو گەيشتە تولوزى پايتەختى ھەرىمە كەو ھەلمەتېشان برەسەر ھەرىمى بروفانسو
لەگەل دوق نودوى فەرمانرەوای نە كوئىتايو لەنزىك تولوز پىكياندا داو تايادا دۆق سەركەوت و سەمە
لەناو كورزاوہ كاندا بوو ئىنجا عەبدوړەحمانى غالفى سەر كەردايەتى سەربازانى گرتە دەستو
بەسەر كەوتووى سەركەردايەتى چالاكى پاشەكشەو گەرانمە بۆ ناربۆنى كەرد^۲.

ھەولەكەى عەنبەسى كورى سەمەى كەبىش كەدوای نەو ھات بەبەرفراوانزىن ھەولتى ئىسلامى
بۆ ھىرشىر دىنەسەر وولاتى فرەنجەكان دادەنرىت، جالە (كۆتايەكانى سالى ۱۰۵ك/سەرەتاكانى سالى
۷۲۴ز) دا ھىرشى برەسەر ھەرىمى سىتمانىا لەدوای نەوہى موسلمانان لەشكستەكەى تولوز ھوھ
زۆرىك لەقەلەكانى نەويان لەدەستدا بوو، عەنبە سەرقشونە ونىم نوتوى فەتخكرد، نەمە دەرفەتى
نازادى جوو جووولتى لەدۆلى رۈون دا پىنداو ھىرشى برەدە سەر ھەرىمى بروفانسو برجندياو گەيشتە
جەوزى رۈوبارى رۈونو چەند شارىكى برى كە گرنگزىيان برىتېوون لە(ليونو ماسونو شالونو

^۱ أخبار مجموعة: ص ۶۰.

^۲ ابن عذاري: ج ۲ ص ۲۶، ابن خلدون، ج ۴ ص ۱۱۸، عنان: ص ۸۱.

سانس) كه تهنه سهد ميل له پاریس دووربوو له سایه ی نهو سهر كه وتنه ی به ماوه به کی كه م به دپهاتن
موسلمانان قهله مرهوی خویان به سهر باشوری فره نسادا بلاو كرده وه، به لام ههوله كانی عه نه سه
تووشی شكست بوون كاتیک سوپای فره نجه كان رینگه ی پاشه كشه یان لیبری و چواره دوری هیزه كانی
عه نه سه یان داو به سهر یاندا سهر كه وتنو له جه نكه كه دا عه نه سه شه هیدبوو^۱، شه هیدبوونیشی بوویه
هۆی سهر له نوێ له تونا كهوتی موسلمانانو وه ستانی به ره ی فراوانخوازی بو ماوه ی نزیكه ی شمش
سال تا سالی (۱۱۳ك/۷۳۱ز) كاتیک عه بدوره مانی غافقی پیشره ی كاروباره كانی گرتنه ده ست.

غافقی به پهرشنگدارترین نهو سهر كرده موسلمانانه داده نریت كه لهو قزناغه دا ده سه لاتی
نه ده لوسیان گرتنه ده ست^۲، هه لكه وته یه کی بالای سهر بازی و پیرای تونای وهك فه رمانه یه وایهك
دید ی یه كسانی روانین بو موسلمانان عه ره بو به ره به رو داپهروه ی بو مه سیحه كانی ناو نه ده لوسی
هه بوو، نه مه وایلیكرد هیوای سهر كرده ده سه ته نه ده لوسی هه كان بیت بو به دپهتانی سه قامگیری
ناوخوی و فراوانخوازی له ده ره مه دا، دوا ی نه وه ی نیزاهو تاسایشی له به شه كانی وولاتدا چه سپاندو
سهر سنوره كانی باكووری قه یه قو لكر د، هه وتلی چه وون به ره وه ده ره وه ی داو وهك سهر كرده یه کی
شاره زاو لیژانی خاوه ن دید ی فتوحات له پشت شاخه كانی برینه وه ده ركه وت.

له پراستیدا نهو هه لمه ته ی نه م له م شاخانه وه بر دی نمونه یه کی چه باوو لهو هه لمه ته پشتیوانه ی
هه بوو، مه به ست له رووی ناماده سازی ده روونی و مادی و تپروانیسی ستراتیژی بو سیاسه تی
فه تكه رده^۳.

یه كه م نامانجی غافقی له ناو بردنی دوق ئودوی نه میری نه كویتانیا بوو كه به پینی پیشینه كانی
خۆی به ره به ستی سهره کی په ماویژی ئیسلامی له ناو وولاتی فره نجه كانی پنه كده هیتا به تابه ت له دوا ی
به ستی هاو په یانی له گه ل منوسه ی سهر كرده ی یاخیبوی به ره به ری له باكووو دواتر له گه ل شارلی
كوری بین په رده داری كۆشکی ناوشانشینی فره نجه دا^۴ بۆیه دای به سهر شاره كانی به رده مه داو پیش
نه وه ی له گه ل دۆقدا پنه كدابات سوپا كانی چه وونه ناو تولوزو به وردو كه گه موره ترین شاره كانی
هه ریمه كه، بوون ئینجا له سهر رووباری ده ردوونی له (سهره تا كانی سالی ۱۱۴ك/به مهاری سالی

^۱ عنان: ص ۸۲، Live provencal: IP

^۲ بو ژبانی پروهانه: الحمیدی، الأزدي: جذوة المقتبس في ذكر ولاية الأندلس ص ۲۷۴-۲۷۵.

^۳ عنان: ص ۸۹، بیضون: ص ۹۷، ۱۹۴.

^۴ پاشای نهو كاته ی فره نجه كان تپوورنیکي چواره م بوو، به لام پاشای فره نجه كادن لهو كاته دا له ژیر ده سه لاتی
په رده دارانی كۆشكدا بوون.

۷۳۲ز) له گهڼ دؤقدا پښکډاداو به سهریدا سهرکومت و تابوردوی پایتهختی راوه ددوی ناو دواتر بوردوشی فمخکردو دؤق. له گهڼ هندیځ له شویڼکموته کانیدا به ناراسته ی باکور راپکردو پهنای بؤ کؤشکی فرهنگي هموو نه کویتانیاه کموته دهست موسلمانان^۱ له نمنجای نمنجای شو جهنگهدا موسلمانان له هرنیمی نه کویتانیادا بلاو بوونهوو بهرو باکور پشیرهویان کرد تاگه یشته شاری بهواتیهو فمخیانکردو هیزه کانیان له دهشتی بهیپی نیوان بهواتیهو نیوان توردا دایانکوتاو هموو باشووری فیره نسا کموته ژیر دهسپړویان.

نوه کؤتا په لخوا پښی رڼک خرابوو که بهرو نه اروپا چوون، چونکه شارل ترسا موسلمانان بچنه وولاتی فرهنگه کان چونکه له سنوری فرهنگه کان نریک بوون، بهویش دهست به سهر دولتته ی فرهنگه کانو مهسحیه کانیشدا بگرن، شیاوی باسه شو شانشینه شو کات گوره ترین هیزی نهورویا بوو و خوی به پاریزه ری مهسحیهت له رؤژ ناوا دا دهزانی له ناسؤی سیاسیدا سهره تا کانی مملاتی نیوان هردوولا دهه کومتو نه هره ده بوو یه کلا بیتموه، شارل خوی بؤ جهنگ ناماده ده کرد، له کاتیځدا غاقتی توانی له سنوری شانشینی فرهنگه کان نریک بیتموه، شارل له هیزیکی گوره ی له فرهنگه کانو هؤزه جبرمانیه جیاوازه کان به تایهت لؤمباردییه کان له باکووری ئیتالیا وپرای به کریځگراوه کان پڼکھتیاو دهستی به سهر هندی زهوی کلیسادا گرت تا داهاته کانی بؤ ناماده سازی سوپا دابین بکات، دوی ته واکورنی ناماده سازی و پرچه ککردن بهو سوپایهوه بهرو باشوور بؤ روو بهروو بوونهوی موسلمانان که و تپری. له وکاتهدا غاقتی گیزده بوو به دهست:

- ا- سهختی فریاگوزاری بهووی دوور کموته هو ی له بنکه کانی.
- ب- بهووی دواکهوتی هندی سربازگهی شاره فمخکراوه کان له به شداری کردن له کشانه که دا له مژماره دا که موکورتی هه بوو.
- ج- نه بوونی یه کانگیری سوپا که ده مارگیری مملاتی کانی نهنده لوسی به سهریدا زالبوو.
- د- شو ماندو بوونه زوره ی که به هو ی هه لمتی به رده و امی چهنه مانگیک توشی سوپاو سربازانی موسلمانان بوو بوو.

له بهرامبردا بهروونی دیار بوو که سوپای فرهنگي بؤ به دپهتانی سهرکومت له بار بوو چونکه پیوستیه کانی جهنگی له پرووی ووردی رڼک خستو توندی وابهستیه و لیته اتوی سهر کردایهتی و گوره ی سوپاو هه سترکدن به ممترسی سهره نجام و بریاری وه ستاندنی بهرو ی کشاوی موسلمانان

هه‌بوو شارل به‌نامنجی ماندو کردنی هیزی موسلمانان له‌ئه‌نجامی گواسته‌وه‌ی خیرایان له‌جه‌نگیکه‌وه
بۆ جه‌نگیکی ترو له‌شوینیکه‌وه بۆ شوینیکی ترو سه‌رقالبوونیان به‌و ده‌ستکه‌وتانه‌ی که‌پیش‌ره‌وی
هیواشی ده‌کردنه‌وه به‌رچاوی هیزه‌کانی ده‌گرتن پشتی به‌سیاسه‌تیککی سه‌ربازی له‌سه‌ربه‌مه‌ی
دواخستی ینگه‌یشتن له‌گه‌ل موسلمانان به‌ست، هه‌رواش بوو غافقی نه‌یتوانی هیچ له‌و سیاسه‌ته‌ی
تییگات و به‌وه‌ش شارل بۆ زامنکردنی سه‌رکه‌وتن کات و شوینی جه‌نگه‌که‌ی دیاریکرد.

پینگه‌یشتنی یه‌کلاکه‌ره‌وه‌ی نیوان هه‌ردوولا له‌(مانگی ره‌مه‌زانی سالی ۱۱۴ک/مانگی تشرینی
یه‌که‌می سالی ۷۳۲ز) ده‌ده‌شتی نیوان تورو به‌واتیه له‌شوینی ناسراو به‌(بیلاتوشوه‌هه‌را) دا روویداو
جه‌نگیکی سه‌خت له‌نیوانیاندا روویداو ماوه‌ی جه‌وت رۆژ به‌رده‌وام بوو و جه‌نگی به‌ره‌و
روو بوونه‌وه‌ی نیوان غافقی و شارل بوو، تیایدا موسلمانان سه‌ره‌تا چه‌ند سه‌رکه‌وتنیکیان به‌دیهیتا،
به‌لام نه‌نجامی یه‌کلاکه‌ره‌وه به‌شکستی توندی موسلمانان بوو و شارل توانی له‌گه‌ل نه‌به‌ردی
موسلمانان له‌جه‌نگه‌که‌دا سه‌رکه‌وتن به‌دی به‌ییت و دوا‌ی جه‌نگیکی پالئه‌وانانه به‌هۆی پیکرانی
به‌تیریک که‌به‌ریکه‌وت و کۆتایی به‌زیانی هینا عه‌بدوره‌جه‌مان شه‌هیدبوو، به‌مه‌ش په‌رشوبلاوی که‌وته
نیوان موسلمانان و قیسه‌کان جیاوازبوو و سه‌رکرده‌کانی سوپا نا‌کۆکیان تیکه‌وت و ناچاربوون به‌ره‌و
بنکه‌کانیان له‌سیستمانیا پاشه‌کشه‌بکه‌ن.

ئه‌و جه‌نگه له‌سه‌رچاوه ئیسلامیه‌کاندا به‌جه‌نگی(بیلاتوشوه‌هه‌دا) ناوده‌بریت چونکه
موسلمانانیککی زۆر تیایدا شه‌هیدبوون، هه‌روه‌ها له‌به‌ر ئه‌و رینگه رۆمانیه‌ی که‌ئه‌و جه‌نگه تیایدا
روویدا، بیلاتیش له‌زمانی عه‌ره‌بیدا ئه‌ورینگه‌یه که سنگ‌چن و خشت‌پژێر کراوه، به‌لام سه‌رچاوه
ئه‌ورووبه‌کان به‌جه‌نگی تور یان تور-به‌واتیه ناوی ده‌به‌ن^۱.

جه‌نگی بیلاتوشوه‌هه‌دا به‌جه‌نگه هه‌ره گرنه‌که‌کانی میژووی ناوه‌راست داده‌نریت، چونکه:

● کشانئ ئیسلامی به‌نا‌راسته‌ی ناوچه‌رگه‌ی ئه‌ورووپا وه‌ساند.

● ئه‌و بریاره‌ی له‌ناوبردن که‌ده‌یانویست ئه‌و کیشوره‌هه‌رین و بیگرنه‌ده‌ست.

● رازیکردن تا به‌و ده‌ستکه‌وتانه‌ی له‌ودیبوشاخه‌کانی رینه‌وه به‌ده‌ستیانیه‌یتاوه رازین و زیاتر نه‌چن.

له‌به‌رامبه‌ردا:

● ترسی ئه‌ورووبه‌کان له‌ده‌ستگیری ئیسلامی به‌سه‌ر کیشوره‌هه‌که‌دا هه‌له‌وه‌شایه‌وه.

● مه‌سیحیت له‌ئه‌ورووپای رۆژئاوا له‌ده‌سه‌لاتی چاوه‌روانکراوی ئیسلامی ده‌ربازبوو.

^۱ ابن عبدالحکم: ص ۲۱۶-۲۱۷، دائرة المعارف الاسلامیة: ج ۴ ص ۶۳، المقرئ: ج ۱ ص ۱۰۹.

ئەو سەر كەوتتە ھىزو شانوشكۆي بەشارل بەخشى و لەبەر چاوى رۆژناواییدا بەیەكەم پالەوانى مەسیحەت سەردەكرا كە رۆژناوای ئەوروپى لەھەلمەتى ئىسلامى پاراستىت و شىاوتى وەرگرتى نازناوى (چەكوش)ى بەدەست ھىتاو دواتر بە شارل مارتل ناودەبرا لەدواى ئەوى پاپا غرىفورى سىم ئەو نازناوى لىئا.

شارل مارتل لەترسى ئەوى پاشەكشەى موسلمانان پىلانك بىت بۆلیدانى ئەوان بۆیە نەكەوتە شۆئى موسلمانان، ھەروەھا ھۆكارىكى تریش لەبەر ئەو بوو توشى زىانىكى بى ویتەو سەخت بوو بوو كە واى لىكرد نەتوانىت چالاكى بەدواكەوتن رىكبخات و بەرەو باكور پاشەكشەى كرد.

نەگەر مېژوونوو سە رۆژناوایەكان فېربوون زیادەرەوى لەبەھاو نرخى ئەو سەر كەوتتەدا بكەن كە شارل مارتل بەدى ھىئا، ئەوا دیدو تىروانىنەكەیان جىى راستى، چونكە كشانى ئىسلامى بۆناوجەرگەى كىشورەكە لە بەواتىەدا گەبشتوبە ئەوبەر، ئىتەر ھۆكارىك نەبوو كە موسلمانان والىكەت لەو سنورەدا بوەستن نەگەر سەر كەوتنى ئەو جەنگە نەبواىە، جا ھەموو نامازەكان جەخت لەسەر ئەو دەكەنەو كە موسلمانان دەیانویست نەخشەى فراوانخوазى تا كۆتایى بگەبەنن^۱. بەلام موسلمانان دواى جەنگە ھەوتى فەتھكردنى وولاتى فرەنجیەكانیان نەداو زىان واى لىكردن كەمتر بىر لە ھەلمەت بىردنە سەر باكورى فەرەنسا بكەنەو، ھەروەك ناكۆكە ناوخۆیەكان كارىگەرى خراپان لەسەر توانا سەربازىەكانیان بەجىھىشت و لەو كاتەو مەملەكەتە شىوہى گەرانەو بۆجارانى بەخۆیەو دەبىنى. بەلام ئەمە نەدەبوو بە ھۆى پىوستى وەستاندى خواستى ئىسلامى بۆ ئەودىو شاخەكانى برىنەو موسلمانان بۆ سالى دواتر درىژەیان بەچالاكى جىھادیان دا وە ھەرەشەیان لەشارەكانى (نارلو ئەفنىون) و چەند شارىكى تر بەتایەت لەھەرىمى (بروفانس) دا كرد.

عوقبەى كورى حەججى سەلولى والى ئەندەلوس برىارى دا جىھاد و فتوحات زىندوبكاتەو و قەلمەرەوى ئىسلامى لە(غالیا)دا بچەسپىت، بۆیە ناوچە ئىسلامیەكانى لەسەر بەرەكانى رۆوبارى رۆن توندوتۆلكردو سەرسنورى ناربونی كرد بەبەنكەى بەجى گەباندنى جىھاد و فتوحات، گەرنگترین چالاكىەكانى لەسەر ھەرىمەكانى برغندىا و بروفانس و والدوفىنە تسونكردەو و لەسالى (۱۱۷ك/۷۳۵ز)دا بۆجارى دوو ھەرىشى بىردە سەر شارى نارلو عەبدورەمانى كورى عەلقەمەى لەخى سەر كەردەى فەتھى كرد، بەلام ئەو ھەولانە بى سوود بوون، چونكە شارل مارتل فشارى لەسەر موسلمانان داناو ناچارىكردن ھەرىمى بروفانس بەجىھىتن و بچنەو بۆ ئەودىو

پروباری پروون، فرهنجه کان دهستیان بهسمر ززریبه‌ی سبتمانیا‌دا گرت و موسلمانان ته‌نہا ناربوون و پارچه خاکینکی بہرته‌سکی نیوان ناربوون و برینہیان لہ‌دهستدا مایہوہ.
نہوہ کۆتا سہرده‌مو پینکدادانی موسلمانان لہ‌گہل فرهنجه‌کاندا لہ‌دهشته‌کانی پرووندابوو، پاشان لہ‌سالی (۱۲۱ک/۷۳۹ز) بہرہو نئندہ‌لوس پاشہ کشہیان دہ کردو تہواو گیرۆدہ‌ی گرفتی ناوخوی بوون.

سہر دہمی میرا یہ تی نومہ وی (۱۳۸-۳۰۰ک/۷۵۶-۹۱۲ز)

ناوی میرہ نومہ ویہ کان لہ نہ نہ ندہ لوس و ماوی فہرمانرہ وایی ہہریہ کہ بیان

- ۱- عہر بدورہ جانی یہ کہم ۱۳۸-۱۷۲ک/۷۵۶-۷۸۸ز.
- ۲- ہیشامی یہ کہم (رہزا) ۱۷۲-۱۸۰ک/۷۸۸-۷۹۶ز.
- ۳- جہ کہمی یہ کہم (رہبزی) ۱۸۰-۲۰۶ک/۷۹۶-۸۲۲ز.
- ۴- عہدورہ جانی دووہم یان عہدورہ جانی ناوہ ندہ ۲۰۶-۲۳۸ک/۸۲۲-۸۵۲ز.
- ۵- موحمہدی کوری عہدورہ جانی ۲۳۸-۲۷۳ک/۸۵۲-۸۸۶ز.
- ۶- مونزیری کوری موحمہد ۲۷۳-۲۷۵ک/۸۸۶-۸۸۸ز.
- ۷- عہدولای کوری موحمہد ۲۷۵-۳۰۰ک/۸۸۸-۹۱۲ز.

عبدالوره حماني يه كه م (۱۲۸-۱۷۲ك/۷۵۶-۷۸۸ز)

زيندو كړنده وې دهولته تي نوموړې له نه نده لوس:

نه نده لوس له مه مورو ويلايه ته كان زياتر به گواسته ه وې خيلافه تي له نوموړيه كانه وه بـ
عبياسيه كان كار يگه ربوو، نه نده لوس گير زده وې ده ست ملامانې حيزي و هه ريمه كان بوو، نه مش
له ماوه وې ناماده بووني ده سلاتي مه رك زيدا كه له نيوان سالاني (۱۲۴-۱۳۸ك/۷۴۲-۷۵۶ز) ۱۵
به رده و ام بوو.

له سالي (۱۳۲ك/۷۵۰ز) ۱۵ دهولته تي خيلافه تي نوموړې له سر ده ستي عبياسيه كان رووخار
واليه عبياسيه كان ده كهوتنه شوي نوموړيه كانو ده يانكوشتن، به لام سر كرده يه كي نوموړې
كه عه عبدالوره حماني كورې هيشامې كورې عه دوله ليكي كورې مه روان بوو له ده ستي عبياسيه كان
رزگاري بوو و رووي كرده مه غريب، عه عبدالوره حماني سيفه تي خواست و هه ولداني هه بوو، بويه برياري
دامه زاندي دهولته تيكي له مه غريب بو خوي دا، به لام به ره ورووي به ره له ستي كاري عه عبدالوره حماني
كورې حبيبي قه مري والي نه فريقيا بوويه وه، بويه چاوي خسته سر نه نده لوس كه نه وكات گير زده وې
ده ست بار گرز وې پشور وې بارو وڅخي ناو خوي خوي بوو، عه عبدالوره حماني نه وني به ده رفه تيكي باشتر
له مه غريب دانا.

به ردي خزمه تگوزاري كه عه عبدالوره حماني ناردې ناردې بو نوموړي تاليز كلينه وه له هه لويه سته كه
بكات بو يكه پنه اني ده سته يه كه بو بنكه يه كي نوموړې بكات سر كه وتوو بوو پشته به يه مه نيه كان
به ست كه له مرووي يكه اته مه وه پيه وه به بنه ماله وې مه رواني بوو، نه مان يوشوازيان له پالپشته نه معري
نوموړې كرد تاله ده ست كوت و بندي قوسي قيسيه كان رزگاريان بيست و توله وې كوز راواني
جهنگي (شونده) يان بسينه وه. پشواناني سر كرده وې نوموړې به خششان وه رده گرت نه مه هانيدان
تابانگي بكن، نه وپش له (مانگي ره بيلعناخري سالي ۱۳۸ك/مانگي نه يلولي سالي ۷۵۵ز) ۱۵
له گه روو په ريه وه وه كه ميوان لاي نه بو عوسمان له قه لاي تور و شه دابه زي^۱.

فه مانره وای نه وکاتي نه نده لوس يوسفی کورې عه عبدالوره حماني فه مري بوو، به لام ده سلاتي
کر داری له ده ست سومه يلی کورې حاتمې سر كرده وې قيسدا بوو، هه ر دوو سر كرده ناستي نه و
مه تر سيه يان هه ستيي كړد كه هاتن و په رينه وه وې سر كرده وې نوموړې له سر بارو وڅخي هه ر دوو كيان
پكه تيانه وه، به تايه ت كه متمانې زورتيك له كو مملگه وې نه نده لوسې به هوي به هيزي كه سايه تي و

^۱ ابن القوطية: ص ۸۶، ابن عذاري: ج ۲ ص ۴۳-۴۴، المقرئ: ج ۱ ص ۳۰۷.

دلیریوه به دهسته‌تاوه به‌شیوه‌یه‌کی نوئی سهرکردایمی سیاسیان ده‌بینی، بویه هردووکیان بریاریندا به‌رووی بینه‌وه تا یان بگه‌رته‌وه یان ملکچیان بیئت. عهدوره‌همانیش له‌لایه‌ن خویه‌وه خوی ناماده‌کرد تالمرووی هردووکیاندا بو‌هستیت و قه‌لای تورروشی به‌رو شزونو به‌جیه‌شت و شزونش پشتگیری خوی بۆ راگه‌یاند، پاشان چوو به‌نیشیلیه و خه‌لکه‌که‌ی به‌یعه‌تیا یسداو^۱ نه‌وه‌سته سمربازیانه‌ی له‌دیعه‌شقو حیمصو نوردونه‌وه هاتن دایانه پالتی، پاشان به‌ناراسته‌ی قورتوبه به‌جیه‌شت و گه‌یشت به‌هیزه‌کانی سومه‌یلو فه‌ری، نهمش له‌(المساره) و له‌مانگی (زیلحجه‌ی سالی ۱۳۸ک/مانگی نایاری سالی ۷۵۶ز) دابوو تیایدا سهرکوت و چوو به‌ناو قورتوبه و نوئی هه‌ینی له‌مزگوتی گموره‌ی قورتوبه‌دا بۆ خه‌لک کرد و وتاری بۆ خویندنه‌وه و دامه‌زراندنی ده‌ولته‌تی نوئی راگه‌یاندو هه‌ریه‌ک له‌سومه‌یلو فه‌ری ناچار به‌راکردن بوون^۲.

به‌و جوره‌ نه‌وه سهرکرده‌ راکردوه توانی له‌رژژاوا نه‌وه ده‌ولته‌ه زیندوو بکاته‌وه کله‌ه رۆژه‌لاتدا رووخاو نه‌نده‌لوس بکات به‌ده‌ولته‌تیکی سهر به‌خۆ به‌کم ووبلایه‌ت که‌له‌ده‌ولته‌تی خیلافته‌تی عه‌ببایی جیاکرایه‌وه.

نه‌وه‌گه‌هتانه‌ی به‌رووی عه‌بدولره‌مانی داخل^۳ بوونه‌ه:

عه‌بدولره‌مانی داخل له‌ماوه‌ی ژبانی سیاسی خۆیدا به‌رووی سێ گرفت بوویه‌وه که زۆر مه‌ترسیدار بوون و نه‌وه‌یان لێ ده‌خواست که بۆ رووبه‌روو بوونه‌وه‌یان نیش و هه‌ولتی به‌رده‌وامی لیب‌راوانه‌ی هه‌بیئت، یه‌که‌میان خۆی له‌رینک‌خه‌ستی کارگیری ناوچه‌یی و یه‌که‌خه‌ستی کۆمه‌لگه‌ی نه‌نده‌لوسیدا ده‌بینیه‌وه له‌دوای نه‌وه‌ی جه‌نگه‌ ناوخویه‌کان به‌شبه‌شیا ن کردبوو، دووه‌میان خۆی له‌دامه‌زرانی چه‌ند بزوتنه‌وه‌یه‌کی هه‌لگه‌راوه‌ی سومه‌یلو فه‌ریه‌وه ده‌بینیه‌وه، له‌کاتیکدا سێ به‌میان خۆی له‌هه‌ولتی خیلافته‌تی عه‌ببایی بۆ له‌ناوبردنی ده‌ولته‌ه تازه‌یه‌گه‌یشته‌وه که و گه‌یرانه‌وه‌ی ده‌سه‌لاتی خۆی به‌سه‌ر نه‌نده‌لوسدا ده‌بینیه‌وه له‌دوای نه‌وه‌ی پیتی خراپوو نومه‌ویه‌کان به‌شیک له‌ده‌ولته‌تی عه‌ببایی دابربه‌کن.

سه‌باره‌ت به‌کیشه‌ی یه‌که‌م عهدوره‌همان که چوو به‌نه‌نده‌لوس پالته‌شت و یاریده‌ده‌ریکی که‌م چه‌کینکی که‌می بێ نیازو دلیری هه‌بوو^۴، جا ده‌بوو ده‌ولته‌تیک بنیادبیت و ده‌زگا مرۆیه‌کانی بۆ

^۱ اخبار مجموعه: ص ۸۵-۸۶.

^۲ اخبار مجموعه: ص ۸۹-۹۰.

^۳ نهمیر عه‌بدولره‌مان له‌به‌ر نه‌وه‌ی چوو به‌ناو نه‌نده‌لوس نازناوی (داخلی لیترا).

^۴ بیصون: ص ۱۸۶.

دلتیابکات به تابهت سوپاکه به پالپشتی به رهتی چه سپاندنی دهسه لاته که ی داده نریت، نمر ره گهزه دلسوزه کانی خوی هلتزار دو نهو که سانه ی بۆلای حۆی راکیشا کهله دهست دهسه لاتی عه بیاسی له مرۆزه لاتمهوه راره دوو نرابوونو هاتبوونه نهنده لوس، لهه مموویان دهسته یه کی سوپای بهه یزی پیکهیتا و سیاستکی هۆزایهتی لهسه ر هاوسهنگی گرتبه ر تا هه موو دهسته کۆمه لایه تیه کان له دهوری کۆبینه وه، بۆیه رینگه کانی ده مارگیری له ناو بر دو هۆکاره کانی ر قو کینه ی له کۆمه لگه ی نهنده لوسی دارنی و ویستی وابسته وه یه کانگیر ییت و خۆیشی فرمانه ر وه ای هه موو دهسته و تا قمه کانی ییت.

سه باره ت به کیشه ی دو وه م، عه بدوره حان هه لیدا بکهو ته شوین یوسف و سومیلی بهه یزترین و مه تر سیدترین دوزمنانی، یوسف له دوای مه ساره راکرد بۆ ظلیطله و سومیلیش راکرد بۆ (جیان) ی قه لای هۆزه که ی خۆی هه ردوو کیان بۆ جهنگان و هیرش بر دنه سه ر قور توبه پیکه وه هاریکاریان کرد و عه بدولتره حانیش بۆ روو به روو بوونه ویان چوو یه ده ر، به لام هیه چ به ریه ک کهوتیک له نیوان هیه چ کامیاند ر وینه دا، چونکه سومیل خواستی ناگر بهستی هه بوو له به ر نه وه ی هاوسهنگی سه ربازی له گه ل نه یاره بهه یزه کهیدا نه بوو، نه مهش به بهستی ریکه و تیککی نیوان هه ردوولا له سالی (۱۴۰ک/۷۵۷) دا کۆتایی یهات و عه بدوره حان له هه ردوو کیان خۆشبوو، له گه ل خۆیدا بردنی بۆ قور توبه تا له ژیر چاودیری خۆیدا بن^۱، به لام دیدی دهسه لاتخوازی فه مری راپه راندو راکرد بۆ مار ده و زیاتر له ییست هه زار له شوینکه و ته کانی له دهوری کۆبوونه وه و نهویش بردنی بۆ ئیشیلیه و گه مارۆی دا، عه بدولر حانیش بۆ به ره نگار بوونه وه ی چوو یه ده ر له دوای نه وه ی به تاوانی پیلانگیر ی له دژی سومیلی به دیلگرت، پاشان یوسفی فه مری گه مارۆی سه ر ئیشیلیه ی هه لته شانه وه و به ره و قور توبه چو و منم لاتی که به شکست و راکردنی فه مری کۆتایی یهات، دوای به دهستی یه کیک له ها و ده مه کانی خۆی کوزرا سومیلیش به پلانی عه بدوره حان له به ندیخانه کهیدا خنکیترا و له دهستی رزگاری بوو^۲. به و جۆره عه بدوره حان دوو دوزمنی مه تر سیداری له ناخۆدا له ناو بر دوو به چو کۆزین سه ختی له ناو بردنی شوژ شه ناخۆیه کانی تر دا به دینه کرد که فه ریه کان و پشتیوانانیان نه نجامیان ده دا وه ک شوژشی سه عدی یه حسی ناسرا و به مه تری و شوژشی لبله و سه ر که شتی نه بو سه باح و شوژشی به ره به ره له شتتیره له مه ریمی نه راغۆن^۳.

^۱ اخبار مجموعة: ص ۹۳، ۱۰۸ Levi Provencal

^۲ هه مان سه ر چاره: ص ۹۰، ۹۶-۹۷.

^۳ هه مان سه ر چاره: ص ۱۰۷.

سەبارەت بە کیشەى سىيەم، خەلىفە ئەبوو جەعفەرى مەنصور ئەو بارە نالەبارانەى قۆستەوہ کەعەبدورەحمانى داخلى پىايدا تىيەر دەبوو، بۆيە پەيوەندى بەسەر کردەيەكى عەرەبەوہ کرد کەبە عەلانى كورى موغىسى جوزامى ناودەبراو هانيدا تا دژمنەكەى لەناوبات و بەلئىتى ميراىەتى ئەندەلوسى پىدا^۱ عەلاء بەنەيئى بانگەوازى بۆ گوپرايەلى خەلىفە مەنصور دە کردو لەسالى (۱۴۶ك/۷۶۳ز) دا هەنگەرەنەوہ سياسەكانى بزوتنەوہى حيزبەكانى قۆستەوہو جەختى لەسەر يەمەنيەكان دە کردەوہ كەلەدواى ئەوہى لەدەسەلات يىبەشکرايون يىزارى خۆيان بۆ دەسەلاتى عەبدورەحمان نيشاندەدا، پاش نزيكەى سالتىک لەنامادەسازى و پەيوەندى، عەلاء شۆرپشەكەى خۆى دژبە نيزامى نومەوى راگەياند، بەلام عەبدورەحمان توانى بزوتنەوہكەى لەناوبات و خۆى ژمارەبەك لەپيارەكانى بكوژيەت و سەرەكانيانى نارد بۆ مەنصور^۲ شكستى ئەو هەولە بەستبوو بۆ ئەوہى مەنصور رازيىكات وازلە پرۆژەكەى بەيئيت، دوژمنايەتى مەنصور بۆ عەبدورەحمان نەبوو يە رىنگرى ئەوہى پىي سەرسام بيەت و نازناوى (صقراقيش) (بازى قورەيش) ي لينا^۳.

پەيوەندى خرابى نيوان خيلافەتى رۆژەلەتى لەبەغدادو نيوان ميراىەتى نومەوى لەرۆژناوا لەسەردەمى مەھديدا بەردەوامبوو، مەھدى سياسەتەكەى باوكى گرتەبەر، بەلام دوورى نيزانيان بوو يە هۆى نەگرجانى ناردنى سوپاى عەباسى لەپىناو بەدييەتاني ئەو ناماچەدا، بەلام مەھدى هەموو بزوتنەوہيەكى هاندەدا كەنامانجى لاواز کردنى قەلەمەرەوى نومەوى لەئەندەلوس بيەت، لەوانە پالپشتى ئەو شۆرپشەى کرد كە هاوپەيمانى پىكهاوتوو لەسولەيمانى كورى يەقزاني والى بەرشەلۆنەو حوسەيىنى ئەنصارى والى سەرەقۆستەو عەبدورەحمانى فەھرى والى ئەفريقيە لەسالى (۱۵۷ك/۷۷۴ز) دا پىي هەستان، بەلام هاوپەيم^۴.

^۱ ابن عذارى: ج ۲ ص ۵۳، ۱۰۸ Levi Provençal:

^۲ أخبار مجموعة: ص ۱۰۳.

^۳ ابن القوطية: ص ۹۱-۹۲، ابن الخطيب، سان الدين، أعمال الأعلام فيمن بويغ قبل الأحتلال من ملوك الإسلام: ص ۹-۱۰.

^۴ عنان: ج ۱ قسم ۱ ص ۱۷۵-۱۷۶، دايفر، كارل: شارلمان ص ۱۰۱.

بارودوخی دهره‌کی:

بارودوخی شلرزی ناوخی زوربه‌ی کاته‌کانی عه‌بدوره‌حان‌ی داخلی گرتیوو وه‌دهره‌فتی گرنگیدان به‌کاروباری دهره‌کی نه‌مابوو، نه‌مه‌ دهره‌فتی بو‌ دوژمنه‌ دراوسیتکانی له‌پاشماوه‌ی ده‌ولته‌تی قوت‌که‌پشتیان به‌ناوچه‌شاخاویه‌کانی باکورری رۆژئاوای ئیسپانیا به‌ستتوو ره‌خساند تا‌کۆبینه‌وه‌و بنه‌ره‌تی بیژکه‌ی نیشتمانی بو‌ گێرانه‌وه‌ی خاک‌و دهرکردنی موسلمانان تیایدا دابنن، هیزکیان هه‌بوو که‌له‌نانه‌وه‌ی ناره‌حه‌تی سیاسی نیوان موسلماناندا به‌ره‌و گه‌شه‌سەندن ریگه‌ی ده‌گرته‌به‌ر.

هیشامی یه کهم (رمزا) (۱۷۲-۱۸۰ك/۷۸۸-۷۹۶ز)

عبدوره حمانی یه کهم له دوای مردنی خوئی له سالی (۱۷۲ك/۷۸۸ز) دا بههوی وه سیتی ناروون و لیتی له سمر جیگریه تی تهنگزیه کی ده سلاتی به جیهیشت، نمه بوویه هوی رکه بهریه که له نیوان سوله ایمان و هیشام عبدالله و لای کوری له سمر گرتنه دهستی کورسی ده سلات کله کورتاییدا هیشام سهر کهوت، سوله ایمان له ههلسو کهوتی برا کهی تور بهوو و پنی و ابو مافی نهوی داگیر کردوه، چونکه برا گه وره ایمان بوو و ناماده نه بوو له گه له ههوله کانی نه میری نویدا بو دلتر اکیشانی دان به ده سلاتاییدا بیت و جهنگ له نیوان ههردوو برادا سهر بههلتداو به شکستی سوله ایمان کورتای پیهات و برا کهی له سالی (۱۷۴ك/۷۹۱ز) دا بو مه غریب دووری خسته وه^۱.

هیشامی یه کهم له ماوهی ژبانی سیاسیدا به رهو رووی دوو شویش بوویه، یه کیکیان له باکوورو به سهر کردایه تی مه ترو حی کوری سوله ایمان والی سهره قوسته ههنگیر ساو نهویزش له تور شه به سهر کردایه تی سه عیدی کوری حوسینی نه نصاری بوو، وهو شویره له ناو شویره سهر به خوئی خوازه کاندای دانده نران، به لام هیشام توانی چوارده وریان بدات و سهر کردهی ههردوو بزوتنه وه کهی کوشت.

هیشامی یه کهم فه رمانره وای داد پهروه و نه رمنیان بوو، سهر دانی نه خویشانی ده کردو له گه له تهرمه کاندای بوو و نوژی له سمر ده کردو بو گورستان له گه لتیدا ده چوو، له جلو بهر گیدا ساده بوو، نهوازشی و له خواترس بوو، سهر ده مه کهی به بلا و بوونه وهی مه زه بی نیمامی مالیک له نه نده لوس گورانیکی مه زه بی به خوویه دی، نه نده لوسیه کان وازیان له مه زه بی نیمامی نهوازی هئا کهتا نه وکات مه زه بی ره می بوو^۲، سهر ده مه کهی به ره نگدانه وهی که سایه تی ناشیخوازی خوئی داده نریت و قه ده ری خوا و ابو نه نده لوس له ماوهی ده سلاتی نه مدا جو ره نارامشکی هدیت له وای نه وهی هه موو سهر کردایه تیه هوزایه تیه کان مۆرکی نارامی نه وایان گرت. له سهر ناستی ده ره کیش هیشامی یه کهم به پالتان و گوروتینی نایینه وه به ره و باکوورو بو جهنگان له گه له مسیحیه کاندای چوو له گه له نیسپانی له وویلایه تی نیستور قه دا جهنگا، هه ره و که چهند هه لمه تیکی هاوینه ی دزه وویلایه تی سبتمانیا سهر به فره نجه کان له باشووری فه ره نسا نارد^۳.

هیشامی یه کهم له (مانگی سه فه ری سالی ۱۸۰ك/مانگی نیسانی سالی ۸۹۶ز) دا کوچی دواپی کردو حه که می یه که می کوری شوینی گرتنه وه^۴.

^۱ ابن عذاری: ج ۲ ص ۶۲-۶۵، ابن الخطیب: ص ۱۰-۱۱.

^۲ ابن القریطی: ص ۹۶-۹۷.

Levi Provencal: IP۱۴۳۲

^۳ ابن الأثیر: ج ۵ ص ۳۱۱.

حهكهمى يهكهم (رهبزی) (۱۸۰۶-۲۰۶ك/۷۹۶-۸۲۲ز)

بارودۆخى ناوخۆيى:

حهكهمى يهكهم لهسهرهتاي ژيانى سياسيدا بهرهو رووى شوڤشى مامهكانى بوويهوه كههر لهسهردهمى باوكيهوه چاويان بريويه دهسهلاتى وولات، سولهيمانو عهبدولاي مامى هولياندا دهسهلاتى ليدايرنن، سولهيمان لهدواى دوروخستهوهى لهلايهن هيشامى برايهوه لهطنجه سهقامگيربوو، عهبدولايى پهنای بۆلاى تاهرت لهمهغريبى ناوهراست لاي رۆسته ميهكان برد، كاتيك نهو دووانه ههوالى مردنى هيشامى برايان بيست، سولهيمان لهگهڻ كۆمهليڻك لهبهربهههكان پهرهوه بۆ نهندهلوسو ههوليدا بگاته قورتوبه، بهلام چهند جازيڻك شكستى خواردو كۆتا جاريش لهمارده شكاو لهسالى (۱۸۴ك/۸۰۰ز) لهناوچوو^۱.

عهبدولايى چويه نهندهلوسو بهرهو باكوور لهناوچهكانى دژبه دهسهلاتى موعاويه رىي گرتبهه تاچالاكى خۆي لهسهر قورتوبهو بلنسيه پهپههوبكاتو برواي وابوو پالېشتى نهو دوو شاره بهدهست ديتيت، بهلام له ههردوو كياندا شكستى خواردوو ناچاربوو لهگهڻ ههكهمى يهكهمى برازيادا رېكهوتن بيستيتو ههكهم لىي خوشبوو كارگيرى شارى بلنسيه دايه دهستو موچهيه كى مانگانهى بۆ برهوه، لهوكاتهوه نازناوى (بلنسى) لېترا^۲.

نهو شوڤشه مهترسيدارانهى ههكهمى يهكهميان خسته شلۆقى و خهريكيوو دهسهلاتهكهى لهناوبهه نوانهبوون كهتازه لهدايكبوون (تازه موسلمانوبهكان) له طليطلة و قورتوبه پتى ههستان، طليطلة و لهسهرهتاي سهردهمى ههكهمى يهكهم لهسالى (۱۸۱ك/۷۹۷ز) و بهئاكانجى رزگاربوون لهدهسهلاتى قورتوبه شوڤش ههنگيرسا، ههكهمى يهكهميش بهوپهري لىترانى و ژيرييهوه چارهسهرى نهو كيشهى كرد، يهكيك لهوانى لهشارى (وشقه) كهبه عمروسى كورى يوسف ناودهبرا ههلبژاردو وهك والى لهسهر شاره كه دايناو نهركى دامركانهوهى شوڤشهكهى پيسپارد، عمروس لهبههراوى دانيشتوانى مهدينه داواى نيشاندا كهرقى لهئومويهكانه، بهمهيش خهلكهكهى بۆلاى خۆي راكيشا، پاشان لهدهرهوهى شاره كهدا قهلايهكى نوتى بنيادناو خوانتيكى تيدا نهجماداو تايادا گهوره ناودارانو سهركردهكانى شارى بانگكرد، نهوانيش بهوفدو تاقمهوه دههاتن، بهلام دهبوو بهتهنها خويان بچنه ژوورهوه لهههيوانه كهيدا چاليڻك ههبوو كهعهمروس لهدهوروبهريدا شمشيرهوانى دانابوو تالهملى

^۱ ابن الخطيب: ص ۱۵.

^۲ Levi Provencal: IP ۱۵۳.

هەر که سێک بدهن دیتە ژۆر و هوه تا هه موو بانگهێشتکراوه کان کوژران و شارە کە بە تەواوەتی ملکه چى دهسهلاتى قورتوبه بوو، نهو قهسابخانه به به (وقعة الحفرة) (رووداوى چاله که) ناونرا^۱.

نهو شوڤشهيش که له قورتوبه هه لگرسا له به که میان ترسناکتر بوو و به شوڤشى (الربض) ناسراوه، هۆکاره سه ره که که شى له خرابى بارى تازه له داى کجواندا بوو که به شيوه به کى گشتى وهك چى نى کى گورهى کۆمه لایه تى چهند ته یاری کى کۆمه لایه تى و ناینى نوێ را کیشى ده کرد، له به ره و ناوچه به دا نیشه جى بوون که پر بوون له بازارگان و پشه گه رو کرێکاران، و یرای ژماره به کى زۆر فیه هانه مالیکه کان که سیاسه تى حه که مى به که میان که به ره ره چى وه سه یه تى پیاوانى ناینى ده کرده وه به دارماندنى هیزو تابه قه ندى فیه هانه سان دزانى و جه خیان له سه ر پتاسى نابوو رى جیا که ره وهى نى وان ده ولمه ندانى ده سه لات و نى وان هه ژاران و نه دارانى (الربض) ده کرده وه، حه که م به ره نگارى نه م شوڤشه بووه وه که له سالى (۲۰۲/ک/۸۱۸ز) دا به توندى سه ره به لدا حه که م (الربض) ی سوتاند، کاتیک شوڤشگێران بى نى ان ناگر که وتۆته مال و بازاربان به په له گه رانه وه تا مال و منال و سامانى ان رزگار بکه ن، نهو کات سه ربازان ده ستیان وه ردا و که وتنه لیدانى ان کاتیک که شوڤشه که کۆتایى پته ات حه که م فه رمانى کرد تا (الربض) دا بر مین و زه وه که ی به کێلن و بیکه ن به کشتو کال هه ره وه که هه ره چى له دانیشه تانى نه ویش ما بوون له ولات ده ریکردن^۲. به هۆى نهو توندو دلره قیه ی حه که م بو ملکه چکر دنى شوڤشه که به کار به ئنا ناوى درایه پال نهو شوینه و به ناوى حه که مى ره بزى ناسرا^۳.

بارودۆخى ده ره کى:

به یه وندى دوژمنکارانه ی نى وان مراهیتى ئومه وى له نه نده لوس و نى وان فره جبه کان و ئیسه پانه کان له سه ره ده مى حه که مى به که مدا به رده وه امبوو، سیاسه تى فره جبه ی ده یویست باشوورى فه ره نسا له هه لمه تى مو سه لمانان دلنیا و پارێزرا و بکات، نهو هیش به دامه زران دنى مراهیه تیه کى مه سیحى له با کوورى رۆژه لاتی نه نده لوس که ببیته به ره سه تیک له نى وان نه وان و مو سه لماناندا، فره جبه کان سه ر قالبوونى میرى ئومه وى به ملکه چکر دنى شوڤشه ناوخۆیه کانیا ن قۆسته وه وه هیرشیا ن برده سه ر ناوچه سنوره کان و لويس که به کیک له کوره کانى شار له مان بوو توانى له سالى (۱۸۵/ک/۸۰۱ز) دا

^۱ ابن القوطية: ۹۸-۱۰۰، ابن عذارى: ج ۱ ص ۷۱-۷۲، ۱۴-۱۵، ابن الأثير: ج ۵ ص ۱۲۴، دوزى: ج ۱ ص ۶۰-۶۲.

^۲ ابن القوطية: ص ۱۰۱-۱۰۲، دوزى: ج ۱ ص ۶۵-۶۸، Levi Provencal: IP ۱۶۴.

^۳ العبادى، أحمد مختار: في التاريخ العباسى والأندلسى: ص ۳۳۳.

بەرشلۆنە بگریت و گورزینکی ترسانك لهدهسهلاتی نیسلامی لهناوچه کهدا بدات، بهلام لهبهردهم
ترتوشه لهسالی (۱۹۹۱ك/۸۰۷ز)دا شکستیخوارد^۱.

نیسپانه کان بهسهر کردایهتی نهلفۆنسوی دووهمی میری جیلیقهی پاشایان هیزشیان برده سهر
ناوچه سنوریه کان شالاره کان شیوهیهکی دیارو روونی خاچهپرستیان لهخوگرته ههردوولای
نیسلامی و نیسپانی ئالوگۆری ههلمهتیان کردو هیچ گۆرانینکی لهباری زهویه کاندان نه کرد، له گهه
نهوهی ههلمهتی هاوینهی عهبدولکهریمی کوری موغیس رۆچوو به ناو جیلیقه لهویهری باکوروری
رۆژناواییدا^۲.

حه کهمی به کهم لهمانگی (زیلهحهجی سالی ۲۰۶ك/مانگی ئایاری سالی ۸۲۲ز)دا مرد^۳ و
دهولهتینکی به کانگیر و تهواو ملکهچی دهسهلاتی بوه یهیه کانی بو عهبدوره حمان ی کوری به جیهیشت،
جینی تییینه حه کهمی به کهم له گهه توندوتیژی خویدا سیفتهی دادپهروهری و بهخشندهیی و
زمانپاراوی ههبوو، له کۆتا رۆژه کانی ژیایدا لهو کاره ناروایانهی پیشتری پاشگهز بوویهوه^۴.

^۱ ابن عذارى: ج ۱ ص ۷۱-۷۲.

^۲ ابن القوطية: ص ۱۰۳.

^۳ الحمیدی: أبو عبدالله محمد بن أبي نصر: جذوة المقتبس في تاريخ علماء الأندلس: ص ۳۹، ابن آبار، القضاء، الحلة
السراء، ص ۶۹، ابن الأثير: ج ۲ ص ۷۲، ۷۹.

^۴ ابن القوطية: ص ۱۰۵، ابن عذارى: ج ۲ ص ۷۲، ۲۹.

عەبدورەحمانی دووهم یان ئەوسەط (نیوەند) (٢٠٦-٢٢٨/ك/٨٢٢-٨٥٢ز)

ناسانکاری: عەبدورەحمانی دووهم لەسایەى كەش و بارێكى هێدی و نارامدا شویتى حەكەمى یەكەمى باوكى گرتەبەنێوەندیش دەناسرا چونكە كورپى دووهم لەناو سێ كورپە بوو كەهەمان ناویان هەبوو، سەر�دەمە دوورودرێژەكەى تايەقمەندی چەند ریشووداویكى جیاوازی لەوپەرى گرنگیدا هەبە، ئەو لەزۆریەى سیفەتەكاندا وەك باوكى نەبوو، ئەو زۆر كەمتر پەيوەستى بىزۆكەى دەسەلاتى رەها بوو، پاشخانى نایینیشى لەكۆشكدا دیاربوو كەسایەتى رۆشنیری و فیهقى بەرفراوان و هەستى بالای هونەرى و زەوقى كۆمەلایەتى بالای رەنگى لەسەر ژيانى ئەندەلوس دابووێهە، سەر�دەمەكەى بەسەرەتای گواستەهەوى راست بۆ دەولەت دادەنریت بەو واتا دیاریكراوەى كەوەك دامەزراوێهەكى كارگێرى و رۆشنیری و سەربازى گەشەسەندوو بیت^١.

باروودۆخى ناوخۆیى:

سەر�دەمى عەبدورەحمانى دووهم زنجیرە شۆرشىكى ناوخۆى دژبەنیزامى ئومەوى بەخۆیەوهدى كەتوانى سەرکەوتویان بكات.

عەبدولای كورپى عەبدورەحمانى مامى لەدەسەلاتەكەى هەلگەراپەهەو بلسیەى بەجیهیشت و چوو بۆ تەدمیرو كردى بەمەتبەندى چالاكى خۆى وەك نامادەسازىەك بۆ كشان بەرەو قورتوبەو تەنگپههەلجینى میرى فەرمانرەوا، بەلام قەدەرى خوا لەرێدابوو و مرد، بەمەیش عەبدورەحمانى دووهم بەبى هیچ ماندو بوونىك لەدەست ئەو نەیارە تەقلیدیەى ناوبنەمالەى فەرمانرەوا رزگارى بوو^٢، بەرەبەرەكانیش كەوتە جوجول و سەرکەشى خۆیان لەناوچەى دوورگەى خەزرا لەسالى (٢١١ك/٨٢٦ز) و لە ماردەیش لەدەوى دووسال راگەياند، بەلام دەسەلات هەردوو شۆرشەكەى سەرکوتكرد^٣.

شارى ظلیطلة بەسەرکردایەتى سەرکردەىكى جەماوەرى كەبەهاشم زەرراب دەناسرا لەسالى (٢١٤ك/٨٢٩ز) دا راپەرى راي راستر ئەوێهە كەچەند هۆكارىكى كۆمەلایەتى بوونە هۆى لەدەسەلاتى مەرکەزى دەرچوونیان لەپێناو ئەوێهە باری دەستە جەماوەریەكان چاك بكەن، دەسەلاتى مەرکەزى توانى شۆرشەكە لەناووبات^٤.

^١ بیضون: ص ٢٤٥-٢٤٦.

^٢ ابن الفرضي: عبدالله بن يوسف الأزدي: تاريخ علماء الأندلس: ص ٢٨.

^٣ ابن القوطية: ص ١١٢، عنان: ج ١ قسم ١ ص ٢٥٧.

^٤ ابن عذاري: ج ١ ص ٨٣-٨٤، ابن الأثير: ج ٥ ص ٢١٩.

كۆتا سالته كاني فەرمانرەوایی عبدوړحانی دووهم هەولتی مەسیحیە کانی قورتوبەیی بۆ
 هەلگیرساندنی شۆرشینکی خواوەن مۆرکی تاپەت بەخۆبەوه دی، چونکە ئەوانەیی بووبوون
 بەعەرەب و زیادەرەویانکردبوو و دانیشتوانی پایتەخت بوون، باروودۆخی سەقامگیری و پینکەوه ژیان و
 کرانەوهو نازادی بیروباوەر و لیکبوردنی نایینیان قۆستەوهو دژبە دەولەت و بەسەرکردایەتی
 قەشەبەکی قورتوبی بەئیلوخیو ناسرابوو کەوتە چالاکی نواندن، پتشیوازی مەسیحیەکان بۆ
 رۆشنیری نیسانی و وازەهێنان لەزمانی لاتینی زمانی کیتی پیرۆزیان هەلتیانابوو، ئەو شۆرشە
 بەناماژەبەک دادەنریت بۆ نازادبۆخوای نیسانی لەدەسەلاتی نیسانی^۱.

نەخشە لەسەر ئەوهوو کەهێرش بکریتە سەر پیرۆزیی دروشمەکانی نیسانی تا دەسەلات و
 پایتەخت بۆ چەند بارگەریو شلۆقیەکی خویناوی رکیشکەن، نافرەتان لەو بزوتنەوهیەدا رۆلینکی
 دیاریان بینی و فلورای کچەلاوی موسلمان و خویندکاری نیلوخیو کەبەبیرە مەسیحیەکانی باوکی
 کاریگەری بووبوو دەرکەوت و بووبوو بەمەسیحی و لەوتنەوهی قەسی نیلوخیو کۆمەتەقەشەکانیدا
 راری نیشان نەدا، پیندەچیت ئەو توندیەیی دەسەلات لەقورتوبەدا دژبە توندلەرەوانی یاخی بوو
 بەکاریهێنا وەلامدانەوهیەک بووبیت بۆ پەیرەوه رۆژناواییەکان کەخواستینکی زۆرکاری و وازنەهێنایی
 ئەوان بوو^۲.

عبدوړحان مەترسی هەلتۆبەستەکی زانی و پیتی باشبوو کۆریکی نایینی لەقورتوبە بێستیت
 کەهەموو ئوسقوفەکانی ئەندەلوسی تیداویت تا لەسەر گەشەسەندنەکانی ئەو کیشەبە مشتومرپکەن،
 ئەوانەیی کۆبوونەوه رێرەوی توندلەرەوانیان سەرزنەشت کرد تەنها ئوسقوفینکی قورتوبە نەبیت
 کەبەرگری لیکردن، بەلام دەقەسەرزنەشتکاریەکە کاریگەریەکی وای لەسەر نیلوخیو بەجینەهێشت
 کەئەوکات بریاری نیشانسانی هەلتۆبەستی خۆی داوو^۳.

عبدوړحانی دووهم بەبێ ئەوهی بتوانیت سنوریک بۆ ئەو بزوتنەوه مەترسیدارە دانبیت کۆچی
 دوایکرد شیواي بەسە هەندیک لەتوندلەرەوان لەپیش مردنی ئەمیری عبدوړحان بەچەند رۆژیک
 هیرشیانبر دەسەر مزگەوتی قورتوبە ئەمیش سزای لەسیدارەدانی بەسەریاندا.

^۱ دوزی: ج ۱ ص ۸۵-۹۲، Levi Provençal: IP۲۲۶

^۲ بیضون: ص ۲۵۵، لیبول، ستالی، العرب فی إسبانيا، ص ۷۷، ۷۸.

^۳ Levi Provençal: IPP ۲۳۶-۲۳۷

بارودۆخى دەرەكى:

۱- پەيوەندى لەگەل شانشىنە ئىسپانىيەكان لەباكوور: سىياسەتى دەرەكى يەكئىك لە گىرنگىپىدانه كانى عەبدورحمانى دووم بوو، بارودۆخى ناوخۆى يارمەتى دا تچەند چالاكىەكى سەربازى دژبە ئىستورەقىە كانى ئىسپانيا لە باكوور ئەنجام بەدات، جالەسالى (۲۰۸/ك/۸۲۳ز) ەو ەلمەتى ھاوينەى ناراستە كىردو رۆجووبە ناو ەرىمى ئىستورەقىە، ەروەك ەرىمى ئاراغۆن لەباكوورى رۆژھەلاتىدا چەند گەشەسەندىكى بەخۇزىو ە يىنى، لەكاتىكدا ەرمانىرەواى ەرىمى توتەيلە موساى كورى موسا لەگەل بشكنس (باسك) دا ھاوپەيمانى بەست، عەبدورحمانى دوومەيش ەلمەتىكى تەمىكردنى دژبە موسا ئەنجامداو ەلگەرانەو ەكى لەناوبردو درىژەى بەرپىگەى خۆى بەرەو باكوور داو بشكنسى ھاوپەيمانىنى موساى شكاندو ناچارى كىردن تا لەسالى (۲۲۸/ك/۸۴۲ز) دا رىكەوتن بىست.

ب- پەيوەندى لەگەل ئۆرمانەكاندا: سەردەمى عەبدورحمانى دووم شالائى ئۆرمانەكانى بەخۇزىو ە دى ئۆرمانەكان لەباكوورەو ە بوونو بەناوى (فاكىنغ) ناسرابوون، ئەمانەش شالائىيان دەھىتايەسەر كەناراو ە رۆژئاوايەكانى ئەندەلوس ئەو دزەجەردانە دەستيان بەسەر كەناراو ە كاندا ەبوو كەمىژوونوسە موستمانان بەناوى (مەجوس) ئاگرىبەست ناويان دەننن، چەند ھۆكارى: ى ئابوررى ەك دەولەتمەندى ئەندەلوس گوروتىنو رقى ئەوشالابەرانەى دەبزواند، وىراى ئەو ەى ئەو ناوچە بى بەربەستو ناقيەوقۇل بوو.

ترسناكترىن ئەو ەيرشانە ئەو ەيان بوو كەلە كۆتايەكانى سالى (۲۲۹/ك/ھاوينى سالى ۸۴۴ز) دا روويداو شارى ئىشبوئە (لشبوئە ئىستا) بەناو ەرىژگەى رووبارى تاجەدا بەرەوروى ەيرشنىكى دەريايى بووبەو ە، بەلام بەرگىر كارى دانىشتوان ئەو ەمولەى تىكشكاندو جەردە دەريايەكانى ناچار بەپاشەكشە كىردو چوون بەرەو ئاودۆلى گەرە لەباكوورى قادسو بو داگىر كىردنو تالان و بىرى ئەوشارە ماندووبوونيان بەدبىنە كىرد پاشان بەكەشتىە كانىانەو ە بەناو رووبارە كەدا بەرەو سەر سەر كەوتنو دەستيان بەسەر ئىشيلىو ە دەرووبەرىدا گرتو وىرانى و كاولىيان تىدا نايەو ە.

^۱ ابن حيان القرطبي: القس من أبناء الأندلس، تحقيق: محمود علي مكى: ص ۸۶-۸۷، ابن عذارى: ج ۲ ص ۸۶-۸۷.

^۲ ابن عذارى: ج ۲ ص ۸۷-۸۸، ابن خلدون: ج ۴ ص ۱۶۶، Levi Provencal: IPP ۲۲۵.

ئەو جەنگە توشىۋونۇ تېكەتتى لىئىنەندى فەرمانرەۋاكانى ناۋقورتوبە دانايەۋە، چۈنكى زۆربەي كەشتىگەلى ئەندەلوسى لەكەناراۋى رۇژھەلاتىدا سەنگەر گىربونۇ ئەندەلوسىيە كەلەبەر گىركارى ئەۋ مەترسىيەدا پىشتىيان بەسۇپا وشكانىيەكانىيان بەستوبۇ كە شالاۋ بەرئانىيان ناچار بەپاشەكشەكرد^۱، يىگۇمان ئەۋ رۇوداۋە مەترسىدارەش بىرۇئەندىشەي فەرمانرەۋايانى بۇ پىۋىستى دانانى لىئىرسىنەۋەي بەر گىركارى بىدار كىردەۋە، بۇيە عەبدۇرەھمانى دۇۋەم لەۋ پىناۋەدا چەند كارىكى گىرنگى ئەنجامدا كە لەۋانەش: بەشۇرەي بەرزى بەردىن چوار دەۋرى شارى ئىشپىلەي داۋ لەبەندەرە كەشىدا بىنايەكى بۇ كەشتىيە سەربازىيەكان بىناد ناۋ چەند بىكەيەكى سەرسنورى بەدرىزايى كەنارايى رۇژناۋاي سەرزەرياي ئەتلەسى دانا، ئەۋەش نامازبە زىجىرەيەك قەلاي بەر گىركارى لەسەر ناۋەرپۇزگەي رۇوبارەكان بوۇ كەشتى و سەربازو شەك و چەكىشى بۇ بردن بەمەش تىۋانى مەترسى نۇرمانىيەكان بوەستىت.

ج-- پەيۋەندى لەگەل بىزەنتىيەكاندا: پەيۋەندى نۇمەۋىيەكانى ئەندەلوس لەگەل ئىمىراتۇرىيەتى بىزەنتى لەسەردەمى عەبدۇرەھمانى دۇۋەمدا جۇرئىك لەپەيۋەندى ناشتى بەخۇبەۋە بىنى بەررۇۋەندى ئەۋكاتى سىۋىلى ئىمىراتۇرى بىزەنتى لەۋەداۋو بۇچەند ھاۋبەيمانىك بگەرپت كەلە مەملەتتى لەگەل ھىزە ئىسلامىيە جىاۋازەكانى رۇژھەلات و رۇژناۋادا پالپىشتى بن لەدۋاي ئەۋ گوزەرەنەي ئىمىراتۇرىيەت لەلايەن خىلافەتى عەبباسى لەبەغدادو لەسەر دەستى موعتەسەم لىئىدراۋ لەلايەن ئەغالىيەكان لەبا كوررى ئەفرىقىيى دۇورگەي صەقلىيەيان لى سەنرا، وپراي ئەۋەي ئەندەلوسىيە رەبىزىيەكان دۇورگەي كرىتيان لىسەندىن.

ھەمۇ ئەمانە ۋاي لەئىمىراتۇرىيەتى بىزەنتى كىرد تاپراۋى ۋايت ناتوانىت لەرۋى ھىزى زىدادبۇۋى مۇسلمانان لە دەرياي سى ناۋەر استدا بوەستىت بۇيە برىارى دا داۋاي يارمەتى لەدەۋلەتەننى تىرىكات، بۇيە بالتۇرئىكى بۇلاي لوس تەقى ئىمىراتۇرى كارۋلىنجى نارد، بەلام ئەنجامەكەي خىراپ بوۇ، ئەۋكات لاي كىردەۋە بەلاي ئەندەلوسدا تا عەبدۇرەھمانى دۇۋەم بەلاي خۇيدا رابكىشىت و رازىيكات تا دۇبە خەلىفەي عەبباسى يارمەتى بىدات، لەگەل ئەۋەي سىياسەتى قورتوبە لەۋكاتەدا بەرامبەر بەبىزەنتە درىژە پىدەرى سىياسەتى پىشنىانى ناۋ دەمەشق بوۇ، ئالوگۇرى بالتۇرئى دىارى و خەلاتى نىۋان ھەردۇۋلا لەچارچىۋەي سەردانە ئاسايەكان تىئەدەپەرى^۲.

^۱ ابن عذارى: ج ۲ ص ۸۷-۸۸.

^۲ المقرئ: ج ۱ ص ۳۲۳.

د- دیمه‌نه‌کانی ژبانی شارستانی: سردهمی عبدالرحمانی دووم هاردهمی دهر کهوتی بزوتنه‌وی زانستی و نه‌ده‌بی ناو به‌غداد بوو، نهموایکرد نهنده‌لوس بیته پیگه‌ی زانستخووازان له‌به‌شه جاجیاکانی جیهانی نی‌سلامیده، شتیکی ناسایی بوو له‌دوای نه‌و سه‌قامگیره ناو‌خزیه‌ی وولات به‌خویوه‌دی و به‌هوی مؤرکی نه‌ده‌بی و زانستخووازی نهمیری نوم‌وی ویزای خواستی نارامگری و ههستی بالای زه‌وقی جوانی^۱، نه‌و نهمیره به‌ره و ژبانی نوتی روزه‌لایتی بروات و دهر‌گاکانی نهنده‌لوس بو بازارگانی عیراقی کرانه‌وه و هونه‌ره روزه‌لایته‌کان به‌تایه‌ت موسیقا له‌رینگه‌ی گورانی بیژر موسیقی به‌ناو بانگ (زریاب) هوه که‌گه‌یشته نهنده‌لوس و له‌گه‌لیدا فره‌هنگی هونه‌ری به‌غدادی پیوو خوی به‌سه‌ر نهنده‌لوسدا داو نهمیری نوم‌وی زریابی له‌خوی نزدیک‌کرده‌وه، نه‌و پیاره کوده‌تایه‌کی راستی له‌ژبانی کۆمه‌لایه‌تیدا به‌گشتی به‌دیه‌تا که‌هموو لایه‌نه‌کانی له‌خواردن و شیوه و هونه‌ری سفره یان دیمه‌نی دره‌شاوه‌یی و رازاندنه‌وه فره‌به‌رگی به‌پئی به‌پئی وهرزه‌کان و چاودتیری جزور ره‌نگدا کردبوو به‌نامانج^۲.

سردهمی عبدالرحمانی دووم پر به‌ کاری کارگیری و بنیادیه‌ک بوو که‌نه‌نده‌لوسی له‌شیوه‌ی خیلایه‌تیه‌وه برد بو زبانی، جا له‌لایه‌نی کارگیری هوه ریک‌خسته‌وه‌ی ده‌زگای حکومی کردو چهند گۆزانیکی له‌ نهر که‌ گشته‌کاندا کرد که‌گرنگ‌تینیان نی‌زامی و وزارت بوو، دابه‌شی کرد بو چهند و وزارتیکه‌ی جیای تایه‌تی که‌مه‌ریه‌کیان و وزیریک که‌په‌رده‌داربوو، راسته‌وخو په‌یوه‌ندی به‌ نومیره‌وه هه‌وو سه‌ر کردایه‌تی ده‌کرد، نهر که‌ئاسایه‌یه‌کانیشی به‌سه‌ر چهند که‌سیکدا دابه‌شکرد له‌دوای نوم‌وی جاران له‌ده‌ستی یه‌ک که‌سدابوو به‌ (صاحب السوق) ناسرابوو^۳، کاره دامه‌زاندنه‌کانیش له‌سردهمی نه‌ودا زۆربوون نه‌و له‌نیشیلیه‌ مزگه‌وتیکه‌ی دامه‌زاندو فرمانیکرد تا له‌شاری جیان مزگه‌وتیکه‌ی تر بنیادبنین و مزگه‌وتی گه‌وره‌ی قورتوبه‌ی فراوانکردو شاری مرسیه‌ی بنیادناو به‌شوره‌ی گه‌وره‌ی به‌ردین بو رینگری شالاره نورمانیه‌کان چوارده‌وری نیشیلیه‌ی داو قورتوبه‌ی رینگه‌یه‌کی

^۱ بو سیفته‌کانی نهمیر عبدالرحمانی دووم و جی‌ده‌سته‌کانی بروانه: ابن القوطیه: ص ۱۱۴-۱۱۷، ابن حیان: ص ۲۲۲-۲۲۵.

^۲ ابن القوطیه: ص ۱۰۷، ۱۱۲-۱۱۳، المقرئ: ج ۱ ص ۱۲۰ و دواتر.

^۳ ابن القوطیه: ص ۱۰۸، ابن عذارئ: ج ۲ ص ۹۱.

که ناروی له سهر بهرې راستې رووبارې دژلې گهوره دامه‌زراندو له پال کوشکې ده‌سه‌لاتدا کوشکېکې دامه‌زراند که‌گه‌شه‌سندنی هونهرې بنيادی له‌خو‌گر‌ت‌بو^۱.

مردنی عبدالرحمانی دووم: کزتایه‌کانی سهرده‌می عبدالرحمانی دووم مملاتی نیوان کوره‌کانی له‌سهر ده‌سه‌لات به‌خو‌یه‌وه دی که‌نافرته زوره‌کانی له‌ریگه‌ی هاندانی کوره‌کانیان‌ه‌وه که‌شه‌بان پیدا^۲، نه‌میری نومو‌ی به‌و به‌لگه‌ی وه‌سیه‌تی بو هیچ کوریکې له‌دوای خو‌ی نه‌کرد هه‌ستی به‌و گرفته‌کردبو، به‌لام له‌نیو‌هنده‌ فهران‌ه‌واکاندا قسه‌له‌سهر نه‌بو‌بو که‌کاندیدی جیگر‌ابه‌تی عبدالرحمان (موحه‌مدی) کوره‌گه‌وره‌یه‌تی، عبدالرحمانی دووم له‌مانگی ره‌بیعول‌اخیری سالی ۲۳۸ک/مانگی نیلولی سالی ۸۵۲ز دا کوچی دوا‌ی کرد.

• موحه‌مدی کوری عبدالرحمان ۲۳۸-۲۷۳ک/۸۵۲-۸۸۶ز.

• مونزیری کوری موحه‌مد ۲۷۳-۲۷۵ک/۸۸۶-۸۸۸ز.

• عبدالولای کوری موحه‌مد ۲۷۵-۳۰۰ک/۸۸-۹۱۲ز.

بارگزی حکومتی مهرکه‌زی: له‌دوای مردنی عبدالرحمانی دووم چند سهر‌کرده‌یه‌کی لاواز ده‌سه‌لاتیان گرت‌ه‌ده‌ست و نه‌نده‌لوس به‌ش به‌ش بو و تیکچوو و له‌به‌شه‌جیا‌جیا‌کاندا شو‌ر‌ش‌گیران به‌سهر‌به‌خو‌ی ده‌سه‌لاتی نه‌و ناو‌چانه‌یان ده‌گرت‌ه‌ده‌ست که‌تیا‌یدا شو‌ر‌ش‌یان ده‌گیراو قه‌له‌مه‌روی نومو‌یه‌کان که‌میکردو ته‌نها قور‌ت‌وبه‌و ده‌ور‌وبه‌ری گرت‌ه‌وه، ماوه‌ی کاتی نیوان سالانی (۲۳۸-۳۰۰ک/۸۵۲-۹۱۲ز) به‌گشتی به‌ش‌لو‌قی سیاسی و سهر‌بازی داده‌تریت و له‌ده‌ستدانی نه‌و ده‌ستکه‌وته گه‌وران‌ی له‌خو‌ ده‌گرت که‌سهر‌کرده‌یه‌که‌ینه‌کان به‌ده‌سته‌یان‌ه‌یا بوون و سیفه‌تی یه‌ک شیوه‌ی و لیکچوونی بارود‌وخه‌کانی هه‌بو و ناتوانین هیچ سهر‌ده‌میکی له‌وی تر جیا‌که‌ینه‌وه، به‌لک‌وو تیک‌نال‌اوه‌و میژوو نوسان ناوی (ده‌وله‌تو‌که‌خیله‌کیه‌یه‌که‌ینه‌کان) یان لیتاوه.

نهمیر موحه‌مد له‌دوای عبدالرحمانی دووم‌می باوکی هات^۳ و له‌هونهری ده‌سه‌لاتداو به‌هوی نه‌وی باوکی له‌ماوه‌ی ده‌سه‌لاتیدا چند نه‌رکینکی سیاسی و سهر‌بازی یی سپاردبو نه‌زمونیکې پیشینه‌ی هه‌بو، به‌لام بارود‌و‌خی وولات یارمه‌تی نه‌ده‌دا تادریژه‌به‌به‌دیه‌تانی خواسته‌کانی بنه‌ماله‌ی نومو‌ی بدات کاتیک مرد مونزیرو عبدالولا که‌کوری بوون یه‌ک له‌دوای یه‌ک هاتنه‌ شو‌ینه‌کی^۴.

^۱ ابن القوطیة: ص ۱۰۹.

^۲ سه‌بارت به‌و مملاتی پروانه: ابن القوطیة: ج ۲ ص ۱۱۷-۱۲۰.

^۳ ابن القوطیة: ص ۱۱۴، ابن عذاری: ج ۲ ص ۹۳-۹۴.

^۴ ابن عذاری: ج ۲ ص ۱۱۳-۱۱۴، ۱۲۰-۱۲۱.

لهراستیدا میرایهتی نوموی له ماوهی سهردهمی ههرسی سمر کرده کهدا سهختی سیاسی و کۆمه لایهتی چهشت له گهه بونی نمو خو شگوزه رانی و پالدا نه وهی که به شه کانی ولاتی داگرتبور، چونکه کۆمه لگه ی نهنده لوسی رۆژنیک له رۆژان یه که ره گهز نه بووه و فرهنه ته وه بووه و ملکه چی به خو شی یان به زوری نوموه یه کان بووه به یی نمو ی دابه شکار یه کی هاوبهش کۆیان بکاته وه، نمو ان له جایی و دژایه ته کی ره گهزی و ناینیدا ده ژیان و لیکنالاری یه کتر نه بوون.

دانیشتوانی سهره کی زۆرینه یان پینکه ده هتا وه نهندیکیان موسلمان بوون پاشان له ویدا عمره به کانیش هه بوو که له پرووی ژماره وه که مینه بوون، هۆگریان له پرووی هۆزایه ته وه به سهر قیسی یه مه نیدا دابه شبو بوو و پرای بونی که مینه یه کی به بهر که ههستی ده سه لات و قه لمه پروی دا بووه بهر ره که بهری.

نمو ره گهزانه له چه نه ههریمیکی دوورو نزیکه دا به یی نمو ی تیکه ل به کۆمه لگه ی نهنده لوسی بین و هاوسهر گیری له نیوانی انداهه بیت بلا بوونه وه و نیشیان بۆ به دیه تانی خواسته ده مار گیری و نیشتمانیه جیاوزه کانیان ده کرد به لام له گه ل هیزی مەرکزیدا پینکیاندا ده داو خو یان که نارده گرت تاده رفه تیکی تری ته قینه وه یان بۆ هه لکه ویت و هه رکه حکومه تی مەرکزی لاوازه بوو سه رله نو ی ده ستیان پنده کرده وه له شیوه ی سه ره خو یی ناوچه ییدا خواستی خو یان نیشانده داو سه روشتی شاخاوی خاکی نهنده لوسیش یاریده ده ریان بوو.

گرن گزین نه و بزوتنه وه ی سه ره خو یی خوازانه ی دژبه حکومه تی مەرکزی له قورتوبه له مو قو ناغه دا ده رکوتن و بنمه الی گه ره یان ده نو اند بریتیبون له:

له دایکبوان (المولدون): به نو موسا له باکووری رۆژه لاتی نیه پانیای ناوچه ی سه رسنوری سه ره وه یان وه که وویلا یه تیکی سه ره به خو را گه یاندا که سه ره قوسته بایته ختی بوو، مه پروانیه کانیش به سه ر کردایه تی عه بدو رحانی جیلیقی له به تلیوس له رۆژناوای نیه پانیای سه ره به خو بوون و قه لمه مه وه یان تاده و روبه ری نیشیلبه په لی هاویشت، به نو هه فسو نیش له به رزایه کانی باشووری نیه پانیای له نیوان مالقه له رۆژه لات و پرونده له رۆژناوا سه ره به خو بوون و قه لای (بو به شه تهر) بنکه یان بوو، عومه ری کوری هه فسون خواسته نیشتمانیه کانی بۆ زۆرینه ی له دایکبوان ده خسته پروو، نه و له نیه سلام پاشگهز بوویه وه له مه و لیککی به رز کردنه وه ی نه زمه ی له گه ل قورتوبه و خسته ته ته نگزه یه کی نو ی بۆ پراکیشانی هیزه مه سیحیه کانی باکوورو به تاییهت پاشا نه لفونسوی سه یم بووه مه سیحی.

به ره ره کان: زینونه کان ده ستیان به سه ر طلیطله دا گرت و مه لایه کانیش ده ستیان به سه ر (جیان) داگرت.

عەرەبەكان: حەججەكان لەنیشیلێهەو سەعیدی کوری جودی سەعیدیش لەغەرناتە سەر بەخوێیان وەرگرت.

هەڵبەتە ئەگەر بەرپرسیاریتی ئەو دارمانە سیاسیه بۆئێنە سەر شانی موحەمەدو نزیرو عەبدوڵای کوری، چونکە ئەوان لەبارێکی نااساییدا دەسەلاتیان گرتە دەست پاشان پێویستی بەپارێکی هەلکەوتەو فەرمانێهەوایەکی نااسایی هەبوو، ئەو گۆرانە رۆشنبیری و کۆمەڵایەتیانەیی دیمەنی نەندەلوسیان گۆری، لەتەنگزەیی سیاسیدا رۆلێکی دیاریان بینی تا وولات بەرەو قۆناغێکی نوێی ناوڕێهەوی میژووی نەندەلوس بێن و لەوکاتەوه وولات نامادەنەبوو ملکەچی کەمینەییکی عەرەبی بێت و دەستە جیا جیاکان هەولێ بەشداریکردن لەدەسەلات یان بەتەنھا گرتە دەستی دەسەلاتیان دەدا یان پشتیان بەهەلکەتیی مرۆیان دەست یان پشتیان بە فەرھەنگ و کلتوری دێرنیان دەست^۱.

---

^۱ سەبارەت بەم رووداوە سیاسی و کۆمەڵایەتیانەیی لەسەردەمی هەرسێ سەرکرده موحەمەدو دوو کۆرە کەیدا (مونزیرو عەبدوڵا) دا روویدا برووانە: ابن القوطیة: ص ۱۲۰-۱۴۱، ابن عذاری: ج ۲ ص ۹۳-۱۴۹. لەوی درێژەیی پێویست دەستە کەوت.

به شی حه و ته م

سه رده می نه نده لوس (۹۵-۸۹۷/ك ۷۳۸-۱۴۹۲) از

سه رده می خیل افه تی نومه وی (۳۰۰-۴۲۲/ك ۹۱۲-۱۰۳۱) از

سه رده می ده و له تانی خیله کان (۴۲۲-۸۹۷/ك ۱۰۳۱-۱۴۹۲) از

ناوی خه لیفه نومه و یه کان له نه نده لوس و ماوهی خیل افه تی هه ریه که بیان:

- ۱- عبدو رحمانی حمانی سی یم (ناسر) ۳۰۰-۳۵۰/ك ۹۱۲-۹۶۱.ز.
- ۲- حه کمی دووهم: موسته نسر بیلا ۳۵۰-۳۶۶/ك ۹۶۱-۹۷۷.ز.
- ۳- هیشامی دووهم: مونئید: جاری یه کم ۳۶۶-۳۹۹/ك ۹۷۷-۱۰۰۹.ز.
- ۴- مو حمه دی دووهم: مه هدی ۳۹۹-۴۰۰/ك ۱۰۰۹-۱۰۱۰.ز.
- ۵- سوله یمانی کوری حه کم: موسته عین: جاری یه کم ۴۰۰/ك ۱۰۱۰.ز.
- ۶- هیشامی دووهم: مونئید: جاری دووهم ۴۰۰-۴۰۳/ك ۱۰۱۰-۱۰۱۳.ز.
- ۷- سوله یمانی کوری حه کم: موسته عین (زافر): جاری دووهم ۴۰۳-۴۰۷/ك ۱۰۱۳-۱۰۱۶.ز.
- ۸- علی کوری حممود: ناسر، له بنمه الیهی حممود یه کان ۴۰۷-۴۰۸/ك ۱۰۱۶-۱۰۱۸.ز.
- ۹- عبدو رحمانی چوارهم: مورتهزا ۴۰۸/ك ۱۰۱۸.ز.
- ۱۰- قاسمی کوری حممود: جاری یه کم ۴۰۸-۴۱۲/ك ۱۰۱۸-۱۰۲۱.ز.
- ۱۱- یه حیای کوری علی: جاری یه کم ۴۱۲-۴۱۳/ك ۱۰۲۱-۱۰۲۲.ز.
- ۱۲- قاسمی کوری حممود: جاری دووهم ۴۱۳-۴۱۴/ك ۱۰۲۲-۱۰۲۴.ز.
- ۱۳- عبدو رحمانی یتجه م: موسته زهر ۴۱۴/ك ۱۰۲۴.ز.
- ۱۴- مو حمه دی سی یم: موسته کفی ۴۱۴-۴۱۶/ك ۱۰۲۵.ز.
- ۱۵- یه حیای کوری علی: جاری دووهم ۴۱۶-۴۱۸/ك ۱۰۲۵-۱۰۲۷.ز.
- ۱۶- هیشامی سی یم: موسته مه د ۴۱۸-۴۲۲/ك ۱۰۲۷-۱۰۳۱.ز.

همروهك سركردهی نوئ گيرژدهو ديلي دهستی گرتی تايهت يان دهربرينو تيروانيی بمرتهسك نهبوو، بهلكو نمورونهیه کی کم وینهی پیاری دهولتهت بووکه همموو وزهو تواناكانی خوی بۆ نیشکردن بهین ماندوبوونو بی هیوایی دهخسته کارو بهو نه بمردی و ژیریهی توانی همواداری زۆرینهی شۆرشگێران بهتایهت له مهریمی حیانو بیره به دههستههیتیت، له کاتیکدا که مینی یهك وهك بهنی حهفسون له بانگهوازه که ی بی ناگابوونو نهوه یان بی باشزبوو له دهرهوهی له بازنهی قهلمیرهوی نومویدا بمیتسهوهو سوژیان بۆی نهیت، جاده بوو عهبدورحان بۆ ملکه چکردنی نهو هیزه ههنگهراوانه بجهنگیت.

همرینی (ریه)ی قهلاهی عومهری کورپی حهفسون دهرهوازی چالاکی سهربازی نهوی بینی و توانی بچیته ناوی دهستهیه سردا بگرت، نین حهفسون بۆ قهلاهی (بو به شهتر) بردو دواتر نه میر گواستهوه بۆ نیشیلیهوه له سالی (۳۰۱ ک/ ۹۱۴ ز) دا سهربه خوی حه جاجیه کانی له ناوبرد^۱.

عومهری کورپی حهفسون له دواي سمرنه کهوتی له جهنگی دوررو دریزی له گهه له سه لاتی مهر کهزی قورتوبه دار نهو دارمانه سهخته نابوریهی توشی بوو بوو و زۆریک له گوروتینی بزوتنهوه که ی له دههست دابوو، خوی له باریکی سهختا ده بینیهوه بۆیه ناچربوو له گهه نزامی نویدا ریکهوتن بههستیت و بهتیتکی دانپیدانانی بۆ عهبدورحانی سی بهم ناردو همواداری و پشتیوانی خوی بۆ دهه سالاتی مهر کهزی نیشاندا، پاشان له سالی (۳۰۳ ک/ ۹۱۶ ز) دا سمردانی قورتوبه ی کرد تا ملکه چی خوی بۆ سرکردهی نومووی بخاتهروو^۲ بهوهیش سه رهتای کۆتایی پنهانی مهترسیدارترین شۆرشیکی دانا که دهه سالاتی نومووی له نهندهلوس بهخووهی دیوو، عهبدورحان له پاکتاو کردنی جیگیره کانی عومهری کورپی حهفسوندا هیچ ناره حهته کی بهدینه کردو له سالی (۳۱۵ ک/ ۹۲۸ ز) دا چوو به (بو به شهتر) ی قه لایان^۳.

له ناووبردنی شۆرشه که ی عومهری کورپی حهفسون بهسبوو تا عهبدورحان دنیایی باروودوخه که ی دههست کهوت له دواي نهوهی ههستیکرد سه قترین قۆناغه کانی ری ی گێرانسهوهی به کبوونی سیاسی تیه راندوه.

ب- زیندو کردنهوهی خیلانهتی نومووی: دواي نهوهی عهبدورحان باره که ی گرت دههست، وای ده بینی نازناوی نمیری که پیشینه کانی خوی بۆیان به جیهتیشبوو له ناست خواسته گهوره کانیدا

^۱ ههمان سرچاوه: ج ۲ ص ۱۶۱-۱۶۴.

^۲ ههمان سرچاوه: ج ۲ ص ۱۶۱، ۱۶۹، ۱۷۱، ابن الخطیب: ص ۳۲.

^۳ اخبار مجموعه: ص ۱۵۳-۱۵۴، ابن الخطیب: ص ۳۳-۳۴.

نیو خوئی به‌شیایوی نازناوی خیلافهت ده‌زانی زیاتر له‌دوله‌تیکئی لیکه‌توه‌شایوی وه‌ك ده‌وله‌تی خیلافه‌تی عه‌ببایی له‌به‌غدادو ده‌وله‌تیکئی گه‌ژده‌و ناله‌باری وه‌ك ده‌وله‌تی فاتمی له‌مه‌غریب، بویه نازناوی نه‌میری باوه‌پ‌دارانی له‌خوئی ناو له‌سالتی (٣١٦ك/٩٢٨ز) ه‌وه فرمانی‌کرد تاله‌لیدوانه‌کاندا بۆی و ووتاره‌کانیدا له‌هم‌موو شتی‌کدا به‌(به‌نه‌میری باوه‌پ‌داران) بانگی‌کریت چونکه ئه‌و ناوه‌ی شیاهه، نازناوی ناسر لیدینیلا نه‌میری باوه‌پ‌دارانی‌شی له‌خوئی نا، هه‌روه‌ك به‌(عه‌بدوپ‌حان ناسر)یش ناسراوه^١. به‌جوژه ده‌سه‌لات له‌ئنده‌لوس له‌نیماره‌تموه گوازرایه‌وه بۆ خیلافه‌ت و نازاناوی (خه‌لیفه) له‌نه‌وه‌کانی عه‌بدوپ‌حانی سی‌به‌مدا تا رووخانی ده‌وله‌تی خیلافه‌تی ئومه‌وی له‌سالتی (٤٢٢ك/١٠٣١ز) به‌رده‌وام بوو.

نه‌میری ئومه‌وی چه‌ند هۆ‌کاری‌ك پالیان پێ‌ده‌نه‌نا که‌گرنگ‌ترینان بریتین له^٢:

١- لاوازی خیلافه‌تی عه‌ببایی وه‌ك دامه‌زراوه‌یه‌کی نایینی و سیاسی و ده‌سته‌وسان وه‌ستانی له‌پاراستنی جیهانی نی‌سلامیدا و هه‌ژموونی تورکه‌کان به‌سه‌ر توانا‌کانی خیلافه‌ت و هه‌لسو‌کو‌ت‌کردنیان به‌خه‌لیفه‌کان، تیرۆر‌کردنی خه‌لیفه موقه‌ددیری عه‌ببایش نامازه‌یه‌ك بوو بۆ وه‌رگرتنی چه‌ند هه‌لو‌تیه‌تیکئی له‌وه بویرانه‌تر بۆ له‌روودا وه‌ستان و لێ‌په‌رپینی.

٢- دامه‌زراندنی ده‌وله‌تیکئی گه‌نجی دوژمن‌کارانه له‌با‌کووری نه‌فریقا که‌ده‌وله‌تی فاتمی بوو و به‌وه ئنده‌لوس ده‌چوو تاییداته پال خوئی، نه‌مه‌یش هۆی ناجی‌گیری و دله‌راو‌کتی توندی نه‌میری ئومه‌وی بوو و بۆ‌لادانی گرنگ‌پێ‌دانه‌کانی بۆ وولاته‌که‌ی ژیری و هۆشیاری به‌کار‌به‌یتیت.

٣- یه‌کیبونی سیاسی ئنده‌لوس له‌دوای ملکه‌چ‌کردنی راپه‌ریوان له‌ده‌سه‌لات ماوه‌یه‌کی دوورودرێژی بریوو، ده‌ی هه‌ر ده‌بوو له‌دوای نه‌وه‌ی پایه‌و شینی سیاسی و نایینی نه‌میر به‌رز رابگری‌ت و رۆل‌یکئی زیاتری مه‌رکه‌زی به‌قور‌توبه‌ بد‌ریتبه‌جوړیک ده‌سه‌لاتی خوئی به‌سه‌رده‌و‌روبه‌ردا توندبکاته‌وه.

٤- به‌ده‌مه‌وه‌ چوونی خواستی مو‌سلمانانی ئنده‌لوس که‌ده‌یانویست خه‌لیفه‌به‌کیان هه‌یت.

باروودۆخی ده‌ره‌کی:

أ- په‌یوه‌ندی له‌گه‌ل فاتمی‌یه‌کان له‌با‌کووری نه‌فریقا؛ له‌دوای به‌دییه‌تانی یه‌کیبونی سیاسی و سه‌قامگیری باروودۆخه‌ ناوخویه‌کان، عه‌بدوپ‌حان ناسر لای به‌لای کارووبازی ده‌ره‌کی‌دا

^١ ابن عذارى: ج ٢ ص ١٩٨، ابن الخطيب: ص ٢٩-٣٠، المقرئ: ج ١ ص ٣٣٠.

^٢ ابن عذارى: ص ٣٨٠.

کرده، له ویشدا سوپایه کی راهینراو کمزۆریه ی ره گمزه کانی له ممالیکه سه قله بیه کان ههلیژاردبوو کله خزمهتیدا گیانی خۆیان ده به خشی.

بینگومان دوو دهولته تی دراوسنی مهزه ب جیاواز بهس بوو تابیتته هۆی پیکدادانی نیوانیان، فاتیمیه کان بهو چاره وه سهیری دهولته تی نوموی نهنده لوسیان ده کرد که درپژه پیده ری خیلافه ته که ی دیمه شقه، بهمهیش چهند خواستیکی جدیدان له نهنده لوسدا هه بوو، عه بدورحمان ناسر ناچار بوو بۆ دژایه تی قهله مره وی فاتیمی و رینگرتن له پهشاو نشتی بۆ وولاته که ی چهند ههنگاویکی باش بگریته بهر، له وانه:

● بههیز کردنی که شتیگه لی نهنده لوسی بهو پیه ی ده ریاوانی نهنده لوسی نهوکات به پیتی پیوست نه بوو له گه ل نه وه ی نه وه پیوستی دهولته تیکه که که نارای بۆ ماوه یه کی دووردریژ هه بیت، وێرای هه ره شه ی که شتیگه لی بههیزی فاتیمی له ده ریای سه ی ناوه راست کله بنکه کانیسه وه له دوورگه ی سقلیه وه هیزی برده سه ر(مریه) جا دامه زراوه ی پشه سازی بۆ دروستکردنی که شتی سه ربازی دامه زرانده گرنگی به ناماده سازی که ستیگه لیکه بههیزی ده ریای دا، ههروهک گه مارۆی له سه رگه رووی جههل تاریق دانا تا رینگه به گه یشتی فریاگوزاری فاتیمی بۆ عومهری کوری حه فسونی یاخیوو بگریته.

● قایموقۆلکردنی سه رسنوره کانی باشووری نهنده لوس کله پرووی مه غریدا بوون تا به ره و پروی هیزی کتوپری فاتیمی نه بیته وه، خۆی سه ربهرشتی بنیادسانی سه نگه ره بهرگریکاریه کانی له دوورگه ی تهریف و دوورگه ی خه زادا کرد.

● گرتنه خۆی چهند سه رسنوریکه که نارای مه غریبی دوور که له پرووی وولاته که یدا بوون وهک ملیله و سه بهتو ته مجه و توندوتۆلکردن.

● سه رکرده کانی دهولته تۆ که کان و سه رۆک هۆزه کانی مه غریبی ناوه نده مه غریبی دووری وهک دهولته تی نه دارسه و میرایه تی نکوریان به نی سالح و هۆزی بهر بهری زه ناته ی بۆلای خۆی راکیشا، نه مهیش بۆ به دیهیتانی هاوسهنگی و به ره نگار بوونه وه ی فاتیمیه کان له گه ل هۆزه کانی که تامه و مکناسه دا هاو به یمانیان به ستبوو.

پالپشتیکردنی شۆر شه کان و بزوتنه وه کانی دژ به ده سه لاتنی فاتیمی له باکووری نه فریقیا وهک شۆرشی نه بو یزیدی خارجی که سه رده می قایمی فاتیمی و به شیک له سه رده می نیسماعیل سه نسووری کوری به خۆیه وه سه رقال کرد.

● هاوپه‌یعمانی به‌ستن له‌گه‌ل دۆژماننی ده‌ولته‌تی فاتیمی له‌رۆژه‌ه‌ل‌ات و رۆژنا‌وا‌دا جا هاوپه‌یعمانی له‌گه‌ل قۆسته‌نیتینی چه‌وته‌می نیم‌راتۆری بیزه‌نیتیدا به‌ست که‌خواستی گیرانه‌وه‌ی دوور‌گه‌ی سقلیه‌ی له‌ده‌ست فاتیمیه‌کان هه‌بوو و سووربوو له‌سه‌ر توند‌وتۆ‌ل‌کردنی په‌یوه‌ندی له‌گه‌ل نه‌خشیدیه‌کان له‌میس‌ر، هه‌روه‌ک له‌گه‌ل هودج دی بروقانس‌ی پاشای نیتالیادا که دژبه فاتیمیه‌کان بوو هاوپه‌یعمانی به‌ست.

به‌لام گۆرانی سیاسی فاتیمی له‌رۆژنا‌وا‌وه بۆ رۆژه‌ه‌ل‌ات که ماوه‌ی ناسایی خواسته‌ فاتیمیه‌کانی به‌ره‌و‌رووی خیلافه‌تی سوننی عیب‌بازی له‌به‌غ‌داد هه‌بوو به‌تایبه‌ت له‌دوای گرتنی مصر، نه‌مه هه‌ردو‌لای له‌م‌م‌لانییه‌کی درێژ‌خایه‌نی خوینا‌وی رزگار‌کرد.

ب- په‌یوه‌ندی له‌گه‌ل شان‌شینه‌ ئیسپانییه‌کان له‌با‌کوور: کاتیک‌ عه‌بد‌و‌رحمان ناسر له‌قور‌توبه‌ ده‌سه‌لاتی گرت‌ده‌ست خۆی له‌به‌رده‌م هاوپه‌یعمانییه‌کی به‌هێزی ئیسپانیدا بینه‌وه که سانشوی یه‌که‌می پاشای نافارا (نهره‌) و ئه‌ردو‌نیوی دوو‌ه‌می پاشای لیون و قشتاله‌ی له‌خۆ‌ده‌گرت، هه‌ردو‌کیان هیوا‌کانی ئیسپانی بۆ رزگار‌بوون له‌ده‌سه‌لاتی ئیسلامی له‌خۆ‌گرت، ئه‌ردو‌نیوی دوو‌ه‌م ئه‌و باری ناله‌باری و لیکه‌له‌تۆ‌شه‌نه‌ی قۆسته‌وه که ئه‌نده‌لو‌سی پیندا‌تیه‌ری و هه‌ندی شارو‌ خاکی ئیسلامی وه‌ک شاری یا‌بره‌ له‌رۆژنا‌وا‌ی ئه‌نده‌لو‌سی دا‌گیر‌کرد و ویرانی‌کردو فه‌رمانه‌وا‌که‌ی (مه‌روانی کوری عه‌بد‌وله‌لیک) بوو شه‌هید‌کرد^۱، مه‌ترسیدارترین ئه‌و چالاکیه‌ سه‌ربازیانه‌ی پینی هه‌ستا ئه‌وه‌بوو که له‌سالی (۳۰۵/ک/۹۱۷ز) دا شاری ماره‌دی کرد به‌نامانج و ده‌ستیه‌سه‌ردا‌گرت و سوپای ئه‌وه‌ی به‌سه‌ر‌کردایه‌تی نه‌حه‌د کوری ئه‌بوو عوبه‌یده‌ی تیکشکاند^۲.

ناسر نه‌یده‌توانی خۆی له‌و چالاکیه‌ به‌ره‌را‌وانه‌ ئیسپانییه‌ دژبه‌ زه‌ویه‌کانی بێ‌نا‌گاب‌کات و پرپاریدا‌ گورزینی تۆله‌ستینی له‌پاشای لیونی له‌نا‌وجهر‌گه‌ی وولاتی خۆیدا بوه‌شیتیت و له‌پیناو ئه‌وه‌دا له‌سالی (۳۰۸/ک/۹۲۰ز) هه‌و چه‌ند جه‌نگینی درێژ‌خایه‌نی به‌ریا‌کردو چه‌ند سه‌ر‌کو‌ت‌کردنیکی به‌ده‌سته‌پیناو چه‌ند نا‌وجه‌یه‌کی گرنگی گیرایه‌وه به‌تایبه‌ت ئه‌سما‌و توتیه‌له^۳، به‌لام رامیرووی دوو‌ه‌می

^۱ ابن عذاري: ج ۲ ص ۱۷۲، ابن خلدون: ج ۴ ص ۱۴۱.

^۲ ابن عذاري: ج ۲ ص ۱۷۲.

^۳ ابن عذاري: ج ۲ ص ۱۷۵-۱۸۰.

جیگری نوردونیوی دووهم کهسیفهتی دهمارگری خاچپرستی هه‌بوو له‌جه‌نگیک که‌له خنده‌تی شاری شخمو له‌(شه‌والی سالی ۳۲۷ک/۹۳۹ز)دا روویدا شکستی توشکرد^۱.

ئو جه‌نگه هیچ گۆرائیکی له‌باری زه‌ویه‌کاندا نه‌کرد، هه‌روه‌ک ده‌ستپکردنه‌وه‌ی چالاکیه سه‌ربازیه‌ ته‌قلیدیه‌کان له‌لایه‌ن خیلافه‌تموه‌ دژبه‌ شانیشه‌کانی باکوور له‌دوای ئو شکسته‌ به‌ستیو بۆنه‌وه‌ی ری له‌هه‌ر هه‌ولیکی فراوانخوازی نیسپانه‌کان بگریت.

پاشان دوای ئو مملاتی ناو خۆیه‌ی له‌دوای مردنی رامیروی دووهم له‌نیوان نوردونیوی کوری و سانشوی کوریدا هه‌لگیرسا نارامی ئو به‌ره‌یه‌ی گرتوه‌، سانشو توانی به‌یارمه‌تی خه‌لیفه‌ی نه‌نده‌لوسی که‌ئه‌وکات به‌هێترین که‌سایه‌تی سه‌رده‌م بوو ده‌سه‌لات بگریته‌ده‌ست^۲.

ج- په‌یوه‌ندی له‌گه‌ڵ ده‌وله‌ته‌ نه‌وروویه‌کاندا: ئو په‌یوه‌ندیه‌ سیاسیانه‌ی له‌نیوان خیلافه‌تی نومه‌وی له‌ نه‌نده‌لوس و نیوان هه‌ریه‌ک له‌ئیمبراتۆریه‌تی بیزه‌نتی و ئیمپراتۆریه‌تی کارۆلینجیدا به‌ هۆی ئو نالوده‌بوونه‌ی که‌گه‌شه‌سەندنی رووداوه‌کان و باروودۆخه‌ لیک‌چوو‌ه‌کان ده‌یانسه‌پاند ناچارمان ده‌که‌ن له‌بازنه‌ی په‌یوه‌ندیه‌کانی نیوان خیلافه‌تی نومه‌وی له‌ نه‌نده‌لوس و ده‌وله‌ته‌ دیاره‌ نه‌وروویه‌کاندا بوه‌ستین^۳.

له‌به‌رئه‌وه‌ی ده‌وله‌تی بیزه‌نتی له‌وکاته‌دا به‌ره‌و رووی هه‌لمه‌تی موسلمانان له‌رۆژه‌لات ده‌بوویه‌وه‌ نا‌کۆکی و رکه‌به‌ری ئاینی و سیاسی له‌نیوان نومه‌ویه‌کان له‌نه‌نده‌لوس له‌لایه‌ک و نیوان فاتیمی و عه‌باسیه‌کان له‌لایه‌کی تره‌وه‌ هه‌بوو، ئه‌مه‌بویه‌ هۆی لیک‌نزیبوونه‌وه‌ی نیوان قورتویه‌و قوسته‌تینییه‌و عه‌بدوڕحمان ناسرو قوسته‌تینی حه‌وته‌م له‌سالی (۳۳۴ک/۹۴۶ز) و له‌سالی (۳۳۸ک/۹۴۹ز)دا نالوگۆری بالۆیزیان کرد^۴، ئیمپراتۆری بیزه‌نتی له‌پشت ئه‌م نزیکبوونه‌وه‌ نامانجی به‌ده‌سته‌یتانی یارمه‌تی خه‌لیفه‌ی نومه‌وی بۆ ناماده‌سازی هه‌لمه‌تیکی گه‌وره‌ی دژبه‌ دوورگه‌ی کریت یان به‌لایه‌نی که‌مه‌وه‌ زامنی بیلیه‌ن وه‌ستانی هه‌بوو^۵، وێرای ئه‌وه‌ش قوسته‌تینی حه‌وته‌م زۆر نالوده‌ی زانسته‌و میژوو و هونه‌ره‌کان بوو، جاله‌سه‌رده‌می ئه‌ودا بزوتنه‌وه‌ی زانسته‌ی بووژایه‌وه‌، په‌یوه‌ندی ئو له‌گه‌ڵ خیلافه‌تی نومه‌وی له‌ نه‌نده‌لوس له‌ناو ئو چوارچێوه‌ رۆشنیاریه‌دا روویدا، ئه‌و

^۱ اخبار مجموعة: ص ۱۵۵-۱۵۶.

^۲ الحمیدی: ص ۴۲.

^۳ بیضون: ص ۳۱۸.

^۴ ابن عذاری: ج ۲ ص ۲۱۳، ۲۱۵.

^۵ ابن عذاری: ج ۲ ص ۲۱۳، ۲۱۵. cambmed History: IVP۶۶.

دياريه‌ي كه ناردی بۆ خەليفه دوو كتيبي گرانبه‌هابوون يه كتيكان له زانستی روهوكو نه‌ويژيارا
له‌ژيان و ميژروي پاشاني پيشوردا بو، رامانده‌وه‌ستيني١.

سه‌باره‌ت به‌په‌يوه‌نديه‌ سياسيه‌ كان كه عه‌بدورحمان ناسرو نوتوي گموره‌ي پاشاي ده‌وله‌تي
كارولنجي و نيمراتوري ده‌وله‌تي پيرۆزي رۆماني كۆكرده‌وه، له‌نه‌نجامي نه‌و هه‌لمه‌ته‌ ده‌ريايانه‌د
بوو كه‌رهبه‌نه‌ نه‌نده‌لوسيه‌ كان ده‌يانكرده‌ سه‌ر كه‌ناراوه‌كاني باشووري وولاته‌كه‌ي نوتوي گموره
به‌رپرسياريتي نه‌و كاره‌ي دايه‌ سه‌رشاني عه‌بدورحمان ناسر.

سالتيك له‌سالي (٣٣٩ك/٩٥٠ز) ١٥ نامه‌به‌كي گله‌ي بۆنوسو ناسر يه‌ به‌همان شيوه‌ وه‌لامي
دايه‌وه، دوای چهند سالتيكی كم واته له‌سالي (٣٤٢ك/٩٥٣ز) ١٥ نوتوي گموره‌ نامه‌به‌كي تری بۆ
ناسر نوسو و نوسقوف جان دی جوزر نامه‌كه‌ي بۆ برد، له‌گه‌ل توندى نه‌و زمانه‌ي نامه‌كه‌ي
نوسيوو و روته‌ي بريندار كه‌ري له‌رووي پيغمبه‌ردا (ﷺ) تيدا بوو^٢ و خه‌ليفه‌ش ناماده‌نه‌بوو نامه‌كه‌
وه‌ر بگريه‌ت و نوسقوفه‌كه‌ش توره‌و ده‌مار گير بوو، به‌لام خه‌ليفه‌ ريزي گرت و له‌كۆشكيتكي نزيك
له‌يه‌كيتك له‌ كلتسه‌ كان دايه‌زاندا، بۆ نه‌وه‌ي دلنبايت كه‌ده‌في نامه‌كه‌ ديدي ره‌سه‌ي ده‌وله‌تي
كارولنجي نيشانده‌دات، خه‌ليفه‌ نيز دراويكي بۆ فرانكفۆرت نارد كه رنموندوي موسته‌عه‌رب بوو،
نه‌و له‌گه‌ل نوتو كۆبوويه‌وه‌و به‌ژيري خۆي نه‌و خراب تينگه‌شته‌ي له‌ناو برد كه‌په‌يوه‌ندي نيوان دوو
ده‌وله‌ته‌كه‌ي ئالۆز كرده‌بوو، كاتيك گمرايه‌وه‌ بۆ قورتوبه‌ نه‌ويش له‌لای خۆيه‌وه‌ نيز دراويكي ناردو
خه‌ليفه‌يش به‌خيزه‌اته‌وه‌ي كردو پيشوازي ليكرده‌ له‌سه‌ر بنه‌ماي ريشماي نيمراتۆر جان دی جوزر
له‌سووربووني خۆي له‌سه‌ر پيشكه‌شكردي نه‌و نامه‌به‌ي كه‌هه‌ليگر تبوو واز به‌يتا^٣.

^١ المراكشي، عبدالواحد: المعجب في تخلص أخبار المغرب: ص ٥٥.

^٢ خاچه‌رستان و جيهاني رۆژئاوا ساتمو ناسات نه‌و په‌رده‌يان له‌سه‌ر رووي ره‌شيان هه‌لداوه‌ته‌وه‌و به‌رامبه‌ر پيغمبه‌ري
خوار (ﷺ) سو كايه‌تيان نوانده‌، نه‌جاريش سه‌ر كرده‌كيان له‌م كاره‌دا دانيمارك بوو نه‌وانریش بوونه پالېشتي، به‌لام
نهم ژياره دارماوه نانه‌خلاقه ناتوانيت له‌به‌رده‌م هيزي جيهادي و هيزي رۆشنيري و ژياري نوته‌تي نيسلاميدا
سه‌ر كه‌وتووييت باماره‌يه‌ كيش نهم نوته‌ته له‌خه‌وتنداين، هه‌موو خه‌وتك يه‌كاري به‌دواداديت، نهمه‌يش به‌لتي خواي
گه‌وره‌يه بۆ موسلمانان به‌مه‌ر جيك موسلمانان هه‌وتی ده‌ريازبوون له‌لاساربه‌كانيان و گمرايه‌وه بۆ قورئان و سونه‌ت
به‌ده‌ن. وه‌ر گير.

^٣ ابن خلدون: ج ٤ ص ١٤٣، المقرئ: ج ١ ص ٢٤٢-٢٤٣.

دەستكەوتە شارستانىيەكانى غەبىدورچمان ناسر:

سەردەمى ناسر بەدرىزىيى خۇى تايىتەندى سەقامگىرى ناوخۇيى ھەبوو ئەندەلوس راپەرېنىكى بىيادىو ئابوورى وى بەخۇيەوۋەدى كەسەرسورمانى گەلانى ئەوروپاي لەسەدەكانى ناوۋەراستدا لىكەوتەوۋە، قورتوبە جىيى دانىشتوانى تىدانەدەبوويەوۋە ناسر پىتى باشبوو چەند دامەزراوۋەيەكى حكومى دامەزرىتت كەلەگەل بارى دەولتەتى نوئ لەدوای لەناوردنى شۇرپشەكانو گىپرانەوۋەي يەكبورنى ئەندەلوسدا بگوئىتت، بۆيە لەدامىنى شاخى عەروس لەنزىك قورتوبە بەنامانجى دامەزراندى شارىكى تايىتى شانىنى يان پىنگەيەكى تايىت بۆ ئەو خىلافتە نوئ سونىيەى كەلە ئەندەلوس دامەزراوۋە شارى(زەھرا)ى بىيادنا ھەرچەندە گىپرانەوۋەي مېژوويەكان نامازە بەوۋە دەكەن كەوۋەك شۇنىكى رېژگرتى ئەو كەنيزەكەى دامەزراندرە كەنارى(زەھرا)ى ھەبوۋە^۱. لەنەخشە دانىدا رەچاوى ئەوۋەكرا كەدەزگاكانى دەسەلاتو پىاوانى دەربارو سوپا لەخۇبگرت تىيادا كۆشكىكىشى بىيادناو نەخشو نىگارى بۆكرد تانەوۋەي وەك كالاپەكى نايابى ھونەرى لىتھابوۋ، ناوى كۆشكى خىلافت.

ژيانى ئابوورى لەسەردەمى ناسردا گەشەى سەندو خەزىنەى دەولتەت پېبوو لەو مال و سامانەى كەلەبازرگانو پىشەگەرو جوتيارانەوۋە دەستەكەوتو گەشەى سەند ئابوورى رەنگى لەسەر خۆشگوزەرانى قورتوبە دايەوۋە گەيشتە ئەوپەرى گەشەسەندنو پىشكەوتنو تەواو گەشەيكرد تانەوۋەي بوۋە شۇنىكى تايىت لەنىوان گەورەترىن شارەكانى ئەو سەردەمەدا لەپال بەغدادو قوستەنتىيەدا ناسر مزگەوتى گەورەى قورتوبەى بەرفراوانكرد و گىرنگىزىن دامەزراوۋەيەك دەدرىتە پالتى ئەو منار زىر پۆشكراوۋە بوو كەبە منارەى ناسر ناوئراو تەواو بەرزو جوانو لەوپەرى گەورەيىو بالايىو ووردهكارى ھونەرىدابوو^۲.

لەپال گەشەسەندنى ئابوورىدا قورتوبە گەيشتە ئەپەرى درەوشانەوۋەى رۆشنىرىو ژيارىو كىتبخانەكانى بەھەزاران دەستوسى گرانبەھا رىزىئرايەوۋە و مزگەوتو كۆشكەكانى پىر لەمھەلئارادەى زانايانو شاعىرانو رۆشنىران بوو و راپەرېنى زانستى لەسەردەمى ناسردا گەيشتە قۇناغى پىنگەيشنو بەخشىن.

^۱ ابن عذاري: ج ۲ ص ۲۳۱، ابن الخطيب: ص ۳۸.

^۲ ابن عذاري: ج ۲ ص ۲۲۹-۲۳۰.

کۆچی دوايي عهبدو رحمان ناسر:

خليفه عهبدو رحمان ناسر له (دووی رهمه زانی سالی ۱۳۵۰/ك/۱۵ ی تشرینی یه کهمی سالی ۱۹۶۱ز) له کۆشکی زههرا دادا کۆچی دوايي کردو چه کهم موسته نسیر بیلا کوری به بههلتی باوکی شوینی گرتوه^۱. به مردنی ناسر گهشاهترین سهردهمه کانی میژوی ئهنده لوس پیچرایهوه.

حه کهمی دووهم (موسته نسیر بیلا) (۳۵۰-۲۶۶/ك/۹۶۱-۹۷۷ز)

سیفه ته کانی موسته نسیر:

کاتیک موسته نسیر دهسه لاتی وه رگرت نه زمونیکي له کاروباری کارگیری و سهر بازیدا هه بوو کهله نهنجامی هاوده می باوکیدا به دهستی خمتبو، به لām رۆلی له پاراستنی دهستکهوته کانی باوکی له ناوخۆداو پاراستنی له شالاهه کانی نیسپان و له ده ره وه ده بهرته سک بوویه وه، ئهو به بههتیری و به توانایی و دانایی و زانایی و ئه دیی ده رکهوت، به لām سیفه تی: زانایی و ئه ده بی به سهر ناوبانگیدا زالبوو و کتییی گرانسه های زۆر زۆر کۆکرده وه و ماوه یه کی زۆر له کتیخانسه و له نیژ ده ستنوسه کاندا به سهر ده برد، به لām نه بوویه دیلی ئهو چهزه رۆشنیری و گهشتن به مه عریفیه، به لکو کاتی بۆ ههستان به کاروباری ده ولتهت و چاره سهر کردنیان به کارده هینا.

باروودۆخی دهره گی:

۱- په یوه ندی له گه ل شانشینه نیسپانیه کان له باکووردا: سهر کرده کانی شانشینه نیسپانیه کان له باکوور له ده ستیه وردانی ناسر له کاروباری ناوخۆیان و هه ژمونی به سهر یاندا بیژار بوون، ههروه که له بهلتین و په یمانه کانی نیواناندا به دلتسۆزی له گه لیدانه بوون، بۆیه په یوه ندیان له گه ل موسته نسیر دا ناخۆش بوو.

سانشوی پاشای لیون که ناسر له بهرامهر وازه تانی له چمند قه لایه که له یارمه تیدا تا دهسه لاته که ی بکیریته وه ناگر به سه که ی وازه تیتا، به لām له وه زیاتر نه چوو تاله گه ل دوزمه نه ئومهویه کاندا بچهنگیت، چونکه باروودۆخ له بهرزه وه نندیدا نه بوو، چونکه ئه مردونیوی رکه به می که هه لته تابه و وه ندی بۆ قورتوبه ناردوو داوای یارمه تی لیکرد تا دهسه لاته که ی بکیریته وه و ملکه چی خۆی بۆ خلیفه رابگه نهیت^۲، کاتیک سانشو به وه ی زانی له سهر نهجمی کاره که ی ترسا، بۆیه به په له کهوته

^۱ ابن عذاري: ج ۲ ص ۲۳۲.

^۲ ابن عذاري: ج ۲ ص ۲۳۵، ابن خلدون: ج ۴ ص ۱۴۵.

پاستکردنه‌وهی هه‌لویستی خۆی و مهرجه‌کانی رینگه‌وتنامه‌که‌ی جی‌به‌جی کردو وه‌فدیگی بۆ‌لای خه‌لیفه‌ نار‌دو پابه‌ندبوون به‌گو‌ت‌پ‌ایه‌لتی خه‌لیفه‌و جی‌به‌جی کردنی رینگه‌وتنامه‌ به‌س‌ز‌ا‌وه‌که‌ی له‌گه‌ل خه‌لیفه‌ی کۆچ‌کر‌دو‌دا بۆ‌خه‌س‌ته‌روو^۱، به‌لام مهرگی کتو‌پ‌ری ئه‌ردو‌نیو به‌جی‌گه‌ی‌اندنه‌کانی وه‌ستان‌دو ئه‌نجام‌یش له‌به‌ره‌زه‌وه‌ندی ناشتی و په‌یوه‌ندی دۆ‌ست‌ایه‌ت‌یدا نه‌بوو، چونکه‌ مه‌سیح‌سه‌کان هه‌ستیان به‌مه‌ترسی باره‌که‌کردو بۆ‌به‌ره‌نگار‌بوونه‌وه‌ی مو‌س‌ل‌مانان ها‌وپه‌ی‌مان‌یه‌کیان که‌له‌سانشوی پاشای لیون و کونت فه‌دیناندی ئه‌میری قشتاله‌ی دوز‌منی و غه‌ریسه‌ی سانشیزی پاشای نافاراو کونت به‌رشه‌لو‌نه‌ پیکه‌ات‌بوو، خواستیان له‌به‌رده‌م نمو ده‌س‌پ‌یش‌خه‌ریه‌ خه‌یر‌ایه‌دا سه‌ر‌که‌وتوو نه‌بوو که‌موسته‌نسیر رایگه‌ی‌اند ناماده‌سازی گه‌شتی و هه‌رش‌کردنه‌ سه‌ر قشتاله‌ گرتیه‌به‌رو له‌سالی (۳۵۲ک/ ۹۶۳ز) ۱۵ به‌سه‌ر ئه‌میری قشتاله‌دا سه‌ر‌که‌وتو ناچار‌یک‌رد تا‌به‌مه‌رجه‌کانی رازییت و ریزی ناشته‌وایی سنوره‌کان بگرت، هه‌روه‌ک به‌سه‌ر چهند هه‌تریک‌ی هه‌ریه‌ک له‌ نافاراو لیون دا سه‌ر‌که‌وتو چهند قه‌لایه‌کی له‌ده‌ستی سه‌ر‌کرده‌ی هه‌ردوو‌کیان دارنی^۲.

به‌ه‌و‌جۆره‌ موسته‌نسیر توانی له‌چهند چالاکیه‌کی یه‌ک له‌دوای یه‌ک و خه‌یرادا له‌رووی ئه‌سپانه‌کاندا هه‌نگاو‌بنه‌ت و رینگه‌نه‌دات دژبه‌ ناوچه‌کانی مو‌س‌ل‌مانان هه‌یچ هه‌نگاو و ده‌س‌پ‌یش‌خه‌ریه‌کی هه‌رشه‌ری بگرته‌ به‌ر.

ب- په‌یوه‌ندی له‌گه‌ل به‌ریه‌ره‌کان له‌مه‌غریبی دوور؛ موسته‌نسیر به‌رامبه‌ر به‌مو‌ل‌اتانی باکووری ئه‌فریقا به‌ی هه‌یچ گۆرائیک‌سیاسه‌ته‌که‌ی ناسری باوکی گرتیه‌به‌رو وه‌ک باوکی پنی و ابوو بوونی فاتیمی له‌سه‌ر که‌ناروی مه‌غریبی دوور له‌به‌رامبه‌ر ئه‌نده‌لوس ته‌نها مه‌ترسی بۆ ناشتی سه‌لامه‌تی خه‌یلافه‌تی ئومه‌وی له‌ ئه‌نده‌لوس پیکدینت، بۆیه‌ نێ‌ردراوو هه‌موالگری ده‌ناردو بۆ راکه‌شانی به‌ریه‌ره‌کان له‌ناو به‌ریه‌ره‌کاندا به‌لا‌وه‌بوونه‌وه‌و بۆ خه‌رج‌کردنی مال و سامان بۆ راکه‌شانی به‌نی مه‌غراوه‌ له‌هۆزه‌کانی زه‌ناته‌ هه‌یچ سه‌ختی و نا‌ه‌حه‌ته‌کی به‌دی نه‌کرد.

موسته‌نسیر هۆگری و پشته‌وانی زه‌ناته‌ی بۆ دوو نامانج به‌ده‌یه‌تا:

- ... یه‌که‌م: پارێزگاری‌کردن به‌و ناوچه‌ سه‌رباز‌یانه‌ی له‌ژێر ده‌سه‌لاتی ئومه‌ویه‌که‌کاندا بوون و له‌سه‌ر که‌ناروی مه‌غریبی دووردا بوون، وه‌ک ته‌نجه‌و سه‌به‌تو مله‌.
- ... دووهم: لا‌واز‌کردنی ده‌سه‌لاتی فاتیمی له‌وناوچه‌یه‌دا به‌به‌ده‌یه‌تانی هاوسه‌نگی له‌ته‌رازوی ممله‌تانی هۆزایه‌ت‌یدا به‌لام گۆرائیک‌ی بنه‌ره‌تی له‌سیاسه‌تی ئه‌و کاته‌ی فاتیمه‌که‌کاندا روویدا تارووبکه‌نه

^۱ هه‌مان نمو دوو سه‌رچاره.
^۲ ابن خلدون: ج ۴ ص ۱۴۵.

رؤزه‌لآت و له‌باکوروی نه‌فریقیدا نمو مۆرکه سه‌ربازیه جیه‌ره‌شه‌یان بۆ قه‌واره‌ی نوموویه‌کان له نهنده‌لوس دا نهما.

له‌منجای نمو گۆرانه‌سیاسیانه‌دا مملاتی له‌رؤژئاوادا شیوه‌ی ناوخوی وهرگرت و هۆزه‌کانی سه‌نهاجه‌له‌مه‌غریبی نزم و ناوه‌ندا سه‌قامگیربوون و کارووباری مه‌غریبی دووریان پشتگۆی خست، نهمه‌ده‌رفه‌تی به‌ئه‌داریسو زه‌ناتیه‌کانی نیشته‌جیی نمو دا تا ده‌رفه‌تی رزگاربوون له‌ده‌س‌تۆیی نوموویه‌کانیان هه‌بیت، له‌به‌رامهر موسته‌نسیردا دوور کهوتنه‌وه‌ی سه‌نهاجه‌له‌مه‌غریبی دوور به‌ده‌رفه‌تیک زانی بۆ جه‌خت‌کردنهمه‌له‌قه‌لمه‌ره‌وی خۆی له‌مه‌ه‌ریمه‌دا، بۆیه‌نیشی بۆ فراوانخواری له‌رؤزه‌لآتیمه‌کردو له‌سه‌به‌تو تمجیمه‌به‌ره‌و ملیسو چهن‌د ناوچه‌یه‌کی تری ناوخۆ کهوته‌ری، به‌رچه‌کرداری نه‌داریسو زه‌ناتیه‌کانیش توندبوو، ئه‌وان له‌سالی (س ۳۶۱/ک ۹۷۲)ز ۱۵ به‌سهر کردایتی حه‌سه‌نی کۆری که‌نون شو‌رشیان به‌رپا‌کردو نه‌داریسو‌کان ده‌ستیان به‌سهر ته‌توانو تمجیمه‌نسیلا‌دا گرت که‌چهن‌د پینگیه‌کی گرنگ بوون^۱.

موسته‌نسیر هه‌ستی به‌مه‌ترسی نمو گه‌شه‌سه‌ندنانه‌کردو به‌ریاری‌دا هه‌ل‌تۆستیک‌ی یه‌کلا بگرت‌به‌سهر که‌شۆر‌شه‌که‌له‌ناوایات و جه‌خت له‌قه‌لمه‌ره‌وی هه‌میشه‌یی له‌وت‌دا‌بکاته‌وه، غالی کۆری عه‌بدو‌رحمانی سهر‌کرده‌ی له‌پا‌کاو‌کردنی له‌به‌ر‌گریکاری ئیدریسی و گێ‌رانه‌وه‌ی ده‌سه‌لاتی ره‌های نومووی‌دا سهر‌که‌وتو‌بو‌وو له‌مانگی جه‌مادیل‌ئاخیری سالی ۳۶۳/ک مانگی نازاری سالی ۹۷۴)ز ۱۵ سهر‌کرده‌ی ئیدریسی خۆی به‌ده‌سته‌وه‌دا^۲.

زانست له‌سه‌رده‌می موسته‌نسیردا:

له‌سه‌رده‌می موسته‌نسیردا ژبانی رۆشنیری گه‌شه‌یسه‌ند، نهمش جیی گومان و سه‌رسو‌رمان یه، جاهه‌ممو می‌ژوو‌نوسان له‌سهر جه‌خت‌کردنهمه‌له‌لیه‌تاتوویی موسته‌نسیر له‌شیمرو نه‌ده‌بو و رۆمان‌دا یه‌ک ده‌نگن، نمو زانسته‌شهرعیه‌کانی وه‌ک فیه‌ه و فه‌رمووده‌ی ده‌زانی، هونه‌ره‌جیا‌وازه‌کانیش له‌ره‌جه‌له‌کناسیدا لیکۆله‌ربوون و زانایان و فه‌رمووده‌گێ‌ره‌هوانی له‌هه‌ممو ناسۆ‌کانه‌وه‌بۆ‌لای خۆی راده‌کیشا له‌کۆری زانایان‌دا ناماده‌ده‌بوو و گوئی لیده‌گرت و شتی لی وهرده‌گرتن و فه‌رمووده‌ی لی ده‌بیستن، له‌می‌ژووی ئیسلام‌دا نه‌بیستاره‌وه‌هیچ خه‌لیفه‌یه‌ک هینه‌ی موسته‌نسیر سه‌رقالی کۆ‌کردنهمو

^۱ ابن عذاری: ج ۲ ص ۲۴۴-۲۴۶.

^۲ ابن حبان: تحقیق الجمی، ص ۸۹-۹۱، ۱۰۲-۱۰۳، ۱۰۸-۱۱۰، ۱۴۲، ۱۵۱، ابن عذاری: ج ۲ ص ۲۴۷-

په شوکان به کتیبه‌وه بوو بیت، گرنگی به زانست داو تایه تمه‌ندی به نه‌هلی زانست داو خه‌لکی بۆ زانست‌خوازی هانداو به‌خشنو په‌یوه‌ندی خوئی گه‌یانده فیقه‌ناسانی ناوچه که نارویه دووره کان.

موسته‌نسر نهو کتیبه‌خانه‌ی نه‌نده‌لوسی دامه‌زراند که له‌نیو گه‌وره‌ترین کتیبه‌خانه گه‌وره‌کانی سه‌ده‌کانی ناوهراستدا نه‌ژمارده‌کراو سووربوو له‌سه‌ر نه‌وه‌ی به‌کتیبه بنه‌ره‌تیه‌کان ده‌وله‌مندی بکات، نهو وه‌فدی بۆ ناوچه جیاجیاکان ده‌نارد تاله‌شاره‌ناسراوه‌کانی پینش‌ره‌وی زانستی وه‌ک به‌غدادو قوسته‌تینه‌دا ده‌ستوسه‌گرانبه‌هاکان بکرن، هه‌ندیک جار نرخی خه‌یالیان پینده‌دان.

موسته‌نسر گرنگی به‌فیزکاری داو چه‌ند خویندنگه‌یه‌کی دامه‌زراند زانکۆی قورتوبه‌له‌به‌ناویانگترین زانکۆکانی جیهان بوو و مزگه‌وتی گه‌وره‌مه‌لبه‌ندی بوو، تیایدا جوهره‌کانی زانست و مه‌عریفه‌ده‌خویندران، مامۆستا گه‌لیک که ناستیکی بالای ناویانگیان هه‌بوو وه‌ک نه‌بو به‌کری کوری مو‌عاویه‌ی قوره‌یشی مامۆستای فه‌رمووده‌و نه‌بو عالی‌قالی نووسه‌ری (الأمالی) که وانه‌ی میژووی عه‌ره‌ب له‌پیش نیسلامو زمانو شیعی عه‌ره‌بی ده‌ووتوه‌و ئینولقوتیه‌ی مامۆستای نه‌حو وانه‌یان تیدا ده‌وته‌وه.^۱

چاودیزی مه‌عنه‌ویشی بۆ زانایان له‌ناستیکی به‌رزدا‌بوو، جاله‌کۆشک و هۆن و کۆره‌کانیدا پایه‌ی بالاو پینشوه‌هی نه‌وان بوو، له‌گه‌لتی داده‌نیشن و مشتومریان له‌گه‌ل ده‌کردو داراییه‌کی زۆریان لێ‌وه‌ده‌گرت، حه‌که‌می دووهم موسته‌نسر له‌(۳ی ره‌مه‌زانی سالی ۲۵/ک/۳۶۶ نیسانی سالی ۹۷۷ز)دا کۆچی دوا‌یی کرد.^۲

^۱ المقري: ج ۱ ص ۳۶۲.

^۲ ابن عذاري: ج ۲ ص ۲۵۳، ابن الخطيب: صلاح الدين ۴۱-۵۶.

كۆتا رۇژەكانى خيلافەتى ئومەوى ئە ئەندەلوس (۳۶۶-۴۲۲ك/۹۷۷-۱۰۳۱ز)

بنەمالە عامرى: موحەمەدى كورپى ئەبوو عامر (مەنسور):^۱

مىلانىي ناوخويى لەسەر دەسلەت:

لەدوای مردنى موستەنسیر مىلانىيەكى مەترىسیدار لەسەر دەسلەت دروستبوو كەخۆی لەدوو ناراستەدا دەیینەو:

یەكەم: بەدانانى هیشامى كورپى حەكەمى خەلیفەى مندال رازى نەبوو كەهیشتا تەمەنى دە سال بوو تەمەنى كەم بوو و نەیدەتوانى كاروبارى دەسلەت و ئەركەكانى بەجى بگەيەنیت، باوكیشى وەك جىگىرى خۆى دەستیشانى كوردبوو، ئەو دەستەيە لەسەربازىيە سەقلەبەيەكان پىكدەهات و لەسەرو هەمووشیانەوە فائىق و جوززى هەردوو خزمەتگوزارى خەلیفە بوون، ئەندامانى ئەم دەستەيە موغرىەى كورپى عەبدورحمانى مامى هیشامیان كاندیدكرد.

دووم: پالپشتى كاندیدى هیشان بوون و ئەندامەكانى دانانى هیشامیان بەزمانى بەردەوامى بەرژەوئەندىەكانى خۆيان لەدەسلەلاتدا دەزانى ئەم دەستەيە سیاسە خاوەن ئامانجەكانى لەخۆ دەگرت، لەسەرو هەمووشیانەوە وەزیر جەعفەرى مەسحەفى و موحەمەدى كورپى عامرى مەعافىرى و چەند گەورە كاربەدەستىكى كۆشك بوون.

لەراستیدا هیزی كۆشك كەخۆى لە(صبح)ى كەنیزەكى موستەنسیر و دایكى هیشامدا دەیینەو و لەبشكنسەكان بوو، پالپشتى دەستەى دووم بوو.

لەو مىلانىيەدا موحەمەدى كورپى عامر دەر كەوت كەتوانى دوژمنەكانى لەدەستەى یەكەم و هاووپەیمانەكانى لەدەستەى دووم لەناو بیات و بووبە تاكە هیزی ناو وولات و پایەى بەردەدارى وەرگرت و هەموو كاروبارى دەسلەتەى بەتەنها بۆخى گرتەدەست و هیشامى لەزىانى گشتى دوورخستەو و خۆیشى نازناوى(مەنسور)ى وەرگرت.

گرنكى دانى موحەمەدى كورپى ئەبوو عامر بەبە هیژگەردنى سوپا:

لەدوای ئەو رەكەبەرەكانى خۆى لەناو برد، گرنگیدانى خۆى ناراستەى رىكخستنى سوپا كوردو سەرپەرشتى ئەو هیشى بەجەعفەرى كورپى عەلى كورپى حەمدونى خاوەن نازناوى(ئەندەلوسى) هاورپى سپارد، ئەویش پشتى بەرە گەزە مەغریبە راپهینراو و پىشە سەربازان بەست و وازى لەهەلبژاردنى خۆبەختكەران هینا.

^۱ بۆ ژيانە كەى پروانە: الحمیدی: ص ۷۸-۷۹.

بۆنەوہی لہ کہشرو ھوای پایتخت دوروبیتھوہ لہ گھلّ نەوہی پتدہ چیت پشٹیوانانی نہ یارہ کانی و نریکانی نەوا دہلتی ھۆکاری نەوہ بووی، لہرۆژھەلاتی قورتوبەدا شاری زاہیرہی دامەزراندو تیایدا کۆشکی پاشاہیتی و مزگوت و دیوانہ کانی کارگیری و مەلبەندە کانی پاسەوانی و جہ خانەہی بیادناو لەسالی (۳۷۰ک/۹۸۰ز) گواستیھوہ بۆنەوہی^۱ نەو شارە شوینی شاری زەھرای گرتوہ.

پەییوہندیە دەرەکیەکان:

أ- پەییوہندی لہ گھلّ شانشینە ئیسپانیەکان لہ باکوور: موحمەدی کوری نەبو عامر گرنگی بە بزوتنەوہی جیھادی دژبە شانشینە ئیسپانیەکانی باکووردا بەو نامانجەہی ملکہچی دەسەلاتی خیلافەتیان بکات، لای نەو سیاسەتی جیھاد تاناستیکی زۆر لیکنالای و نەو قونانغانەبوو کہ بیری تابگاتە لوتکەہی دەسەلات، نەو جیھادی بە ڕینگەیک بۆ لہناو بردنی دوژمنەکانی و بەدەستھێنانی متمانەہی گھل گرتەبەر، و یرای دیدی تەقلیدی گشتی بەپاراستنی دەولەت لہ دوژمنان و قەرەول بۆ گرہوانی.

بزوتنەوہ جیھادیە کہی مۆرکی ھیزشەری ھەبوو، لہمەموو نەو جەنگانە دژبە شانشینەکانی لیون و قشتالەو نافارا نەجامیدان سەرکوتن بەسەر دوژمنەکانی بەدەستھێناو جەنگەکانی لہبەنجازیاتربوون^۲، بەلام خەباتی جیھادی بەشێوہیکە ڕیشەیی باری جوگرافی زوہیەکانی نەگۆری، بەلام دیلی زۆری لیکوتوہ^۳.

ب- پەییوہندی لہ گھلّ دەولەتانی مغربیی دوور: سیاسەتی موحمەدی کوری عامر لەمغربیی دوور درێژەپتدەری سیاسەتی گشتی نەندەلوسی بوو و لہناو ھەرۆکە کہیدا مەملاتیئەکی سیاسی و مەزھەبی دژبە ھێزە عملوویەکانی فاتیمیەکان و ئەداریسەکان لہخۆگرت، بەھۆی ھاوہیجانی بیستی لہ گھلّ ھۆزی زەناتە لہناو چە کەدا سەرکوتنی بەدەستھێناو ھیزی زیری لہناو برد کہ بەپاشماوہ کانی ئەداریسەکان سەریخراوو و ھەسەنی کوری کەننوں سەر کردایەتی دەر کردو نەمیر عزیزیی فاتیمی ھانیدا تا قەلمەرەوی فاتیمیەکان لەمغربیی عەرەبی دوور بگیترتوہ^۴ نەمەوا یکرد دەسەلاتی نۆمەوی بەسەر مغربیی دووردا بەھیزی و پەپرەو کاری تا کۆتارۆژانی عامر بەکان بچیتتوہ.

^۱ ابن عذاري: ج ۲ ص ۲۷۵، ابن خلدون: ج ۴ ص ۱۴۸، المقري: ج ۲ ۱۲۱-۱۲۲.

^۲ الحميدي: ص ۷۸-۷۹.

^۳ ابن الخطيب: ص ۹۸.

^۴ المراكشي: ص ۲۱.

مردنی موحه مەدی کۆری ئەبو عامر:

موحه مەدی کۆری عامر زۆریه بههزاره بوو له سهراها تووی نمو میرا تهی کهله کۆشی خیلاف تهی نومویدا دینابوو، دهیزانی دهستکهوته کانی له دوای نه مانی خۆی هر گیز زۆر ناخابه ن چونکه په یهوست به خۆی دهستکهوته کانی بوون، له کاتی گهرا نهوهی له غهزای هریمی قشتاله له (مانگی رهمزانی سالی ۳۹۲ ک/مانگی تهموزی سالی ۱۰۰۲ ز) له شاری سالم کۆچی دوایی کرد^۱ به لام ههوله کانی له کۆتاییدا دهسه لاتیکی میرا تگریان لیکهوتمه وه و عبدهولمليک موزه فهری کوره گهروهی شونیی گرتوه و خهلیفه نویسنیکی دهه کردو به یینه له پایه ی پرده داریدا داینا.

عبدهولمليکی کۆری موحه مەدی کۆری ئەبو عامر (موزه فهر):

عبدهولمليک که نازناوی موزه فهری هه بوو جیهه چیکردنی چهند چاکسازیه کی گرنگ دهسه لاتی خۆی دهستیکردو له درێژدهان به سیاسهتی خهباتی دژبه مسیحه کان له باکور هه مان ریتیازی باوکی گرتمه بر، له راستیدا له باری پیکدادان به دور نه بوو، ههروهک لیهاتوویه کی سهر کردایهتی سهربازی و شارستانی شی له پرووی هاوده مبوونی له گهه باوکیدا به دهسته ئینا، بۆیه سهردهمه که ی په یهوست به جیهادی دژبه نیسپانه کانه.

سهره تایی کاره سهربازیه کانی پیکدادانی بوو له گهه فرمانه وه ای بهر شلۆنه دا که به کم کس بوو له دهسه لاتی نیسلا می دهه چوو بوو، موزه فهر ناچار به داوای ریکهوتنی کرد^۲، پاشان جهنگی دووه می له سالی (۳۹۴ ک/ ۱۰۰۴ ز) دا دژبه قشتاله بوو و زهویه کانی قشتاله ی بری و فرمانه وه اکهی (سانشو) ناچار کرد تا داوای ریکهوتن بکات سانشو به وه فدیک چووبۆ قورتوبه و له گهه موزه فور چهند لیدوانیک نهجامدرا و ههردوولا له سهه نهوه ریکهوتن دژبه شانیشینی لیون و بهنی قومس یارمهتی به کۆبدهن.

رووداوی بهر شلۆنه بوو به هۆی داریزینی به ره ی نیسپانی به تایهت له دوای نهوه ی ناکۆکی له نیوان فرمانه وه ای قشتاله و فرمانه وه ای جیلیقه دا دروستبوو، موزه فهر نمو ناکۆکیه ی بۆلاواز کردنی دوژمنه کانی قوسته وه.

له راستیدا نمو هه موو سالیک هه لمه تیکی سهربازی ده کرده سهه نهو دیو سنوره کانی باکورس، ژماره ی هه لمه ته کانی گه به شته حهوت هه لمهت، لیکه هله شانی به لینی هاوپه یانی مسیحه ی و پارچه پارچه بوونی به ره ی سیاسی له شانیشینی لیون که سهر کردایهتی کوله ی نیسپانی ده کرد، وێرای

^۱ ابن عذاری: ج ۲ ص ۲۸۰-۲۸۱.

^۲ هه مان سهر چاره: ج ۲ ص ۳۰۱.

لښتووي سهربازي موزهفهر وورده كاري و به گرنگوهر كرتي جهنگي، هممو نه مانه چهند هو كارنيك بوون كه يارمه تي سه قامگيري ناو خوي و سر كه وتووي عامريه كان له فهرمانره وايي نه نده لوسيان دا، موزه فهر له (۱۶ ي سه فهر ي سالي ۳۹۹ ك/۲۱ ي تشريني يه كه مي سالي ۱۰۰۸ ز) و له رڼگه ي به جي گه ياندي غه زايه كي له با كورردا كوچي دوايكر د^۱ و عبدو رحمان ي براي شويني گرتوه.

عبدو رحمان ي كوري مه نسور:

عبدو رحمان له موزه فهر ي براي لاواز ترو و كه مگر گرنكي به كارووباري ده داو له خويابي بو، به پالندانوه و ژيان له باري خوشگوزراني و رابواردن هه بو، نازناوي (شنجول) ي ليرا كه ناوي يه كيك له خاله كاني بو، چونكه دا يكي خملكي قشتاله بو و له جهنگيكي مه نسور له با كورردا پيشكش به مه نسور كرابو.^۲

عبدو رحمان په يوه ندي به تيني له گهل خليفه دا دامه زراندي، خليفه ش نازناوي (مه نمون ناسر و ده وله) ي ليكه له نازناوه كاني خيلافهت بو، نه ميش شه پوليكي نار ه زايي له قورتوبه دانايوه^۳، نهو به وه رازينه بو ده سه لاتي ره هاي جي به جي كاري هي نه وييت و چاوي له خيلافهت بريو.^۴

له راستيدا له كار خستني سه لحياتي خيلافهت به رڼگرن له خليفه نه بو يه هو ي پويستي هملوه شاندي نه وه ي رولي سياسي نومو يه كان كه له مه لبه نده كاني قه له مره ويان بو خويان پاراستبو، نه وان هه لسو كه وتي عبدو رحمان مه نسوريان لاخراب بو و بو نه وش بو له ناو بردني بنه ماله ي عامري پلانيكيان داناو پشتيان به چهند تا قميكي سوپا به مستبو و يه كيك له نه نداماني نهو بنه ماله يه كه به موحه مده ي كوري هيشام بانگده كرا سر كر دا يه تي ده كردن، موحه مده ي كوري هيشام و پشتيوانه كاني ده ستيان به سر دامه زراوه كاني ده سه لاتدا گرت و شاري زاهيره ي مه لبه ندي بنه ماله ي عامريان سوتاند، كاتيک عبدو رحمان ويستي ده سه لاتنه كه ي رزگار بكات گيراو له (مانگي ره جه يي سالي ۳۹۹ ك/مانگي نازاري سالي ۱۰۰۹ ز) دا كوژرا.^۵

^۱ ههمان سرچاوه: ج ۳ ص ۵-۶.

^۲ ههمان سرچاوه: ج ۳ ص ۳۷، ابن الخطيب: ص ۸۹.

^۳ ههمان سرچاوه: ص ۶۶.

^۴ ههمان سرچاوه: ص ۹۱-۹۳.

^۵ ابن عذاري: ج ۳ ص ۴۹، ۷۳، ابن الخطيب: ص ۹۷، ۱۱۳.

کۆتا قوناقه‌کانی سه‌رده‌می ده‌وله‌تی خیل‌فه‌تی نومه‌وی:

موحه‌مده‌ی کوری هیشام له‌ دوای نه‌وه‌ی هیشام مونه‌یدی پيش‌خۆی لایبرد‌خۆی بو‌وه‌ خه‌لیفه، نه‌مه‌یش له‌ (۱۸ جه‌ماد‌لئاخیری سالی ۳۹۹ک/ ۵ی شوباتی سالی ۱۰۰۹ز) دا‌ بو‌و و نازناوی مه‌ده‌ی له‌خۆی نا^۱، نه‌و هیزو توانای خۆی له‌نه‌و ده‌سته‌و تا‌قمانه‌ی گه‌له‌وه‌ وه‌رده‌گرت که‌له‌شۆر‌شه‌که‌یدا یارمه‌تی و پالپشتیان کرد، هه‌ریه‌که‌بچار وه‌ک نه‌وه‌ی که‌سایه‌تی خوازراوی نه‌و قوناقه‌بیته‌ یۆرزگار کردنی خیل‌فه‌تی نومه‌وی که‌کۆتا هه‌ناسه‌کانی خۆی هه‌لده‌کیشا، به‌و‌ر‌جۆره‌ ده‌رکه‌وت، به‌لام خه‌لیفه‌ی نوێ نه‌یتوانی هاوسه‌نگی هۆزایه‌تی و ده‌مارگیری ره‌گه‌زی ناو وولات به‌دییه‌یت، نه‌وه‌ش نه‌و گرفته‌ بو‌و که‌ نه‌نده‌لوس هه‌ر له‌فه‌ت‌حکردنی ئیسلامیه‌وه‌ به‌دسته‌وه‌ ده‌ینالاند. دوای نه‌وه‌ رووداوه‌کان به‌خه‌یرایی و سه‌رنج‌راکیشه‌وه‌ هات‌و ده‌وله‌تی نومه‌ویه‌کان له‌ نه‌نده‌لوس به‌چه‌ندباریک‌ی گه‌رده‌لولی دا‌ تیده‌به‌ری و مملاتیسی خورتاوی نی‌وان ره‌گه‌زه‌کانی بنه‌ماله‌ی فه‌رمانه‌وه‌ای هه‌لگرتبو‌و و چه‌ند خه‌لیفه‌یه‌ک پایه‌ی خیل‌فه‌تیا‌ن گرت‌ه‌ده‌ست که‌که‌سیان له‌ناسه‌ت رووداوه‌کاندا نه‌بو‌ون.

نه‌وکات قورتوبه‌ به‌شانه‌یه‌کی پشوی و نامانجی هه‌موو که‌سیک بو‌و که‌چاوی له‌ده‌سه‌لات بو‌ایه، مه‌ده‌ی له‌ (مانگی زیله‌حه‌جی سالی ۴۰۰ک/ مانگی ته‌مووزی سالی ۱۰۱۰ز) دا‌ له‌سه‌ر ده‌ستی هیشام مونه‌ید کوزرا^۲، دانیشه‌توانی قورتوبه‌ له‌سه‌ر نه‌وه‌ رینکه‌وتن به‌یعه‌تی یۆ نوێ بکه‌نه‌وه‌ به‌لکه‌و له‌ده‌سته‌ریژی و هه‌ره‌شه‌ی به‌ریه‌ره‌کان بیانپاریزیت که‌ به‌یعه‌تیا‌ن به‌سوله‌یجانی کوری حه‌که‌می کوری سوله‌یجانی کوری ناسردا بو‌و و نازناوی موسته‌عینی وه‌رگرتبو‌و^۳.

موسته‌عین به‌یارمه‌تی به‌ریه‌ره‌کان توانی له‌ (مانگی شه‌والی سالی ۴۰۳ک/ مانگی ئایاری سالی ۱۰۱۳ز) دا‌ ده‌سته‌سه‌ر قورتوبه‌دا‌ بگه‌رت و خه‌لیفه‌ هیشام مونه‌یدی کوشت و دوای نه‌وه‌ نازناوی (زافریعه‌و ولیللاه‌)ی وه‌رگرت و شاری زه‌ه‌رادا سه‌قامگیر بو‌و، پاشان له‌سه‌رده‌ستی حه‌مودیه‌کان کوزرا، حه‌مودیه‌کان له‌وه‌چه‌ی نه‌داریسه‌کان بو‌ون، له‌داوی نه‌وه‌ی له‌ (مانگی موحه‌ره‌می ۴۰۷ک/ مانگی ته‌مووزی ۱۰۱۶ز) دا‌ ده‌ستیا‌ن به‌سه‌ر قورتوبه‌دا‌گرت و عه‌لی کوری حه‌موود له‌زێر ناوی ناسردا پایه‌ی خیل‌فه‌تی گرت‌ه‌ده‌ست^۴.

^۱ هه‌مان نه‌و دوو سه‌رچاوه‌: ص ۴۷، ص ۱۰۹.

^۲ الحمیدی: ص ۴۹.

^۳ ابن‌الخطیب: ص ۱۱۴، ابن‌خلدون: ج ۴ ص ۱۵۰.

^۴ ابن‌خلدون: ج ۴ ص ۱۵۳.

حموودیه کان و نوموویه کان نالوگۆری پایهی خیلایه تیان کرد تاهه ردوو بنه ماله کله شانۆی
 ژبانی سیاسیدا نه مان و بنه ماله ی حموودی به مردنی خهلیفه موسته علی له سالی (۴۵۰/ك/۱۰۵۱ز) دا
 هه لوه شایه وه قورتویه کان له دوای لایردنی هیشامی سینه م کوری موحمه دی کوری عبیدولملیک
 له (مانگی زیلقه عده ی سالی ۴۲۲/ك/مانگی تشرینی دوومه ی سالی ۱۰۳۱ز) دا بریاری
 هه لوه شانده وه ی خیلایه تی نومووی و رزگار بوون له نوموویه کانیاں دا و له بازارو کۆلانه کاند
 بانگه واز کرا تایه ک کس له نوموویه کان له قورتویه دا نه مینیت و کیش نه یانگریته خو، نه بو له زمی
 کوری جهوور دوور خسته وه ی نوموویه کانێ گرتنه ستو^۱.

به وه یش ده ولته تی خیلایه تی نومووی نه ده لوس کۆتایی پنه ات و سه روک خیله کان و سه مر کرده
 سه رسنوریه کان فه رمانه وایی وولاتیاں ده کرد و وولات بو چه ند ده ولته تۆکیه کی بسچو کی ناکۆک
 دابه شیوو، سسسه نه نجامی نه وه شدا سه رده مینکی نوێ ده ستیپنکرد که سه رده می ده ولته تانی تا قمه کان
 بوو.

^۱ ابن عذاری: ج ۳، ص ۱۵۱، ابن الخطیب: ص ۱۳۹، الضیی: أحمد بن القاضي المکناسی: بغیة الملتمس فی تاریخ رجال
 الأندلس: ص ۳۶.

سەر دەمی دەوڵەتانی تاقەمەکان (٤٢٢-٨٩٧ك/١٠٣١-١٠٨٦ز)

قوناشی پاشایانی تاقەمەکان (٤٢٢-٨٧٩ك/١٠٣١-١٠٨٦ز):

لەدوای ناوایوونی خیلافەتی نومی، نەندەلوس بۆ چەند دەستەبەکی جیا دابەشبوو کە دکریت بۆنەم سیانە ریزبەندی بکرت:

یەكەم: دەستەو تاقمی خەلکی نەندەلوس لەو دانیشوانانەی وولات کەتیایدا سەقامگیربوون لەنێو نەندی نەندەلوسیدا هارسەرگیران دەکردو خزمایەتیان دروستدەکردو بەچارپۆشی لەبەرپەتی عەرەبی یان مەغریبی یان سەقلەبی یان نیسپانی مەسیحیان وەك نەندەلوسی ئەژماردە کران، ئەوانە داروودەستە (جماعە) کۆمەڵ ناسراو بوونو ناو دارترین سەرکردەکانیان بەنو عوبادی لەخێه کانی ئیشیلیبو بەنو هود جوزامیە کانی سەرسنورە کانی سەرەو و سەرەقوستەو بەنو سەمادیح یان بەنو تەجیب لەمیریەو بەنو بەرزال لەقرومەو عامریە کان لەبلنسەبوون.

دووهم: دەستەو تاقمی ئەو مەغریبی یان بەربەرانی کەبە تازەیی بەو فەد دەچوونە نەندەلوس بەتایبەت سەنەجیە کان کە لەرۆژانی مەنسوری عامری لە نەندەلوس نیشتەجێ بوو بوون، لەسەر کردە کانی ئەمانە بریتیوون لە بەنو زیری لەغەراتەو بەنو حەموودی ئەداریسە کە پیشەر باسمان کردن.

سێیەم: دەستەو تاقمی گەورە سەقلەبیە کان کە لە رۆژەلاتی نەندەلوس سەقامگیربوون، لەوانە ناوی موحامەدی عامری دینین کە لە دانیه سەقامگیربوو، دواتر دەستی بەسەر دوورگە کانی رۆژەلاتەدا (بلیار) گرتو هیرشی برده سەر دوورگە سەردینیاو کە ناراوە کانی ئیتالیاو کەشتیگە لە کانی دەستیان بەسەر رۆژناوای حەوزی دەریای سپی ناوەراستدا گرت.

هەر دەستەبەك لەوانە بەبەر بەستو دیواریکی رۆحی چوار دەوری خۆی بدات تاشەر یەتی لێوەر بگرت، ئەمەش بەدامەزراندنی خەلیفەبەك لە ناوچە کە خۆیدا، جا بەنو عەباد کەبەهێزترین پاشایانی دەستە یەكەم بوون کە سێکی هاو شیوەی خەلیفە هیشام مۆئیدی نومیوان هەلبێژارد کەبە خەلفەو خسەری ناسراوو لەدوای ئەوێ گومانیان لەمردنی هیشام هەبوو بۆیە ئەمیان وەك خەلیفە دانان، بەنو حەموودیش خیلافەتیکی لەعەلمویان دامەزراندو بنەرەتی خۆیان بردهو سەر تالییی، سەقلەبیەکانیش خەلیفەبەکی قورپەشیان دانان کە لەناو داروخانەدانانی قورتوبەبوو دەدرایەو پال نومیو بەکانو فیهنناس ئەبو عەبدولای کورپی وەلیدی موعینی بوو نازناوی مۆستەنسیر بیلیان لیتا،

لهو بنمعالانهدا په كيك نه بوو شياوى گرنگييدان بيتو شياوى وه ستانكي خيرايت جگله بهنى
عبيد كه بهر پر ساني نيشيليه بوون.

دادوه موحه مدهدى كورې عبيد توانى له بهر دم چاو چنوكى همووديه كاندا بهر گرى
له سر به خوږى مير نشينه كهى بكات و دواى زال بوون به سر چند سر كرده به كى بچووكى دراوستيدا
به تايهت له روظناوه وهك باجه، دهسه لاتيگ بو نوه كاني به جيته نيت، له سالى (۱۰۴۲ك/۱۰۴۲ز) دا
عبيد كورې شوږى گرتوه، له كاتيكدا موحه مده سوو بوو له سر نوهى له رنكيه دانپندانانى
نومهوى له سر دهستى هيشام مونهيد كه گومان له مهر گيدا هه بوو سيفه تى شرعى به دهسه لاته كهى
بدات، عبيد كورې له سر رپه وى خهليفه كان نازاوى (موعه تيزد بيللاه) له خوږى نا.

له راستيدا نو به شيوه به كى ژيرانه دوژمنه كاني خوږى له ناو برد له سر مدهى نهو دا نيشيليه
گه بشته پلده به كى بالاى به هيزى، له گه له نوه شدا ناچار بوو له سالى (۱۰۶۳ك/۱۰۶۳ز) دا سرانه
به فرديناندى په كمى پاشاى قشتاله بدات.

له (۲) جه ماد بيلناخرى سالى ۱۰۶۱ك/۲۹ى نازارى سالى ۱۰۶۹ز) دا موعه تيزد مردو
دوله تيكى نيمچه فراوانى بو موحه مدهدى كورې به جيته نيت كه له دواى نهو هات تانه وى خهريكبوو
به شى باشوورى روظناواى نهنده لوسى ده گرتوه.

موحه مده چند نازاويكى هه بوو له وانه (زاهر، مونهيد بيللاه، موعه مده عله للاه) نومهى
كوتايان نهو نازاوه بوو كه پي ناسرابوو، توانى قورتوبه بداته پال مير نشينه كهى شان شينه
مهسيحيه كاني باكور خراپى باروودوخى نهنده لوسيان بو وه شاندى گورز له موستمانانو
دهر كرديان له نيسپانيا قوسته وه ههستى دوژمنكارانه يان بو نيسلام بو نهمه هانيدان هم جهنگه
به پالنه رى ناين دهسپيكدرو له چند قوناغيكدا موركى ده مار گرى په گزايه تى له خوگرت
كه به چنگى گيرانه وه (استداد) ناو نرا، نوهى چاوى بو بگيرت نوه به كه موستمانان كه له نه خجامى
گورزه كاني مهسيحيه كاندا ناره حمتيان جهشت گرنگيان بهر وداوه كاني ده وررو به ريان نهده داو له ناو
ململانتي خو ياندا نغو بوو بوونو له گه له په كرتدا ده جهنگانو له گه له نهو دوژمنانه نيسلامدا دزه به
په كرتى هاو په يمانيان ده به ستو بهر امير بتنى دهسه لاتيان سرانه يان پنده دان.

جنگى گيرانه وه له سر دهستى نلفونسوى ششمى كورې فرديناندى په كمى پاشاى قشتالى
خواستى گيرانه وه همو نيمچه دوور گه نيريهى هه بوو چالاكبوو، نهوله (كوتايه كاني مانگى
موحه مده سالى ۱۰۷۸ك/۲۵ى نيارى سالى ۱۰۸۵ز) دا طليطله دا گير كردو موستمانان تندا

ده چوساندهوه^۱، موسلمانان يه كيك له گرنگزين قه لاکانی نيسپانيانان له ده ستداو له باری له ده ستدانی ته واو دا بون و همنديکيان له ناوچه کانی سمرسنوری ده لاتی نلفونسوی شه شمدا ده کشانموه.

رووخانی طليطله له همموو به شه کانی جيهانی مهسحی رۆژناو اييدا ده نگۆيه کي گهوره ی نايه وه ههستی گوروتینی راپه راند تا موسلمانان له نيسپانيا ده ريکهن، له به ره ی نيسلاميشدا له ده ستدانی نهو شاره همموو موسلمانانی رۆژه لآت و رۆژناوای هه زانلو بيريان له وه ده کرده وه به چ هۆ کار يکی کارا مه ترسی مهسحی له لايه ک له ناو بيه نو له لايه کي تر يشه وه چييان له ده ستداوه بيگير نه وه، پاشای قشتاله يش ههستی به وه ده کرده يشه تواني هه يه که به تواني هه ره شه له همموو ده وله تانی ده سته وتا قه کان بکات و له ناويان بيات، بۆيه شالاری بۆسهر همموو وولات ده ستپکردو تواني ده ستبه سهر شارو گونده کانی نيوان واديلتيجاره بۆ طليروو له حوسول لوجه چ و ناوچه کانی مستمريه دا بگريت^۲.

پاشان فشاری له سهر ده وله تو که دراوسيانان به تايهت شان شيني به تيلوس و نيشيليه داناو تادوورگه ی نريف له وپه ري باشووری نه نده لوس رۆجوو، له وپه نامه يه کي هه ره شه ناميزی بۆ يوسفی کور ي تاشفینی سهر کرده ی موراپه تبه کان له مغرب نارد^۳، له نه نجامی نهو هه ره شه يه دا سهر کرده کانی نه نده لوس که به به شهبه شبون نه يان تواني له وروی نلفونسوی شه شمدا به وسترو په نايان بۆلای موراپه تبه کان له مغرب به رد که نزیکرين هيزکی نيسلامی بوون بتوان مه ترسی مهسحيه کان له موسلمانانی نه نده لوس دوور بچنموه.

قوناعی ده سه لآتداری مه غربيی (۴۷۹-۶۱۲ ک/ ۱۰۸۶-۱۲۱۵ ز):

• شان شينه نيسپانيه کان: کاتيک موراپه تبه کان له نه نده لوس مه هاتن تافريای ده وله تانی

ده سته وتا قه نيسلاميه کان بکمونو به ره به رچی ده ستدر يزيه کانی مهسحيه کان به نهموه، شان شينه نيسپانيه مهسحيه کان سچ شان شين بوون:

۱- شان شيني قشتاله که گهوره ترين رووبه ري له وانی تر هه بوو و داها تي زياتر بوو به هيز تر بوو،

نلفونسوی شه شمعی پاشايان به راگري شان شينه نيسپانيه مهسحيه کان داده نرا.

۲- شان شيني نه راگون.

^۱ ابن الکردوبس: تاريخ الأندلس ص ۸۵، الضبي: ص ۳۱.

^۲ همان سهرچاوه: ص ۸۷.

^۳ مؤلف مجهول: الحلل المشية في ذكر الأخبار المراكشية: ص ۲۶-۲۷.

۳- میرنشینی بهر شملونه یان قه تلونیا که بچوو کترین شانشین بوو.

شانشینى ناڤارا بۆ ماوه یه کی کاتی له شانۆی رووداوه کاندایارنه ما له دواى نه وهى هه ریه ک له نه لڤونسۆی شه شه می پاشان له قشتاله و سانشۆ رامیروی پاشای نه راگۆن له سالی ۱۰۷۶ زدا زهویه که یان دابه شکرد.

• مورابیتنه کان^۱ له نه نده لوس:

۱- هه له مه تی یه که می مورابیتنه کان- جه نگی زه للاقه: له و کاته ی نه لڤونسۆی شه شه به شاره کانی نه نده لوسدا ده گه راو لاوازی پاشایانی تاقمه موسلمانانه کانی ده قۆسته وه، مو عته مه دی کور ی عه بباس هه ستی کرد مه ترسیه که راسته وخۆ هه ره شه ی لینه کات، بۆیه له گه ل بهر پرسی به تلپوس و بهر پرسی غه رنا ته دا که مزیکترین دراوستی بوون رینکه موتن تادهسته یه ک بنیرن بۆلای یوسفی کور ی تاشفین له مه غریب و دوا ی لیکه ن به پهل یار مه تیان بدات.

سه ر کرده ی مورابیتی رازیوو یار مه تی پشککش بکات و مه ر جی دانا دوور گه ی خه زرائی پیتدی ت تامه لبه ندی ده رچوونی سوپا کانی بیت، له راستیدا نه و سوور بوو له سه ر نه وه ی هه ندیک سه رسووری نه نده لوس بگریته ده ست تاده ست به سه ر گه رووی جه بل تاریقا بگریته و زامنی نازادی تیه ر بوون و هاتن وچوون بۆ نه نده لوس بکات، مو عته مه د ناچار بوو داوا که ی جی به جی بکات و فرمانی به را زی کور ی کرد تاجۆلی بکات^۲.

یوسفی کور ی تاشفین به سوپا کانی مه له گه رووی جه بل تاریق په ریه وه له دوور گه ی خه زرا دابه زی و کارووباری نه وتی رینکه خه ست و قایمۆقۆلی کرد، پاشان به نا راسته ی ئیشیلیه درێژه ی به پشیره ی خۆی دا، مو عته مه دو سه ر کرده دراوسیکانی شی پشوازی هاتیان لیکرد^۳.

نه لڤونسۆی شه شه له و کاته دا گه مارۆی شاری سه ره قوسته ی دا^۴، کاتیک هه وتلی کشان ی ئیسلامی بیست، گه مارۆی له سه ر لا برد و به پهل به ره و سوپای موسلمانانی مه غریبی و نه نده لوسیه کان چوو و له ده شتی زه للاقه له باکووری رۆژه لاتی به تلپوسدا بیان گه یشتن، له وی له مانگی ره جه بی سالی ۱۰۷۹/ک/مانگی تشرینی یه که می سالی ۱۰۸۶ز) دا جه نگیکی سه خت له ئیوانیاندا روویدا و

^۱ دکۆر عمل مه حود سه لایی کینیکی به بابه یی له سه ر مورابیتنه کان و شکۆداری جیهادی و زانستان هه یه. وه رگنر.

^۲ ابن الخطیب: ص ۲۸۲، ابن خلدون: ج ۶ ص ۱۸۶.

^۳ ابن الأبار القضاعي: الخلة السراء ص ۳۵۲، مؤلف مجهول: العلل ص ۳۴.

^۴ ابن الكردبوس: ص ۹۱، السلاوي: المستقصا الأخبار دول المغرب الأقصى: ج ۱ ص ۱۱۱، ابن أبي زرع: الأنيس

المطرب ص ۹۳.

تیایدا ئەلقۆنسۆی شەشەم توشی شکستێکی شەرماوەر بوو و لەجەنگە کەدا بیرینداربوو و ناچاربووبە ناراستیە باکووری پاشکشەبکات و هەرمی بلسە چۆن بکات.^۱

لەرستییدا سەرکەوتنی موسلمانان لەزەللاقە جیهانی ئیسلامی لە ئەندەلوس لەرووخان بەدەستی مەسیحیەکان رزگار کردو جی پنی مورابیتەکانی لەوی چەسپاند.

یوسفی کورێ بەین ئەوەی بەرھەمی سەرکەتە کە ی کۆبکاتەوہ گەرایەوہ بۆ مەغریب و وەسیەتی بۆ سەر کردەکانی وولات کردتا دژبە دوژمنی ھاو بەشیان کە دوو بەرە کییان دەقوزیتەوہ تەباو یە گگرتووین، سێ ھزار سەربازی سەنگەرنشینیشی بۆ بەجیھشتن تا بەسەر کردایەتی سەیری کورێ ئەبو بەکر بەرگری لەسەرسنورەکانی ئەندەلوس بکەن.^۲

مردنی ئەبو بەکر ی کورێ کەلمەسەر سەبتەدا داينابوو تا جیگیری بیئت، وێرای پشیوی باروودۆخەکانی سەرسنورە رۆژھەلاتیەکانی کەبەنوحەمادە سەنھاجیەکان لەگەڵ عەرەبی بەنویھالدا ھاو بەیمانیاان بەست و ھەولیاندا ھێرش ببەنەسەر ناوچە سنوریەکان، ئەمە لەپشت ئەو گەرانەوہیدا بوو.

ب- ھەنمەتی دووھمی مورابیتەکان: جەنگی (حصن الیقط): ئەندەلوسیەکان لەدوای چوونەوہی یوسفی کورێ تاشفین گەرانەوہ بۆزیانی جارانیان و لەنیوان خۆیاندا ناکوکیان تیکەوت و فشاریان خستەسەر ئەو ھێزە مەغریبیە ی لە ئەندەلوس ما بوویوہ تا وولات بەجیھتت.

نیسپانیەکان دوای سالتیک بەھۆی ھاتنی ئەو فریاگوزاریانە ی فەرەنسا پەرپەوہ بۆیان دەھاتن دەرەنجامەکانی شکستە کیمان لەزەللاقەدا تێپەرانندو دەستیان بەجالاکیە سەربازییەکانیان کردەوہ و ئەو ناوچانەیان ھەلبژارد کەلەرۆژھەلاتی ئەندەلوسدا بوون و زیاتر لاوازبوون کە بریتیبوون لە: بلسیەو مریسو لورقەو مریہ.^۳ ھێزی مورابیتەکان نەیتوانی رێیان لیبگیرت یان لەروویاندا بوەستت.

لەبەر مەترسی بارە کە موختەمەد بریاریدا خۆی بجیت بۆ مەغریب تاداوا ی یارمەتی لەیوسفی کورێ تاشفین بکات سەر کردە ی مەغریبیش رازی بوو بۆجاری دووھم پەرپەوہ بۆ ئەندەلوس تالەدەست چنگۆلتی مەترسی مەسیحی و دەستگرتن بەسەر پاشایان تا قەمەکاندا رزگاری بکات بۆیە

^۱ ابن الکردبوس: ص ۹۳-۹۴، مؤلف مجهول: الخلل ص ۳۵، السلاوي: ج ۱ ص ۱۱۷، ابن خلدون: ج ۶ ص ۱۸۶-۱۸۷.

^۲ ابن الأبار: ص ۳۵۶، الحميدي: الروفض المعطار في أخبار الأقطار - صفة الجزيرة الأندلس ص ۹۵، ابن خلدون: ج ۷ ص ۱۲۲.

^۳ ابن الکردبوس: ص ۹۶، ابن خلدون: ج ۶ ص ۱۸۶-۱۸۷.

لهسالتی (٤٨١ك/١٠٨٨ز) دا له گهروو پهریهوه و خه لکی نهندهلوسی بۆ جههاد هاندا موسلمانان هیرشیان برده سهر قه لای لهیت که نه لفقونسوی شه شه م له نیوان مهرسیمو لورقه و له دوا ی جهنگی زه للاقه دا یه زرانده به لام نوی بوونمه وی نا کۆکیه کانی نیوان نهندهلوسیه کانو به تاییه ت نیوان مو عته مه دی بهر پرسی نیشیلیه و مه ته صهی بهر پرسی مهرسیه نه یه یشت فه تح بگریت یوسفی کوری تاشفین تو او به ده ست نه و نا کۆکیانه وه ده نیالاندو متمانهی به نهندهلوسیه کان نه ماو لهسالتی (٤٨٢ك/١٠٨٩ز) دا گه رایه وه بۆ مه غریب و کهوته خۆ ناماده کردن بۆ پاکتا و کردنی سهر کرده نهندهلوسیه کان تا نهندهلوس بداته پان مه غریب.

ج- هه لمه تی سنیه می مورابیه تکان: دانه پائی نهندهلوس بۆ پان مه غریب: یوسفی کوری تاشفین لهسالتی (٤٨٣ك/١٠٩٠ز) دا به یی داوا ی یارمه تی بۆ جاری سنیه م له گهروو پهریه وه و راسته و خۆ چوو بۆ طلیطله و زه وی قشتاله ی بری به لام نه بتوانی بیگریت، هیچ سهر کرده یه کی نهندهلوسیه ههنگاوی بۆ یارمه تیدانی نه نا^١ پاشان روویکرده غه رناته که نه میر عه بدولای کوری به لکینی کوری بادیه سی کوری زیری سه نه جی تیدابوو، پاش گه مارزیه که چوو به مه لهنده که ی^٢ و مالقه یشی دایه پان خۆی^٣ و مو عته مه دی کوری عه بیاد له روویدا وه ستا، نه و کات یوسفی کوری تاشفین نه وه ی بی باشربوو داوا له سهر کرده کانی بکات تا هه موو نهندهلوس به نه پان ده سه لاته که ی له کاتیکدا خۆی چاودیری باری سهر بازیه که ی له مه غریبه وه ده رکرد، له سهر نه م به ره ته ش هه موو کارووباره سیای و سهر بازیه کانی دایه ده ست سهیری کوری نه بو به کری کوری و دواوی لیکرد نیشیلیه و به تلوس بگریت سن سهر کرده ی تریشی راسپارد تا قورتوبه و مهرسیه روونده بگرن، پاشان گه رایه وه بۆ مه غریب و له سه به سه قامگیربوو تا چاودیری نه جامة کانی کاره کانی نه و سهر کرده بکات^٤.

چوار سهر کرده که توانیان چهنده ده ستکهوتیکی. گرنگ به ده سه ته یتن کله به ره زه وه ندی مورابیه تکاندا جا قورتوبه له (مانگی سه فهری سالتی ٤٨٤ك/مانگی نازاری سالتی ١٠٩١ز) دا کهوته

^١ ابن ابی زرع: ص ٩٩، السلاوی: ج ١ ص ١٢٠.

^٢ ابن الکردوس: ص ١٠٥.

^٣ السلاوی: ج ١ ص ١٢٠.

^٤ ابن ابی زرع: ص ١٠٠.

دهست نهبو عبدولای کوری موحمهد حاج و فهی تحی کوری موغتمهدی فهرمانره وای کوزرا^۱
ههروه ک مورایته کان دهستیان بهسهر (کور) ی قور توبه دا گرت و بهره و زوره ی قه لاکانی موغتمهد
چوو و دوای نهوه بو دارینی نیشیلیه له دهستیان دهستی بهتالیوو.

له بهرامبر نهو گزاره سیاسی و سهربازیانه دا موغتمهد خوی لهباریکی سهخت و ناله باردا
بینهوه بویه په نای برد بۆلای نهلقونسوی شهشم کهتهنها هیوای مانه وه ی له دهسه لاتدا بوو.
له راستیدا سهر کرده ی قشتالی نهوه ی به ده رفهت زانی تا تۆله له مورایته کان بکاتهوه. به لام نهو
یارمه تیه سهربازیه ی ناردی بو میدانی جهنگه که له جهنگیکدا له نزیك قه لای (المدر) توشی
شکستیکی سهخت بوو^۲ هیواکانی موغتمهد به پشت بهستق به یارمه تی مه سیحی دارمان و نهوکات
بریاریدا له گه ل نهوه ی دلنیاوو له جهنگه که دا شکست خواردو و زیانمند ده بیت پشت به خوی
بهستق لهوکاته سهخته دا به ره و پرووی خوربه یه کی سیاسی ناوخوی بوویه وه که خوی له شوړشی
گشتی ناوخوی نیشیلیه دا ده بینه وه، شوړشگیران هه ولیاندا ده رگای شاره که بو مورایته کان
بکهنه وه به لام هه وله که سه رینه گرت، به لام مورایته کان له (۲۲) ی رجه بی سالی ۴۸۴/ک ۱۳ ی
نیلولی سالی ۱۰۹۱ ز) دا بچه ناو شاره که موغتمهدی کوری عه باد خویدا به ده ستیانه وه^۳.

به جوړه دهوله ته که ی ابن عه باد روخواو کهوتی ژیرده سه لاتی مورایته کان و نهو انیش این
عه بادیان برد بو مه غریبو یوسفی کوری تاشفین له (نه غمات) بهندی کرد^۴، له دوای رووخانی
نیشیلیه که به هیژترینی دهوله تانی تا قمه کان بوو، بو مورایته کان سهخت نه بوو به شه کانی تری
نهنده لوسیش به نه پال ناوچه ی خویان و ته نها موسته عینی کوری نه جده دی کوری هودی بهرپرسی
سه ره قوسته که به وه ناسراوه چون ره زامه نندی مورایته کانی به ده سه تخست به سه ره بهستی مایه وه،
له راستیدا میرنشینه که ی وه ک درکی ژیرتی مه سیحیه باکووریه کان بوو، یوسفی کوری تاشفین
هستی به گرنگی سیاسی نهو میرنشینه وه ک هیلی به رده می مه سیحیه کان و یتکه یانی به ره یه کی به هیژ
بو وهستان له پروویاندا کردبوو، بویه سه ره قوسته تا که میرنشین بوو که مورایته کان نه یاندا بوویه پال
خویان.

^۱ ابن ابی زرع: ص ۱۰۰، المراكشي: ص ۱۳۹-۱۴۰، السیلاوي: ج ۱ ص ۱۲۰، الضبي: ص ۳۲، ابن خلدون: ج ۱ ص ۱۸۷.

^۲ ابن ابی زرع: ج ۱ ص ۱۰۱، ابن الأثیر: ج ۸ ص ۱۵۵.

^۳ ابن الأثیر: ج ۸ ص ۳۳۹-۳۴۲.

^۴ المراكشي: ص ۱۴۵، ابن ابی زرع: ص ۱۰۱، الضبي: ص ۳۲، ابن خلكان: ج ۷ ص ۱۲۳.

یوسفی کوری تاشفین لهسالی (۹۶ك/۱۱۰۲ز) دا پریموه بۆ نندهلوس تا کارووباری کارگیری ئەوی رینکبخت، ئەو دوو وولاته مەغریب و نەندەلوس یەك دەولەتیان پێکدەهێنا کە پایتەختە کە ی شاری مەراکش بوو کە یوسفی کوری تاشفین بنیادی نابوو.

یوسفی کوری تاشفین له (مانگی موحەرەمی سالی ۵۰۰ك/مانگی ئەیلولی سالی ۱۱۰۶ز) دا کۆچی دوایی کردو بەهێزترین دەولەتیکی بۆ ئەبوولەسن علی کوری بەجیهیشت کەرۆژئاوای ئیسلامی تانەوکات بەخۆیەوه دییت.

د- **کۆتایی مورا بیتەکان له ئەندەلوس:** رینکبختی ناوخرۆی دەولەتی بەرفراوانی مورا بیتەکان ناسیگیر بوو لەپشتی و بارگژی دەچوو، علی خۆی بۆ باسوخواسه ناینهکان یەکلادربوو یەوه لەسەر دەمه کهیدا زانایان قەلمەرەویکی فراوانیان هەبوو، ئەوان بەرامبەر بەو مەسیحە هاوبەلێتانهی کە مەترسیه کی راستیان بۆسەر دەولەت پێکدەهێنا توندبوون، مەسیحەکان بۆ دەرفەت دەگیران تا پەییوەندی بەئیسپانەکانهوه بکەن و لەگەڵیاندا رینکبەمەون بۆ جەنگان لەگەڵ مۆسلمانانداو پیشوازی ئەو شالاره دووبارهوانهیان دەکرد کەسەر کردەکانی باکوور بەرپایان دەکردن و لەئەنجامدا طلیطله و سەرەقوسته کەوتە دەستیان.

ئەو سەر کەوتانە پالەنتریکی بەهێزبوون کە مەسیحەکانیان هاندا تا درێژه بەجەنگی گەرانندەویان بدەن و بەرەبەرە نامانجەکانیان بەدییهتن، لەکاتیکیدا مۆسلمانان سەرقاتی چەند ناکۆکیه کی ناوخرۆی بوون و چی بئیکە بەرزەکانی سەر سورهکان مابوون لە دەستیان دەدان.

بەرەبەرە شانوشکۆی مورا بیتەکان کوزایهوهو ئەو جەماوەرییونەیی لەنیۆهەندە گشتیهکاندا هەیانبوو لە دەستیانداو سەرلەنوێ نەندەلوس بۆ چەند دەولەتۆکیه کی دەستی ناکۆک دابەشیوو کەنەیاندا تەوانی بەرەنگاری مەترسی زیادبوونی ئیسپانی بینهوه.

موهحیدهکان بەسەر کردایەتی عەبدولمۆنیمی کوری علی لەدوای لەناو بردنی دەولەتی مورا بیتەکان لەمەغریب دەسلاتی مورا بیتەکانیان بەمیراتگرو گرنگی خۆیان بە نەندەلوس دا کەشۆرشەکان ئەو وولاتهیان داگرتوو.

موهحیدهکان له ئەندەلوس:

شۆرشگێران لەشاره جیاوازه کانهوه پەییوەندیان بەموحیده کانهوه کردو بانگیانکردن تایتە ناو نەندەلوس، خلیفه عەبدولمۆنیمی موهحیدیش سوپایه کی ناردو دەستی بەسەر رۆژئاوای وولاتدا

گرت و له (مانگی شهعبانی سالی ۵۴۱ك/مانگی كانونی دووهمی سالی ۱۴۷ز) دا نیشیلیه‌ی لی دارنن و له (مانگی شهعبانی سالی ۵۴۳ك/مانگی كانونی یه‌که‌می سالی ۱۴۸ز) دا قورتوبه و له سالی (۵۴۷ك/۱۵۲ز) جیان و ملاقیه‌ی گرت، ماوه‌ی حموت سال غه‌رناته خو‌ی گرت تانوه‌ی له سالی (۵۵۱ك/۱۵۶ز) دا خو‌ی بده‌سته‌وه دا، هه‌روه‌ك توانی کشانی قشتالی له قورتوبه بوه‌ستیت^۱.

له (۲۰ی جمادولئاخیری سالی ۵۵۸ك/۲۵ی نیاری سالی ۱۶۳ز) دا خلیفه‌ه‌ه‌بدولمونین کۆچی دوابی کردو نه‌بو یه‌عقوب یوسفی کوری شوینی گرتوه^۲ که ملکه‌چکردنی نهنده‌لوسی ته‌واو کردو له کاتی گمارۆدانی شنزین له‌جه‌نگیکی دژبه‌نمیر سانشو‌ی پرتوگالی له (مانگی ره‌جه‌بی سالی ۵۸۰ك/مانگی تشرینی یه‌که‌می سالی ۱۸۴ز) دا کوزراو یه‌عقوبی کوری شوینی گرتوه که‌نازناوی مهنسوری هه‌بوو^۳.

پرتوگالیه‌کان سه‌رکه‌وتیان له‌شنزین دا قۆسته‌وه و هیزیشان برده‌سه‌ر رۆژناوای نهنده‌لوس، خلیفه‌ناچاربوو له (مانگی ره‌یه‌ه‌لئمه‌ه‌لی سالی ۵۸۵ك/مانگی نیسانی سالی ۱۸۹ز) دا به‌په‌رتسه‌وه بو نهنده‌لوس و چوو بو شنزین و نیشونه‌تا تۆله‌ی باوکی بکاته‌وه و ناوچه‌که‌ی بری و زۆرینک له‌شارو گونده‌کانی نه‌ویی ویرانکردو دواتر گه‌راپه‌وه بو مه‌غریب^۴، پاشان جاریکی تر په‌په‌سه‌وه له (مانگی شهعبانی سالی ۵۹۱ك/مانگی تموزی سالی ۱۹۵ز) له‌قه‌لای نه‌رک به‌سه‌ر سو‌یای قشتالی به‌سه‌ر کردایه‌تی نه‌لفۆنسۆی هه‌شتمه‌دا سه‌رکه‌وت^۵، له‌سالی (۵۹۳ك/۱۹۷ز) دا هیزشی برده‌سه‌ر خاکی قشتاله‌و رۆچوه‌ی ناوی و گونده‌کانی کاول ده‌کردو کینگه‌کانی بو ترساندن‌ی دوزمن ده‌سوتاندو گه‌مارۆی طلبله‌ی داو دواتر گه‌راپه‌وه بو قورتوبه و له‌ویشه‌وه بو نیشیلیه^۶.

یه‌عقوب کارووباری وولاتی رینکخست و والیه‌کانی ده‌ستیشانکردو سه‌رسنوره‌کانی بنکه‌کانی توندوتۆلکردو سه‌ر‌باگه‌و پارێزهری تیدا دانان، پاشان قشتاله‌هاتن بو‌لای و داوای ناگره‌مستان لیکرد، نه‌ویش به‌ینی مه‌رجه‌کانی به‌ینی شه‌ریعه‌تی نیسلام به‌داواکاریه‌کیان رازیبوو و پریاری ده‌سال

^۱ ابن خلدون: ج ۶ ص ۲۳۳-۲۳۴.
^۲ ابن ابی زرع: ص ۲۴۶، ابن الأثیر: ج ۹ ص ۲۹۹.
^۳ ابن خلدون: ج ۶ ص ۲۴۲-۲۴۳.
^۴ ابن ابی زرع: ص ۲۶۷.
^۵ ابن خلدون: ج ۶ ص ۲۴۲.
^۶ هه‌مان سه‌رچاوه: ج ۶ ص ۲۴۵.

ناگرهستی دا^۱. پاشان له (مانگی جمعادولنولای سالی ۵۹۴ک/مانگی نازاری سالی ۱۱۹۸ز) دا نیشیلیهی به جیهیشت و گهراپهوه بۆ کهراکیش و بۆ سالی دواتر کۆچی دواپی کردو موحمهد ناسری کوری شوینی گرتوه^۲.

دهولتهتی موهحیده کان که کارووبار له نهندهلوس و نهفریقا تاسنوری مصر لهزیره سیدابوو، لهزیر سایهی چهند فرمانبرهواپهکی لاوازا داتوشی لیک ههلهوه شان بوو، موحمهد ناسر ههرکه خیلافهتی گرتهدهست به کشر شۆرش توشوو بهتایبهت له نهفریقا له گهلهوهی توانی لهناویان بیات، بهلام نهمتوانی لهرووی مهسیحیه کاندای له نهندهلوسدا بوهستیت و سهرکهویت.

نهلقرنسونی ههشتم پاشای قشتاله له (مانگی سهفهری سالی ۶۰۹ک/مانگی تهمووزی سالی ۱۲۱۲ز) دا بۆ تۆله سهندنوهی نهو شکستهی لهئهرک توشی بووبوو و خلیفه منسورو پینتر خاکهکی بریوو و کوشتوبری خۆی تیدا کردبوو هیرشیککی بۆ سهر زهویه نیسلامیه کان بهرپا کردو لای قهلائی (العقاب) شکستیککی خرابی توشی هیرهکانی خلیفه کردو موسلمانان زیانگهلیکی تهواو گهورهیان لیکهوت^۳، نهجمهکانیشی بۆ نهندهلوس په کلابون چونکه نهندهلوس بهش بهشبوو تانهوهی بهر بهره ده کهوتهدهست نیهپانه کان.

موحمهد ناسر له دواي جهنگه که گهراپهوه بۆ نیشیلیهو دواتر پهریهوه بۆ مهراکیش و له (مانگی شهعبانی سالی ۶۱۰ک/مانگی کانونی دووهمی سالی ۱۲۱۴ز)^۴ دا بهغهمباری بههۆی نهو جهنگهوه کۆچی دواپی کرد، نهلقرنسونی ههشتمههیش سهرکهوتهکهی قۆستهوهو دهستی بهسهر قهلاتزیکه کاندای گرت.

یوسف موستهنسیربیللاه شوینی باوکی گرتوه، نهوکات تهمننی شانزه سال بوو، کارووباری نهندهلوسی ریکخست و والی لهسردانا، بهلام چهرمهسهریه کان له دواي جهنگی (العقاب) پهک له دواي پهک توشی نهو وولاته بوون نهمش لهزیر سایهی ملکهچی سهرکردهکانی وولات و دهستوسانیان له بهر په چندانوهی دهستدریژیهکانی مهسیحیه کاندای، کۆشکی نهبو دانس له گرنگرین

^۱ ابن خلدون: ج ۶ ص ۲۴۵، المراكشي: ص ۱۶۰.

^۲ ابن الأثير: ج ۱۰ ص ۱۶۱.

^۳ ابن أبي زرع: ص ۲۵۸.

^۴ ههمان سهرچاره: ص ۲۶۳، مؤلف مجهول: ص ۱۲۱.

^۵ ابن خلدون: ج ۶ ص ۲۵۰.

نمو شویانه بوو کهله دواى جهنگیکی یه کلاکمره وه کهله (مانگی ره جه بی سالی ۶۱۴ک/مانگی تشرینی یه کمى سالی ۱۲۱۷ز) دا روویدا که تده دست نیسپانه کان^۱.

به دواى نمودا قاسرش له باکووری مارده له سالی (۶۲۰ک/۱۲۲۳ز) دا کهوتده دست پاشای پرتوگالو خلیفه موسته نسیریش له (مانگی زیلحه جهی سالی ۶۲۰ک/مانگی کانونی دوهمی سالی ۱۲۲۴ز) دا بهی هبج مراتگریک کۆجی دواى کرد^۲ و موحیده کانیش به یعتیان بموحمه مد عبدالولواحیدی کوری خلیفه یوسفی مهنسور به خشى^۳، به لام عبدالله و لای کوری یه عقوبی والی مرسیه له سمر ده سالات رکه بهری له گلتدا کردو خۆی وهک خلیفه راگه یاندو نازناوی عادلی له خۆی نا، نهمیش له (مانگی سه فبری سالی ۶۲۱ک/مانگی سازاری سالی ۱۲۲۴ز) دابوو، والیهکانی نهنده لوس که برای بوون به یعتیان پندا^۴.

عادل نهو عهلاء نیدریسی برای خۆی وهک والی له سمر نیشیلیه دانا، به پهله نهو والیه له گوپزایه لئی براکهی ده رچوو و بانگه وازی بوخۆی کردو نازناوی مهنمونی له خۆی نا، پاشان موحیده کان له دژی عادل راپهرینو کوشتیان و له شوتیدا یه حیای کوری موحمه دی ناسری برایان دانا، نهمش له سالی (۶۲۴ک/۱۲۲۷ز) دابوو^۵، مهنمون پندای بز لای فردیناندی سی ییمی پاشای قشتاله بردو له بهرام بهر پندانی بریکی زور دارایی و دانی تایه تهنندی بهمه سیحیه کان یارمه تی لیخواست، نهمیش به هیزی: ی سربازی یارمه تی داو له گلتیدا بو مغریب پهریموهو له گهل خلیفه یه حیادا پیکیداداو شکاندی، پاشان له (مانگی زیلحه جهی سالی ۶۲۹ک/مانگی نهیلولی سالی ۱۲۳۲ز) دا مردو عبدالله و رحانی کوری شوتی گرتوهو نازناوی ره شیدی له خۆی نا^۶.

له نهنجامی نهو مملاتی ناوخوییه ی نپو ریزهکانی موحیده کان، ده سالاتیان له نهنده لوسدا دارماو لهو مملاتیبه دا سرکرده یه کی نهنده لوسی ده رکوت که نهمیش موحمه دی کوری یوسفی کوری هوود بوو له نهوه ی فرمانر ه وایانی سمره قوسته بوو، نهو باری ناله بارو ناجیگیری قوسته وهو هیرشی برده سمر شاری مرسیهو له نه بولعه باسی فرمانر ه وای موحیدی سهندو جیانو قورتوبه و

^۱ ابن أبي زرع: ص ۲۷۳.

^۲ ابن خلدون: ج ۶ ص ۲۵۱.

^۳ همان سرچاوه.

^۴ همان سرچاوه: ج ۶ ص ۲۵۱-۲۵۲.

^۵ ابن أبي زرع: ص ۲۷۴.

^۶ ابن خلدون: ج ۶ ص ۲۵۲-۲۵۴.

ماردهو بهتلیوس و غه رناته چوونه ژیر گوئرایه لیه وه و نیشیلیه ییشی دایه پال بزوتنه وه که ی و نازناوی مته وه کیل عبدالولای لیتر او بهوش گرنگترین شاره نیسپانیه کان له ژیر نالایدا یه کیانگرت.

موحه مه دی کوری یوسفی کوری هوود له پرووی شالاهه کانی نیسپانیا دا وه ستا، به لام به ره و پرووی یه کبونی قشتاله له گه ل لیون بوویه وه له دوای نه وه ی نه لفقونسوی هه شته مرد، مسیحیه کان شالاهه کانیان بز سهر موسلمانان ده ستیکرده وه و ماردهو به تلیوس که وتنه ده ست نه لفقونسوی نژیهمی پاشای لیون و جیلیقیه و مته وه کیل له (فحص شریش) له به رده م فردیناندی سی یه می پاشای قشتاله دا شکست خوار دو شاره که له سالی (۶۳۱ ک/ ۱۲۳۴ ز) له ده ست موسلمانان کهوت^۲.

موحه مه دی کوری یوسفی کوری هوود له دوای شکست خوار دنی له (فحص شریش) چوو بز ناوچه ی غه رناته تا له گه ل موحه مه دی کوری نه حده دی رکه به ریدا بجه نگیث، جا قشتالیه کان نه و ده رفه ته یان قزسته وه و دایان به سهر قورتوبه دا که نه وکات گیر زده ی ده ست پشیچوی و بارگرژی بو و له (مانگی شهوالی سالی ۶۳۳ ک/ مانگی حوزه یرانی سالی ۱۲۳۶ ز) دا چوونه ناو قورتوبه^۳.

موحه مه دی کوری یوسفی کوری هوود له سهر سنوری (المریه) و له (مانگی جمادولئاخیری سالی ۶۳۵ ک/ مانگی کانونی دووه می سالی ۱۲۳۸ ز) دا مرد دواتر مرسیه له سالی (۶۴۰ ک/ ۱۲۴۳ ز) دا کهوته ده ست فردیناندی سی یه م^۴.

لهوباره دا که شاره گرنگه کانی نه نده لوس ده کهوته نیسپانه کان، له باشووری نه نده لوس ده ولته تی: ی عهره بی دامه زرا که ماوه ی دوو سه ده ونیو سهر کردایه تی جیهادی نیسلامی ده کرد نهویش شانشینی غه رناته بوو.

^۱ همان سرچاوه: ج ۴ ص ۱۶۸-۱۷۰.

^۲ ابن امی زرع: ص ۲۷۵.

^۳ ابن خلدون: ج ۴ ص ۱۶۹.

^۴ همان سرچاوه: ج ۴ ص ۱۷۰.

قۇئاغى فەرمانروايى بەنى نەسرېيان بەنى ئىئە حمەرا (۶۱۲-۸۹۷ك/۱۲۱۵-۱۴۹۲ز)

بەنى ئىئە حمەرا ئە ئىئە لوس:

موحمەدى كورې يوسفى كورې ئەحمەدى كورې نەسرى خەزىرە جى كەبىئە مەكەبى بە بەنى ئەحمەرا ناسرا بون بەنىئەندى مەملەتتى ئىسلامى-مەسىحى لە ئەندە لوس لەسەر شانۆزى ژيانى سىياسى دەركەوت، بەنرەتتى ئەبىئە مەكەبە لەئەرغۇنەبە، شۆتەكەوتوان لەئەرغۇنەو ناوچە دراوسىكاندا لەدەورى كۆبۈنەمەو جىيانو بەستەمۇ دۆلتى ئاشو قەلا نۆيكەكان چوونە ناو گۆپرايەلتى ئەمۇ و زۆرتىك لەمۇ موستمانانەى كەئەمۇ ناوچانەيان جىئەشتىبۇو كە ئىسپانەكان دەستيان بەسەردا گرتبۇون دايانە پال سوپاكەى، ئەمىش تۈانى سوپايەكى گەورە ئامادەبكات كەلە جى بەجى كەردنى پۇرۇزە كانىدا يارمەتتى دا^۱، موحمەدى كورې ئەحمەد بەو سوپايەو بەرەو ناوچە باشورىە كانى دور لەمەلمەتتى ئىسپانەكان چو و ئەو ناوچانەى دايە پال خۆى كەلە زۆردە سەلاتتى ئىبن ھوودابون، ئەمىش لەدوای ئەمەى كە ئىبن ھوود مرد، ناودارو خانەدانانى غەرناتە پىشتىوانى خۇيان بۆى راگەياندو وازىيان لە گۆپرايەلتى عوتبەى كورې يەحىاى موغىلى والى ئىبن ھوود ھىئا، پاشان موحمەدىيان بۆ شارى خۇيان بانگەشت كەرد، ئەمىش چو بۆ ئەمۇ لە (مانگى رەمەزانى سالتى ۶۳۵ك/مانگى نىسانى سالتى ۱۲۳۸ز) دا دەسەلاتى گرتە دەستو لەمۇ كاتەو بووبە بىكەى دەسەلاتە كەى^۲.

بەوجۆرە شانىنى غەرناتە لەئەنجامى ئەو پىشتىبەى كەلە ناو خۆرە ئەندە لوس گرتبۇوبەو ئەمۇ دەستىرپۇزانەى مەسىحەكان لەدەرەو دەمەزراو موحمەدى ئەحمەرا بووبە ھىواى ئەندە لوسىەكان تاوولاتە كەيان لەوبارە ئاجىگىرە كەتۈوشى بووبو رزگار بكات.

موحمەدى كورې ئەحمەرا ھەولتەدا ئەمۇ زەويانەى كە مابوونەمە لەدەستىرپۇزى ئىسپانەكان پىارتىت، بەلام لەدوای چەند پىكەدانىك لەگەل فردىناندى سى بەمى پاشاى قىتالەدا ئاچاربوو ئاگرەستى لەگەلدا بكات، كاتىك بىنى ناتوانىت بەھۆى ھەلكەوتنى مەسىحەكان بەسەرىدا درىزە بەجەنگ بەداتو لەبەرامبەر پاراستنى زەويە كانىدا سەر بەخۆبى سىياسى خۆى لەدەستەدا ھەردوولا لەسەر ئەمۇ رىككەوتن كە:

۱- موحمەدى كورې ئەحمەرا بەناوای پاشاى قىتالەمە فەرمانرەواى ناوچە كەى بكات.

۲- بەپرى سەدو پىنجا ھەزار پارچە زىر سالانە سەرانە بەدات.

^۱ ھەمان سەرچاوە: ج ۴ ص ۱۷۰.

^۲ ھەمان سەرچاوە.

۳- دست لهه نديك قهلا هه لېگريت .

۴- له جنګي دزبه موسلمانان دوزمنه كانيدا يارمه تي پاشاي قشتاله بدات .

۵- نيينولته حمر وهك پاشكزي دهسه لاني قشتاله ناماده ي كربوونه وه ي نوينه راني قشتاله بيت^۱ .

له دواي نيمزاکردني په پمانه که فرديناند خو ي بو هيرش بردنه سر نيشييليه ناماده کردو که وته داگير کردني قهلا کاني پيشه وه ي، پاشان گهمارو ي له سره راناو مو حمه دي کور ي نه همرش هيرکي له سواره کاني بو يارمه تيداني له چالا کي گهمارو دانه که دا بو نارد وهك نه وي پاشكزي فردينانده، بي نه وي بهر چارو وروني له نه نجامه کاني نه وي يارمه تيدانه هه بيت، چونکه پاشاي قشتاله له دواي پاکتاو کردني بهر گريکاري نهنده لوسي هه له نيينولته حمرش هه لگه پايه وه .

به وچوزه مملاتني ناو خوييه کانو چاو چنو کي سر کرده کان بويه هو ي نه نجامداني ناپاکي و خيانت، نه وي ديارده يه له مير نشينه نه نده لوسيه کان له دواي رووخاني ده ولته تي خيلافه تي نومه وي بلاو بويه وه .

پاش سالو نيوتك له گهمارو دانو پاش بهر گريه کي دليرانه نيشييليه خو ي به ده سته وه داو فرديناندي سي يه م له (مانگي رهمه زاني سالي ۶۴۶ك/مانگي کانوني يه که مي سالي ۱۲۴۸ز) دا چورويه نيشييليه و^۲ مه شخه لو ديمنه نيسلاميه کاني لابر دو مزگه و ته که ي گوري بو کلتيسار دانپشتوانه که شي به شاره نيسلاميه کاني تر داو به تايه ت غر ناته بلاو بويه وه، به دواي رووخاني نيشييليه دا ناوچه دراوسين کاني شي رووخان .

نه نده لوسيه کان چاوه رني يارمه تي مه غريبيان دهر کرد، نه وه ش ديارده يه کي تر بوو که له سر ده مه کاني دواي رووخاني خيلافه تي نومه وي دا زور باو بوو نه نده لوسيه کان هه ميشه له کاني سه ختيه کاندا چاويان له مه غريب بوو .

له سر بنمعا ي بانگه وازه فريا گوزاريه کاني نه نده لوس به نو مرين که فه رمان تره واياني مه راکيش بوون که و ته رني و به سوپايه کي سي هه زار سه ر ياز يه وه جگه له بووني خو به خشاني تري ري ي خوا به سر کردايه تي مو حه مه دي کور ي نيدرسي موريني و فارس عامري براي که له گه رو وه وه په ريه وه بو نه نده لوس، کاتيک نه وي هيره گه يشت نيينولته حمر له سره نجامه کاني کاره کاني خو ي تر سا، بو يه هه لو يستي خو ي گوري و هير شي برده سر نيسپانه کانو له سالي (۶۶۲ك/۱۲۶۴ز) و به هاو کاري هيره مه غريبه کان نيسپانه کاني شکاند .

^۱ ابن خلدون: ج ۴ ص ۱۷۱، عنان: نهاية الأندلس ص ۴۳ .

^۲ ابن خلدون: ج ۴ ص ۱۷۰-۱۷۱ .

نهلفونسوؤی دهیممی پشای قشتاله لهو رابوونه نیلامیه ترساو بهپله کهوته ری بو دستگرتن بهسر نمو بنکه نهندهلوسیانهی کهماپوونو شاری نوستجهی لهسالی (۶۶۲ک/۱۲۶۴ز) دا گرتو هیزشی بردهسر خودی غهرناتهو موحهمدی کوری نهحمر ناچاربوو ناگرهستی لهگهل بکاتو دهستی لهچهند قهلایهکی رزژناوای نهندهلوس بو فردیناندی دهیم ههنگرت^۱.

دوای جهنگه گهراندنهوه کانی نیسپانهکان تهنها ر، و بهریکی بهرتهسکی دهو رو بهری غهرناتهیان لهدهستدایهوهو موحهمدی کوری یوسفیش لهسالی (۶۷۱ک/۱۲۷۳ز) دا مردو عهبلای موحهمدی کوری شوینی گرتوه کهله بهر زانسته کهی نازساوی فهقیهی ههبوو، موحهمد ههولیدا لهگهل بهنی مورین لهمهراکیش لهپهپوهستیه نیقتاعیه کانی خوئی دهسته داربیت^۲.

لهراستیدا نهبو یوسف یه عقوبی سولتانی مه غریب له بهدهمهوه چوونی بانگهوازی فریخوازیو دهستوهردانه کارووباری نهندهلوس دوودلتی نهواند لهدوای نهوهی موحهمد دهستهرداری دوورگی خهزراو دوورگی تهریف بوو، سوپاکانی چوارچار پهرینهوه بو وولات، لهگهل نهوهی توانی بهسر مهسیحیه کاندا سهرکهویت نهیتوانی هیچ گورانیگ لهباری زهویه کاندا بکات.

بهپله سهر بازه مه غریبه کان که بهنولته حمر دهبوو خهر جییان بکیشن، بوون بهباریکی قورس بهسر وولاتهوه، نهبو عهبلو موحهمدی کوری نهحمر لهسولتانی مه غریبی ههنگه راپهوهو دلتی لئی کرمو بوو، لیرهوه ههولیدا دژبه مورینی هاوپهیمانی پهنا بو نهلفونسوؤی دهیم بیات.

لهنهجمی نهو سیاسهتی ههنگه رانهوه خیرایانهی بهنولته حمر جی به جی یان ده کردن، توانیان دووسه دو پهنجا سال تمهن بکنو کوژتا وه چهی نیلامی بن له نهندهلوس و لهههریمی بهرتهسکی نیوان که نارای جهبل تاریخ تا مریه بو زنجیره شاخه کانی روندهو شاخه کانی بیر لهناوخوژدا بهرتهسکبوونهوه.

له (لهمانگی ره بیعولهوه لی سالی ۸۹۷ک/مانگی کانونی دووه می سالی ۱۴۹۲ز) و لهسهردهمی کوژتا سهر کردهی غهرناته موحهمدی کوری عهلی کوری سهعد نهبو عهبلو پاش یه کبوونی فردیناندی پینجهمی پشای قشتالهو نیزاییلای شازنی نهراغون لهسر دهستی نهودا نه غهرناتهی کوژتا قهلاو پینگی نیلامی له نهندهلوس روخواو^۳ بهرووخانیشی دهولتهی موسلمانان له نهندهلوس کوژتایی بیهات.

^۱ عنان: ص ۴۸-۴۹.

^۲ ابن خلدون: ج ۷ ص ۱۹۱.

^۳ السیلاوی: ج ۴ ص ۱۰۴، المقری: ج ۶ ص ۲۷۷.

بهشی هه‌شتم

دهولته‌تی فاتیمی (۲۹۷-۵۶۷ك/۹۱۰-۱۱۷۱ز)

ناوی فرمانبرموا فاتیمیه‌کان و ماوه‌ی دهسه‌لاتی هه‌ریه‌که‌یان:

- ۱- نه‌بو موحمهد عبدالله‌لای مه‌هدی ..... ۲۹۷-۳۲۲ك/۹۱۰-۹۳۴ز.
- ۲- نه‌بولقاسم موحمهد قائیم ..... ۳۲۲-۳۳۴ك/۹۳۴-۹۴۶ز.
- ۳- نه‌بو تاهیر ئیسماعیل مه‌نصور ..... ۳۳۴-۳۴۱ك/۹۴۶-۹۵۳ز.
- ۴- نه‌بو ته‌میم مه‌عدولوعیز ..... ۳۴۱-۳۶۵ك/۹۵۳-۹۷۵ز.
- ۵- نه‌بو مه‌نصور نزار عزیز ..... ۳۶۵-۳۸۶ك/۹۷۵-۹۹۶ز.
- ۶- نه‌بو عه‌لی مه‌نصور حاکم ..... ۳۸۶-۴۱۱ك/۹۹۶-۱۰۲۱ز.
- ۷- نه‌بو له‌سه‌ن عه‌لی زاهیر ..... ۴۱۱-۴۲۷ك/۱۰۲۱-۱۰۳۶ز.
- ۸- نه‌بو ته‌میم مه‌عدولوسته‌نسر ..... ۴۲۷-۴۸۷ك/۱۰۳۶-۱۰۹۵ز.
- ۹- نه‌بولسام نه‌جه‌د موسته‌علی ..... ۴۸۷-۴۹۵ك/۱۰۹۵-۱۱۰۱ز.
- ۱۰- نه‌بو عه‌لی مه‌نسووتامیر ..... ۴۹۵-۵۲۶ك/۱۱۰۱-۱۱۳۲ز.
- ۱۱- نه‌بوله‌عیون عبدالله‌جید حافیز ..... ۵۲۶-۵۴۴ك/۱۱۳۲-۱۱۴۹ز.
- ۱۲- نه‌بوله‌نصور ئیسماعیل زافیر ..... ۵۴۴-۵۴۹ك/۱۱۴۹-۱۱۵۴ز.
- ۱۳- نه‌بولقاسم عیسا فاتیز ..... ۵۴۹-۵۵۵ك/۱۱۴۵-۱۱۶۰ز.
- ۱۴- نه‌بو موحمهد عبدالله‌لای عازید ..... ۵۵۵-۵۶۷ك/۱۱۶۰-۱۱۷۱ز.

بندرتی فاتیمیه‌کان:

لیکۆرتینه‌وی میژوویی له‌سه‌ر ده‌ولته‌ی فاتیمی نهم ده‌خوازیت بگه‌رتینه‌وه بۆ ره‌گو ره‌شه‌کانو به‌ره‌و په‌که‌م سه‌ره‌تا‌کائان ده‌بات، من به‌رۆژی (السقیفة) ده‌سپنده‌که‌مو له‌چوونه‌ ناو حوکه‌که‌کانی ناینو شه‌ریعه‌تی نیسلا می‌تده‌په‌رم، چونکه‌ پینکه‌یتانی باره‌که‌مو گه‌رفته‌که‌ له‌و رۆژه‌دا له‌سه‌ر ملامانی میراتی سیاسی بوو، موسلمانان له‌و رۆژه‌ی پتغمبه‌ر (ﷺ) له‌ (۱۲ ی په‌یعو له‌نه‌ولی سالی ۱۱ ک/۷ ی حوزه‌یرانی سالی ۶۳۲ ز) دا کۆچی دوا‌یی کرد به‌یه‌که‌ ده‌نگی نه‌بو به‌کری صدیقان (ﷺ) وه‌که‌ خه‌لیفه هه‌لبێژارد^۱ و فه‌رموده‌ی (الأئمة من قریش) سه‌رکه‌وت و رێبازی ده‌سه‌لات له‌نیسلا ملاما له‌سه‌ر قوره‌یش وه‌ستاو به‌رتسه‌ک بوویه‌وه، عملی کوری نه‌بو تالیب (ﷺ) و هه‌ندیک هه‌ول ناماده‌نه‌بوون که‌نه‌و هه‌لبێژاردنه‌ به‌په‌له‌ نه‌جامدرا، نه‌وان سه‌رقالی به‌خاکسه‌پاردنی پتغمبه‌ر (ﷺ) بوون، به‌لام عملی (ﷺ) دواتر په‌که‌سه‌ر به‌یعه‌تی به‌ نه‌بو به‌کر (ﷺ)^۲ دا.

عومهری کوری خه‌تاب (ﷺ) له‌ (مانگی جه‌مادیلئاخیری سالی ۱۳ ک/مانگی ئابی سالی ۶۳۴ ز) و له‌دوا‌ی کۆچی دوا‌یی نه‌بو به‌کر (ﷺ) و به‌بەلێنی نه‌و پایه‌ی خه‌لافه‌تی وه‌رگرت، له‌رۆژانی نه‌ودا نه‌و رێبازه‌ی به‌شێوه‌یه‌کی گه‌شتی بۆ قوره‌یش جینی ناماژه‌بوو و ده‌سه‌لاتی له‌به‌نه‌ماته‌ی عه‌بد مه‌نافی کوری قوصه‌ی و به‌نی نومه‌یه‌بو به‌نی هاشما به‌رتسه‌ک کرد بوویه‌وه گه‌شه‌ی سه‌ند^۳. گواسته‌وه‌به‌کی شێوه‌یه‌کی سه‌باره‌ت به‌قۆرخکردنی ده‌سه‌لات به‌رپۆه‌ جوو کاتیک عوسمانی کوری عه‌فان له‌ (مانگی موحه‌ره‌می سالی ۲۴ ک/مانگی تشرینی دووه‌می سالی ۶۴۴ ز) دا بۆ پایه‌ی خه‌لافه‌ت هه‌لبێژێردرا، له‌وکات نومه‌ویه‌کان باره‌که‌یان بۆ چه‌سه‌پا هاشیمه‌کانش^۴ بوون به‌به‌ره‌تسه‌کار^۵.

^۱ بۆ شه‌ره‌زایی زیاتر بره‌وه‌ نه‌و که‌تبه‌ی نوسومه‌ (تاریخ الفاطمیین فی شمال إفريقيا و مصر و بلاد الشام).

^۲ الطبری: ج ۳ ص ۲۰۰-۲۱۱.

^۳ سه‌باره‌ت به‌به‌یعه‌تدانی نیمامی عملی (ﷺ) به‌نیمامی نه‌بو به‌کر هه‌ج گومانیک له‌وه‌ نه‌ که‌ به‌سه‌رقالنه‌بوون به‌به‌خاکسه‌پاردنی پتغمبه‌ر (ﷺ) دوا‌که‌وت و بۆ به‌یانی به‌عه‌می ره‌زامه‌ندی پێداو رهنه‌ی نه‌بو و دتسۆزانه‌ش یاریده‌ده‌رو راویژکاری بوو، بۆ شه‌ره‌زایی زیاتر بره‌وه‌ ژبانی نه‌بو به‌کر (ﷺ) له‌نوسینی زانا‌یان و سه‌رچاره‌ کۆنو نوێه‌کاندا، بۆ شه‌ره‌زایی ده‌ولته‌ی عه‌بییدی فاتیمیش بره‌وانه‌ (الدولة العبيدية الفاطمية) ی ده‌کۆر عملی مه‌جود سه‌لای تا خوێنه‌ر چاکرو به‌رچاو رووتز شه‌ره‌زاییان بیت - وه‌رگه‌تیر -

^۴ الطبری: ج ۳ ص ۴۱۹-۴۲۸.

^۵ نهمه‌ ساخته‌ی شیه‌که‌نه‌و هه‌یچێر، گه‌ر نارێژی نیمامی عومهر بۆ نه‌وه‌ی پتغمبه‌ر (ﷺ) له‌سه‌رچاره‌ که‌نه‌وه‌ شاهیدی بۆدراوه‌ به‌ره‌تسه‌تی له‌و جۆزه‌ش له‌و جۆزه‌ش به‌هه‌ج جۆرێک بوونی نه‌بووه‌ - وه‌رگه‌تیر -

^۶ الطبری: ج ۳ ص ۱۹۳، ۲۲۷-۲۴۰.

عہلی کوری نہ بوتالیب (علیہ السلام) لہدوای شہیدبوونی عوسمانی کوری عہفان (علیہ السلام) لہ (مانگی زیلحہجہی سالی ۳۵ ک/مانگی حوزہیرانی سالی ۶۵۶ ز) دا بہزورینہی دہنگ موسلمانان لہباریکی شیواودا کہجئی مملانیہکی گہورہبوو بو خیلافت موسلمانان ہلتیزیرا^۱.

مملانی تال لہدوای پرودانی فیتہی گہورہو جہنگہ ناوختیہکانی جمہلو سفین بہسمرکوتنی موعاویہی کوری نہبو سوفیان (علیہ السلام) و دامہزراندنی دہولتہتی نوموی لہ سالی (۶۶۱ ک/۶۶۱ ز) کوتای پتہات، عہلی کوری نہبو تالیب (علیہ السلام) لہ (مانگی رہمہزانی سالی ۴۰ ک/مانگی کانونی دوومی سالی ۶۶۱ ز) لہسمر دہستی خوارمچہکان شہیدکرا^۲.

لہدوای شہیدبوونی عہلی (علیہ السلام) شوتیکہوتوانی ہستیان بہبی بہشیوونو بیہواو تالی و سہختی کرد، چونکہ نموان پیشتر نمایانزی چون پالہشتی بنو ہرگری لیکہن، بویہ گریہکی تاوانیکی گہورہ لایان سہریہلتدا کہ ہانیدان لہدہوری نالوبیتی شہیددا (عہلی (علیہ السلام)) کوہنہوو نممش بہدریژی میژویان بہردہوامبونو علمویہکان یان لایہنگرانی عہلی ناسران، نموان شیوہ جیاوازهکانی دہسہلایان بہرہرچ دایہوو جہختیان لہسمرنہوو دہ کردہوو کہقورٹان و سونہت نہو دہقانہیان لہخوگرتووہ کہپویستہ عہلی و نہوو کانیشی دواي خزی خیلافہتی کاتی و ریحی پتہمہر (علیہ السلام) بگر نہدہست.

پتہمویمتی میراتگری بووبہ بازندی کاری شیعی، دیارہ بزوتنہووی شیعہ گہرایمتی لہسمرہتادا بزوتنہوویہکی عہرہبی نیسلامی بوو، بہلام ہیندہی نہبرد زوری لہناعمرہبہکان بہتایبت فارسہکان چونہ ناوی نہو چونہ ناوہ لہزورہی بونہکاندا جوڑیک لہبہرہلتستکاری بوو ہم دژبہ عہرہبو ہم دژبہ نیسلامیش^۳.

شیعہ مامناوہندہکان لہدہوری نہووہکانی فاتیمہ (علیہ السلام) کوہونہوو بہوریایی لہسمر بریاری سونہ نیشیانده کرد، لہکاتیکدا توندہرہووہکانیان لہدہوری موحمہدی کوری عہلی کوری نہبو تالیب ناسراو بہ موحمہدی کوری حنیفہ کوہونہوو، لہوکاتہووہ دابہشکاری نیو ریزہکانی شیعہ دہستینکرد، نہمہدہرفعتی بہنومویہکان دا تابزوتنہووہشیعہ گہرہ راپہریوہکانی دژبہ دہسہلایان بہتایبت شوڑشہکھی موختاری کوری نہبو عوبیدی سہقہفی کممورکی نایینی و بیروباوہریشی

^۱ ہمان سرچاوه: ص ۴۱۵-۴۲۷.

^۲ ہمان سرچاوه: ص ۱۴۳.

^۳ زکار: سہیل: الجامع لی اخبار القرامطہ ج ۱ ص ۴۲.

له خوگر تپور و بانگه وازی بیرۆکه‌ی مه‌هدی چاره‌و انکراوی له‌که‌سایه‌تی. موحه‌مدی کورپی
حه‌نیفه‌وه ده‌کرد، له‌ناوبه‌ن.

بزوتنه‌وه‌ی شیعی له‌گه‌ڵ هاتنی پێشه‌وا جه‌عه‌فی صادقی پێشه‌وای پێنجه‌می دوای حوسه‌ینی
باپه‌ری چوویه رێژه‌وینکی یه‌کلاکه‌ره‌وه‌ی میژوویه‌وه که‌نه‌ویش دابه‌شبوونی بوو بۆ دووبه‌ش به‌پیتی
بیرۆکه‌و تپروانینی مافی میراتگری لای شیعه، نه‌ودوانه بریتیبوون له‌نیامیه‌ی دوانزه
نیامی (اثنا عشریه) و نیسامعیله که‌شونکه‌وته‌ی نیسامعیلی کورپی جه‌عه‌فهر بوون.

فارسه‌کان چوونه ناو هێله‌ سیاسیه‌که‌و نه‌و دابه‌شبوونه‌یان قۆسته‌وه تا بزوتنه‌وه‌ی نیسامعیلی
له‌به‌رژه‌وه‌ندی خۆیان ناراسته‌بکه‌ن، زۆربه‌ی سه‌رچاوه‌کان نامه‌به‌وه ده‌که‌ن که‌جه‌عه‌فهری صادق
نیسامعیلی کورپی وه‌ک پێشه‌وای شه‌شم له‌دوای خۆی ده‌ستیشانکردووه، به‌لام نیسامعیل له‌کاتی
ژیانی باوکیدا مردووه، بۆیه ده‌سته‌ی یه‌که‌م نیمامه‌ت ده‌گوازنه‌وه بۆلای موسای کازمی کورپی
که‌پێشه‌وای حه‌وته‌مه، له‌کاتیکه‌دا ده‌سته‌ی دووهم له‌سه‌ر هه‌لوێستی خۆیان به‌رده‌وامن که‌ده‌لێن
نیسامعیل پێشه‌وایه، ده‌ستپیکردنی سه‌ره‌تای بزوتنه‌وه‌ی نیسامعیلی له‌وه‌هویه، نه‌مه‌ش بۆ دووبه‌ش
دابه‌شبوو، ده‌سته‌ی یه‌که‌م به‌ره‌رچی نه‌وه ده‌ده‌نه‌وه که‌ نیسامعیل له‌ژیانی باوکیدا مردیته‌و پێتانویه
باوکی له‌ترسی نه‌وه‌ی عه‌باسیه‌کان نه‌یکوژن شار دوویه‌تیوه‌وه جه‌خت له‌سه‌رنه‌وه ده‌که‌نه‌وه
که‌له‌دوای جه‌عه‌فهر نیسامعیل نیمامی راستیه‌وه وه‌ک مه‌هدی ده‌گه‌ر پێشه‌وه، نه‌مانه به‌نیسامعیلیه‌ی
پوخت و ده‌لمۆز (الخالصة) و نیسامعیلیه‌ی (واقفة) راوه‌ستاو ناسراون^۱، ده‌سته‌ی دووهم بروایان
وايه نیسامعیل له‌کاتی ژیا‌نی باوکیدا مردووه‌و دان به‌پێشه‌وايه‌تی موحه‌مدی کورپی نیسامعیل وه‌ک
پێشه‌وای حه‌وته‌م داده‌نێو به‌لگه‌شیان بۆ نه‌مه نه‌ویه دروست نیه نیمامه‌ت له‌برایه‌که‌وه بۆ براهه‌کی
تر بگوازیته‌وه له‌دوای نه‌وه‌ی له‌حه‌سه‌نه‌وه بۆ حوسه‌ین (ع) گوازرایه‌وه‌و نه‌مه ته‌نها به‌پشتاوپه‌شت
ده‌بیت^۲.

بۆ چاره‌سه‌ری نه‌و گه‌رفه‌ی که‌وته نووانیان، ده‌سته‌ی دووهم تپروانینو بیردۆزه‌ی سه‌قامگیری و
مالتاواایکردنیا داھینا، جاپێشه‌وای سه‌قامگیر له‌دوای نه‌و پێشه‌وايه‌تی ده‌گه‌رته میرات چونکه
نیمامه‌ت له‌ودا سه‌قامگیره‌و نه‌وه نیمامی راستیه، به‌لای که‌سی مالتاواایکه‌ر به‌دریژایی ژیا‌نی نیمامه‌و
ناکریت دوای خۆی نیمامه‌ت بۆ نه‌وه‌کانی بگوازیته‌وه، به‌و پێشه‌و موسای کازم نیمامی
مالتاواایکه‌رو نیسامعیلی براهی نیمامی سه‌قامگیره.

^۱ الشهرستاني، محمد عبدالکریم: الملل والنحل: ج ۱ ص ۱۶۷-۱۶۸.

^۲ عمادالدین، إدريس: عيون الأخبار، السبع الرابع ص ۳۳۴-۳۳۵.

یه کم: فراوانخواری فاتیمی له سەر زهویدا بلاو کردنهوهی بانگهوازی نیسماعیلی لهباکووری نهفریقیا.

دووهم: فرمانهروایانی نهو ناوچهیه توانیان مهزههیی نیسماعیلی له مصردا بلاوبکه نهوهو دواتر له دواوی نهوهی جهوهیری سهقلی توانی دهست به سەر مصردا بگریت موعیز چوویه ناو مصر. **قوناغی دووهم** (۳۶۲-۴۸۷ك/۹۷۲-۱۰۹۴ز): نهمه قوناغی بههیزیو فراوانخواری بهرهو رۆژه لاتنی نیسلامیه وولاتی شامو حجازو یهمن، ویرای نهوهی دهسه لاتنی مصر و سقیلیه و باکووری نهفریقیا یان هه بوو، لهو قوناغهدا هه ریهك له: موعیز، عهزیز، حاکم، زاهیر، موسته نسیر فرمانهروایان کرد.

قوناغی سێیهم (۴۸۷-۵۶۷ك/۱۰۹۴-۱۱۷۱ز): نهمه قوناغی لاوازی و دارمانه، وهزیره کان له سەر حسابی نهو فرمانهروا فاتیمیانهی که تایه ته ندیه کانی خویمان له دهسه تادبوو و قهله مهرویان که میکردبوو تاله ناوخوی کۆشکدا بهرتهسک ده بوویهوه، ده رکهوت له کاتی کدا دهسته و تاقه کانی سهربازان هه ریه کانی دهوله تیان دابهشکرد، لهو قوناغهدا هه ریهك له: موسته علی نامیر، حافیز، زافیر، فانیزو عازید فرمانهروایان کرد.

قوناغی یه کهم: قوناغی دامه زانندن (۲۹۷-۳۶۲ك/۹۱۰-۹۷۲ز)

باری سیاسی له باکووری نهفریقیا که میك پیش دامه زانندی دهوله تی فاتیمی:

که میك پیش دامه زانندی دهوله تی فاتیمی باکووری نهفریقیا له نیوان چوار دهوله تدا دابهشبوو بوو که بریتین له:

۱- **دهوله تی میدراری یان دهوله تی بهنی واسول** (۱۴۰-۲۹۶ك/۷۵۷-۹۰۸ز): نهمه دهوله تیگی

خهوارچی سهفری^۱ بوو که شاری سجالماسه له باشووری مهغریبی دوور له دهه و روهیری وولاتی سودان پایتهختی بوو، عیسا کوری یهزیدی میکناسی^۲ داچه زانندو له مهوالیه کانی عه ره ب پیکهاتبوو^۳، خه لکی نهو ناوچهی بیابانه له میکناسه له دهه وری کۆبوونهوه، نهوان مهزههیی خهوارچی سهفریان هه بوو، به یهه تی نیمامهت و پیشه وایه تیان پیتا^۴، نهویش خوی له گو تریه تی خه لیه عه بیاسیه کان دارنو سه ره خوی نهو ناوچهی وه رگرت.

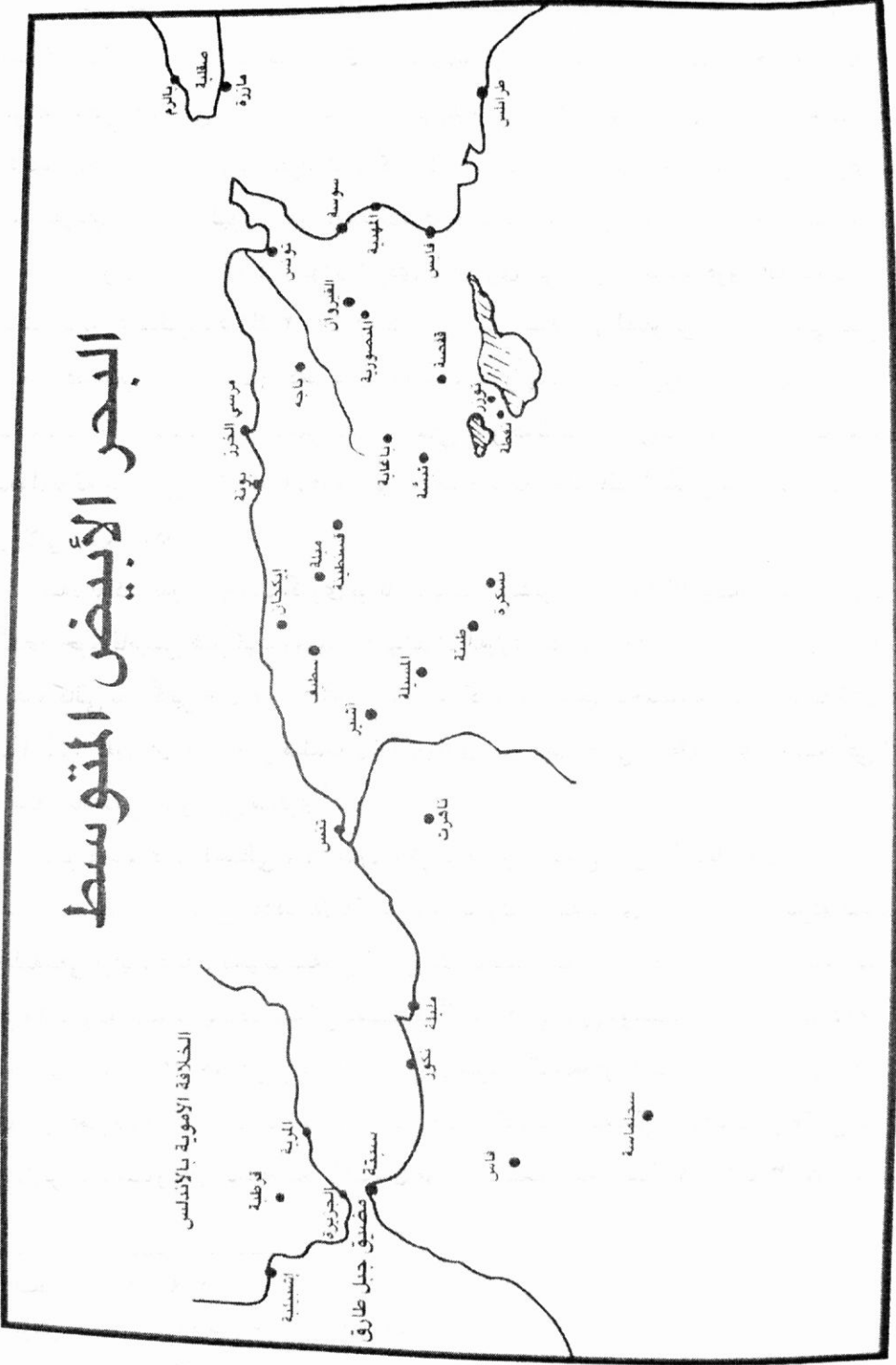
^۱ خهوارچی سهفری: دهه رتهوه پال زیادی کوری نسفری سه رکردهیان.

^۲ میکناسی: له بهر شاری میکناس له مهغریبی دوور له وولاتی بهر بهر نارنراوه کهنهو شاره چواره قوناغ له رۆژه لاتنهوه له معراکیش دووره، الحموی: ج ۵ ص ۱۸۱.

^۳ القلقشندی: صبح العشی فی صناعة الأناش: ج ۵ ص ۱۵۸-۱۵۹.

^۴ ابن خلدون: ج ۶ ص ۱۳۰.

البحر الأبيض المتوسط

الدولة القاطنة في أفريقية والمغرب

کاتیک کۆمەڵی سەفری سەقامگیربوو، ئەبولقاسم سەمکۆی کورێ و اسول گەلی خۆی لەمیکناسیەکان بانگکرد تا لەوێ سەقامگیربن، ئەو دیدو خواستی دەسەلاتداری هەبوو، بۆیە هەوتی گۆژنەدەستی دەسەلاتی دا، بەتایبەت کەئەو کۆچە رێی پێدان مەلەبەندیکی زالبیەت بەسەر هەموو رەگەزەکانی تردا، پاشان بۆ دەرفەت دەگەرانا لەدەست عیسانی کورێ یەزید رزگاری بییت، لەبەرئەوێ هەمیشە زالبوون لەو کۆمەڵگەیدا بۆ دەمارگیری و رەگەزایەتی بوو، بۆیە ئەبولقاسم عیسانی کورێ یەزیدی لا برد لەدوای ئەوێ تۆمەتباری کرد بەوێ قەلمەرەو مالتوسامان بۆ خۆی باب، بۆیە لە سالی (١٥٥ک/٧٧٢ز) دا کوشتی^١، لەراستیدا ئەو لەبەر توندیەکی رقی لیتی بوو، نینجا دەسەلاتی گرتەدەست و گەلەکی بەبەعتیان پێداو پێشوواوەتی گۆرا بۆ میرایەتیەکی میرانگری لەبەنەمالە کەیدا، ئەبولقاسم بەدامەزرێنەری راستی ئەو دولتە دادەنرێت کەبەناوی ئەوێ ناوی دەولتەتە کە نرا، زۆر نەکەوتە پەیرەوێ رێبازی مەزەهەبە کە، هەرۆک گرنگی بەسەفریە لەدەرەوێ وولاتی خۆیدا نەدا^٢.

سەفریەکان ئەو ناوچەیان گۆری بۆ ناوچەبەکی کشتوکالی، جا کارێزیان لێداو دارخورماو گەنم و جۆو قامیشی شەریکان روواند، دانیشتان لەباری کۆچەریەوێ گۆران بۆ باری سەقامگیری کشتوکالی بازرگانی چالاکبوو و ژبانی ئابووری گەشی سەند، سەجلماسە بەینی شوێنەکی بووبە بازاریکی گەورە بایزرگانی و مەلەبەندی بانگەوازی نیسلامی جینی سەقامگیری کۆمەڵیکی نایینی لەسەر مەزەهەبی خەوارییی سەفری^٣.

ئەبولقاسم سەمکۆ لەسالی (١٦٨ک/٧٨٤ز) دا مردو نیلیاسی کورێ کەنازناوی وەزیری هەبوو شوینی گرتەو، خەلکی لەدەسەلاتەکی نارازیبوون، بۆیە دوای دووسال لایانبردو لەشوینیدا ئەلیەسعی برایان دانا^٤، ئەمیان سیفەتی گورپوتینی توندی بۆ مەزەهەبی سەفری هەبوو، دەولتەتی فراوانکردو چەند پەيوەندیەکی باشی لەگەڵ دەولتەتی رۆستەمی لەتاهرت دامەزراند، لەسالی (٢٠٨ک/٨٢٣ز) مردو میدراری کورێ شوینی گرتەو و نازناوی مونتەسەری وەرگرت، لەسەردەمی ئەودا دەولت کەوتە دارمان و جینگیرەکانیشی نەیاننوانی دەستکەوتەکانی دەولت پاریژن، لەسەردەمی ئەلیەسعی کورێ مونتەسەریشدا کەلەسالی (٢٧٠ک/٨٨٣ز) دەسەلاتی

^١ الفلقشەدی: ج ٥ ص ١٥٩-١٦٠.

^٢ مؤنس، حین: تاریخ المغرب و حضارته، ج ١ ص ٣٤٠.

^٣ الفلقشەدی: ج ٥ ص ١٥٩.

^٤ ابن عداری: ج ١ ص ١٥٦، ابن خلدون: ج ٦ ص ١٣٠.

وهرگرت ره‌شه‌های بانگ‌هوازی فاتیمی به‌هیزبو و نه‌بو عبدالله‌ای بانگ‌خوازی فاتیمی له سالی (۲۹۶ک/۸۰۸ز) هیزشی برده سهرشاری سچلماسه‌و چوویه‌ناوی نه‌لیه‌سعی کوری میدراریش که‌فهرمان‌ه‌وای نه‌وی بوو رایکرد^۱.

۲- **دوله‌تی رۆسته‌می** (۱۴۴-۲۹۶ک/۷۶۱-۹۰۸ز): دوله‌تی رۆسته‌می له مغربی ناوه‌راستدا دامه‌زراو دوله‌تیکی خه‌واریمی نیازی بوو که عبدالله‌ه‌مانی کوری رۆسته‌م که‌به‌ره‌چه‌له‌ک فارس بوو دا‌عمران‌دو شاری تاهرت پایته‌ختی بوو، ده‌ولته‌تان له‌مه‌مو‌ولایه‌که‌وه چوارده‌وری نهم ده‌ولته‌تان له‌مه‌مو‌ولایه‌که‌وه چوارده‌وری نهم ده‌ولته‌تیه‌ان دابوو و ته‌نگیان پته‌له‌سچیبوو، نه‌غالیبه‌کان له‌قه‌یره‌وان که‌زایشی له‌خۆده‌گرت، نه‌دارسه‌ له‌فاس که‌ده‌ستیان به‌سه‌ر تلمساندا زالبوو، بویه رۆسته‌می‌کان ناچاربوون بۆ هاوپه‌یمانی به‌ستن له‌گه‌ل نومه‌ویه‌کان رپوبکه‌نه نه‌نده‌لوس، هه‌روه‌ک له‌گه‌ل ده‌ولته‌تی میدراریدا هاوپه‌یمانیان هه‌بوو، هاوسه‌رگیری مونتسه‌ری کوری نه‌لیه‌سعی کوری میدرارو نه‌روای کچی عبدالله‌ه‌مانی رۆسته‌م نه‌و هاوپه‌یمانیته‌ی چه‌سپاند.

له‌دوای خۆی شمش کس له‌ئه‌ندامانی خیزانه‌کی فهرمان‌ه‌وایی نه‌و ده‌ولته‌تیه‌ان گرت‌ده‌ست که‌کۆتا که‌سیان یه‌قزانی کوری نه‌بی یه‌قزانی کوری موحهم‌د بوو، ده‌ولته‌تی رۆسته‌می له‌سه‌رده‌می نهم له سالی (۲۹۶ک/۸۰۸ز) له‌سه‌رده‌ستی نه‌بو عبدالله‌ای داعی رپوخا، ململانیته‌ی ناوخۆی له‌سه‌رپایه‌ی پشه‌واپه‌تی و ناکوکی برده‌وامی نیوان نیازیبه‌کان له‌دیارت‌ترین هۆکاره‌کانی لاوازکردنی ده‌ولته‌ته‌که‌بوون، به‌مه‌هیزی نیازیبه‌کان لاوازو ده‌سته‌وسان که‌وت و نه‌یان‌توانی له‌به‌رده‌م پشه‌ه‌وی فاتیمیدا بوه‌ستن^۲.

له‌سه‌رده‌می رۆسته‌می‌کاندا تاهرت راپه‌رپینیکی زانستی و گه‌شه‌سهندنیکی گه‌وره‌ی نابووری به‌خۆیه‌وه‌دی پشه‌واپانی دوله‌ت ژبانی بۆ بلاو‌کردنه‌وه‌ی زانست داناو له‌بزوته‌وه‌ی زانستیدا به‌شداریان کرد، عبدالله‌ه‌مان له‌گه‌وره‌ زاناپانی سه‌رده‌می خۆی بوو، هه‌روه‌ک عبدالله‌ه‌مانی کوری ته‌واو تامه‌زرۆی زانست بوو، له‌به‌غداد کچی ده‌کری و به‌کسه‌ر ده‌یفۆتنده‌وه، تاهرت به‌و کتیبخانه‌یه‌ی ناسراوه که‌مزیکه‌ی سچ سه‌د هه‌زار به‌رگی له‌خۆده‌گرت.

رۆسته‌می‌کان به‌هۆی زۆری ناوو له‌باری و به‌پیتی خاک به‌ره‌مه‌پێتانی کشتوکالییان فراوانکردو پشتیان به‌بازرگانی ده‌ریایی له‌گه‌ل نه‌نده‌لوس و کشانی له‌گه‌ل سودان و غاناو سلجماسه‌و دووردا

^۱ ابن عذاری: ج ۱ ص ۱۵۲-۱۵۳، تأریخ ابن خلدون: ج ۶ ص ۱۳۰-۱۳۲.

^۲ ابن عذاری: ج ۱ ص ۱۵۸.

بهست، ژبانی گهشاوه و پرشنگدار بیانیه‌کافی به‌ره و تاهرت راکیشاو ده‌ولت به‌هوی بازارگانه‌وه
چهند ده‌ستکه‌وتیکی بالای ده‌سته‌کوت.

۳- ده‌ولته‌تی نه‌داریه‌سه (۱۷۲-۲۰۷/ك ۷۸۸-۹۸۵ز): ده‌ولته‌تیکي عه‌له‌وی حوسه‌ینی بوو که
نیدریسی کوری عه‌بدو‌لای کوری حسه‌نی کوری حسه‌نی کوری عملی کوری نه‌بو تالیب له
سالی (۱۷۲/ك ۷۸۸ز) له‌مه‌غریبی دوور دایمه‌زراندو (فاس) ی پایته‌ختی بنیادنا ده‌سه‌لاتی
نه‌داریه‌کان له‌سوسی دووره‌وه تا شاری وهران بلا‌وبوویه‌وه ده‌سه‌لاته‌کیان به‌ره و روی
چهند هه‌لمه‌تیکي فاتیمه‌کان بوویه‌وه، نه‌مه پالی پیوه‌نان تابه‌ره و باکورور بۆ ناوچه‌ی
شاخه‌کافی ریف پاشه‌کشه‌بکه‌ن و له‌چنده‌قه‌لایه‌کی وه‌ک به‌صره‌دا سه‌نگه‌گری بکه‌ن،
ده‌ولته‌تی نه‌داریه‌ له‌و ناوچه‌ نوئیانه‌دا سه‌ربه‌خوی نه‌بو و به‌جو‌ره‌ی که‌له فاس هه‌ییوو، پاشان
موسای کوری نه‌بو لعافیه‌ ده‌ریکردن و قه‌لم‌ره‌وی مه‌غریبی دوورو مه‌غریبی ناره‌ندی به‌ته‌نها
گرته‌ده‌ست، له‌سه‌رده‌می کۆتاسه‌ر کرده‌یدا نه‌بولقاسمی کوری موحه‌مه‌دی کوری قاسمی کوری
که‌نون ده‌ولته‌ته‌که‌رووخا^۱.

۴- ده‌ولته‌تی نه‌غله‌بی (۱۸۴-۲۹۶/ك ۸۰۰-۹۰۹ز): ده‌ولته‌تی نه‌غله‌بی نزم یان نه‌فریقا به‌شیکي
مه‌غریبی نیوه‌ند دا دامه‌زرا، نیراهیمی کوری نه‌غله‌بی والی زاب له‌نه‌نجامی نه‌و ریککه‌وته‌ی
له‌گه‌ل خه‌لیفه‌ هارونه‌ره‌شیدا هه‌ییوو دایمه‌زراند، نه‌مه نه‌زموونیکي نوئ له‌ریکخسته‌کافی
ده‌سه‌لاتی ده‌ولته‌تی نیسلامیدا بوون نه‌ویش نه‌زموونی وازه‌یتانه‌ له‌به‌شیکي ده‌ولت
له‌به‌رژه‌وه‌ندی خه‌ترانیکي دیاریکراودا که‌هۆگری پشتیوانی و گوپرایه‌لیان هه‌یه له‌به‌رامبه‌ر
برپک سامانی دیاری کراوی سالانه‌نه‌زموونه‌که له‌رۆحی خۆیدا له‌گه‌ل باری گشتی ده‌ولته‌تی
عه‌باییدا ده‌گوئییت، سه‌ختی و ناره‌حه‌تیه‌کی زۆری له‌سه‌رشان هه‌لده‌گریت و پاریزگاریش
به‌ده‌جمنه‌کافی ده‌سه‌لاتی مه‌رکه‌زیه‌وه ده‌کات.

هاروونه‌ ره‌شید بۆ به‌ده‌یه‌تانی چهند نامانجیک له‌هه‌ریمه‌ رۆژناوایه‌کافی دوور له‌مه‌لته‌ندی
ده‌ولت له‌به‌غداد نه‌م سیاسه‌ته‌ نوئییه‌ی داهینا، گرنگترین نه‌و هۆکارانه‌ش:
• ته‌میکردنی به‌ره‌ره‌کان و نه‌وانه‌ی تریش که‌له‌ده‌سه‌لات ده‌رچووون.
• وه‌ستان له‌رووی نه‌داریه‌کاندا تانه‌هیلت هیرش بکه‌نسه‌ر زه‌ویه‌کافی ده‌ولته‌تی عه‌بایسی.
• پاراستن و دلنیاکردنی مصر که‌وو یلایه‌تی گه‌وره‌ی بوو له‌ رۆژناوادا.

^۱ هه‌مان سه‌رچاوه: ج ۱ ص ۲۱۰-۲۱۱، ابن خلدون: ج ۴ ص ۱۲-۱۸.

شتیکی ناسایی بوو له ژیر سایه ی نهو بارو د ژخه ی دولته ی تیدادروستوو، سر کرده کانی نه غالیه کان کار به دهستی عه بیاسیه کان بن، بویه ده ولتت سر به خوییه کی به ناو هیمایی هه بوو، به لام له گه ل تپه ر بوونی کاتدا سر به خوییه کی نیمچه ته وای وهر گرت.

نه غالیه کان شاری قهیره وانان کرد به پایته ختی سه ره کی خویان، ههروه ک شاری ره ققاده که چوار رۆژ رینگه له قهیره وان دور بوو کردیان به پایته ختیکی تایهت، هیژکی ده ریایان هه بوو که رتی پنده دان هیژبکه نه سر سقلیه و مالتو که نار او ه کانی باشووری نیتالیا، به لام به هژی ر که بهری سر کرده کانیان له سر ده سلات و رۆچوونی هه ندیکیان له گالته و گه پ و سر هه لدانی شو ره تو ونده کانی دژ به نیازی ده سلات باری ناو خویان لیکه هله شو بوو، نه مه ده رفه تی به نه بو عه بدولای داعی داتا له ناوچه کانی باشووری رۆژ ناو ادا بانگه وازه که ی بلا و بکاته وه له سر ده می میریاد تو تلالی سی یعمدا ده ولته که یان له ناویات^۱.

داده زواندنی ده ولته ی فاتیمی: نه بولقاسمی حه سه نی کور ی فیره حی کور ی حه وشه بی کور ی بانگخوازی نی سماعلیه کان له یمن نه بو عه بدولای داعی که حه سه یی کور ی نه حه مه دیو له سالی (۲۸۸ ک/ ۹۰۱ ز) و به نیازی بلا و کردنه وه ی بانگه وازه که له وولاته دا له دوای مردنی هه ردو بانگخوازی نی سماعلی له وولاتی مه غریب که نه بوو سو فیان حه سه نی کور ی قاسم و عه بدولای کور ی عملی کور ی نه حه دی ناسرا و به حه له وانی بوون نار دیو وولاتی مه غریب.

نه بوو عه بدولا توانی کۆمه لیک له حاجیه کانی که تامه به لای خویدا رابکیشیت و له گه لیا ندا بچیت بو وولاتی مه غریب و له وئ له ناو خه لکدا بانگه وازه که ی بلا و کرده وه و خه لکیک له ده وری کۆبو ونه وه و به هیژ بوو و دهستی به سر قهیره واندا گرت و ده ولته ی نه غله بی له ناو برد، له دوای نه وه ی له سالی (۲۹۱ ک/ ۹۰۴ ز) له هه موو به ره کانی رۆژ ناوای شاری قهیره وان ده سلاتی ره های گرت ده ست، هه وائی عه بدولای مه هدی له (سلیمه) نار دو بانگه یشتی کرد تاییت بو نه فریقیاو باره که بگریته ده ست.

له راستیدا نه بو عه بدولا توانی له نیو هندی هژی که تامه دا بانگه وازه که بلا و بکاته وه و به سر نه غالیه کاندا سر بکه ویت عه به بدولای مه هدی راز یکرد تابه بانگه یشته که رازییت بویه (سلیمه) ی به نا حه زی و به پو شنی به رگی بازرگانان به جیه یشت و به ره و نه فریقیا چوو هه ر که گه یشته شاری سجماسه کاره که ی نا شکر ابو بویه سر کرده که ی گرتن و به دیلی گرت به لام نه بو عه بدولای

^۱ ابن عذاری: ج ۱ ص ۱۴۳-۱۴۹، ابن الاثیر: ج ۶ ص ۵۹۰-۵۹۶.

بهیژ نازادیکردو له گه لیدا تاشاری ره ققاده چووله مانگی ره بیعولساخیری سالی ۲۹۷ک/مانگی
کانوونی دووهمی سالی ۱۹۱۰ز) ۱۵ بهیعتی خیلافهتی پندرا نازناوی مههدی وهرگرت بهوهش شهو
بههتهی دانا که دهولتهی فاتیمی له سهر دامه زرا^۱.

له راستیدا عوبهیدولای مههدی له ره ققاده نه چویه کورسی دهسه لاتی فاتیمی تانه وهی دهولتهی
نه غله بی له نه فهریقیاو دهولتهی میدراری له سلجماسه وهولتهی روسته می له تاهرت رووخانو
له ناو چوون.

---

^۱ ابن عذاری: ج ۱ ص ۱۵۲-۱۵۶، ابن الأثری: ج ۶ ص ۵۹۷-۵۹۹.

عەبەيدولاي مەھدی (۲۹۷-۲۲۲ك/۹۱۰-۹۲۴ز):

عەبەيدولاي مەھدی زانی دەولەتە تازەپینگە یشتوووە کە ی پیرستی بە پالپشت و سەقامگیری ناوخۆی هەیه، بۆیە چەند کاریکی ئەنجامدا کە زامنی جێیی چەسپاندنی لە دەسەڵاتدا بوون، لەوانە:

• چەند رێکخستنیکی سیاسی و کارگیری و ئاینی مەزھەبی دانسا کە لە گەڵ خواستی نێسماعیلیەکان لە دامەزرادنی دەولەتیکی بەھێزی عەلەویدا یەکانگیرییت.

• ئەبو عەبدولای بانگخوازی لە ناو بردنە کە لە بردنە سەر دەسەڵاتی فەزلی ئەبوو ئەمەیش لە دوای ئەو ی نیشانەکانی رەکەبری لە سەر دەسەڵات لە لایەن ئەبو عەبدولای دەو کەوت^۱.

• پایتەختیکی نوێی لە سالی (۳۰۳ک/۹۱۵ز) لە بەرەوی کەناراوی رۆژھەلاتی ئەفریقا لە نزیک تونس بنیادنا کە شاری مەھدیەبوو و لە سالی (۳۰۸ک/۹۲۰ز) بەھزی سێ ھۆکارەوہ گراستیھوہ بۆ ئەو ی:

یە کەم: سووربوو لە سەر ئەو ی رەققادەو قەیرەوانی مەلەبەندی بەرگریکاری سونی دووربکەوتەوہ.

دووەم: لاوازی قەلئەمرو ی فاتیمیەکان لە ناوخۆی وولاتدا.

سێ یەم: بەرەنگاریبوونەو ی بیزەنتیەکان لە دەریاکەدا یەخەیان بە فاتیمیەکان دەگرت و لە باکووری نیتالیوہ ھەلمەتیان دەبرد.

• کار بە دەستی بۆ ھەریمەکان نارد تا بە ناویھوہ فەرمانرەوایی بکەن و لەھو کەسانەبوون کە متمانە ی بینان ھەبوو.

• بە دلیری و نەترسی بەرەو رۆوی ئەو شۆرپاشانە بوویھوہ کە دژ بە دەسەڵاتە کە ی ھەستان و دایمەرکاندەنەوہ لەوانە: بەرگریکاری سونی (القصر القديم) و قەیرەوان و تەرابلوس و شۆرشی دانیشتوانی سقلیھو شۆرشی والیە کە ی بە سەر مەغربی دووردا کە موسای کوری ئەبولعافیەبوو^۲.

پاش سەقامگیری باری ناوخۆی عوبەیدولای مەھدی ھەوتیدا لە دوو ناراستە ی لیکدووہ و فراغخوازی بکات، جالە رۆژئاوہوہ چاوی برییەگرتنی مصر، بۆیە لە سالانی (۳۰۱ک/۹۱۴ز) و (۳۰۷ک/۹۱۹ز) دوو شالای سەربازی بۆنارد و لە ئەنجامدا شکستیان

^۱ المقریزی: اعطاء الحنفاء بأخبار الأئمة الفاطميين الخلفاء: ج ۱ ص ۶۷-۶۸، خطط: ج ۲ ص ۱۸۵.

^۲ القاضي النعمان: رسالة افتتاح الدعوة، ص ۲۷۴، ابن عذاري: ج ۱ ص ۱۶۶-۱۶۸، حسن وقشريف: عبد الله

الوهدي ص ۱۹۹-۲۰۰.

خوارد، چونکه نمو وولاته له ژیر دهستی نه خشیدیه کاندایو که به هیږ بوونو توانیان له پرووی نمو دوو شالاره دا بوه ستو سرکه ون^۱. به هوی ده ستیشانکردنی جوړی په یوه ندی له گه ل هم دوو لادا چند په یوه ندی کی دوژمنکارانه ی له گه ل قهرمه تیه کان له به حره پیدا ه بوو، چونکه عه بدولای مه دی بهو پیته ی پشه وای فاتیمی بوو خواسته کانی خو ی به سر شوینکمو توره کانیدا ده سه پاندو هستی ده سه لاتی په های خو ی پیته دانو له ده ستیشانکردنو ل ابردنی سر کرده کانیاندا ده ستیوه رده دا، له نه نجامی نم سیاسته دا له نیتو لقه کانی بانگه وازه که له پروژهلالتو نیوان سر کردایه تی له مه غریبدا رکو ناحه زیه ک دروستبوو، له پروژناروا هیزه فاتیمیه کان به ره و مه غریبی دوور چوونو له گه ل نه داریسه و سنهاجیه کاندای پیکیاندا داو ده ستیان به سر (نکور) ی پایته ختیاندا گرت، له گه ل نموه شدا سیاستی فراوانخوازی له مه غریبی دوور چند نه نجامیکی بچوو کی لیکه وتوه و دوو بهر به ست به ره و پرووی بوونه وه که نه ویش سیاستی عه بدوره جانی ناصری نومو ی له نه نده لوس و هلنگه رانه وه ی زه ناتیه کان بوو، عه بدولا له پیش مردنیدا ناچار به رازیبوون به سه قامگیری خه لیفه ی نومو ی له مه غریبی دوورو مانه وه ی موحه مه دی کوړی حه زه ری زه ناتی له مه غریبی ناوه ند بوو، عه بدولای مه دی له شه وی سی شه مه له (۱۵ ی په بیعولنه وه لی سالی ۳۲۲ ک/۳ ی نازاری سالی ۹۳۴ ز) له مه هدیه مرد^۲.

^۱ الکندي: ولاية مصر: ص ۲۸۸-۲۹۶، ۲۸۹، الأنطاكي: تاريخ الأنطاكي ص ۶۹، إدريس، عمادالدين: السبع

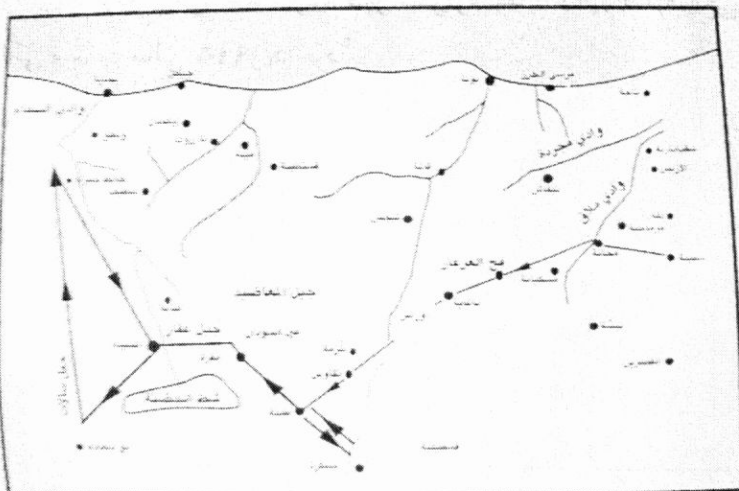
الخامس: ص ۱۲۸، ۱۳۳-۱۳۵.

^۲ ابن عذاري: ج ۱ ص ۲۰۸، إدريس، عمادالدين: السبع الخامس: ص ۱۵۵، المقرئزي: اتعاظ الخنفا ج ۱ ص ۷۲،

ئەبۇلقاسم موھەممەد قائىم (۲۲۲-۳۳۴ك/۹۳۴-۹۴۶ز):

ئەبۇلقاسم موھەممەد لەدوای عەبدوﻻي مەھدی باوکی دەسەﻻتی وەرگرت و نازناوی ئاقیم بیئەمری لای وەرگرت، لەسەرەتای ژینانی سیاسیدا سەرقالی لەناوبردنی شۆرشەکانی ئەو وایانەیی بوو کە لە دەسەﻻتی فاتیمی راپەرین بەتایبەت لەمەغریبی دووردا، لەوانە شۆرشەکەیی موسای کوری ئەبۇلعافیەیی میری میکاناسە کەھەر بەمردنی مەھدی زانی یە کسەر شۆرشیی دژبە دەسەﻻتی فاتیمی نوئ کردەو و لەسەرەتای سالی (۳۲۳ک/۹۳۵ز) لە گویراپەلیان خوی دارنی و چوویە ژیر گویراپەلی عەبدوڕەحمانی ناصری ئومەوی لەئەندەلوس و قەلئەمەرەوی خوی بەسەر ھەریمی فارس و دەووربەریدا فراوان کرد و ھەلمەتی بردەسەر ئەداریسەکان لەھەریمی ریف و وﻻتی غومارەدا.

قائیم بۆ لەناوبردنی شۆرشەکەیی موسا سوپای نامادەکرد و مەیسووری سەرکردەیی توانی شۆرشەکە لەمەغریبی دوور دوور بختاھوو و شاری فاسی گرت و چی وﻻتی داگیردەکرد لەسەر فرمانی ئاقیم دەیخستە ژیر دەستی ئەداریسەکان^۱، لەواتەیی سوپای فاتیمیەکان لەگەﻝ مەغریبی ناوھند و مەغریبی دوور بۆ سەپاندنی ئارامی لەبەشەکانیاندا جەنگا شۆری خەواربجەکان بەسەر کردایەتی ئەبو یەزیدی موخەللەدی کوری کیداد لەھۆزی زەناتە لەشاری توزر لەباشووری تونس بەدیارکەوت و ھیزەکانی لەسالی (۳۳۳ک/۹۴۴ز) بەبەشەجیا جیاکانی ھەریمە فاتیمیەکاندا بلاو بوونەو و ھەرەشەیان لەشاری مەھدیەدەکرد^۲.

مخارطة المغرب الاوسط

^۱ ابن خلدون: ج ۶ ص ۱۳۵-۱۳۶.

^۲ ابن الأثير: ج ۷ ص ۱۴۶-۱۵۱، المقرئبي: ج ۱ ص ۷۵ و دواتر.

لهراستیدا نمو شۆرشه دهربري نمو تورهبه بوو كه دل و دهر و نوني خهلكي نه فريقياي لههولتي فاتيميه كان بو سه پاندي مهزهبي نيسماعيلي به سه ر خهلكدا و پيراي سياسي توندوتيزي دارايي فاتيميه كان بوو، شۆرشه كه به شيويه كي مه ترسي دار هه ره شه ي له ده ولته نه فاتيمي تازه پيگه يشتو ده كردو قائيم پيش نه وه ي له ناوي ببات مرد.

قائيم وهك نامه كاري بو په هاويشتن به ره و روزه لالت نيازي ده سترتن به سه ر مصري هه بوو، بويه له نيوان سالاني (۳۲۱-۳۲۴ ك/۹۳۳-۹۳۶ ز) سوياي بونارد، به لام هه ولته كاني شكستيان خوارد نه وكات هه وليدا له گه ل موحه مه دي كوري توغجي نه خشيدي دامه زرينه ري ده ولته ني نه خشيدي له مصر گه تو گو بكات و ليك تيگه يشتيان هه مي تو هانيدا تاله مصر بانگه وازي فاتيمي بلاوبكات هه وه نه خشيد نه وكات گيروده ي فشاري نه ميري ميران نين رانيق و خيلافه تي عه بياسي بوو، بويه فاتيميه كان به چا كترين پالپشتي خوي ده زاني، بويه ووتاري بو عه بياسيه كان هه لوه شانده وه و تاييدا ووتاري بو قائيمي فاتيمي خوينده وه.^۱

به لام نمو په يوه نديه دو ستايه تيانه زور دريژه يان نه كيشاو نه خشيد له هيري عه بياسي -حه مداني بو سه ر وولاته كه ي ترسا له كاتيكلدا هه مستي به چاو چنوكي فاتيميه كان بو گرنتي مصر كرد، بويه به باشري زاني له ژيرده سه لاتي عه بياسيدا بچي ته وه له گه ل نه وه شدا هيج دوزمنايه تيه كي له پرووي فاتيميه كاندا رانه گه ياند، پاشان قائيم سه ر قالي ملكه چكردني شۆرشه ناوخوييه كان بوو، به تاييه ت شۆرشه كه ي نه بوو به زيد، بويه هوشي به هيرشردنه سه ر مصر هه وه نه ما.^۲ قائيم له (مانگي ره مه زاني سالي ۳۳۴ ك/مانگي نيساني سالي ۹۴۶ ز) ۱۵ مرد.^۳

^۱ ابن سعيد، علي بن موسى المغربي: المغرب في حلى المغرب، السفر الرابع، القسم الخاص بمصر ص ۱۷۶-۱۷۷.

^۲ ابن خلدون: ج ۴ ص ۳۸-۴۰.

^۳ ابن عذاري: ج ۱ ص ۲۱۸، المقرئ، اعماظ الخلفاء ج ۱ ص ۸۲.

نهبو تاهير نيسماعيل مه‌نصور (۲۳۴-۲۴۱ك/۹۴۶-۹۵۲ز):

نهبو تاهير نيسماعيل شويتى قائمى برائى گرت‌موه و نازناوى منصور بيللاهى وهرگرت^۱، به‌دليري و سه‌نگريگرى نهبودانه و کارکردنه سمر دهورونى گوينگرانى به‌ره‌وانيشي و زمان پاراويه‌کەى و توانايى ووتارى خيرا و به‌خيرناسرابور^۲.

مه‌نصور مردنى باوكى خوئى شاردوه تانموه كار له‌ورهى سه‌ربازه‌كانى نه‌كات كه‌سمرقالتى له‌ناوبردنى شوْرشه‌كەى نه‌بو يەزىدى خه‌واريجى بون، هه‌ولته‌كانى خوئى بوْ دامرکاندنه‌وهى نه‌و شوْره‌خسته‌كار نهمه‌كارى کرده سه‌رپه‌يوه‌نديه‌كانى له‌گه‌ل مصردا كه‌جوْره‌ناراميه‌ك دايگرتبو و نه‌توانى نه‌و شوْرشه‌ش له‌ناوببات تابه‌ناى برد بوْ چەند هيزيكي سه‌نهاجى، نينجا نه‌بو يەزىد گيرا و برا بوْ مه‌ديه‌و له‌وئى له‌ (مانگى موچه‌رهمى سالتى ۳۳۶ك/مانگى ته‌مووزى سالتى ۹۴۷ز) به‌كارىگه‌رى برينه‌كانى مرد^۳.

منصور بوْ هميشه‌مانه‌وهى سمرکه‌وته‌كانى پشتى به‌دامه‌زاندنى پايته‌خته‌نوئىكه‌ى (منصوريه) له‌سالتى دواتردا به‌ست و له‌نزىك قه‌يره‌وان دايمه‌زاندو نه‌و ماوه‌ى ترسى ده‌سه‌لاته‌كه‌ى له‌ريئىك‌خسته‌وه‌ى كاروبارى ده‌ولته‌كه‌يدا برده‌سمر كه‌شوْرشه‌هه‌واريجيه‌كان يه‌كيان خستبوون، جا كه‌شتيگه‌ليكي گه‌وره‌ى دامه‌زاندو له‌ (كۆتايى مانگى شه‌والى سالتى ۳۴۱ك/مانگى نازارى سالتى ۹۵۲ز) مرد^۴.

^۱ سورة جذور: ص ۴۶-۴۷، المقرئى ج ۱ ص ۸۹.

^۲ ابن خلکان: ج ۱ ص ۲۳۴-۲۳۵.

^۳ المقرئى: ج ۱ ص ۲۳۴-۲۳۵.

^۴ ابن عذارى: ج ۱ ص ۲۲۱، ابن خلکان: ج ۱ ص ۲۳۵-۲۳۶.

موعيز ليدينيلاھ (۳۶۵-۳۴۱ك/۹۵۳-۹۷۵ك):

نەبو تەمىم موعيز ليدينيلاھ لە (لە مانگى زىلحجەى سالى ۳۴۱ك/مانگى نىسانى سالى ۹۵۳ز) وەك جىگىرى باوكى دەسلەتتى گرتە دەست^۱، ھەولیدا سەرلەنۆى قەلئەمپرەوى فاتىمى لەمەغرىبى دوور بەسەيتت لەنەنجامى ئەو راپەرىنە جۆر بەجۆرانەى كەدژبە نىزامە كە بەرپابوون، بۆيە سەر كردهو مەولای خوئى (جەوھەرى سەقلى) بەشالاوئىكى گەورەى سەربازىھەو لەسالى (۳۴۷ك/۹۵۸ز) دا نارد بۆ ئەوئو لەوشالاورەدا مەلئەندەكانى بەرگىركارى دژبە فاتىمىھەكان وئرانكرد جگەلەو مەلئەندانەى سەربە نۆمەويەكانى ئەندەلوس بوون، بەمە مەغرىبى ناوھندو مەغرىبى دووريشى گرتە دەستو قەلئەمپرەوى فاتىمىھەكانى تا زەرباى ئەتلەسى چەسپاند، بەلام لەدەستگرتن بەسەر سەرسنوورە سەربازىھەكانى نۆمەوى بەدرىژاىبى گەرودا سەر كەوتوونەبوو^۲.

موعيز بەرەو شالاورە بردنە سەر ئەندەلوس دەچوو و بىنى وابوو داگىر كردنى ئەو وولاتە دواتر وادەكات ھەموو رۆژناوای ئىسلامى ماكەچى فاتىمىھەكان دەبەيت، بەوھش جىھانى ئىسلامى بۆ دووبەش دابەش دەبوو، بەشى رۆژھەلەتتى سەربە خىلافەتى سوننى عەباسى و بەشى رۆژناوای بەسەر دەولەتى شىعەتى فاتىمى.

بانگەوازى فاتىمى لەئەندەلوس تەنھا ژمارەيەكى سنوردارى پشتوانانى راکىشا چونكە مەزھەبى سوننى لەدەل و دەروونى ئەندەلوسىھەكاندا رېشەى داكوتابوو.

ھو كۆمەتى نۆمەويش لەئەندەلوس لەبەردەم چاواچنۆكى فاتىمىھەكان لەمەغرىب و ئەندەلوس دەستەوسان نەوھستاو بەچەند نەخشەو پلانئىكى سىياسى و سەربازى بەرەنگارى پەلھاويشتى فاتىمى بوويەھو سنوورى بۆ دانا.

موعيز پىنگەى سەربازى دوورگەى سەقىيەى قۆستەو تارىئ لەھەموو ئەو ھەلئەتەنە بگىرت كەنۆمەويەكان و بىزەنتىھەكان دەيانكردەسەر ئەفرىقىا، ھەروەك مەلئەندە بەھىزەكەى لەدوورگەدا دەرفەتى پىندا تا ھىزىش بباتە سەر كەناراوھەكانى باشوورى ئىتالىا، لەدوای ئەوھى وولاتى مەغرىب كەوتە ژێردەستى موعيزو ئاسايش ھەموو بەشەكانى گرتەو، لای بەرووى مەسردا وەرچەرخاندا تا دەستى بەسەر دابگىرت و بۆ ئەمەش چەند ھۆكارئىك پالىيان پىزەدەنا:

^۱ ابن الأثير: ج ۷ ص ۱۹۸-۱۹۹، إدريس، عمادالدين: ص ۲۴۴-۲۴۹.

^۲ المقرئى: ھەمان سەرچاوە: ص ۹۳-۹۴.

• سوود وهرگرتن له سامانو داها تي مصر، چونكه وولاتي مه غريب بهشي پيويستي نابووري فاتيميه كاني ده كرد.

• گرنگي پينگه جو گرافيه كهي له بواري سياسي و سهربازيشموه.

• نزكي له وولاتي شامو فلهستين و حيجاز كه هدر له سمرده مي تولونيه كانوه سهر به مصر بوو.

• ده ستگرتي فاتيميه كان به سمر مصر دا ريخوشكوري بو ده كردن تاقه لمره ويان به سهر پايته خسته نيسلاميه كاني مه ككمو مه دينه و ديمه شق و به غداد دا بلا و بكنه نه وه.

• بلا و بوونه وه ي بارگرزي و پشوي له مصر له نه نجامي مردني كافوري نه خشيدي له سالي (۳۵۷ك/ ۹۶۸ز) و نه بووني كه سايه تيه كي به هيزي ناوبه ماله ي نه خشيدي كه شويني بگريتموه.

• خيلافتي عه باسي لاوازيو بوو و قه لمره وي له وولاتي شامو مصر دا دابوويه دواوه.

• موغيز بوي ده ركوت بارو و دوخه كهي له باكووري نه فريقيا به مانجنگيري ده ميتيه وه چونكه خلكي له وولاته دا رقيان له ده ولته تي فاتيميه و هوزي كه تامه وه فاداري يه كهمي بو خيزاني فاتيمي نه ماو دانيشتواني مه غربي ناوه راستيش بهرامبر به ماله ي فاتيمي توره بوون و تنه وه كه نازارو تالان و بري سهيري فاتيميه كانيان ده كرد، ده ولته تيش ده بوو بچيته مملانيه كي سخت له مه غربي دور له گه ل ده ولته تي خيلافتي به هيزي نوموي له نه نده لوس.

• موغيز نه بو له سه ن جهوه هري سه قلي بو سهر كر دا يه تي نه و سوپايه هه لبارد كه له (۱۴ رهي عولسوه لي سالي ۳۵۸ك/ شوباتي سالي ۹۶۹ز) دا نادري بو روزه لات و سوپا كه بهين بهر گريه كي وا چوپوه ناو له (مانگي شه بان/ مانگي ته مووز) دا ده سلا تي گرت ده ست و دنيابي به خلكه كهي داو هه ولتيكي زوري بو رازي كردني زانا مصر به كان خسته گه ر^۱.

له راستيدا ده ستگرتي فاتيميه كان به سمر مصر دا كووده تا يه ك بووله روانگي ناييني مه زه هي و روزه بيري و كو مه لايه تيموه كه گوزرانيكي ديار ي ناو نيزامي ده سلا تي له گه لدا بوو كه سهر به مه زه هي نيسماعيل ي بوو، له گه ل نه وي فاتيميه كان چوونه ناو مصر روليان له جيهاني نيسلامي دا زياد بكرد. جهوه هري سه قلي به نوين هري موغيزي فاتيمي ماوه ي نزكيه ي چوار سال (۳۵۸-۳۶۲ك/ ۹۶۹-۹۷۳ز) فدرمانه ويابي مصري كردو ناوي له پال نه و هه الوالنه دايه كه بو فراوان كردني ده سلا تي به سمر وولاتي شامدا خسته گه رو جه عفر ي كوري فلاح ي سهر كرده ي خزي ناردو ده ست گرت به سهر

^۱ المقريري: ج ۱ ص ۹۷، خطط: ج ۲ ص ۱۸۸.

رہملو دیمه شق داو تیایدا ووتاری بۆ موغیز خوینده وهو له تهناکیه به ره و روی بیزه تیه کان بوویه وهو همه مدانیه کان له حله ب دانیان به ده ولتهی فاتیمدنا^۱.

گرنگترین ده سکه وته کانی نمو دامه زراوه گهورانه بوون که له سه رده مه کهیدا نه نجامدران، له پیش هه موویانه وه دامه زرانندی قاهره که کۆشکی مهولای خۆی و زانکۆی نه زه هری له موی بنیادنا^۲، پاشان مه زه بی نیسماعلی له ناو مصریه کاندایلا وده کرده وه له وه بشدا پتاوه ناشته وایه کانی ده گرت بهر، ووتاری بۆ خه لیفه ی عه بباسی له کارخست و له جیاتیدا بۆ موغیزی ده خوینده وه به ناوی نه وه ده دراوی لیداو پۆشینی بهرگی ره شی دروشمی عه بباسیه کانی قه ده غه کردو بهرگی سه وزی دروشمی عه له ویه کانی سه پاند.

کاتیک باروودوخ بۆ بانگه یشتکردنی موغیز بۆ قاهره له باربوو، جه وه هر نامه یه کی بۆ نووسی تاییت بۆ مصر و کارووباره کان بگرت ه ده ست، نه ویش له (مانگی ره مه زانی سالی ۳۶۲ک/مانگی حوزه ی رانی سالی ۹۷۳ز) دا گه یشته مصر^۳، له گه ل نه وه ی موغیز گواسته وه بۆ مصر قوناغی یه که می قوناغه کانی میژووی فاتیمی کۆتایی پنهات.

قوناغی دووم: قوناغی هیژو فراوانخوازی (۳۶۲-۴۸۷ک/۹۷۲-۱۰۹۴ز):

۱- **سیاسه تی ناوخۆی موغیز:** موغیز له دوا ی نه وه ی مصری که وته ده ست گرنگی به بلا و کردنه وه ی بانگه وازی نیسماعیلی دا له بهر نه وه ی به له خواترسی و دنیانه ویستی و نه وازی ناسرابوو، بۆ نه مه یش نیزامیکی ووردی دانا تا بانگه خوازه کانی له سه ری برۆن، به لام زانی له بهر نه وه ی له مصر دا موسلمانانی سونه و ته هلی زیمه هه ن هه رگیز خاکیکی له بارنیه بۆ موژده بهری، بۆیه ته نها له چوار چیویه کی سنوورداردا پستی به بلا و کردنه وه ی بانگه وازی فاتیمی به ست، له جیاتی نه مه دا که موسلمانانی سونی مصر بگوازیته وه بۆ مه زه بی نیسماعیلی، که وته راکیشانی ته هلی زیمه، بۆیه پایه بالا کانی ده ولته ی پنه سپاردن و که وته نیشان دانی دروشمه تاینیه کانی دژبه دروشمه کانی ته هلی سونه وه ک بانگدان به (حی علی خیر العمل) و گرنگیدان به رۆژی عاشورا و جه ژنی (غدیرخوم) نه مه ش له گه ل چه ند ده ستر یژیکردنیک بۆ سه ر ته هلی سونه نه نجامدا کاتیک سونه کان دروشمه کانی خویان له هه نگاویکی دژکاریدا نیشاندا، له گه ل نه وه ی موغیز چه زی له ژبانی راباردن نه بوو، به لام

^۱ الأنطاکي: ص ۱۴۳، ابن الأثیر: ج ۷ ص ۲۸۰.

^۲ المقریزی: ص ۲۳۳، خطط: ج ۴ ص ۵۱-۵۲.

^۳ ابن خلکان: ج ۵ ص ۲۲۷، المقریزی: ج ۱ ص ۱۳۶.

یه کم کس بو که که شخه ی و خورازاندالموه و له تهرزی له ژانی فاتییه کاند کربه نمریت.

ب- سیاسه تی دهره گی موعیز: پاش نهوی قاهره بویه مه لهنندی ده ولت، موعیز که وته هولی بلاو کر کدنهوی قه لمره وی خو ی به سر و ولاتی حیجازدا تا ده سه لاته که ی له به رده م جیهانی نیسلامیدا هیزوهر بگریت چونکه ده سه لاتداری به سر دوو حهره می پرۆزی مه ککه و مه دینه دا به پیوستی خیلافه ت داده نرانو له ده ست ههر که سدا بوونایه به خه لیفه ی راستی مو سلمانان داده ترا بۆیه موعیز ده ستی وهر دایه ئه و نا کو کیه ناو خو یانه ی که له حیجازدا هه بوون و له لایه ن خو یه و نیر دراو یکی نارد تا نا کو کیه کانی نیوان به نی حوسه یین و به نی جه عفری کوری نه بو تالیب یه کلابکاته وه، پاشان حه سنی کوری جه عفری حه سنی ده سپه شخه ری کرد و ده ستی به سر مه ککه دا گرت و له سر میبه ره کانی مه ککه دا نرای بۆ موعیز کرد، موعیزیش نامه ی بۆنارد تا به رپرسی حهره م و ناوچه کانی سه ره نه وی بیته، ههروه ها له مه دینه ووتار بۆ موعیز خویندرا یه وه و ناوی خه لیفه ی عه بباسی له وووتاری ناو هه ردووشاری پرۆزدا لابر^۱.

ده سه لاتی فاتیمی له وولاتی شامدا به ره و روی سی مه ترسی بوویه وه، یه که میان دهرچوونی قهرمه تیه کان بو له دوای نه وی خه لکی شام هاواریان برده لایان تاله ده سه لاتی فاتیمی دهربا زیان بکه ن، حه سنی کوری نه حه دی قهرمه تی که نازناوی نه عه سمی هه بو و له گه ل جه عفری کوری فه لاحی سه ر کرده ی فاتیمی له گوندی (الدکه) له نزی دیمه شق یئیکیدا داو به سه ری دا سه رکه وت و کوشتی قهرمه تیه کان ده ستیان به سر دیمه شقدا گرت و سه ر کرده که یان فه رمانی کرد تا نه فرین له موعیز بگریت و له سالی (۳۶۳/ک/ ۹۷۴ز) درپژه ی به کشانی خو ی به نا راستی مصر داو هه ره شه ی له قاهره کرد، به لام به شوین یی خویدا گه رپترایه وه^۲.

مه ترسی دوو هه می ش دهرچوونی نه فتنکیی تورکی بوو له به غدا ده وه بۆ دیمه شق تا فاتییه کان له دیمه شق دهر بکات، نه وان له ئه نجامی شکان و پاشه کشه ی قهرمه تیه کان له دیمه شق دوو باره ده ستیان به سه ردا گرت بوویه وه، ههروه ها بۆ نه وی له دیمه شق ووتار بۆ خه لیفه ی عه بباسی بخریته وه و توانی به یئ جه نگ بچیه ناوشاره که و فاتییه کان چوونه دهره وه.

مه ترسی سی یه می ش هه ولتی بیزه نیه کان بوو تا قه لمره وی خو یان له وولاتی شامدا بگری نه وه، جاناله باری باروودۆخی نه و ولاته یان قۆسته وه و هیزشیان برده سه ر دیمه شق و له به شه کانی دا

^۱ المقریزی: ج ۱ ص ۲۳۰.

^۲ ابن الأثیر: ج ۷ ص ۳۱۸-۳۱۹، ابن خلکان: ج ۱ ص ۳۶۱.

بلاو بوونهوهو كهوتنه تالانو كوشتنو برې، نهفتكين مالو سامانېكي پندانو دووري خستهوه^۱، ههروهك هيرشيان بردهسمر شاره كهناراويه كان، لهوكاته دا مهترسي قهرمهتیه كان نوپوويهوه نهفتكين بۆ بهرهنگار بوونهوهی فشاری نوئی فایمیه كان بۆسمر دیمهشق پهناي بۆ قهرمهتیه كان برده، ههردوولا برپاریاندا بهیه كجاره كي فایمیه كان لهوولاتی شامدا دهر بکهن، بۆیه قهرمهتیه كان هيرشان بردهسمر يافاو سیداو عهككاو. مهترسيان كهله كه بوو و موعیزیش له پيش سنووردانان بۆنمو مهترسيانه مرد.

موعیز گرنگی به بههيز كردنی دهریای فایمی دا، بنگومان باری له مصردا ناچاری ده كرد نهو كاره بکات بۆیه كهشتی جیاجیای جهنگی و كهنا روبه ندهری گهوهی دامهزاندو په کم کمس بوو نیزامی دهریای له مصردا دانا^۲.

موعیز له (۷۷ ره یه عولناخیری سالی ۳۶۵ ك/ ۱۸ ی کانوونی په كهمی سالی ۹۷۵ ز) دا مرد^۳.

---

^۱ ابن القلاسي: ذیل تاریخ دمشق: ص ۲۲.

^۲ العبادي: ص ۲۷۸-۲۷۹.

^۳ ابن الأثير: ج ۷ ص ۳۳۸.

نه بو مه‌نصور نزار: عه‌زیز (۲۶۵-۳۸۶ك/۹۷۵-۹۹۶ز)

كه‌سايه‌تی عه‌زیز:

نه بو مه‌نصور نزار ناسراو به (عه‌زیز بیللاه) شوینی مو عیزی باوکی گرتوه، نه وکات تمه‌نی بیستو دوو سال بوو، هه‌مان نهو سیاه‌ته‌ی گرت‌ه‌بەر که باو بایرانی گرت‌بوویانه‌بەر، سه‌رده‌مه‌که‌ی به سه‌رده‌می ناسانی و پال‌دانه‌وه و خوش‌گوزهرانی و چه‌سپاندنی پال‌پشته‌کانی ده‌وله‌تی فاتیمی داده‌نریت نه‌مه‌ش له‌سایه‌ی یارمه‌تی جه‌وه‌ه‌ری سه‌قلی و وه‌زیر یه‌عقوبی کوری کیلیس، عه‌زیز که‌سیک بوو چه‌زی به‌را‌بواردن و که‌شخه‌یی هه‌بوو، ده‌ست‌بلا و نه‌رمونیان بوو، زۆر جار نه‌رمونیانه‌که‌ی وای لیده‌کرد له‌گه‌ل سه‌ر که‌وتی به‌سه‌ر دوژمانیدا لیان بیوریت، شاره‌زای گه‌وه‌ره‌کان بوو، جوړیکی نوئی میزه‌ری داهینا که‌به ده‌زووی زیرین دهنه‌خشیترا، ته‌واو سه‌رقالی کۆر کردنه‌وه‌ی بالنده‌و نازه‌ل بوو، مه‌ستی راوچیتی بوو زیره‌ک و نه‌دیب بوو، چه‌ند زمانیکی به‌باشی ده‌زانی چه‌ند نه‌ریتیکی نوئی فاتیمی له‌دیمه‌ن و رپوره‌سه‌کاندا دانا^۱.

هه‌لویستی عه‌زیز به‌رام‌بەر به‌موسلمانه‌ سوننه‌کان له‌مصر:

عه‌زیز گرنگی به‌بلا و کردنه‌وه‌ی مه‌زه‌به‌ی ئیسماعیلی له‌مصر داو سه‌ر کرده‌ی تایه‌قه‌ندی به‌چه‌ند هه‌نگاویکی نه‌ترسانه‌ی له‌و باره‌یه‌وه هه‌یه، نهو فرمانی به‌دادوه‌ران کرد تابه‌ینی نهو مه‌زه‌به‌ فرمانه‌کانیان ده‌ربکه‌نو شیعه‌کانی له‌پایه‌ گرنگه‌کاندا داناو له‌سه‌ر کار به‌ده‌سته‌ سوننه‌کانی پیوست کرد که‌ده‌بیت به‌ینی یاسا‌کانی مه‌زه‌به‌ی ئیسماعیلی بچولینه‌وه نه‌گه‌رنا نه‌رک و کاریان له‌ده‌سته‌ده‌ن، مز‌گه‌وته گه‌وره‌کانی مصریشی کرد به‌چه‌ند مه‌ل‌به‌ندیکی بانگه‌واز بو نهو مه‌زه‌به‌وه مز‌گه‌وتی نه‌زه‌ری گۆری بو زانکۆیه‌ک که‌وانه‌ی فیه‌هی ئیسماعیلی تیدا بو تریته‌وه‌وه کۆمه‌لێک له‌گه‌وره فیه‌هناسه‌کانیانی هه‌ل‌ب‌ژارد تا بانگه‌وازی فاتیمی بلا و بکه‌نه‌وه، هه‌ولیدا دروشمه‌ عه‌له‌ویه‌کان نیشان‌ب‌دات وه‌ک زیاد کردنی ده‌سته‌واژه‌ی (حي علی خير العمل) له‌بانگدا و تیرای جه‌ژن و بۆنه عه‌له‌ویه‌کان وه‌ک ناهه‌نگی رۆژی عاشوراو (غه‌دیرخوم) نویژی ته‌واویشی له‌هه‌موو مز‌گه‌وته‌کانی مصر دا پوروچه‌ل‌کرده‌وه^۲.

هه‌لویستی عه‌زیز به‌رام‌بەر به‌نه‌هلی زیمه‌ له‌مصر:

^۱ ابن میسر: أخبار مصر ج ۲ ص ۴۷-۴۸، ابن خلکان: ج ۵ ص ۳۷۱-۳۷۲، المقریزی: ج ۱ ص ۲۹۴-۲۹۶، خطط:

ج ۴ ص ۷۰-۷۱.

^۲ الأنطاکی: ص ۱۹۳.

سەردەمەكەى عەزىز بەتايىبەقەندى شوزدارى بۆ ئەھلى زىمەى مەسىحى و جوولەكە ھەبوو ئەو كەوتىويە بەر كارىگەرى ھاوسەرە مەسىحەكەى بۆيە بەرزىكردنەوہ بۆ پايەى وەزىرو بەرزترىن پايەكانى دەولەتى پىسپاردن يەعقوبى كورى كىللىسى كردبە وەزىر عىسای كورى فستورىش لەنىو ئەو كەسانەدا بوو كەئەو پايەيان وەرگرت پزىشكىكى مەسىحىشى ھەلبىزارد كەناوى ئەبولفەتح مەنصورى كورى موقشىرى مصرى بوو مونەشای كورى ئىبراھىمى فىراى جوولەكەشى كردبە والى شام^۱.

وہزىرو نوسەرە زىمىيەكان زۆربەى كارووبارى دەولەتيان بەدەستەوہ بوو و زۆربەى دەسەلاتەكانيان لەدەست خۆياندا كۆكردبوويەوہ، لەئەنجامى ئەو سياستە ليكبووردنو نەرونيانەى (بۆ ئەھلى زىمە) دوو ئەنجام ھاتەكايە:

يەكەم: زىمىيەكان بەديوانەكانى دەولەتيان بەنوسەرانى خۆيان پركرئەوہو كەوتەلیدان و فشارى خستەسەر موستلمانان.

دووەم: موستلمانان بەگشتى لەوبارە بىزاربوون كەئەوانە پايەكانى دەولەت يەن بۆ خۆيانو سكالايان بردهلای عەزىز، عەزىزىش ھەستى بەمەترسى ئەو سياستە ئايىنە بۆسەر دەسەلاتەكەى و شانسكۆزى ئىمامەتى مەزھەبى خۆى كرد، بۆيە لىيان ھەلگەراپەوہو ھەموو زىمىيەكانى راوہدوونا.

سياستەتى دەرەكى عەزىز:

پىشتر باسمان لەكەلەكەبوونى مەترسى ئەفتكىن و قەرمەتيەكان لەوولاتی شام و دەستەوسان وەستانى موعىز لەمەلكەچكردنيان كرد، كاتىك عەزىز كارووبارى دەسەلاتى گرتەدەست و لەدواى دەستبەتالبوونى لەچەسپاندنى بارى ناوخۆى خۆى، لای بەرووى وولاتى شامدا وەرچەرخاند تايگىگىرتەوہ، بۆئەمە نامەى بۆ ئەفتكىن لەدیمەشق نووسى و بەلای خۆيدا رايكىشاو بەلئىنى پىدا تانەگەر دیمەشق چۆلېكات دەستگروويەكى باشى بكات، ئەويش بەرەقى وەلامى داپەوہ، عەزىز بەوہ توورەو بىزاربوو و لەسالى (٣٦٥ك/٩٧٦ز) بەسەر كرايەتى جەوھەرى سەقلى شالائىكى سەربازى بۆ دیمەشق نارد تانەفتكىن لەوئ دەرىكات و جەخت لە دەسەلاتى فاتىمىەكان بكاتەوہ، لەئىوان ھەردوولادا جەنگىك روويدا و سەر كەوتنى جەوھەرى ليكەوتەوہ، ئەفتكىن پەناى بۆلای ھەسەنى كورى ئەھمەدى قەرمەتى برد، ئەويش ھىزىكى سەربازى بۇنارد، جەوھەرزانى ناچارە بەرەو ورووى ھەردووكيان بوەستتەوہو بارەكەى سەخت بوو، بۆيە پنى باشبوو گەمارۆى سەردیمەشق لايبات و

^۱ ابن ظافر الأزدى: تاريخ الدول المنقطعة: ص ٣٨-٤٠، اب الصبرى: تاريخ الزمان ص ٧٠، المقرئى: ج ١ ص ٢٨١، ٢٨٣، ٢٩٢-٢٩٣، الأنطاكى: ص ١٨٢.

نیش بۆ تیکدانی نیوانی هاوپهیمانیه که بکات و نهفکینی به لای خۆیدا راکیشاو دواتر گهراپهوه بۆ قاهره تاباسی راستی باره که له وولاتی شامدا بۆ عهزیز بکات، عهزیز خۆی چوو وولاتی شامو له (موحه رهمی سالی ۳۶۸ک/نابی سالی ۹۷۸ز) دا هیزه کانی هاوپهیمانیه که ی تیکشانکدونه فیککی به دیل گرت و حهسینی کوری نه حه دیش توانی رابکات.^۱

له راستیدا سیاستی دهولتهی فاتیمی نامانجی نهوه بوو دهست به سهر ههموو وولاتی شامدا بگریت و به دوای نهوه شادا مهزه بهی نیسماعیلی بلا و بکاتهوه، جایویستبوو له گهه له نهو هیزه جیاوازانهدا پیکدا بدات کله سهر دهسه لات مملانیان بوو تیابدا وهک بهنی جهراح له فلهستینو حهمدانیه کان له حهلب و دهولتهی عهباسی کله سهر دژی بهتی و رکه بهری فاتیمییه کان سوور بوو دهولتهی بیزهنتی که چاوی بریوو به گهراپهوه ی وولاتی شام، بۆ نه مه بهنی جهراحی ملکه چکردو دهغه ی کوری مهفره جی تانی سهر کرده یان راکرد بۆ نه تاکیه و په نای بۆ لای فهرمانه وه ی بیزهنتی نهوی برد.^۲

عهزیز له وروی ههولتی بیزهنتیه کان بۆ گهراپهوه ی وولاتی شام وهستاو دهستی وهردایه کارووباری حهلب کله ژێر دهستی حهمدانیه کاندای بوو تائهوانه ی لیدوو رنجاتهوه، له نیوان ههرسی لادا مملانییهک بهرپهوه چوو کاتیک سه عیدو دهوله ی حهمدانی نه میری حهلب زانی مملانی له گهه عهزیز دا رینگه بۆ بیزهنتیه کان خۆشه کات تادریژه بههه له مهت و خواسته کانیان بدهن، نهوه ی پی باشتر بوو له گهه فاتیمییه کاندای ناگر بهست بکات و ههر دوولا ریککه وتنو به پی پهیمانامه که نه میری حهمدانی و لولونی وهسی نه میر دانیان به دهسه لاتی عهزیز دانا.^۳

له دوای نهو پهیمانامه یهوه عهزیز بانگهوازی بۆ جیهانی دژبه بیزهنتیه کان کردو سوپا بهکی گهوره ی بۆ جهنگان له گهلیان ناماده کردو نیازی ههبوو حهلب بخته ژێر دهسه لاتی راستهوخی خۆی و نهو پهیمانامه ی تیپه پرنیت که له گهه حهمدانیه کاندای بهستبووی، به لام پیش نهوه ی نهو نامانجه به دییه نیت له (۲۸ رهمزانی سالی ۳۸۶ک/ ۱۴ ی تشرینی یهکمی سالی ۹۹۶ز) دا مرد.^۴

سهبارهت به قهله مهروه ی فاتیمی له مه ککهو مه دینه به درنژایی سهردهمی عهزیز ناجیگیر بوو جانمهیری حاجی عیراق له سالی (۳۸۰ک/ ۹۹۱ز) بانگهوازی بۆ عهزیز دهوله ی بوه بهی کرد،

^۱ ابن القلاسی: ص ۳۰-۳۵، الأنطاکي: ص ۱۷۹-۱۸۲.

^۲ ابن الأثیر: ج ۷ ص ۳۷۶-۳۷۷.

^۳ ابن القلاسی: ص ۷۳، الأنطاکي: ص ۲۲۹-۲۳۰.

^۴ الأنطاکي: ص ۲۳۵، المقریزی: ج ۱ ص ۲۹۱.

عەزىزىش ناچار بوو ھەلمەتەك بىئىرەت و گەمارۆى ھەردوو شارى پىرۆزبەدات و ووتار بۆ فاتىمىيەكان بگىرەتەو ھو بانگەواز بۆ عەباسىيەكان بېچرەنەت^۱.

بەبوھەندى لە گەل خىلافەتى عەباسىيدا سىفەتەكى سىياسى ھەبوو و ئالوگۆزى نامە لەنەيوان عەزدو دەولەى بوھىيەى كەدەستى بەسەر تۈنەكانى خىلافەت لەبەغدادا گرتبوو و نەيوان عەزىزدا بەرپۆھچوو، عەزىز نەردراوئەكى نارد بۆ بەغدادو ھىچ ھەولەتەكى بۆ تەكچوونى لە گەل خىلافەتى عەباسىيدا نەخستە گەر ھىچ ھەلۆستەتەكىشى لەپىتاو بلاو كۆردنەوھى بانگەوازى عەباسى لەعەراقدا پەشتگۆئ نەخست، جا لەموصل و لەسەردەستى نەبو دەردا موھەمەدى كۆرى موسەبى عوقەبەلى نەمىرى موصل لەسالى (۳۸۲ك/۹۹۲ز) ۱۵ بانگەوازى بۆ كرا^۲.

---

^۱ ابن خلدون: ج ۴ ص ۱۰۱.

^۲ ابن خلدون: ج ۴ ص ۲۴۵-۲۵۵، المقرئى: ج ۱ ص ۲۷۴.

نەبو عدلى مەنصور: حاكم (۲۸۶-۴۱۱ك/۹۹۶-۱۰۲۱ز):

بارى سياسى لەمصر لەسەرەتاي سەردەمى حاکمدا:

نەبو عدلى مەنصورەو نازنارى حاکم بىنەمرىلاى لەخۆى نا، لەورۆژەى عەزىزى باوکی مرد دەسلەتتى گرتەدەست و تەمەنى يانزەسال و چەند مانگىك بوو^۱، بۆيە پەرورەدە کەرە مامۇستاگەى (بەر جوانى خادمى سەقلەبى) بوو بە وەسى حاکم^۲، نەبو يەكىك لەو کەسايەتيا نەبوو کەناو کۆکى گەياندە نەوپەرى رى، نەو بەدروو شۆه کەسايەتتى و ناسە قامگىرى و سۆزدارى و دلرەقى و چەند تۆمەتتىكى تر تۆمەتبار کراوہ.

بەلام لەلايەكى ترەوہ بەگەسىكى بۆينەو سەخاوەتەندى و لىكوردن تا ھەندى جاريش بەھەلکەوتەى وەسف کرا، لەراستىدا چاکتر وەسف بۆى نەوہيە کە نەو ھەوتلى دەدا لەنۆھەندى زۆرى گرتە ناوخۆيەکاندا دەسلەتتى خۆى پارىزىت و بەچاکترىن شۆه چارەسەرى کيشەکان بکات.

لەسەرەتاکانى سەردەمە کەيدا رەکبەرى لەسەر قەلمەرەو لەنۆوان مەغرىبەکان و رەگەزە رۆژھەلاتيەکانى دەيلەم و تور کەکاندا کەبەجۆرىك ھاوسەنگى نىوان نەو رەگەزانەى لەخزمەتکردنلندا بوون فاتمەکان پشتيان بىن بەستبون دەر کەوت، کەتامەکان کەرىشەى دەولەت بوون کەمى تەمەنى حاکميان قۆستەوہ و پاكتاوى سوپايان لەرەگەزە رۆژھەلاتيەکان بەسەردا سەپاندو شەخى کەتامە نەبو موحمەد حەسەنى کورى عەماریان لەپايەى نۆھەندىدا دانا کەزىاتر لەو مزارەت دەچوو بەلام نەو پايە نەبوو^۳.

پەرچە کردارى خىرا لەلەينەن رەگەزە رۆژھەلاتيەکانەوہ ھات کەلەگەل بر جوانى خادمدا ھاو پەيمانىيان بەستبوو جالە (مانگى رەمەزانى سالى ۳۸۷ك/مانگى تشرىنى يە کەمى سالى ۹۹۷ز) دا نىبن عەماریان لا بردو بر جوانيان لەشوتىدا داناو نىبن عەمار ناچار بوو رابکات^۴. بر جوانى خادم بەسەر بەخۆى کار و وبارى وولاتى گرتەدەست، بۆبەھىز کردنى بارى نىبن عەمار و مەغرىبەکانى بەلاى خۆيدا راکيشاو دەستە سەربازىكى بۆ خۆى پىکھتەنا کەفرمانيان لىسەر دەگرت، ھەر وەك مووجەى

^۱ المقرئى: ج ۱ ص ۲۹۱-۲۹۲.

^۲ ھەمان سەرچاوە.

^۳ ابن الصرى: الأشارة إلى من نال الوزارة: ص ۲۶، ابن القلتانى: ص ۸۰-۸۱.

^۴ الأنطاكى: ص ۲۳۹-۲۴۰.

سوپای زیاد کرد، به‌لام پاش ماوه‌یه‌ك ده‌سه‌لاتی خوئی قوسته‌وهو كه‌وته ستم‌كردن له‌هاولاتیان و كه‌وته قه‌شمه‌ریكردن به‌حاکم تانه‌وهی تورپه‌كردو هانیدا^۱.

حاکم كه‌گه‌یشتبووه قوناغی هه‌رزه‌كاری و به‌ره و قوناغی گه‌نجی ده‌چوو و ده‌گه‌یشته پانزه سالی هه‌ستیکرد ده‌سه‌لاته‌كه‌ی له‌گه‌ل بوونی ئەو نیوه‌نده‌دا داگیر كراوه، بویه هۆشی به‌به‌ردا هاته‌وه كه‌نیستا كاتی نه‌وه‌یه خوئی په‌یره‌وی ده‌سه‌لاته‌كانی بكات له‌ئه‌نجامی نه‌مه‌دا له‌مانگی رپه‌ولناخیری سالی ۳۹۰ك/مانگی نازاری سالی ۱۰۰۰ز) دا پیلانی بۆ كوشتنی به‌رجوان داناو پالپه‌شته‌كانی به‌رجوانی له‌پیاوانی سوپاو كۆشكدا له‌ناوبردا^۲.

حاکم بریاریدا بۆ له‌ناوبردنی ئەو ره‌گه‌زانه‌ی له‌سه‌ر حسابی سه‌لاحیاتی نیمام چاویان له‌قه‌لمه‌مه‌وه بوو له‌سه‌ر نه‌خه‌شو پیلانی خوئی پروات، بویه له‌مانگی شه‌وایی سالی ۳۹۰ك/مانگی نه‌یلولی سالی ۱۰۰۰ز) دا ئین عه‌ماری له‌گه‌ل هه‌ندێك له‌پالپه‌شت و یاریده‌ده‌ره‌كانیدا كوشت نه‌مه كه‌تامیه‌كانی ترساندا^۳.

به‌وجۆره حاکم ده‌سه‌لاته‌ براوه‌كه‌ی له‌ده‌ستی چا‌و‌چنۆكان گیرایه‌وه و به‌و هه‌لسو‌كه‌وته‌ی سه‌ماندی كه‌به‌لیزانی و فیلزانی به‌سه‌ر دوژمنه‌كانیدا زالده‌بیته‌و به‌ده‌ستی‌کی ناسنن ده‌سه‌لاتی گه‌ته‌ده‌ست و رپه‌ازیکی نوئی له‌هه‌لسو‌كه‌وتی سیاسیدا دارپشت كه‌ده‌بوویه هۆی پارێزگاریكردنی ده‌سه‌لات به‌ته‌نها بۆ ئەو و بلاو‌كردنه‌وه‌ی بانگه‌وازی فاتیمی له‌به‌ر فراوانترین رووبه‌ری گونجاوو به‌ده‌یه‌تانی گه‌شه‌سەندنی نابوویدا.

سیاسه‌تی گه‌شتی حاکم:

حاکم وستی نیوان ژبانی په‌رپوتی خوئی كه‌خوئی هه‌لیپژاردبوو و كه‌شخه‌یی ده‌سه‌لات دووربوو و نیوانی چه‌مكه‌ سیاسیه‌كانی سه‌رده‌مه‌كه‌ی كه‌له‌سه‌ر ده‌سه‌لاتی ره‌های تاك وه‌ستا‌بوو بگو‌نجیت، نه‌مه وایكرد بكه‌وته هه‌لو‌یست جیایی، ئەمه‌رۆی له‌دوینی جیا‌بوو، به‌یانی له‌ئه‌مه‌رۆ نه‌ده‌چوو، بریارێکی ده‌دا و پاش كه‌مێك هه‌لیده‌وه‌شانه‌وه، مملاتی له‌سه‌ر قه‌لمه‌مه‌وه و كه‌له‌سه‌ره‌تای ژبانی سیاسیدا هه‌بوو و بیه‌شبوونی له‌ده‌سه‌لاتی خوئی له‌سه‌ر ده‌ستی به‌رجوان و ئین عه‌مارو پاشان سه‌ر‌كه‌وته‌ی له‌گیرانه‌وه‌ی ئەو ده‌سه‌لاته‌ی کاریگه‌ری له‌سه‌ر ئەو ده‌روونه‌ی هه‌بوو كه‌به‌ره‌و به‌كاره‌یتانی كوشتنی وه‌ك پیتاویکی ده‌سه‌لات بۆ رزگاربوون له‌مانه‌ ده‌برد:

^۱ ابو شجاع: ذیل تجارب الأمم ج ۳ ص ۲۲۱، ابن الصیرفی: ص ۲۷.

^۲ ابو شجاع: ج ۳ ص ۲۳۰-۲۳۲، ابن الصیرفی: ص ۲۷، الأنطاکي: ص ۲۴۹.

^۳ الأنطاکي: ص ۲۳۹-۲۴۰.

• گومانی له‌پشتیوانی و هوگری هه‌بویه له‌گه‌ل نه‌وه‌ی سووربویه له‌سه‌ر نه‌وه‌ی کهمس به‌سه‌ر ده‌سه‌لاتیدا زال نابیت.

• له‌گه‌ل نه‌وه‌ی له‌دوای گه‌نده‌لبوونی کارگیری هه‌ولی چاکسازی کاروباری ده‌ولته‌تی ده‌دا مالتوسامانی گشتی دابوویه به‌ر گالتهو به‌فیرۆی ده‌دا نهمه بوویه هو‌ی نه‌وه‌ی حاکم که‌سیکی وایت هه‌مووان لئی رابکه‌ن، جا چهند کوشتوپرێکی درێدانه‌ی توندوتیژ روویدا، شیایو باسه زۆربه‌ی قوربانیه‌کانی له‌و که‌سه‌سیاسانه‌بوون که‌له‌ده‌وله‌تدا جێ‌به‌جێ کاربوون، نهمه به‌لگه‌یه له‌سه‌ر نه‌وه‌ی نامانجی کوشتنه‌کانی به‌ته‌نها سیاسی بوون و وه‌ک پێناویکی ده‌سه‌لاتداری به‌کاریده‌هینا.

وێرای کوشتی به‌رجوان و ئین عه‌مار باسی نه‌مانه‌ش ده‌که‌ین که‌له‌ناو نه‌و که‌سانه‌دابوون حاکم کوشتی:

• نه‌بو ته‌میم سه‌عیدی فارقی په‌روه‌رده‌که‌ری، حاکم له‌ (کۆتایه‌کانی سالی ۳۹۱ک/پایزی سالی ۱۰۰۱ز) دا به‌هو‌ی ده‌ستوهردانی له‌کاروباری ده‌ولته‌ت و خوێندنه‌وه‌ی نووسینه‌کان لێیداو کوشتی.

• وه‌زیر فه‌هدی کۆری ئیبراهیمی مه‌سیحی، له‌ (مانگی جه‌مادیلولای سالی ۳۹۲ک/مانگی نازاری سالی ۱۰۰۳ز) دا کوشتی^۱.

پاڵه‌ری کوشته‌که‌ی نه‌وه‌بوو که‌فه‌هد ناماده‌نه‌بوو موسلمان بیت، پێده‌چیت سه‌رخستنی مه‌سیحیه‌کان و پێدانی پایه‌کانی ده‌ولته‌ت پێیان پاڵه‌ریکی تر بوو بیت، یان چالاکی کوشته‌که‌ی له‌نه‌جای پاشله‌ی باسکردنی هه‌ندێک نووسه‌ر بوو بیت که‌ویستییان خۆیان شوینی نه‌و بگر نه‌وه.

• دادوهر حوسه‌ینی کۆری نوعمان له‌ (مانگی موچه‌ره‌می سالی ۳۹۵ک/مانگی تشرینی یه‌که‌می سالی ۱۱۰۴ز) دا کوشتی، له‌دوای نه‌وه‌ی بو سه‌لا که‌له‌هه‌ندێک کاری دادوهریدا گه‌نده‌لی و ساخته‌کاری نه‌نجامداوه، نه‌و دادوهره‌ جێی تو‌ره‌ی خه‌لک بوو تانه‌وه‌ی هه‌ندێکیان دوژمنایه‌تیان له‌روویدا نواندو له‌سه‌رده‌می نه‌ودا باری دادوهری شیواو له‌ناسۆوه‌ نیشانه‌کانی فیتنه‌و ناژاوه‌ ده‌رکه‌وتن و له‌نیوان دادوهر و سکالا کاراندا پشیوی که‌وته‌وه.

• سه‌رکرده‌ی سه‌رکرده‌کان حوسه‌ینی کۆری جه‌وه‌ه‌ری سه‌قلی له‌ (مانگی جه‌مادیلئاخیری سالی ۴۰۱ک/کانوونی دووه‌می سالی ۱۰۱۱ز) دا به‌هو‌ی نه‌و کۆری مه‌نجواردنه‌وانه‌ کوشتی

^۱ هه‌مان سه‌رچاوه: ص ۲۵۲.

كمله كۆشكە كەيدا لەسەر نەل دەپەستەو لەپە كۆتك لەشموہ كانیدا بووبە ھۆی خنكانی ئەبو
 یەعقوبی كوری نەتاسی ھاویری و پزیشکی كاتێك بەسەر خوۆشی لای حوسەین چووبە دەر.
 • دادویری دادوهران مالیکی كوری سەعیدی فارقی، لە (مانگی رەبەولساخیری سالی
 ٤٠٥ ك/مانگی تشرینی یەكەمی سالی ١٠١٤ ز) بەھۆی تۆمەتبار كۆرنی بەھۆگری و ھاواری
 ستولەلیکی خوشکی حاكم كە حاكم رقی لیبوو كوشتی^١.

حاکم لەچاودیری پیاوانی دیوانەکاندا کەنوسەرەن بون باری توند کۆرەووە لەسەر کارەکانیان
 لیبەرسینەووەی لەگەڵ دە کۆرەن، زۆر بەی ئەوانە لەنەھلی زەمەبوون، زۆرێکیان لەبەر تۆمەتباربوونیان
 بەلادان لەفرمانەکانو ئەو حوکمە توندو بەکلایانە. جار جار حاکم دەریدە کۆرەن تووشی كوشتن
 دەبون^٢.

حاکم لەرێگەیی مالبەخشینو نازناو پێدانەوہ پناوی راکێشانی بەکار دەھێتا تا کەس بێر
 لەدەر چوون لەدەسەلاتی نە کاتەوہ یان رەخنە لەشیوہو نسلویی گشتی لەدەسەلاتدانە گرت.

دیدیە ئایینیەکانی حاکم:

حاکم سەر کۆر دایەتی دەولتەتی فاتیمی دە کۆر کە مەزھەبی ئیسماعیلی ھەبوو فاتیمیەکانیش پێیان
 وابوو مەزھەبە کەیان مەزھەبی دروستی ئیسلامە، بۆیە شتیکی ناسایی بوو نیش بۆ بلاو کۆر دەوہی
 لەناو مصریەکانو گۆرینی دەزگای رەسمی دەولت بۆ مەزھەبە کەیان بکەن، جا لەدادوہەری و
 فەتوادا تەشریحی سوننیان گۆری بەتەشریحی ئیسماعیلی و لەرێکخستنی میراتەکاندا بەپێی مەزھەبی
 ئیسماعیلی گۆرانیان کۆرەو ھەندێک تاییەتەندی مەزھەبە کەیان ھێتایە ناو بۆنە رەسمیە ئایینیەکان.

کاتێک ھەستیان بەتوندو تۆل بوونیان لەمصر دا کۆر، کەوتنە بلاو کۆر دەوہی بیروباوەرە کانیان
 لەنیو مصریەکاندا بەو نامانجەیی بیانگۆرەن بۆ مەزھەبی ئیسماعیلی لەراستیدا پالتەری ئەو ھەنگاوە
 ئەوہ بوو کە عەبباسیەکانو قەرمەتیەکانو ئومویەکانی ئەندەلوس کە دوژمنانی فاتیمیەکان بوون لەنیو
 مصریەکاندا دە کەوتنە تانەدانو گومان نائەوہ لەرەچەلە کەیان، ئەمەش ئەو بئەرەتە شەرعیەبوو کە ئەوان
 دەولتەتە کەیی خۆیانیان لەسەر بنیاد ناھوو.

لەسەر دەمی حاکمدا کە خۆی بەبەریری بلاو کۆر دەوہی مەزھەبە کە لەناو خۆو دەوہەیی مصر دا
 دەزانی گۆرۆتینی ئایینی گەشتە ئەو پەر، حاکم بەشیوہیە کە ھێچ سەر کۆر دەو پێشەوا یە کە پێش
 خۆی نەیانویژا بوو کەوتە تەشریحانی بویرانەیی ئایینی و بانگەوازی رێکخستەو کۆرەکانی دانایی و

^١ الأنطاكي: ص ٣١٩، المقرئ: ج ١ ص ١٠٦-١٠٧.

^٢ الأنطاكي: ص ٢٥٢، ٢٧٧.

حیكمتی كردبه پیناویکی بلاو كردنوهی مهزهبه كه، ههنديك جاریش بۆنهوی والهخهلكی بكات
نهو مهزهبه وهربگرن فشارو توندی بهكاردههیناو جارجارهش وازی لینههینان تابه نازادی
بیروباوهپی خویان ههلبژیرن و فرمانی پیده كرن تانهچنه مشومره ناینیه كانهوه.

حاكم تابهتهنده كانی مهزهبهی نیسماعیلی نشانداو فرمانیكرد تابانگدهران لهبانگه كهیاندا نهم
دهستهوازهیه زیادبكهن(أشهد أن محمداً وعلياً خیر البشر)^۱ و لهزادا، كاته كانی نوژیشی رینكخست و
به پیتی رۆزی عمره بی دایناو شیوهی ههتاوی لا برد، نهمه بووبههوی گۆرانی كاته كانی نوژی.

حاكم هیچ ریژی ههست و سۆزی نههلی سونهی نهگرت و له سالی(۳۹۵ك/۱۰۰۵ز)دا
فرمانیكرد تا جینو بههواره لانی(ع) بلین و نهویش لهسه ر دیواری مزگهوته كانو(الجامع العتيق)و
دهرگای بازارو دوكانه كانو جادهو كۆلانه كان ههلبواسریت، خهلكی لهو كارهی بیزاربوون،
ووتاریزان لههممو مینه ره كانی مصره وه جینویان بههواره لان(ع) دهوت^۲.

نهو شورشه توندهی له سالی(۳۹۶ك/۱۰۰۶ز) بهسه ر كردهتی نهبو ركوهی ئومهوی
لهههریمی بهرقه دژبه حاكم سه ربه لنداو دخه ريكبوو دهسه لاته كهی لهناوبیات كاربگه ربه كی زۆری
كرده سه ر حاكم تا سه ر دانه ویتیت و له گه گه ئههلی سونه دا له دوای نهو نهمهك بنوینیت، كاتيك
زانی سوپا ناتوانیت بهره نگاری شورشه كه بیته وه خهلكی فستان پالپشتیان كردو نهویش وهك داننان
بهفهلز و گهوره یاندا بۆ سالی دواتر قسه وتن بههواره لانی لهكارخست و رینگهیدا جهنن دروشینکی
سونه كان كهخۆی و پیشینه كانی قه دهه یانكردبوون پهیره و بكریت^۳، سیاسه تی نه رمی نواندن نزیكه ی
سئ سال بهرده وامبوو و دواتر له كتوپرینكدا گۆرا، جاله سالی(۴۰۱ك/۱۰۱۱ز)دا فرمانیكرد
دهسته واژه ی(حي علی الخیر العمل) بۆ بانگ زیادبكر دیت و نوژی چیشتینگاو تهراو یجیشی لا برد.

ههلسوكه وتی حاكم له گه گه ئههلی زعمه ی مه سیحی و جووله كه دا سیفته تی گۆرانی هه بوو،
دیاری نهو پایه بالاكانی دهوله ته كه ی دایه دهست نهوان چونكه له كارووباره كارگیره كاندا
پنویستی به نه زمونیان هه بوو، به لام له سالی(۳۹۵ك/۱۰۰۵ز) وه كه وته توندی نواندن
لهههلسوكه وتكردن له گه لیانداو به تابهت كلیسه ی مه لیكانی له خاكی خۆیدا كرد نامانج و دهستی
بهسه ر مال و سامانی دایكه مهلكانیه كهیدا گرت و زۆرینك له بۆنه ناینیه ریپیدراوه كانی كه نیسه ی
لا برد، له سالی(۴۰۰ك/۱۰۱۰ز)دا پلانی بۆ كوشتنی نه رسانیوسی خالی كه به به كتری مهلكانی

^۱ ماجد، عبدالنعم: الحاکم بأمر الله الخليفة الفاطمي المقتدي عليه، ص ۸۶.

^۲ ابن خلکان: ج ۵ ص ۲۹۳، المقریزی: خطط ج ۴ ص ۷۲.

^۳ ابن خلکان: ج ۵ ص ۲۹۳، المقریزی: ج ۴ ص ۷۳، المقریزی: اتعاظ الخنفا ج ۱ ص ۷۸.

نهسکه نده ربه بوودانا^۱ و فرمانیکرد چند کلیسه به کی مسیحی ویزانیکرین، لهوانه کلیسای (القیامة) له بهیتوله قدیس که نورستیسی به تریکی مهلکانی که خالوتیه کی تری بوو به تریکی نهوی بوو، دیاره نهو ههنگاری هیرشردنه سهر مهلکانیه کان بۆ نهو بوو زورینهی قبتیه کان له مصردا بۆلای خوی رابکیشیت، دواى نهو به گشتی فشاری له سهر هموو مسیحیه کان دروستکردو ملکه چیکردن که پۆشاکیک بپوشن که له موسلمانانیاں جیباکاتموه و پتی پینه دان بچنه حهمامی موسلمانانو فرمانیکردن تاخاچی تهخته لهملبکه نو یهک بال دریزو کیشی پینج رهتلی هه بیت، ههروهک جووله که کانی په یوه سترکرد تا قهرمیه لهملبکه نو نه هلی زعمه ی به گشتی سهر به سترکردن که نایا نیسلام هه لده بزرین یان ده چن بۆ وولاتی بیزه تیه کان، دواتر له کۆتا رۆژه کانی ده سه لاتییدا نهو فشاره ی که مکرده وه^۲.

له خواترسی زوری حاکم و چورونه نار جیهانی نوئی فلهسه فهی رۆحی به تایبته له ریکخستن و بلاو کردنه وهی بانگه وازی فاتیمیدا وایده کرد شوینکه وته کانی له ریزگرتنی که سایه تیدا زیاده ره وهی بکه نو هینهی نه برد شوینه واره ماددیه کانی له شیوهی بانگه وازی نه ترسانه بۆ به بیرزدانانی حاکم ده که وتو به که سیکی سه روو مرۆفیان داده ناو زیاده ره وه که گه شته نهو ناسته ی به خویان ده زانی. نه م زیاده ره وهی له لایهن کۆمه لیک زینه ره وی فارسی نیسماعیلیه وه روویدا که له سالی (۴۰۸/ک/۱۰۱۶ز) له مصردا ده که وتنو بانگه وازیان بۆ بیرۆکه ی خویه تی حاکم ده کرد، نهویش هه لئوئستی دژی له پروویاندا نهواندو پالپشت و چاودیریشی ده کردن و پتی خوشبوو خه لکی له ده وهی کۆبینه وه له ده وهی خزیدا له روانگه ی مه زه بیکی نویدا کۆبینه وه که به ناوی یه کتا به رسته وه ناسرایت و ناوی موه حیدین له شوینه که وته کانی بنریت، لهو بانگه وازه تونده نهی که له و بزوته وه یه دا رۆلئیکی گه زه یان هه بوو: حه سه نی کورپی حه یده ره ی ناسرا وه (نه خره م) و موحه مده ی کورپی نیسماعیل نه نووشتکینی درزی و حه مزه ی کورپی عه لی کورپی نه حه د لبادی زوزنی^۳.

ته شریعاته کۆمه لایه تیه کانی حاکم:

حاکم چه ند تۆمارئیکی کۆمه لایه تی ده کرد که لایه نیکی ژبانی خه لکی له خۆده گرت و له گه ل خواسته کانی خوی و نه خسه نابوو ره کانی و رینمایه کانی نیسلامیشدا ده گونجا به هزی نه وهی ته و او

^۱ الأنطاکی: ص ۲۸۳.

^۲ المسبحی، عزالملک محمد بن عبید: أخبار مصر ص ۹۷، الأنطاکی: ص ۳۳۷.

^۳ الأنطاکی: ص ۳۳۴-۳۳۶، ۳۴۲.

فیری هاتووچوی شهوان بووبو له شهواندا کۆزی ده‌بست، له سالی (٣٩١ ک/١٠٠١ ز) فرمانیکرد تا به شهوان له سهر هه‌موو بازاره‌کان و ده‌رگای کورچه‌و کۆلانه‌کان له هه‌موو شه‌قامه‌کانی قاهره‌و فستات چرا دابنریت و نیز هه‌موو کرپنو فرۆشو کاره‌کان له شه‌ودا نه‌نجام دهدران.

له نه‌نجامی نه‌مه‌دا خه‌لکی له سنوور ده‌ریکردو کهوتنه رابواردنو زیده‌پۆیی له به‌دیه‌وشتی و سه‌رخۆشیدا، نه‌مه حاکمی هاندا تا فرمانی قه‌ده‌غه‌کردنی هاتنه‌ده‌ره‌وی ناه‌ره‌تان به شه‌ودا ده‌ریکات تا که مینک له هه‌ز کاره‌کانی نمو فیتنه‌و نازاوه‌یه که مبه‌کاته‌وه، پاشان رینی پیاوانیش گرت به شه‌ودا چایخانه‌کان بکه‌نمه‌وه کۆبینه‌وه هه‌موو کارو کرپنو فرۆشه‌کانی شه‌وی بوجه‌لکردنه‌وه، هه‌روه‌ک رینی به ناه‌ره‌تان نه‌دا له مالی خۆیان بچنه‌ده‌ره‌وه له ته‌عزێ و شه‌ریته‌کاندا کۆبینه‌وه هه‌موو سهر‌دانی گۆرستان بکه‌ن، دیاره ناه‌ره‌تی مصری له‌وکاته‌دا چهند نه‌ریتیکیان هه‌بوو وه‌ک خسته‌پرووی له‌مش‌ولارو چونه‌ده‌رو نیشاندانی ده‌موچاوی خۆیان به‌دوای مردووداو دانیشن له به‌رده‌م ماله‌کانیاندا له سهر رینگه‌گه‌شیه‌کان و تیکه‌لبوون به‌پیاوان له بازاره‌کان و نه‌نوستو هاتووچو به شه‌وان و خۆیه‌کلاکردنه‌وه بۆ گۆرانی و ده‌هۆل و زورنسا، حاکم فرمانی به‌قه‌ده‌غه‌کردنی گۆرانی و رابواردن کرد تاره‌وشت پاریزیت، هیرش‌رایه سهر ناوچه‌کان و به شه‌کانی قاهره پاک‌کرانه‌وه، فرمانیکرد تا بکه‌ونه شوین سه‌گ و له‌هه‌ر کۆیدا سه‌گ بینرا بیکۆژن جگه له سه‌گی راو‌کردن، دیاره کوشتی سه‌گ له به‌ر چهند هۆکاریکی ته‌ندروستی بو، نه‌مه‌پۆرای کوشتی به‌رازه‌کان، نه‌یه‌شت مه‌ی دروست‌بکریت و بفرۆشیت و ناییت گای له‌شماغ جگه له‌رۆژانی جه‌ژندا سهر‌بیریت، نه‌مه به‌نامنجی پاراستی سه‌روه‌ت و سامانی نازه‌لی، هه‌روه‌ک فرمانی ده‌رکردن تاهه‌ندیک خۆراک قه‌ده‌غه‌و حه‌رام بکریت، وه‌ک ترمس و قره‌و ملوخیه‌و ماسی بچ‌(ص‌د‌ف).

نامنجی نمو نه‌وه‌بوو خۆراکه پۆیسته‌کانی قاهره به‌تایبه‌ت زیاد‌بکریت و هانی به‌ره‌مه‌پیتانی دارماوی کشتوکالی بدات، کشتوکالی گه‌نم له‌مصر دا به‌شی دانیش‌توان نه‌بوو، ناییشی خۆراکی سه‌ره‌کی بو، بۆیه ده‌بوو گه‌نم بۆ دروست‌کردنی مه‌ی که‌له‌نی‌سلامدا قه‌ده‌غه‌یه به‌کار نه‌یه‌ت و کشتوکالی میوو تری و ویران‌کردو له‌جیاتیدا کشتوکالی گه‌غی به‌ره‌وا زانی، حاکم له به‌ر نه‌وه‌ی زه‌وی له‌چاندنی خۆراکی تری زیانه‌خه‌شتر رینی له‌خواردنی قره‌و ملوخیه‌گرت، سه‌بازه‌ت به‌ماسی بچ سه‌ده‌ف که‌به‌(دلینس) ناسراوه چونکه له‌چله‌پاوه‌کاندا ده‌ژیت و تیان بۆ نه‌وه‌ی له‌سهر

مادده‌نیستوه‌کافی خواره‌وه برژیت چهند رپړه‌وړیک لیده‌دات بویه نهم ماسیه ئیشی پاک‌کردنه‌وه‌ی
ناوړه‌وړ ناوړه‌کافی هه‌یه^۱.

سیاسه‌تی دهره‌کی حاکم:

۱- په‌یوه‌ندی له‌گه‌ل عه‌بباسیه‌کاندا: له‌گه‌ل نه‌وه‌ی بوه‌یه‌یه‌کان توانا‌کافی خیلافه‌تی عه‌بباسیان
به‌ده‌سته‌وه‌ بوو، به‌لام له‌سره‌تاره‌هیچ یارمه‌تی فاطیمه‌کانیان نه‌دا، به‌لام به‌دریژایی ده‌سه‌لاتیان
له‌عیراقدا نه‌و مدزه‌به‌ی شیعیان هانده‌دا که‌هه‌یانوو، فاطیمه‌کان له‌لایه‌ن خویانه‌وه‌ له‌پیتاو
بلا‌و‌کردنه‌وه‌ی بانگه‌وازی فاطیمی له‌عیراق هه‌موو هه‌ولتیکیان به‌کارخست و حاکم توانی
قرواشی عوقیلی له‌سالی(۳۸۲ک/۹۹۲ز) به‌لای خویدا رابک‌نیشیت که‌ده‌سه‌لاتی موصلی
له‌ده‌ستدا‌بوو، قرواش له‌سالی(۴۰۱ک/۱۰۱۰-۱۰۱۱ز) له‌گورپه‌یه‌لی خلیفه‌ قادری
عه‌بباسی دهر‌چوو و که‌وته بلا‌و‌کردنه‌وه‌ی بانگه‌وازی فاطیمی له‌موصل و نه‌بارو مه‌دائین و
کووفه‌داو بانگه‌واز بۆ خلیفه‌ی عه‌بباسی پو‌وجه‌ل‌کرده‌وه‌و ووتاری بۆ حاکم خوتنده‌وه^۲.
خلیفه‌ قادری عه‌بباسی به‌بلا‌و‌بوونه‌وه‌ی بانگه‌وازی فاطیمی له‌چهند ناوچه‌یه‌کی وولاتیدا
بیزار‌بوو ترسا که‌له‌که‌بکات و هره‌شه له‌ده‌ولته‌که‌ی بکات، له‌دوو به‌ره‌وه له‌روویدا وه‌ستا:
یه‌که‌م: دادوه‌ر نه‌بو به‌کری باقه‌لانی نارد بۆلای مصر به‌هائوده‌وله‌ی بوه‌یه‌ی تاباسی ناشتی نه‌و
مه‌ترسیه‌ی بۆبکات که‌له‌رتی فاطیمه‌کانه‌وه هره‌شه له‌ده‌ولته‌که‌ی ده‌کات و داوای لیبکات له‌دژیان
نیش بکات، میری بوه‌یه‌ی چوو به‌ده‌م داوا‌که‌ی خلیفه‌وه‌و سوپایه‌کی بۆ نین موقه‌له‌د ناردو
ناچار‌یکرد ووتار بۆ حاکم بوه‌ستینیت و بیگ‌پرتنه‌وه‌ بۆ خلیفه‌ قادری عه‌بباسی^۳.
دوهم: چه‌کی زړاندنی شانوشک‌زبان له‌جه‌هانی نیسلا‌میدا به‌کاره‌یتاو کورپکی به‌ست و تیا‌یدا
فیقه‌ناسان و دادوه‌ران هه‌ندیک سه‌ر‌کرده‌ی شیعی بانگ‌کردو هه‌موان ده‌قیکیان دهر‌کرد که‌زمانی
تانهدان له‌ره‌چه‌له‌کی فاطیمه‌کان بوو^۴.

۲- په‌یوه‌ندی له‌گه‌ل بیزه‌نتیه‌کاندا: ده‌سه‌لاتداری فاطیمی به‌سه‌ر وولاتی شامدا له‌سه‌رده‌می
حاکمدا برده‌وامبوو و حاکم بۆ رووبه‌روبوونه‌وه‌ی بیزه‌نتیه‌کان و رینگریان له‌پیش‌ره‌وی
به‌ره‌و با‌کوور هه‌مان سیاسه‌تی باوکی گرت‌ه‌هر، وولاتی شام له‌سالانی نیوان(۳۸۷-

^۱ شعبان، محمد عبدالحی محمد: الدولة العباسية-الفاطميون ص ۲۴۶-۲۴۷.

^۲ ابن الأثیر: ج ۷ ص ۵۷۱-۵۷۲، ابن تعزی بردی: ج ۴ ص ۲۲۴-۲۲۷.

^۳ ابن الأثیر: ج ۷ ص ۵۷۲.

^۴ هه‌مان سه‌ر‌چاوه: ج ۶ ص ۵۷۸-۵۷۹، ج ۷ ص ۵۸۵.

۳۹۸ك/۹۹۷-۹۹۹ز) دادوچاری بارگرژی و شورشیکی زۆربوو، نهمش لهبەر رکهبەری فاتیمی-بیزەنتی لهسەر گرتەدەستی نمو وولاتە بیزەنتیەکان پالتەشتی هەرکەسیکیان دەکرد کەدژبەدەسەلاتی فاتیمی راپەریت، جا له سالی(۳۸۷ك/۹۹۷ز)دا له(صور) بزوتنەوبەکی وا بهسەر کردایەتی دەریاوانیک بەناوی عەللاقە بۆ وێرانکردنی دەسەلاتی فاتیمی سەریبەلداو سەربەخۆیی صوری راکەیاندا، حاکم بۆ ملکهچکردنی بهسەر کردایەتی جەیشی کوری سومسامە هەلمەتیکی سەربازی نارد، عەللاقە پەنای بۆلای باسیلی دووم ئمبراتۆری بیزەنتی بردو داوای یارمەتی لیکرد، ئەویش فریابگوزاری دەریایی بۆنارد، بەلام جەیشی کوری سومسامە توانی لەداوای گەمارۆدانی و شکانی دەریایی(صور) بچیتە ناوی و عەللاقە ی گرت و ناردی بۆ مصر، پاشان درێژە ی بەکشانی خۆی بەرهو باکوردا تایزەنتیەکان لەناوچە کە دەربکات و له(نەفامیە) لهگەڵیاندا پێکدادا، ئەفامیە له(کورجیمی)بوو، جەیش بهسەریاندا سەركەوت و تانەتاکیه راولەدووی نان^۱.

کاتیک ئمبراتۆری بیزەنتی زانی چی بەسەر سوپاکە ی هاتوو، خۆی چوو و شالای هینایە سەر زەویە کەناراولەکانی نیوان ئەتاکیهو بەیروت و لەتەرابلوس لەمانگی(موحرەمی سالی ۳۹۰ك/کانونی یەکمەمی سالی ۹۹۹ز) لهگەڵ سوپای فاتیمیدا پێکدادا، بەلام جەنگە کە ی دۆرانداو ناچار بوو گەمارۆی سەر تەرابلوس هەلبگریت و بگەریتەره بۆ ئەتاکیه^۲.

پاشان فاتیمیەکان وایان پێباشبوو هەلمەتە سەربازیەکانیان بۆ زەویە بیزەنتیەکان بوەستین تا بۆ گرفته ناوخیەکانیان بەکلابنەوه، ئمبراتۆر باسیلی دووم پێشوازی لەو ناراستە ناشتەواپیە کردو له(کۆتایەکانی سالی ۳۹۱ك/هاوینی سالی ۱۰۰۱ز)دا رێکەوتنی نیوان هەردوولا بەدیهاو و نەم مەرجانە ی لەخۆدەگرت:

• ماوهی دەسال جەنگی نیوان هەردوولا هەلبگریت.

• مەسیحیەکان لەدەولەتی فاتیمیدا نازادی ئاینیان هەبیت.

• باسیلی دووم بەتێیدا دانمۆنۆلە ی پێویست بەمصر بگەنیت^۳.

نەو سیایەتە ناشتەواپیە زۆر درێژە ی نەکێشاو هیندە ی نەبرد گۆرا بۆ پەیوەندی دۆژمانیەتی

کاتیک باسیلی دووم هەوالتی فشاری حاکمی بۆ سەر مەسیحیەکان بیست.

^۱ الأنطاقي: ص ۲۴۲-۲۴۳.

^۲ همان سەرچاوه: ص ۲۴۳-۲۴۶.

^۳ همان سەرچاوه: ص ۲۴۸، أبو شجاع: ص ۲۳۰، ابن القلنسي ص ۹۰.

پهيوهندی نيوان فاتيمي و نومويه كان لهئنده لوس لهسرو خواردابوو، نومويه كان بو دهرفته تيك ده گهران تاده ولته تي فاتيمي له مصر له ناوبه بن، نهميش به پروني لهوشور شه دا دهر كهوت كه نه بو ره كوه بني هستا.

كوتايي حاكم:

وهك نهوهي ژياني حاكم پر له گوران بوو، كوتايه كه شي ناروون بوو، جاله شهوي (۲۷ شهوالي سالي ۱۱/ك ۱۳ شوباتي سالي ۲۱.۰۲۱ ز) دا حاكم بهر ينگه يه كي نالتوزو ناروون ديار نه ما، لهوشه وه دا چووبو (مقظم) و داواي له هاوده مه كاني كرد تا چاره رتي بكنه و به ره و شاخ ليان دورر كهوت هوه و داواي نهوه نه بينرايه وه، هيچ شويته واريكي شي نه دوزرايه وه، پاش چهنه رورژ جله كاني به شويته واري چهنه ليدانيك موه دوزرانه وه، له ميژوونوسه سهرده مه كانه وه چهنه هه والتيكي ديار نه ماني حاكمن بين ده گات كه هممويان نامازه به وه ده كهن كه ستولولكي خوشكي بهر ينگه كوتن له گهل سه يفوده وه حوسه يني كوري دوواسي كه تامي له پشت نهو چالاكي تيرور كرده وه بوون داواي نهوهي حاكم به نابروو چووني ستولولكي تومه تبار كرد، نيين دوواس ترسي له گياني خوي هه بوو له پرووي حاكمدا^۱.

راي دروستتر نهويه هو كاري پله كردن له كوتاييه اتن به حاكم ده گهر يته وه بو نهوهي سياسته تي نهر مينواندن له گهل رينازي نيسماعيليدا به جيگه ياند نهو له سالي (۳۹۹/ك ۱۰۰۸ ز) كه ههستي كرد نيسماعيليه كان كه مينه ي نيو موسلمانان و ههوليدا جه ماوه ري بووني خوي زياد بكات، بويه سياسته تيكي نوني نهر مينواندن له پهره وه ري نازي مه زه بي نيسماعيليدا گرت هه ر، نه مه بووبه هوي توره كردني گه وره پياواني بانگه وازه كهو داهه ژانان تانه و ناسته ي شورش رابگه يه نن، به لام حاكم به توندوتيزي به ره و روويان بوويه وه دوو له سهر كرده كاني به ره له ستكاري له سيداره دا كه حوسه يني كوري جهوه هري سه قلي و عبدولعه زيزي كوري قازي نوعمان بوون، نهميش له سالي (۴۰۱/ك ۱۰۱۱ ز) دابوو^۲.

حاكم له سالي (۴۰۳/ك ۱۰۱۲ ز) ده قتيكي دهر كرد كه له موبه ري ناموييدابوو، له راستيدا به هه لوه شيتهره وه يه كيك له بنه رته كاني مه زه بي نيسماعيلي داده نريت، نهو فرمايكر داتنه اها وهك نه ميري باوه رداران سهير بكرت و تنه ا بهو ناوه وه ناوي بنريت، نه مه واته ده ستبه ردار بوون

^۱ الأنطاكي: ص ۳۵۹-۳۶۱.

^۲ شعبان: ص ۲۴۹.

لەپایەى ئىمامەت، ھەرەكەت فرمانى بەھارلایان کرد تالموہ خویمان رزگار بکەن كەخویمان وەك كۆیلەى نەوسەیر بکەن^۱.

لە سالى (٤٠٤/ك/١٣٠١٣ز)دا زیاتر لەبیر و باوەرى ئىسماعیلی دوور كەوتەوہ كەمەرجى دانابوو بەیعمەت بە كۆرە گەرە وەك جىگەر بەدريت، ئەو ئەو رىيازە بنەرەتیهى تىبەراندو عەبدورەحىمى كورپى نیلیاسى كورپى ئەحمەدى كورپى مەھدى كە كورپى ژنىكى مەسیحى و نامۆزای خوئى بوو وەك جىگىرى خوئى دەستىشان كەرد^۲، لەبەرئەوہى چاوەرێنى سەرھەڵدانى بەرھەتستكارى دەكرا، كۆمەلەك لە دەست و خزم و دایك و مندالەكانى لە كۆشك چوونەدەرەوہ، لەئێواندا دایكى ئەبو لەخسەن عەلى كورپى و كورپە كەشى بوو، ئەمە ستولوكى ناچار كەرد تا لەترسى گىانیان یانبات و لە كۆشكى خویدا دایان بئىشیت^۳.

ئەو گۆرانە ریشەییانە بوونە ھۆى سەرھەڵدانى بارىكى نالەبار لەئێوەندەكانى ئىسماعیلیدا تا ئەوہى ھەندىكیان پىان وابوو حاکم لەسنووردەر چووه، ئەوہى زیاتر بارەكەى پشۆتر كەرد وەستاندى بەستنى دوو كورپى دووھەفتە بوو بۆ وانە بىژى و باج كۆكردنەوہ^۴، ئەوكات حاکم بەرىككەوتن و ھەولتى خوشكەكەى كوزرا.

^۱ المقریزی: خطط ج ٤ ص ٧٥.

^۲ الأنطاكي: ص ٣٠٦، النويري: ج ٢٨ ص ١٩٢، سيد: ص ١٠٨.

^۳ الأنطاكي: ص ٣٠٤.

^۴ المقریزی: اعماظ الحنفا ج ٢ ص ٨٢.

نه‌بولحه‌سه‌ن عه‌لی (زاهیر) (٤١١-٤٢٧ك/١٠٢١-١٠٣٦ز)

چوونه سهر ده‌سه‌لاتی زاهیر:

دوای مردنی حاکم ستولولک کاروباری ده‌ولته‌نی گرت‌ده‌ست نه‌و په‌کم کاری به‌وه ده‌ستینکرد که‌هر که‌سیک به‌یلانه‌که‌ی نه‌وی دژبه حاکمی برای زانییت ده‌یکوشت، به‌تایه‌ت نین دوو‌اسی که‌تاسی، هه‌روه‌ک عه‌بدوره‌حیمی کورپی نیسلیاسی جینگیری حاکمی کوشت، سهر کرده‌کانی وولاتی شامو سهر کرده سهر بازیه‌کانی به‌لای خویدا راکیشا، نیازی وابوو ده‌سه‌لات بۆ جینگیری شهرعی و کورپی حاکم (نه‌بولحه‌سه‌ن) بگوازیت‌ه‌وه، جاله (مانگی زیلحه‌جه‌ی سالی ٤١١ك/مانگی نازاری سالی ١٠٢١ز) دا نه‌بولحه‌سه‌ن ده‌سه‌لاتی وه‌رگرت و نازناوی زاهیر لئیع‌زادینی للاه‌ی وه‌رگرت، نه‌وکات تمه‌نی حه‌فده سال بوو، پوری تانه‌وکاته‌ی له (زیلقه‌عه‌ی سالی ٤١٣ك/مانگی شوباتی سالی ١٠٢٣ز) دا مرد کاروباری گشتی بۆ به‌ریژه‌ده‌برد^١.

سیاسه‌تی گشتی زاهیر:

زاهیر به‌بیچه‌وانه‌ی باوکی نهرمونیان و ژیریوو، له‌به‌یره‌وی کاروباری گشتی دوور که‌وته‌وه و سهرقالتی رابواردنی خۆی بوو وه‌له‌سیاسه‌تی توندوتیژی خۆی به‌دوورده‌گرت و سووربوو له‌سهر نه‌وه‌ی گه‌نده‌لی ناو کارگیری سهرده‌می باوکی چاکبکات، گرنگی به‌چاککردنی باروودۆخی نابووری وولات داو وولات له‌سهرده‌می نه‌ودا هیمنی دلتیایی هه‌بوو^٢.

دیدلی نایینی زاهیر:

له‌پال نه‌و سیاسه‌ته نهرمونیانه‌دا زاهیر گرنگی به‌بانگه‌وازی فاتیمی دا تاهه‌ولتی نوینکردنه‌وه‌ی چالاکی بانگه‌وازه‌که به‌ئامانجی له‌ناو بردنی خیلافه‌تی عه‌باسی و به‌ته‌نها گرت‌ده‌ستی ده‌سه‌لاتی جیهانی رۆژه‌لاتی نیسلا می‌بدات، بۆئهمه بانگه‌وازه‌کانی له‌زه‌ویه‌کانی رۆژه‌لاتی سهر به‌عه‌باسی و سه‌لجوقیه‌کاندا بلاو کرده‌وه و سووربوو له‌سهر دریژه‌دان به‌بانگه‌وازی فاتیمیه‌کان له‌حیجازو مونه‌ید فی دینی شیرازی توانی له‌شیرازو فارسو نه‌وازا دا بانگه‌وازه‌که بلاو بکاته‌وه^٣.

سیاسه‌تی دهره‌کی زاهیر:

^١ الأناطلي: ص ٣٦٥-٣٦٦.

^٢ المسبحي: ص ٩، ١٥، ١٩-٢٠، ٣٢، ٣٨، ٤٢، ٤٥-٤٦، ٤٨، ٤٩، ٦١.

^٣ المسبحي: ص ٧٧.

زاهیر لهسره‌تای ژیانی سیاسی خویدا بهره‌و پرووی بزوتنه‌وهیه‌کی جیاخوازی له‌وولاتی شامدا بوویه‌وه که‌سه‌ر کرده‌کانی وولاتی شام به‌شداریان تئیدا کرد، نه‌وان له‌و رۆژ‌گاره‌دا بریتیسوون له‌ حسسانی کوری مه‌فره‌جی کوری جه‌راحی نه‌میری تائیه‌کان له‌رهمله‌و صالحی کوری مرداسی نه‌میری کیلییه‌کان و سینانی کوری ععلیانی نه‌میری که‌لییه‌کان.

نه‌وان له‌ سالی (۱۵/۴۱۵ ک/۲۴/۱۰ ز) دا رینکه‌هوتن له‌سه‌ر دابه‌شکردنی وولاتی شام له‌نیوان خویندا دوی نه‌وه‌ی فاتیمیه‌کان له‌وی ده‌ریکه‌ن، به‌وییه‌ فه‌لمستین و ناوچه‌کانی سه‌ره‌هوی بۆ نین جه‌راحی و حله‌ب و ناوچه‌کانی بۆ نین میرداس ده‌ییت، له‌کاتیکدا نین ععلیان دیمه‌شق و ناوچه‌کانی سه‌ره‌هوی له‌ده‌ستا ده‌ییت، بۆ پالپشتی هه‌لۆسته‌که‌یان هه‌ولیاندا په‌یوه‌ندی به‌باسیلی دووه‌می نیمه‌راتۆری بیزه‌نتیه‌وه بکه‌ن تا پالپشتیان بکات به‌لام نیمه‌راتۆر داواکه‌ی قبول نه‌کردن^۱.

زاهیر له‌مه‌رده‌م نمو هه‌ره‌ه‌شی جیاخوازی‌ده‌دا ده‌سته‌وسان نه‌وه‌ستا و فرمانی به‌ نه‌نوشتکینی دزبری والی فه‌لمستین کرد تا له‌پرووی جیاخوازی‌ده‌دا بوه‌ستیت و چه‌ند جه‌نگینکی قورس له‌نیوان هه‌ردوولادا روویدا و به‌سه‌ر که‌وتنی میرداسیه‌کان و گرتنه‌ده‌ستی ده‌سه‌لاتی حله‌ب کۆتایی پتهات^۲. زاهیر هه‌ولیدا په‌یوه‌ندی فاتیمیه‌کان له‌گه‌ل بیزه‌نتیه‌کاندا چاکبکات، له‌به‌ر نم نامانجانه:

• به‌رده‌وامی گه‌یشتی نمو گه‌ه‌می له‌قوسته‌نتینه‌وه بۆیان ده‌هات.

• په‌کلابوونه‌وه بۆ روو به‌روو بوونه‌وه‌ی عه‌باسی و سه‌لجوقیه‌کان.

نه‌و دانوستانانه‌ی له‌نیوان هه‌ردوولادا روویدا به‌به‌ستنی ناگره‌سه‌ستیک له‌سالی (۱۸/۴۱۸ ک/۲۷/۱۰ ز) دا کۆتایی پتهات که‌نم خالانه‌ی له‌خۆده‌گرت:

• رینکه‌به‌ نیمه‌راتۆر قوسته‌نتینی هه‌شته‌می بیزه‌نتی بدریت تاکلیسای (القیامة) بنیاد بینه‌وه.

• مؤللت به‌هموو مه‌سیحیه‌کان بدریت تانمو کلیسانه‌ بنیاد بینه‌وه که‌حاکم ویرانی کردبوون جگه‌لموانه‌ی که‌کراون به‌مزگه‌وت.

• نیمه‌راتۆری بیزه‌نتی به‌تریکیک بۆ به‌یتوله‌قدیس ده‌ستیشان بکات.

• فاتیمیه‌کان رینگه‌نده‌ن دژبه‌ حله‌ب کاری دوژمنکاری نه‌مجام بدریت.

• ده‌ولته‌ی فاتیمی رینکه‌ له‌یارمه‌تیدانی دوژمنانی ده‌ولته‌ی بیزه‌نتی به‌تایه‌تی خه‌لکی سقلیه‌ بگرت.

• له‌مزگه‌وتی قوسته‌نتینه‌دا له‌ووتاردا ناوی خه‌لیفه‌ی فاتیمی به‌یئن.

^۱ ابن‌الع‌دیم: ج ۱ ص ۱۹۶.

^۲ المس‌حی: ص ۳۵، ۴۴، ۴۷، ۶۴-۶۵، الانطاکي: ص ۳۴۹-۳۸۹.

● نیمبراتور چی دیلی موسلمانن زُیروستی ههیه نازادیان بکات.

● نیمبراتور ریگنه‌دات یارمته‌تی پیشکش به‌حسانی کوری مه‌فره‌جی به‌پرسی په‌مله بکریت^۱.

● خلیفه زاهیر له‌نیوه‌ی شه‌عبانی سالی ۴۲۷ک/نیوه‌ی نیاری سالی ۱۰۳۶ز)دا مرد^۲.

---

^۱ المقریزی: اتماظ الحنفا ج ۲ ص ۱۷۶.

^۲ ابن الأثیر: ج ۷ ص ۷۷۵.

بارودوخی گشتی ناو خوئی:

نبو تمیم معد که نازناوی موسسه نصر بیلاهی هه بوو شوینی زاهیری باوکی گرتوه، نهو هیشتا منالبوو و تممنی له حهوت ساڻ زیاتر نه بوو، جادایکی بووبه وه صیو به ناویه وه فرمانر هوائی ده کرد، سردمه کهی چند رووداوکی سخت و کوشندهی به خویمه دی که کاریگه ری خرابی له سهر مهلبندی ده ولت هه بوو، قاهره وه ک شاریکی شانینی که بوئممه ده شا بو ماوه یه کی دوروردیژ فرمانر هوائی جیهانی نیسلامی بکات پایمو شوینی خوی له ده ست دا، له گه ل نهو شه دا ده ولت له سردمه می نمودا گه بیشته نموپه ری بهر فراوانی نممش له بست سالی یه گمیدا هه موو مصر و باشوری و ولاتی شام و باکووری نه فریقیاو سقلیه و حجازو یه ممدی گرتومه پیش نهوی به خیزایی دوی نهو ماوه دابرمیت^۱.

ده کرت سردمه می موسسه نصر بو دور قوناغی جیا دابش بکهین:

قوناغی یه کهم له نیوان سالانی (۴۲۷-۴۵۰ك/۱۰۳۶-۱۰۵۸ز) دا بوو، سلم قوناغه دا ده ولت گوره و بهیژ بوو وه بارودوخی مصر سه قامگیر بوو وه نارامش و دلنایی و خوشگوزهرانی هه بوو، ناصر خهسره وی گه شتیارای فارسی له کتیبه کهیدا (سه فه نامه) له کاتی سهردانی بو مصر له نیوان سالانی (۴۳۹-۴۴۱ك/۱۰۴۷-۱۰۴۹ز) دا له سهره تا کانی ده سالانی موسسه نصر دا وه صفی مصر ده کات و باس له شانوشکزو ده ولتمه ندی کوشکی فاتیمی ده کات که وولات تاچه نده له خوشی و خوشگوزهرانیدا بوو^۲.

هۆکاری نهو خوشگوزهرانی هه ده گه پتسه بو هه لکه وتهی نهو وه زیرانهی وه زاره تیهان گرته ده ست و سیاستی باشیان، له وانه جو جرائی، نهو سه عیدی جوسته ری جوله که، نهو موحه مدهی یازوری، له گه ل نهو خوشگوزهرانیدا مصر له کۆتاییه کانی نهو قوناغه دا به ره و رووی چه ند گورزیکی سیاسی و نابووری توندبوویه وه، نممش له نهنجامی ململانی تا قه مده کانی سه ربازان به تایهت تورکو سودانه کان و هۆکاری دابیزینی نیلدا بوو.

قوناغی دووم له نیوان سالانی (۴۵۰-۴۸۷ك/۱۰۵۸-۱۰۹۴ز) دا درێژده بته وه و تایه تمه ندی زیادبوونی ده ستیوهردانی که سه سه ربازیه کان له سهر حسابی مه ده نیه کان له کارووباری گشتیدا

^۱ سید: ص ۱۲۷.

^۲ ناصر خسرو: سفرنامه ص ۱۰۶.

ههيه، لهو قوناغهدا دانانو لابردي وهزيرو دادوهره كان زوربوو، نهمه چهند تنگزهيه كي كارگيري هينايه ناو وولات، له گهل نهوهدا تنگزهيه كي بينسوري نابوري روويدا كه به (الشدة العظمى) ناسرابوو و له نيزان سالاني (٤٥٧-٤٦٤ ك/١٠٦٥-١٠٧٢ ز) دا نيل كه ميكرود نرخه كان به رزبوونهوو برسيتي بلاو بوويهوو نه خوشي ته شه نه يكرود له گه تشيدا ململاني ناوخوي و جهنگي ناوخوي روويداو موسته نصر به ته واي ده سالاني به سهر باره كه دا له ده ست داو قهله مرهوي كه ميكرود له ناو كز شكدا به ته سك بوويهوو نهو تنگزهيه نهو كات كز تاييهات كه موسته نصر په ناي بو والي عه كا نهميري سوپاكان به درو لجه مالي به جهلهك نهميني برد، نهمش له سالي (٤٦٦ ك/١٠٧٣ ز) دا بوو كه زاني هه رده بيت په نا بو هيزكي سهر بازي به ريت كه بتوانيت نيزامو پاراستي وولات بجه سبيت^١.

به درو لجه مالي بهو نه خشه دانانهي گرتيه بهر تواني سنوريك بو پشتوي و جهنگي ناوخو دابنيت و به كيونو ناسايشي بو وولات گتيرايه وو تواناي به ده ولت دايه وو موسته نصري له په لوبو خست و هموو كاروباري گشتي خسته ده ست خوي، نهمه به سهره تاي دهر كه وتي نيزامكي نوي له ميژوي ده ولته تي فاتيما داده نريت كه بو ناوناني نهم چهمكه به كارديت (سهرده مي قهله مرهوي وهزيه كان)^٢.

سياسه تي دهره كي موسته نصر:

فاتيما كان هاوسهرده مي بو هيهه كان له به غدادو دواتر تور كه سه لوقيه كان له واي له ناوبردي ده ولته تي بو هيهه كان و گرتي به غداد بوون، نهمه به گزرائيكي گرنگ له ريره وي رووداوه سياسي كاني روزه لاتي نيسلامي به گشتي و مصر به تايه تيدا داده نريت، چونكه سه لوقيه كان مه زه بي سونيان هبوو به مه نامانجيان له گهل نامانجه كاني خيلافه تي عه باسيدا ده گونجا كه نامانجي دهر كردني فاتيما كان له وولاتي شامو له ناوبردي ده ولته ته كه يان له مصر دابوو، هه ردوولا هه لتياندا له به رهي روزه ناواو به رهي باكوري روزه ناواوه گه مارزي فاتيما كان له مصر دا به دن، خيلافه تي عه باسي موعيزي كوري باديسي زيري فه رمانه واي نه فريقاي به لاي خويدا راکيشاو نهميش له سالي (٤٤١ ك/١٠٥٠ ز) دا ووتاري بو فاتيما كان پچراندو ووتاري بو خه ليفه ي عه باسي

^١ ابن ميسر: اخبار مصر: ص ٢٤-٢٦.

^٢ هه مان سهر جاوه: ص ٤٠-٤١، المقريري: اتعاظ الحنفا ج ٢ ص ٣١١-٣١٤، ٣١٢، خط ج ٢ ص ١٩٥، ٢٤٣.

ابن الصري: ص ٥٦-٥٧.

خویندهوه^۱، سه‌لجوقیه‌کان توانیان نمو په‌یوه‌ندیه دۆستایه‌تیانه بپچرن که له نیوان بیزه‌نتیه‌کان و فاتیمیه‌کاندا هه‌بوو و له‌گه‌ل بیزه‌نتیه‌کاندا رپیککه‌وتنیکیان به‌ست که کۆتایی به‌گه‌یانندی پتۆستی بۆ مصر هینا، هه‌روه‌ک له قوسته‌نتینیه ووتار بۆ خه‌لیفه‌ی عه‌بباسی خویندرایه‌وه^۲.

له نه‌نجامی نمو بزواته دۆزمنکاریه‌دا ده‌ولته‌ی فاتیمی به‌ره‌و سیاسه‌تی تۆله‌سه‌ندنه‌وه چوو و یارمه‌تی شۆرشه‌که‌ی نه‌رسه‌لان به‌ساسیری سه‌رکرده‌ی تورکی دژ به خیلافه‌تی عه‌بباسی دا، کاتیک سولتان توغرولبه‌گی سه‌لجوقی له سالی (۴۴۷ک/ ۱۰۵۵ز) دا چوویه ناو به‌غداد، به‌ساسیری په‌یوه‌ندی به‌موسه‌نصری فاتیمیه‌وه کردو داوای فریاگوزاری سوپای لیکرد تا به‌غداد بداته پال ده‌ولته‌ی فاتیمی، به‌لام موسه‌نصر متمانه‌ی زیاتر له‌وه‌ی به‌ساسیری نه‌بوو یان گومانێ له‌وه‌دا هه‌بوو که به‌ساسیری بتوانیت به‌سه‌ر هیزی نوێی سه‌لجوقیه‌کاندا سه‌رکه‌وت و نه‌یوست زیاتر خۆی بجاته نمو مملاتنیه‌و هیزی پتۆستیشی بۆ فریاگوزاری به‌ساسیری نه‌بوو، بۆیه ته‌نها له‌رووی ماددی مالێ سامان و چه‌که‌وه یارمه‌تی دا^۳.

به‌لام له‌مانگی زیلقه‌ده‌ی سالی ۴۵۰ک/ مانگی کانونی یه‌که‌می سالی ۱۰۸۵ز) دا له‌و کاته‌ی توغرولبه‌گ له به‌غداد چوویه‌ده‌ر تا نمو هه‌لگه‌رانه‌وه‌به سه‌رکوت بکات که ئیبراهیمیه‌ نالی برای پێی هه‌ستابوو، به‌ساسیری توانی بچیته ناو به‌غداد و ماوه‌ی یه‌ک سالی ته‌واو تیایدا ووتاری بۆ موسه‌نصری فاتیمی خوینده‌وه^۴، کاتیک توغرولبه‌گ له له‌ناو‌بردنی هه‌لگه‌رانه‌وه‌که بوویه‌وه گه‌رایه‌وه بۆ به‌غداد له سالی (۴۵۱ک/ ۱۰۵۹ز) دا به‌ساسیری شکاندو گرتی و کوشتی^۵.

ده‌ولته‌ی فاتیمی خاکی خۆی له رۆژناو(باکوری نه‌فریقیا) و چه‌ند ناوچه‌یه‌کی شامدا له‌ده‌ست دا، نه‌وکات سیاسه‌تیکێ رۆژه‌لاتی گرتبه‌ر که‌له‌سه‌ر ده‌ست گرتن به‌سه‌ر ده‌ریای سوور که‌نداوی عه‌ره‌بیدا وه‌ستابوو تا فشار بجاته سه‌ر بازرگانی عه‌بباسی له‌گه‌ل رۆژه‌لاتی دووردا.

ئه‌لب له‌نه‌رسه‌لان که شوینی نوغروول به‌گی مامی خۆی گرتوه له دژایه‌تی قه‌لمه‌ره‌وی فاتیمیه‌کان له‌ وولاتی شامدا هه‌مان سیاسه‌تی پتیشینی خۆی گرت به‌روو به‌ سوپایه‌که‌وه به‌ره‌و ئه‌و وولاته‌ کشاو حه‌له‌بو هه‌موو باکوری شامی گرته‌ده‌ست و یه‌که‌یک له سه‌رکرده‌کانی خۆی که به‌ ئوتسوز

^۱ ابن عذاری: ج ۱ ص ۲۸۰، ابن الأثیر: ج ۸ ص ۸۶.

^۲ ابن میسر: أخبار مصر: ص ۱۳-۱۴، المقریزی: خطط ج ۲ ص ۱۹۵، اتعاظ الحنفا: ج ۲.

^۳ ابن تفری بردی: ج ۵ ص ۱۱.

^۴ البنداری: ص ۱۸، الحسینی: ص ۱۹.

^۵ ابن الأثیر: ج ۸ ص ۱۶۰-۱۶۱.

موحه مەدی کوری فاتک چوویە شوینە کەمی ئەفرەژ و نامیر نازناوی (مەئموون) ی پێدا^۱ پێدەچیت گرنگترین دەستکەوتی ئەو دامەزراندنی یانەیک بیست بۆ وە کالەت و یانەیک بۆ لێدانی دراو لە سالی (۵۱۶ ک/ ۱۱۲۲ ز) دا^۲ سەردەمی نامیر مەئموونی وەزیر بە پرشنگدارترین قۆناغە کانی میژووی فاتیمی لەمصر دا دادەنریت^۳ ئەو کارووباری دەولەتی نوێکردەووە و شانوشکۆی خۆی بۆ گێرایەووە و زۆرێک لەبۆنەووە سەر بەرزێە فاتیمیە کانی گەشەپێدا^۴.

پەبوەندی باشی نیوان نامیر و وەزیرە کەمی درێژە ی نە کیشاو هەریە کەیان لەویەر دەترسا دوا ی ئەو ی مەئموون هەموو دەسەلاتیک ی لە دەستی خۆیدا کۆ کردەووە، لە دامودەزگا رەسمیە کانی پڕوپاگەندە ی ئەو بوو کە مەئموون لە سەر بنەمای ئەو ی کوری نزارە لە کەنیزە کیکمەو، بانگەشە ی خیلافەتی کردەو، ئەمە نامیری ناچار کرد تالە دەست مەئموون رزگاری بیست بۆیە لە سالی (۵۲۲ ک/ ۱۱۲۸ ز) دا لە گەل مونتەمەنی بڕایدا کوشتی^۵.

نامیر دوا ی ئەو هەموو دەسەلاتی لە دەست دا کۆ بوویەووە لە سەردەمی ئەو دا مصر جۆرە سەقامگیرە ک ی ناوخۆی و خۆشگوزەرانیە ک ی هەبوو، سەبارەت بە سیاسەتی دەرە کیشی سیاسەتی لاوازی و ترسۆکی و بی توانایی لە بەرگریکردن لە وولاتی شام دژیە شالاری خاچەرستی یان گێرانەو ی ئەو ناوجانە بوو کە سەلجوقیە کان لە فاتیمیە کانیان سەندبوو.

لە (مانگی زیلقە عەدی سالی ۵۲۴ ک/ مانگی تشرینی یە کەمی سالی ۱۱۳۰ ز) دا نامیر بە دەستی نزاریە کان کوزرا^۱. نامیر لە دوا ی مردنی ئافرەتیک ی سکپری بە جێهێشت، ئەمە تەنگژەییە ک ی لە جیگرایەتیدا لیکەتەووە و چاوەڕێی ئەو بوو ئەو منداڵە لە دایک بیست، ئەبو مەیمون عەبدولەجیدی نامۆزای نامیر کرابە جیگیرو لە (مانگی رەبیعوئناخیری سالی ۵۲۶ ک/ مانگی شوباتی سالی ۱۱۳۲ ز) دا دەسەلاتی چەسپا و نازناوی حافیز لە دینیلاهی لیترا^۲، ئەبو عەلی ئەحمەدی کوری فەزل بووبە وەزیری کە هەموو کارووباری گشتی خستە دەست خۆی و حافزی گرت و خستیه بە نەدیخانەو

^۱ ابن میسر: ص ۸۸.

^۲ ابن المأمون: أخبار مصر: ص ۳۸-۳۹.

^۳ سید: ص ۱۷۰.

^۴ المقریزی: خطط ج ۴ ص ۸۱.

^۵ ابن میسر: ص ۱۰۷، المقریزی: إتمام الحنف ج ۳ ص ۱۲۲.

^۱ ابن القطان الکنامی: نظم الجمان ص ۱۸۵-۱۸۷، ۲۰۲، ۲۰۴، ابن الطویر: ص ۲۴-۲۶.

^۲ ابن خلکان: ج ۳ ص ۲۳۵-۲۳۶.

دهستی به‌سمر سهره‌ت و سامانی فاتیمیه‌کاندا گرت، نمو وه‌زیر دیدی مه‌زه‌بی دوانزه نیمامی هه‌بو، بۆیه ناوی حافیزی له ووتاردا لا‌بردو ناوی ویسماعیلی کوری جه‌عفری صادقشی له ووتاردا لا‌بردو له‌بانگدا(حی علی الخیر العمل و محمد علی خیر البشر)ی لا‌بردو نزای بۆ نیمامی چاوهر وانکراوی نیمامی دوانزه‌هه‌میان کرد^۱.

سیاستی نایینی نه‌بو عملی سهر کرده و بانگخوازه فاتیمیه‌کانی توره کرد له‌سهر و هه‌مووشیانه‌وه ناسیرو لژیوش یانس، بۆیه پیلانیان بۆ داناو له(۱۶ی موحرهمی سالی ۵۲۶ک/۹ی کانونی یه‌که‌می سالی ۱۱۳۱ز)دا کورشیان و حافیز نه‌و رۆژه‌ی کرده جه‌ژنو ناوی(سهرکه‌وتن)^۲ ی لیناو تاکوتایی سهرده‌می فاتیمی ناهه‌نگی تیدا ده‌گیر درا^۳.

حافیز هۆشیاری له‌مه‌ر ده‌سه‌لات وه‌رگرتنی سهر کرده‌کان وه‌رگرت و هه‌ولیدا سنوور بۆ قه‌له‌مه‌رویان دابنیت، بۆیه هه‌ندیکیانی له‌ناو برد وه‌ک یانس، به‌لام که‌وته ژیر کاریگه‌ری حه‌سه‌نی کوری که دۆیه باوکی شۆرشینگی به‌ریاکردو ناچار یکرد وه‌ک جینگیر ده‌ستیشانی بکات^۴.

حسه‌ن ژیانیکی خرابی هه‌بو، فشاری له‌سهر سهر کرده‌کانی داناو هه‌ولیدا له‌ناویان بیات، به‌لام نه‌وان ده‌ستیان پشخست و فشاریان له‌سهر حافیز داناو ناچار یانکرد بیکوژیت^۵. حسه‌ن په‌نای بۆ به‌هرامی نه‌مینی و والی غه‌ریبه برد کاتیک له‌قاهره نزیکوویه‌وه، حسه‌ن کورزابوو، بۆیی چوو به‌ ناو قاهره و پایه‌ی وه‌زاره‌تی گرت ده‌ست، نه‌مه‌یش له‌رۆژی هه‌ینی(۱۶ جه‌مادیلئولای سالی ۵۲۹ک/۴ی نازاری ۱۱۳۵ز)دا بوو^۶.

به‌هرام له‌په‌ر کردنه‌وه‌ی به‌شه‌کانی ده‌ولتت به‌مه‌سیحیه‌کان دوولتی نه‌واندو له‌گه‌ل موستماناندا، په‌ره‌ویکی دوژمنکارانه‌ی گرت به‌رو مال و سامانی ده‌ست به‌سهر دا گرتنو کلتیساو دیری بیادنا، نه‌مه‌ خه‌لتک و سهر کرده‌کانی مصری توره کردو نامه‌یان بۆ رزوانی کوری و لخش‌ی والی غه‌ریبه نووسی و بانگه‌ش‌تیان کرد تا له‌ده‌ست ده‌سه‌لاتی مه‌سیحیه‌کان رزگاریان بکات، نه‌ویش چوو به‌ره و قاهره و چوو به‌ ناوی و حافیز کردی به‌وه‌زیری خۆیی و به‌هرامیش له‌گه‌ل هاو ده‌مه‌کانیدا له‌وتوه

^۱ ابن الطویر: ص ۳۳، ابن الأثیر: ج ۸ ص ۳۳۴-۳۳۵.

^۲ ابن الطویر: ص ۳۴-۳۵، المقریزی: خطط ج ۲ ص ۱۹۷.

^۳ ابن الطویر: ص ۳۳-۳۵.

^۴ ابن میسر: ص ۱۲۰.

^۵ ابن ابیک: کنز الدر ج ۶ ص ۵۱۴-۵۱۵، ابن الطویر: ص ۳۷-۴۱.

^۶ ابن الطویر: ص ۴۴، ابن میسر: ص ۱۲۲.

دەرچوو بۆ ئەسوان، ریزوان ھەلسوکھوتی ناشرینی نیشانداو حافیز لئی بیزاربوو، ئەمە ھانیدا تا سەرلەنوێ لە سالی (۵۳۳/ك/۱۳۹)ن دا بەھرام بانگیكاتمەو کارووباری دا یە دەستو لە گەن خۆیدا لە کۆشکدا داینیشانندو لەرێکخستنی کارووباری دەولەتدا راویژی پێدەکرد، ئەمە ریزوانی تۆرە کردو ناچاریکرد رابکات، بەھرام لە (۲۴ رییەلسانی سالی ۵۳۵/ك/۷ کانوونی یەکمەمی سالی ۱۱۴۰)ن دا لە کۆشکدا مرد^۱.

ریزوان یە کەم وەزیری سوننی بوو کە وەزارەتی فاتیمی بگریتە دەستو یە کەم کەس بوو نازناوی مەلیکی وەرگرت، ئەوان یاریدەدەر و ھاو دەمانی بەھرامی راو دەووناو دەستی بەسەر ماڵ و سامانو زەویاندا گرت و زۆرێکیانی کوشتن، لە لایەکی ترەو پالەشتی ئەھلی ئەھلی سوننە ی کردو لە ئەسکەندەریە بۆ خۆیندنی مەزھەبی مالیکی خۆیندنگیەکی بنیادنا^۲.

ریزوان بەرەو رۆوی مەترسی خاچەرستی بوو مەو ھەولیدا ئەو ناوچانە ی فاتیمیەکان لە باشووری فەلەستین وەک عەسقەلان مابوون بیانپارێزیت. بەلام ریزوان پاش ماوہیەک بەرەو رۆوی فشاری حافیز بوو مەو ناچار کرا لە (شەوالی ۵۳۳/ك/ حوزەیرانی سالی ۱۱۳۹)ن دا مصر بە جیھیلێت و خۆی دا یە پال ئەمە نو دەو لە کومشتکینی ئەتابەگی بەرپرسی سەلفەد^۳، لە کاتە ی لەسە خە دەبوو پەییو ئەندی بە عیسا دەدین زەنگی مەو کردو داوای لیکرد پارمەتی سەربازی بدات تابتا نیت بچیتە ناو قاہیرە کومشتکینیش بەھێزێکی سەربازی یارمەتیداو لە گەلێاندا ناردی بۆ قاہیرە، بەلام ئەوان لە داوای ئەو ی چوونە سەر سنووری مصر نا پاکیان لە روودا نواندو ناچار بوو داوای پەنا لە حافیز بکات و ئەویش لە (مانگی رەییەلئاخیری سالی ۵۳۴/ك/ مانگی کانوونی یەکمەمی سالی ۱۱۳۹)ن دا بە دیلیگرت^۴.

ریزوان ماوہی ھەشت سال لە کۆشکدا دیلبوو و دواتر توانی رابکات و ھەندیک لە ماوہ لانی لە دەوری کۆبوونە مەو چوو یە قاہیرە، بەلام حافیز دەستە یەکی سەربازانی سودانی ھەتخەلە تانندو ئەماعی خستە بەردە میان تا بەرەو رۆوی بینو، ئەوانیش لە (مانگی زیلقە عەدی سال ۵۴۲/ك/ مانگی نیسانی سالی ۱۱۴۸)ن دا کوشتیان^۵.

^۱ ابن میسر: ص ۱۲۴-۱۲۶، ۱۳۰-۱۳۱، ۱۳۳.

^۲ ابن القلائسی: ص ۴۲۳-۴۲۴.

^۳ ابن الأثیر: ج ۹ ص ۸۳.

^۴ أسامة بن منقذ: کتاب الاعتبار ص ۴۰.

^۵ ابن القلائسی: ص ۴۶۰-۴۶۱، أسامة بن منقذ: ص ۴۱-۴۲.

حافیز بهزی گیزده بوونی بدهست وهزیره کانی لسه دهسه لاته که ی ناماده نه بو له دوای ریزوان وهزیری تر دیاری بکات بملکو نووسه ری دانا، وولات تامردنی حافیز له (۵۱ جمادی الاخری ۵۴۴ک/۱ی نهبلولی سالی ۱۱۴۹ز) بهین وهزیر مایه وه حافیز خوی فرمانه وایی کرد^۱.

به کزنایی هاتن بدهسه لاتی حافیز خلیفه کان قهله مرهوی کرداریان نعاو مملاتی نیوان تا قمه سربازیه کاندای دووباره دهستی پیکرده وه فرمانه وایی هدریمه کان چاویان له پایه ی وهزارهت بوو لسه ری رکه بهریان ده کرد.

نه بو منصور ئیسماعیل شوینی حافیزی گرتوه و نازناوی زافیرینه مریلاهی وه رگرت و نهمیر نه جهدین نهبولفتح سلیمی کوری مه حمده دی کوری مه سالی وهک وهزیری خوی دهسته شان کرد و نازناوی نه فزول نهمیر و لجوش سعده لولک له میتوده ولی لیتا^۲، نیبو سهارای والی نه سه کهنه ری بو حهیره رکه بهری له گمل ده کرد، بویه بههیزیکنی سربازیه وه بهره قاهره چوو و زافیری ناچار کرد تا نهو لابیات و له جیاتیدا نه بکات بههزیر، نین مه سال ناچار بوو رابکات و نیبو سهارایش کهوته شوینی و کوشی^۳، نین سهار شافعی مزهذب بوو، ههولیدا ریخوشکمری بو گیرانه وهی مزه هیمی سوننی بو مصر بکات، بویه له نه سه کهنه ری خوی ننگه کی بو شافیه کان دامه زانده نهمه وای کرد زافیر رقی لیکهویت، رکه بهری لسه دهسه لات بوویه هوی نه وهی نیبو سهار بکهویته دوای بیلاتیک کهتو سامه ی کوری مونقیزو عبباس سنهاجی و نهمیری کوری نه بجا میاندا و توانیان له (۶ی موحرهمی سالی ۵۴۸ک/۳ی نیسانی ۱۱۵۳ز) دایکوزن^۴.

نیبو سهار ههولیدا سوپا بههیز بکات و گرنگی به قایم و قول کردنی عه سه لاندای چونکه جینی چاوچنکی خاچه مرستان له بهیتو له قدیسا بوو، نهو بهه بکه م وهزیری مصر داده نریت که ههولیداییت له گمل نوره دین مه جودی نهمیری حله ب بو دامه زانده نی بهه یه کی به کهوونی نیسلامی دژبه خاچه مرستان ریکه کوونی بهستیت^۵.

^۱ ابن الطویر: ص ۵۳-۵۵.

^۲ ابن الطویر: ص ۵۳-۵۵.

^۳ أسامة بن منقذ: ص ۸-۹.

^۴ ههمان سمرچاوه: ص ۲۲-۲۳، ابن القلانسی: ص ۴۹۵.

^۵ سید: ص ۲۰۹-۲۱۰.

خاچپەرستان لەلایەن خۆیانەوه لەسەر باری ناجیگیری ناو مصر وەستان و دەرفەتیان قۆستەوه و
لە(جەمادیلوئای ۵۴۸ك/نابی ۱۵۳ز)دا دەستیان بەسەر عەسقەلاندا گرت^۱، بەمە فاتیمة كان
كۆتای ناوچەى خۆیان لەوولاتى شامدا لەدەستدا.

ناسایى بوو زافىر بۆ وەزىرى خۆى عەباسى سەنهاجى دابىت، بەلام پىلانگىران درىزەیان
بەپىلانى خۆیانداو لە(كۆتایى موخەرەمى ۵۴۹ك/۱۶ى نىسانى ۱۵۴ز)دا خودى زافىریان
كوشت^۲، نوسامەى كورى منقىز لەنوسىنى ژيانامەى خۆیدا خۆى لەو تۆمەتانه بەدوور دەگریت^۳.
كوژرانى زافىر كۆشكى فىمى و خەلكى قاھىرەى ھەژاندو عەباسى ھەولیدا خۆى لى
بەدووربگریت، بۆيە مندالتىكى بچووكى زافىرى ھىتا كەبە عىسا ناو دەبراو وەك فەرمانرەوا دايناو
نازناوى فائىزىبىنە سربىلاھى لىنا، ئەوكات ھىشتا تەمەنى سىن سالان بوو^۴.

ناجىجىگىرى و نازاوه لەئەنجامى ئەم پىلانە خۆیانوانەدا كۆشكى فاتیمة داگرت و نافرەتانى
كۆشك ھەولیان بۆ تەلانىمى كورى روززەيكى والى لەشەونىن لەناوچەى(صەمىد) ناردو داوايان
لىكردىت و لەو مەترسىەى تووشیان بوو رزگاربان بىتەن تەلانىع چووبەدەم داواكەيانمەو لەگەل
ھىزە كانىدا بەرەو قاھىرە چوو و لە(مانگى رەبىعولسەھى سالتى ۵۴۹ك/مانگى حوزەيرانى سالتى
۱۴۵ز)دا چووبە ناوى ھەرىك لەعەباسو نەسرى كورى و نوسامەى كورى مونقىز لەقاھىرە
دەرچوونو بەرەو وولاتى شام ملیان نا^۵.

تەلانىع پایەى وەزىرى وەرگرت و نازناوى(المملك الصالح)ى وەرگرت و توانى سنوورىك بۆ ئەم
نازاوانە دابىت كەلە قاھىرەدا ھەنگىر سابوون، بەلام پاش ماوەىك ھەموو دەسەلاتەكانى لەدەستى
خۆیدا كۆكردەو، بەكۆتا وەزىرى بەھىزى فاتیمةكانىش دادەنرىت، تەلانىع بەرەو روى
خاچپەرستان لەوولاتى شامدا وەستاو زانى مصر بەتەنھا ناتوانىت بەرەوروىان بوەستىت، بۆيە
پەيوەندى بەنووڕەدەين مەجودەوہ كردو دواى لىكرد ھەولەكانیان يەكبەخەن، بەلام جىاوازى مەزھەبى
نايىنى نىوان دىعەشقو قاھىرە نەبەشت بەگوروتىنەو ھارىكارى لەنىوانىندا ھەبىت.

^۱ وليم الصوري: تاريخ الأعمال المنجزة فيما وراء البحار ج ۲ ص ۸۲۰-۸۲۳.

^۲ أسامة منقذ: ص ۲۵.

^۳ ھەمان سەرچاوە: ص ۲۶-۲۷.

^۴ ابن القلانسي: ص ۵۰۶-۵۰۷.

^۵ أسامة بن منقذ: ص ۲۹-۳۰، المقرئزي: اتفاظ الحنفا ج ۳ ص ۲۱۵-۲۲۰.

ههوله کانی مملیک صالح بۆ ڤیگری خاچهرستان کۆتا ههولتی فاتیمی بوون لهوبارهیهوه، دواتر خاچهرستان دهسپیشخهریانکردو بۆ دهسگرتن بهسهر مصردا هیرشیان دهبرده سهرو هۆکاری نابووری بۆ سوود وهگرتن لهسامانی مصر و هۆکاری سیاسی بۆ گهمارۆدانی وولاتی شام لهباشوورو باکوورهوه لهلایهکۆ ڤیگرتن لهوهی نووره دین مهحمود مصر بداته پال شام بۆنهوهی نهکهنه دوائی نیسلامیهوه هایندهدان نهگهر صالح صالح نامادهبوو سهرا نهیهکی سالانه بهخاچهرستان بدات، نهوا لهبهر نهوه وایکرد کههیرش نهبهنه سهه مصر.

مملیک صالح چاوی ڤرپه نهوهی خیلافهت بۆ نهوه کانی خۆی بیت، جاکاتیک فائیز له (۱۸) رهجهبی سالی ۵۵۵/ک ۲۴ی تهمووزی سالی ۱۱۶۰ز) دا بهی هیچ میرانگروهیهک مرده، نه میر عهبدولای کورهزای حافیز که بهجوو کترین کهسی ناو نریکان بوو و تهمنی یانزه سال بوو شوینی گرتمهوه نازناوی غازید لیدینلاهی پنداو پاشان کچه کهی خۆی لیتماره ڤری بهلکو مندالتیکی لی بیت و خیلافهت پاشایهتی و دهسهلاتیش لهدهست بهنی ڤوززه ڤیکدا کۆبیتهوه.^۱

عزید بهدهسهلاتداری صالح بیزاربوو و نافرتهانی کۆشکیش بههاوسهرگیری کچی صالح بۆ غازید نارازیبوون، بۆیه ستولقوسوری خوشکی بهجوکی زافیر نهخشهی لهناو بردنی صالحی داناو چهند خزمهتگوزاریکی لهحهوشهی کۆشکدا لی قهرهولگرت و له (۱۹) ی رهمهزانی سالی ۵۵۶/ک ۱۱ی نهیلولی سالی ۱۱۶۱ز) دا کوشیان.^۲

ڤوززه کی کورپی شوینی وهزیری مملیک صالحی باوکی گرتمهوه نازناوی مملیک عادل وهرگرت، لهماوهی ژبانی سیاسی خۆیدا ههولیدا سیاستی باوکی چاکبکات، بهلام گوینی لهراو ڤوچوونی کهسهر نریکه کانی گرت و هانیاندا تا شاورری کورپی موجیره دینی سهعدی لهویلایهتی (قهوص) لابیات تالهسهر دهسهلات ڤکه بهری نهکات، بهلام شاور بهوه قاهره کشار توانی بهسهر مملیک عادلدا سهههکوهیت و مملیک عادل لهسهر دهستی نهینی کورپی شاور له (۲۱) ی رهمهزانی سالی ۵۵۸/ک ۲۳ی نابی سالی ۱۱۶۳ز) دا کوزرا.^۳

کۆتا ساله کانی تهمنی دهولهتی فاتیمی دهه ڤری زنجیره مملانی و جهنگیکی نیوان والیه کانی ههزیمه کان بوو لهسهر دهسهلات له ڤکه بهریدا بوون و نهو هیزه دهه کیانهی پشتیان پنده بهسهر تاجییتی لهدهسهلاتدا بهجهسپین، سیاستی نهو والیانه به گۆرانی خیرا ناسراوون، جار که بهری نیوان

^۱ ابن الأثیر: ج ۹ ص ۲۸۴-۲۸۵، المقریزی: اتعاظ الحنفا ج ۳ ص ۲۴۶.

^۲ ابن خلکان: ج ۲ ص ۵۲۸-۵۲۹.

^۳ المقریزی: اتعاظ الحنفا ج ۳ ص ۲۵۷-۲۵۹، ابن تفری بردی: ج ۵ ص ۳۴۶.

شاوړو زرغامو په نابردنی هدریه که یان بو هیزه بیانیه کان که نور ه دین موهوودو خاچپرستان بوون، بوویه هزی زنجیره جهنگیکی نیوان ههردوولا لهسه ر خاکی مصر و له بهر ژه وهندی نور ه دین مهوودو دوور خسته وهی یکجاره کی خاچپرستان له مصر کۆتایی پنهات سر کرده کهی نور ه دین مهوود که نه سه ده دین شیر کۆ بو له سالی (۵۶۴ ک/ ۱۱۶۹ ز) دا پایهی وه زار هتی گرت ه ده ست، به لام پاش چند ه هفت هیه ک کۆچی دوایی کردو سه لاهه دینی بر ازای کله ه ه لمه ته کانیدا له گه لید ابو شونی گرت ه وه نهمش له (۲۵ ی جه مادیلک خیری سالی ۵۶۴ ک/ ۲۶ ی نازاری سالی ۱۱۶۹ ز) دا بوو و عزیزه نازناوی (مهلیک ناسری لیتا^۱ .

سه لاهه دین^۲ سیاسه تیکی گرت ه بهر که نامانجی چه سپاندنی مه لیهندی خو ی له مصر داو گیترا نه وهی نه و وولاته بو پایته ختی خیل افه تی عه بیاسی هه بوو، نهمه مه زه بی سونی بوژانده وه ههروه ک که وته بهر سکالو خواستی زوری نور ه دین مهوود تا په له لمو هه نگاوه دا بکات له گه ل نه وهی له لایه ن هیزه پالپشته کانی نیزامی وه ک موئتمه نو لغیلافو سودانه وه بهر و پرووی نار ه زایی له ده سه لاته که ی بوویه وه، به لام توانی به سه ر هه موو سه ختیه کاندا سه رکهویت و دواتر له (مانگی موحه ر ه می سالی ۵۶۷ ک/ مانگی نهیلولی سالی ۱۱۷۱ ز) دا ووتاری بو خلیفه عزیزدی فاتیمی لایبر دو ووتاری بو خلیفه موسته زینی عه بیاسی خوینده وه^۳ .

چهنه رۆژیک به سه ر نه هیشتنی ووتار بو فاتیمی ه کاندا تیه په ری تانه وهی عزیزدی کۆتا فه رمانره وای فاتیمی ه کان له مصر مردو^۴ به مردنی نهویش کۆتایی به ده ولته تی فاتیمی هات .

^۱ أبو شامة: ج ۱ ص ۴۳۹، المقرئ: اتعاظ الحنفا ج ۳ ص ۳۰۹، ابن قاضي شهبة: الكواكب الدرية في السيرة النورية ص ۱۷۹ .

^۲ سه لاهه دینی نهیووی سه رکردهی موجهیدو دادپهروهو دانای کورد بو که توانی نالای یه کتا په رستی بهر زیکاته وه له جهیادی شکر داری دژبه خاچپرستاندا سه رکهویت و مه ترسی بلا بوونه وهی رالفیزیش بوه ستیت و سه ر بهر زیه ک تۆمار بکات که دوزمه نه کانی شایه تیان بو داوه و له نوسینه کانیاندا تۆمار کراوه . - وه ر گیتر - .

^۳ ابن الأثیر: ج ۹ ص ۳۶۴ .

^۴ هه مان سه ر چاره: ج ۹ ص ۳۶۵ .

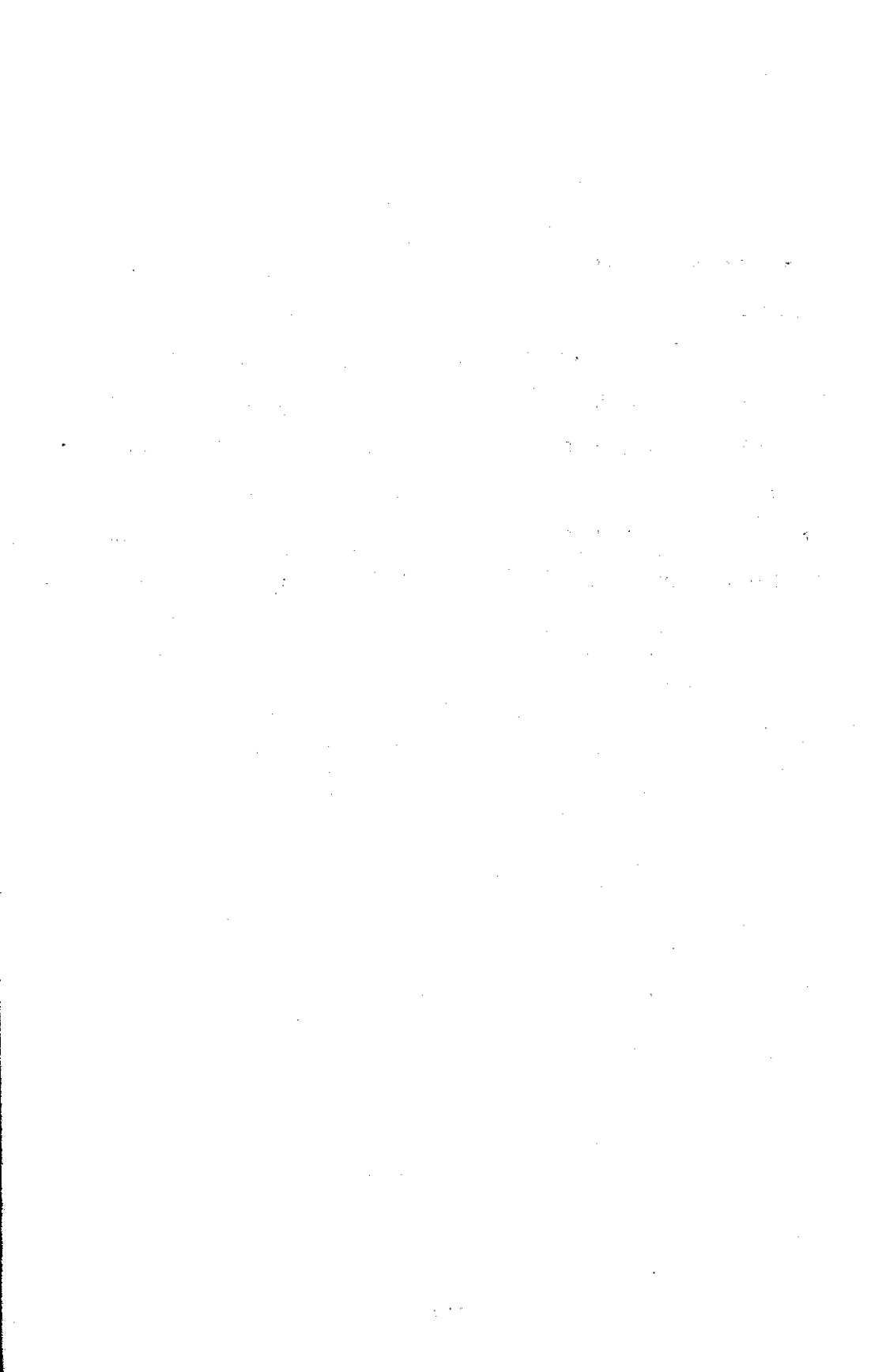
به‌شی نۆیه‌م

سه‌رده‌می مه‌ملووکى (٦٤٨-٩٢٢٣/ك/١٢٥٠-١٥١٧ز)

سوئتانه مه‌مالیکه‌کان و ماوه‌ی فه‌رمانه‌روایی هه‌ریه‌که‌یان مه‌مالیکی

به‌حرى (ده‌ریایی)

- ١- شه‌جهره تودور ..... ١٢٥٠/ك/٦٤٨ز.
- ٢- موعیز عیزه‌دین ئه‌یه‌ك ..... ١٢٥٠/ك/٦٥٥-٦٤٨ز.
- ٣- مه‌نصور نووره‌دین عه‌لى ..... ١٢٥٧-٦٥٥/ك/١٢٥٩ز.
- ٤- موزه‌فه‌ر سه‌یفه‌دین قوتز ..... ١٢٥٩/ك/٦٥٨-٦٥٧ز.
- ٥- رو‌كه‌دین بی‌رس بندقداری ..... ١٢٦٠/ك/٦٧٦-٦٥٨ز.
- ٦- سه‌عید ناصه‌دین به‌ره‌كه‌خان ..... ١٢٧٧/ك/٦٧٨-٦٧٦ز.
- ٧- عادل به‌دوره‌دین سه‌لامش ..... ١٢٧٩/ك/٦٧٨ز.
- ٨- مه‌نصور سه‌یفه‌دین قلاوون ..... ١٢٧٩/ك/٦٨٩-٦٧٨ز.
- ٩- نه‌شرف سه‌لاحه‌دین خه‌لیل ..... ١٢٩٠/ك/٦٩٣-٦٨٩ز.
- ١٠- ناصر ناصه‌دین موحه‌مه‌د: جاری یه‌كه‌م ..... ١٢٩٣/ك/٦٩٤-٦٩٣ز.
- ١١- عادل زه‌ینه‌دین كه‌تبه‌غا ..... ١٢٩٤/ك/٦٩٦-٦٩٤ز.
- ١٢- مه‌نصور حسامه‌دین لاجین ..... ١٢٩٦/ك/٦٩٨-٦٩٦ز.
- ١٣- ناصر ناصه‌دین موحه‌مه‌د: جاری دووه‌م ..... ١٢٩٩/ك/٧٠٨-٦٩٨ز.
- ١٤- موزه‌فه‌ر بی‌رس جاشنگیر ..... ١٣٠٩/ك/٧٠٩-٧٠٨ز.
- ١٥- ناصر ناصه‌دین موحه‌مه‌د: جاری سه‌یه‌م ..... ١٣١٠/ك/٧٤١-٧٠٩ز.
- ١٦- مه‌نصور سه‌یفه‌دین نه‌بوه‌كۆرى كۆرى ناصر موحه‌مه‌د .. ١٣٤٠/ك/٧٤٢-٧٤١ز.
- ١٧- نه‌شرف عه‌لانه‌دین كوچكى كۆرى ناصر موحه‌مه‌د ..... ١٣٤١/ك/٧٤٢ز.
- ١٨- ناصر شه‌هابه‌دین نه‌حه‌دى كۆرى ناصر موحه‌مه‌د ..... ١٣٤٢/ك/٧٤٣-٧٤٢ز.
- ١٩- صالح عیماده‌دین ئیسماعیل كۆرى ناصر موحه‌مه‌د ..... ١٣٤٢/ك/٧٤٦-٧٤٣ز.
- ٢٠- كامیل سه‌یفه‌دین شه‌عبانی كۆرى ناصر موحه‌مه‌د ..... ١٣٤٥/ك/٧٤٧-٧٤٦ز.
- ٢١- موزه‌فه‌ر زه‌ینه‌دین حاجی كۆرى ناصر موحه‌مه‌د ..... ١٣٤٦/ك/٧٤٨-٧٤٧ز.

یه کهم: دوله‌تی مه‌مالیکی به‌حری (دهریایی) ۶۴۸-۶۷۸/ك/۱۲۵۰-۱۲۸۲ز)

سه‌رده‌می دامه‌زاندنی دوله‌ت (۶۸۴-۶۵۸/ك/۱۲۵۰-۱۲۶۰ز)

ریختوشکهری: مه‌مالیکه‌کان دوله‌تیکه نیسلامیان دامه‌زاند که‌مصر و ولاتی شانی گرت‌ه‌و هه‌ژموونی خو‌یان به‌سهر حیجاز و یعمندا بلا و کرده‌و هه‌ له‌سهره‌تاکانی سه‌ده‌ی شانزه‌دا کوتایی بیتهات، نه‌و ماوه‌به‌ چهنه‌ قوناغیکه جیهادی نیسلامی بو به‌رگریکردن له‌ناین و خاک و دژبه‌و مه‌ترسیانه‌ی هه‌ره‌شه‌یان له‌ روزه‌لانی نزمی نیسلامی ده‌کرد له‌لایهن خاچه‌رستان و مه‌غول و روزه‌ناوای نه‌ورویه‌ه‌و، تانیستاش ناوی جه‌نگی عه‌ینجالوت و جه‌نگی مه‌رج سه‌فه‌رو جه‌نگی مه‌نصوره‌و جه‌نگی فارس‌کورو جه‌نگی نه‌تاکیه‌و جه‌نگی ته‌رابلوس و جه‌نگی عه‌ککا له‌میژوودا زیندوون و شایه‌تی پالموالی و دلیری و گیانه‌خشی بو مه‌لیک ده‌ده‌ن.

نه‌گه‌ر نیزامی مه‌ملوکی توانی به‌دزیژایی نه‌و ماوه‌به‌ به‌رده‌وامیته، نه‌وه به‌هوی نه‌و داها‌ته زوره‌ه‌بوو که‌له‌نه‌نجامی بازرگانی نیوده‌وله‌تی تیدا ده‌ست مه‌مالیکه‌کان ده‌که‌ویته.

ره‌گو و پیشه‌ی میژوویی:

سه‌ر کرده‌ نه‌ویبه‌کان له‌ژیرسه‌په‌ی نه‌و نا‌کۆکی و پشویه‌ خیزانیه‌ی په‌یوه‌ندیه‌کانی نیوان نا‌وجه جیا‌جیا‌کانی ژیره‌سه‌لاتیانی دا‌گرت‌بوو نا‌چاربوون په‌نا بو مه‌مالیکه‌ تورکیه‌کان بیهن و ده‌سته‌ به‌ده‌سته ده‌یان‌کیرین تا پشتیان بیان قایمیته، سه‌رچاوه‌ی نه‌و مه‌مالیکانه‌ نه‌وکات و ولاتی نه‌ودیدو روبرار بوو، صالح نه‌جه‌دین نه‌یوب له‌دوورگه‌ی (الروضه) قه‌لایه‌کی تایه‌تی بو بیادنان و له‌وی نیشته‌جینی کردن، له‌به‌ر نه‌مه‌ نه‌و ده‌سته‌و کۆمه‌له‌یه‌ به‌ناوی مه‌مالیکی به‌حری (ده‌ریایی) ناسران^۱.

دیلدی مه‌ملوکی:

مه‌مالیکه‌کان په‌رو مه‌ده‌یه‌کی رینگ وینکو ته‌واویان له‌سه‌ر په‌یره‌وی سوارچاکی و نیزامی توندو لیده‌ری سه‌ربازی په‌یوه‌ست به‌ئیقتاعی جه‌نگی وه‌رگرت، نه‌مه‌ که‌شیکه‌ تایه‌تی کۆمه‌لایه‌تی بو ره‌خساندن و تیکه‌ل به‌دانیشتوانی مصر نه‌بوون و نافرته‌ی مه‌صریان نه‌ده‌هیتا دیاترین تایه‌تمه‌ندیان دوور که‌وتسه‌وه‌و خو‌به‌رزگرتیان بوون له‌خه‌تک و دابه‌شه‌بوونیان بو چهنه‌ ده‌سته‌و تاقمیتک که‌مه‌ریه‌که‌یان سه‌ز کرده‌یه‌کی هه‌بوو، پیاوانی نایینی پیناوی په‌یوه‌ندی نیوان ته‌مان و گه‌لبوون، نه‌و مملاتییه‌ی له‌نیوان نه‌و ده‌سته‌و تاقمانه‌دا هه‌لده‌گیرسا ده‌بوویه‌ هوی نه‌وه‌ی شیوه‌ی ژبانی گشتی و

^۱ المقریزی: السلوك لمعرفة دول الملوك ج ۱ ص ۳۳۹-۳۴۰.

کارگیری حکومتی بشیونیت، نهوان بهیتری سوپا خویمان دهسه پاندو نهو هیزهش به توندو تیژی داهاتی وولاتی قورخ ده کرد، بهلام هرچیان به دهست بهینیه له ناوچه که دا دابهشیان ده کرد ممالیکه کان نهو سیفته تیان هه بوو که پشتیان به پشتا و پشت و میراتگری نه ده بهست، جا سر کردهی بهیتر شویی گوره کهی له دهسه لاتدا ده گرت هه و تاجیشیان به وه قفو مولکی خویمان ده زانی، له بهر نه وهی کۆمه لو گه لیک بوون ده بین هه نا پاک و پیلانگیزیه ک دژ بهیه کزی پیوستی به به لگه هینانه وه نه بوو به تایهت نه مه له کۆتا رۆژه کانیاندا هه بوو، نه گهر چی له نیویاندا چه نه فرمانره وایه کی صالح و پرشنگدار ده رکه وتن.

دامه زانندی دهوله تی ممالیکی به حری:

خیزا ممالیکه کان قهلمه پرویکیان پهیدا کرد که کاریگه ریه کی بهیتری له پیره وی نهو رووداوانه دا هه بوو که وولاتی شام به گشتی و مصر به تایه تی به ره روویان ده بوویمه جا ریان لهو شالاره خاچه رسته گرت که له سالی (۱۲۴۷/ک/۱۲۴۹ز) به سر کردایه تی لویسی نۆیمه پاشای فره نسی کرایه سر مصر و خودی نهو پاشایهش به دیل گرا، ههروه که له دوای نه وهی له (مانگی موچه ره می سالی ۱۲۴۸/ک/مانگی نیاری سالی ۱۲۵۰ز) ده به میزی ترسیان له توران شاهی سر کردهی نهیویه وه ههستان به کوشتی توران شاهو کۆتایان به دهوله تی نهیوی هینا و بوونه نه هلی حه لو عه قد له مصر دا.

شیکی ناسایی بوو هه سر کردهیه ک چاو له کورسی دهسه لاتی مصر بریت، ههروه که پاشا نهیویه کان له ده ره وهی مصر و له وان هه ناصر یوسفی فرمانره وای حه لب هه بوون له پیش ره وی ممالیکه کان بو کوشتی پاشایه کی نهیوی و گرت هه دهستی دهسه لاتی ممالیکه کان بیزار بوون.

بو ده ره چوون لهو تهنگاوه ممالیکه کان شه جهره تودوری خیزانی صالح نهیویان هه لیزارد تاکورسی دهسه لات بگرت هه دهست (۱۲۵۰/ک/۱۲۴۸ز) نهو ژنه به پیره له به نه رته دا نه رمینی یان تورکی بوو و صالح نهیوب کری و دواتر نازادی کردو به هاوسه ری گرت، جا له رووی به نه رته و گه ره بوونه وه له ممالیکه کان نزیک تر بوو، و تیرای نه مهش نهو په یوه ندیه سیاسی دهیبه سه وه به صالح نهیویه له دوای مردنی صالح نهیوب کۆتایی پتهات و نهو ژنه بوویه فرمانره وای مصر و به کینبوو له دهسته ی ممالیکه کان، مه قریزی بهیه کم سولتانی ممالیکی به حری داده نیت^۱.

^۱ المقریزی السلوک: ج ۱ ص ۳۶۱.

یە کەم نیشی شەجرە تودور ئەو بوو کۆتایی بەو دانوستانانە هێنا کە لە دەمیات و لەسەر دەمی توران شاھ لە گەڵ خاچەرستاندا دەستی پێ کرد، لە ئەنجامی ئەمەدا پاشا لویسی نۆیەم لە مصر دەرجوو^۱، لەسەر دەمی ئەمەدا مصر بەرەوروی فشاری ئەبویبەکان لەوولاتی شامدا بوویەو کە نامادەنەبوو دان بە گۆرانی نێزامە کەدا بنێن و مەمالیکەکانیان بەداگیر کەر دەزانی پاشان بوونی نافرەتیکێ فەرمانرەوا بەرەوروی نیاری خەلیفە ی عەباسی لە بەغدادو خەلکی گشتی ناو مصر بوویەو، بۆیە هەردەبوو پیاویک لە دەسەلاتدا دابنێن کە مەموان لەسەر یە کەنگ بن^۲، بۆ دەرجوون لەو بارە نەرەحەتە شەجرە تودو لە گەڵ عیزەدین ئەبیبە گدا کە ئەتابەگی سەربازان بوو هاوسەرگیری کردو دواتر خۆی لە دەسەلاتدا لابرد^۳.

موعیز ئەبیبەك (۶۵۵-۶۴۸ك/۱۲۵۰-۱۲۵۷ز) بەرەوروی سێ کیشە ی ناو خۆی نیمچە مەترسیدار بوویەو، جا عەرەبەکانی مصر لە دژی دەسەلاتە کە ی هەستان، بەلام شۆرشە کە ی لە ناو بردن^۴ (نوقسای) شی لە ناو برد کە لەسەر دەسەلات ڕکەبەری لە گەلتدا دە کرد، بۆیە شۆرتکەوتە کانی نوقسای ڕایان کرد بۆ وولاتی شامو ناسیای بچووک لە نیوان بیس بوند و قدار ی و قلاوون ئەلفی و سنقر ئەشقر هەبوون، بەلام ئەبیبەك کەوتە بەر لێدانی شەجرە تودوری خێزانی دوا ی ئەو ی ناکۆکی خێزانی کەوتە نیوانیان، شەجرە تودور لە (مانگی رەبیعولئەوولی سالی ۶۵۵ك/مانگی نیسانی سالی ۱۲۵۷ز) دا ئەبیبەکی کوشت، دواتر لەسەر دەستی ژنی یە کەمی موعیز کوژرا^۵.

لەبۆاری سیاسەتی دەره کیدا مەملانی لەسەر دەمی ئەودا لە گەڵ ئەبیبەکانی وولاتی شام بەر دەوام بوو و بەهۆی دەره کەواتی مەترسیەکی نوێ کە هەر شە ی لە هەموو موستامانان لە رۆژ هەلاتی نیسلامیدا دە کردو ئەو ی دەخواست یە کڕیزین کە مەبەستم پیتی مەترسی مەغۆلی و دەستەردانی خەلیفە عەباسی لە نیو هەردوو کیانداو هاندانیان بۆ ڕێککەوتن قەدەر وابوو کە نمو مەملانییە درێژە نە کیشیت^۶.

^۱ هەمان سەرچاوه: ج ۱ ص ۳۶۳، ابن تفری بردی: النجوم الزاهرة: ج ۶ ص ۳۶۵.

^۲ المقریزی: ج ۱ ص ۳۶۸-۳۶۹.

^۳ النوری: ج ۲۹ ص ۳۶۳-۳۶۴.

^۴ هەمان سەرچاوه: ج ۲۹ ص ۴۲۹.

^۵ هەمان سەرچاوه: ج ۲۹ ص ۴۵۶-۴۷۵، العینی: عقد الجمان فی تاریخ أهل الزمان ج ۱ ص ۱۴۰-۱۴۲.

^۶ النوری: ج ۲۹ ص ۳۷۸-۴۲۶، المقریزی: ج ۱ ص ۳۸۵-۳۸۶.

له‌دوای کوزرانی نه‌یه‌ک ممالیکه موعیزه‌کان به‌یعته‌یان به‌نوره‌دین علی کوری دا‌که‌ته‌مه‌نی پانزه‌ سالتو (۶۵۵-۶۵۷/ک/۱۲۵۷-۱۲۵۹ز) خیرا ر‌که‌به‌ری نیوان گه‌وره‌ سه‌ر‌کرده‌کان ده‌ر‌که‌وت و له‌ئه‌نجامی نه‌وه‌دا نه‌میر سه‌یفه‌دین قوتزی جیگیری ده‌سه‌لات ده‌ر‌که‌وت و یه‌کیوونی ریزه‌کانی مه‌مالیکه‌کانی له‌گرفتی ده‌سه‌لاتدا گرته‌ نه‌ستوی خوی له‌ئه‌نجامی مه‌ترسی مه‌غولی و له‌ژیرسایه‌ی مه‌ترسی نوئی نه‌یویدا، قوتز ده‌رفه‌تی قۆسته‌وه‌ تافه‌رمانه‌روای هه‌رزه‌کار لایبات و خوی کورسی ده‌سه‌لات بگریته‌ ده‌ست، بویه‌ مه‌نصور نوره‌دین علی گرت و به‌ندیکردو خوی کورسی ده‌سه‌لاتی گرته‌ده‌ست^۱.

قوتز (۶۵۷-۶۵۸/ک/۱۲۵۹-۱۲۶۰ز) ده‌بوو موسلمانان به‌ده‌سته‌و کۆمه‌له‌ جیاوازه‌کانیانه‌وه‌ یه‌کیبخت تابهره‌و رووی دوژمنیکی توندوو مه‌ترسیداری ده‌ره‌کی بیته‌وه‌ که‌مه‌به‌ستم پیی مه‌غۆله‌، بویه‌ په‌یوه‌ندی به‌ئه‌یویه‌کانی وولاتی شامه‌وه‌ کرد تا نیوانیان باش بکه‌ن و واز له‌ناکۆکی به‌ین و له‌دوژمنیان بده‌ن، مه‌غۆلیش به‌سه‌ر‌کردایه‌تی هۆلاکۆ له‌دوای داگیرکردنی عیراق درێژه‌یان به‌پیش‌ه‌وی خویان به‌ره‌و عیراق ده‌داو چوونه‌ دیمه‌شوق و له‌ریگه‌یان بۆ مصر گه‌یشتنه‌ فه‌له‌ستین و هۆلاکۆ هه‌ره‌شه‌ی له‌قوتز کرد تاخوی به‌ده‌سته‌وه‌ بدات^۲.

له‌راستیدا بۆ مه‌مالیکه‌کانی مصر سه‌خت بوو له‌رووی هۆلاکۆ و سوپا زه‌به‌لا‌حه‌که‌یدا بوه‌ستن، به‌لام منگۆی خانی گه‌وره‌ی مه‌غۆلی مرد بویه‌ هۆلاکۆ ناچاربوو بگه‌رێته‌وه‌ بۆ قراقورمی پایته‌ختی مه‌غۆلی تاله‌رێه‌وی رووداوه‌ ناوخوییه‌کانه‌وه‌ نزیکیی و له‌گه‌لێشیدا ژماره‌یه‌کی زۆری سه‌ربازه‌کانی پاشه‌کشیان کرد، هۆلاکۆ سه‌ر‌کردایه‌تی سوپا‌کانی له‌وولاتی شامدا دا‌یه‌ده‌ست که‌ته‌به‌غانوینی سه‌ر‌کرده‌ی و هه‌ژیک‌کی نیوه‌ندو نیمچه‌ که‌میشی خسته‌به‌رده‌ست قوتز توانی ده‌سته‌کانی مه‌مالیک به‌لای خۆیدا رابکێشیت، به‌تایه‌ت نه‌وانه‌ی له‌دوای کوزرانی موعیز نه‌یه‌ک له‌مصر راپانکرد، پاشان له‌عه‌ین جالووت دژبه‌کشانی مه‌غۆلی وه‌ستا، عه‌ین جالووت له‌نیوان بیسان و نابلوسدایه‌ نه‌مه‌له‌ (مانگی ره‌مه‌زانی سالتی ۶۵۸/ک/مانگی نه‌یلولی سالتی ۱۲۶۰ز) ۱۵ روویداو بیرس بندقداری سه‌ر‌کردایه‌تی پیش‌ه‌وی هه‌ژری ئیسلامی ده‌کرد، جه‌نگیکی سه‌خت له‌نیوان هه‌ردوولا‌دا به‌ریوه‌چوو و

^۱ المنصوري: بئیرس الدوادار: النحلة الملوکية في الدولة التركيه ص ۲۹، ابن تغري بردي: ج ۶ ص ۳۷۶-۳۷۷، التوبري: ج ۲۹ ص ۴۶۸.

^۲ المقریزی: ج ۱ ص ۴۱۹-۴۲۰، ۴۲۷-۴۲۸، أبو الفدا: المختصر في أخبار البشر: ج ۳ ص ۲۰۹-۲۱۰، رشيدالدين، اهمداني: جامع التواريخ، تاریخ المغول في ایران ج ۱ ص ۳۱۰.

تایدا مه‌مالیکه کان سه‌رکه‌وتنو که‌تبوغا به‌دیلگیراو قوتز کوشتی^۱، مه‌غۆل بۆیه‌که‌مجار له‌میژوو یان له‌رۆژه‌ه‌لاتدا تامی شکستیان چه‌شت و دوای جه‌نگه‌که‌ مه‌مالیکه‌کان به‌سه‌ر وولاتی شامدا تارووباری فورات گرت، نه‌و سه‌رکه‌وته‌ به‌ر به‌ستیکی پته‌وی له‌به‌رده‌م پیش‌ه‌وی مه‌غۆلیدا بۆ مصر ینکھینا.

دوای جه‌نگه‌که‌ بی‌رس ینگه‌ی پیش‌ه‌وی خۆی قۆسته‌وه‌و داوای له‌قوتز کرد تا له‌پاداشتی به‌دییه‌تانی نه‌و سه‌رکه‌وته‌دا حه‌له‌بی بداته‌ده‌ست، به‌لام هه‌ر که‌ داواکه‌ی وه‌رنه‌گیرا لێی هه‌لنگه‌رایه‌وه‌و له‌کاتی گه‌رانه‌وه‌ی بۆ مصر کوشتی و خۆی کورسی ده‌سه‌لاتی مه‌ملوکی گرت‌ده‌ست^۲.

^۱ المقریزی: ج ۱ ص ۴۳۰-۴۳۱، رشیدالدین: ص ۳۱۳-۳۱۴.

^۲ المقریزی: ج ۱ ص ۴۳۵، ابن تغری بردی: ج ۷ ص ۸۶-۸۷.

سهردهمی بیبرس و کورمکانی (۶۵۸-۶۷۸ك/۱۲۶۰-۱۲۷۹ز)

زاهیر بیبرس (۶۵۸-۶۷۸ك/۱۲۶۰-۱۲۷۹ز) به نامانجی سه پاندنی جسی پتی خوی لده سه لاندای بهیتر کردنی دهولته تازه که یو پندانی سیفتی بهره وامی چهند کارو لیبرسینه ویه کی نمجامدا، نمو له سالی (۶۵۹ك/۱۲۶۱ز) دا خیلافهتی عه بیاسی له قاهره دا زیندو کرده و بهوی نموی که خلیفه دانی پیدانا سیفتی شهرعی بو دهسه لاتی خوی وهر گرت و به دیواری پیروزی و دهستخوشی چواردهوری خویدا و سملاندی ممالیکه کان شیوترن که دهسه لاتی مصر بگرنده ست، پرنگی بهره م نمو له بیچراند که دهه یانویست دهسه لاتیان لیسه نن و نمو شوپرشانه ی دامر کاندوه که دز به دهسه لاته که ی هملگیرسان و نیزامی جیگیرایه تی کرده باوو و گرتنه دهستی دهسه لاتی له بنمآله که ی خویدا بهر تسمک کرده و نیزامی کارگیری گه شه پندای چهندین پیشه ی نوتی داهیناو گرنگی به گه شه پندانی دارایی دهولته داو جوگی لیدای قه لاکانی چاک کرده و په یانگا و مزگوتی بنیادناو گزوانی بهرته تی له نیزامی دادوره ی مصر دا نمجامدا و کارووباری گه وره ترین دهولته تی نیسلامی لهو کاته دا به بهیتری و نمبوردی بهر پوه برد، به کسیتی ناین بهر ورو په یوه ست به نامانجه کانی ناین و پاریزه ری پنج نویژه کان له کاتی خویاندا ناسراوه، دژبه بیدعمو خراپو گنجه لتی جهنگاو پهیره و کردنی شهریه تی نیسلامی توند کرده ووه مه ی خوار دنموی قه ده غه کرد و مه یخانه کانی داخست و گرنگی به ناماده سازی سوپایه کی بهیتر داو دهر یوانی نیسلامی بنیادنایه ووه کوملئتیکی زوری ممالیکی هینا و لدهوری خوی کزیکردنه ووه چاکسازیه کانی دانانی چهند یاسایه کیشی گرتوه که په یوه ست به چاککردنی رهوشتی مصریه کان بوون.

له بواری سیاستی دهره کشیدا بیبرس ریازه که ی صه لاهه دینی نه یوی و جیگیره کانی بو دزایه تی کردنی خاچه رستان له وولاتی شامو فتمکردنی قه لاکانیان بو ناماده سازی دهر کردنیان له ناوچه که گرتبهرو قیساریمو نهرسوفو سه فهدو سافیتاو قه لای گه وره ی کورده کان و قه لای شه قیف و تبین و یاقای فتمکرد تا گه بیشته نموی نه تناکیه فتمجکات پاشان بوئه ووه دهستی بو مترسی نوتی مه غولی بهتالییت پتی باشوو ناگر بهستیان له گهل بکات.

جهنگی عهین جالووت سهره تای په یوهندی دوزمنکاری نیوان ممالیک و مه غولی فارس بوو، بیبرس هملمو کاته ی دهسه لاتی گرتنه ست چاوه روانی ده کرد نمو مه غولانه توله ی شکسته که بیان

بکهنه‌وه، بۆیه خوئی بو لیدانیان ناماده کرد، موسلمان بوونی مهغۆله کانی قبحاقی قۆسته‌وه^۱ تاهانیان بدات شالاوبه‌نه‌سه‌ر ناوچه فارسیه کانی نیلخانی له‌باکورووه تافشاری سه‌ره‌ره‌ی باشوور که‌مبکاته‌وه، مهغۆله کانی فارسیش له‌لایهن خوئیانه‌وه له‌گه‌ل چه‌ند سه‌ر کرده‌یه کی خاچه‌رستاندا هاوبه‌یمانیتیان به‌س تاله مه‌مالیکه کان بده‌ن.

مهغۆل له‌ سالی (۶۷۱ک/۱۲۷۲ز) له‌ (بیره) توشی شکستیکی تریوون^۲ پاشان بی‌رس جه‌نگه‌ که‌ی بو ناو خوئی نامیای به‌جووک گواسته‌وه که‌له ژێرده‌ستی مهغۆله کاندابوو و له‌ (بوستان) و له‌ مانگی زیلقه‌عه‌دی سالی ۶۷۵ک/مانگی نیسانی سالی ۱۲۷۷ز) توانی سوپای هاوبه‌شی مهغۆلی-سه‌لجووقی بشکینیت^۳.

بی‌رس سنورینکی بو چالاکی نه‌رمه‌نه‌کان له‌میرنشینی نه‌رمینیای به‌جووک دانا که‌له‌ گه‌ل مهغۆله کاندایا هاوبه‌یمانیان به‌ستوو و بووبوون به‌ به‌ره‌ستی رینی چالاکی بازرگانی مه‌ملوکی، سوپای مه‌ملوکی توانی به‌جیته‌ شاره‌ نه‌رمینییه‌کان و گه‌یشته‌ (سیس)ی پایته‌خت و تالانی کرد^۴، له‌باشووریشدا وولاتی نۆبه‌ی به‌مصره‌وه لکاندو په‌یماننامه‌یه‌کی له‌گه‌ل میخاییلی هه‌شتمی ئیمراتۆری بیزه‌نییدا به‌ستو له‌نه‌نجامی نه‌وه‌دا په‌یوه‌ندی نیوان هه‌ردوولا به‌هوبوو به‌رژه‌وه‌ندی هاوبه‌ش بو دژایه‌تی خاچه‌رستان و مهغۆله‌کان کۆیده کردنه‌وه^۵، چه‌ند په‌یوه‌ندییه‌کی بازرگانیشی له‌گه‌ل چه‌ند هێژیکیی نه‌روویی وه‌ک کۆماره‌بازرگانیه‌ کانی نی‌تالیوا سقلیه‌دا دامه‌زراند^۶.

بی‌رس له‌ رۆژی (پنج شه‌مه ۱۷ی موحه‌ره‌می سالی ۶۷۶ک/۲۱ی حوزه‌ییرانی سالی ۱۲۷۷ز)دا له‌دیعه‌شق مرد، نه‌وبه دامه‌زرتنه‌ری راستی ده‌ولته‌ی مه‌مالیکی به‌حری داده‌نریت، هه‌روه‌ک سه‌رده‌مه‌ که‌ی به‌یه‌ کینک له‌سه‌رده‌مه‌ زی‌رینه‌ کانی نی‌سلام داده‌نریت له‌سه‌ر که‌سایه‌تیشی کۆمه‌له‌ چیرۆکیکی جه‌ماوه‌ری سازدراون که‌ باس له‌پاڵه‌مانی خه‌یالووی و دانراوی جووربه‌جووری بی‌رس ده‌که‌ن.

^۱ قبحاق: ده‌که‌وته‌ وولاتی نیوان وولاتی نمرتشر که‌ناراوی باشووری ده‌ریای قه‌زوین و زۆربه‌ی دانیش‌توانه‌ که‌ی تورک و تورکمان بوون.

^۲ ابن عبدالظاهر: الروض الظاهر في سيرة الملك الظاهر ص ۴۰۸، ابن تفری بردی ج ۷ ص ۲۵۹.

^۳ ابن عبدالظاهر: همان سه‌رچاره: ص ۴۵۶-۴۶۲.

^۴ ابن عبدالظاهر: ص ۳۲۷-۳۲۹، المقریزی: ج ۱ ص ۶۱۷-۶۱۸.

^۵ رستم، أسد: الروم في سياستهم وحضارتهم ودينهم وثقافتهم وصلاتهم بالعرب ج ۲ ص ۲۱۶.

^۶ هاید: تاريخ التجارة في الشرق الأدنى: ج ۲ ص ۳۴-۳۵، ۴۲، ۷۲-۷۶، دائرة المعارف الإسلامية ج ۴ ص ۳۱۵.

سعيد موحمد بهره كه خان شويتى بيرسى باوكى گرتوه (٦٧٦-٦٧٨ ك/١٢٧٧-١٢٧٩ ز) به لام مماليكه كان كه پروايان به ميراتگرى ده سلات نه بوو ناچار يان كرد تالنه نجامى نهو سياسته توندو سهختهى گرتوبه بهرو گه رره سر كرده كانى دوور خسته وهو مماليكه نو يكانى له خوى نزيكده كرده وه واز له ده سلات بهتيت.

مماليكه كان عادل به دره دين سه لامشى كورى بيرسيان (٦٧٨ ك/١٢٧٩ ز) دا له وزير سايدى ركه بهرى سر كرده كاندا دانا، سر كرده سه يفه دين قه لا رون نلفه وهك سر كرده بهكى به هيز ده ركوت و ههوليدا پايدى ده سلات بگريته ده ست و وهك نه تابه گى سولتان ده ستيشان كراو بوو به خاوهن ههلويسى كردارى كارووبارى وولات، پاشان دواى سن مانگ له ده سلاتدارى به بهلگه بچووكى و مندالى سه لامش كه ناتوانيت كارووبارى ده سلات رابه رتيت سلامشى لاهردو خوى كورسى ده سلاتى گرتوه ست^١.

^١ التويري: ج ٣١ ص ٧-٨، ابن تغري بردي: ج ٧ ص ٢٩٢.

سهردهمی قلاوون و خیزانه کهی (۶۷۸-۶۷۸/ك ۱۲۷۹-۱۲۸۲ز)

سولتان قلاوون (۶۷۸-۶۸۹/ك ۱۲۷۹-۱۲۹۰ز) لهسره‌تای دهسه‌لانه کهیدا به‌رهو رروی ههمان نمو به‌به‌ستانه بوویزه کهسولتانه ممالیکانی تر توشی بوون، مهبستم به‌میش دهرچوونی هندیک له‌گموره سرکرده‌کانه له‌دهسه‌لانه کهی سونفور نه‌شقمیری جیگیری له‌دیمشق بهو گوزانه رازی نه‌بوو کله‌سهره‌وی دهسه‌لانه روویداو ناماده‌نه‌بوو دان به‌منصور قلاووندا وه‌ک سولتان بیت، نه‌ویش هلممتیکی سهر بازی بۆ به‌ریخت و ملکه‌چی کرد و هینای بۆ قاهره‌و دواتر لیبی خۆشیوو^۱.

قلاوون ممتانه‌ی به‌ممالیکه زاهیره‌کان نه‌ماو ده‌سته‌یه‌کی مملوکی تاییدت به‌خۆی دامه‌زاند تاله‌به‌و کردنی دهسه‌لانه کهی له‌ناو خۆدا یارمندی بدات و له‌جنگه‌ دوه‌ه‌که‌کاندا پالیشتی بیت و نه‌ندامه‌کانی له‌ممالیکه‌ چهره‌که‌سیه‌کان هه‌لبژارد کله‌به‌نه‌تدا قه‌وقازی بوون و له‌بورجه‌کانی قه‌لاکه‌دا دایان، به‌مه‌ به‌ممالیکه‌ بورجه‌کان ناسران، دواتر وه‌ک ده‌بین له‌میژروی مصردا وژلیان ده‌بیت.

قلاوون له‌به‌رتسه‌سکر دهنه‌وی ده‌سه‌لات له‌خیزانی خۆیدا ههمان رینازی بیرسی گرت به‌به‌ر تابه‌دریژی جوار نه‌وه ده‌سه‌لات له‌نموه‌کانیدا بیت، هه‌روه‌ک له‌رووی لیدانی خاچه‌پرستانکانو ده‌غۆله‌کاندا سیاستی پیشینانی خۆی گرت به‌به‌و قه‌لای (المزقب الکبیر)ی سهر به (استاریه)ی له‌تخکرد که‌یه‌کێک له‌ده‌سته‌ نایینه سهر بازیه خاچه‌پرسته‌یه‌کان بوو، خاچه‌پرستان که‌وتنه‌ هاو‌به‌عیالی له‌گه‌ل ده‌غۆله‌کان و رینان له‌کاروانه‌ بازار گانه‌کانی موسلمانان ده‌گرت^۲، هه‌روه‌ک قلاوون لازقیه‌ و ترابلوسی له‌تخکرد^۳ و ریتخۆشکمری بۆ له‌تخکردنی عه‌ککا له‌سهر ده‌ستی جیگیره‌کانی کرد.

سیاستی دوزمنکاری نیوان ممالیک و ده‌غۆله‌کان له‌سهر وولاتی فارس له‌دوای مردنی بیرسی به‌رده‌وام بوو، له‌ سالی (۶۸۰/ك ۱۲۸۱ز) دوو سوپای ده‌غۆلی به‌ره‌و وولاتی شام هاتن، یه‌که‌کیان به‌سهر کردایه‌تی نابا‌قا که‌به‌نامنجی چناو‌دیتری کردتی بزواتی ممالیکه‌کان له‌وولاتی شام روویکرده (ره‌جه) له‌ویزش به‌سهر کردایه‌تی منگو تهری برای به‌ره‌و حیمص چوو تاله‌گه‌ل ممالیکه‌کاندا پینکا بدات، به‌لام سولتان قلاوون له‌حیمص توشی شکستی کردن و سهرکرده‌ی

^۱ المنصوري: ص ۹۴، النويري: ج ۳ ص ۲۱-۲۲.

^۲ المنصوري: ص ۱۱۳-۱۱۴، ابن عبدالظاهر: تشریف الأيام والمصور في سيرة الملك منصور ص ۷۷-۸۱.

^۳ المنصوري: ص ۱۱۷، اب عبدالظاهر: ههمان سهرچاوه: ص ۱۴۸-۱۵۳.

^۴ أبو الفداء: ج ۷ ص ۲۹-۳۰.

مه‌غزلیش له‌جهن‌گه‌که‌دا برین‌داربوو و مه‌مالیکه‌کان تارووباری فورات که بوویه سنوری
جیا‌که‌ره‌وه‌ی نیوان ده‌ولته‌تی مه‌ملوکی و ده‌ولته‌تی مه‌غزلی که‌وته شوین سه‌ربازه را‌کردوه
مه‌غزلیه‌کان ناباقا ناچربوو گه‌مارژی سمر ره‌جه هله‌بو‌ه‌شیتیه‌وه بو وولاتی خوئی^۱، دواتر ناباقا
له‌سه‌رده‌ستی تیکوداری برای که‌فهرمان‌ره‌وای نیل‌خانیه‌کانی فارس بوو که‌وزرا.

له‌دوای مردنی ناباقا مه‌غزله‌کانی فارس بهره‌بهره ده‌هاتنه ناو نیسلام و بانگ‌خوازه موسولمانه‌کان
توانیان بهره نیسلام رایان‌بکیتشن، تیکودار یه‌که‌م نیل‌خانی بوو که‌نایی نیسلامی وه‌گرت و ناوی
نه‌حمده‌ی له‌خوئی نا، به‌لام نه‌و گزوانه نایینه بهره نیسلام سیاستی دوژمنکاری نیوان هه‌ردوولای
نمونه‌ستاند، چونکه مه‌غزله‌کان دیدی فراوان‌خوایی و سیاستی ملکه‌چکردنی مه‌مالیکه‌کان هه‌بوو،
هه‌رچهنده پیوه‌ندی نیوانیان جوړه نارام‌شیچکی به‌خزیمه‌وه دی.

له‌سه‌رده‌می قلاووندا پیوه‌ندی بارزگانی له‌گه‌ل هندی ده‌ولته‌تی نه‌روویدا چالاک بوو و
میرنشینی قشتاله‌و میرنشینی نهراغون چهنده پیوه‌ندی کی دوستانه‌تیاں له‌گه‌ل مصردا هه‌بوو
کپی‌که‌وه‌ی ده‌به‌سته‌وه^۲، پیوه‌ندی مه‌ملوکی-نهمینی له‌نیوان ته‌نگزه‌یه‌کی توندو پیک‌دادانداو نیوان
کرانه‌وه نارامشدا ده‌گوزا، نه‌مدیش گه‌سه‌سندنی باروودوخی سیاسی له‌ناوچه‌ی روزه‌هلانی نزمداو
پیوه‌ندی هه‌ریک له‌مه‌مالیکو نهمینه‌کان به‌خاچمه‌رستان و مه‌غزله‌کانمه^۳ به‌لام میرنشینی به‌جووکی
نهمینیا به‌دریژی ده‌سه‌لانی مه‌نصور قلاوون ملکه‌چی مه‌مالیکه‌کان بوو.

پیوه‌ندی باش له‌گه‌ل مه‌مالیکه‌کاندا بهره‌وام بوو و سولتان قلاوون له‌سه‌رنمه‌وه سووربوو
که‌لاینه‌کانی ناشتی له‌گه‌ل میخانیلی هه‌شتمی نیم‌راتوری بیزه‌تی و نه‌ندرو نیقوسی دووه‌می کورو
جینگری میخانیلدا بته‌بکات، هه‌روه‌ک پاریزگاری له‌ پیوه‌ندی که‌ناریه‌کانی له‌گه‌ل مه‌غزله
قبیقه‌کاندا کردو سووربوو له‌سه‌رنمه‌وه‌ی له‌بته‌موکردنی ده‌سرتویی به‌سمر وولاتی نزه‌دا به‌شوین پتی
بیرسدا پروات، سولتان قلاوون له‌(مانگی زلیقه‌عه‌دی سالی ۶۸۹ک/مانگی تشرینی دووه‌می سالی
۱۲۹۰ز) له‌کاتی خو ناماده‌کردن بو هه‌رشیردنه سمر عه‌ککا کۆچی دوا‌یکرد^۴.

^۱ ابن کثیر: ص ۱۳ ص ۲۹۵، المقریزی: ج ۱ ص ۶۹۰، ۶۹۸، ابن تغری بردی: ج ۷ ص ۵۰۳-۳۰۶، رنیمان:

ج ۳ ۶۶۲-۶۶۳.

^۲ هاید: ج ۲ ص ۷۶-۷۷.

^۳ عاشور، سعید: الحركة الصلیبیه ج ۲ ص ۱۲۱۶.

^۴ المنصوری: ص ۱۲۲، ابن حیب، الحسن بن عمر: تذکرة النبیة فی أيام المنصور وبنیة ج ۱ ص ۱۳۵.

نمشرهف خهليل (٦٨٩-٦٩٣ك/١٢٩٠-١٢٩٣ز) شوئي قلاوونى باوكى گرتهمو لهسرهتاي دهسهلاتيموه بهرهوروي نمو ركهبريه تعلقديه برويموه كه سولتانه پيشينه كاني لهلايمن گهوره سركرده كانوه بهرهوروي بوونهوه، بهلام تواني بهسمر هممو سخته ناوخويه كاندا سهر بكمويتو خوي بو كيشه خاچهرستان يه كلاهكاتوه، لهراستيدا مردني قلاوون هيچ كارىگريه كي نه بو له گوراني هلتويستى سياسى نيوان مهاليك و نيوان نمو ميرنشينه خاچهرستيانه ي كه مابوون نمشرهف خهليل سوربوو لهسمر پاكساو كردني خاچهرستان و دواي گهمارويه كي سخته و چندن پيكدادانيك له گهل پاريزموره خاچهرسته كانيدا عهككاي فتحكرد^١، همروهك بهيروت و سيداو حديفاو جوبهيلي نازادكرد^٢، سمربازگه ي نه تروتوس و عوسه بيلتي لهو دووشاره دور خستوه چونكه نيانتواني لهروويدا بوهستن، حموزه ي داويه كدهسته يه كي ناييني سمربازي بسو تنهنا دورگه ي نهروادي لهبرده ستدامابوو^٣ نم فتحاتانه له سالي (٦٩٠ك/١٢٩١ز) دا روويدا.

دواي نمو فتحاتانه سويي مهاليك لهم پهر بونهوپري كمنارواه كاندا بو ماهي چمند مانگيك لهچمند ههنگاويكي خورباستندا ده گهران و چي پيگه يه كي لهباريان بهديكردايه ويژيان ده كرد تا خاچهرستان نه توانن جاريكي تر دابهونه سمر ووشكاني و سمر لهنوي تاييدا سهنگرگري بكن^٤، بهم جزره فتحات لههممو وولاتاني كمناراوي جيهاني روزه لاتي نيسلاميدا تمراوبوو و لاپهري جدينگي خاچهرستي له روزه لاتي نيسلاميدا كوتايي پنهات جگه لهچمند هموليني دواتر كهتوشي شكست و بي هيوايي و شكان بوون. پهبوهندي دوزمنكارانه ي نيوان مهاليك و مهغوله كاني فارس لهسمرده مي نمشرهف خهليلدا بهرده وامبوو، بهلام پيكدادانيكي وا له نيوانياندا روينه دا شياوي باسكردن بيت.

جيهادي نمشرهف خهليل دژبه خاچهرستان و پاكساو كردني بنكه كانيان نه بوويه سكالار دادنيك بسوي لاي نمو سركردانه ي لهسمر خوزه زلزائيني نمشرهف و به كمداناني نموان زياتر رقيان

^١ المقيزي: ج ١ ص ٧٦٤-٧٦٥.

^٢ ابن يحيى، صالح: تاريخ بيروت: ص ٢٤، ابن تفردي بردي: ج ٨ ص ١٠.

^٣ رنسيان: ج ٣ ص ٧١٢.

^٤ ابن يحيى: ص ٢٤.

لیتھمگرتیو بۆیه هدریهك لهیدراو حسامه‌دین لاجین برپاری کوشتی نه‌شره‌فیان داو له رۆژی شه‌مه له (۱۲ی موحره‌می سالی ۶۹۳ک/کانونی یه‌که‌می سالی ۱۲۹۳ز) دا کوشتیان^۱.

مه‌مالیکه‌کانی نه‌شره‌ف ناصر موحه‌مدی برای نه‌شره‌فیان وه‌ک جینگیری ده‌ستیشانکرد (۶۹۳-۱۲۹۳ک/۱۲۹۳-۱۲۹۴ز) نه‌و له‌وکاته‌دا تمه‌نی ده‌ سال بوو نه‌یده‌توانی به‌ره‌و‌رووی پیلانی سه‌ر کرده‌کانی له‌ناو‌خۆ‌داو ر‌که‌به‌ریان بۆ گرتنه‌ده‌ستی ده‌سه‌لات له‌کاتی ده‌رفه‌ت بۆ گه‌نجانیان بیتوه‌، هه‌روه‌ها توانی به‌ره‌و‌رووی نه‌و مه‌ترسیه‌ ده‌ره‌کیانه‌ بیتوه‌ که‌روویانکردبووه‌ مصر، سه‌ر زه‌ینه‌دین که‌تبوغای به‌هیز نه‌رکی جینگیری ده‌سه‌لاتی له‌هه‌نگاوێکی ر‌ینخۆشکه‌ریدا بۆ ده‌ستگرتن به‌سه‌ر ده‌سه‌لاتدا گرتبه‌ر، نه‌ویش چه‌ند دیمه‌نیک بوون که‌له‌ده‌وله‌تی مه‌مالیکی به‌حریدا دووباره‌ ده‌بوونه‌وه‌، نه‌ویش ده‌ستیشانکردنی مندا‌لێک له‌سه‌ر ده‌سه‌لات بوو تا سه‌ر کرده‌یه‌کی به‌هیز ده‌ست به‌سه‌ر ده‌سه‌لاتدا بگرت و خۆی به‌سه‌پیت و نه‌و سولتانه‌ به‌جوو که‌ لایبات و ده‌ست به‌سه‌ر ده‌سه‌لاتدا بگرت، له‌راستیدا مملاتی ناو‌خۆی له‌ده‌سه‌لاتی ناصر موحه‌مد دا له‌نیوان سه‌ر گه‌وره‌ سه‌ر کرده‌ دا‌بوو که‌ بریتییوون له‌سه‌نجر شو‌جاعی و که‌تبوغا و حسامه‌دین لاجین و له‌به‌رزه‌وه‌ندی که‌تبوغادا کۆتایی پنه‌ات و که‌تبوغا سولتانی لاه‌رد و خۆی شوینی شوینی گرتوه‌ نه‌مه‌یش له‌ (مانگی موحره‌می سالی ۶۹۴ک/مانگی کانونی یه‌که‌می سالی ۱۲۹۴ز) دا واته‌ دوای یه‌ک سال له‌ده‌سه‌لاتی ناصر روویدا و ناصر موحه‌مدیش له‌ (که‌رک) سه‌قامگیر بوو.

سه‌رده‌می سولتان که‌تبوغا (۶۹۴-۱۲۹۶ک/۱۲۹۴-۱۲۹۶ز) سه‌رده‌میکی پشویوو، نه‌و سولتانه‌ کور‌تینی سیاسی هه‌بوو، چه‌ند هه‌نگاوێکی گرتبه‌ر که‌بوویه‌ هۆی نه‌وه‌ی له‌ناو خه‌لکه‌دا ر‌یزی بشکیت و خه‌لکی ر‌قیان لێی بکه‌ویت، گرن‌گرتن نه‌و کارانه‌ی بریتییوون له‌وه‌ی پایه‌کانی ده‌وله‌ته‌که‌ی به‌مه‌مالیکه‌کانی خۆی پر‌کرده‌وه‌و سه‌ر کرده‌کانی له‌و پایانه‌ دوور‌خسته‌وه‌و به‌به‌ل‌گه‌ی په‌یه‌ه‌ندیکردنیان مه‌غۆله‌وه‌ راوه‌دووی نان و پشه‌وازی له‌سه‌ربازه‌ عه‌یراتیه‌ مه‌غۆلیه‌کان کرد که‌له‌ده‌ست ئیله‌خان مه‌هوود غازان رایانکردبوو و په‌نایان بۆ مصر هینابوو و هیشتا به‌هه‌ست بوون دوو سه‌ر کرده‌ی تابه‌تی خۆی پشه‌خست و نه‌وانیش بتخاص و بکسوت سه‌وزره‌ق بوون، نه‌م دوانه‌ ده‌سه‌لاتی خۆیان به‌خرایی به‌کاره‌یناو سه‌مه‌یان له‌ هاو‌لاتیان کردو وولات له‌سه‌رده‌می نه‌مدا تووشی قات و قری و نه‌خۆشی و برسیتی سه‌خت و به‌رزبوونه‌وه‌ی نه‌رخه‌کان بوو و سه‌ر کرده‌کانی وولاتی شامیش له‌دزی هه‌ستان چونکه‌ نه‌مه‌ر نه‌یه‌کی هه‌مه‌وی لاه‌رد^۲.

^۱ المنصوري: ص ۱۳۶، ابن حبيب: ج ۱ ص ۱۶۷.

^۲ النويري: ج ۳۱ ص ۲۸۳، المقرئ: ج ۱ ص ۸۰۷، أبو الفداء: ج ۴ ص ۳۳-۳۴.

میر حسام‌الدین لاجین نمو باره ناله‌باره‌ی قۆسته‌وه‌و پیلانیکی بۆ کوشتنی سولتان دانا، به‌لام که‌توغا له‌تیرۆر کردنه‌که رزگاری بوو و رایکرد بۆ دیمه‌شق، نمو کات لاجین خۆی وه‌ک سولتانی مصر را‌گه‌باند^۱.

سولتان لاجین (۶۹۶-۶۹۸ ک/۱۲۹۶-۱۲۹۹ ز) له‌سه‌ره‌تای ده‌سه‌لانی هه‌ولیدا هه‌ولیدا باریک پیکه‌یتت که‌له‌و ناله‌باریه‌ سیاسانه‌ به‌دووریگرت که‌ پێشینه‌کانی به‌ره‌ورویان بوویه‌وه، سه‌رکه‌ر کانی له‌وه‌دا یارمه‌تیاں داو مه‌رجیان له‌سه‌ر دانا تاوه‌ک به‌کێک له‌وان بیته‌و له‌گه‌لیان بیته‌و مه‌مالیکه‌کانی به‌سه‌ر نه‌واندا پێش نه‌خات به‌تایه‌ت مصر منکووتر، هه‌روه‌ها رای خۆی به‌زۆر نه‌سه‌پینت، کاتیک جیتی له‌ده‌سه‌لاتدا چه‌سپا نمو مه‌رجانه‌ی له‌بیر کردو خه‌لکیش له‌ده‌سه‌لاتی بیزاربوونو له‌سه‌ر ده‌ستی به‌کێک له‌وانه‌ی بۆخۆی هه‌لیژاردبوو و گرنگی تاییه‌تی پێده‌دا کوژرا^۲.

له‌سه‌رده‌می لاجیندا چه‌ند رووداوێکی ده‌ره‌کی روویاندا که‌خۆیان له‌هه‌ر شێر دانه‌سه‌ر وولاتی نه‌رمینادا خۆی ده‌بینیه‌وه، له‌ راستیدا نمو هه‌لمه‌ته‌ی سولتان ناردی بۆ کیلیکیه‌ زیاتر له‌هه‌ناسه‌دان به‌فشاری ناوخۆی یه‌وه‌ بوو دوای نمو به‌ره‌هه‌ستکاریه‌ تونده‌ی له‌لایه‌ن سه‌رکرده‌کانه‌وه‌ به‌ره‌وروی بوویه‌وه، سوپای مه‌ملووکێ چه‌ند قه‌لایه‌کی نه‌رمینی فته‌کرد له‌وانه‌ قه‌لای به‌وه‌و سه‌ختی (النجمیه) و مه‌رعه‌ش و ته‌ل جه‌مدون^۳.

ململانی نیوان سه‌رکرده‌کان ده‌ستپیکرده‌وه‌و رکه‌به‌ری نیوانیان له‌پێناو ده‌ستگرتن به‌سه‌ر ده‌سه‌لاتدا توندیکرد، نه‌مه‌یش له‌به‌ر نه‌بوونی که‌سه‌ایه‌تی که‌ به‌هێز که‌بتوانیت به‌سه‌ر باره‌ که‌دا زالیته‌تو له‌به‌رژه‌وه‌ندی خۆیدا کارووباره‌کان به‌کلابکاته‌وه، له‌نه‌جمی نمو بۆشاییه‌ له‌ده‌سه‌لاتدا ناچاربوون ناصر موحه‌مه‌د له‌که‌رک بانگبکه‌نو بۆجاری دووه‌م کردیان به‌سولتان نمو کات ته‌مه‌نی چوارده‌سه‌س‌ال ده‌بوو^۴، له‌راسته‌یدا گه‌رانه‌وه‌ی ناصر بۆ ده‌سه‌لات به‌قۆناغیکی گواسته‌وه‌ی چاره‌روانی لابردنی نه‌وباره‌ سیاسیه‌ ناوخۆیه‌ داده‌نریت که‌به‌هۆی رکه‌به‌ری سه‌رکرده‌کانه‌وه‌ ناجینگیری و پشتی‌بوو میر سه‌لارو میر بی‌رس جاشنگیر ده‌رکه‌وتن و ده‌سه‌لاتیان گه‌ته‌ده‌ست و فشاریان

^۱ المنصوری: ص ۱۴۷-۱۴۸، المقریزی: ج ۱ ص ۸۱۹-۸۲۲.

^۲ أبو الفداء: ج ۴ ص ۳۹.

^۳ التویری: ج ۳۱ ص ۳۳۷-۳۴۳.

^۴ هه‌مان سه‌رچاوه: ج ۱ ص ۳۵۷-۳۶۸، المنصوری: ص ۱۴۵-۱۵۵.

لهسر سولتان داناو بيزاريان كرد تائهوى بهويستى خوى وازى لهدهسهلات هتاو مصرى بهجهيشت و گهرايهوه بو كهرك، سهركردهكان بېرس جاشنگريان وهك سولتان دانا^۱.

لهجارى دووهى سولتان ناصر موحهمد دا دوزمنايهتى تهقليدى نيوان هدرېك لهمهغزله نهرمهنهكان بهردهوامبوو نيلخان موحود غازان لهديدى سياسيهوهو بو بهديهتاني نيازه سياسيهكانى مهغزل لهسهردهمى هولاكوره كهگرتهخوى وولاتى شامو مصر بوو دهپرواينه پهبهوندى لهگهله مماليكهكاندا. بهلكو نهو سهركرده مهغزليه دهويست مماليكهكان لهسر جهاني ئىسلامى لاباتو مهغزلهكان شوئتيان بگرنموه.

پيش نهوى ههنگاو بو جئيهجئى كردنى بئيت ههوليدا لهگهله ناصر موحهمد دا ليك تيبگهله كهوته نالوگورى نامه لهگهليدا^۲. بهلام رهقى ههلوئسته سياسيهكان نهيهيشت بگهله نهغمام، همردهبوو بو مانهوى مصر بو سهركردايهتى جهاني ئىسلامى پيكدادان روويدات.

سويای مملوكى و مهغزلى له(مجمع المروج) له روزههلاتى حص له سالى(۶۹۹ك/۱۲۹۹ز)دا لهزير سايهى دابهشبوونى مماليكهكان بههوى ركهبهريان لهسر دهسهلات جهنگيكي قورس لهنيوانياندا روويداو بهسهركهوتنى روونى مهغزلهكان كوتايى پنهات كهدهستيان بهسهر شارهكانى وولاتى شامدا گرت، غازان مؤلتهتى پهنادانى بهخهلكى ديمهشق داو لهسر ميمبهرهكانى مزگهوتهكانى ديمهشق ووتارى بو خوئندرايهوه، نهمش مؤلتهتدانيك بوو بهوهى نهو وولاته ملكهچى دهسهلاتى مهغزل دهبيت^۳.

بهلام غازان بهلئنهكانى خوى نهپاراستو بهپهله سهربازهكانى چوونه ناوشارهكهو خرابهيان تيدا بهرپاكردو پيشرهوه كانيان گهيشته بهيتولوقهديسو كهرك، لهوكاتهدا ناصر موحهمد ريزهكانى هيزهكانى خوى ريكنخستهوهو چووبهروهو روويان بو وولاتى شام تا تولهى شكستى خوى بكاتمهوهو لهجهنگى شهقههدا^۴ پيكياندا داو بهسهر سويای مهغزليدا سهركهوتو لهوئنهغمامهدا چوويه ناوشارى ديمهشق^۱.

^۱ المنصوري: ص ۱۹۱، ابن حبيب: ج ۱ ص ۲۸۷.

^۲ النويري: ج ۳۱ ص ۴۲۶-۴۴۱.

^۳ ههمان سهرچاوه: ص ۳۸۴-۳۸۵، ۳۸۹-۳۹۴.

^۴ نهه نهو جهنگههوهو كهپيشهواى گهروهى سهلفى سالحو زاناي نهعلى سونهو نهوى كورد ئينونههيه تاييدا بهشدارى كرد، ئيمامى ئينونههيه رهحمتهى خواى ليبيت خوى چوو بو مصر و سهركردهى موسلمانانى هانداو لهتواى بو جههاد دهر كردو خوئى لهبهرچاوى ههموان روزهوى شكاند تا موسلمانانيش چاوى ليكهنو بتوانن بهچاكي

نهرمه‌نه‌كان هاو كارى مه‌غزله‌كانيان دا تاهيرش بكنه سهر ناوچه نيسلاميه‌كان، مه‌يسومى دوومه‌ى پاشاى نهرمن توانى بچيته ناو گوندى سالحيه له‌به‌ره‌ى ديمه‌شق له‌كه‌نار شاخى قاسيونو گونده‌كه‌ى تالانكردو مزگه‌وت و خويندنگه‌كانى سوتاند^۱ و له‌موش زياتر چوو نه‌و سه‌رانه‌يه‌ى وه‌ستاند كه‌ده‌بوو بيدات به‌مه‌ماليكه‌كان نه‌مه سولتانى هاندا تابهره‌وروى بيته‌وه، سوپا مه‌ملوكيه‌كان دايان به‌ناو شاره نهرمه‌نيه‌كانداو تالانيان ده‌كردن و ده‌يانسوتاندن تاه‌وه‌ى بارى ميرنشيه‌كه به‌شيوه‌يه‌كى روون خراپوو مه‌يسومى دووه‌ميش زياتر له‌وه به‌رگه‌ى نه‌ده‌گرت و له‌سالى (۷۰۵ك/۱۳۰۵ز) دا وازى له‌كه‌رسى ده‌سه‌لات هيتا بو ليؤى چواره‌مى برازاي خؤى^۲ نهرمه‌نه‌كان له‌سه‌رده‌مى نه‌مدا سه‌رقالتى ململانتى ناوخؤى بوون و هاوپه‌يمانى سروشتى مه‌غزلى خؤيان له‌ده‌ستدا چونكه مه‌غزله‌كان ده‌چوونه ناو نيسلاموه نه‌مه‌ش هه‌زاندى ناله‌ى ناسيني نيوان به‌ره‌ى مه‌ملوكى و مه‌غزلى پيله‌ده‌ستدان و نيز ميرنشيه‌ى نهرمن له‌ناو نيوه‌نديكى نيسلامى دا وه‌ستابوو و ناچابوون بكه‌ونه رازيكردنى مه‌ماليكه‌كان.

سولتان بويرس جاشنگير (۷۰۸-۷۰۹ك/۱۳۰۹-۱۳۱۰ز) به‌ره‌وروى به‌ره‌ه‌لستكارى گه‌وره سه‌ركرده‌كانى وولاتى شام و مصر و ئيراي نار‌ه‌زاي گشتى نه‌و خه‌لكه بوويه‌وه كه‌پالپشتى سولتان ناصر موحه‌مد بوون و له‌دزى بويرس هه‌ستان و بو جارى سى‌يه‌م ناصر موحه‌مديه‌يان بو ده‌سه‌لات گيرايه‌وه^۳.

ده‌سه‌لاتى سى‌يه‌مى ناصر موحه‌مد (۷۰۹-۷۴۱ك/۱۳۱۰-۱۳۴۰ز) به‌لايه‌نيكى ززر گرنگ داده‌نريت جاتاييدا نه‌و كه‌سايه‌تبه‌ ده‌ر كه‌وت كه‌رووداوه‌كانى ميژووى مه‌ملوكى به‌تايه‌ت و ميژووى ناوچه‌كه‌ى به‌گشتى بو ماوه‌ى نزيكه‌ى سى‌ويه‌ك (۳۱) سال به‌ره‌و مؤركينكى بالاو ناساب برد و له‌و ماوه‌يه‌دا كارووباره‌كانى به‌ده‌سته‌نيكى پؤلاينه‌وه گرته‌ ده‌ست و بووبه ده‌سه‌لاتدارى ره‌هاى وولات و وه‌ك كه‌سيكى ليها‌تووى كه‌م وينه‌و به‌تواناي ناياب له‌كارگيري كارووبارى گشتيدا ده‌ر كه‌وت و شانوشكۆيه‌كى گه‌وره‌ى به‌ده‌سه‌لاته‌كه‌ى به‌خشى.

جه‌نگ بكن دواتر كاتيك جه‌نگه‌كه ده‌سته‌ينكرد جه‌هاديكي شه‌هاده‌مخ‌وازه‌ى نه‌جماداو موستمانانيش چاويان له‌پيشه‌واكه‌يان كرد تا خواى گه‌وره سه‌ر كه‌وتنى خؤى دا به‌زاندا، نينجا به‌سه‌ر كه‌ته‌وه گه‌را نه‌وه. — وه‌ر گير—

^۱ ابن كثير: ج ۱۴ ص ۲۵-۲۶، ابن حبيب: ج ۱ ص ۲۴۵-۲۴۶، المقرئى: ج ۱ ص ۹۷۷.

^۲ ابن كثير: ج ۱۴ ص ۸، المقرئى: ج ۱ ص ۸۹۱-۸۹۲.

^۳ ابن حبيب: ج ۱ ص ۲۵۷، ابو الفداء: ج ۷ ص ۵۶-۵۷، ۶۲.

^۴ المقرئى: ج ۲ ص ۷۱.

یه کم نیشی دانانی نهو یاریده ده رانهی بوون که پالپشتیان کرد، هموویانی له پایه کانی ده ولته تدا داناو تۆلتهی لهو سمر کردانهش سندهوه که دهسه لاته که بیان لیتسه ندبوو و زه لیلو لاوازیان کردبوو و به کم سهر بیان ده کرد، یارمه تی سه قامگیری سیاسی ناوختوو نهو خوشگوزهرانیه نابوریهی ده که وولاتی گرتبوو یهوه تا خوی بوئو کیشسه ده ره کیانه یه کلابکاته وه که بهر هوروی ده ولته که ی بووونه وه.

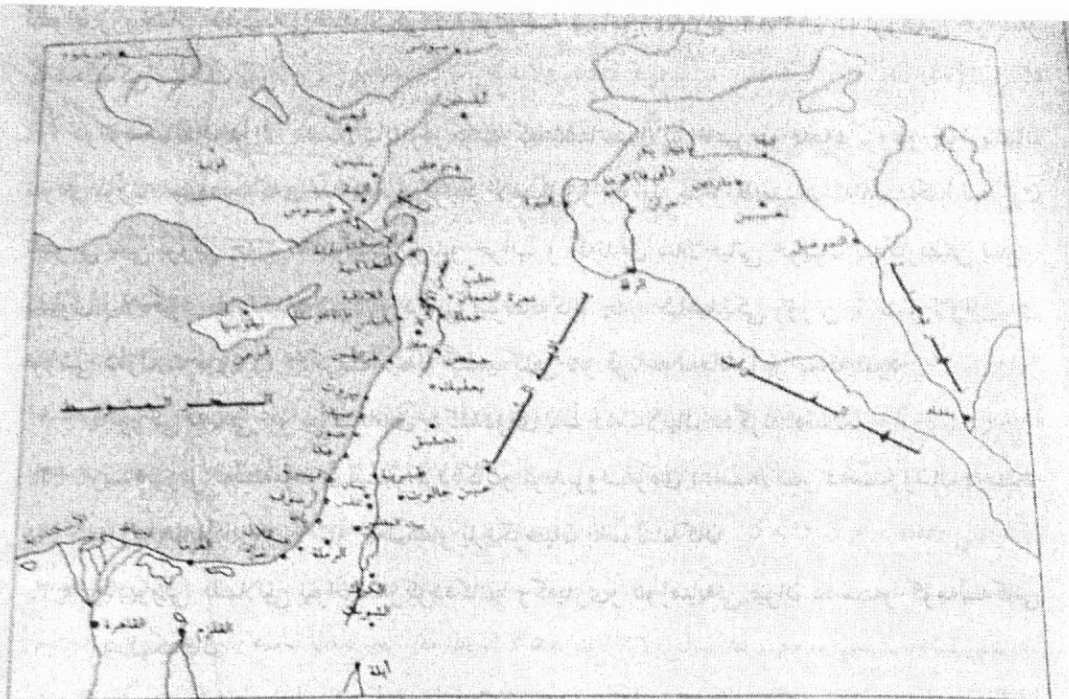
په یوه ندی سولتان ناصر موحهمد له گه ل یه مهندا زور باشبوو و به ناو دهستی به سمر وولاتی حیجازدا گرت و قلمه مرهوی له ناو هینانی له سمر مینه ره کان له ووتاردا و نووسینی جار جاره ی له سمر دراوه کان تینه ده پری، په یوه ندی له گه ل مه غۆله فارسه کاندا له نیوان باشبوونو دوژمنایه تیدا سمر و خواری ده کرد، نیلخان نولغاتیو له سالی (۷۱۲ک/۱۳۱۳ز) دا له سمر داخواری و زور لیکردنی چهند سمر کرده یه کی مه ملیک که له دهسه لاتی ناصر موحهمد جیابوو بوونه وه شالاری برده سمر ره جبه، پاشان له سمر ده می نیلخان نه بو سعید دا په یوه ندیه کانی نیوان هردوولا باشبوونو تامردنی نیلخان نه بو سعید له سالی (۷۳۶ک/۱۳۵۵ز) دا نهو په یوه ندیه باشه برده و امبوو و دواتر ده ولته تی نیلخانیه کان به موی مملاتی له سمر دهسه لات لیک هه لته وه، له نه بجای نهو گوزرانا نه دا سیاستی ناصر موحهمد به ره نه وه ده چوو نیلخانه کان بداته پال خوی، به لام نیازه کانی به دی نه هاتن، چونکه نهو هاو هاو په ایمانیه یه له نیوان نهو سمر کردانه ی که له ره که به ریدابوون نه هیشت، په یوه ندی مه غۆله قبحاقه کانه وه برده و ام هه بوو له باشووردا له دوا ی نهو گوزره رانه ی مه مالیکه کان له وولاتی بو به بیان وه شانندو هاتی دانیشوان به ره نیسلام له لایه کی تره وه وایکرد وولاتی نوبه مه ترسیه کی وای بو سمر مه مالیکه کان نه بیت، سولتان چهند گورزیکی کوشنده ی له میرنشینی بچوو کی نهرمینیا وه شانند که له باریکی شوینکه مته یی ته واری دهسه لاتی مملو کیدا خوی بینیه وه، له نه بجای فراوانبوونو گه شه سندنی هیزو قلمه مرهوی ده ولته تدا له نیو میرنشینه کانی رۆژناوای نهو رویدا پایه شوینیکی بالای پهیدا کردو په یوه ندی که ملیکی بازرگانی له گه ل شانیشینی نه را گوندا دامه زراندو هه ریه ک له فهره نساو یابه وی سووربوون له سمر نه وه ی هه لسو که وتی چاک له گه ل هاو لاتیانی مه سیحی زهویه پرۆزه کاندا زامن بیت، بویه خویان له سولتان نریکرده وه.

ناصر موحهمد له سالی (۷۴۱ک/۱۳۴۰ز) دا کۆچی دواییکردو به مردنی نهویش قوزاغیکی پرشنگداری میژروی مملوکی کۆتایی پتهات که تیایدا ده ولته گه یشته نه وه ی به هیزی و گه شه سندنی خوی و کۆشکی مملوکی و دامو ده زگا فهرانه هواکان له ماوه ی نیوان مه رگی ناصر و

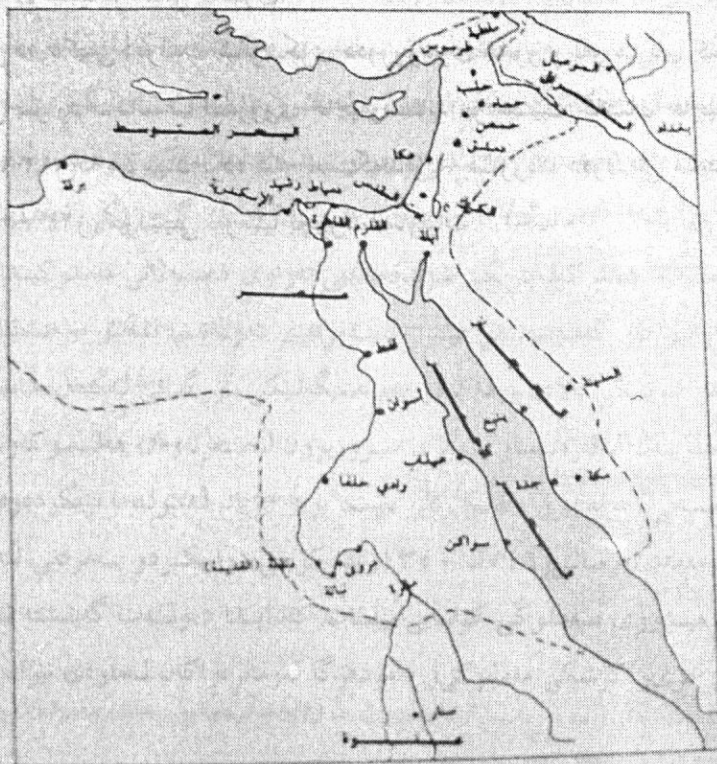
نیوان رووخانی دولته‌تی ممالیکی به‌حری له سالی (۷۸۴ک/۱۳۸۲ز) دا تووشی خراپه‌و گنده‌لیه کی سخت بوو.

دوانزه سولتان درای ده‌سه‌لاتیان وهرگرت که‌هیشتا مندا‌الانی ناصر موحه‌مه‌د بوون و چواریشیان نه‌وی بوون، سردمه‌که‌ی سردمه‌ی خراپه‌و لاساری و خراپه‌و بوو که‌سیان له‌ناستی‌کدا نه‌بوون تابوانن به‌ی بوونی چند نه‌تابه‌گیکی توندو خراب و گنده‌ل سه‌لا‌حیاتی خزیان به‌کاربه‌یین باری پشیوی پیلانگی‌ری هاو‌ده‌م به‌لا‌بردن و دانانی سولتانه‌کان چند شاهیدیکی روونن بو‌نه‌و لا‌وازیسه‌ی تووشی دولته‌ت بو‌بوو، ده‌کریت دیمه‌نه‌ گشتیه‌کانی نه‌و قزناغه له‌مانه‌دا پوختبه‌کینه‌وه:

- ۱- بچو‌وکی تمه‌نی نه‌و سولتانانه‌ی به‌کله‌درای به‌ک ده‌سه‌لاتیان ده‌گرت‌ده‌ست.
  - ۲- زیادبوونی قه‌لمه‌ره‌وی سرکرده‌کان و توندبوونه‌وی ده‌سه‌لات و ده‌سزویان به‌سه‌ر به‌رزه‌وه‌ندیه‌کانی وولات و خه‌لک‌داو یاری‌کردنیا‌ن به‌سولتانه‌کان.
  - ۳- زیادبوونی ململانی نیوان سرکرده‌کان و رکه‌به‌ری و دوزمنایه‌تی نیوان ده‌سته‌و کومه‌له‌کانی ممالیکه‌کان.
  - ۴- زیادبوونی قه‌لمه‌ره‌وی ممالیک بورجیه‌کان یا‌ن چهر که‌سیه‌کان.
  - ۵- توندبوونه‌وی لیکه‌لمه‌ره‌شانی ره‌فتاری.
- له‌سه‌ر ناستی ده‌ره‌کیش دولته‌ت شانوشکوی ده‌ورو‌به‌ری هه‌بوو و نه‌و هی‌زه‌ی که‌وه‌ک یه‌ده‌گ هه‌یوو ده‌رفه‌تی بز ره‌خساند تا له‌رووی خاچهرستاندا بوه‌ستت کاتیک خاچهرستان له سالی (۷۶۷ک/۱۳۶۵ز) دا هی‌رشیا‌ن برده‌سه‌ر نه‌سه‌کنده‌ریه، هه‌روه‌ها ده‌ولته‌تی ممالیک توانی له‌سالی (۷۷۶ک/۱۳۷۵ز) میرنشینی نه‌رمینیا بچو‌وک له‌ناویات.

الشام وآسيا الصغرى والعراق في عصر دولة المماليك

دووم: دولته‌تی ممالیکی بورجی (۷۸۴-۹۲۳ك/۱۳۸۲-۱۵۱۷ز)

دەرکه‌وتنی ممالیکی بورجی:

دەرکه‌وتنی ممالیکه بورجیه‌کان په‌یوه‌سته به سولتان قلاوونه‌وه، نهو سولتانه ویستی تا قمیمکی نویی ممالیکی په‌یوه‌ست به‌خوی که‌هۆگریان بۆ خوی هه‌بیت و له‌بهره‌تدا له‌ده‌سته ممالیکه‌کانی تر جیاوازین پینکه‌بیت، بۆیه ره‌گه‌زیکی قه‌وقازی هه‌لبژارد کله‌سه‌رچوه عه‌ره‌بیه‌کاندا به‌ناوی چهرکس یا شهرکس ناویان هاتوه^۱، له‌گه‌ل نه‌وه‌ی نه‌وانه له ره‌گه‌زی گشتی تورکه‌کان بوون به‌لام له‌گه‌ل ممالیکه‌کاندا دوزمه‌نایه‌یان هه‌بوو، نشینگه‌شیان به‌رزایه‌کانی باشووری وولاتی قیجاق له‌باکووری دهریای قه‌زویندا بوو.

له‌بهر سی هۆکار نهو ره‌گه‌زه‌ی هه‌لبژارد که‌بریتین له:

- هۆزه چهرکه‌سه‌کان به‌دلیری و به‌هیزی ناسراون.
- بازاره‌کانی کۆیله به‌جوړه پر بوو له‌چاو ره‌گه‌زه‌کانی تر دا نرخیان هه‌رزانبوو.
- بازارگانی کۆیله له‌کۆمهلگه‌یاندا ره‌واجی هه‌بوو.

رینکه‌خسته زاله‌کانی مملوکی وابوون که‌ده‌بیت ممالیکه‌چهرکه‌سه‌یه‌کان بورجیه‌کان به‌شویه‌کی هه‌میشه‌یی په‌یوه‌ستی بورجه‌کانی قه‌لاکان بن، به‌لام ده‌توانرا پارێزگاریان پتوه‌بکریت دوا‌ی نه‌وه‌ی ژماره‌یان زیادیکردو له‌ژبانی گشتی دوورکه‌وتنه‌وه، بۆیه نه‌شرف خه‌لیل دهره‌فتی پندان تابورجه‌کانیان به‌جیه‌یلن و بینه ناو قاهره به‌مه‌رجینک نه‌مه له رۆژدا کۆتایی پیت و پیش خۆرناوایوون بگه‌رتنه‌وه بۆ بورجه‌کانیان^۲، له‌نه‌نجایی نه‌مه‌دا دوو دیارده دهرکه‌وتن:

یه‌که‌م: ممالیکه‌ بورجیه‌کان رۆچوونه ناو ژبانی گشتیه‌وه.

دووم: زیاتر په‌یوه‌ست بوون به‌نه‌شرف خه‌لیله‌وه.

باروودۆخی سیاسی دهره‌فتی پندان تاوه‌ک رکه‌به‌ری ممالیکه به‌حریه‌کان ده‌ست وه‌رده‌نه کارووباری گشتیه‌وه و پاش زنجیره پینکه‌دادانیک توانیان له‌سالی (۷۸۴ك/۱۳۸۲ز) دا ممالیکه به‌حریه‌کان له‌ناوبه‌نو برقوق بینه سه‌ر کورسی ده‌سه‌لات، به‌ممش ده‌سه‌لاتی خیزانی قلاوون کۆتایی پتهات و ده‌ولته‌تی ممالیکی به‌حری کۆتایی پتهات و ده‌ولته‌تی ممالیکی بورجی دامه‌زرا.

^۱ القلقشندي: صبح الأعشى في صناعة الإنشاج ۴ ص ۴۵۹.

^۲ المقرئزي: ج ۲ ص ۲۱۳.

تايپه تمەندىھەكانى دەولەتى مەمالىكى بۇرچى:

- دەولەتى مەمالىكى بۇرچى بەھ ناسراۋە كەھەموو سولتانه كانى لەبنەرەتتىكى چەر كەسى بوون جگەلەدوو كەسيان نەبىت كەلەبنەرەتتىكى يۇنانى بوونو برىتېبوون لە (خوشقەدەم) و (تەرىغا) نەمش واتاى ئەۋەپە فەرمانرەۋايانى ئەو دەولەتە دەمارگىرى رەگەزىان ۋەك چەكئىك بۇ لىدانى دەولەتى مەمالىكى بەحرى بەكارھىناۋە دواتر ئەو دېدە ۋەك چوارچىۋەپە كى گشتى سىياسى ناخۆى سەلتانە كان بەردەۋامبوو.
- كورسى دەسەلاتى مەملوكى لەنتوان سەر كرده بەھىزە كانى مەمالىكىدا بلاۋبوو، جالە كاتىدا رىيازى مىراتگىرى لەچەند كاتىكى جىاواز لەمىژوۋى دەولەتى مەمالىكى بەحرىدا سەر كەوتوو بوو، رېژگرتى كەمى ئەو رىيازە بەسەر دەولەتى مەمالىكى بۇرچىدا باربوو.
- پىلانگىرى و نازاۋەنەنەۋە بۇ گەيشتن بەدەسەلات، دىمەنى دىيارى ناو مىژوۋى دەولەتى مەمالىكى بۇرچى بوو، وولات لەئەنجامى ئەۋەدا گىرۆدەو نازەھەت بوو و سولتانه كان ھەوليان دەدا لەبازنەپە كى بەرتەسكدا مۆلەتبەدەن و رېگە بەھىچ ھىزىكى دەرە كى نەدەن تادەست ۋەرىداتە كارووبارىان.
- زۆربەى سولتانه كانى دەولەتى مەمالىكى بۇرچى گىرنگىيان بەئەدەب و كۆرە كانى زانست داو گىرنگىيان بە دامەزراندنى دامەزراۋە خىر خوازىپە كانى ۋەك مزگەوت و خوئىندىنگەو نەخۆشخانەو رېگەوبان و ..... ھتە دا.
- دەسەلاتداران لەھەلبىژاردنو دانانى سولتانه كاندا لاىان بەلای خواستە كانى دانىشتواندا نەدە كىر دەۋە.
- بەدەستەھىنانى رشەزامەندى خەلىفەو دادۋەرە كان بۇ دانانى سولتان پىۋىست بوو تائەو رىيازە بگىرتەبەر كەبۇ بەدېھىتانى نامانجە كەى لەگەيشتن بەدەسەلات دەبگرتەبەر.

سەردەمى بىر قوقو جىگىرەكانى (۷۸۴-۸۲۴ك/۱۳۸۲-۱۴۲۱ز)

يەكەم ھەنگاۋى سولتان بىر قوقو (۷۸۴-۷۹۰ك/۱۳۸۲-۱۳۸۸ز) جىگىرەكانى بىر ناۋخۇيى و چەسپاندنى جىتتى خۇي بوو لەدەسەلەتدا و پىشتى بەمەمالىكە چەر كەسپە كان بەستىو و خۇ بەدوورگرتنى لەتور كە كان وای لىكرد ژمارەبەكى زۆريان بۇلاي خۇي بەيتت^۱، پاشان ھەوليدا دەولەت بكانە چەر كەسى و بىمەش چەند گۇرانىكى جەوھەرى لەپىكھاتەى نىزامى نىقتاتى و سەربازىشدا و لەژىانى كۆمەلەيتى مەمالىكە كان و ئاراستە سىياسە كانىندا داھىنا.

بەرچە كىردارى تور كى بۇ ئەو گۇرانا بەھىزەبوو، جاتور كە كان چەند راپەرىنىكىان دژبە دەسەلەتى سولتان ئەنجامدا كە گىرنگىرىيان برىتسىو لەشۇر شەكەى تونبەغاي جىگىرى بوستان لە سالى (۷۸۴ك/۱۳۸۲ز) دا^۲ و راپەرىنەكەى مەنشى جىگىرى مەلتە لە سالى (۷۹۰ك/۱۳۸۸ز) دا^۳، گوروتىنى رۇژ كە بەرىە كان گوزاراموہ بو رەگەزى عەرەبىش جا خەلىفە مەوہ كىل لە سالى (۷۸۵ك/۱۳۸۳ز) بەنامىجى دەستگرتن بەسەر دەسەلەتدا شۇرشىكى ئەنجامدا^۴، بەمە ھەلوتىسى سىياسى دارماو سولتان كەنەيدەتوانى سنورتك بوئەو بارە دارماوہ داھىتت بىزار بوو، ھەر وەك نەيتوانى مەلئەندى خۇي بەھىزىكات و ناچار بوو لە سالى (۷۹۰ك/۱۳۸۸ز) دا دەستبەردارى دەسەلەت بىت^۵.

ھەرىكە لەمەنشا و يەلبغاي ناصرى جىگىرى خەلب كەسەر كىردايتى بزوتنەوہى كودەتاكەى دەكرد رىككەونت تا دەسەلەت بو بەمەلەى قىلاون بگىر نەوہو ھەردو و كىان سالىح حاجى كىورى نەشرف شەعبانىان لە سالى (۷۹۰ك/۱۳۸۸ز) دا داناو يەلبەغا لەھەنگاۋىكى رىخوشكەرى بو دەستگرتن بەسەر دەسەلەتدا بوو بە ئەتابەگى سەربازى^۶.

خىرا بەھزى دىدى ھەرىكەيان بو واقىعى سىياسى و گىرقتى دەسەلەت ناكۆكى كەوتە نىوان ھەردو سەر كىردەو بىر قوقىش ئەو دەرفەتەى قوستەوہو سەر كىردايتى بزوتنەوہى كى ھەنگەرانەوہى

^۱ ابن تغرى بردى: النجوم الزاهرة: ج ۱۲ ص ۱۰۷، المنهل الصافي ج ۴ ص ۸۸-۸۹.

^۲ الخطيب الجوهري: نزهة النفوس و الأبدان في تواريخ الزمان ج ۱ ص ۵۴.

^۳ ھەمان سەرچاۋە: ص ۱۶۶، العسقلاني، ابن حجر: أنباء الغمر بأبناء العمر في التاريخ ج ۲ ص ۲۸۵-۲۸۹.

^۴ المقرئى: ج ۳ ص ۴۹۴-۴۹۵، العسقلاني: ج ۲ ص ۱۲۸-۱۲۹.

^۵ المقرئى: ج ۳ ص ۶۱۱-۶۱۶، ۶۳۲.

^۶ الخطيب الجوهري: ج ۱ ص ۲۱۶-۲۱۷، ۲۲۶.

بهره‌تستکاری کرد و توانی بؤ جاری دووهم ده‌ستبسر بایه‌ی ده‌سه‌لاتدا بگریت^۱، به‌میش قۆناغی دووهمی ده‌سه‌لاته‌که‌ی ده‌ستبگرد(۷۹۲-۸۰۱/ك ۱۳۹۰-۱۳۹۹ز) و له‌و ماوه‌یه‌دا ده‌سه‌لاتی چهره‌که‌سی چه‌سپاند دوا‌ی نموه‌ی نمو شوڤر‌شانه‌ی له‌ناو‌برد که‌له‌ج‌نگیکی و یران‌ک‌م‌ردا له‌و‌لاتی شام دژبه‌ ده‌سه‌لاته‌که‌ی سه‌ریان هه‌لتدا به‌تایه‌ت شوڤر‌شه‌که‌ی مناش^۲، برقوق منتاشی گرت و کوشتی، هه‌روه‌ک یه‌لبه‌غای ناصری کوشت^۳، سولتان برقوق له‌(مانگی شه‌والی سالی ۸۰۱/ك مانگی حوزه‌یرانی سالی ۱۳۹۹ز) دا پاش نموه‌ی به‌یمه‌تی ده‌سه‌لاتی به‌کوره‌کانی خۆی دا کۆچی دوا‌یکرد^۴.

سولتان برقوق به‌ره‌و‌پرووی دوو مه‌ترسی بوویه‌وه که‌تووشی ده‌ولته‌تی مه‌مالیکی بورجی بوون، نه‌وانیش مه‌ترسی ته‌یموری و سه‌ره‌هلدان و به‌هیزبوونی هه‌تری ده‌ولته‌تی عوسمانی له‌ئاسیای بچوک‌دا بوون، ته‌یموری له‌نگ داگیر‌ک‌م‌ری مه‌غزلی بوو، نیمه‌راتۆریه‌تیکی به‌ره‌فراوانی وه‌ک نیمه‌راتۆریه‌ته‌که‌ی جه‌نگیزخانی دامه‌زراند و دواتر به‌ره‌و ناوچه‌ی رۆژناوای ئاسیا و رۆژه‌لاتی نه‌نادۆل چوو تا هه‌ولت‌دات هه‌ردوو‌کیان بداته پال نیمه‌راتۆریه‌ته‌ی رۆژه‌لاتیه‌که‌ی خۆی، بۆنه‌مه به‌غدادی داگیر‌کرد و نه‌حه‌مه‌دی کۆری نوه‌یسی له‌ره‌مانه‌وه‌ی به‌غداد راپ‌کرد و په‌نای برد بۆلای سولتانی مه‌ملوکی^۵.

سولتانی برقوق سووربوو له‌سه‌ره‌وه‌ی نه‌و مینه‌شینه‌ه‌ بۆلای خۆی راپ‌کیشیت که‌هاوسنوری رۆژه‌لات و باکووری رۆژه‌لاتی و ولاته‌که‌ی بوون له‌کاتیک‌دا نه‌و مینه‌شینه‌ه‌ له‌ژێر ئالای مه‌مالیک‌دا کۆکرده‌وه به‌و نیازه‌ی له‌مه‌ترسی ته‌یموری بیه‌اریژیت، جان‌الوگۆری نامه‌ی له‌گه‌ل سولتان یایه‌زیدی یه‌که‌می عوسمانیدا له‌سه‌ر دامه‌زراندنی به‌ره‌یه‌کی به‌کگرتوو کرد که‌له‌پرووی ته‌یمووری له‌نگ‌دا بوه‌ستیت، هه‌روه‌ک هه‌ریه‌ک دادوهر بوره‌انه‌دین نه‌حه‌د به‌ره‌رسی سیواس و قراپوسفی سه‌رکرده‌ی قراقوینلویش نامه‌ی فریاگوزاریان بۆ سولتانی مه‌ملوکی نووسی قه‌هیره بوو به‌مه‌لبه‌ندی قورسای سیاسی ناوچه‌که‌و چاره‌کان روویان له‌وی بوو به‌و هیوایه‌ی به‌ره‌یه‌کی به‌کگرتوو بۆ وه‌ستان له‌پرووی ته‌یمور له‌نگ و سنور بۆ دانانیدا دامه‌زریتیت^۶.

^۱ ابن تفری بردي: النجوم الزاهرة ج ۱۲ ص ۱-۳.

^۲ الخطيب الجوهري: ج ۱ ص ۳۶۰-۳۶۱.

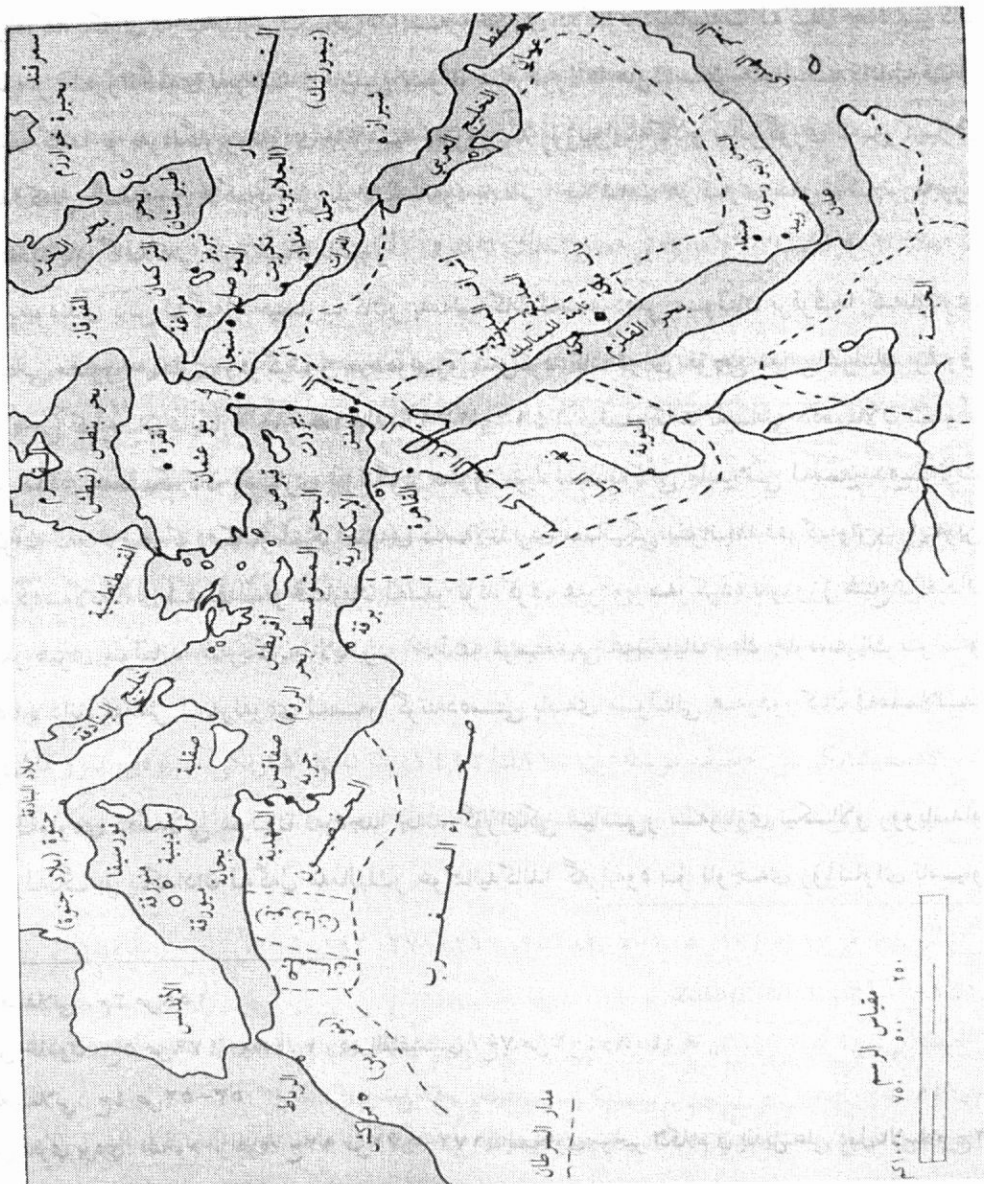
^۳ المقرئ: ج ۳ ص ۷۵۲-۷۵۳.

^۴ هه‌مان سه‌رچاره: ج ۳ ص ۹۳۶-۹۳۸.

^۵ العسقلاني: ج ۳ ص ۱۵۶-۱۵۷، ۱۹۴، ابن تفری بردي: المهمل الصافي ج ۱ ص ۲۲۳.

^۶ ابن عربشاه: عجائب المقدور في نواب تيمور ص ۱۵۳-۱۵۵.

تیموری له‌نگیش لای خویره وه سووربوو له‌سه‌رنه‌وه‌ی دوژمنه‌کانی تاك بجات و یه‌کیه‌ك لییان بدات و كه‌وته راکیشانی سولتان برقوق و نالوگوری نامهی له‌مه‌ر دامه‌زراندنی هاویه‌یمانیه‌ك له‌نیوان هه‌ردوو کیاندا له‌گه‌لدا کرد، به‌لام نه‌گه‌یشته نه‌نجامیکی باش، پاشان ته‌بموری له‌نگ به‌ره‌رووی چه‌ند گرفتیکی ناو‌خویی ناو ئیمیراتوریه‌ته‌که‌ی بوویه‌وه، بویه ناو‌چه‌که‌ی به‌جیه‌یشت و گه‌رایه‌وه بو رۆژه‌ه‌لات و له‌سالی (۸۰۰/ک/۱۳۹۸ز) دا به‌ره‌یه‌کی نوێی له‌هیند دا کرده‌وه، ئەمه‌یش بو ماوه‌یه‌کی دو‌اتر پینک‌دادانی له‌گه‌ل مه‌مالیکه‌کاندا دو‌اخست.

دولته‌تی تازه‌ی‌نگه‌بشتوی عوسمانی نه‌وکات ممترسیه‌کی وای له‌سمر بوونی مملوکی له‌ناوچه سنوریه‌کانی باشووردا پیکنه‌ده‌هینا، له‌گه‌ل نه‌وه‌ی بایه‌زیدی یه‌که‌م له‌سالتی (۷۹۵/ک/۱۳۹۳ز)دا هه‌لمه‌تی برده‌سمر فه‌سه‌ریه‌و بزوتنه‌وه‌که‌ی له‌خۆگرنتی میرنشینه‌ تورکه‌مانیه‌کانی ناسایی بچووی له‌خۆده‌گرت، به‌لام نویبوونه‌وه‌ی نه‌ترسی تیموری له‌نگ بۆسمر ناوچه‌ی رۆژناوای ناسیا سولتانی عوسمانی ناچارکرد تا پۆزش بۆ سولتانی مملوکی به‌پیتنه‌وه^۱.

په‌یوه‌ندی سیاسی نیوان دولته‌تی مملوکی بورجی و نیوان دولته‌ته‌کانی باکووری ئەفریقا له‌نیوان هاریکاری به‌ره‌مدارو تیکچووندا سه‌روخواری ده‌کرد، به‌تایه‌ت له‌گه‌ل حه‌فسیه‌کان له‌تونس، له‌روانگه‌ی په‌یوه‌ندی باشی نیوان هه‌ردوو‌لادا هاوده‌ستی مه‌مالیکه‌کان له‌گه‌ل حه‌فسیه‌کاندا بۆ به‌ره‌نگاربوونه‌وه‌ی ممترسیه‌ نه‌رووییه‌ رۆژناواییه‌کان و ئالوگۆری نامو دیاری به‌دیده‌که‌ین، له‌رووی تیکچوونی نیوانیشیانوه‌ بابه‌تی خیلافه‌ت هۆکاری نمو تیکچوونه‌بوو، په‌یوه‌ندیه‌ بازرگانه‌کانی نیوانیشیان باشوو^۲.

په‌یوه‌ندی باش له‌گه‌ل حه‌جازیه‌کان و یه‌مه‌نیه‌کان له‌سه‌رده‌می سولتان برقوقدا که‌نازناوی سولتانی مصر و حه‌جازی وه‌رگرتبوو به‌رده‌وامبوو سه‌رکرده‌کان دوا‌ی کۆچی دوا‌ی سولتان برقوق فه‌ره‌جی کوریان دانا (۸۰۱-۸۱۵/ک/۱۳۹۹-۱۴۱۲ز) نه‌وکات ته‌مه‌نی ده‌سالان بوو^۳، له‌به‌رنه‌وه‌ی مه‌مالیکه‌کان به‌رپیا‌زی میراتگری نه‌بوو، بۆیه‌ نیشانه‌کانی مملاتی له‌سمر ده‌سه‌لات له‌نیوان گه‌وره‌ سه‌رکرده‌کان و له‌ژیر سایه‌ی ده‌سه‌لاتداری مندالینکی بیتوانادا ده‌رکه‌وتن و راپه‌رین دژبه‌ ده‌سه‌لاته‌که‌ی سه‌ریه‌منداو فشاریان له‌سمر توندکرد، هه‌ردوو سه‌رکرده‌ نه‌روزو شیخ توانیشان به‌سه‌ر هیزی سولتاندا سه‌رکه‌نو لاینبرد و خه‌لیفه‌ موسته‌عینی عه‌بسیان وه‌ک چاره‌سه‌ریک بۆ نمو نیوه‌نده‌ دانا، نه‌مش له‌به‌رنه‌وه‌ی له‌سه‌ر گرتنه‌ده‌ستی پایه‌ی سولتانی هه‌ردووکیان له‌مملاتی‌دا بوون^۴.

له‌ماوه‌ی ده‌سه‌لاتی سولتان فه‌ره‌جدا چه‌ند گۆرانیکی سیاسی و سه‌ربازی تیکنالاو روویانداو ته‌یمورله‌نگ بۆ پیکه‌دادان له‌گه‌ل مه‌مالیک و عوسمانیه‌کاندا گه‌راپه‌وه‌ بۆ ناوچه‌ی رۆژناوای ناسیاو

^۱ المسقلانی: ج ۳ ص ۱۵۸.

^۲ ابن خلدون: ج ۵ ص ۴۷۹-۴۸۰، ۵۰۱، القلقشندي: ج ۷ ص ۴۰۷-۴۰۸.

^۳ المسقلانی: ج ۴ ص ۵۲-۵۳.

^۴ ابن تفری بردی: النجوم الزاهرة: ج ۱۲ ص ۱۷۱-۱۷۲، السخاوي: وجيز الكلام في الذيل على دول الإسلام ج ۲ ص ۴۱۹-۴۲۰.

توانی شاره‌کافی باکوری وولاتی شامدا وهک ملتیهو به‌سنو عینتاب دابگریت، پاشان چوویه ناوحله‌بو دهستی به‌سمر دیمه‌شقد گرت و سربازه‌کافی که‌وته تالان و بریو کوشت و برو ویرانکاری، پاشان ناوچه‌کای به‌ویرانه‌یهی به‌جیهیشت و به‌ناراسته‌ی باکور کشا تاله‌گه‌ل سولتان بایزیدی یه‌که‌مدا پیکدا بدات له‌جمنگی نه‌نقره‌و له‌(مانگی زیلحه‌جی سالی ۸۰۴ک/مانگی تهموزی سالی ۱۴۰۲ز)دا به‌سمر سولتان بایزید دا سمر که‌وت و سولتان بایزیدی به‌دیگرت^۱.

په‌یوه‌ندیه‌کافی نیوان ممالیک و عوسمانیه‌کان له‌سمرده‌می فیره‌جدا به‌ره‌و دارمان ده‌چوون، جابایزیدی یه‌که‌م دابه‌شبوونی ممالیکه‌کان و دلنیا‌بوونی له‌به‌ره‌ی ته‌یورلنگ که‌چو‌ووو تالموولاتی هیند دا بجه‌نگینگ قوسته‌وو هیرشی برده‌سمر ملتیهو ده‌ستیه‌سمر بوستاندا گرت و گهماروی دارنده‌ی دا^۲، نو رووداوه‌ش به‌سبوو تا ممالیکه‌کان هوشیاری له‌نیازه‌کافی عوسمانیه‌کانوهریگرن به‌لام مه‌ترسی ته‌یورلنگ ناچاری ده‌کردن تا‌ه‌وگری و دوستانه‌تی عوسمانیه‌کان به‌ده‌ستیه‌تین.

له‌سمره‌تا‌کافی سده‌ی پانزه‌ی زاینه‌وه‌ مۆرکی بازرگانی خو‌ی به‌سمر په‌یوه‌ندیه‌کافی نیوان ده‌سه‌لاتی مملوکی و ده‌ولته‌ نه‌وروویه‌کاندا سه‌پاندو رکه‌بهری له‌نیوان کۆماره‌ نی‌تالیه‌کاندا بو سه‌پاندنی هم‌مورون به‌سمر بازرگانی رۆژه‌لاتیدا به‌رده‌وامبوو، مصر و وولاتی شامیش ململانیته‌کی سه‌ختی نیوان بوندوقیه‌و جه‌نه‌واو کبیرکیتی نیوانیان بو خو‌ نزدیکردنه‌وه‌ له‌ ممالیکه‌کانیان به‌خویانه‌وه‌ دی جابوندوقیه‌ له‌ سالی(۸۱۰ک/۱۴۰۷ز)دا ریکه‌وتنه‌امیه‌کی له‌گه‌ل سولتان فیره‌جدا به‌ست، هه‌روه‌ک جه‌نه‌واش له‌ سالی(۸۱۱ک/۱۴۰۸ز)دا ریکه‌وتنه‌امیه‌کی هاوشیوه‌ی نه‌وه‌ی به‌ست^۳.

ده‌ستشانکردنی خلیفه‌ موسه‌عین(۸۱۵ک/۱۴۱۲ز)دا تنها کاریکی شیوه‌یی بوو تادیدی سیاسی ناو‌خویی سهر کرده‌کان روون بیته‌وه‌و ناراسته‌کان بینه‌یه‌ک و له‌ژیر نالای یه‌ک که‌سدا

^۱ ابن عرب‌شاه: ص ۱۹۳-۱۹۴، ۲۰۵-۲۰۷، ۲۵۰، ۲۶۶-۲۷۱، ۲۹۳-۲۹۴، yazd:

zafarmama: pp ۱۶۳-۱۶۵.

^۲ المسقلانی: ج ۴ ص ۱۳۵، ابن تغری بردی: ج ۱۲ ص ۱۷۹، ابن ایاس: بدائع الزهور فی وقائع الدهور ج ۱ قسم ۲ ص ۵۴۷.

^۳ ابن محی: تاریخ بیروت: ص ۳۲-۳۴، الخطیب الجوهري: ج ۲ ص ۱۷۹، هاید: تاریخ التجارة فی الشرق الأدنى: ج ۳ ص ۳۲۷.

كۆبينەنە. كاتىك خەلىفە ويستى ۋەك سولتانىكى فەرمانىرە ۋا رۆلى خۆى بگىرېت لەگەل خواستە كانى سەر كرده شېخ دا پىكىدادا ۋا بەپەلە پاىەى سولتانى لاىر دوو خۆى دەسەلاتى گرتە دەست^۱.

مۇئەيد شېخ (۸۱۵-۸۲۴/ك/۱۴۱۲-۱۴۲۱ز) لەپەرىەوى سىياسى دژبە نەيارە كانىدا پىشتى بەرپىيازىكى نۆى بەست ۋە بەبى نەوى بەدېلىان بگىرېت ھەمۇيانى كوشت ۋا تارق ۋا كىنەيان لەبەندىخانەدا كەلە كەنە كات ۋا دواتر بگەنە يە كخستى.

لە (مانگى موحەمەرىمى سالى ۸۲۴/ك/مانگى كانونى دوو كى سالى ۱۴۲۱ز) دا سولتان مرد^۲.

لەسەرەتاي دەسەلاتە كەيدا بەرە ۋا روى بەر ھەلستكارى مىر نەورۆز بوو يە ۋە بەلام ملكەجى كرد^۳، ھەر ۋەك ھەندىك لەنۆىنەرا كانى لە ۋولات شامدا لى راپەرىن، توانى نەوانىش لەنا ۋا بىات ۋا ناشى ھەمۇ بەشە كانى ۋا لاتى گرتە ۋە، لەگەل نە ۋا ۋا ۋا ۋا شدا سەر دەمە كەى بە بەرا ۋا ۋا لەگەل سەردەمى فەرەج ۋا سەردەمى بر قوقى با ۋا كى فەرەج بەسەردەمىكى ھىدى ۋا نارام دادە نرېت.

مۇئەيد شېخ لەدەر ۋە بەرە ۋا روى ھەولە كانى نە ۋا مىر نىشە تور كومانىانە بوو يە ۋە كەلە بەشە كانى باكوورى دەسەلاتى مەملوكىدا دەژيان، نەوان دەيانوىست لەدەستكۆتى مەملوكى دەبر چىرو لەدەسەلاتى مەملوكى رزگاربان بىتت بەلام ھەولە كانىان بۆ ملكەچكردىان يە كلابى نەبوون ۋە نەمش دەرفەتى پىدان تابراوتە دوژمكارىە كانىان لەرووى دەسەلاتى مەملوكى لەسەردەمى جىگىرە كانى مۇئەيد شېخ دا دەستپىكەنە ۋە.

قۇناغى كۇتايى مېژووى مەمالىكى بورجى (۸۲۴-۹۲۳/ك/۱۴۲۱-۱۵۱۷ز)

كۆشكى مەملوكى دامودەزگا فەرمانىرە ۋا كانى نا ۋە ۋەلەت لەما ۋەى نىوان مردنى سولتان مۇئەيد شېخ ۋا نىوان ناوارە بوون ۋا ۋا ۋا ۋا دە ۋەلەتە كەدا تووشى گەندەلەىە كى سەخت بوون، لەراستىدا نە ۋا ما ۋە كاتىبە لەجەندە بوارىكىيە ۋە لەقۇناغە كانى پىشو جىاواز بوو لەگەل نەوى دىمەنە كانى پىشوى ۋا بارگرۆى ۋا ركەبەرىە بى سنوورە كان دووبارە دەبوونە ۋە، بەلام دىمەنى تايبەتى نە ۋا قۇناغە لەمانەدا خۆى مۇلەدەدات:

• زۆر بوونى شۆرشە كانى مەمالىكى جەلبان ۋە دەستەوسانى سولتانە كان لەلىدان ۋا رېلىگرتىان.

^۱ الخطيب الجوهري: ج ۲ ص ۳۱۷، العسقلاني: ج ۷ ص ۷۰.

^۲ العسقلاني: ج ۴ ص ۴۰۵.

^۳ ھەمان سەرچاۋە: ج ۴ ص ۷۰-۷۱.

• زۆربوونی لابردن و دانانی سولتانه كان.

• كارىگهري خرابى دۆزىنمه جوگرافيه كان لهسەر باروودۆخى ناوخۆى دهولت.

• گهسهندنى دهولتهتى عوسمانى.

له گهڤه نو وینه په ککهوتیه دا هێزی یه ده کی دهولت یاریده دهربوو تا به زیاد کردنی دوررگه ی قوبرس فراوانخوازی بکات داوی مردنی مونهید شیخ نه هه دی کورپی که ته منه نی یه ک سالو ههشت مانگ بوو ده سه لاتی گرت ده سه ست (۸۲۴/ک ۱۴۲۱) ان توتور وه که نه تابه گی سه ربازان و ده ستی سولتانی بچووک خۆی دامه زراندا، هینده ی نه برد سولتانی لابردو له سالی (۸۲۴/ک ۱۴۲۱) ان دا خۆی شوینی گرتمه، به لام زۆر له ده سه لاند ا نه مایه وه و له سه رده ستی ژنه که یو له بهر چه ند هۆکارێکی خێزانی کوزرا، پیش کوزرانی به یه ته تی جیگه رایه تی به موحه مه دی کورپی دا.

سولتان موحه مه د (۸۲۴-۸۲۵/ک ۱۴۲۱-۱۴۲۲) ان ته منه نی ده سالان بوو، سه رده مه که ی رکه به ره که ی توندی نیوان سه رکرده جانبک که کارگه یی کارووباری گشتی له ده سه ستا بوو و نیوان برسیای وه سی سولتان رویداو له به ره وه ندی برسیای دا کۆتایی بیهات، برسیای سولتانی لابردو خۆی پیشه روی ده سه لاتی گرت ده سه ست.

سولتان برسیای (۸۲۵-۸۴۱/ک ۱۴۲۲-۱۴۳۸) ان دا زیاتر له شانزه سال فه رمانه رایی کردو سه رده مه که ی تایه ته منه دی سه فاگه یی که می بارگرژی و پینکدادانی به خۆیه وه دی له گهڤه نو هیشدا به هۆی خرابی باروودۆخى نابوو ریه وه سیاستی قۆرخکاری سولتانه وه خه لکی لینی بیزاربوون، برسیای ده رفه تی بۆ گونجا تاسنوره کانی ده ولته ته که ی فراوان بکات و دوررگه ی قوبرسی فه تکه کردو هه لته ته یی برده سه ر رووس، له ده سه رده می نه ودا په یوه ندیبه کانی نیوان ده ولته تی مملوکی و مینه شینه تورکمانیه کان که وته خرابی و دواتر کاریه گه ری له سه ر په یوه ندیبه کانی مملوکی عوسمانی هه بوو، سولتان برسیای له نه نجامی نه خو شیه کدا مردو، نه بوله حاسین یوسفی کورپی که ته منه نی چه ارده سال و حه وت مانگ بوو شوینی گرتمه وه (۸۴۱-۸۴۲/ک ۱۴۳۸) ان.

^۱ المقریزی: ج ۴ ص ۵۶۳، ۵۸۲، ابن تغری بردی: المنهل الصافي: ج ۶ ص ۳۹۸، ۴۰۱.

^۲ ابن تغری بردی: المنهل الصافي: ج ۶ ص ۴۰۴، ج ۸ ص ۱۶-۱۹.

^۳ ابن تغری بردی: النجوم الزاهرة: ج ۱۴ ص ۲۳۵، العسقلانی: ج ۷ ص ۴۰۶، ۴۱۱.

^۴ ابن تغری بردی: همان سه رچاوه: ج ۱۴ ص ۲۳۲، ۲۴۲.

^۵ المقریزی: ج ۴ ص ۱۰۳۴-۱۰۴۵، ۱۰۵۱، العسقلانی: ج ۷ ص ۴۱۹، ۴۲۱، ۴۲۵-۴۲۶.

ئەو سولتانە نەيتوانى خۆى و كورسى دەسەلاتەكەى لەجائوتپيرپى نەمير جو قموقى وەسى پارىزىت، جو قموق خيرا سولتانى لەسەر دەسەلات لابر دو خۆى چوويه شوپى و دەسەلاتى گرتە دەست^۱.

سولتان جو قموق (۸۴۲-۸۵۷ك/۱۴۳۸-۱۴۵۳ز) بەبەر اوورد لەگەڵ دەسەلاتى برسبای لە دەسەلاتدا مامناوەندبوو، هەر وەك بەنايندارى و دىنانەويستى و نەوازشى ناسرابوو^۲، لە ماوەى دەسەلاتىدا بەرەوروى چەندىن راپەيرى ناو وولاتى شام بوويه وەو نەویش بەهيز سەر كوتى كوردن و بەهيز شېردنە سەر دوور گەى رۆدس ناوى دەر كرد، سەر دەمەكەى بەچا كۆرین سەر دەمەكانى دەولەتى مەمالىكى بوجى دادەنرست، چونكە ناشتى و نارامى ناوخۆى گرتبوويه وە، عوسمانى كورى (۸۵۷ك/۱۴۵۳ز) شونى گرتە وەو سىفەتى توندوتىزى و دلرەقى هەبوو، لەسەر دەمى ئەمدا مەملەتى ناوخۆى نيوان سەر كرده كان بۆ گرتە دەستى قەلەمپەو بەر دەوامبوو، ئەو مەمالىكانەى دژبە دەسەلاتەكەى بوون توانيان لايىبەن و ئىنالى عەلانى سەر كرده بان وەك سولتان دانا^۳.

سەر دەمى سولتان ئىنال (۸۵۷-۸۶۵ك/۱۴۵۳-۱۴۶۱ز) دا تايبە قەمەندى هەلگەرانەمەى جەلبان و دوژمناپەتيان بۆ سەر خەلك و تالان و برى بازارەكانى هەبوو، لەبەر ئەمەى سولتان بىناگابوو و نەيدەتوانى ريتان بېگريت دەولەت سەر رى دارمان. دواى مردنى ئىنال ئەحمەدى كورى شوپى گرتە وە (۸۶۵ك/۱۴۶۱ز) ئەم سولتانە سىفەتى سەقامگىرى هەبوو و هەوليدا كارووبارى دەولەت چاكبكات، بەلام بەرەوروى بەرەهەستكارى مەمالىكە كان بوويه وە دواى ئەمەى نامادەنەبوو خواستە زىادە خوازىه دارايەكانى بەجىيگە پەيت و ناچار بوو واز لە دەسەلات بەيت^۴، مەمالىكە كان خۆشقە دەمىان خستە شوپى (۸۶۵-۸۷۲ك/۱۴۶۱-۱۴۶۷ز)^۵ سەر دەمى سولتان خۆشقە دەم بەسەر دەمىكى نىمچە هەيم دەنرست لەسەر ئەم دەسەلاتىيە وە تەمردنى بەهزى لىهاتوويى لەيارى كوردنى بەتواناى هيزەكانى نيو دەستە و كۆمەلە مەمالىكە كاندا پارىزگارى لە دەسەلاتى خۆى

^۱ الخطيب الجوهري: ج ۴ ص ۱۹-۲۰، ابن تغري بردي: المنهل الصافي ج ۴ ص ۲۸۲-۲۸۳، السخاوي: جيز الكلام في الذيل على دول الإسلام ج ۲ ص ۵۶۲.

^۲ السخوي: ههمان سەرچاره: ج ۲ ص ۶۷۶.

^۳ ابن تغري بردي: النجوم الزاهرة ج ۱۵ ص ۱۶، ۲۴، ۳۸، ۴۲-۴۵، ۵۳.

^۴ ههمان سەرچاره: ج ۱۶ ص ۲۴۰-۲۴۹، السخاوي: ج ۲ ص ۶۷۶.

^۵ السخاوي: ج ۲ ص ۷۳۸، ابن اياس ج ۲ ص ۳۷۸.

کرد، نهمیرلبای (۸۷۲ك/ ۱۴۶۷ز) دا شوینی گرتوه^۱، بهلام لهناست نمو بهرپرسیاریتیهدا نهبوو که خرابوویه سهر شانی، سهردهمهکهی پر بوو له رکهبهربینی دهستو کۆمهله مهمالیکهکان و خهیریهگی سهر کردهی مهمالیکی خوشفهدهمی ههژموونی خوئی بهسهر تواناکانی کاروبارهکاندا سهپاندو سولتانی له دهسهلاتدا لابردو نهتابهگی تهربغای لهشوینیدا دانا (۸۷۲ك/ ۱۴۶۸ز) نمو دووهم کس بوو له دهولتهی مهمالیکی بورجیدا که له بنههت و رهجهله کینکی رۆمی بیت^۲.

نمو سولتانه سیفهتی خهسلتهی جیسویاسی ههبوو، لهپال فهزلو گهورههیدا هونهره کاتیشی کۆکردبوونهوو زۆر چاک شارهزای فیهه بوو، له میژوو و شعرو نهدهبیاتیشدا بهشداریهکی گهورهی ههبوو، بهلام نمو پیتاوانهی نهبوون که دهبوونه هۆی رازیکردنی دهستو تاومه مهمالیکهکانی دهوری، بۆیه مهمالیکه نهجلابه خوشفهدهمییهکان لایانبردو لهشوینیدا نهمیر خهیریهگیان دانا^۳، بهلام نهتابهگ قایتبای ناماده نهبوو دان بهو گۆرانهدا بنیت و سهر کردایهتی بزوتنهوهیهکی راپهربینی کردو له نهجمادا دهسهلاتی گرته دهست (۸۷۲-۹۰۱ك/ ۱۴۶۸-۱۴۹۶ز)^۴ نمو سولتانه به دیارترین سولتانهکانی دهولتهی مهمالیکی بورجی دادهنریت، لهماوهی دهسهلاتیدا سهلماندی که پیاویکی لیهاتوو و راپارستهو نیشهکان له شوینی خوینادا دادهنیت و له بریار داندای ژیرانه ههنگاو دهنیت، بهلام سهردهمهکهی کۆمهلهی سلیماتی لهخوئی دهگرت که نهمه وای لی کرد له سهرکهوتنی له چاکسازی بارودۆخی گشتیدا بیهیوا بیت و خوئی له دهسهلات بهدوور بگریت، لهو سلیماتانه زۆری نمو باجانهی بۆ خهرجی جهنگو بنیادنانی دامهزراوهکان دهیسهپاندنو زۆری راپهربینهکان راپهربینهکان جهلبان سولتان قایتبای بهیعهتی دهسهلاتی دوای خوئی بهموحهدهی کوری بهخشی^۵.

سولتان موحههده (۹۰۱-۹۰۴ك/ ۱۴۹۶-۱۴۹۸ز) سیفهتی فاجری و رابواردانی ههبوو، نهتابهگ قانسوهخهههسومینه ههموو کارگێری کاروباری گشتی گرتهدهست خوئی، کاتیک ویستی سولتان لابیات و خوئی شوینی بگریتوه، مهمالیکه سولتانییهکان لهروویدا وهستان، بۆیه نهویش لهمصرهوه راپیکرد بۆ فهلهستین^۶، لهنهجمای رکهبهربینه سیاسییهکاندا سولتان موحههده کهوته بهر

^۱ ابن تغری بردی: ج ۱۶ ص ۳۰۶-۳۰۹، ۳۵۶-۳۵۷، ۳۵۹.

^۲ ههمان سقرضاوة: ج ۱۶ ص ۳۶۹-۳۷۰، السخاوی: ج ۲ ص ۷۹۱، ابن ایاس ج ۲ ص ۴۶۵.

^۳ ابن تغری بردی: ج ۱۶ ص ۳۸۸، السخاوی ج ۲ ص ۷۹۱.

^۴ ابن تغری بردی: ههمان سقرضاوة: ج ۱۶ ص ۳۸۹-۳۹۰، ۳۹۴، السخاوی: ج ۲ ص ۷۹۱-۷۹۲.

^۵ ابن ایاس: ج ۳ ص ۳۳۲-۳۳۳.

^۶ ابن ایاس: ج ۳ ص ۳۴۴.

داوی توندوتیژی مه‌مالیکه‌کانو له‌ئاره‌زووه‌کاندا رۆجووو کموته هه‌نگاونانی خراب، نهمش بیا‌نویه‌کیوو تاییکوزن^۱، قانسوه نهمرفی خالتوی (۹۰۴-۹۰۵/ک/۱۴۹۸-۱۵۰۰ز) شوینی گرتوه^۲، سهرده‌می نمو سولتانه نارامی دایگرتبوو، به‌لام نمو هیزه‌ی به‌هۆیه‌وه سهره‌و روری پیلانه‌کانی سهرکرده‌کان به‌کاریده‌هینا نارامیه‌که‌ی که‌مکرده‌وه، تومانی بای. توانی سهرکرده‌ی بزوتمه‌ویه‌کی هه‌لگه‌رانه‌وه‌و کوده‌تایی بکات و ته‌نکی پته‌لب‌چیت و له‌شوینی سولتانه‌ی نهمیر جونبلاخی دانا (۹۰۶/ک/۱۵۰۰-۱۵۰۱ز)^۳.

له‌ئهمجامی درێژه‌ کیشانی چاو‌چنۆکی سهرکرده‌کان بۆده‌ستگرتن به‌سهر ده‌سه‌لاتدا سولتان جونبلاخی لابران تومانی بای یه‌که‌م له‌سالی (۹۰۶/ک/۱۵۰۱ز) دا براهه‌ سهرده‌سه‌لات^۴، سهره‌نجامی نه‌ویش له‌سهره‌نجامی پێشینه‌کانی بواش‌نه‌بوو و نه‌ویش به‌هۆی توندی و ره‌قیه‌وه له‌ده‌سه‌لاتدا لابراو کوژراو له‌شوینیدا قانسوه‌ غوری دانرا^۵.

نمو سولتانه (۹۰۶-۹۲۲/ک/۱۵۰۱-۱۵۱۶ز) و له‌ماوه‌ی ده‌سه‌لاتیدا سه‌لماندی که‌ بیاوینکی به‌هیزو بته‌و و توندوتۆله، نمو نیشی له‌سهر گه‌رانه‌وه‌ی ناسایش و سه‌قامگیری بۆ پایته‌خت کرد دوا‌ی نه‌وه‌ی زنجیره‌ راپه‌رپه‌نیک روبروانداو له‌ئهمجامی نه‌وانه‌یشدا باروودۆخی سیاسی و نابووری کۆمه‌لایه‌تی شیوا، هه‌روه‌ک هه‌ولیدا مالتو سامانی پێویست بۆ پرکردنه‌وه‌ی خه‌زینو ناماده‌سازی سوپا بۆ به‌ره‌نگاربوونه‌وه‌ی مه‌ترسی ته‌شه‌نه‌ سهندووی عوسمانی دلتیابکات نهمه‌ و پرای مه‌ترسی پورتوگالی که‌بوو بوویه‌ به‌ره‌سته‌یکێ نابووری و بوویه‌ هۆی هه‌زارخه‌ستی ده‌ولت چونکه‌ پورتوگالیسه‌کان هه‌زموونی خۆیان به‌سهر بازرگانی رۆژه‌لاتی له‌گه‌ل هیند دا سه‌پاندبوو.

عوسمانیه‌کان به‌سهرکرده‌ی سولتان سه‌لیمی یه‌که‌م توانیان له‌جه‌نگی مه‌رج دابق له‌ باکووری چه‌له‌بو له‌ سالی (۹۲۲/ک/۱۵۱۶ز) دا به‌سهر سوپای مه‌ملوکیدا سهرکه‌ون و ده‌ستیان به‌سهر رولاتی شام و فه‌له‌ستیندا گرت و به‌ئاراسته‌ی مصر کشان و له‌ئهمجامی نمو شکسته‌شدا غوری خۆی کوشته‌وه^۶.

^۱ ههمان سه‌رچاوه: ج ۳ ص ۳۸۵-۳۹۲، ۴۰۱-۴۰۳.

^۲ ههمان سه‌رچاوه: ج ۳ ص ۴۰۴-۴۰۵.

^۳ ههمان سه‌رچاوه: ج ۳ ص ۴۳۹.

^۴ ههمان سه‌رچاوه: ج ۳ ص ۴۵۳.

^۵ ههمان سه‌رچاوه: ج ۴ ص ۴.

^۶ ههمان سه‌رچاوه: ج ۵ ص ۷۱.

تومان بای دووهم وهك جيگيري قانسوه غوري وهك سولتانی مصر ههلبژیردرا(۹۲۲-
 ۹۲۳ك/۱۵۱۶-۱۵۱۷ز) نهو ههولیدا ممالیکه کان بههوش بهینتهوه چونکه تووشی ته مبهلی و
 سه شوری کاتی پینگه یشتن بوو بوون، ههولیدا لهو مهترسیه بیداریان بکاتهوه یه خهی پینگرتون تا
 نه رکی بهرگریکردن له ده ولتهت به جیگه یهنن، به لام لهو کارهیدا سه رکه وتوو نه بوو، ممالیکه کان
 له لایهن خویانهوه سهختی باره که بیان له بهرچاونه ده گرت، دهی نه نجای دنیایی نه وهش نه وه بوو
 که سولتان سه لیمی یه که می عوسمانی توانی له (کۆتایه کانی مانگی زیلحیجی سالی ۹۲۲ و
 سه ره تا کانی موحرهمی سالی ۹۲۳ك/کانوونی دووهمی سالی ۱۵۱۷ز) له جهنگی ریدانیسه دا
 به سه ریاندا سه ربکه ویت و مصر دایه ده ولته ته که ی و ده ولته تی ممالیکی بورجی له ناو برد، سولتان
 سه لیم سولتان تومان بای دووهمی گرت و له قه ناره ی داو خنکاندی^۱، به مهش سه رده می مهملوکی
 کۆتایی پتهات.

^۱ هه مان سه رچاوه: ج ۵ ص ۱۰۲-۱۰۳، ۱۴۴-۱۴۷، ۱۵۹-۱۶۳، ۱۷۴-۱۷۶.

بهشی دهیهم

سهردهمی عوسمانی (٦٨٧-١٢٤٢ک/١٢٨٨-١٩٢٤ز)

ناوی سولتانه عوسمانیهکان و ماوهی دهسه لاتی هه‌ریه‌که‌یان:

- ١- عوسمانی یه‌که‌می کورپی نورتوغول ..... ٦٨٧-٧٢٦ک/١٢٨٨-١٣٢٦ز.
- ٢- نورخانی کورپی عوسمان ..... ٧٢٦-٧٦٦ک/١٣٢٦-١٣٦٠ز.
- ٣- مورادی یه‌که‌می کورپی عوسمان ..... ٧٦٦-٧٩١ک/١٣٦٠-١٣٨٩ز.
- ٤- بایه‌زیدی یه‌که‌می کورپی مورادی یه‌که‌م ..... ٧٩١-٨٠٥ک/١٣٨٩-١٤٠٣ز.
- ٥- موحمه‌دی یه‌که‌می شیلی کورپی بایه‌زیدی یه‌که‌م ..... ٨١٦-٨٢٤ک/١٤١٣-١٤٢١ز.
- ٦- مورادی دووه‌می کورپی موحمه‌دی یه‌که‌م ..... ٨٢٤-٨٥٥ک/١٤٢١-١٤٥١ز.
- ٧- موحمه‌دی دووه‌می کورپی موراد ..... ٨٥٥-٨٨٦ک/١٤٥١-١٤٨١ز.
- ٨- بایه‌زیدی دووه‌می کورپی موحمه‌دی دووه‌م ..... ٨٨٦-٩١٨ک/١٤٨١-١٥١٢ز.
- ٩- سلیمی یه‌که‌می کورپی بایه‌زیدی دووه‌م ..... ٩١٨-٩٢٦ک/١٥١٢-١٥٢٠ز.
- ١٠- سوله‌یمانی یه‌که‌می قانونی کورپی سلیمی یه‌که‌م ..... ٩٢٦-٩٧٤ک/١٥٢٠-١٥٦٦ز.
- ١١- سلیمی دووه‌می کورپی سوله‌یمانی یه‌که‌م ..... ٩٧٤-٩٨٢ک/١٥٦٦-١٥٧٤ز.
- ١٢- مورادی سیه‌می کورپی سلیمی دووه‌م ..... ٩٨٢-١٠٠٣ک/١٥٧٤-١٥٩٥ز.
- ١٣- موحمه‌دی سیه‌می کورپی مورادی سیه‌م ..... ١٠٠٣-١٠١٢ک/١٥٩٥-١٦٠٣ز.
- ١٤- نه‌مه‌دی یه‌که‌می کورپی موحمه‌دی سیه‌م ..... ١٠١٢-١٠٢٦ک/١٦٠٣-١٦١٧ز.
- ١٥- موسته‌فای یه‌که‌می کورپی موحمه‌دی سیه‌م (جاری یه‌که‌م) ... ١٠٢٦-١٠٢٧ک/١٦١٧-

١٦١٨ز.

دکتور عمل موحمه‌د سه‌لابی کتییکی له‌سه‌ر ده‌ولته‌ی عوسمانی نو‌سیوه‌ به‌ناوی (الدولة العثمانية عوامل النهوض واسباب السقوط) نيمه‌ش له‌گه‌ل به‌ریز ماموستا نه‌جه‌د عبده‌وره‌جه‌مان نه‌جه‌د وه‌رمانگه‌په‌راوه‌ته‌ سه‌ر زمانه‌ی کوردی، له‌و کتیه‌دا باس له‌میزووی دیارو به‌رچاوی نه‌و ده‌ولته‌ته‌ له‌بواره‌ جه‌جیا‌که‌نه‌ره‌ ده‌کات خو‌پته‌ر ده‌زانیت عوسمانیه‌کان چ رۆلنکی گه‌وره‌ی جه‌بادیان له‌فترحاتی نيسلامیدا گه‌په‌راوه‌و شه‌هاده‌مقنوازانه‌ قوسته‌نتیبه‌یان له‌فترکرد، باس له‌رۆلی زانستیان ده‌کات وه‌دواتر هۆکاره‌کانی لاوازی و دارمانیشیان دینیت، تابه‌ته‌مندی نه‌و کتیه‌ له‌وه‌دايه‌ که‌مه‌موو ساخته‌کانی رالیزه‌و رۆژه‌ه‌لاتناسانی ناشکراکردوه‌، نووسه‌ری نه‌م کتیه‌ش د. موحمه‌د سه‌وه‌یل تقوش له‌سه‌ر ده‌ولته‌ی عوسمانی کتییکی نووسیه‌ به‌ناوی (العثمانيون من قيام الدولة الى الانقلاب على الخلافة) - وه‌رگه‌په‌ر-

- ۱۶- عوسمانی دووہمی کورپی نہجمدی یہ کہم ..... ۱۰۲۷-۱۰۳۱/ك ۱۶۱۸-۱۶۲۲.ز.
- ۱۷- موستہفای یہ کہمی کورپی موحممدی سنیہم (جاری دووہم) ... ۱۰۳۱-۱۰۳۲/ك ۱۶۲۲-۱۶۲۳.ز.
- ۱۸- مورادی چوارہمی کورپی نہجمدی یہ کہم ..... ۱۰۳۲-۱۰۵۰/ك ۱۶۲۳-۱۶۴۰.ز.
- ۱۹- نیبراہیمی یہ کہمی کورپی نہجمدی یہ کہم ..... ۱۰۵۰-۱۰۵۸/ك ۱۶۴۰-۱۶۴۸.ز.
- ۲۰- موحممدی چوارہمی کورپی نیبراہیمی یہ کہم ..... ۱۰۵۸-۱۰۹۸/ك ۱۶۴۸-۱۶۸۷.ز.
- ۲۱- سولیمانی دووہمی کورپی نیبراہیمی یہ کہم ..... ۱۰۹۸-۱۱۰۲/ك ۱۶۸۷-۱۶۹۱.ز.
- ۲۲- نہجمدی دووہمی کورپی نیبراہیمی یہ کہم ..... ۱۱۰۲-۱۱۰۶/ك ۱۶۹۵-۱۶۹۵.ز.
- ۲۳- موستہفای دووہمی کورپی موحممدی چوارہم ..... ۱۱۰۶-۱۱۱۵/ك ۱۶۹۵-۱۷۰۳.ز.
- ۲۴- نہجمدی سنیہمی کورپی موحممدی چوارہم ..... ۱۱۱۵-۱۱۴۳/ك ۱۷۰۳-۱۷۳۰.ز.
- ۲۵- مہجوودی یہ کہمی کورپی موستہفای دووہم ..... ۱۱۴۳-۱۱۶۷/ك ۱۷۳۰-۱۷۵۴.ز.
- ۲۶- عوسمانی سنیہم ..... ۱۱۶۷-۱۱۷۰/ك ۱۷۵۴-۱۷۵۷.ز.
- ۲۷- موستہفای سنیہمی کورپی نہجمدی سنیہم ..... ۱۱۷۰-۱۱۸۸/ك ۱۷۵۷-۱۷۷۴.ز.
- ۲۸- عبدولخیمیدی یہ کہمی کورپی نہجمدی سنیہم ..... ۱۱۸۸-۱۲۰۳/ك ۱۷۷۴-۱۷۸۹.ز.
- ۲۹- سلیمی سنیہمی کورپی موستہفای سنیہم ..... ۱۲۰۳-۱۲۲۲/ك ۱۷۸۹-۱۸۰۷.ز.
- ۳۰- موستہفای چوارہمی کورپی عبدولخیمیدی یہ کہم .. ۱۲۲۲-۱۲۲۳/ك ۱۸۰۷-۱۸۰۸.ز.
- ۳۱- مہجوودی دووہمی کورپی عبدولخیمیدی یہ کہم .. ۱۲۲۳-۱۲۵۵/ك ۱۸۰۸-۱۸۳۹.ز.
- ۳۲- عبدولخیمیدی یہ کہمی کورپی مہجوودی دووہم ... ۱۲۵۵-۱۲۷۷/ك ۱۸۳۹-۱۸۶۱.ز.
- ۳۳- عبدولعزیزی کورپی مہجوودی دووہم ..... ۱۲۷۷-۱۲۹۳/ك ۱۸۶۱-۱۸۷۶.ز.
- ۳۴- مورادی پینجہمی کورپی عبدولمہجیدی یہ کہم ..... ۱۲۹۳/ك ۱۸۷۶.ز.
- ۳۵- عبدولخیمیدی دووہمی کورپی عبدولمہجیدی یہ کہم ۱۲۹۳-۱۳۲۷/ك ۱۸۷۶-۱۹۰۹.ز.
- ۳۶- موحممدی رہشادی پینجہمی کورپی عبدولمہجیدی یہ کہم... ۱۳۲۷-۱۳۳۶/ك ۱۹۰۹-۱۹۱۸.ز.
- ۳۷- موحممدی وحیدہ دینی شہشہمی کورپی مورادی پینجہمی ... ۱۳۳۶-۱۳۴۰/ك ۱۹۱۸-۱۹۲۲.ز.
- ۳۸- عبدولمہجیدی دووہمی کورپی عبدولعزیز ..... ۱۳۴۰-۱۳۴۳/ك ۱۹۲۲-۱۹۲۴.ز.

قۇناغى دامەززاندىن (۶۸۷-۹۱۸ك/۱۲۸۸-۱۵۱۲ز)

رەگا و رېشەي مېژوويى:

مېژووي سەلجوقى دامەززاندىنى دەولەتتىكى ئىسلامى لەدەرەوھى خاكەكانى سەربە ئىسلامىدا بەخۆيمەھ دى كەمۇلتىكى بەرفراوانى لەناوخۆي ئاسىي بچوو كدا گىرا، لەراستىدا ناكۆكەكانى نيوان موسلمانان و بېزەنتىەكان بەدرىژايى چەند سەدەھەك ئەواوى نەبچراندو لەزۆر بەياندا موسلمانان سەركەوتن، بەلام ھېچكاميان سەركەوتىتىكى يەكلا كەرەوھى بەدى نەھىنا.

كۆمەلتىك لەموجاھىدە تور كمانەكان لەناو چە سنورىە كاندا نىشتە جى بون كەتوانيان دواي جەنگى بەناوبانگى (مانزىكەرت) لە سالى (۶۳ك/۱۰۷۱ز) دا كەتايىدا سولتان ئەلب ئەرسەلانى سەلجوقى بەسەر ئىمىراتور رۆمانوسى چوارەمى دىوجىنوسى بېزەنتىدا سەركەوت و ئىمىراتور بەدىل گىراو سولتان ئەلب ئەرسەلان و تور كمانەكانى ئەرمىنيا و ئەتاكىم و رەھاو كبادوكىە يان فەتھ كەرد، لەوكاتەمەھ تونىيان بچەنەناو خاكى ئاسىي بچوو كەمەھ^۱، تور كمانەكان ھەولياندا لەسەر رېنگە سەرەكەكانىدا شوتىمەواي مەشخەلمە بېزەنتىەكان بىسرنەوھە كارگىرې شارنشىنى شارەكانىش لايەن دواي ئەوھى دانىشتوان لەدەسەلاتى بېزەنتى داپران و لەترسى برىستى خۆيان بەدەست فەرمانرەوا نوپكانەوھ، لەگەل ئەوھشدا تور كمانەكان وازيان لەشارەكان ھىشا تا خۆيان فەرمانرەواي خۆيان بكەن و دەستيان لەكارووبارى ناوخۆيان وەرنەدەدا، بەلام وىنەي ژيان تىيىدا گۆرا كاتىك مۆركى ئىسلامى وەرگرت و بەرتەسكېورنەوھە كشانەوھى قەلمەرەوھى بېزەنتىش دانىشتوانى ھاندا تايىنە ناو نايىنى ئىسلامى نايىنى فەتھ كەرە نوپكانەوھ، ناكۆكە ناوخۆيەكان لەبېزەنتە دەرفەتيان بەفەتھخووازان دا تا دواي ئەوھى ناوچە مەملەتلىكارەكان داواي يارمەتتيان لىكردن رۆبچنە ناو جەرگەھى ژيانى بېزەنتىەوھ^۲.

شىتىكى رۆونە ئەو تور كمانانە لەكۆتايەكانى سەدەھى يانزەدا ملكەجى دەسەلاتى سەلجوقى نەبوون و بىرىكى رۆونى سىياسيان نەگرتبويە بەر بەتەنھا ئەوھ نەبىت خاكى نوئ بەدەستىخەن تا لەسەر ژيانى دلتىيەي و نارامى لەبەشەكانىدا يارمەتتيان بەدات و داھتەكانى بەرھەم بەيىن و بەدەستىخەن، بەلام تونىيان پەيكەرى دەولەتى بېزەنتى لەناوبەن.

^۱ الفارقي، ابن الأزرقي: تاريخ ميفارقين ص ۱۸۹، ابن الأثير: ج ۸ ص ۲۲۳-۲۲۵، سبط ابن الجوزي: سرة الزمان ج ۸ ص ۲۷۸-۲۸۵-۲۱۹

۲۲۰، Grousset, K: Historre delAmenie PP ۶۲۸-۶۲۹.

Vasiliev: History of the Byzantine IP ۴۳۲.

له ناوچه كانی سهرسنووری شاخه كانی تۆرۆسو كیلیكیه چهند میرنشینکی نهرمینی سهر به خو دامه زران، پاشان شانشین نهرمینای بچووك پینكهاات و له ملتیه جیریللی رۆمی فهرمانزه و دووبه رهك و جیابووه كان له دهسه لاتی بیزه نتیدا تیداده ركرد.

له نهنجامی نمو گۆرانه سیاسی و سهر بازیا نه دا حكومه تی مه ركه زی له قوسته نتیه نهیده توانی پاریزگاری له ناوچه سنوریه كان بكات و سوله یمانی كوری قوتولش كه یه كینك له نه وه كانی نه لب نهرسلان بوو توانی به شی باكووری رۆژئاوای ناسیای بچووك فهنجكات و تییدا دهوله تینکی دامه زران كه به دهوله تی سهرلجووقیه كانی رۆم ناسرا، نه مهش له سالی (۴۷۰ك/۱۰۷۷ز) دا بوو و شاری نیقیه ی كردبه پایته ختی خو ی كه له قوسته نتیه وه نریكوو^۱. نه گهر له سهره تاوه هیزه كانی ته نها توركمان بوونایه، نه وه خو ی و نه وه كانیشی له دو اترا دا چهند چه مکیکی رونیان له سهر دامه زران دنای دهوله تینك گرتبه ر.

له به ره ی باكووری رۆه لاتی ناسیای بچووك دا میرنشینکی توركمانی دامه زرا كه له دهه ووری سهر كرده یك به ناوی دانشمهند واته زانا كۆبونوه، نهو نازناوه نهو گومانه مان پیده هات كه دهسه لاتی نهو سهر كرده یه له به رتدا شیوه نایینی بووه، دانیشمهند توانی له سیواس خو ی بسه پینیت و دهسه لاتی خو ی له ناراسته ی باكووره وه تا نه نقه ره و نه ماسیا و نیکسارو له باشووریشه وه تا بوستان بلاویكاته وه له سالی (۴۹۴ك/۱۱۰۱ز) دا مه لته ی له ده ست جبریل سه ند.

نیتر كه ناراهه كانی باكوور و باشووری ناسیای بچووك تا كیلیكیه كه وتنه ژیر دهسه لاتی بیزه نتیه كان و چهند شاریکی ناو خویش له رۆژه لات و له ولاتی شامدا به شوینكه وته ی نیمه راتۆریه تی بیزه نتیدا مانه وه وهك ره ها.

سوله یمان خو ی له گوپرایه لی سه لجووقیه گه وه ره كان دارنی و بریاری فراوانخوازی به ره و رۆژه لات داو نه تاكیه ی له سالی (۴۷۷ك/۱۰۸۴ز) دا گرته خو، به لام له گهل خواست و نیازه كانی نوتوشی سهر كرده ی سه لجووقیه كانی شامدا كه مامی بوو پینكیدا داو له ترسی نه وه ی نه كه وینه به رده ستی له سالی (۴۷۹ك/۱۰۸۶ز) دا خو ی كوشته وه^۲.

Grousset: P ۶۲۹. Vasiliev: IPP ۴۳۲-۴۳۳^۱

^۲ ابن القلانسی: ص ۱۹۴، ابن الأثیر: ج ۸ ص ۳۰۳، ابن سبط ابن الجوزی: ج ۸ ص ۴۲۲، منجم باشی، صحائف الأخبار: ج ۲ ص ۵۶۰، المستوفی القزوینی: تاریخ کزیده ص ۴۸۱. Anna comnena: The Alexiad PP.

لهماوهی سێ لهچواری یه کهمی سهدهی دوانهزی زاینیدا میژووی سیاسی ناسنی بچووک لهرووی بنهڕهتهوه تنها زنجیرهیهکی یه کهلهدوایهکی ناکۆکی نیوان سه لحووقیه کانو دانیشمه ندیه کان بوو و له بهر ژوهندی سه لحووقیه کانو ز که بهری هه ریه که بیان له گه ل بیزه نتهی کاندای کۆتایی پتهات.

قلج نه رسه لانی یه کهمی کور و جیگری سوله یمان هه لیدا له باشووری رۆژه لاتی ناسیای بچوو کدا بنکه یه کی نوینی بۆ خۆی دا به زریتی دوا ی نه وه ی به یارمه تی نه دمانی شالاوی یه کهمی خاچه رستی له سالی (٤٩١/ك/١٠٩٧ز) دا بیزه نتهی کان شاری نیقه و رۆژئاوای نه نادۆلیان گێراهه وه، نه ویش شاری قونیه ی کرد به پایته ختی خۆی و له و یوه به ره و فراوانخوازی له سه ر حسابی بیزه نتهی کانو دانیشمه ندیه کان ده چوو، کاتیك نه یوانی مه لته یان له ده ست دا بریت لایکرده وه به لای فراوانخوازی رۆژه لات به ناراسته ی جه زی ره و فوراتی سه ره وه و موسلی گرت، به لام له ماوه ی مملاتیسی له گه ل جاولی سقاوه ی نه مری موسلدا ناوچوو دوا ی نه وه ی له سالی (٥٠٠/ك/١١٠٧ز) له رووباری خا بووردا خنکا^١. جیگره کانی جه ختیان له چالاکی خۆیان له ناو خۆی ناسیای بچوو کدا ده کرده وه، له راستیدا ناوچه ی نه نادۆل دا هاتی زۆری هه بوو، نه مه کاری بۆ ناسان کرد بوون تابیته بنکه یه ک بۆ به رده و امی ده ولته تانه وه ی له کۆتاییه کانی سالی (٥٧١/ك/هاوینی سالی ١١٧٦ز) دا نه مبر اتۆر مانویل کۆمین وای به خه یالدا هات ده توانیت نه و زه و یانه بگێرته وه که له بیزه نتهی کان له سه ر ده ستی تور که کان له ده ستیان دا وه، به لام له سه ر ده ستی سولتان قلج نه رسه لانی دو وه م که به رێککه وتن نارازی بوو کاره ساتی مریو کیفالیونی تووشبوو^٢.

نه و جه نکه ناو دا ره نه وه ی سه ملاند که نه و ناراسته میژووییه ی له نه خجانی جه نگی مانزیکرت (ملاز گرد) پش سه ده یه ک روویدا بوو به هیچ شیوه یه ک گۆرانی بۆ نه، قلج نه رسه لانی دو وه مه یش ده رفه تی بۆ گونجا تاسنووری وولاته که ی له ده ستدرێژیه کانی بیزه نتهی کان بپارێزیت و سه لحووقیه کاتیش بنه رته کانی ده ولته که یان له ده وور و به ری قۆنیه ی پایته ختیاندا ده چه سپاند و پاش چه ند پیکندا دانیك له گه ل دانیشمه ندیه کاندای توانییه یان مه لته یان لیه ستین و له سالی (٥٧٦/ك/١١٨٠ز) دا ده ولته که یان له ناو به ن.

^١ ابن القلانسی: ص ٢٥١-٢٥٣، ابن الأثیر: ج ٨ ص ٥٣٩-٥٤١. الفارقی: ص ٢٧٣.

^٢ سه باره ت بهر جه نکه به روانه: Chaniates, Nicetas: Historia PP ٢٣٦-٢٤٨.

Kinnamos, Gohn: Epitome Historiarum: PP ٢٩٢-٢٩٩, michel Lesyrien: chronique III PP ٣٦٩-٣٧٢.

شتیگی پروونه سه لجویه کان دهسه لاتیان به سهر ناوچه سنوریه کاندا لاوازیبو، چونکه هۆزه تورکمانیه دهرچوه کان له خواستی سولتان لموی بنکهیان داکوتابوو، بهلام دهولته تی نوی بیارمه تی خملگی ناوچه که که زۆریکیان موسلمانان بوو بوون و به پالتیشتی نهو تورکانه ی له فارسوه کشابوون و رۆشنیری فارسیان وهرگرتوو له ههریمه مهر که زیه کاندا دامه زرا، دواتر چند نهریت لمو دهولته ده تیکم بوون، نهریتی بیزهنتی و نیسلامی و فارسی که به کاریگهری زیاری سه لجویه گهوره کان کاریگهر بوون و پرای چند داهینانکی نوی له واقعی نمو باروودۆخه ی تییدا ده ژبان ده بخواست، باری یاسایی نهو دهسته و تا قمه نه سرانیه ناوچه یانیه هیشتا موسلمان نه بوو بوون له پرووی کرداریه وه باشربوو.

بیگومان دهسه لاتی سه لجویه کانی رۆم له نیوه ی به کهمی سده ی سیانزه ی زاینیدا به پرازوه ترین و جوانترین ماوه ی میژوویی نهو دهسه لاتمو تنها بز ماوه یه کی کهم داده نهریت، نهمش له نه خجانی پاشه کشه ی هیزی بیزهنتی دولی نهوه ی خاچهرستان له شالاری چواره میان بۆسهر رۆژه لات له سالی (۶۰۰ ک/ ۱۲۰۴ ز) دا ملکه چیانکردو له همموو پراپی و بارگرژیه که له ناوچه ی رۆژئاواوه رزگاری بوو، سولتان یه که خسره ی یه که مو که یکاوسی یه که می کورپشی نمو دهرفته میان قوسته موو دهسه لاتی خۆیان به سهر نه تاکیه سینوبدا بلاو کرده وه که دوو سه رسنوری گرنگ بوون و یه که میان ده کهوته سهر دهریای سپی ناوه راست و دوو همیشیان ده که ته سهر دهریای رهش، بهمش دهسه لاته که میان به پرووی بزوتنه وه ی بازرگانی جیهانیدا کرایه موو له بهر بوونی ناسایش و داهاتی نابووری و چند پهیمانامه یه کی بازرگانی له گه ل کۆناره ئیتالیه کاندا توانیان گه شه به کنو بۆیان ناسان بوو تا ده ست وه ریده نه کاروباری جیهانی نیسلامی له موولاتی شامو جهمزیه ی فورایتیدا.

بهلام که له که بوونی سامانی وولات چند کاریگهریه کی خراپشی هه بوو، چونکه سهر کرده فرمانه وه اکان رۆچوونه ناره زووبازی و دهروونیان داکهوت و لهو گیانه سه ربازیه دوور کهوته وه که باو و بایرانیان هه یانبوو و بهمش له پیشه ی جهنگ وازیان هتا بز به کرینگراوه کانی رۆم. نهرمه نو عهره ب، ههروه که جیاوازی زیاده بوونی نیوان رۆشنیری دهسه لات فرمانه وه ا کاریگهره کان به رۆشنیری فارسی که به یه یه له مۆرکی تورکی دوری ده خسته موو نیوان رۆشنیری جهماوهری که ره گو ریشه ی تورکی هه بوو و له پاراستنی بنه ره ته کانیدا بوون له سه ره تای سده ی سیانزه وه که له که ده بوو، جا له سالی (۶۳۸ ک/ ۱۲۴۰ ز) دا گه ل ناره زایی خۆیان دۆبه باروودۆخی گشتی

کۆمەلایەتی و سیاسی و ئابووری و دژایەتی دەستەو تاقمە فەرمانرەواکان لەشورپشینکدا راگەیاندا
 کەسۆفی بابا نیشحاق سەرکردایەتی دەکرد، بەلام دەسەلات بەهیزی چەك سەرکوتیکرد^١.
 ئەوکات لەهەرئیمەکانی رۆژەهلات و لەئەنجامی کشانى مەغۆل لەنیۆهەندەکانى ناسیاو بەناراستەى
 جیهانى نىسلامى بەسەرکردایەتى جەنگیزخان چەند گۆرانىكى گرنكى سیاسى روویانداو مەغۆلەکان
 دەولەتى خوارزمییان لەناسیای ناوەرێستدا لەناوبردو لەسەردەمى ئیلخان هۆلاکۆدا گەیشتە
 بەردەرگاگانى ناسیای بچووک و لە سالى (٦٤١/ك/٢٤٣ز) لە (کوسى داغ) شکستىكى سەختیان
 تووشى هیزەکانى سولتان کەینسەرەوى دووهم کردو سەر بەخۆی دەولەتى سەلجوقیەکان رۆمیان
 لەناوبرد^٢.

کەینسەرەوى دووهم وەك هێماك بۆ شوپنكەوتەبى سەرانیى بە مەغۆلەکان دەدا تانەوى لە
 سالى (٦٤٢/ك/٢٤٤ز) دا مردو ناکۆكى لەنیوان عیزەدین كىكاوسى دووهم و روكنەدین قلعج
 نەرسەلانى چوارەمى كوریدا هەلگیرسا.

هۆلاکۆ دەستى وەر دا بە ئەو ناکۆکیەو بریاریدا هەردوو برا وولاتى رۆم لەنیوان خۆیاندا
 دا بەشکەن و کەبكاوسى دووهم فەرمانرەواى بەرەى رۆژناوای سنوورى قەیسەریە تاكەناراوى ئەنتالیا
 تا سەر سنوورى بیزەنتى بکات و قونیه پایتەختى بێت، قلعج نەرسەلانى چوارەمیش فەرمانرەواى
 بەرەى رۆژەهلاتى سیواسەو بۆ کەناراوى سینوب و سمون بکات و توقات مەلەبەندى بێت^٣.

کەبكاوسى دووهم هەولیدا لەگەڵ مەمالیکەکانى مصر دژبەبوونى مەغۆل هاوپەیمانى بیهستیت،
 بۆیە سزادراو لەدەسەلاتى ناوچەکانى بێششکراو براکەشى ملکەچى چاودیزیەکی توندى
 مەغۆلیەکان بوو، لەرێگەى کار بەدەستیکەو کە بەناوای موغینەدین پەروانە ناسرا بوو^٤.

دواى ئەو ئەولوازى دەولەت مەغۆلى هاندا تا پاراستى نىزامى راستەو خۆى کارگێرى بگۆریت
 ئەوانەى سوودیان لەو نىزامە وەرگرت ئەو والى و گەورە پالپشتانەیان بوون کە میرنشینی بەر فرەوانیان
 لەناوچەکانى ژێر کارگێرىیاندا بوو خۆیان دەبڕیەو، خێرا دە میرنشینی تورکمانى دەرکەوتن و
 لەنیویاندا میرنشینی عوسمانى بوو کە دەسەلاتى خۆى بەمیراتى لە دەسەلاتى سەلجوقیەکانى رۆمەو
 وەرگرتبوو دواى ئەو دەولەتى سەلجوقیەکانى رۆم لە سالى (٧٠٤/ك/١٣٠٤ز) دا لەناوچوو.

^١ هەمان سەرچاوە: ص ٢٢٧-٢٣٠.

^٢ هەمان سەرچاوە: ص ٢٣٥-٢٤٠.

^٣ هەمان سەرچاوە: ص ٢٩٤، ابن العبرى: تاریخ الزمان ص ٣١٤-٣١٥.

^٤ camb, Hist, of Islam: IP ٢٥٠.

دامه‌زانی دهولته‌تی عوسمانی:

بنه‌رته‌تی عوسمانیه‌کان ده‌گم‌ریت‌موه بۆ هۆزی قایی تورکی که‌یه‌کینک له‌خیتله‌ تورکه‌ غوزه‌کان بوون و له‌نیوه‌نده‌کانی ناسیاوه به‌ره‌و به‌رزاییه‌کانی جم‌زیره له‌نیوان دیکله‌و فورات کشان له‌ له‌وه‌رگا‌کانی ده‌ورروبهری شاری خه‌لاتدا نیشته‌جی‌بوون، سوود له‌زانیاریه به‌رده‌سته‌کان و ه‌رده‌گ‌ریت و نه‌و خیتله له‌ده‌وره‌روبهری سالی (٦٢٦ک/١٢٢٩ز) دا له‌ژیر فشاری رووداوه سه‌ربازیه‌کانی ناوچه‌که ناوچه‌ی خه‌لاتیان به‌جی‌هیشتووه و به‌ره‌و حموزی رووباری دیکله‌ چوون و دواتر به‌سه‌رکردایه‌تی توغ‌رول کۆچیانکردوه بۆ ئه‌رزنجان له‌ناوچه‌ی ناسیای بچووکدا نه‌و شاره‌ شائۆیه‌کی جه‌نگی نیوان سه‌لجوقی و خواریزه‌کان بوو، توغ‌رول یارمه‌تی هه‌زه سه‌لجوقیه‌کانی دا، سولتان عه‌لانه‌دین کیقبادی یه‌کمی سه‌لجوقیش به‌وه ده‌ستگ‌رۆیی کرد چه‌ند خاکینکی به‌یتی له‌منزیک نه‌نقمه به‌خۆی و خیتله‌ که‌ی به‌خشی^١، توغ‌رول به‌رده‌وام هاو‌به‌یمانی سه‌لجوقیه‌کان بوو و له‌هه‌ریزه‌کانی نه‌واندا دژبه مه‌غۆل و بیزه‌نتیه‌کان ده‌ج‌ه‌نگان تانه‌وه‌ی سولتان ناوچه‌یه‌کی تری بۆ بپه‌وه که‌ده‌که‌وته ئه‌وه‌په‌ری باکووری رۆژناوای نه‌نادۆل له‌سنووری بیزه‌نتی له‌ناوچه‌ی ناسراو به‌(سکود) له‌ده‌وره‌وبه‌ری (نیسکی شه‌هر) دا، خیتله‌ که له‌ویدا ده‌ستیان به‌ژیا‌ینکی نوی کرد^٢. ئه‌میر نیشه له‌گه‌ل بچووکیه که‌یدا دووسیفه‌تی هه‌بوو:

یه‌کم: له‌رووی جوگرافیه‌وه له‌میرنشینه تورکه‌مانیه به‌هه‌ریزه‌کانی باشووری رۆژناوای نه‌نادۆل دووربوو و له‌سه‌ر جی‌په‌و شوپنه‌ماری ده‌سه‌لاتی سه‌لجوقیه‌کانی رۆم دامه‌زرا.

دووه‌م: میرنیشه‌نه‌که‌ی توغ‌رول تا‌که میرنشی تورکی بوو که سه‌نگه‌گیری رووبه نه‌و ناوچه بیزه‌تیانه پیکه‌هیتیت که تانه‌و کاتمه‌ش فه‌تح نه‌کرا بوون.

ئه‌و باره تایه‌ته‌ی میرنشینه که‌ژماره‌یه‌کی زۆری نه‌و تورکه‌مانانه‌ی به‌لای خۆیدا راکیشا که‌خواریاری غه‌زاو جه‌هاد بوون و نه‌و جوتیارانه‌ی له‌رووی مه‌غۆله‌کاندا رایانکردبوو و نه‌و ده‌رویشانه‌ی بۆ مورید ده‌گه‌ران هاتنه‌ناو میرنشینه‌که^٣.

توغ‌رول له‌نه‌نجامی غه‌زا به‌رده‌وامه‌کانی دژبه بیزه‌نتیه‌کان نازناوی غازی وه‌رگرت و توانی له‌معه‌وه‌ی نیو سه‌ده‌دا زه‌ویه‌کانی فراوان بکات^٤ و له‌ سالی (٦٨٠ک/١٢٨١ز) دا کۆچی دوایی کرد^٥.

^١ سعدالدین، محمد: تاج التواریخ ج ١ ص ١٣، ١٥، کوبرولی، محمد فؤاد: قیام الدولة العثمانية ص ١١٩-١٢٢.

^٢ کوبرولی: همان سمرچاوه: ص ١٢٢.

^٣ کولز، بول: العثمانيون في أوروبا ص ٢٦.

^٤ camb: med, Hist, IVP ٦٥٥

عوسمانی یه‌که‌م (۶۸۷-۱۲۸۸/ك ۱۲۲۶-۱۳۲۶ز)

عوسمان له سالی (۶۸۷/ك ۱۲۸۸ز) دا شوینی توغورول باوکی گرتوه تا دهولته‌تیک دا بجه‌زیتیت و دهولته‌ته‌کمش ناوی نه‌وی وهر گرت و لسه‌رده‌مه‌که‌یدا باری نایینی و سه‌ربازی و سیاسی بۆ تور که عوسمانیه‌کان ده‌ستیشان‌کرد.

عوسمان به‌رامبر به‌ره‌ی بیزه‌نتی جیهادی نه‌جامدا تاله‌سه‌ر حسابی بیزه‌نتیه‌کان میرنشینه‌که‌ی فراوانبکات، بۆ نه‌مه له سالی (۶۹۰/ك ۱۲۹۱ز) دا قه‌لای (قره‌جه‌حسار) ی فتح‌کردو کردی به‌بنکه‌ی خۆی و فرمانی‌کرد تا به‌ناوی خۆیموه و تاز بخۆیتیه‌وه^۱، هه‌روه‌ک له سالی (۷۰۰/ك ۱۳۰۱ز) دا شاری (ینی شه‌ری) فتح‌کردو کردی به‌پایته‌ختی خۆی^۲ و توندوتولیکردو له‌ویوه‌ چهند هه‌تمه‌تیکي باز نه‌می دژبه قه‌لای بیزه‌نتیه‌کان له‌ناسیای بچووکی نه‌جامدا و هه‌ندیکیانی فتح‌کرد و هه‌ک (لفکه) و (ساق حسار) و (قوج حسار)^۳ و دوورگه‌ی (کالولیمنی) سه‌ر ده‌ریای مه‌رمه‌ره و قه‌لای (تريکوکا) ی نیوان بروسه‌ نیقیه‌ی فتح‌کردو دلنیا‌ی بده‌سه‌لانی خۆی به‌سه‌ر ریگه‌ی ناوی موسلی نیوان بروسه‌ قوسته‌نتینه‌دا و سه‌ره‌رشتی ریگاکانی په‌یوه‌ندی و گه‌باندنی نیوان نیقیه‌و نیقومیدیه‌ی کرد^۴، پاشان جه‌ختی له‌هه‌ولته‌کانی خۆی بۆ سه‌ر شاره‌کان کرده‌وه و نورخانی کوری له سالی (۷۲۶/ك ۱۳۲۶ز) دا شاری بروسه‌ی فتح‌کرد^۵ و نورخان به‌په‌له‌ چوو بۆ سکود تاهه‌واله‌که بۆ باوکی بیات که‌چی باوکی کۆچی دوا‌ی کردبوو.

هه‌لکه‌وته‌یی عوسمان له‌وه‌دا‌بوو که به‌ره‌ته‌کانی ده‌ولته‌تیکي دانا که ریگه‌خته‌کانی له‌ده‌ولته‌تی سه‌لجوقیه‌کانی رۆمه‌وه وهر گرتبوو، نیژ له‌نه‌ریت و ته‌قلیده‌کاندا بیات یان له‌ریگه‌خته‌کان یان ژبیری به‌میرات ماوه‌ی جیهانی نیسلامیه‌وه‌بیات.

^۱ سعدالدین: ج ۱ ص ۱۵، ۱۶.

^۲ Inalcik, H: The ottoman Empire P۶; camb Med Hist . IVP ۶۵۱

^۳ القرمني، أحمد: تاریخ سلاطين آل عثمان ص ۱۱.

^۴ همان سه‌رچاوه:

^۵ Gibbons, H.A: The foundation of the Ottoman Empiro ۱۳۰۰-۱۴۰۳ P۳۴۰

^۶ سعدالدین، محمد: تاج التواریخ: ج ۱ ص ۲۸-۲۹.

نورخان (۷۲۶-۷۶۱ك/۱۳۲۶-۱۳۶۰ز)

نورخان شویئی عوسمانی باوکی گرتوهو دهولتهتیکی لیوه به میراتگرت کههیچ یاسایاندر او یان سنووریتیکی روونی نه بوو چهند دراوسییه کی له خوئی به هیژتری هه بوو، بویه ده بوو دهولته تیکی پیچه سپاو بنیاد بنیت له سهر حسابی دراوسییکانی فراوانخوازی بکات و شویتکه وتوووه کانی بکات به یهک نو ممت^۱.

نورخان له سهره تای دهسه لاته کهیدا کهوته دانانی یاساو داهیتانی رینکخسته پیوسته کان بو پاراستی میر نشینه کهی، جایه که بچار گرنگی به رینکخسته وهی سوپادا که کۆله کهی دهولته ته کهی بوو، بو نممه سوپای ئینکیشاری دامه زران دو دهسته به کی به چهنج تایه تمه ندیه کی گرنگ تایه تکر دو نهو سوپا به تییه روونی سهردهم بووبه سوپایه کی پیشهیی که ریتیکی گهورهی له فراوانکردنی رووبه ری دهولته تی عوسمانیدا بینی، پاشان پایته ختی گواسته وه بوشاری بروسه^۲.

نورخان له ناسیای بچووک و له نه و روپادا فراوانخوازی کردو له ناسیای بچووکدا نیمچه دوورگه ی (بیشینه) ی سهر نهو پیری باکووری^۳ له گه ل قه لای سهندره و قه لای نه بیلدوس و^۴ نیقومیدیه ی فهتخ کردو نیقیه به دههستی سهر کرده سوله یمانی کوری نورخان رووخا^۵، عوسمانیه کان قه لاکانی کورنیک و مودرینه و تورکچی یان فهتخ کرد^۶ نورخان میر نشینی قراسی تورکمانی دایه پال دهولته ته کهی خوئی^۷، له نه نجامی فتوحاتانه دا ناوچه کانی بیزهنتی له نسیای بچووکدا که میان کردو عوسمانیه کان دهستیان گرت به سهر گهوره ی دهرده نیلدا.

له نه و روپاش نورخان ململانیتی ناوخوئی له سهر کورسی دهسه لاتی بیزهنتی قۆسته وه و به سهر کردایه تی سوله یمانی کوری هیژتیکی سهر بازی نار دوو چهند قه لایه کی گرنگی فهتخ کرد له وانه: جنک و غالیولی سزاتیژی له سهر که نارای دهرده نیلو نه بسالو رو دستوو چووبه ناوه ریتمی تراقیه^۸.

^۱ مصطفی، أحمد عبدالرحیم: فی أصول التاریخ العثماني: ص ۳۸.

^۲ Eibbons: PP ۵۵-۵۶.

^۳ camb med Hist. Byzantine Empire voi IV, PrrtIP ۷۵۹

^۴ حلیم، إبراهيم بك: تاریخ الدولة العثمانية العلیة ص ۳۶.

^۵ سعدالدين: ج ۱ ص ۴۲-۴۳، ۵۹-۶۰، Gibbons: PP

^۶ سعدالدين: ج ۱ ص ۴۴-۴۵.

^۷ ههمان سهرچاوه: ص ۴۸.

^۸ ههمان سهرچاوه: ص ۵۵، Inalck: P۹

دوای نهوی بهۆی کۆچی دوایی هەریەک لەسولەیمان لە سالتی (۷۵۹-۱۳۵۸ز) و نورخان لە سالتی (۷۶۱ک/۱۳۶۰ز) دا فتوحات وەستا^۱. نرخی نورخان نەو یەکەم سەقامگیری ئیسلامی لەنورویا لەبەرەوی بەلقانمۆ بەخۆیەنۆ دیو نزامیککی سەربازی نوێ دەرکەوت کە بۆ ماوەی چوار سەدەوی یەکەلەدوایەک ترسی خستەدەلی گەلە نەوروویەکانمۆ و میرنشینی عوسمانی دەرکەوت کەلە نەنقەرەو بۆ تراقیەو و بنکەکانی دەولەت بەرێکخستە نەورووی و کۆمەڵایەتیەکانمۆ جیگیر کردو یەکەم یانە بۆ لێدانی دراوو دانانی نەو یاسایانە دا دامەزراند کە پۆشینی جل و بەرگی لەخۆدەگرت و چینهکانی گەلو خاوەن پابەکانی جیا دەکرده^۲.

^۱ القرمانی: ص ۱۳-۱۴، أوزتونا، یلماز: تاریخ الدولة العثمانية: ج ۱ ص ۹۶.

^۲ سعدالدین: ج ۱ ص ۳۸-۳۹، Inalciki: P۸

مورادی یه کهم (۷۶۱-۷۹۱/ك/۱۲۶۰-۱۲۸۹ز)

مورادی یه کهم شوینی نورخانی باوکی گرتوهه تابه رهنگاری دوزمه کانی دهولته کهی له دور و نارستهی دوروهه بیتهوه، جا له نه نادولدا میرنشینی بههتری فرمانی گرت و چوو به نه نقره ی پایته ختهوه و میرنشینی کرمان و ههریمی حمیدو میرنشینی تکهی گرته خو^۱.

له نه سوروپا له ههریمی تراقیه فراوانخوازی کردو و شاری گرنگی نه درنه ی له سالی (۷۶۳/ك/۱۳۶۲ز) ۱۵ گرته خو و کردی به پایته ختی دهولته^۲ نیمبر اتوری بیزهنتی دوی نه و روداوانه نهیده توانی به تنها له پرووی عوسمانیه کاندای بوه ستیت. بویه نیمبر اتور یوحنا بالیوغوس دانی به دهسه لاتیان به سهر تراقیه دا ناو سهرانه ی پیده دان^۳، به ممش قوسته ننتیه له ههریچمه بیزهنتیه کانی رۆژئاوای نه و روپا جیا کرایسه وه نه و شاره له به ره ی نه و روپیه وه به زه و یسه عوسمانیه کان گه مارۆ درابوو، له راستیدا فتحکردنی نه درنه و کردنی به پایته ختی دهولته مهر کهزی دهست به سهر دا گرتووی له پرووی کارگیچری و سهر بازیه وه به سهر تراقیه دا دلنیا کرد، نه وی قه لای سهره کی نیوان قوسته ننتیه و دانوب بو و دهسه لاتی به سهر ریگه ی هه لمه ته سهر بازیه کانی شاخه کانی به لقاندا هه بو و توانای پاراستنی فتوحاتی نه و روپاشی له نه ستۆده گرت و پیناوی فراوانخوازی به ره و باکووریشی دلنیا ده کرد^۴.

نه و گه شه سهندن و بلا و بوونه وه عوسمانیه بوویه هوی دامه زانندی هاو به یمانیته کی نوئی نیوان هیزه نه سهرانیه کانی به لقان و نوروکی پیته جمی سهری سهر کردایه تی هیزه هاو به یمانه کانی ده ر کردو به ره و شاری نه درنه به رتی خستن تانه و شاره بگپرتسه وه، به لام له سهر دهستی سوپای عوسمانی له (شیرمن لای رووباری (ماریتزا) له سالی (۷۶۵/ك/۱۳۶۴ز) ۱۵ شکستی خوارد^۵.

له نه نجامی نه و جهنگه دا سرب ناوچه کانی له مهقه دۆنیا و که نارای دلاشیا له ده ستداو سهر کرده کانی سرب و بولغار چونه ژیر گوپرایه تی دهولته تی عوسمانیه وه، پاشان مورادی یه کهم به ناراسته ی رۆژئاوای به لقان پیشره وی کردو و شاره کانی (موناستیرو برلبه و نوستیب و سوپا و

^۱ فریدبک، محمد: تاریخ الدولة العلیة الثمانية ص ۱۲۹.

^۲ حیلیم: ص ۴۰؛ Pitcher, D.E: A Historical Geography of the ottoman Empire

^۳ Vasiliev, A.A: History of the Byzantine Empire IIP ۶۲۴.

^۴ Shaw, S.J: History of the ottoman and Modern Turkey IPP ۱۷-۱۸.

^۵ فریدبک: ص ۱۳۰-۱۳۱، ۱۲۱. Gibbons:

تورنوفو و شومن و نیش)ی فتحکرد^۱، ههروهك سالونیکي فتحکردو سیسمانی پاشای بولغارى بهدیل گرت و نیوهی وولاتهکەى دایه پال وولاتهکەى خۆی^۲.

ئەو پیشەرەوی و بلا بوونەویە هەرەشەبەکی راستمۆخۆی بۆ دەولەتی سرب پتکھیتا ئەوکات میر لازار کارووباری سربی بەدەستبوو لازار لەخۆی ترساو بەلئینی شوینکەوتەیی بۆ عوسمانیەکانی هەلۆهشاندەووە لەهەرتیمی بۆسنە بەرەورویان بوویەووە جەنگینکی قورس لەکۆسۆفا لە(مانگی جەمادیلناخیری سالی ۷۹۱ک/مانگی حوزەیرانی سالی ۱۳۸۹ز) لە نیوان هەردووولادا روویدا کەبە سەرکەوتنی عوسمانیەکان کۆتایی پتھات، لەوکاتەى سولتان موراڤ لەمەیلدانی جەنگەکەدا بریندارەکانی بەسەر دەکردەووە سەربازنکی سربی لینی هەستاو بەخەنجەرەکەى لیبداو کوشتی^۳.

گرنگی سولتان مورادی یەكەم لەمەدایە کەوتوانی سنووری دەولەتی عوسمانی بۆ کەناراوەکانی رووباری دانوب و بەرەکانی بۆسنە لەقوولایی ئەو رووبای رۆژەلاتیدا در یژبکاتەووە لەسەردەمی ئەودا رەنگو شیوەى ئالای عوسمانیش دەستیشانکرا، سەردەمەکەى بەخالی گۆرانی جیاکەرەووەى ئەلقەى میژوویی گواستەووە بۆ شیوەى دەولەت دادەنریت^۴.

^۱ القرماني: ص ۱۶، حلیم: ص ۴۱.

^۲ Gibbons: P ۱۷۲, shaw: IP ۲۰.

^۳ Shaw: IP ۱۷; ۲۱, Pitcher: P ۴۶.

^۴ أوزتونا: ج ۱ ص ۱۰۱، سرمك، الميرالاي إسماعيل: تاريخ الدولة العثمانية ص ۲۱، shaw: IP ۱۷.

بایه‌زیدی یه‌که‌م (۷۹۱-۸۰۵/ك ۱۳۸۹-۱۴۰۳ز)

بایه‌زیدی یه‌که‌م مردنی باوکی ده‌سه‌لاتی گرت‌ده‌ست و نهو سهر‌که‌وتنه‌ی قوستمه‌وه که‌سویای عوسمانی له‌کۆسۆفا به‌دییه‌تاو سربیه‌کانی ملکه‌چکردو ناچاریکردن سهرانه‌بده‌ن^۱، پاشان نیازی فته‌کردنی قوسته‌نتینه‌ی هه‌بوو و ئالاشه‌هری کۆتا ناوچه‌ی بیزه‌نتیه‌کانی له‌ناسیای بچوو کدا گرت^۲ و میرنشینه‌ تورکه‌مانیه‌کانی نه‌وتی دایه‌ پال خۆی که‌ بریتییوون له‌ (نایدین و مونه‌شار ساروخانو فرمان و سیواس و توقات و قستمونی)^۳ نیر عوسمانیه‌کان ده‌سه‌لاتیان به‌سهر هه‌موو ناوچه‌ی ناسیای بچوو کدا هه‌بوو و کوتورم بایه‌زیدی میری قستمونی په‌نای برد بۆ لای ته‌عووری له‌نگ سهرکرده‌ی مه‌غۆل^۴.

بولغاره‌کان برویان وابوو نه‌هوان میراتگری ئیمپراتۆریه‌تی بیزه‌نتین، بۆیه‌ له‌ سالی (۷۹۴/ك ۱۳۹۲ز) دا هیزشیا نبرده سهر شاری نيقوبولس له‌سهر رووباری دانوب، بایه‌زیدی یه‌که‌م نه‌وکات گه‌مارۆی قوسته‌نتینه‌ی دابوو، گه‌مارۆکه‌ی له‌سهر لابردوو به‌ره‌و رووی بۆلغاریه‌کان چوو و به‌سهریاندا سهرکه‌وت و ده‌ستیگرت به‌سهر بولغاریا داو بولغاریا‌بوو به‌ویلایه‌تیکی عوسمانی^۵.

سیجسموندی پاشای مه‌جهر له‌نه‌نجامی نه‌و پیشه‌وه‌یه‌ی بایه‌زیدی یه‌که‌م نه‌نجامی ده‌دا بیزارو تووره‌بوو و ترسا چی تووشی بولغاریا‌بوو تووشی وولاته‌که‌ی نه‌ویش بییت دوا‌ی نه‌وه‌ی وولاته‌که‌ی بووبه‌ هاوسنووری ناوچه‌کانی ده‌سه‌لاتی عوسمانی بۆیه‌ په‌نای بۆلای ئیمپراتۆری بیزه‌نتی و رۆژئاوای نه‌ورووی برد و هه‌چزه‌ هاوبه‌یمانانه‌کان له‌شاری نيقوبولس له‌گه‌ل عوسمانیه‌کاندا پینکیاندا، به‌لام جه‌نگه‌ که‌یان دۆراندا^۶.

له‌نێر نه‌نجامه‌کانی نه‌و جه‌نگه‌دا رینگه‌ بۆ نه‌وروو‌پا له‌بهرده‌م عوسمانیه‌کاندا کرایه‌وه‌و ئیمپراتۆریه‌تی بیزه‌نتی له‌راوه‌دوونانی تورکه‌کان له‌نه‌وروو‌پا و بی‌هیوا‌بوو، نه‌وروو‌په‌کان دانیان به‌ده‌رکه‌وتنی ده‌وله‌تیکی نوێی ئیسلامی له‌ناسیای بچوو کدا. بایه‌زیدی یه‌که‌م هه‌ریمی مۆره‌ی

^۱ Pitcher: PP ۴۷-۴۸.

^۲ فرید بك: ص ۱۳۷.

^۳ سعدالدین: ج ۱ ص ۱۳۱-۱۳۲.

^۴ همان سهرچاوه: ج ۱ ص ۱۳۵-۱۳۶.

^۵ فریدك: ص ۱۴، رستم، أسد: الروم فی سیاستهم و حضارتهم و دینهم و بقائهم: ج ۲ ص ۲۵۵، Gibbons:

PP ۱۹۴-۱۹۵.

^۶ Ibid: PP ۲۱۵-۲۲۴; Camb. Med. Hist IVP ۶۷۶.

ملکه چکردو گهمارۆی قوسته‌تینی‌هی نوئ کرده‌وه، به‌لام ناچار بوو گهمارۆی سه‌ری لایبات تانه‌بجاره به‌روو روی دوزمینکی تر بیته‌وه که نه‌ویش ته‌بمور له‌نگی داگیر کهری مه‌غۆلی بوو که ده‌ستی به‌سه‌ر وولاتی رۆژه‌لاتدا گرت تا هه‌موو نه‌و که له‌په‌وره‌ی بگه‌ڕێته‌وه که جه‌نگه‌زخان به‌جیه‌هه‌شتبوو، بۆیه به‌ناڕاسته‌ی رۆژناوای ناسیا کشاو گه‌یشه به‌رده‌رگا کانی نه‌نادۆل.

له‌به‌ر جیاوازی تیروانی سیاسی هه‌ردوو سه‌رکرده هه‌رده‌بوو پنگدادان رووبدات و له‌ده‌شتی نه‌نکه‌ره‌و له‌ (مانگی زیله‌جیه‌ی ساتی ۸۰۴ ک/مانگی ته‌مووزی ساتی ۱۴۰۲ ز) پنگه‌هه‌شتی تر سناک رووبداو سه‌رکه‌وتی ته‌بمور له‌نگی لیکه‌وته‌وه‌و بایه‌زیدی یه‌که‌م به‌دیل گه‌راو مناله‌کانی شی ناکۆکیان تیکه‌وت.^۱

له‌راستیدا له‌گه‌ڵ قورسی و توندی جه‌نگه‌که‌دا که چی گورزی کوشنده نه‌بوو و له‌وکاته‌دا رووبدا که هه‌یشه‌تا ده‌ولته‌ی عوسمانی له‌رۆلی خۆسازدان و لاوتیدابوو، نه‌مه‌ توانای پێدا تا گورزی به‌رکه‌وت و ببخوا ته‌وه‌و دواتر سه‌له‌نوئ راپه‌ڕێته‌وه، هه‌روه‌ک نه‌بوونی نیازی توندوئۆلی ته‌بمور له‌نگ به‌نه‌نادۆل یان به‌روو خاندنی ده‌ولته‌ی عوسمانی هۆکارێکی جه‌وه‌ه‌ری مانه‌وه‌ی ده‌ولته‌ی عوسمانی بوو و ده‌یوانی دواتر له‌گه‌ڵ سه‌خته‌ی ناو خۆیه‌کانیدا که ته‌وشی بوو بوون به‌به‌هێزی ده‌ر بکه‌وته‌وه.

موحه‌مه‌دی شلبی (موحه‌مه‌دی یه‌که‌م ۸۱۶-۸۲۴ ک/۱۴۱۳-۱۴۱۲ ز)

مردنی ته‌بمور له‌نگ و لیکه‌ه‌له‌وه‌شانی ده‌ولته‌که‌ی ده‌رفه‌تیکێ تری به‌عوسمانیه‌کان دا تاله‌شوینه‌واره‌کانی نو گوزه‌ره‌ رزگاریان بیست که شه‌ره‌نگه‌زی ته‌بمور ی لیدابوون، مملانی له‌نیوان کوره‌کانی بایه‌زیدی یه‌که‌م له‌سه‌ر ده‌سه‌لات یانزه‌ سال به‌رده‌وام بوو (۸۰۵-۸۱۶ ک/۱۴۰۲-۱۴۱۳ ز) و له‌و ماوه‌یدا مه‌شخه‌له‌کانی دا که‌وتنی ده‌ولته‌ت ده‌رکه‌وت تانه‌وه‌ی موحه‌مه‌د شلبی ده‌سه‌لاتی به‌ته‌نها بۆ خۆی هه‌یشه‌وه‌ تا دوا ی نه‌و باره‌ ریکه‌سته‌وه‌ی ده‌ولته‌ت بگه‌ڕێته‌وه‌و سه‌له‌نوئ به‌ره‌و گه‌شه‌کردن بچیت نه‌و سولتانه‌ به‌وتنه‌ی یغه‌مه‌به‌ر نوح (علیه‌ سلام) دیت که که‌شتی ده‌ولته‌ی پاراست کاتیک شالاوی ته‌مه‌ریه‌کان هه‌ره‌شه‌ی لێده‌کرد، به‌رپه‌خۆشکه‌ری کرداری گه‌شه‌سەندنی ده‌ولته‌ت له‌سه‌ر ده‌ستی مواردی دووه‌می کوری موحه‌مه‌دی دووه‌می کوره‌زای داده‌نریت.^۲

^۱ ابن عرب شاه: عجائب المقدور في نواب ليمور ص ۳۲۸-۳۳۰، ابن تفری بردی: النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة:

مورادی دووم شوینی موحمه‌دی باوکی خۆی گرتوه^۱، نمو گرنگی بئاماده‌سازی دولتت بئو کاره گرنگانه‌ده‌دا که پیش شکستی نه‌نکهره لئی بئهرپرس بوو، نمو گرنگی بئریک‌خسته‌نوهی سوپاو بهیژ کردنی نابوری دا تا بئرامبئر نه‌روویا بوهستیت کمله دژی هستابون، موراد توانی هممو نمو ناوچانه بگپرتیه‌وه که تئهور له‌نگ له‌مه‌ریمه‌کانی دولتتی عوسمانی له‌ناسیای بچووکی دارنیبون وه‌ك قستمونی و نایدین و ساروخانو مونتشاو کرمان و وای لیهاات دهستی بۆ نه‌روویا به‌تان بوو.

مورادی دووم ویستی بئاراسته‌ی باکورور فراوانخوازی بکات، هیژه مه‌جهریه‌کان که هیلتی به‌رهنگار بوونمه‌وی یه‌کمی دژبه‌ کشانی عوسمانیان بئاراسته‌ی کیشوره‌ه که پئنگده‌هینا به‌سئر کردایه‌تی سئر کرده‌ه‌کی توندوره‌ق به‌ناوی یوحه‌نا هونیدای بئهره‌رووی بوونمه‌وه، به‌لام مورادی دووم توانی به‌سئریدا سئر بکمویت و ناچار بکورد تا په‌یماننامه‌یه‌ك نیمزبات که به‌ویینه‌ ده‌بوو ناوچه‌ی سئر که‌ناوای راستی روویاری دانوب چۆلکات و نمو رووباره سنووری جیا که‌ره‌وه‌ی نیوان ناوچه‌کانی عوسمانیه‌کان و مه‌جهرییت^۱، جورج برانکو فیتشی پاشای سرب دوا‌ی نموه‌ی زانی هیچ چاره‌یه‌کی بۆ به‌رهنگار بوونمه‌وی هیژه عوسمانیه‌کان بۆ نهماوه دانی بئو په‌یماننامه‌یدا ناو رازیبوو سئرانه‌یه‌کی سالانه بدات به‌سولتان نیمراتور یوحه‌نا هشتمی ییزه‌تی ده‌ستبرداری هممو نمو قه‌لایانه بوو که‌له‌زیر ده‌سه‌لاتی ییزه‌تی له‌که‌ناراه‌کانی ده‌ریای ره‌ش و که‌ناراه‌کانی رومللی دل مابوونمه‌وه^۲، عوسمانیه‌کان سالونیک و نعلبانایان فتح‌کردو نمیر نه‌فلاقیش رازیبوو سئرانه‌ بدات.

نوه پیش‌ره‌ویه‌ی عوسمانی نیمراتوری ییزه‌تی هه‌ژاندو په‌نای بۆ رۆژئاوای نه‌رووی برد که‌هه‌لمه‌تیک‌ی خاچهرستی پئنگده‌هینا هونیدای لادیسلاس پاشای مه‌جهر سئر کردایه‌تی ده‌کرد، هیژه‌کانی هاوپه‌یمانی له‌گه‌ل سوپای عوسمانی له‌مانگی شموالی سالی ۸۴۶ك/مانگی شوپاتی سالی ۱۴۴۳ز) و له‌شاری نیش پئکیان‌داداو سوپای عوسمانی شکاو هیژی هاوپه‌یمانی به‌ره‌و به‌لقان درتزه‌ی به‌پیش‌ره‌وی خۆی داو رینگه به‌ره‌و نهدرنه له‌به‌رده‌میدا کراوه بوو، به‌لام له‌کتورپئنگدا وه‌ستا، پئنده‌چیت له‌بئر سه‌ختی و ناره‌ه‌تی سروشتی بوویت وه‌ك کمله‌که‌بوونی به‌فر له‌رپه‌روه شاخاویه‌کان یان هوکاری سیاسی له‌بئر فره سئر کردایه‌تی له‌سوپای خاچهرستیدا بوویت.

^۱ فرمانی: ص ۲۲.

^۲ فرید بك: ص ۱۵۴.

^۳ آوزتونا: ج ۱ ص ۱۲۲، فریدك: ص ۱۵۵.

گرنگی نم سرکهوتنه لهوه دابوو که گیانی گوروتنی نایینی له نه ورو پادا بوژانده وه و سولتان مورادی دووه می ناچار کرد تا داوای رینککومتن بکات و به یینه ده ستمبرداری دهسه لاتی خوی بییت و چند قه لایه کی بز سرب گتیرایه وه و رازیوو هلمته کانی باکورری پروباری دانووب بوهستیت^۱.
 سر کردایه تیه نه سرانیه کان چاویان بریه قوستمه وی لاوازی عوسمانیه کان و ناگر بسته که یان هلموه شانده وه و هاو به یمانیه کی نویی نه ورووی به نامانچی دهر کردنی عوسمانیه کان له نور ووپا پیکهات و مورادی دووه میس سر کردایه تی سوپایه کی عوسمانی کردو به ره و روی دوزمن پیشه روی کرد، له فارنا له سر که نارای ده ریای رهش له (مانگی شه عبانی سالی ۸۴۸ک/مانگی تشرینی دووه می سالی ۱۴۴۴ز) دا پیککگه یشتن پرویداو سرکهوتنی ورونی سولتانی لیکهوتمه وه^۲، هونیادی هیشتا هیوای به دیهیتانی سرکهوتنی به سر عوسمانیه کانداهه بو، بویه رۆچوو به ناو وولاتی سرب، سربیه کان ناماده نه بوون نم جاره یان هاریکاری بن، سولتان له دهشتی کۆسوقو له (مانگی شه عبانی سالی ۸۵۲ک/مانگی تشرینی یه کم می سالی ۱۴۴۸ز) دا به ره و روی بوویه وه به سه رییدا سرکهوت، له نیو نه نجامه کانی جهنگه که دا بملقان گمراه وه بو دهسه لاتی عوسمانی و سولتان مورادی دووه له (موحه رمی سالی ۸۵۵ک/ شوباتی سالی ۱۴۵۱ز) دا کۆچی دوابی کرد^۳.

^۱ فرید بك: ص ۱۵۷، ۶۹۲. Shaw: IP ۵۱; camb. Med. Hist. IVP

^۲ Diehl: Europe Orientale PP ۳۶۵-۳۶۶, Temperley H: History of Serbia P ۱۰۵.

^۳ اوزتونا: ج ۱ ص ۱۲۸-۱۲۹، سرهنك: ص ۳۸.

موحه‌مهدی دووم (فاتیح) (۸۵۵-۸۸۶ ك/۱۴۵۱-۱۴۸۱ز)

موحه‌مهدی دووم له‌ژێر سایه‌ی باری ناهوتای سیاسیدا شوونی سولتان مورادی دوومه‌ی گرتوه‌و ده‌وله‌تیکێ لێوه‌ به‌میرات و ده‌گرت که‌هیشتا بۆ دووبه‌ش دابه‌شبوو: ئەنادۆل که‌وولاتیکی ئیسلامی بوو یه‌کانگیر به‌ژیاڕی ئیسلامی بوو بوو و رۆمللی که‌تازه‌ فەتخکرا بوو و هیشتا ناوچه‌ی سه‌رسنور بوو، موحه‌مهدی ده‌بوو په‌یوه‌ندیه‌ک له‌نیوان هه‌ردوو به‌شدا به‌دییه‌تی، قوسته‌نتیه‌ش نه‌و په‌یوه‌ندیه‌ بوو^۱، وێرای نه‌وه‌ش سولتان هه‌ستی به‌وه‌ کردبوو که‌ فەتخکردنی پایته‌ختی بیزه‌نتی به‌هه‌نگاوێکی پێویست داده‌نریت بۆ فەتخکردنی نه‌و قه‌لایانه‌ی تر که‌هیشتا له‌ده‌ره‌وه‌ی چوارچیوه‌ی ده‌سه‌لاتی عوسمانیدا بوونو مانه‌وه‌ی قوسته‌نتیه‌ له‌ده‌ستی بیزه‌نتیه‌کاندا له‌وانه‌یه‌ هه‌ره‌شه‌ له‌په‌یوه‌ندیه‌کانی نیوان ناوچه‌ ناسایی و نه‌وروویه‌کانیان بکات، وێرای له‌خۆگرتنی نه‌و کرۆکه‌ نایینه‌یه‌ گه‌وره‌یه‌ی له‌خۆی ده‌گرت، بۆیه‌ هه‌موو هه‌وله‌کانی خۆی له‌سه‌ره‌تای ژیاڕی سیاسیوه‌ له‌سه‌ر فەتخکردنی قوسته‌نتیه‌ توندکردنه‌وه‌و له‌سه‌ر دوولایه‌نی سیاسی و سه‌ربازی هه‌لتویستی نواندو په‌یمانامه‌ی له‌گه‌ڵ چهند هه‌تیزکی کارای نه‌ورووپیدا بۆ دلتیاکردنی بێ‌لایه‌نیان به‌ست^۲ و له‌رووی سه‌ربازیه‌وه‌ هه‌ک ناسانکاری بۆ چوونه‌ چالاکی فتوحاته‌وه‌ خۆی ناماده‌ کردو بیزه‌نته‌ش هه‌یج یارمه‌تیه‌کی ده‌ره‌کی پشه‌گه‌یشت ته‌نها له‌جانه‌وه‌وه‌ نه‌بیست، پاپا نیقۆلای پینجه‌م له‌به‌رامبه‌ر پالپشتیکردنی ئیمپراتۆردا مه‌رجی دانا هه‌ردوو که‌نیه‌ی رۆژه‌ه‌لات و رۆژناوایی بینه‌وه‌ به‌یه‌ک، به‌لام ده‌کارگیری جه‌ماوه‌ر به‌سه‌ر نه‌و پرۆژه‌به‌دا زالبوو وێرای نه‌وه‌ی خۆدی قوسته‌نتینی یانزه‌هه‌م ناماده‌بوو نه‌و یارمه‌تیه‌ بدات^۳.

هه‌یزه‌ عوسمانیه‌کان له‌رووی ووشکانیه‌وه‌ گه‌مارۆی پایته‌ختی بیزه‌نتیان داو به‌تۆب تۆپیارانیان کرد، به‌لام شوره‌کان نه‌رووخان باری سه‌ربازی نه‌و کات یه‌کلا بویه‌وه‌ که‌ عوسمانیه‌کان له‌رێگه‌ی

^۱ نهم سه‌ر کرده‌ هه‌لکموته‌ی نوومه‌تی ئیسلامی نه‌و که‌سه‌یه‌ که‌ پینجه‌مه‌ر (ﷺ) به‌رپوایه‌تی نیما‌ی نه‌جده‌ له‌باره‌یه‌وه‌ ده‌فه‌رمویت (لنتحن القسطنطية فلنعم أمرها و نعم الجیش ذلك الجیش). پینجه‌مه‌ری خوا شایه‌تی بۆ داو نو نه‌وانیش بوون به‌به‌دییه‌تیه‌ری موعه‌جزه‌یه‌کی پینجه‌مه‌ر خۆزگه‌ موسلمانان ناگایان له‌ژیاڕی موحه‌مهدی فاتیح و هاروشیه‌کانی ده‌بوو. -وه‌رگێر-

^۲ لويس، برنارد: إستانبول وحضارة الأبراطورية البيزنطية ص ۳۶.

^۳ حلیم: ص ۶۴، رستم ج ۲ ص ۲۸۸، Diehl: ۳۷۰.

^۴ Kritovoulos: History of Mehmed the conqueror PP ۳۶-۳۹-۴۱; Babinger, F:

Mohamad II PP ۱۰۳-۱۰۸.

ووشکانیموه بههنگاوئیکی نانساییو بیۆینه چهند کهسایهتیهکی جهنگیان پهراوندهوه بۆناو بهندهوی(القرن الذهبي) نهمممش بهلگهی لیهاآتووی سولتان بوو، لهنهجامی لیدانی بهردهوامی شورهکان رههیلهمهك کرایهوه هیزه عوسمانیهکان له(۲۰ی جهمادیلولای سالی ۸۵۷ک/۲۹ی نیاری سالی ۱۴۵۳ز)دا لهویوه چوونه ناو شورهکمو لهکۆلان و شهقامهکاندا جهنگ روویداو تیایدا نیمبراتور کوزراو هیزه عوسمانیهکان دهستان بهسمر شارهکهدا گرت، پاشان سولتان بۆ رۆزی دواتر چوویه ناوی و فرمانی بۆ هیزهکانی دهرکرد تا کوشتا بوهستین و بریاریدا بیکات بهپایتهختی دهولتهکهی و ناوهکهی گۆری بۆ نیسلام بول(نیستانبول)^۱ بهراستی سلماندی کهشیای نازناوی فاتیحه.

ههنگاوی دواتر لهسیاسهتی سولتان موحممهدی فاتیحدا نهوهبوو دهسهلاتی خۆی له باکووری دوورگهی بهلقانیدا بجهسپیتیت تابهرهرووی مهجهر بیتهموه کلهسهردهمهکانی پششورتجا سهتماندهوی بهریهستی سهرهکی بهردهم فراوانخوازی عوسمانی لهنهووروبادایه بۆیه رۆچوو بهناو وولاتی سربو چهند شاریکی فمخکردو بهلگرا لئی یاخی بوو، ههروهک وولاتی مۆروه تهللاقی له باکووری رووباری دانوبو بۆسنو هیزسکیشی فمخکرد^۲.

داوی نهوه فاتیح لایکردهوه بهلای ناسیای بچوو کدا کهمیرنشینی تهرابزون سهرکردایهتی بزوتنهوهیهکی دوژمنکارانهی دهکرد، یوحمنای چوارهم فهرمانهروای نهو میرنشینه بیۆکهی دهرکردنی عوسمانیهکانی لهههموو ناسیای بچوو کدا پتیوو، نهو ههندی سهرکردهی دراوستی بۆ یارمهتی خۆی ههتلخهتانه، نهوانهش بریتیبون لهسینوب و قرمانو کهرهجو نهرمهن، ههروهک سهرکردهی چاوچنۆکی تورکمانی نۆزون جهسهنی سهرکردهی ئاق قۆینلۆی لهدیاربهکر ههتلخهتانه، نهوانه ههموویان رقیان له دهولتهتی عوسمانی ههبوون، شاری نهماستریسی داگیر کرداوی باشوور لهناسیای بچوو ک یارمهتیدا.

لهراستیدا فاتیح توانی لهدوژمنهکانی بدات بهسهریاندا سهرکهوت و شارهکانیان کهوتنه دهستی، بهممش میرنشینی ترهرازون کۆتا ناوچهی یۆنانی بوو لهناسیای بچوو ک^۳.

^۱ زاده، عاشق باشا: باشا زاده تاریخی ص ۱۴۲-۱۴۳، القرمانی ص ۲۶-۲۷.

^۲ سعدالدین: ج ۱ ص ۴۵۴-۴۵۵، ۴۹۱-۴۹۲، زاده، صولاق: تاریخ صولاق زاده ص ۲۱۶، ۲۲۶-۲۲۸.

عاشق زاده: ص ۱۴۹-۱۵۱.

^۳ الرضیدی: ص ۲۳۵، عاشق زاده: ص ۱۵۳-۱۵۴، Kritovoulos: PP ۱۶۵-۱۶۷.

بایه‌زیدی دووم (۸۸۶-۹۱۸ک/۱۴۸۱-۱۵۱۲ز)

دوای مردنی سولتان موحممدی فاتیح ده‌ولته‌تی عوسمانی جارنیکیز به‌ده‌ست جه‌نگی ناوخزوه ده‌ینالاند، موحممد وه‌سیه‌تی خیلافه‌تی بز جمعی کوره‌ بچووکی کرد که پالپشتی گه‌وره‌ی قرمانی موحممد پاشای سهدری نه‌عزم بوو، له‌کاتیکدا چهند به‌شیکدی دیاریکراو له‌وانمش سوپای هم‌واداری بایه‌زیدی برای بوون له‌کوتایدا نیکیشاریه‌کان بایه‌زیدی کاندیدی خویان سه‌پاندو بایه‌زید له‌پایته‌ختدا ده‌سه‌لاتی وه‌رگرت، له‌کاتیکدا جهم له‌بروسه‌مولتی خواردو خوی وه‌ک سولتان راگه‌باندو پیشنیاری دابه‌شکردنی ده‌ولته‌تی بز براکه‌ی کرد^۱.

بایه‌زید به‌پیشنیاره‌که‌ی براکه‌ی رازینه‌بوو و هیزشی برده‌ سه‌ر بروسو جهم رایکرد بو قاهره‌ تا مه‌مالیکه‌کان له‌دژی براکه‌ی هانیدات، به‌لام له‌وه‌دا سه‌رکه‌وتوو نه‌بوو، نه‌جا روویکرده‌ رۆدس به‌و هه‌ولته‌ی پشت به‌ سواره‌کانی قدیس یوحنا به‌ستیت، به‌لام جارنیکیز سه‌رکه‌وتوو نه‌بوو و سواره‌کان دایانه‌ ده‌ست پاپاو نه‌ویش ناچاربوو بیداته‌ ده‌ست پاشای فه‌رنسا که‌نه‌وکات گه‌ماروی رۆمای دابوو، به‌لام پاپایش نه‌وه‌ی بیدات به‌ده‌سته‌وه‌ ژه‌هرخواردی کرد، بۆیه‌ له‌ سالی (۹۰۰ک/۱۴۹۵ز) له‌شاری ناپۆلی مرد^۲.

سولتان بایه‌زید زۆر جه‌زی له‌جه‌نگ نه‌بوو و اناسرابوو که‌زاست و نه‌ده‌به‌کانی خو‌شده‌هویست، به‌لام سیاه‌ستی ده‌ولته‌ت نه‌وه‌ی لینه‌خواست به‌هۆی سیاه‌ستی دوژمنکارانه‌ی دراوسینگانه‌وه‌ رپوله‌ جه‌نگ بکات، جا له‌ سالی (۸۹۶ک/۱۴۹۱ز) دا چهند به‌ریه‌که‌که‌وتنیک له‌گه‌ل مه‌مالیکه‌کان له‌سه‌ر سنووری رۆژه‌لاتی باشووردا روویداو له‌دوای ده‌ستپه‌ردانی بای تونس به‌رپنیکه‌وتن کۆتایی پتهات^۳، ده‌ولته‌که‌ی به‌ره‌و رووی مه‌ترسیه‌کی نوئ له‌ رۆژه‌لاته‌وه‌ بوویه‌وه‌ که‌نه‌ویش خوی له‌هیزتی ده‌ولته‌تی تازه‌پنیکه‌یشته‌وی سه‌فه‌ویدا ده‌بینیه‌وه‌ به‌سه‌ر کردایه‌تی شائیسماعیلی سه‌فه‌وی که‌شیه‌ مه‌زه‌ب بوو، له‌به‌ره‌ی نه‌وروپاره‌ عوسمانیه‌کان چهند سه‌رسنوورنکی سه‌ربه‌ بندوقیه‌یان

^۱ سعدالدین: ج ۲ ص ۹-۱۰، عاشق زاده: ص ۲۲۰.

^۲ سعدالدین: ج ۲ ص ۴۰.

^۳ فرید بک: ص ۱۸۲-۱۸۳، اوزتونا: ج ۱ ص ۱۹۰-۱۹۱.

لهدهریای نهدریاتیکی و لهیونان فتهکردو ناچار بهداوای ریککهوتیان کردن^۱، بهلام نهیانتوانی بهلگراد فتهبکهن^۲.

کۆتا رۆژهکانی سولتان بایهزیدی دووهم نهو ململانیهبوو کهلهنیوان کوره دوویرهکانی لهسهر دهسلات ههلگیرسا کورهکانی بریتییون لهنههمه دو قورقودو سهلیم کهلهکۆتاییدا بههۆی پالپشتی نینکیشاریهکانهوه سهلیم سهرکهوتو توانی شوینی باوکی بۆ خۆی چۆلجکات و خۆی بهچینه چوینی، نهمش له(مانگی سهفهوی سالی ۹۱۸ک/مانگی نیسانی سالی ۱۵۱۲ز)دا، سولتان بایهزیدی دووهم پاشهکشی لهژیانی گشتی کرد تا لهشاری دیوتیکا لهههریمی نهدرنه سهقامگیربیته، بهلام لهریگهدا کۆچی دایکرد^۳.

---

^۱ الصباغ، لیلی: الجالیات الأوروبية في بلاد الشام في العهد العثماني في القرنين السادس عشر والسابع عشر ج ۱

ص ۹۰-۹۱.

^۲ حلیم: ص ۷۲.

^۳ سرهنک: ص ۶۳، اوزتونا: ج ۱ ص ۲۱۰.

قوناغی هیزو فراوا نخوازی (۹۱۸-۱۰۰۳ک/۱۵۱۲-۱۵۹۵ز)

سه لیمی یه کهم (۹۱۸-۹۲۶ک/۱۵۱۲-۱۵۲۰ز)

په یوه ندی له گه ل س ه ف ه و یه کاند ا:

یه کهم نیشی سولتان سلیم نه و بوو نه حه دو قورقودی برای له ناو برد، پاشان بو ریگری مهترسی کشاوی روزه لات که مه به ستم پی مهترسی سه ف ه و یه کانه رووی و هر چه ر خاند، له راستیدا و هر چه ر خانیچک له سراتیژه تی عوسمانیه کان له سرده می نه ودا روویدا نه و ه و ه ستانی کشان بوو به ره و روزه ناوا، نه م گور انمش له گه ل س ه ر ه ت ای په ل و ا ی ش ت ت ی شیعی به نا ر ا س ت ه ی خاکی عوسمانی و ه و ل ی مه مالیکه کان بو له و ناو بردنی ده وله تی تازه ینگه شترووی عوسمانیدا ده س ت ی ی ک ر د، له نه ب ج ا م ی نه مه دا سیاستی نه م سولتانه له سر دوو بنه ما وه ستا: ده س ت گ ر ت ن به سر ریگه کانی بازار گانی نیوان روزه لات و روزه ناوا و فراوا نخوازی له سر حسابی هیزه کانی روزه لات، بو چه ند په یمانامه یه کی ناشتی له گه ل هیزه نه و روویه کاند ا به ست تاخوی بو گ ر ف ه کانی روزه لات یه کلا ب کاته وه، جایه که عجار به ره و رووی مهترسی سه ف ه و یه بوویه وه.

له راستیدا شایسماعیل ده س ت یه سر عیرا قدا گ ر ت بوو و به ره و نه ناد ز ل ده چوو، چه ند ه و ک ا ر ی ک ی مهزه بی به نامنجی بلاو کر دنه وه ی مهزه بی شیعه له ناو تور که کاند او سیاسی به نامنجی له ناو بردنی ده وله تی عوسمانی و شوینگرتنه وه ی و نابوری به نامنجی سوودره گرتن له به پیتی ناوچه که و ده س ت گ ر ت ن به سر ریگه ی بازار گانی روزه لاتیدا پالتیان پیوه ده نا.

سولتان سه لیمی یه کهم بهرام بهر به و گورانه شیعه زور هه س ت یار بوو و یه ک س ر که و ته هه لمه ت بر د ن د ز یه شیعه له و و و لاتی خویدا، نه مه و ا ی ک ر د س ه ر ک ر د ا ی ته س ه ر ب ا ز یه ک ا ن ه ی و ا ی و ه س ت ا ن د ن ی په ل و ا ی ژ ی شیعه یان هه بوو، هه رواش بوو سولتان هیواکانی نه و س ه ر ک ر د ا ی ته یان ه ی له نا و نه ب ر د و به نا ر ا س ت ه ی ک ش ا و له ج ه ن گ ی ک ی تر س ن ا ک له (چال د ی ر ا ن) له روزه لات ی ته بر یز له (مانگی ره ج بی سالی ۹۲۰ک/مانگی نابی سالی ۱۵۱۴ز) دا له گه ل شاه نیسماعیلدا ینگه ی ش ت ر سولتان به سر شاه دا س ه ر که و ت و چوو یه ته بر یزی پایته ختی^۱ و ده س ت یه سر نه ناد ز ل ی روزه لات ی و باشووریدا گرت بیچکه له به شی ژ ی ر ده س ه لاتی مهملو و کی نه بیت.

^۱ سعدالدین: ج ۲ ص ۲۳۵-۲۳۶، صولاق زاده: ۳۵۲-۳۵۸.

^۲ صولاق زاده: ص ۳۶۹-۳۷۰، اوزتوناک ج ۱ ص ۲۱۵-۲۱۹.

په پوهندی له گڼ مهالیکدا:

له راستیدا تا سالی (۸۵۷/ک/۱۴۵۳ ز) په پوهندی نیوان دولتته عوسمانی و دولتته مملووی په پوهندی روپامایی و دوستایته و پالتهستی بو، به لام دوی نهوه باروودوخه کان گوران، جالوه قوناغدها دولتته عوسمانی له نه نادول و جهزیره دا بهره و باکور تاده ریای سبی ناوه راست و شاخه کانی تزرؤس له باشووره و فراوانی و بو، له هه مان کاتدا دولتته مهالیک ده سیه سر کلیکیدا گرتبو، مهالیکه کان بهره بهره روو بهرووی تیکچوونی په پوهندی کانی نیوان دوو دولتته ده بو نهوه دوی نهوهی هه ستیان به گهوره بوونی جهماوهری عوسمانیه کان له نیو موسلماناندا کرد، هروهک تیبنی ناجیگری و ارایه کی زوریانکرد له مهر هملتی عوسمانیه کان بؤ گورنی نیوامی په پوهندی کانی نیوان دوو دولتته دوی نهوهی به گه پاریزره سنوریه کان نازناوی سولتانه کانیان له خویان دهن، نهو سیاسته بوو بهزی دارمانیکی سخت له پوهندی نیوان همدوولادا و دواتر بوو به مملاتی له سر ریبری کردنی جهانی نیلامی نه مش هوکاری بهرته و سره کی مملاتی عوسمانی - مملووی بو.

سهر کومتی سولتان سلیم به سر شا نیسماعیل له جنگی چالدیراندا بؤ مهالیکه کان کتوپرو چاوه روان نه کراو بو، به لکو شکستیکی توندی معنوی بو، سولتان قانسوه غوری هه ستیکرد عوسمانیه کان له دوولاهو نیش بؤ پاکتاو کردنی باره که له روزه لاتی نیلامیدا له بهرزه و هندی خویان ده که تاله گنل مهالیکه کاند پیکدا بدهن، بویه بیلابیه نی خویان نیشاندا و تنها هینه چوو که هیزیکی چاودتری بؤ حله ب نارد.

چالاکیه فراوانخوازیه کانی عوسمانی له دیار به کرو ناوچه کانی زیلقه درا نمازه به ده کهن که به بی باز نهی سوران به دهوری مملووی له مولاتی رافیده نی سره وه ناوچه کانی عوسمانی په یوست به به کتران، نه مش بهر بهستیکی سراتیژی پیکده هتاو ناسرمی سولتانی عوسمانی نایه وه تا چهند چالاکیه کی سربازی بکاته سهر نیران، نهوهی زیاتر وای لیکرد نهو هیزه مملوکیه بوو له وی بنکهی دا کو تابوو و ریگی به سوپای عوسمانی نه ده دا لهویزه پیریته وه بؤ نیران، بهروونی دهر کهوت سولتان سلیم له کاتی گه رانه وه له چالدیراندا نیازی هه بوو له گنل غوریدا بجه نگی.

له راستیدا سولتانی عوسمانی ناماده بوو نهو نه خشه گه ورانهی له روزه لاتندا به جی بگه به نیت که سیفتهی هه لگرتی سیاستی دوزمنکارانهی هه بوو، چونکه گه لانی روزه لاتی نیلامی ده یانویست له سر دهستی عوسمانیه کان له ده ست ده سولتی توندوتیژی مملووی رزگاریان بیت.

میرنشینه جیا که ره وه کانی نیوان ناوچه کانی همدروولا وه که میرنشینی ره مهران له کیلیکیه و
میشینی زلیقه در له که بادوکیه بوون به مهیدانیکی سهره کی مملاتی نیوان نه و دوو ده ولته که شتی
بلیسای بۆ جهنگی دژبه مهالیکه کانی نهستانی بولی گرتوه که عوسمانیه کان وه که واجب له سهر
هموو موسلمانیک نشانیاں دهده.

له دیارترین ناراسته عوسمانیه کان له دوای گهرا نه وهی سولتان سلیمی یه کم له ففارس نه وه بوو
که میرنشینی زلیقه دری دایه پال خوی که جیا که ره وهی نیوان عوسمانی و مهالیکه کان ده پاراست،
نمه واتای نه وه یه ریگیه یه ره ننگار بوو نه وهی مهالیکه کان له بهردهم عوسمانیه کاندا کرا وه ده بیت.

قانسوه غوری نه م هلتویسته ی سلیمی یه کمی بهرا گه یاندنی جهنگ داناو بریاریدا شانوشکزی
خوی له ناوچه که دا بگریته وه فرمانی کرد تا بۆ جهنگ ناماده بن، هر که هموو ده رازه کانی
وولاتی جهزیره و باکووری عیراق و ریژه وه کانیاں له ریگیه ده سلاتی عوسمانیه کان نارام و دلتیا بوون،
سوپای عوسمانی له ریگیه نه نادۆله وه به سهر کردایمتی سولتان سلیم که وته ریژو روویکرده وولاتی
شام، هر که غوری به مهی زانی به سوپاکیه وه که وته ریژو له قاهره وه ده رجوو، له ممرجدابق له
باکووری حله ب همدروولا نالوگۆری نامه یان کردو همدروو سوپاش له وی سهنگریان گرتوو،
نه م نالوگۆری نامه یه به نامانچی نه وه بوو خوی موسلمانان نه مرژیت، به لام دانوستانه کان سهریاں
نه گرت و هر لایه کیان سوکایمتی به نیردراوی لایه نه که ی تر کردو جهنگ بوو به شتیکی دلتیا و هر
سهر کرده یه کیان سوپای خوی بۆ ناماده سازی به ره ننگار بوو نه وهی یه کلایی ناماده کردو جهنگه که
له (مانگی ره جهمی سالی ۹۲۲ک/مانگی نابی سالی ۱۵۱۶ز) ده ستین کردو جهنگیکی سهخت
له نیراتیاندا به ریژه چووو که ممر له هشت کاتر میز به رده و امیوو و سهر که وتی عوسمانیه کانی
لیکه وته وه غوریش له بهردهم شکستی سوپا که یدا خوی کوشته وه.^۱

سولتان سلیم به ره می سهر که وته که ی وه رگرت و حله ب و حه مات و حیمص و دیمه شقی گرت
خو^۲، نه و حمزیده کرد و از له مهالیکه کان به ییت تافرمانی وهی مصر بکن و بریاری به سهر تومان
بای جیگری غوریدا سه پاند تا گۆز ایتلی خوی بۆ سولتان سلیم را بگه یه نیت له بهرام بهر نه وهی
سولتان ده سلاتی مصری بداته ده ست.^۳

^۱ ابن ایاس: بداع الزهور فی وقائع الدهور ج ۵ ص ۶۰، ۶۹، ۷۰، ۱۲۳.

^۲ سعدالدینک: ج ۲ ص ۳۳۹-۳۴۲.

^۳ ابن ایاس: همان سمرچاره: ص ۱۲۴-۱۲۵.

به‌لام سولتانی مملووکى به‌بیرۆکه‌ی شکسته‌خوارد رازینه‌بوو، بۆیه سولتان سه‌لیمی به‌که‌م ناچاربوو جه‌نگه‌که بگوازیته‌وه بۆ مصر له‌کاتی شکانیدا فه‌له‌ستینی دایه پال ده‌وله‌ته‌که‌ی خۆی و سوپاکانی له‌به‌رده‌م ده‌رگاکانی قاهره‌دا ده‌رکه‌وتن له‌ (کۆتاییه‌کانی مانگی زیلحه‌جه‌ی سالی ۹۲۲ و سه‌ره‌تاکانی مانگی موچه‌ره‌می سالی ۹۲۳/ک/مانگی کانوونی دوومه‌می سالی ۱۵۱۷ز) دا جه‌نگی نیوان هه‌ردوولا هه‌لگیرساو تۆپه‌کانی عوسمانی له‌پیدانیه شکستیکی به‌کلایان تووشی مه‌مالیکه‌کان کرد^۱، دواى شکسته‌که‌ی تومان باى راپیکرد بۆ ده‌لتا، به‌لام به‌ناپاکی درا به‌ده‌ست سولتان سه‌لیمی به‌که‌مه‌وه و نه‌ویش فرمانیکرد تاله‌سیداره بدریت^۲.

گرنگی گرتنی مصر و پرای فراوانخوای عوسمانی به‌سه‌ر زه‌ویدا ده‌سته‌رداربوونی خه‌لیفه موحمه‌د مه‌وه‌کیلی کۆتا خه‌لیفه‌ی عه‌بباسیه‌کانی له‌مصر له‌مافی خیلافه‌ت بۆ سولتان عوسمانی له‌خۆ ده‌گرت^۳، دواى نه‌وه سه‌لیم حه‌جازی گرت و گه‌راپه‌وه بۆ نه‌سته‌نبۆل و له‌کاته‌وه نه‌سته‌نبۆل بووبه مه‌لبه‌ندی خیلافه‌تی ئیسلامی، سولتان گرنگی به‌ناماده‌سازی که‌شتیگه‌لیکی ده‌ریایی دا تاهیرشبه‌کاته سه‌ردوورگه‌ی رۆدس، گرنگی به‌ دامه‌زراندنی سوپایه‌کی ووشکانیش دا تا هیرش بکاته سه‌ر سه‌فه‌ویه‌کان، به‌لام به‌لام پێش نه‌وه‌ی نه‌و دوو نامانجه‌ی به‌دیه‌بیت مه‌رگ رپی پینگرت و له‌ (مانگی شه‌والی سالی ۹۲۶/ک/مانگی نه‌یلولی سالی ۱۵۲۰ز) دا کۆچی دوایکرد^۴، که‌سایه‌تی نه‌م سولتانه به‌سه‌ر هه‌موو نه‌و رووداوه گه‌ورانه‌دا زالبور که‌له‌سه‌رده‌می نه‌ودا روویانداو گه‌لی عوسمانی وه‌ک پالته‌وانیکی نیشتمانیان داده‌نا.

^۱ هه‌مان سه‌رچاوه: ص ۱۴۳-۱۴۷.

^۲ هه‌مان سه‌رچاوه: ص ۱۷۴-۱۷۶.

^۳ هه‌مان سه‌رچاوه: ص ۱۳۵.

^۴ هه‌مان سه‌رچاوه: ص ۳۶۰، فرید بك: ص ۱۹۷.

سوله یمانی یه کهم (قانونی) X ۹۲۶-۹۲۷/ك ۱۵۲۰-۱۵۶۶ (ز)

په یوهندی له گهڼ رۆژناوای نه وروو پیدایا :

سولتان سوله یمانی یه کهم شوینی سولتان سه لیمی یه کهمی باوکی گرتوه هدرکه دهسه لاتی گرته دهست سیاستی عوسمانی سر له نوئ روویکرده وه رۆژناو ا تاقرناغینکی نوئی په یوهندیه نویه کان له گهڼ نه وروو پادا دهستیپیکات که سیفته تی فراوانخوازی له بهلقانو دهریای سبی ناوه راستی له خۆده گرت .

سولتان ناگادار بووبه رکه بهری تالی نیوان فرانسوای یه کهمی پاشای فهره نساو شارلی پینجه می پاشای نیسپانیا که له بنه مالهی هابسبورگ بوو له پیناو سرکه وتن به تاجی پیروز سهیر کراوی نیمبر اتۆریه تی رۆمانی، شارل توانی سرکه ویت، بهلام سولتان به هیچ جوړیک دانی به و باروود زخهی نه وروو پادا نه نا به تاییه ت که نیمبر اتۆر شارل سیفته تی ده مارگیری توندی دژبه موسلمانانی هه بوو بۆیه دهر که وتنی مه ترسیه کی یه کگرتووی نه سرانی دژبه عوسمانیه کان له دوا ی هه لئژاردنی شارل سره یه لندا، له بهرام بهردا چهند په یوهندیه کی دۆستایه تی له نیوان بابی عالی و فهره نسادا دامه زرا که نهمه ش فهره نسای هاندا تا سه باره ت به ههر بواریکی په یوهست به سیاستی رۆژه لاتی هه وه پیگه و له بیهندی پینشه وه ی له نیو دولته ته نه وروو پیه کاندا هه بیت .

نیمبر اتۆر نه رکی بهر گیری کړدن له نه وروو پای ناوه راستی له بهر ده م شکانی چاوه وړانکراوی عوسمانیدا به فر دیناندی پاشای نه مسای برای خو ی سپارد چونکه ده بوو هه موو نه وروو پای رۆژه لاتی نزمیش بچنه جهنگینکی قورسه وه، دوا ی رووخانی سرب و بولغارو بیزه تنه مه جهر له نه وروو پای رۆژه لاتی وه ک دوزمینیکی ته قلیدی عوسمانیه کان دهر کهوت .

روودا ویک دهر کهوت و ناگری جهنگی فراوانی نیوان ههردوولای هه لگیر ساند، نه ویش نه وه بوو پاشا لویسی دووه می پاشای مه جهر نه و نیر دراوه ی سولتانی کوشت که هاتبوو تا گرتنه دهستی دهسه لاتی پیرا بگه یه نیت و داوای لیکات نه وسه رانه یه بدات که له بهرام بهر نو پکړدنه وه ی ریکه و تنه که دا ده بوو بدات^۱ .

نهم کاره سولتانی توره کړدو جهنگی دژبه مه جهری دهستیپکړدو توانی له سالی (۹۲۷/ك ۱۵۲۱) ز دا شاری به لگرا دو له سالی دواتریشدا دوور گهی رۆدس فه تجکات^۲ و له

^۱ فرید بك: ص ۱۹۹ .

^۲ صولاق زاده: ص ۴۳۸-۴۳۹، تاریخ بخوی: ج ۱ ص ۲۵۵-۲۶۳، کلو، اندری: سلیمان القانوني: ص ۸۸-۸۹ .

سالی (۹۳۲ک/۱۵۲۶ز) له جهنگی ناسراوی (موهاکس) دا توانی پاشا لویسی دووه مدا سر که ویت و لهو جهنگه دا خودی لویسی دووه له ناوچوو و دوی کوتایی هاتن به جهنگه که سولتان چوویه (بودای پایته ختهوه).^۱

مردنی لویس وایکرد فردیناندی زاوای بؤ خواستی کورسی دهسه لاتی مهجری نزدیکترین کس بیت، له راستیدا نهو وهک پاشا به سر بوهیمیاو نهو ناوچهی وولاتی مهجری که ما بون هلبیز درآ،^۲ نه مه بر دیه مملانییه کی دژبه مرزا بولیای سر کردهی ترنسلقانیاهو فردیناند توانی بودا بیگریتهوه، نه مه سولتانی توره کرد^۳ و پالپشتی زابولیای دژبه فردیناند کردو له سالی (۹۳۶ک/۱۵۲۹ز) دا بودای فتح کردهوه^۴ و سوپای تهلمانی لهوی دهر کردو دایه دست زابولیای هلوپه یمانیهوه، پاشان به رهو فیننا دریزه ی به کشانی خوی دا تا نهو سوپایه راهو دوو بنیت و له ناوی بیات له (مانگی موحه رمی سالی ۹۳۶ک/مانگی نیلوی سالی ۱۵۲۹ز) دا گه یشته فینناو گه مارویه کی توندی له سر دانا، به لام دوی نوزده روز به مزی که می شمک و دورو دریزی هیلی فریا گزاری و هاتنی وهرزی زستانهوه ناچار بوو گه ماروکه هلبوه شیتتهوه.^۵

له سالی (۹۳۹ک/۱۵۳۲ز) دا سولتان سر له نوی هه ولی فتح کرنی شاری قه نای دا به لام هه لمه ته که له جاری پیشوی باش نه بوو، جاقه لای (گونزی) مهجری له به ردهم گه ماروی سوپای عوسمانیدا وه ستاو سولتان دوی روو خاندنی نهو قه لایه نینجا توانی دریزه به کشانه که ی بدت، نه مهش پیشه روی سولتانی دواخت، پاشان نهو کاتیک تری به فریو دا کاتیک له جیاتی نهوی راسته و خوق به رهو فیننا بکشیت به رهو روز ناوا به ناراسته ی نوسریا چوو.^۶

نیمبراتور شارلی پنجم پشتی به وه به ست که نه ندریا دوریای سر کرده ی جه نهوی بؤ هیز شکر دنه سر که ناراهو عوسمانیه کان له ده ریادا به کار بهیت بهو نامانجه ی له سه حتی به ره ی ووشکانی که مبه کاته وه نهویش به سر که و تووی نیسی له سر که ناراهو کانی موره کرد، سولتان پاش که میک، به های نهو سر که و ته ی له ده ست داو فرمانی به سوپا که ی کرد تا بگریته وه بؤ

^۱ صولاق زاده: ص ۴۵۵، آوزتونا: ج ۱ ص ۲۷، کلو: ص ۱۰۷، Shaw: I P ۹۱.

^۲ الشناوی: عبدالعزیز: الدولة العثمانية دولة اسلامية مفری علیها ج ۱ ص ۲۷۸.

^۳ فرید بك: ص ۲۱۵، آوزتونا: ج ۱ ص ۲۷۲.

^۴ صولاق زاده: ص ۳۵۸-۳۵۹، مسرهك ص ۸۱، کلو: ص ۱۱۷-۱۱۸.

^۵ فرید بك: ص ۲۱۶-۲۱۷، کلو: ص ۱۱۹-۱۲۱، دیورانت، ول: قصة الحضارة مجلد ۷ ج ۵ ص ۱۰۴.

^۶ فرید بك: ص ۲۱۸.

نهستانبول^۱، بۆ سالتی دواتر مادهیی خۆی بۆ بهستی پهیمانامه بهك بهست كه فرديناند داواي كردبوو و له نهستانبولو له (مانگی زيلحه جهی سالتی ۹۳۹ك/مانگی حوزه يرانی سالتی ۱۵۳۳ز) دا نيمزاكراو بهويته پاشای نه مسادانی بهباری مهترسیداری ههريهك له خاکی دوو دهستهی مملاتیكاردا نا، له کاتیکدا سولتان له بهرامبهردا دانی به پاشایهتی فرديناند به سهر بوهیمیاو ئهرشیدوق به سهر نه مسادا نا، باری نوپووهوی رۆژههلات وای له سولتان کرد كه بهو رینکههوتنه رشازییت.

بهلام له سالتی (۹۴۴ك/۱۵۳۷ز) دا جهنگ ههنگیر سایهوه له سالتی (۹۴۷ك/۱۵۴۰ز) دا زابولیا مرد، نه مسادانو دهرفهتهی قوستهوهو هیرشی برده سهر ناوچهکانی تا له دهسته پارێزگاری دهولتهی عوسمانی دابرییت، نهم پیشهروهیه سولتانی تووره کرد، بۆیه به سهر کردایهتی وه زیر موحهمه د سوقللی پاشا سوپایهکی نارد تا نه مساویهکان له مهجهر دهربکات له کاتیکدا خۆشی چوو بۆ بهلگهراو تاله ریزهوی رووداوه کانهوه نزیك بیته، وه زیری عوسمانی توانی بچپته ناو پایتهختی مهجهر پهوه، پاشان سولتانیش به شویتیدا چوو^۲.

لهو کاتهدا وارینکههوت سولهیمانی یه کهمو فرانسوای یه کهم رینکههوتن له سهر نهوهی هیرش بیه نه سهر ناوچهکانی نيمبر اتۆریهت جا سولهیمان بهروروی رۆژناوا چوو و چهند شاریکی مهجهری فتح کرد^۳، له کاتیکدا که شتیگهلی عوسمانی هیرشی برده سهر که ناراهه کانی ئیتالیا^۴، له سالتی (۹۵۴ك/۱۵۴۷ز) دا سولتان بۆ ماوهی حهوت سال دهرفهتی ناگرهستی به رۆژناوا دا تا سرقاتی جهنگی سهفهویهکان بیته^۵. بنه مالهی هابسبۆرگ نارامیان نه گرت و کاتیک هیوای گپرانوهی ناوچه رگهی مهجهریان نهما، سیاسهتی خۆیان بهرامبهردهولتهی عوسمانی گپریو تهنها ههولیان دهدا ترانسلفانیا له دهسهلاتی عوسمانی بپرن، فرديناند ههولیدا له سالتی (۹۴۸ك/۱۵۵۱ز) دا نهو نیشه بکات، کاتیک سولتان بهو دهولتهی زانی سوپایهکی ناماده کردو ناردی بۆ وولاتی مهجهر تا باروودۆخه که بهباری خۆیدا بگپریتهوه سوپای نه مساوی له بهردهم سوپا عوسمانیهکاندا خۆی نه گرت و نه مسانچاربوو له (مانگی رهجهبی سالتی ۹۷۰ك/

^۱ هممان سهرحاوه: ص ۲۱۸-۲۱۹، اوزنون: ص ۲۷۵. Hammer, J: Histoire de L'Empire

Ottoman. II PP ۱۰-۱۱.

^۲ فرید بك: ۲۳۶، حلیم: ص ۹۲، كلو: ص ۲۶۸.

^۳ تاریخ بجزوي: ج ۱ ص ۲۵۱-۲۵۴، حلیم: هممان سهرحاوه، سههنگ: ص ۲۷۰.

^۴ كولز، بول: العثمانيون في اوروبا ص ۹۳.

^۵ فرید بك: ص ۲۳۸-۲۳۹، كلو: ص ۲۰۱-۲۰۲.

مانگی شوباتی سالی ۱۵۶۳ز) ۱۵ رینککه و تنامه‌ی (براغ) به‌ستیت و بمو بییه فردیناند دانی به ده‌سه‌لاتی عوسمانیه‌کاندا نا له‌وولاتی مه‌جرو مولدافیداو به‌لینی داسه‌رانیه‌کی سالانه‌بدات^۱، سولتان له سالی (۱۵۶۵/ک/۹۷۲ز) ۱۵ هه‌لمه‌تیکه ده‌ریایی بو فتمتکردنی دوورگی ماته‌نارد، به‌لام هه‌لمه‌ته‌که سه‌رکه‌وتوو نه‌بوو^۲.

به‌هزی ده‌ستیه‌ردانی ماکسیمیلیانی پاشای نه‌مسا که‌شویتنی فردیناندی گرت‌هوه جارینکیر ناجیگیری و پشوی وولاتی مه‌جری گرت‌هوه، بویه سولتان ناچاربو له (مانگی شه‌والی سالی ۱۵۶۶/ک/مانگی نیسانی سالی ۱۵۶۶ز) ۱۵ له‌گه‌ل نمو نه‌خوشی (نقرس)ی تووشی بوو بوو هه‌لمه‌تیکه تمینکردنی نه‌نجام داو شاری سیجتواری سواتیژی له (مانگی سه‌فهری سالی ۱۵۶۴/ک/مانگی ئابی سالی ۱۵۶۶ز) ۱۵ گه‌مارو‌داو له‌کاتی گه‌مارو‌دانه‌که‌دا کۆچی دوابی کرد، به‌لام سوپای عوسمانی توانی شاره‌که فتمت‌بکات^۳.

په‌یوه‌ندی له‌گه‌ل سه‌فه‌ویه‌کاندا:

ده‌میک بوو سولتان سوله‌یانی په‌که‌م ده‌یویست سه‌رکردایه‌تی هه‌لمه‌تیکه دژبه سه‌فه‌ویه‌کان له‌جوارچیوه‌ی مملاتی تازه سه‌ره‌لم‌داوی نیوان هه‌ردوولا بکات تاوه‌ک ناماده‌سازی بو گرت‌هوه‌ی شاری به‌غداد که‌سه‌فه‌ویه‌کان له سالی (۱۵۳۶/ک/۱۵۳۰ز) ۱۵ ده‌ستیان به‌سه‌ردا گرت‌بوو پالپشتی قه‌لمه‌ره‌وی خوی له رۆژه‌لاتی نه‌نادۆلدا بکات^۴، چونکه سه‌فه‌ویه‌کان بوو بوونه ممترسیه‌ک بۆسه رینگه بازراگانه‌کانی نیوان رۆژه‌لات و نه‌وروپا.

سه‌فه‌ویه‌کان له‌به‌رده‌م نمو ک‌شانه‌ی عوسمانی دا پاشه‌کشه‌یانکرد کله سالی (۱۵۳۴/ک/۹۴۱ز) ۱۵ ده‌ستینکردو شاته‌ه‌ماسب به‌ه‌یوای پارێزگاریکردن به‌سوپاو ده‌وله‌تموه زه‌ویه‌کانی چۆل‌کرد، سولتان عیراقی گرتو و چوویه ته‌بریزی پایته‌ختی سه‌فه‌ویه‌کانو به‌شویه‌کی په‌که‌جاره‌کی له‌جیهانی عه‌ره‌بی دووری خسته‌موه دوابی ئه‌وه‌ی کاروباری کارگیری هه‌ریمه فتمت‌کراوه‌کانی رینک‌خست گه‌رایه‌وه بو نه‌ستانبول.

سولتان له سالی (۱۵۵۵/ک/۱۵۴۸ز) ۱۵ هه‌لمه‌تی خوی بۆسه سه‌فه‌ویه‌کان ده‌ستینکرده‌وه، نه‌مش له‌بهر نمو بانگه‌شه سه‌فه‌ویه‌ی به‌رده‌وام له‌هه‌وتی بلاوکردنه‌وه‌ی بانگه‌وازی شیعی له

^۱ کلو: ص ۲۷۰.

^۲ فرید بک: ص ۲۴۹، آوزتونا: ج ۱ ص ۳۲۲.

^۳ تاریخ بیه‌وی: ج ۱ ص ۹۸۰-۹۷۷-۹۸۱ Hammer: II

^۴ إبانوف: نيقولاي: الفتح العثماني للأقطار العربية ص ۸۸، آوزتونا: ج ۱ ص ۲۴۰.

رؤزه‌لانی نه‌ونادۆلدابوو، سولتان توانی بۆ ججاری دووهم بچینه ناو تەبریز دواى نه‌وهى شا له‌وى پاشه‌كشهى كرد، سولتان چهند هه‌رميكي رؤزه‌لانی دايه پال خۆى، به‌لام هه‌لمه‌ته‌كه نامانگيكي سه‌ره‌كى سولتانی به‌دينه‌هينا كه‌نه‌وىش به‌ره‌و‌روبوو نه‌وهى شا له‌جه‌نگيكي گه‌وره‌داو له‌ناو‌بردى ده‌وله‌تى سه‌فه‌وى بوو، بۆيه له‌ سالى (٩٦٠ك/١٥٥٣ز) ١٥ جه‌نگى هه‌لگير‌سندو به‌ريك‌كه‌وتينيكي نيوان هه‌ردوولا كۆتايى پيهات و له‌ (مانگى ره‌جه‌بى سالى ٩٦٢ك/مانگى ئابارى سالى ١٥٥٥ز) ١٥ به‌يمانامه‌ى نه‌ماسيا نيمزاکراو به‌وييه ده‌وله‌تى عوسمانى هه‌ريهم قه‌لاى قارسى به‌ركه‌وت و هه‌لى سنوورى نيوان دوو ده‌وله‌ته‌كه كيشرا^١.

عوسمانيه‌كان له‌ باكوورى نه‌فريقيادا

گرته‌ خۆى جه‌زائير:

عوسمانيه‌كان له‌سه‌رده‌مى سولتان سه‌ليمى يه‌كه‌مه‌دا باكوورى نه‌فريقيان له‌ليبياوه تا مه‌راكيش دايه پال خۆيان، نه‌مه‌ش له‌سه‌ر داخوازى زۆرى هه‌يزه گيرۆده‌بووه‌كانى نه‌وى كه‌داوايان له‌ عوسمانيه‌كان كرد تا بۆ به‌هه‌نگردنى جيهادى ئيسلامى دۆبه مه‌ترسى زيادبوونى هه‌يزى نه‌وروييه نه‌سارنیه‌كان بۆ سه‌ر ناوچه‌كانى موسته‌لمانان له‌وناوچه‌يه‌دا بچنه ژير پاريزگارى عوسمانيه‌كانه‌وه.

له‌ سالى (٩٢٥ك/١٥١٩ز) و له‌سه‌رده‌مى سولتان سه‌ليمى يه‌كه‌م و دواى چهند پينكه‌دادانيكي گه‌رم له‌ گه‌ل نيسپانه‌كان و سولتان موحه‌مه‌دى شه‌شم سولتانی حه‌فسى تونس و به‌نى زيان له‌تلمسان كه‌دۆبه هه‌يزه نيشتمانیه‌كان به‌سه‌ر كرده‌تى خه‌يره‌دين به‌روسه وه‌ستا، جه‌زائير چوويه ژير ده‌سه‌لانی ده‌وله‌تى عوسمانيه‌وه، خه‌يره‌دين به‌روسه بوويه پاسه‌وانى پيشه‌وهى ده‌وله‌تى عوسمانى له‌حموزى رۆژئاواى ده‌رياي سېى ناوه‌راستداو چهند هه‌زيكى عوسمانى پشتيوانان ده‌كرد نيسپانيا دانى به‌وه‌دا نه‌نا كه‌جه‌زائير له‌ژير ده‌سه‌لانی عوسمانيدا بېت و چهندين جار هه‌وليدا بيگيرته‌وه و كۆتا هه‌وليشى له‌ سالى (٩٥٨ك/١٥٥١ز) ١٥ بوو به‌لام له‌وكاره‌يدا سه‌ركه‌وتوو نه‌بوو دواتر ناچاربوو له‌گه‌ل راستى له‌ده‌ستدانى نه‌ وولاته‌دا زيان بگه‌زه‌رينت^٢.

مهلانى له‌سه‌ر تونوس:

تونوس و ته‌رابلوسى رۆژئاوا به‌شيك له‌ده‌وله‌تى حه‌فسيه‌كان بوون كه‌له‌سه‌ره‌تای سه‌ده‌ى شانزه‌وه نه‌و ده‌وله‌ته به‌ره‌و هه‌له‌وه‌شانه‌وه ده‌چوو له‌ سالى (٩٣٢ك/١٥٢٦ز) حه‌سه‌ن حه‌فسى

^١ تاريخ مجوي: ج ١ ص ٢٦٩-٢٧٧، سه‌هنك: ص ١٠٢.

^٢ الشناوي: ج ٢ ص ٩١٣، يفتاوف: ١٠٥-١٠٦، Grammont, H.D: Histoir of Alger sous la

کورسی دسه لاتی تونسی گرتهدستو بره و هاوکاری له گه ل ئیسپانه کان ههنگاوی نا نه مه بوو بهمۆی نهوی په یوهندی له گه ل بایی عالیدا دابریت، خهیره دین بربروسه سولتان سوله یمانی په کهمی رازیکرد که نیازی جهنگ کردنی له گه ل ئیسپانیادا هه بوو تایه که بچار دهست به سر تونسا بگریت و توانی له نامانجی راپه رینیکی جهماوه ری دژبه دسه لاتی حه فسیدا بچینه پاته ختی تونسه وه و حه سن حه فسی به ناراسته ی (بجایه) راپکرد و په نای بۆلای ئیمیراتور شارلی پینجه م برد ئیمیراتوریش چوو به دم داوا که یه وه له (مانگی زیلحه جهی سالی ۹۴۱ک/مانگی حوزه یوانی سالی ۱۵۳۵ز) دا به که شتیگه لیککی ده ریایی تاوی دایه ناو ده ریوا به ناراسته ی که ناراهه تونسیه کان چوو و توانی دهسته سر (حلق الوادی) دا بگریت و به شی باکووری رۆژه لاتی وولاتی داگیر کرد و حه سن حه فسی گه راپه وه بۆ پاته خت^۱.

بره هه لستکاری تونسی به یارمه تی فریاگوزاریه عوسمانیه کان له سالی (۹۴۸ک/۱۵۴۱ز) چه ند هه لمه تیکیان ریکه خست که نامانجیان چه ند شوئینک بوو که سه رباز گه ئیسپانیه کالیان تیدا بوو، هه ره وک له موکاته دا دسه لاتی حه سن حه فسی دارماو له کو تایدان ئیسپانیا ناچار بوو شاره که ناراهه کان به جیهیلتیت و هاو لاتیان به دسه لاتی ده ولته ی عوسمانیدا نا^۲.

گرتنه خۆی ته رابلوسی رۆژناوا:

له سالی (۹۱۶ک/۱۵۱۰ز) دا ئیسپانیا دهستی به ته رابلوسی رۆژناوا دا گرت و شارلی پینجه م بریاریدا بیکات به داگیر گه یه کی ئیسپانی تا نه ور وویه کانی تیدا نیشته جی بکات، دسه لاتی ئیسپانیا بره ور ووی چه ند هه لمه تیککی موجهیدان به یارمه تی ده ولته ی عوسمانی بوویه وه، بۆیه ئیسپانیا ناچار بوو ناوچه که چۆل بکات و دایه دهست سواره کانی قدیس یوحه ننا که هه موو هیوایه کیان به میر حه سن حه فسی بوو، بۆیه په یوهندی کی هاو په یمانیان له گه لدا دامه زراندا، به لام میر حه سن له کاتی مملاتی له سه ر ده سه لات له لیبیا شکستی خوارد و سواره کان نه یان توانی بنکه ی دسه لاتی بیانی تیدا دابکو تن له نه نجامی نهو به ره هه لستکاریه تونده ی دانیش توان که هاواریان برده لای سولتانی عوسمانی، بایی عالیش له (مانگی شه عبانی سالی ۹۵۸ک/مانگی نابی سالی ۱۵۵۱ز) دا که شتیگه لیککی ده ریایی ناروو گه یشته به دم شاره کهو سه ربازه کانی له سه ر که ناراهه که دابه زین و ته رابلوسی رۆژناوا له موکاته وه بوویه هه ریمتیککی ئیسلامی عه ره بی له ژێر دهستی عوسمانیه تور که کاند^۳.

^۱ التر، عزیز سامح: الأتراك العثمانيون في شمالي أفريقيا ص ۱۱۸.

^۲ إيفانوف: ص ۲۰۵-۲۰۹.

^۳ Guiga, T: Dorouth Rais, Le Magnifique Seigneur delamer PP ۹۴-۹۶.

گرتنه خۆی یه مهن:

عوسمانیه کان له سالتی (۱۵۳۸/ك ۹۴۴) دا یه مهنیان دایه پال دهوله ته که ی خویانو به سهر کردایه تی سوله یمان پاشای خادم ههلمه تیکی سه ربازیان بۆ نارد که نه رک ی گرتنه خۆی نه وولاته ی له نه ستۆدا بوو چونکه ده که وته سه ر ینگه ی بازرگانی رۆژه لات، ههروه ها ده بوو له بهر زه وه ندی ده سه لات ی عوسمانیدا پاکتاوی باری نهوی بکات و دوا ی نه وه ده ستی به تال بیت بۆ به ره و رۆبوو نه وه ی پرتو گالیه کان له زه ریای هیندیداو ده ستگرتن به سه ر بازرگانی رۆژه لاتدا.

پاش نه وه ی جیبی خۆی له یه مهندا به و کرد، سوله یمان پاشا بۆ جهنگ ی دۆبه پرتو گالیه کان به ره و که نارای (کوجرات) له وولات ی هیند چوو، له گه ل نه وه ی چه ند سه ر که وتیکی لا وه کی به ده سه پیتا، به لام له بهر ده م سه رسنووری به ته وی (دیو) دا شکستی خوارد ههروه ک په یوه ندی له گه ل فه رمانه و نا وچه یه کاند له سه رو خوار دا بوو، بۆیه دوا ی چه ند مانگیگ له گه یشتی ناچار بوو نا وچه که به جیهی پلێت و بگه رپته وه بۆ یه مهن، پاشان دهوله تی عوسمانی چه ند والیه کی ده ستی شان کرد که ده سه لات ی عوسمانیه کان له یه مهندا چه سپاندو رینگه ی بازرگانی عوسمانیان له ده وله تی خویاندو پایه ی بازرگانی و قه له مره وی سیاسی دهوله تیان له زه ریای هیندیدا دلنیا کرد^۱.

که سایه تی سولتان سوله یمانی یه که م:

سولتان سوله یمانی یه که م جی په نجی خۆی له سه ر دیمه نه کانی نه و پتیره وه سیاسی و رۆشنیری یه ده وله تی عوسمانیدا به جیهی پلێت که ده وله تی عوسمانی به خۆیه وه دی، رۆژنساوا نازناوی (گه وه) (العظیم) یان لێنا بوو، به لام گه له که ی خۆی به (قانونی) ناویان ده برد واته کۆ که ره وه ی یاسا کان چونکه له دانان و رینگه خستی یاسای عوسمانی و جی به جی کردنیدا به داد په ره وری به شدازی هه بوو، نه و کاره ته شریعه به شیوه یه کی تایهت رینگه خستی سوپا و نقتاعی جهنگ ی و چه ند یاسایه کی خاوه نداریتی زه وی و پۆلیس و ناسایش و دادوه ری له خۆ ده گرت.

سولتان سوله یمانی یه که م که سیک ی له خواترس و په یوه ست به ریتو مایه کانی سونه ت بوو، شاعیر و خۆش نوس بوو به جاک ی زمانه رۆژئاوایه کانی ده زانی به تایهت عه ره بی و که سایه تیه که ی فه رمانه وایه کی ئه نه بی و ابوو، ته نها ده کریت له گه ل چه ند که سایه تیه کی که مدا به را وورد بکریت له نه و روپا بابه تیکی چه ندین گیترا نه مو ئه و نه بوو، له قه باره ی نامه ده سازیه کانی سوپا کانی داو له بهر فراوانی ههلمه ته کانی و کاره بنیاده کانی و هیزی ده سه لاتیدا گه وه ره بوو، نه و گه شه ی به ده وله تی

^۱ تاریخ بچوی: ج ۱ ص ۲۱۹-۲۲۴، بغانوف: ص ۱۳۲، آوزتونا: ج ۱ ص ۳۲۸، البطریق، عبدالحمید: س تاریخ یمن

عوسمانی داو به پله‌ی کمال‌تیک‌ی وا دایه ده‌ست نه‌وانه‌ی دوا‌ی خۆ‌ی که ناکریت له گه‌ل که مالتیوونی هیچ ده‌ولته‌تیک‌ی نه‌روو پیدایه‌وسه‌رده‌مه‌ی خۆ‌یدا به‌راوورد بکریت.

سولتان سوله‌یمانی به‌که‌م له‌بواری لیک‌بوردنی تایییدا له‌دوژمنه‌ نه‌روو پیه‌کانی بو‌یتریبوو، له‌مملاتی له‌گه‌ل رۆژ‌ناو‌ادا که به‌دریژایی تمه‌نی به‌رده‌وامبوو سه‌رکه‌وتن به‌شی بوو، نه‌روو سه‌که‌وتنا‌له‌ی به‌دییه‌نابروو به‌هۆ‌ی گۆزانیکی به‌په‌رتی و جه‌وه‌ه‌ری له‌مه‌ته‌بندی ده‌ولته‌ له‌کارووباری نیو‌ده‌ولته‌تیداو ده‌ولته‌ نه‌روو پیه‌کان هه‌موو هیوا‌یه‌کیان بۆ ده‌رکردنی عوسمانیه‌کان له‌کیشه‌ردا له‌ده‌ست دا.

له‌میدانی بنیادو بیناسازیدا رۆش‌بیری عوسمانی به‌شپه‌یه‌کی تایه‌ت قه‌رزاری به‌شیک‌ی زۆری هه‌ول و شاره‌زاییه‌کانی نه‌وه، له‌م یوا‌ه‌یدا باسی بنیاد‌نانی مزگه‌وت له‌پایته‌ختدا ده‌که‌ین، له‌وانه‌ مزگه‌وتی سوله‌یمانیه‌، به‌مردنی نه‌م سولتانه‌ کۆتایی به‌قۆناغیک‌ی رازاوه‌ی قۆناغه‌کانی میژووی عوسمانی هات که‌تیایدا ده‌ولته‌ گه‌یشته‌ نه‌وپه‌ری گه‌شه‌و به‌هێزی خۆ‌ی.

سه‌لیمی دووهم (۹۷۴-۹۸۲ک/۱۵۶۶-۱۵۷۴ز)

سولتان سه‌لیمی دووهم شونیی سولتان سوله‌یمانی به‌که‌می باوکی گرت‌ه‌وه‌و ناماده‌نه‌بوو تادریژ‌ه‌ به‌سیاسه‌تی فراوانخو‌ازی باوکی بدات ته‌نانه‌ت نه‌یده‌توانی له‌به‌رده‌م تیک‌چوونی باروودۆخی ناو‌خۆ‌یی و فشاری رووداوه‌ ده‌ره‌که‌کاندا ده‌سه‌که‌وته‌کانی بساوکی بیایزیت له‌سه‌ره‌تای ده‌سه‌لاتیدا هه‌لگه‌رانه‌وه‌ی ئینکیشاریه‌کان روویدا، له‌سه‌رده‌می نه‌ودا هه‌لمه‌تی عوسمانیه‌کان بۆ ئیمپراتۆریه‌تی رۆمانی به‌په‌رۆز دانراو وه‌ستاو ناگره‌به‌ست له‌گه‌ل سه‌فه‌ویه‌کانو مه‌جه‌رو پۆلنده‌دا نو‌ی کرایه‌وه‌ هه‌روه‌ک په‌یمان‌نامه‌کانی پيشووی له‌گه‌ل فه‌ره‌نسا‌دا نو‌ی کرده‌وه‌، سولتان چه‌ند تیه‌غه‌ندیه‌کی تایه‌تی به‌فه‌ره‌نسا داو هه‌لمه‌تیک‌ی سه‌رنه‌که‌وتووی له‌(کۆتاییه‌کانی سالی ۹۷۶ک/۱۵۶۹ز) دا کرده‌ سه‌ر شاری نه‌سزخان له‌سه‌ر ناوه‌ریژگه‌ی رووباری قۆلغا له‌ده‌ریای قه‌زوین تانه‌و رووباره‌ بگه‌یه‌نیت به‌رووباری دون به‌نامانجی:

• دانانی سنووریک بۆ په‌هاویشتی رۆسیا له‌به‌ره‌ی باشووره‌و هوریتهدان به‌ده‌ستگرتن به‌سه‌ر رینگه‌ی بازرگانی و بازا‌ره‌ گه‌وره‌کانداو ده‌ستگرتن به‌سه‌ر بازرگانی ناوچه‌ ئیسلامیه‌کاندا، و پیرای کردنه‌وه‌ی رینگه‌ی حه‌ج که‌له‌به‌رده‌م حاجیه‌ موسلمانه‌کاندا داخرا‌بوو.

له‌بوارى په‌په‌ندىه دهره‌كېه‌كانه‌وه ئه‌موروپا به‌هنگاوېكى فراوانه‌وه به‌ره‌و گه‌شه‌سندنى چاكسازى و نابوورى و كزمه‌لايه‌تى پېشپه‌وى ده‌كرد، ده‌ولت له‌رژزه‌لاىدا به‌ره‌وپرووى چهند به‌رېستېك بوويه‌وه كه‌گرنگرينيان برېتېوو له‌ وه‌ستانى كشانى عوسمانى به‌ناراسته‌ى ناسياو هيندو ده‌ركه‌وتى روروسيا وه‌ك هېژىكى مېترسېدارى دراوسې همدى سولتانى عوسمانى هه‌ستيان به‌و لاوازيه‌ كرد كه‌تووشى ده‌ولت بووبوو، بويه‌ هه‌ولتى نه‌مجامدانى چهند چاكسازيه‌كيان دا، به‌لام شمرمانه‌ بوونو به‌ره‌وپرووى نيمارى به‌ره‌هلتستكارى ئېنكېشاريه‌كان بوونه‌وه.

باروودوخى ناوخويى ده‌ولتى عوسمانى

شورپه‌كانى ئېنكېشاريه‌كان:

له‌سهرده‌مى سولتان بايمېزدى دووه‌ممه‌وه ديارده‌ى ده‌ستورده‌نى ئېنكېشاريه‌كان له‌كارووباره سياسيه‌كاندا ده‌ستېنكردو له‌سهرده‌مى جېگېره‌كانېدا زيادكرد سولتان مورادى سېيم يه‌كېك بوو له‌مو سولتانانې پاش نه‌وى هه‌ستيان كرد له‌سنور ده‌رجوونى ئېنكېشاريه‌كان له‌پېشه‌ى خويان كه‌جه‌نگاوهرى بوو به‌ره‌وپرووى كېشه‌ى ئېنكېشاريه‌كان بوونه‌وه، چونكه‌ بووبونه‌و مه‌لبه‌نديكى مېترسېدار هېزو تواناى ناو ده‌ولت، سولتان مورادى سېيم بۆ سنوردانان بۆ قه‌لمه‌ره‌ويان چهند كارىكى نه‌مجامدا، له‌وانه:

فرمانى كرد تاله‌زماره‌به‌كى زورى به‌سهربازبووه موسلمانان نازاده‌كان بچنه‌ ناو تاومه‌كانيانه‌وه دواى نه‌وى بوارى چوونه‌ ناو نه‌و تاومه‌كانيان له‌رودا داخرابوو.

رېنگه‌ى پېدان تاهاوسه‌رگېرى بكه‌ن تاسه‌رقالېن به‌ ژيانى هاوسه‌رگېره‌وه.

ده‌رفه‌تى پېدان چهند كارىكى پېشه‌مى نه‌مجامېده‌ن و سه‌رقالې بازارگانى بېن له‌كانى ناشته‌وايېدا.

له‌گه‌ل نه‌و هه‌نگاوانه‌شدا سېه‌رېان زياتر سه‌رشانى ده‌ولته‌تى به‌خوړاكو و مووجه‌ى سه‌ربازيان

قورسوده‌كرد، هه‌روه‌ك به‌رده‌وام به‌هېژبوون.

سولتان عوسمانى دووه‌م (۱۰۲۷-۱۰۳۲ك/۱۶۱۸-۱۶۲۲ز) رقى له‌ئېنكېشاريه‌كان

وه‌رگرت له‌به‌رته‌وه‌ى ده‌ستيان وه‌رده‌دابه‌ كارووبارى ده‌ولت، بويه‌ نه‌وانېش له‌دژى هه‌ستانو

لايانېردو دواترېش له‌سېداره‌ياندا، نه‌وان له‌سهرده‌مى سولتان مورادى چواره‌مدا (۱۰۳۲-۱۰۵۰ك/۱۶۲۳-۱۶۴۰ز) دامركانه‌وه دواى نه‌وى سولتان چهند سه‌كرده‌به‌كيانى كوشت^۱،

^۱ اوزتونا: ج ۱ ص ۶۰-۶۳.

^۲ همان سرچاوه: ص ۶۹-۷۰، سه‌هنك: ۱۴۶-۱۴۷.

لەنێو دیارترین ئەوتوانانەى ئەنجامیاندا ئەوهووبو سولتان ئیباھیمی یەكەمیان كوشت (١٠٥٥-١٠٥٨ ك/١٦٤٠-١٦٤٨ز) بەهۆى هەلئۆستى دوژمنكارانەى بەرامبەریان^١، سولتان موحمەدى چوارەمیشیان لا برد (١٠٥٨-١٠٩٨ ك/١٦٤٨-١٦٨٧ز) و لەشوتییدا سولەیمانى دووهمى برايان داناس (١٠٩٨-١١٠٢ ك/١٦٨٧-١٦٩١ز)^٢، دژبە سیاسەتى ناشتیانەى سولتان ئەحمەدى سێیەم (١١١٥-١١٤٣ ك/١٧٠٣-١٧٣٠ز) لەگەڵ سەفەویەكاندا راپەڕین و دواتر لایان بردو مەحمودى یەكەمى برازایان داناس (١١٤٣-١١٦٧ ك/١٧٣٠-١٧٥٤ز) ئەو لەدەسەلاتدا تەنھا ناوى هەبوو و سەركرده نینكیشاریەكان دەسەلاتیان لەدەستى خۆیاندا كۆكردهوه^٣، كاتێك سولتان موستەفای سێیەم (١١٧٠-١١٨٨ ك/١٧٥٧-١٧٧٤ز) دەسەلاتى گرتەدەست، هەوتییدا لەهینكدادان لەگەڵ نینكیشاریەكان دوور بكەوتیشموه تاتووشى سەرەنجامى پێشینهكانى نەبیت^٤، نینكیشاریەكان لەسەردهمى سولتان سەلىمى سێیەم (١٢٠٣-١٢٢٢ ك/١٧٨٩-١٨٠٧ز) بەهۆى سیاسەتى سربى دەولەتموه لەوولاتى سربدا بزوتنمویهكى سەرکەشبوونیان دژبە دەولەت ئەنجامداو دەسەلاتە ناوچهییەكان توانیان لەو وولاتەدا دەربانكەن دواى ئەوهى كارى كوشت و بریان ئەنجامدا^٥.

چاكسازیه ناوخواپیهكان:

لەئەنجامى دیاردهكانى لاوازییدا بەرپرسیانى دەولەت لەسەدهى حەفدهوه هەستیان بەپێرستى چاكسازى كرد، بەلام نەیانتوانى لەچوارچۆیهى بزوتنموى میژووى عوسمانى و رۆشنیى ئیسلامى دەربچن، بەهۆى ئەو لاوازیهوه بیانویان هینایهوه تا لەپەڕهوى شەریعەتى ئیسلامى دووربكهونموه^٦. لەسەرەتای سەدهى هەژدەوه دیدى چاكسازى بەرەو ئەوهدهچوو لە رۆژئاواى ئەورووپاوه وەرگرتى لەگەڵ پاراستى بنه‌ما عوسمانى و ئیسلامیهكاندا، جا سولتان ئەحمەدى سێیەم بۆ شارەزابوون وەرگرتنى دەستكۆتەكانى ژيارى ئەوروپى وەرگرتنى ئەوهى بۆ ژيانى رۆژئاوا باشه

^١ سرهنك: ص ١٥٠.

^٢ فرید بك: ص ٣٠٣-٣٠٤.

^٣ هه‌مان سەرچاره: ص ٣١٨-٣٢٠.

^٤ الشناوى: ج ١ ص ٥١٩-٥٢٠.

^٥ فرید بك: ص ٣٨٣-٣٨٤.

^٦ الشوابكه: أحمد فهد بركات: حركة الجامعة الإسلامية ص ٣٠.

بالتویزی نارد بۆ ئەورووپا^۱، لەسەردەمی ئەودا چەند کەسیگی رۆژناوایی وەرگێردران و دەرفەت دراتا نووسینگەیک بۆ چاپکردن داخەزرینیت^۲.

چاکسازی لەسەردەمی سولتان مەھمۇدی یەكەمدا جەختی لەسەر سوپا دەکردهو، داواکرا تا شاھەزا سەربازەکان لەئەورووپاوە بەھێزیت و دەستە تۆپچەکان و دامەزراندنی کارگەجەنگیەکان داھێتران بەخێرای ئەو چاکسازیانە لەو قۆناغی ناشتیدا کە دەولەت بەخۆیەو دی پووکانەو بەھۆی ئەوێ ئەورووپا سەرقاتی جەنگی میراتگری ئیسپانی و جەنگی حەوت سالتە بوو، بەمەش سەرلەنوێ لەسەردەستی سولتان مۇستەفای سێھەم بووزایەو، بەلام هەولە راستیەکانی چاکسازی لەسەردەمی سولتان سەلیمی سێھەمدا دەستیان پێکردو هەموو بەشە کارگێری و رۆشنیری و نابووری کۆمەلایەتی و سەربازەکانی دەولەتی گرتەو، ئەو ماوەیە سەردەمیکی نوێی چاکسازی و گۆران بوو بۆ رزگار کردنی دەولەت لە چارچۆکی ئەوروپیی و فشارە ئیستعماری (داگیرکاری)یەکان.

ئەو سولتانە لەگرتەبەری چەند رێرەویکی رۆژناواییدا دوودلی نیشان نەدا دواي ئەوێ چەند زانیاریەکی لەدامەزرانە ئایینی و سەربازە ئەوروپییەکان و ھۆکارەکانی سەرکەوتیان بەسەر عوسمانیەکانی دەستکەوت، لەسەردەمی ئەودا چەند چاکسازیەکی پێویست بۆ بەھێز کردنی دەزگای سەربازی ئەنجامدرا، ئەو دەستیکرد بە دامەزراندنی چەند دەستەبەکی نوێی سەربازی لەسەر شیوەی ئەوروپیی بەئامانجی لەداھاتوودا لەدەستەو تاقە ئینکیشاریەکان بێناک بێت^۳. لەسەردەمی ئەودا دەستەئێ ناردنی عوسمانی بۆ ئەوروپا زیادیکردو نیازی لەکارخستنی نیزامی ئیقتاعی ھەبوو و پستی بەفراوانکردنی یوان بەست و خەزینەکی نوێی دامەزراند تاخەرجیەکانی چاکسازی بەدات، ھەموو چاکسازیەکانی بەناوی (نظام جدید) (نیزامی نوێ) ناسرابوون^۴.

بەلام نیزامی نوێ بەرھەرۆوی نەرەزایی ئینکیشاریەکان و ناوکاران و زانیان بوویەو نەیاران توانیان سولتان والیکەن ھەلبوھەشتیتەو، پاشان لەسەزیا تر چوونو لەپاھەکەیی خۆی لایانکردو لەشوتیدا مۇستەفای چوارەمی برايان داناس (۱۲۲۲-۱۲۲۳ک/ ۱۸۰۷-۱۸۰۸ز)، ئەو سولتانە شتیکی وای ھێزی کەسایەتی نیشان نەدا کەشیایوی باس بێت و خۆی دابە دەست داواکاری پارێزگارنەو.

^۱ مصطفی: ص ۱۵۹.

^۲ فرید بك: ص ۳۱۹.

^۳ مصطفی: ص ۱۷۳، الشوابک: ص ۳۱، اوزتونا: ج ۱ ص ۶۴۸.

^۴ Lewis: PP ۵۶K۵۸.

چاکسازیه کان لهچند همریمیکدا پشتیوانیکی زوری بهیزیان بهدهستخست، موستهفا بیرقداری فرمانر هوای سیلستریه لهو گهرنموه بۆ رابردووو بیچاربوو و بهروو پایتخت کشا، کاتیک سولتان بهو گشسهندنو گورانانهای زانی لهخوی ترساو بهرووی ئینکیشاریهکاندا ههستایهوهو شهخولنیسلامی لایرد، بهلام بیرقدار سووبوو لهسهر نهوهی سولتان سهلیمی سیییم بگپرتنموه بۆ دهسهلات، سولتان موستهفای چوارهمیش ناچاربوو بیکوزیت، کوشتهکش چهند نهنجامیکی رهنگدانموه لیکنوتموهو شوپشگگیران زیاتر گوروتین گرتی و ههنگاویان بۆلابردنی سولتان ناو له شوینیدا سولتان مهجوودی دووهمی برابیان دانا.

کیشه نهتهوهیهکان:

لهماوهی سهدهی حهفدهی ههژدهدا وولات چهند همولیکی نهتموهکانی بملقانی بۆ جیاپورنموه لهپهیکیری دهولتت بهخۆبهوهدی، لهراستیدا تۆری کیشهکه لهنهنجامی لهپورنی همولتی حکومتهی مهرگمزیدا روترا، کاتیک نمو وولاتانه لهدوای جهنگی بهناویانگی کۆسۆفا فهتحران دهولتت همولینهدا دهمارگیری گهلهجیاوازهکان بهسپرتنموه و زمان نهیرتیان لاوزبکات، بۆیه بهنهرته نهتموهیهکان لای نموگهله بهساغی مانموه، کاتیک راپهرینو همولتی جیاپورنموهواندا توندوتۆلتی پتۆستیان لهتهتموایهتی خۆیاندا بۆ وهستان لهرووی هیزه عوسمانیهکاندا بهدیکرد.

له سالی (۱۲۱۹ک/ ۱۸۰۴ز)دا سربیا سهرکردایهتی جۆرج پتروفیتشی ناسراو بهجۆرجی رهش لهدزی کارگیری مهرکهزی راپهری دهولتهتیش لهبهردهم نمو ههرهشهیهدا بیدهنگ نهبوو و سوپای بۆنارد تا شوپشهکه سهرکوت بکات، بهلام جهنگی نتوان هره دوولا بهنۆرهبوو و ههرجارهوه یه کیکیان بهسهر نهویردا سهرده کتوت.

باروودۆخی دههگی دهولتهتی عوسمانی

پهیهوهندی عوسمانی-سهفهوی:

پهیهوهندی نالهباروو شلۆقی نتوان دهولتهتی عوسمانی و دهولتهتی سهفهوی لهماوهی سهدهی حهفدهدا بهردوامبوو شاعهباسی گهوره شارهکانی تهبریزو فانو شیروانو قارسی گپراپهوهو دهولتهتی عوسمانی ناچاربوو له سالی (۱۰۲۱ک/ ۱۶۱۲ز)دا ریکهوتننامهیهکی ناشتی بههستیت و بهوییه دهبوو نهو ناوچانه چۆلبکات کهلهسهردهمی سولتان سولهیمانی یه کهمهوه فهتخکردبوون^۲، شا لهموه زیاتر چوو و چاری بریه گپرانموهی زیاتری زهویهکان، بهلام لهو کارهیدا سهرکهوتوو نهبوو و

^۱ فرید بك: ص ۳۹۳.

^۲ بازوکی، رضا: تاریخ ایران از مغول تا آخشاریه ص ۳۲۸، آوزتونا: ج ۱ ص ۴۴۹.

ناچار بوو نوو رېښکې ته تننامه يه نوښکاته وه، به لامل به مرده و ام بو دهر فته ده گه را تا ده ست به سره
ناوچه کاني سره به عوسمانيه کانددا بگرېت، له سالي (۱۰۳۱ ک/ ۱۶۲۲ ز) له کاني رووداني چه ند
پشويه کي ناو خويي له نه نجامي تيرور کړ دني سولتان عوسماني دوو همدا نوو دهر فته ي بو گو نجاو تواني
بو سالي دواتر ده ست به سره به غداد دا بگرېت^۱.

له سالي (۱۰۳۵ ک/ ۱۶۲۶ ز) دا ده ولته ي عوسماني به هوي مردني شا عه باسه وه پشپره وي
بواره کاني گرت هوه ده ست و هم مه دانو به غداد ي گرت و سه فويه کان ناچار بوون له
سالي (۱۰۴۹ ک/ ۱۶۳۹ ز) دا په يمان نامه ي (قه سر شيرين) به ستن که به و بنه رته ده داده نرېت که دواتر
په يمان نامه سنوريه کاني دوو ده ولته ي له سره دا دامعززان، سه فويه کان ده ستبرداري شاري به غداد
بوون و ده ولته ي عوسمانيش شاري (روان) يان بو سه فويه کان چولکر د^۲.

له سره تا کاني سه ده ي هه زده دا فارس دوو چاري شالوئي کي ويران که بوو که نه فغانه کان پتي
هستان، مدهوودي کوري نوه يس والي قندههار حوسه يني سه فوي ناچار کړد تا واز له ده ست لآت
به يتي^۳، نوو باروودوخانه گرن گي پدانه کاني بوتروسي گه وري قه يسه وري رووسيان هه زانندو نوو
دهر فته ي قوسته وه ده ستیگرت به سره داغستان و قه لاکاني دهر به ندو سا کزي روژ ناواييد او له گه ل
شاته هماسي کوري شا حوسه يندا رېښکې کو تني کي به ست و به ليني پيدا نه فغانه کان له نيراندا دهر بکات
بهرامهر به وري سه فويه کان ده ستبرداري هه ريمه کاني قه زوين و گه يلان و مازينده ران و نه ستبرنا باد
يبن^۴.

ده ولته ي عوسمانيش نوو پشپويه ي قوسته وه تا له بچراندني به شه کاني ده ولته ي سه فوي دا
به شداري بکات و نهرمينياو که ره جو هم مه دانو روانو ته بريزي دايه پال خوي^۵.

له نه نجامي مملانئ ناو خوييه کان ناو نيراندا شا نه شرف که شا مه جوودي له
سالي (۱۱۳۷ ک/ ۱۷۲۵ ز) دا کوشت ناچار بوو بو بهره نگار بوونه وي نيازه کاني شا ته ماسب له گه ل
عوسمانيه کانددا هاو په يمان ي به ستيت، شاته هماسي بش هيرشي برده سره ناوچه کاني عوسمانيه کان

^۱ هدايت، رضا قليخان: ملخصات تاريخ روضة الصفا ج ۸ ص ۴۰۴، دملان، احمد زين الدين: الفتوحات الإسلامية بعد مضي الفتوحات النبوية ج ۲ ص ۱۳۲.

^۲ Hammer: IIPP ۴۸۳-۴۸۴K ۴۸۹-۴۹۰.

^۳ الکرکوکلي، الشيخ رسول: دوحه الوزراء في تاريخ الأوروبي الحديث: ص ۲۵۸-۲۵۹.

^۴ البطريق، عبد الحميد، ونوار، عبدالعزيز: التاريخ الأوروبي الحديث: ص ۲۵۸-۲۵۹.

^۵ تاريخ إسماعيل عاصم: ص ۴۵-۴۹، فريد بك ص ۳۱۸، سرهنك: ص ۲۰۶.

له‌ئێرانداو ته‌بریزو همه‌دانو کرمانشاهی گێڕایموه، به‌لام له‌ سالی (١١٤٥ ک/١٧٣٢ ز) دا تووشی شکستیکی سه‌خت بوو له‌تورنجاندان ناچاربوو په‌یماننامه‌یه‌کی ناشتی به‌سه‌تت که‌بو پینه‌ وازی له‌زۆرتک له‌زه‌ویه‌کانی هینا بۆ عوسمانیه‌کان^١.

نادر شا که‌یه‌کێک بوو له‌هوالیه‌کانی فارس له‌گه‌ڵ نه‌و رێککه‌وته‌دا نه‌بوو، بۆیه‌ شای لا‌هردو عهباسی کوری شیره‌خۆری شای له‌شوئیدا داناو خۆی بووبه‌ وه‌سی بۆیو نازناوی (ته‌ه‌ماسب قو‌لی) له‌خۆی ناو هێرشی برده‌ سه‌رناوچه‌کانی عوسمانیه‌کان جه‌نگیکی قورس له‌عیراق له‌نیوان هه‌ردوولادا روویدا، به‌لام نادرشا ناچاربوو له‌ سالی (١١٤٩ ک/١٧٣٦ ز) دا په‌یماننامه‌ی (تفلیس) له‌گه‌ڵ عوسمانیه‌کاندا به‌سه‌تت تا ده‌ستی به‌تال بیست بۆ سه‌رکو‌تکردنی شو‌رشیک که‌ له‌هریمی فارسدا ددژبه‌ ده‌سه‌لاته‌که‌ی سه‌ریه‌لتدابوو، نه‌و په‌یماننامه‌یه‌ باروودۆخه‌کانی گێڕایموه بۆ نه‌و باره‌ی له‌پیش فراوانخوازی عوسمانی له‌ئێراندا هه‌بوو^٢.

نادرشا هه‌ولیدا مه‌زه‌به‌ی جه‌عفهری وه‌ک مه‌زه‌به‌ی پینجهمی سوننی به‌جه‌سه‌پیتت بۆیه‌ داوای له‌ ده‌وله‌تی عوسمانی کرد تا دانی پێدابیت، به‌لام کاتیک ده‌وله‌تی عوسمانی به‌ره‌پرچی دایموه جه‌نگیکی گه‌وره‌ی له‌سه‌ر هه‌لگیرساند له‌ناوچه‌ی جه‌زیره‌ی فوراتیداو گه‌مارۆی به‌غدادی داو ده‌ستیگرت به‌سه‌ر که‌رکو‌داو به‌ره‌و موصل و نه‌رزروم پێشپه‌وه‌ی کردو له‌کو‌تاییدا له‌گه‌ڵ نه‌وه‌ی سه‌رکه‌وتبوو رازیوو له‌ (روان) گو‌رانیچک له‌سه‌رسنووری وولاتی خۆی له‌گه‌ڵ عوسمانیه‌کان له‌سه‌ر کو‌تا په‌یماننامه‌ بکات و ده‌سه‌رداری دواکه‌ی بوو به‌وه‌ی دان به‌مه‌زه‌به‌ نوێکه‌یدا بنیت^٣.

په‌یوه‌ندی عوسمانی-نه‌مساوی و مه‌جه‌ری:

نهما ده‌رفه‌تی له‌باری ده‌قۆسته‌وه‌ تاله‌سه‌ر حسابی عوسمانیه‌کان له‌نهورووپادا فراوانخوازی بکات، جاله‌سه‌ره‌تاکانی سه‌ده‌ی حه‌فده‌دا ده‌ستی گرت به‌سه‌ر مه‌جه‌رداو له‌رووی هه‌رکه‌سه‌یکدا خراپه‌ی نواند که‌یارمه‌تی عوسمانیه‌کانی داییت، بۆیه‌ دانیشتوان دژبه‌ ده‌سه‌لاتی نه‌مساوی راپه‌رینو ده‌وله‌تی عوسمانیش پالپه‌شتی کردن له‌ سالی (١٠١٥ ک/١٦٠٦ ز) دا له‌به‌رزه‌هه‌ندی هه‌ردوولای عوسمانی و نه‌مساوی بوو که‌به‌گه‌نه‌ لیکنیگه‌په‌شتن به‌هۆی نوێوونه‌وه‌ی مهن‌رسی سه‌فه‌ویه‌وه‌، هه‌روه‌ک نهما له‌په‌له‌وا‌یشتنی فترحاتی ئیسلامی له‌نهورووپادا ترسا، دانوستانه‌کانی رێککه‌وتن به‌به‌ستنی

^١ الک‌رک‌و‌ک‌لی: ص ٢٨، فرید بک: ص ٣٢١، سه‌ه‌نک: ص ٢٠٨-٢٠٩.

^٢ الک‌رک‌و‌ک‌لی: ص ٣٥، سه‌ه‌نک: ص ٢٠٩.

^٣ الک‌رک‌و‌ک‌لی: ص ٧٥-٧٦.

رېنككەوتنى (زيتفاتوروك) لە (مانگى رەجەب/مانگى تشرىنى دووھەم) دا كۆتايان پىھات تايىدا نەمسا لەپىدانى سەرئەرزگارى بوو سنوورى نيوان دوو دەولەتەش كېتىشرا^۱.

بەلام نەمسا بەردەوام بەر بەستىك بوو لە بەردەم فراوانخوئازى عوسمانى لەئەورووپادا، ھەردەبوو سەر شۆر بىكرابە، بۆيە عوسمانىيە كان ھىرشىيان بىردە سەرناوچە كانى دەسترۆيى نەمساوى قەلاى (نوھزول) يان فەتھكردو لەھەرىمى مورافىاو ھەرىمى سىليزىادا بلا بوونەو^۲.

لەئەنجامى ئەو پىشەرەويە عوسمانىيەدا ئىمىراتۆر لىوپۆلد پەناى بۆ دەولەتە ئەورووپىيە كان بىردو فەرەنسا يارمەتى دا، بەلام عوسمانىيە كان سەر كەوتىيان بەسەر ھەردوو كياندا ھىناو شارى (نوفىجراد) و قەلاى (سرفار) يان فەتھكردو لەرووبارى (رابا) پەرىنەووە لەگەل ھىزە كانى ھاوپەيمانى لەجەنگىكى قورس لە (سان جوتار) و لە (مانگى موھەرەمى سالى ۱۰۷۵ ك/۱ى مانگى نايى سالى ۱۶۶۴ ز) دا پىكياندا، لەگەل سەر كەوتنى ناروونى ھاوپەيماناندا ھەردوولا پىريارى رېنككەوتىيان داو بەويشە دەبوو سوپاى عوسمانىيە كان لەھەرىمى (ترانسلفانيا) پاشە كىشەبەكون (ئەبافى) وەك فەرمانرەواى ئەوى لەزىرە سەلەتى دەولەتى عوسمانىيە دەستىشان بىكرىت و وولاتى مەجەرىش لەنيوان ھەردوولا دا بەش بىكرىت^۳.

لەراستىدا جەنگى نيوان ھەردوولا لە سالى (۱۰۹۳ ك/۱۶۸۲ ز) دا نوپوويەو، جادوژمانىيەتى تەقلیدى نيوان قىيەنناو پاریس يە كىك لەو ھۆكارانەبوو كەبەشداريان لەنوپوونەوھى ئەو جەنگەدا كرد.

روداوھە سياسىيە كان بەخىزايى بەناراستەى پىكدادان دەچوون كاتىك بارى ناوخزىي لەمەجەر بەھۆى ئەو شۆرشەوھە كەوتە كلىپو ناكۆكى كەدۆبە بنەمالەى ھابسبۆرگ ھەلگىرسا، خانەدانە مەجەرىيە كان و لەسەر و ھەموشيانەوھ (توكلى) پىشنىياريان بۆ سولتان موھەمەدى چوارەم كرد تاچى ناوچەى ژىرە سەلەتى نەمساوى ھەيە ملكەچى بىكات بەرامبەر بەوھى سەرئەنەيەكى سالانەى پىشەن، سولتانىش بەسەر كرايەتى سەدرى ئەزەم قرا موستەفا پاشا سوپايەكى زۆرى بۆ جەنگى دۆبە ئىمىراتۆر نامادە كرد، ئەمەيش لە (مانگى جەمادىلئولاي سالى ۱۰۹۴ ك/مانگى ئايارى سالى ۱۶۸۳ ز) دا بوو و توكلىش دايە پال ئەو سوپايە^۴.

^۱ تاريخ نعيما: ج ۱ ص ۴۵۵-۴۵۸.

^۲ اوزتونا: ج ۱ ص ۵۰۶، فرید بك: ص ۲۹۵، سرنك: ص ۱۷۱-۱۷۲.

^۳ فرید بك: ص ۲۹۷.

^۴ جودت، أحمد: تاريخ جودت: ج ۱ ص ۶۱، كولز: ص ۱۹۱. P ۴۱. stoye, J: The siege of Vienna.

سوپای ئیمپراتور چاوه‌ری ئه‌وه‌ی ده‌کرد له‌لایه‌ن ئیسپانیای پورتوگالو پۆلنده‌وه یارمه‌تی بێگات، بۆیه له‌سه‌رخۆ گه‌راییه‌وه بۆ فیه‌نا، له‌(مانگی ره‌جه‌ب/مانگی ته‌مووز)دا عوسمانیه‌کان له‌به‌رده‌م شاره‌که‌دا ده‌رکه‌وتن و گه‌مارۆیان له‌سه‌ر دانا، خه‌ریکیبوو شاره‌که خۆی بدات به‌ده‌سته‌وه نه‌گه‌ر گه‌یشتی سوپای ئیمپراتوری ئه‌لمانی نه‌بوايه که‌توانی به‌یارمه‌تی له‌گه‌ڵ چه‌ند ده‌سته‌یه‌کی پۆلنده‌یدا له‌(قاهله‌نبروگ)ی ناوچه‌یه‌کی فیه‌نا له‌(مانگی ره‌مزان/مانگی ئه‌یلولدا) عوسمانیه‌کان تووشی شکست بکه‌ن و ناچاریان کرد تا گه‌مارۆی سه‌ر پایته‌خت هه‌لبه‌گرن^۱. جه‌نگی فیه‌نا لاوازی ده‌وله‌تی عوسمانی ناشکرا کرد، ئه‌مه‌ش ناماژه‌یه‌که‌ بوو بۆ قۆناغێکی نوێی له‌په‌یوه‌ندی له‌گه‌ڵ نه‌ورووبادا که‌به‌ره‌و گرتنه‌به‌ری سیاسه‌تیکی هێرشه‌بری ده‌چوو، جا که‌شتیگه‌له‌ بندوقیه‌کان هێرشیان برده‌ سه‌ر که‌ناراوه‌کانی وولاتی یۆنان و مۆره‌و زۆریه‌ی شاره‌کانیان داگیر کردن، هه‌روه‌که‌ نه‌مسا هه‌لمه‌ته‌کانی خۆی بۆ ده‌رکردنی عوسمانیه‌کان له‌مه‌جه‌ر ده‌سته‌پیکردو هێزه‌کانی ده‌ستیان به‌سه‌ر چه‌ند شاریکه‌دا گرت بو‌دین و نیش و ئورلو، هه‌روه‌که‌ له‌(مانگی شه‌والی ساڵی ۱۰۹۹ک/مانگی ئه‌یلوولی ساڵی ۱۶۸۸ز)دا هێرشیکێ برده‌سه‌ر به‌لگرا^۲.

رووسیا نه‌وباره‌ په‌ژارییه‌ی قۆسته‌وه‌و چوویه سه‌ر هێلتی سیاسی و نیازی هه‌بوو ده‌روازه‌یه‌کی ده‌ریایی په‌یدا بکات که‌یه‌گه‌یه‌نیت به‌ رۆژه‌لات بو‌تروسی گه‌وره‌ خه‌ونه‌که‌ی خۆی به‌دییه‌نا کاتیک ده‌ستیگرت به‌سه‌ر قه‌لای(نازوق) له‌ باکووری ده‌ریای ره‌شدا، زنجیره‌ی نه‌و جه‌نگانه‌ به‌نیمزاکردنی په‌یمانامه‌ی(کارلوفیتز) له‌(مانگی ره‌جه‌بی ساڵی ۱۱۱۰ک/مانگی کانوونی دووه‌می ساڵی ۱۶۹۹ز)دا کۆتایی پێهات که‌به‌و پێه ده‌وله‌تی عوسمانی ده‌سته‌برداری هه‌موو وولاتی مه‌جه‌رو ترانسلفینیابوو بۆ نه‌مسا واز له‌هه‌موو بۆدولیا و ئۆکراینا بۆ پۆلنده‌دا^۳.

ده‌وله‌تی عوسمانی هێنده‌ی هه‌ناسه‌یه‌کی به‌به‌ردا هاته‌وه‌ ئارامی نه‌گرت و سولتان نه‌حه‌مدی سێیه‌م بریاری دا ئه‌و زه‌ویانه‌ بگێرێته‌وه که‌ عوسمانیه‌کان له‌مۆره‌ له‌ده‌ستیان دا‌بوو، بۆیه جه‌نگی دژبه‌ بندوقیه‌ی راگه‌یان‌دو چه‌ند شاریکی لی فته‌حکرد له‌وانه‌(کورنسه‌و ئه‌رغوس) بندوقیه‌ش په‌نای بۆ لای نه‌مسا برد و ئه‌وکات ئیمپراتور ده‌ستی وه‌ردایه‌ جه‌نگه‌که‌وه‌و سه‌رکرده‌ بوجین له‌(بیرقاردن) سه‌رکه‌وتنیکی یه‌کلایی به‌ده‌سته‌پێتار ده‌ستیگرت به‌سه‌ر(شمغور)ی کۆتا قه‌لای عوسمانی له‌مه‌جه‌رو

Viennas secodnsigeandits Historical setting PP ۲۱۷-۲۲۷, Barker, Th: Double Eagleland the crescent.

^۱ فرید بک: ۳۰۲-۳۰۳، ۳۰۵-۳۰۶، ئوزتونا: ج ۱ ص ۵۴۷-۵۵۲.

^۲ فرید بک: ص ۳۰۸-۳۱۱، ئوزتونا: ج ۱ ص ۵۷۱-۵۷۸، سرهنک: ص ۱۹۱-۱۹۲.

زۆربەى ھەرىمى بەغدان و شارى بەلگىراد، بەلام سىياسەتى ئىسپانى لەئىتالىا بەو پىشپەو بە سەرکەوتەنى نارازىبوو، ھەرۆك جىاوازى ناراستەى سىياسى و ئاينىبەكانى ئىوان نەمسايى و مەجەرىيەكان ھۆكارىكبوو كەبالتى بەئىمپراتۆرى نەمسايىبەو نا تا لە(مانگى رەجەبى سالى ۱۱۳۰ك/مانگى حوزەيرانى سالى ۱۷۱۸ز)دا پەيماننامەى(بىساروفىتېز) لەگەل عوسمانىيەكاندا بەستىت كەبەو پىتە بايى عادى دەستبەردارى بەلگىراد و ھەموو نارچەكەى لەئاوەرپىزگەى روبرارى دانوب بوو بۆ نەمساو بندوقىيەكانىش دەبوو مۆرە چۆلېكەن^۱.

دەولەتى عوسمانى لەسەردەمى سولتان سەلىمى سىيەمدا بەرەورپوى شىكىستى زىاتر بووئەو ھەو زۆربەى زەوئەكانى خۆى لەبەردەم پىشپەوئى نەمساو روبروئىسادا لەدەست داو نەمسا دەستىگرت بەسەر زۆربەى زەوئەكانى ئەفلاقو بەغدانو بىسارىياداو سەربازەكانى رۆچوونە ناو وولاتى سېرپ دەستيانگرت بەسەر شارى(بخارىست)دا، لەگاتىكدا روبروئىسا دەستىگرت بەسەر شارى(بىلدر)دا^۲.

لەكۆتايىدا نەمسا دوای مردنى ئىمپراتۆر لە سالى(۱۲۰۴ك/۱۷۹۰ز)و زىادبوونى فشارى ئەوروپىي لەسەر ناچاربوونى لە شارى(زىشتوى) لەسەر روبرارى دانوب پەيماننامەىكى ئىلشى لەگەل دەولەتى عوسمانىدا مۆرىكات كەباروودۆخى بەلقان و پەيوەندىيەكانى عوسمانى-نەمساوى رېكخست^۳.

پەيوەندى عوسمانى-رووسى:

سىياسەتى رووسىا بەرامبەر دەولەتى عوسمانى لەسەردەمى بوتروسى گەورەدا رپون بووئەو پالئەره سىياسى و ئابوروى و ئاينىبەكان بەردەوام ھانىيان دەدا تادەستبەسەر گەورەكان و پايتەختى عوسمانىدا بگىرىت تابگاتە دەرياي سېي ناوەرپاست، بەلام پىرۆژەكانى بەردەوام لەگەل بەرزەوئەندىيەكانى لەگەل دەولەتە ئەوروپىيەكاندا پىكىدا دەدا، بوتروسى گەورە توانى روبروئىيە لەسنورى باكوورى دەرياي رەشەو فراوان بىكات لەگەل ئەوئى ھىزەكانى لەرووى سەربازىيەو بەردەم ھىزە عوسمانىيەكاندا پاشەكشىيان كىردو يەك لەدوای يەك دەستبەردارى چەند نارچەبەكى باكوور بوون بەتايىبەت قەلاى(ئوزوف) بەپىي پەيماننامەى(فلېكزن) كەلە(مانگى جەمادىئاخىرى سالى

^۱ اوزتونا: ج ۱ ص ۶۰۱، سرنك: ۲۰۴-۲۰۵.

^۲ فرىد بك: ص ۳۶۳.

^۳ ھەمان سەرچاوە: ص ۳۶۴-۳۷۰.

۱۱۲۳ك/مانگی تمموزی سالی ۱۷۱۱ز) دا نیمزاکراو پیمانامه‌ی (ئه‌درنه) کله‌مانگی
جهمادیلناخیری سالی ۱۱۲۵ك/مانگی تمموزی سالی ۱۷۱۳ز) دا نیمزاکرا^۱.

دوژمنکاری نیوان دهولته‌ی عوسمانی و روسی دوا‌ی مردنی بوتروسی گه‌وره له
سالی (۱۱۳۷ك/۱۷۲۵ز) دا به‌رده‌وامور و روسیا له سالی (۱۱۵۲ك/۱۷۳۹ز) دا به‌که‌مین
سرکه‌وته‌کانی خۆی به‌ینی پیمانامه‌ی به‌لگراو به‌ده‌سته‌یتا که‌به‌یینه عوسمانیه‌کان ده‌ستبرداری
به‌نده‌ری (نازوف) بون بو روسیا^۲.

رووسیا له‌سهرده‌می کاترینی دووه‌مدا سیاسه‌تی فراوانخوازی خۆی ده‌سته‌پیکردو هه‌موو
رووداوینکی ههریمی یان نیوده‌ولته‌تی بو به‌دییه‌تانی نیازه‌کانی خۆی ده‌قوسته‌وه، ده‌ولته‌تی عوسمانی له
سالی (۱۱۷۷ك/۱۷۶۴ز) به‌هۆی ده‌سته‌وردانی له‌کیشه‌ی پۆله‌ندییدا چوو به‌که‌شیکتی پیکدادان
له‌گه‌ل رووسیا^۳.

سوپا عوسمانیه‌کان له‌به‌رده‌م شکانی رووسیدا پاشه‌کشمیان کردو رووسیا له‌ (کۆتایه‌کانی سالی
۱۱۸۳ك/سهره‌تا‌کانی سالی ۱۷۷۰ز) دا چورونه ناو ههریمی به‌غدان و له‌رووباری دانوب په‌رینه‌وه‌و
ده‌ستانگرت به‌سهر (بخارست) دا، پاشان به‌نگیان گواسته‌وه بو وولاتی یۆنان تاله‌چه‌ندین به‌روه له
عوسمانیه‌کان بده‌ن، ده‌ریایه‌کانیان له‌که‌نده‌وای (چشمه) له‌سهر که‌ناراوی ناسیای بچوو کدا
سهرکه‌وتیچکی روونیان به‌سهر ده‌ریایی عوسمانیدا به‌ده‌سته‌یتا هه‌ره‌شه‌یان له‌نه‌ستانبول پایته‌خت
ده‌کرد^۴، له‌باکووریشه‌وه سه‌پا رووسیه‌کان ده‌ستیان به‌سهر قه‌لا‌کانی نیسماعیل و کلی و به‌نده‌رو ناق
کرماندا گرت و نیمچه‌دوورگه‌ی (قرم) یان ملکه‌چکردو خسته‌یانه ژێر ده‌ستی خۆیان‌ه‌وه^۵.

له‌نه‌نجامی فراوانبوونی رووبه‌ری جه‌نگه‌که‌دا ده‌ولته‌ته نه‌ورووپییه‌کان ترسیان له‌هه‌ژموونی
رووسی به‌سهر به‌لقان و ملکه‌چکردنی ده‌ولته‌تی عوسمانی بو خواسته‌کانی خۆی لینیشت، بۆیه
هه‌ریک له‌نه‌مساو پروسیا که‌وته نیوان هه‌ردوولا له‌به‌رته‌وه‌ی رووسیا ریکه‌ریکی له‌داخوایه‌کانیدا
ده‌کرد دانووستانه‌کانی (بخارست) سه‌ریان نه‌گرت و هه‌رده‌بوو چالاکیه سه‌ربازیه‌کان ده‌سپیکه‌نه‌وه،

^۱ تاریخ جودت: ج ۱ ص ۶۴-۶۶، فرید بك: ص ۳۱۴-۳۱۵، اوزتونا: ج ۱ ص ۵۹۷.

^۲ Hurewitz, J.c: The Middle East and North Africa in world politics, adocamentary Record IP۷۱.

^۳ فرید بك: ص ۳۳۴-۳۳۶.

^۴ تاریخ جودت: ج ۱ ص ۸۷-۸۸، Saul, N, Eirussian and the Mediterranean: Pa. فرید بك:

ص ۳۳۴-۳۳۶.

^۵ سرهنک: ص ۲۲۳.

عوسمانیه کان لهوقو ناغهدا چهند سهر کهوتنیکیان به دستهیناو له سالی (۱۱۸۷ک/۱۷۷۳ز) ۱۵ پروسیایان له بهلقاندا دهر کرد^۱، بهلام پروسه کان له (شمال) وه بو رۆژناوای فارنا له سالی دواتردا سهر کهوتنیکی گرنگیان به دهستهیناو عوسمانیه کان ناچار کردن تا یه یماننامه ی (کوتشک فینارجی) له (مانگی جه مادیلناخیری سالی ۱۱۸۸ک/مانگی ته موزی سالی ۱۷۷۴ز) دائیمز ابکن که به یوینیه پروسه کان چهند دهستکهوتنیکی بی شوماریان به دهستهیناو کۆتایان به دهسه لاتی عوسمانی به سهر دهریای ره شدا هینا^۲، ههروهک به پیتی په یماننامه ی (یاش) له (مانگی جه مادیلنولای سالی ۱۲۰۶ک/مانگی کانوونی دووه می ۱۷۹۲ز) دا به سترای به به که جاره کی دهستان گرت به سهر وولاتی قردا^۳.

په یوهندی عوسمانی-فه ره نسی:

سیاسه تی فه ره نسا له سه رده می پاشا فرانسوای یه که موه وایکرد په یوهندی به دهولته تی عوسمانیه وه دۆستانه گه شه سه ندو بیت، نه گهر نهو په یوهندیه جو ره ناجیگیریه کی له چهند کاتیکی نریک یان دووردا به خو یوه ده بینی، زوو به زوو نهو ناجیگیریه ناوا ده بوو، له راستیدا فه ره نسا چهند نیازیکی له رۆژه لاتدا هه بوو و هه ولیده دا به ته نها مافو تاییه قه ندیه بارزگانی و سیاسیه کان به ده سه سبخت، نابوو ریناسی به ناوبنگ کوبیر کاتیک پیشره و کاری له فه ره نسا دا گرت ده مست گه یشته بیرو که یه ک نه ویش نهو هه بوو بارزگانی فه ره نسا گه شه ناکات ته نها له ریگه ی لاواز کردنی دوور که به ره بارزگانیه که یوه نه بیت که نینگلته راو هۆلته ندا بوون، و پرای فراوانخوازی له ده ره وه ی کیشوهری نهو روو پادا، نهو پتی و ابوو بچراندنی په یوهندی له گه ل عوسمانیه کاندا کاره سات بۆسه ره فه ره نسا ی لیده که ویته وه به دیبلۆماسیه تی خو ی توانی بگاته جو ره لیکنیگه یشتن و رینکه کهوتنیک له گه لیدا نه مهش له (کۆتایی مانگی سه فهری سالی ۱۰۸۴ک/مانگی حوزه برانی سالی ۱۶۷۳ز) دا بوو که بهو پیه چهند مافیکی نو ی درا به فه ره نسا^۴. هه ره که سه ده ی هه زده هات نه ستیره ی پروسیا له ناسمانی سیاسی نهو روو پیدا ده دره وشایه وه و سیاسه ته فراوانخوازیه که ی هه ریه ک له ده ولته تی عوسمانی و

^۱ کامل، مصطفی: المسألة الشرقية: ص ۳۰، ۳۳-۳۴.

^۲ تاریخ جودت: ج ۱ ص ۳۹۸-۴۱۱، ۶۱-۵۴، ۶۱-۵۴. Hurewitz: IPP

^۳ Marriot, J.A: The Eastern Question P ۱۴۰; Creasy, E.S: Histoey of the Ottoman

Turks IIPP ۴۹۸-۵۰۳.

^۴ صباغ: ج ۱ ص ۱۶۱-۱۶۲، خوری و اسماعیل: السياسة الدولية في الشرق العربي ج ۱ ص ۱۷-۱۸.

دهولتی فہرہ‌نسی تورہ کرد، ہرژہ و ہندی ہردو و کیان لہوہ دا بوو ریگہ بہ رووسیانہ دہن بگاتہ ناوہ گہرمہ کان.

ہستی فہرہ‌نسیہ کان بہو مہترسیانہ زیادیکرد کہبہمژوی پشیرہوی رووسیایوہ بہرہ و پرووی وولاتہ کہیان و ساغ و سہلامتی بازرگانی رۆژہ لاتی وولاتہ کہیان دہوویوہ، جہنگی میراتگری نہماوی ناچاریکردن تالہ گہل دہولتی عوسمانیدا ہاوپہیمانی بہستن تاپالپشتی ہلدوتستی سہربازی خویان لہبہردہم نہماسادا بکہن و بہرامبہر چالاکی زیادبوونی رووسی بوہستن و بہرہ و پرووی مہترسیہ کانی نہو کۆبوونہوہ نہو روویہ ببنہوہ کہلہنہنجامی ہلگیرسانی شورشی فہرہ‌نسی لہ سالی (۱۲۰۳ک/۱۷۸۹ز) دا پیدابوو.

شیایو باسہ گرنگی گہورہیی دہریای سہی ناوہ راست و وولاتہ کانی سہر کہ ناراوہ کانی بوو بازرگانی رۆژہ لاتی و دلتیا کردنی پیوہندیہ کانی نیوان نہو روویا و ہیند لہ بیرو نندیشہی پیوانی شورشدا ون نہبوو، بۆیہ بریاریاندا بہرگری لہ بوونی فہرہ‌نسی لہوبہشہی جیہاندا بکہن، لہ کاتیکدا رکہبہری نیوان نینگلہترا و فہرہ‌نسا لہویدا تہرا و توندبوو بوویوہ.

مصر کہبہناو ملکہچی دہولتی عوسمانی بوو جہی چاوتییرینی ہردو دہولت بوو چونکہ دہ کہوتہ سہر ریگہی ہیند، بۆیہ نینگلہترا لہ سالی (۱۲۰۸ک/۱۷۹۴ز) دا رپککوتینکی لہ گہل فہرمانروا ممالیکہ کانی مصردا بہست کہبہو پیئہ دہرفتی چہند ماہینکی گرنگی بازرگانی پندرا.

نیمزاکردنی نہو رپککوتننامیہ فہرہ‌نسی تورہ کرد، بہتایبت کہقونسولی فہرہ‌نسی لہ قاہرہ نہیوانی ہۆگری و دۆستایہتی ممالیکہ کان بہدہستبخت، بۆیہ سہر کردہ کانی شورش بریاریاندا ہیرش بکہنہسہر نہو وولاتہ و بیخہنہ ژیردہستی خویانہوہ، بو شہمش لہ (کۆتایہ کانی سالی ۱۲۱۲ک/بہہاری ۱۷۹۸ز) دا بہسہر کردایہتی ناپلیون پۆناپرت ہلہمہتیکی سہربازیان نارد تاداگری بکات، سہر کردہی فہرہ‌نسی سوانی دابہزیتہ سہر ووشکانی و دہستیگرت بہسہر نہسکہندہریہ دا و نہو ممالیکہ کانہی لہ جہنگی بہناو بانگی (نہرام) دا شکاند کہبہرہ و پرووی بوونہوہ و لہنہنجامی نہوہشدا چوویہ ناو شاری قاہرہ، بۆنہوہی دانیشٹوان و دامودہزگا عوسمانیہ کان رازیبکات رایگہ یاند نہو و ہک داگیر کہر نہہاتووہ بہلکو ہاوپہیمانی دہولتی عوسمانیہو ہاتووہ تا دہسہ لاتی عوسمانی بجہ سپینیت و دژبہ ممالیکہ شورشگیرہ کان بجہنگیت، کاتیک نینگلہترا بہم ہلہمہتہی زانی، کہ کہشتیگہلینکی دہریایی ناردو لہ (نہبی قیر) لہ گہل کہشتیگہلی فہرہ‌نسیدا پیکیدادو کہشتیگہلی فہرہ‌نسی تیکشکاند، بہمش پیوہندی نیوان ناپلیون و فہرہ‌نسا بچرا.

ناپلیون هستی به گرنگی نمو گورزه کردو ههولیدا باری خوئی له مصر دا چاکیکاتهوه، دیلو ماسی بهریتانی و روسی سهر کومتیان به ده سههتیار بابی عالیان هاندا تاله گه لانداندا هاو به عیانی به سیتت دژبه فهره نسا، له کاتیکدا به ناچارای ههولیدا دهولمتی عوسمانی دلتیابکات که نیازی ناشتی ههیهو نامنجی له هیز شه که نینگلته رایه^۱.

له نه نجامی سهر نه کهوتی ناپلیون بۆ کر مؤ کردنی په یوهندی نیوان دهولمتی عوسمانی و مصر به کان، ناپلیون که ته جی به جی کردنی سیاسه تیکی نوی و ههلمه تیکی نارد بۆ وولاتی شامو پیشی نمو هیز شهی دایه وه کهله باکووره وه چاوه روانی ده کرد^۲، نمو چمند ههوالیکی له باره ی پیشه روی سوپای عوسمانی به نارا سته ی سنووری مصری پینگه یشتبوو، جاده ستیگرت به سهر فله ستینی باشوورد او گه بشته عه ککاو نه جمد پاشای جهزاری فهرمانه وای نهوی ناماده نه بوو هاریکاری له گه لندا بکات، نهویش له (مانگی شهوالی سالی ۱۲۱۳ک/مانگی نازاری سالی ۱۷۹۹ز) دا گه مارۆی له سهر دانا، به لام به هۆی بلاو بوونه وهی نه خووشی له نیو سهر بازه کانیداو یارمه تی سیر سنی سمیس له دره یاوه بۆ شاره کهو هۆشیاری و بیداری فهرمانه واکه یه وه ناچار بوو گه مارۆی سهر شاره که ههلبگریت^۳. دوا ی نه وه ناپلیون ناچار بوو به هۆی ناله باری بارو دووخی ناو نهو روو یاوه بگه ریته وه بۆ فهره نساو سوپای فهره نسی به سهر کردایه تی (کلیهر) له مصر دا به جیهیشت، کلیهر ههولیدا ههر له سه ره تای ده سه لات و هه رگریته وه چند دانو وستاتیک له گه ل عوسمانیه کاندان بکات له پیناو نه وه ی بگه نه چند مر جیکی له بار بۆ ده رچوونی فهره نسیه کان له مصر له نه نجامی دانو وستته کانا له (مانگی شهعانی سالی ۱۲۱۴ک/مانگی کانوونی دووه می سالی ۱۸۰۰ز) له عهریشدا ری ککه و تیک نیمزاکرا، به لام نار هزایی نینگلته را له خاله کانی ری ککه و ته که نه یه یشت نمو ری ککه و ته بکو یته کار، پاشان وارو ویدا له (مانگی سه فهری سالی ۱۲۱۵ک/مانگی حوزه هیرانی سالی ۱۸۰۰ز) دا کلیهر کوژراو سهر کرده عه بدولا سو سهر کردایه تی هیزه فهره نسیه کانی گرت هه دست، ههردوو دهولته ی عوسمانی و بهریتانی یارمه تی یه کریان دا تافه ره نسیه کان له مصر ده ربکه ن و سوپا کانیان توانیان له جه نگی نه سکه ندره به له (مانگی زیلقه عده ی سالی ۱۲۱۵ک/مانگی ۱۸۰۱ز) دا به سهر عه بدولا منو دا سهر که ون و قاهره یان گرت هه دست نینگلته را له (مانگی ره بیعولسه وه ی سالی ۱۲۱۶ک/مانگی نه ییلوولی سالی ۱۸۰۱ز) دا که وته هه ولی دوور خسته وه ی فهره نسیه کان له سهر که شته کانیان^۴.

^۱ شکری، محمود فزاد: الحملة الفرنسية و خروج الفرنسيين من مصر: ص ۷۰-۷۳، ۱۲۳، خوري و اسماعيل: ج ۱ ص ۹۶-۱۰۰، ۱۰۸-۱۰۹.

^۲ فیشر، هربوت: تاریخ أوروبا فی العصر الحدیث ص ۵۴.

^۳ الترك: المعلم نقولا: ذکر تلك جمهور الفرنساوية الاقطار المصرية و البلاد الشامية ص ۷۶، ۹۶-۹۷، خوري و اسماعيل: ج ۱ ص ۱۲۳-۱۲۴.

^۴ الترك: ص ۱۵۲-۱۵۳، ۱۶۱-۱۶۴.

قۇناغى چاكسازى و گۇرۇن و رېڭخستىن لەسە دەى نۆز دەدا تادە رچوونى دەستورى

سالى ۱۸۷۶ز

چاكسازىه كانى مە حمودى دووم (۱۲۲۳-۱۲۵۵ك/۱۸۰۸-۱۸۳۹ز)

سولتان مەحمودى دووم لەسەرەتاي ژيانى سىياسىيە بەرھوروى چەند تەنگزەبە كى مەترسیدار بووبەو كەخۇيان دەبىنەو لەھىزىنى ئىنكىشاربە كان و زانايان لەناوخۇداو زىادبوونى دەمار گىرە كانى ناوھەرىمە كان و دەركەوتنى بزوتشەوى و ھەببەت لەھىجازو دووچاربوونى دەولەت بەفشارى فارسى لەعىراق و چالاكى روسيا لەرورژاندىنى نەتەوھە كانى بەلقان، لەبەرنەوى نەبەتەوانى لەروروياندا بوەستىت، بۇبە سىياسەتى بەھىز كەردنى دامودە گا سەربازى و شارستانىھە كانى دەولەتى گرتەبەر بەنەنجامدانى چەند چاكسازىھە كەتواناي وەستان و بەرھو پىشەوھە چوون بەدەولەت بىھخشن جالە سەرناستى سەربازى لەھەولتىكى بىياكبوون لەبە كارھىنانى بە كرىگىراواندا بەبەسەرباز كەردنى بەزۆر بەستو بەچەكى نوى پرچەكى كەردو لەسەر نۆپىزىن شىوازە سەربازىھە رۇژناوایبە كان رايھىتان، دواى نەوھەلاي كەردەو بەلای نۆپكەردنەوى دەستەتاقمە ئىنكىشاربە كاندا تالەگەل دەستە سەربازىھە نۆپكانى سوپادا رېنكەن، بەلام ئىنكىشاربە كان نامادەنەبوون ھىچ گۇرۇننىك لەرېڭخستە كانياندا بکەن، ئەویش لە (مانگى زىلقەعدەى سالى ۱۲۴۱ك/مانگى حوزەبىرانى سالى ۱۸۲۶ز) دا قەساجخانەبە كى بۇ نانەوھو تىابدا لەناو بىردن، پاشان فرمانىكى دەركەردو دەستەتاقمە كانى ئىنكىشارى لەدەزگای سەربازى دەولەتدا لەكارخست و ھىلتى شەرىفى دانا تاسوپايەكى نوى بەبى رېڭخستە نوى ئەمورويە كان دا بەزىنەت، ھەروەك چەند دەستەبە كى سەربازى ناتەنزىمىشى لەكارخست بەمە ھەموو سوپا لەسەربازى تەنزىمى پىنكەدەھات، پاشان كۆمەلە نەبارو بەرھەلستكارە كانى لەناو بىرد، عوسمانىھە كان جەنگى لەناو بىردنى ئىنكىشاربە كان بە (وقعة خىرىة) ناودەبەن^۱.

لەسەر ناستى شارستانى دەستكەوتىكى گىرنگى لەگەشەپىدانى دەزگای كار گىرپىدا بۇ شكۇدار كەردنى دەسەلاتى حكومەتى مەركەزى بەدەستەپىنا، ئەوكارى حكومى رېڭخستەوھو بازىھە دەزگا حكومىھە كانى فراوانكەردو نەرىتى پىدانى پایە حكومىھە كان وەك پابەندى يان ئىقتاعە كان پوچمەلكەردەوھو نىزامىكى نۆپى داھىنا بۇ دانان و بەرز كەردنەوھو مووچەپىدان، ئەورېڭخستە سەرھەتايەبى فېر كەردنى گۇرپى لەنەستۆى دەولەتدا بوو و خوئىندىنگەى دامەززاندا تاخوتىدكاران بۇ

^۱ اوزتونا: ج ۱ ص ۶۷۶-۶۷۷، مصطفى: ص ۱۹۰، ۱۹۱، Lewis: PP ۷۸-۸۰؛ shaw: I ۱۲۹.

داھتوو نامادەبکات لەخوێندنە گەنجیا سەربازی و دەریاوانی و پزیکشکیەکاندا، نیرامی بەردی تەندروستی دامەزراندو دەستو تاقمی خوێندنی بۆ دەروە ناردوو ھەولیدا نەریتە کۆنەکان بەپەڕەوی نەریتە نەوروویەکان بگۆریت و مێزەری گۆری بەتەربووش و بەرگی نەورووی پۆشی و کارگیری ھەریمەکانی رێکخستەووە لە سالی (١٢٤٦ک/١٨٣٠ز)دا یەکەم سەرژمیری دانیشتوانی ئەنجامدا^١.

دەوی ئایا سولتان مەھوودی دووھم نامانجی خۆی بەدیھیتا؟ بەپەلە وەلام دەدەمەووە دەلیم نەخیر، چونکە ئەو ھەولانەیی جی بەجی بکردن لەگەڵ گەنجیاندا نەبوونە ھۆی نەوێ دەولەت بگیری نەووە بۆ تواناکانی خۆی لەسەرکوتنی لەمەملانێی لەگەڵ دژومنانی دەروەیدا نەگەرچی توانییتی لەناووە قەلەمەرەو دەسەلاتی خۆی بگیری تەو، بەبەلگەیی نەوێ نەیتوانی بزوتنەووە جیاخوایەکانی یەلقان لەناووبات، ھەرۆک بۆ ملکہچکردنی وەھایەکان لەحیجازو لەناوکردنی شۆرشی یۆنانی پەنای بۆ موھەمد علی والی مصر برد، کاتیک مەھەمد علیش لە دەسەلاتی دەرچوو نەیتوانی ملکہچی بکات، پاشان خۆی دا بەدەست داواکانی دەولتە نەوروویەکانەووە کاتیک بۆ چارەسەری ئەو گرفتانە بەینی بەرژوھەندی خۆیان دەستیان وەردایە ناو دەولتە، بەلام چاکسازییەکانی بنەرتی پرۆژەکانی جیگیرە چاکسازبوونەکانی بوون، لەسەردەمی ئەو دا فەرەنسا لە (مانگی زیلجەجەیی سالی ١٢٤٥ک/مانگی حوزەیرانی سالی ١٨٣٠ز)دا جەزائیری داگیر کرد، گرتنی ئەو وولاتە نیشانەییەکی جیاکەرەووەی پاشەکشەیی دەولتەیی عوسمانی و دواتر لاوازبوونی شانوشکۆی بوو^٢.

^١ رالف عبدالکریم: العرب والعثمانیون ١٥١٦-١٩١٦: ص ٣٧٩، عمر، عمر عبدالعزیز: تاریخ المشرق العربي ١٥١٦-

١٩٢٢: ص ٢٧١-٢٧٢، Lewis: Ibid P ٨٣.

^٢ عبدالکریم: ص ٤١٠-٤١١، ٤١٦، الز: ص ٦٥٠-٦٥١، ٦٥٤.

چاکسازیه کانی عابدوله جدی یه کهم (۱۲۵۵-۱۲۷۷ک/۱۸۳۹-۱۸۶۱ز)

مه نشووری گوله خان: سولتان عابدوله جدی یه کهم شوینی سولتان مه جوودی دووه می گرتوه، نهو هیشتا مندال بوو تمه منی نده گه بیته سیانزه سال، له سه ره تای ژبانی سیاسیوه کیشهی مصر بهمه موو لایه نو مترسی و بهر به ستو گرفته کانه وه بو مایه وه، جا سوپا مصریه کان رۆچو بوونه ناو زهویه عوسمانیه کان، نهمه وایکرد نهو گرفته و پرسی رۆژ هه لات و کیشهی هاوسهنگی نهو رووی به گشتی جینی باسو تیرواین بیت و سه ره له نوئی ده ولته نهو روویه کان بو به ده بیتهانی دهروازه یه کی له بار که هه موو لایه ک رازییکات ده ستیان وه درایه باسه که، موحمه د عه لی پاشا ته نگژهی له ده ستدانی هه رتی مصر تیپه راند دوا ی نهو می به پی به ایمانامه ی له نده ن له (مانگی جه مادیلنولای سالی ۱۲۵۶ک/مانگی ته مووزی سالی ۱۸۴۰ز) دا لهوولاتی شام ده رچوو^۱.

ناراسته گانی سولتان له گه ل خواسته کانی موسته فا ره شید پاشای وه زیری ده ره وه پیدا له ده رکردنی ده ستوریکدا یه کیان گرت که مافه بنه ره تیه کانی هاوالاتیان دیاری بکات و نهو خراپانه لایبات که له کارگیری ده ولته تا تهواو دیار بوون و سۆزی هه ریه ک له نینگلته راو فره نسا به ده ستیخات و له دوژمنکاری رووسیا دلنبیابیت و رینه دات گه لانی ده ولته له دژی شوړش بگیرن، پاشان نهو می ده قی ده ستوره که ناماده کرا، له (۲۵ می شعبانی سالی ۱۲۵۵ک/۳ تشرینی دووه می سالی ۱۸۳۹ز) له کۆشکی گوله خانه دا راگه ینرا، بۆیه بۆیه به و ناوه وه ناسرا، له نه نجامی نه مه دا سه رده سینکی نوئی ده ستییکرد که به سه رده می ریکخته خه ریه عوسمانیه کان ناو ده بریت^۲.

لیره دا په یوه سته ک هه یه له نیوان رازیرونی سولتان به ده رکردنی نهو بلاو کراوه و شکستی عوسمانی له به رده م هیزه مصریه کان له نسین له لایه ک و خواستی ده ولته بو به ده سته تانی پالېشتی ده ولته نهو روویه کان له هه لویستی له گرتی مصری له لایه کی تره وه^۳.

له راستیدا بلاو کراوه که بیروکه ی نوئی له خۆنه گرتوو و هه ولیده دا به نامانجی وه فاداری بو داخوازه کانی چاکسازنجوازان به یی به کهم دانانی هیزه پارێزگاره کان کۆن و نوئی تیکه ل به یه ک

^۱ بازيلي، قسطنطين ميخائيلو فيتش: سوريا و لبنان و فلسطين تحت الحكم التركي من الناحيتين السياسية والاجتماعية ص ۲۴۸-۲۴۹، ۳۰۰، فريد بك: ص ۴۶۵: مصطفى كامل: ص ۹۹.

^۲ الحصري، ساطع: البلاد العربية والدولة العثمانية ص ۸۷، Davison, R.H: Reformintne Ottoman Epire P ۳۸.

^۳ Davison, R.H: Reformintne Ottoman Epire P ۳۸

بکات^۱، له‌راستیدا نهو دهربرینه دوانه‌ییه‌ی که‌دیویست هه‌ستی نومه‌تی نی‌سلامی رازی‌کات و سۆزی مه‌سیحیه‌کانیش به‌ده‌ست‌بخت کاری‌گه‌ری له‌پیکه‌وه نه‌گونجایێکدا نایه‌وه که‌نه‌ه‌ویش نه‌گونجانی بوو له‌گه‌ل شکر‌دار کردنی سونمه‌ته نی‌سلامیه‌کاندا به‌و وه‌سه‌فه‌ی که‌تا که‌ رینگه‌ی هیوای رزگاری ده‌وله‌ته‌وه دواتر ناماژه‌ی پیویستی وه‌رگرتنی ده‌سووره نوێکان بوو، له‌گه‌ل نه‌وه‌شدا هه‌نگاوێکی شیوه هه‌نگاوانان بۆ یاسادانراوه‌کانی مۆرفی پیکده‌هه‌تا کاتێک بریاری یه‌کسانی نیوان موسلمان و دابه‌شکر دینی‌چکی بوخت و بی جیاوازی باجه‌کانی دا^۲، بلاو کراوه‌که سی خراپه‌ی سه‌رده‌مه پشینه‌کانی له‌کراخست که‌به‌ده به‌ستم‌کاری داده‌نران، نه‌وانیش بریتی‌بوون له‌ قۆرخ‌کردن و ده‌سته‌سه‌ر داگرتن و زامنی کۆکردنه‌وه‌ی باجه‌کان له‌مه‌ریمه‌کاندا بۆ نه‌و که‌سه‌ی پاره‌ی زیاتر بدات سزای مه‌رگیش په‌یوه‌ست به‌ بریاری دهر‌چووه‌وه کرا دوا‌ی نه‌وه‌ی ده‌بوو لی‌چکۆلینه‌وه‌ی یاسایی بکریت، دژبه‌گه‌نده‌لتی و به‌رتیل جه‌نگاو رینه‌دا پایه‌کان به‌رۆشرین و بریاری مافه‌کانی مۆرفی دا^۳.

هه‌تله‌که له‌ده‌ره‌وه‌دا به‌ره‌وروی گه‌رده‌لولی‌کی ره‌خه‌و لافاوێکی پالێشتی بوویه‌وه، هه‌ریه‌که‌و به‌پێی به‌رژه‌وه‌ندی ده‌وله‌تی خۆی بریاری له‌سه‌رده‌دا، له‌ناو خۆشیدا به‌ره‌وروی به‌ره‌ل‌ستا‌کاریه‌کی توند‌بوویه‌وه به‌تایه‌ت له‌و به‌ران‌دا که‌ده‌مار‌گیری مه‌زه‌به‌یی جیاوازی نی‌سلامی و مه‌سیحیه‌کانی تێدا‌بوو وه‌ک شاخه‌کانی لوبنان.

له‌راستیدا سه‌ر‌که‌وتی په‌یره‌وه‌کردنی زۆربه‌ی خاله‌کانی تووشی شکست بوون، چونکه تایه‌قه‌ندیه قۆزراوه بیانیه‌کان بۆ جێ‌به‌جێ‌کردنی دیده جیا‌خوازیه‌کانیان له‌به‌رامبه‌ر به‌رده‌وامی به‌مه‌ر‌که‌زی کردنی ده‌سه‌لاته‌کانی حکومه‌ت‌دا که‌نا‌مانجی بلاو‌کراوه که‌سنوور بۆ دانانیان بوو به‌رده‌وام‌بوون.

هێلی هومایونی: بلاو‌کراوه‌ی رینگ‌خستنه‌کان یان چاک‌سازیه‌ خه‌یرییه‌کان:

کیشه‌ی رۆژه‌لاتی له‌کۆتایه‌کانی سه‌ده‌ی هه‌ژده‌دا شیوه‌ی نوێی وه‌رگرت و له‌گه‌ل سه‌ره‌تای کۆت‌کردنی په‌له‌وا‌یشتی فراوان‌خوازی عوسمانی له‌نه‌ور‌وو‌پاو له‌گه‌ل ناراسته‌ی زیاد‌بوونی عوسمانیه‌کان به‌ره‌و له‌ده‌ست‌دانی زالبوون و سه‌ر‌که‌وتی سه‌ربازیان له‌به‌رده‌م ده‌وله‌ته‌ نه‌ور‌وو‌یه‌کاندا دهر‌که‌وت.

جه‌نگی (قرم) (۱۲۷۰-۱۲۷۲ ک/ ۱۸۵۴-۱۸۵۶ ز) به‌گه‌ر‌نگ‌ترین قوناغه‌کانی کیشه‌ی رۆژه‌لاتی له‌سه‌رده‌می نوێدا داده‌نریت، نه‌وه‌ش دوو‌هه‌م کیشه‌بوو که‌دوا‌ی کیشه‌ی مصری

^۱ فرید بك: ص ۴۸۰-۴۸۴.

^۲ Davison: PP ۳۹-۴۰.

^۳ الحصري: ص ۲۸، ۴۰ Ibid: P

بەرەورووی سولتان عبدولمەجیدی بە کم برۆیەو، ھەرچۆنیک لەمەر ھۆکارەکانی تووشبوونیەو
بوتی کێشە ھاوسەنگی نەروروی لەوانگە ڕۆژھەلاتی و دا بەشکردنی زەویەکانی دەولەتی
عوسمانی بمرەت و خالی بە کمی ئەو ھۆکارانیە.

ھەریەک لە بریتانیا و فەرەنسا پالەستی دەولەتی عوسمانیان لەو ھەلتۆستەیدا کرد کە بەرپرچی
نیازە چاوەنۆکیەکانی رورویا بۆ دەستگرتن بەسەر زەویەکانیدا دەدا، بەدریژایی ماوەکانی
جەنگ دیلۆماسیەت چالاک بوو تا دەروازەیکە لەبار بە دیپلۆماتییەت بۆ ئەوێ لە گەڵ ئەوێ
ھاوێیمانان سەرکەوتن چارەسەری کێشە کە بەکەن، لە کۆتاییدا لە کۆنگرەیی پارێسدا کە لە (مانگی
جەمادی ئاخیری سالی ۱۲۷۲ ک/مانگی شوباتی سالی ۱۸۵۶ ز) دا بەسرا گەشتە نەجام.

لە نەجامی بەرە کەموتی بەرژووەندیەکانی دەولەتە نەرورویە چالاکەکان و لە گەڵ ئەو بارە
لێکخشانەیی نۆیندەکانی عوسمانی داگرتبوو کە سەرفالێ جەنگ بوون، بەشداریانی کۆنگرە دەرفەتی
ماوەیکە نۆیان بە دەولەتی عوسمانی دا تەبئییەو، ئەوان ناگاداری نیازەکانی سولتان بوون
لە دەرکردنی فرمانیکدا لە بەرژووەندی ئەوانەیی لە زەویەکانیدا بوون و دانی بەیە کسانیی ئەوایی نۆیان
ھاوڵاتیانیدا بە جیاوازی نۆین و مەزھەبەکانیانەو^۱.

لە (۱۰ ی جەمادی ئاخیری سالی ۱۲۷۲ ک/ ۱۸ ی شوباتی سالی ۱۸۵۶ ز) دا بە دوو پالەنەرەو
ھێلتی ھوما یۆنی کرد:

بە کم: فشاری دەولەتە نەرورویەکان بە تاییەت فەرەنسا و بریتانیا لە دوای جەنگی قرم کە داوای
چاکسازی و چاککردنی باروودۆخی مەسیحیەکانیان لە دەولەتدا کرد تا جاریکیژ ڕینگە
لە دەستێوەردانی رورویا لە کارووباری ناوخری دەولەت بۆ ئەو لە ھەمان کاتیشدا زامنی بەردەوامی
ناشتی بێت لە داھاتوودا^۲.

دووەم: رازیکردنی پیاوانی چاکسازی و نوێکردنەوێ کارگیری دەولەت لە سەر بنەمای
وەرگرتنی ڕینگەستە نەرورویەکان بەی ئەوێ گەنگی بە حوکمە شەرعیەکان بەدەن.

ھێلتی ھوما یۆن جەختی لە سەر ئەو بەلێندانانە دەکردەو کە سولتان لە بلاو کراوێ گولەخانەدا
بەخشییوونی، بەلام ڕیسازیکێ تری گەنگی بۆ زیاد کرد کە پەویەندی بە چەند تاییەتەندی و
پالەشتیە کە ھاوڵاتیانی ناموسلمانی دەولەت و ھەلسو کەوتکردن لە گەڵیان بەشیوێەیکە بە کسان
لە گەڵ ھاوڵاتیانی موسلماناندا بوو لە گەڵ ھێشتەوێ مافو تاییەتەندیەکانی سەر کردەکانی نۆین و

Hurewitz: IPP ۱۵۳-۱۵۶.

Lewis: P ۱۱۴; Davison: P ۵۲.

دهستنا موسلمانه كان و دهر برينه كانی سووکایه تی نه هیشت که له ووتاره کانی ههینیدا دژبه مەسیحیه کان دهوتران^۱.

له راستیدا دهسه لاتی عوسمانیه کان نهتوانی بهوردی ریازی به کسانی نیوان دهستهو تا قمه کان بهیره و بکهن، ههروهك بهی بهرزه وهندی ئهو کۆمه لانهی سوودیان له حوکمه کانی وهرده گرت له چەندین لاوه ناوه رۆکه کهی رافه ده کرا، بۆیه دهولته نهو روپیه کان بهرده وام سوودیان له وباره ناجینگیره وهرده گرت تا پاسوانی خویان به سهر مەسیحیه کاندایلا و بکه نهوه و جار جاره بیانزوتین، ئه مه بوویه هۆی روودوای نازاوه لهوولاتی شام و شاخه کانی لوبناندا^۲.

ئهمه وای هیتلی هومایونی کۆمه لته یاسایه کی ته نزیمی دهر چوون که کۆلگی عوسمانیان له خۆده گرت، گرنگترینان، یاسای زهویه کان له سالی ۱۸۵۸ز و یاسای هه ریمه کان له سالی ۱۸۶۴ز و کۆمه لته یاسا کانی تاوان و بازرگانی له سالی ۱۸۶۰-۱۸۶۳ز دا^۳.

سولتان عه بدوله جیدی به کهم له (مانگی زیلقه عدهی سالی ۱۲۷۷ک/مانگی حوزهیرانی سالی ۱۸۶۱ز) کۆچی دوای کردو وای ئهو بهیعدت به عه بدوله مزیزی برای درا.

^۱ مصطفی: ص ۲۱۶، دائرة المعارف الإسلامیة: ج ۵ ص ۵۰۱-۵۰۲، Davison: P ۵۷;

^۲ Davison: PP ۵۳, ۵۵, ۹۵.

^۳ نواز: ص ۹۴.

عبدالوعزيز (۱۲۷۷-۱۲۹۳ك/۱۸۶۱-۱۸۷۶ز)

سولتان عبدالوعزيز به سهره تايه کي سه که وتوانه دهستی به دهسه لاته که ی کردو واديار که وت که سووریت له سهر گرتنه بهری شویتیتی پیشینه کانی له چاکسازیدا تا دهولته نه ور وویه کان بهلگه یه کیان نه بیت بو ده سهره دانه کارووباری دهولته، نهو فره زنی ههله وشانده وه و هه موو خه جیه کانی کورت کرده وه^۱، به لام خیرابوو به ده سه بلاونکی و که مالوسامانی دهولته تی به فیرۆده دا^۲، ویرای نهوش هه رله موکاته وه ی دهسه لاتی گرتنه ده ست به هزی نهو قهرزه گه وره یه ی پیشینه کانی بو یان به جیه شیبوو سولتان خو ی له بهر ته سکیه کی داراییدا ده بینه وه، دهولته به چهند ناره حه تیه کی دارایی په یه وه ست به یه که وه دهینالاند، بویه په نای برده بهر نینگلته راو له بهرام بهر نه وه دا ناچار بوو رازییت چهند چاودیرنکی به ریتانی دایم زریته تا چاودیری بهر پرسانی خه رچی بکه ن، له سهر پیشیاری نه وانه له نه ستانبول دیوانیک بو لیپر سینه وه و بانکیک بو دهولته دامه زان به لام نهو دوو دامه زراویه نه یان توانی به شتیوه یه کی کارا داریسی گشتی دهولته چاکساز ی بکه ن، چونکه کارمندی لیته اتوو یان نه بوو^۳.

سهرده می سولتان عبدالوعزيز چهند بار گرزیه کی له بهلقاندا به خو وه دی و له نه نجامدا (الجلیل الاسود) دهسه لاتی کارگیری خو یی وه رگرت^۴ و سربیه کان توانیان پارێزه ره عوسمانیه کان ناچار بکه ن له سربیا پاشه کشه بکه ن^۵. پاشان سولتان عبدالوعزيز له لایه ن پیارانی کۆشکه وه لایرا که زۆریه یان له کۆمه له ی تورکیای گه نج بوون، نهو کۆمه له یه له سالی (۱۲۷۶ک/۱۸۶۰ز) وه که وته ده رکه وتن، نه ممش له (۵ی جه مادیلئولای سالی ۱۲۹۳ک/۳۰ی نیاری سالی ۱۸۷۶ز) دابوو، پیلانگیران سولتان مورادی پینجه میان خسته سهر کورسی دهسه لات^۶.

^۱ Lewis: P ۱۱۸; Davison: PP ۱۱۰-۱۱۱.

^۲ باتریک، ماری مایلز: سلاطین بنی عثمان ص ۷۵-۷۶.

^۳ آوین روجر: الشرق الأوسط في الاقتصاد العالمي ص ۱۴۷-۱۵۷.

^۴ فرید بک: ص ۵۳۴، سهرنک: ص ۳۳۶.

^۵ سهرنک: ص ۳۳۷.

^۶ سهرنک: ص ۳۴۹.

مورادی پینجهم (۱۲۹۲ك/۱۸۷۶ز)

سولتان مورادی پینجهم واناسرابو که زور حزی له چاکسازی بو، به لام پیش نهوه تندرستی دارما، نیز نهو پیاوه نهبو که بتوانیت بهره ورووی رو داوه کان بیتهوه، بزیه له (۷ی شهعبان/۳۰ی تاب) دا دوی سن مانگ له دهسهلات لاسراو عبدو لحمیدی دووه می برای برابه سهر کورسی دهسهلات^۱.

پیانوه کردنی بزووتنهوهی چاکسازی عوسمانی تاکوتایی سهردهمی سولتان عبیدولعهزیز:

بزووتنهوهی چاکسازی عوسمانی له کاتی پهیره و کردنیدا بهره ورووی چهند بهره سیک بوویه وه که نه بیانیهشت بهره و پیشهوه بچیت، گرنگر بیات:

• که مته رخمی له لایه نوه که سانهی نالای نهو بزووتنهوهیان هه لگرتبو.

• نهوانه له نیوهی ریندا وهستان و نه گه شته کوتایی ری.

• هه زاریان به نهزمونی پیوست بزونهوهی به شیوه یکی ساغو تندرست پهیرهوهی چاکسازی بکن.

• هه لوئیستی نهوانهی به توندی بهره رچیان ده دایه وه.

• شکستی دهولت له جی به جی کردنی ناوه رۆکی نهو دوو مرسومه چاکسازی بهی که له (سالی ۱۸۳۹ز و ۱۸۵۶ز) دا دهر یکردن.

• بزووتنهوهی چاکسازی هاوسهردهمی توندی تهنگزهی دارایی بو، دهولته نه وروویه کانش باهریان و ابو دهولتهی عوسمانی له پهیره و کردنی نهو بزووتنهوهیه داشکستی خوار دووه، به لام گرنگی بهوه نادات بهره و کوتایی ری پروات.

• بزووتنهوهی چاکسازی نهو دهر گایه بو که دهولته نه وروویه کان له رینگه یه وه دهستیان و هه ده دایه کار ووباری ناو خوبی دهولتهی عوسمانی.

^۱ باتریک: ص ۱۰۶، فریدیک: ص ۵۸۵-۵۸۶.

جی به جی کردنی بیروکی جامیعی ئیسلامی و مشروته به دریزایی سهردهمی

عبدالوحدیمیدی دوهم (۱۲۹۲-۱۳۲۷ک/۱۸۷۶-۱۹۰۹ز)

عبدالوحدیمیدی دوهم و دولته ته نه وروویه کان:

بهردهوامی بارگری له به لقاندا: سولتان عبدالوحدیمیدی دوهم لهبارئکی تایهتی پر له تاریکی و توندوتیزیدا دهسلاتی گرتهدست، وولات به چهند تنگزه به کی بیسنورو چهند سهختیه کی گورهی دارایدا تیده پری و چهند شورشینکی توندی له به لقاندا به خویره ده دی و دوو چاری چهند پیلانئکی سیاسی به نامنجی دابه شکردنی به جیماوی یساره نه خو شه که بوو بوو، نهو سولتانه هاوسهردهمی کشانی داگیرکاری نه ورووی له سهرخرین قوناغه کانیدا بوو له کاتیکدا دولته تی عوسمانی به دهست هؤکاره کانی لیکه لته شانوه گیر زده بوو و خوی له که شیککی پر له شورش و نازاوه و پشئویدا ده بیه وه.

له سهره تای ژبانی سیاسی نه ودا شور شه کان له به لقان ده ستیان پئکرده وه و روسیا ده ستیوه ردا به کیشه که و میری سرب و میری جبهل له سو دهی هاندا تا دژی دولته تی عوسمانی جهنگ رابگه یه نن، عوسمانیه کانیش ههستان تابه رگری له زهویه کانیاں بکه و هیزه کانیاں شور شگیره کانیاں شکاندن و پیشره ویانکرد به ره و بلگراد به لام هه ره شهی روسی رینگریکردن^۱، پاشان دولته ته نه وروویه کان که ورته نیوان ههردو لاره، سولتان له زیر فشاری روسیدا رازیوو بوماوهی دوو مانگ ناگر به ست بکات له مانگی رهمه زانی سالی ۱۲۹۳ک/مانگی تشرینی یه کممی سالی ۱۸۷۶ز) وه ده ستییکات.

نینگلته را له ههلتویستی روسی بیزار بوو و ههولیدا له سهختی تنگزه که که مبه کاته وه، بویه لسورد دربی وه زیری دهره وهی بانگکرد بۆ بهستی کۆنگره به ک بۆ بالتویژان له نهسته نیول تا ههولتی چاککردنی باری هاوالاتیانی مسیحی له به لقان بدن، نهویش له رینگه کی چهند پیشنیاریکی نوتی چاکسازیه وه که دولته تی عوسمانی وای دهینی ده ستوره دانبیت له دهسلاته که ی، سولتان ههولیدا له و دوژمنکاریه ی دژبه دهسلاتی دولته دوور بکه ویته وه و ده ستوری بۆ وولات رینیدا و له رۆژی یه که مدا له (ه ی موچه رهمی سالی ۱۲۹۴ک/ ۲۰ی کانوونی دوهمی سالی ۱۸۷۷ز) دا بۆ بهستی کۆنگره که دهر چوونی مشروته ی راگه یاند، کۆنگره که به یی نه وهی هیچ به ده ستیحات کۆتایی یهات، به لام نه وه بوو به هزی بجرانی به یوه ندی دیلزماسی نیوان دولته تی عوسمانی و دولته ته نه وروویه کان^۲.

^۱ فرید بك: ص ۶۱۵-۶۱۶.

^۲ همان سرچاوه: ص ۶۱۴-۶۱۶، کامل، مصطفی: ص ۱۵۳-۱۵۷، جرانت و تمبولی: أوروبا فی القرنین التاسع عشر والعشیرین ج ۲

ص ۱۷، باتریک: ص ۱۱۲.

جهنگی عوسمانی-رووسی (۱۲۹۴ك-۱۸۷۷ز)

یش نه‌وی کۆنگره که هه‌لبه‌شیته‌وه پروسیازانی نه‌نجامه که باش نابیت و که‌وته خۆنامه‌ده‌کردن بۆ جهنگ له‌رووی دیپلۆماسی و سه‌ربازیشه‌وه، بۆیه له‌سه‌ره‌تای موچه‌یه‌می سالی ۱۲۹۴ك/کانوونی دووهمی سالی ۱۸۷۷ز) ۱۵ بۆرینک‌خستنی با‌ووردۆخی به‌لقان له‌گه‌ل نه‌مسا په‌یماننامه‌یه‌کی به‌ست، له‌مانگی ره‌بوعولناخیر/مانگی نیسان) له‌گه‌ل بولغاریا په‌یماننامه‌یه‌کی به‌ست که‌رینگی به‌هیزه‌کانی ده‌دا تا بۆ گه‌یشتن به‌نا‌وجهرگی عوسمانیه‌کان به‌زه‌ویه رۆمانیه‌کاندا تینه‌رن، نه‌جنا‌یفی نو‌ینم‌ری نارد بۆ ده‌ولته‌ته‌ نه‌رووییه‌ پۆژئا‌وییه‌کان تا چهند رینک‌خستنیکی له‌بار بۆ کیشه‌ی به‌لقان دا‌بین‌و دا‌وا له‌ سولتان بکه‌ن چی‌به‌چی بکات.^۱

نه‌جومه‌نی نیر‌درا‌وان به‌ره‌رچی نه‌وه‌یان دا‌یه‌وه، پروسیای هاندا تاله‌رووی سه‌ربازیه‌وه ده‌سته‌رب‌دات، رۆمانی‌ایش که‌له‌یه‌ک لا‌وه سه‌ربه‌خۆیی خۆی له‌(۱ی مانگی جه‌مادیلنولا ک/۱۴ی ئایار) دا‌رایگه‌یاندا له‌گه‌لیدا به‌شداریکرد.^۲

هیزه‌ ها‌وپه‌یمان‌ه‌کان له‌نا‌و به‌لقاندا پین‌شه‌ریان‌کردو هیزه‌ عوسمانیه‌کانیش کشانه‌وه‌و شاره‌کان دا‌که‌وته‌ ده‌ست ها‌وپه‌یمان هیزه‌ رووسی‌ه‌کان گه‌یشتنه‌ ده‌رو‌رو‌وبه‌ری نه‌سته‌مبول، سولتان ناچار بو‌و دا‌وای به‌ستنی ناگر‌به‌ست بکات، هه‌روه‌ک رووسی‌ایش له‌لایه‌ن خۆیه‌وه ناچاربو‌و رازیبیست، چونکه‌ به‌هۆی چالاکیه‌ سه‌ربازیه‌کانه‌وه دا‌ته‌پی‌بو‌و و به‌ریتانی‌ایش ده‌ستی وه‌ردا‌بو‌و.^۳

له‌نه‌نجامی نه‌و دا‌نووستانه‌ی له‌نی‌وان هه‌ردو‌ولا‌دا به‌ر‌ی‌وه‌ چوو(عوسمانی و رووسی) له‌(۲۸ی سه‌فه‌ری سالی ۱۲۹۵ك/۳ی نازاری سالی ۱۸۷۸ز) ۱۵ په‌یماننامه‌ی(سان ستیفانو) به‌ست‌را‌و به‌وییه‌ ده‌ولته‌تی عوسمانی ده‌سته‌برداری قه‌لای قارس له‌شه‌رمینیا و سه‌رسنووری گرنگی(باتووم)بو‌و بۆ رووسی‌ا‌و رازی‌بو‌و مین‌شینیکی سه‌ربه‌خۆی بولغاری دا‌بمه‌زیتیت و رۆمانیا سه‌ربه‌خۆی وه‌ربگریت و دو‌ولسه‌ی هه‌ریمی(دوبروجا)ی پین‌دریت.^۴

به‌و جۆره‌ رووسی‌ا‌ توانی به‌یتی به‌رژه‌وه‌ندیه‌کانی خۆی با‌روودۆخی به‌لقان رینک‌بخات و چهند قه‌واره‌یه‌کی سیاسی مه‌سیحی سه‌پاند که‌له‌بازنه‌ی خۆیدا ده‌سورانه‌وه، بابی عالی دوورگی قوبرص ی

^۱ بۆ نه‌و دا‌وایانه‌ فرید بک: ص ۶۲۰-۶۲۱.

^۲ کامل: ص ۱۵۹، Miller: P۳۷۳.

^۳ کامل: ص ۱۵۹-۱۶۲، فرید بک: ص ۶۳۴-۶۳۹، الشاوی: ج ۲ ص ۱۰۸۰، Barnwell, J: The

Russo-Turkishwar: PP ۴۶۲-۴۸۰; Jelavich, B: The ottoman Empire: P۹۷.

^۴ بۆ ده‌قه‌که‌ی بروانه: فرید بک: ص ۶۵۲-۶۶۴.

بۆ بەریتانیا چۆلکۆرد بەرامبەر بەو هی یارمەتییەکی سەربازی بەدات، بۆیە بەریتانیا نامادەبنەبوو دان بەو پیماننامەیدا بنیّت، هەرۆک نەمساش بەرپەرچی دایەو، ئەو پیماننامەییە سەرەوڕوی گەردەلولیکی نازەزایی دەوڵەتەکانی بەلقان بوویەو، بۆیە ڕوسیا ناچاربوو رازییەت لە کۆنگرەییە کدا کەلە (۲۲ی جەمادیلناخیری سالی ۱۲۹۵ک/۲۳ی حوزەیرانی سالی ۱۸۷۸ز) دا بەسەرا چاوی پێداخشیتریتەووە لە کۆتاییدا چەند بریارێک درا کە بەو پێیە نەخشی بەلقان سەرلەنوێ بەشێرەییە کیشرایەو کەلە گەل بەرژەو نەدیەکانی دەوڵەتی عوسمانیدا نەدەگونجا، جالەنەوڕووپادا بولغارایای گەورە بۆسە بەش دابەشکرا کە بریتین لە:

میرنشین بولغارایای باشوور کەشاری سوفیا پایتەختی بوو، سەر بە خۆییەکی نیمجە تەواوی پێدرا. هەریمی روملی رۆژەلەت کەدە کەوتە باشووری شاخەکانی بەلقان و شاری فیلیپولیس پایتەختی بوو، خرایە ژێر قەلەمەرەوی عوسمانی لە گەل بوونی کارگێرەکی ناو خۆیی سەر بە خۆدا.

مەقەدونیای کەناراوی باشووری کە گەرنێرانەووە بۆ دەوڵەتی عوسمانی.

کۆنگرە کە سەر بە خۆییەکی تەواوی بەرژمانیاو جەبەل ئەسوەد بەخشی بە مەرجیک رۆمانیا بساریا بۆ ڕوسیا چۆلکات و لە بەرامبەر ئەو دەدا ناوچەیی دوبروجای پێدريت، یۆنانیش بەرژمانەندیەکی هەریمی رازیکرا.

لەناسیاش دەوڵەتی عوسمانی دەستبەرداری نەردەهان و قیرو و باتووم بوو بۆ ڕوسیا وازی لەشاری خێر هێتا بۆ فارس و دۆلی کوردان و شاری باهزییدی بۆ گەرایەووە. گرنگترین بریارەکانی کۆنگرە کە کەجیی مەترسی بوو و ئەو بوو ماف درا بەنەمسا تا بۆسنەر هەرسک و سنجقی نوئی بازار داگیرکات.

گرنگترین ئەو تەنگرانی دواي کۆنگرەیی بەرلین بەرەو ڕوی عەبدوڵخەمیدی دووم بوونەووە:

ناسانکاری: بریارەکانی کۆنگرەیی بەرلین لاوازی دەوڵەتی عوسمانیان خستەروو و قەوارەیی سیاسی و نەتەواییەکان ئەو لاوازییەیلن قۆستەووە بەنامنجی بەدەستەهێنانی سەر بە خۆیی تەواو چەند راپەرینیکیان دژ بە دەسلاتی مەرکزی نەنجامدا، لەمەمانکاتدا دەوڵەتە ئەو ڕوویەکان بەردەوام داویان بۆ دەوڵەتی عوسمانی دەنایەووە نەتەوەکانیان بۆ شۆرش هاندەدا بەو نامانجی بەشیککی تری ناوچەکانی عوسمانی بیرن، گرنگترین ئەو تەنگرانی دواي کۆنگرەیی بەرلین بەرەو ڕوی عەبدوڵخەمیدی دووم بوونەووە بریتین لە:

۱- **داگیرکاری بهریتانیا بۇ قبرص:** دولتی عوسمانی دستبهرداری نمو دورورگه به بو بۇ بهریتانیا بهرامبر نهوی له کۆنگره ی بهرلیندا یارمتمی بدات، نمو دورورگه به خه بالیککی ستراتژیی سهر رینگه ی هیندی پیکده هینا^۱.

۲- **داگیرکاری فهرنسا بۇ تونوس:** فهرنسا به وه رقی کهوت که بهریتانیا دورورگه ی قبرصی داگیر کرد، بویه ههولیدا رازی بکات تا نه داته پان سهر بازگه ی روروسیو بسمارک ویستی فهرنسا تونوس بگریت تاله دهره وه ی کیشوهری نه وروریدا چالاککی سیاسی و سهر بازی خزی ناراسته بکات، فهرنسا هه میسه نیازی داگیر کردنی تونوسی هه بو بهو نامانجه ی سهر سنووری رۆژه لاتی جه زانیر دلنیا بکات، بهو جزره رینکه هوتنی قبرص تونوسی کرد به بابسه تیک جینی مشومر بیت بهو به لنگه ی پاریز گاری له هاوسهنگی نیوده ولته نی له ههوزی رۆژه لاتی دهریای سبی ناوه راست بگریت، خیزا فهرنسا چاوپوشی له داگیر کاری بهریتانیا بۇ دورورگه ی قبرص کردو به پیشنیاری بهریتانی رازیوو تا تونوس داگیر بکات، له (مانگی جه مادیلناخیری سالی ۱۲۹۸ک/مانگی نیاری سالی ۱۸۸۱ز) دا هیژه فهرنسیه کان چوونه ناو تونوسه وه^۲.

۳- **داگیرکاری بهریتانیا بۇ مصر:** داگیر کاری بهریتانیا بۇ مصر به کیک له نه نجامه کانی کۆنگره ی بهرلین بوو، بهریتانیا چه ندین جار ههولیدا وه نمو وولاته خاوه ن پینگه ستراتژییه ی سهر رینگه ی هیند داگیر بکات، له سالی (۱۲۹۷ک/۱۸۸۰ز) ده ستیوه ردانی بهریتانیا له کارووباری ناو خوی مصر زیادی کرد، خدیو ئیسماعیل به ره وروروی وه ستا، نهوکات بهریتانیا سولتان عهبدو له میدی دووهم ناچار بکات تا خدیوی ئیسماعیل لایسات، توفیق که شوینی خدیوی ئیسماعیلی گرتوه ته نها یاربه کی دهستی بهریتانیا بوو، خۆبه دهسته وه دانی بوو به هوی گه شه سهندنی ههستی نه ته وایتمی و هه لگیرسانی شورش عورایی، بهریتانیا له وروروی سهر بازیه وه دهستی تیوه رداو شورش که ی له ناو بردو مصری داگیر کرد بهو بانگه شه یه ی نه مه ی به ناوی خدیوی توفیق هه وه کردوه، نه مهش له سالی (۱۲۹۹ک/۱۸۸۲ز) دا بوو^۳.

۴- **روملی رۆژه لات درایه پان بولغاریا:** کۆنگره ی بهرلین رومللی رۆژه لاتی خسته ژیر دهسه لاتی عوسمانیه وه به ممر جیک فرمانره وایه کی هه لیزیر دراوی مه سیحی فرمانره وایی بکات،

^۱ فرید بك: ص ۶۷۲، کامل: ص ۱۷۷، الشناوی: ج ۲ ص ۱۱۰۵-۱۱۰۸، جرانت و تمیرلی: ج ۲ ص ۲۳.

^۲ کامل: ص ۲۱۰-۲۱۱، صفوت: ص ۵۵.

^۳ کامل: ص ۲۱۴-۲۱۸، سیهارهت گۆران و گه شه سهندنی رووداوه کان له مصر بر وانه: عبدالرحمن العرابیه والأحتلال الأنکلیزی.

لهراستیدا نهلیکیز پاشا که یه کهم فرمانبره‌وای نمو هه‌ریمه بوو دوژمنایه‌تی له‌رووی عوسمانیه‌کاندا نواندو هه‌ولیدا بیداته پال بولغاریاو هیزه دوژمنکاریه‌کانی دژبه عوسمانیش توانیان له‌ژیر سه‌ر کردایه‌تی میر نه‌سکه‌نده‌ر باتپر جدا بیده‌نه‌پال بولغاریا^۱.

۵- **کیشی یونانی**: کاتیک روملی رۆژه‌لآت درایه پال بولغاریا یونانی بیزار کرد، بویه یونان هه‌ولیدا له‌سه‌ر سحابی عوسمانیه‌کان زه‌وی خۆی فراوان بکات له‌به‌وه‌ی دوورگه‌ی کریستو هه‌ریمه عوسمانیه سه‌رسنوررکانی باشووری داگیربکات، شتیکی ناسایه که‌حکومه‌تی عوسمانی به‌رپه‌رچی نه‌و ناراستیه‌یه‌ بده‌توه، نهمه بویه هۆی نه‌وه‌ی له‌سالی (۱۳۱۴ک/۱۸۹۷ز)دا جه‌نگ له‌نیوان هه‌ردوولادا هه‌لبگیرسیتو له‌و جه‌نگه‌دا یونان شکستی خواردو ده‌ولته‌ته نه‌روویه‌کان بۆ نه‌وه‌ی نه‌هیتن پر وخیت ده‌ستیان وه‌ردایه کیشه‌که‌و سولتان ناچار کرا جه‌نگه‌که‌ بوه‌سیتیت^۲.

۶- **ته‌نگه‌ی نه‌رمینی**: نه‌رمینیا له‌رووی سیاسیه‌وه له‌نیوان سێ ده‌ولته‌دا دابه‌شبوو بوو که‌به‌ریتیبوون له‌ فارسو روسیواو ده‌ولته‌تی عوسمانی، له‌راستیدا شۆرشێ نه‌رمینیا له‌نه‌نجامه ناراسته‌وخۆکانی کۆنگره‌ی به‌رلین بوو، چونکه نه‌رمه‌نه‌کان له‌و کۆنگره‌یه‌دا دوو به‌لتینی سبابی عالیان پیدرا بوو که‌به‌ریتیبوون له‌ نه‌نجامدانی نه‌و چاکسازیانیه‌ی بۆ باشکردنی ساری نه‌رمینیا که‌له‌ژیر ده‌سه‌لاتی عوسمانی‌دایه‌ پیتوستیرون و پیدانی ناسایش و سه‌قامگیری به‌دانیشتوانه‌که‌ی^۳، نهمه گوزینکی توندبوو بۆ نه‌رمه‌ن بویه چه‌ند راپه‌رینیکی جه‌ماوه‌ریان نه‌نجامداو چه‌ند کۆمه‌له‌یه‌کی تیرۆستی و تۆقنه‌ریان دامه‌زراندو که‌وته سه‌ر برینی موسلمانان و موسلمانانیش په‌رچه‌ کرداریان نواند نهمه به‌و نامانجه‌ی راپه‌رینی نه‌روویا بووروزین، عوسمانیه‌کان بیسان وابوو کیشی نه‌رمینیا بۆ نه‌وان کیشی ژبان و مه‌رگه‌ چونکه نه‌رمه‌نه‌کان داوای به‌شی رۆژه‌لاتی نه‌نادۆلیان ده‌ر کرد تاده‌وله‌ته‌که‌ی خۆیانی له‌سه‌ر دابه‌زرین، نه‌نادۆلیش نشینگه‌ی سه‌ره‌کی و بنه‌ره‌تی عوسمانیه‌کان و دلی ده‌وله‌ته‌که‌یان بوو، بویه ده‌ولته‌تی عوسمانی به‌توندی به‌رامبه‌ر نه‌و کرده‌وه توندوتیژی و تۆقنه‌رانه‌ وه‌ستایه‌وه^۴، ده‌ولته‌ت نه‌روویه‌کانیش به‌ینی

^۱ کامل: ص ۲۸۲، الشناوی: ج ۴ ص ۱۸۹۴، Taylor, A.J.P: The struggle for mastery in

Eurotpe ۱۸۴۸-۱۹۱۸ P۳۰۶.

^۲ باتریک: ص ۱۳۳، ۴۳۸-۴۳۶، Miller: PP

^۳ فرید بک: ص ۶۹۶-۶۹۷.

^۴ کامل: ص ۳۲۱-۳۲۴، ۳۲۹-۳۴۲، استارحیان: ک.ل. تاریخ الأمة الأرمينية ص ۲۹۰-۲۹۴، ۳۰۱-۳۰۲.

بهرژه وهندی خویان دهستیان تیره‌دا، له‌بهر جیاوازی بهرژه وهندیه کانیان نه‌یانتوانی چاره‌سرنیکی له‌باری بۆ بدۆزه‌نه‌وه، پاشان ئهرمه‌نه‌کان کاره تیرۆرستی و توندوتیژیه‌کانی خویان زیاد کردو گواستیانه‌وه بۆ نه‌سته‌مبول و هه‌ولیاندا سولتان تیرۆر بکه‌ن^۱، له‌گه‌ڵ نه‌وه‌شدا نه‌یانتوانی نامانجه‌که‌یان به‌دییه‌تین، له‌وباره ناره‌حه‌ته‌دا ده‌سته‌یه‌ک له‌میان‌په‌وه ئهرمینه‌کان ستاویاندا به‌ کاری سیاسیه‌وه به‌لکه‌ر خواستی سهر به‌خویان به‌دییه‌تیت، ئه‌وان له‌و کۆمه‌له‌ سیاسیه‌ عوسمانیه‌یان قۆسته‌وه که‌له پاریس له‌ سالی (۱۳۲۰ک/ ۱۹۰۲ز) دا دژ به‌ ده‌سه‌لاتی چه‌میدی دامه‌زرا، به‌لام نه‌یانتوانی په‌واج به‌و بیروکه‌و تیروانیانیه‌یان به‌ده‌ن که‌خستیان به‌رده‌م کۆنگره^۲، پاشان له‌گه‌ڵ کۆمه‌له‌ی تورکیای گه‌نجیدا هاریکاریان کردو توانیان بریارینک له‌ کۆنگره‌ی دووهمی پاریس دا برنن که‌له (مانگی زیلقه‌عه‌دی سالی ۱۳۲۵ک/ مانگی کانوونی یه‌که‌می سالی ۱۹۰۷ز) دا به‌ستراو جه‌ختی له‌سهر رووخاندانی نزامی چه‌میدی ده‌ر کرده‌وه و له‌جیاتیدا حکومه‌تیکی ده‌ستووری نوێنهرپایه‌تی دا به‌زیت به‌و هه‌وایه‌ی له‌و رینگه‌یه‌وه خواسته‌که‌یان به‌دییه‌تین، هه‌روه‌ک له‌ئه‌نجامی کوده‌تای ده‌ستووری سالی (۱۳۲۶ک/ ۱۹۰۸ز) دا به‌شداری کاری سیاسیان کرد به‌لام به‌شیه‌یه‌کی لاوازی وا که‌له‌گه‌ڵ ژماره‌یاندا بگۆنجی، پاش ئه‌مو کوده‌تا دژکاریه‌ی که‌پشتیوانانی سولتان عه‌بدوڵحه‌میدی دووهم ئه‌نجامیاندا ئهرمه‌نه‌کان راپه‌رینی خویان ده‌ستپه‌کرده‌وه، له‌ئه‌نجامدا فه‌ساجخانه‌یه‌کی سه‌خت هه‌موو ناوچه‌ی کیلیکیه‌ی گرتوه‌وه تا نه‌زنه‌و تۆرۆس په‌لیهاوینشت^۳.

ئهرمه‌نه‌کان بۆ به‌دییه‌تانی نیازه نه‌توه‌یه‌یه‌ کانیان دوا‌ی سه‌رده‌می چه‌میدیش درێژه‌یان به‌هه‌وله‌کانی خۆیاندا، به‌لام تا که‌شتیک تابهرپابوونی جه‌نگی جیهانی به‌ده‌ستیان هه‌تا نزامی چاودیری نه‌روویی بوو هه‌سهر ئهرمینه‌یه‌وه^۴.

۷- **جێ‌ده‌سته‌کانی ئه‌و ته‌نگژه‌ سیاسیه‌یه‌ی به‌ره‌په‌رووی سولتان عه‌بدوڵحه‌میدی دووهم بوونه‌وه:**
 له‌ئه‌نجامی ئه‌و گه‌شه‌سەندنه‌ سیاسی و سه‌ربازیانه‌ی ده‌وله‌تی عوسمانی دوا‌ی کۆنگره‌ی به‌رلین به‌خۆیه‌وه دی سولتان عه‌بدوڵحه‌میدی دووهم هه‌ستیکرد که‌په‌وستی به‌هێزیکه‌ی نه‌روویی هه‌یه تاله‌پالیدا بۆ به‌رنگار بوونه‌وه‌ی پیلانه‌کانی ئینگله‌ته‌را و فه‌ره‌نسا و روسیا بوه‌ستیت، پتی وابوو

همان سه‌رچاوه: ص ۲۹۶-۲۹۷، Miller P ۴۳۰، Shaw: IIPP ۲۰۴-۲۰۵.

برو، توفیق: العرب والوك في العهد الدستوري العثماني ص ۶۳.

استارحیان: ص ۳۲۸-۳۲۹، Miller: P ۴۳۱، Shaw: IIP ۲۸۱.

Emin, A: Turkey in the world war PP ۵۳-۵۸.

نهلما نيا به سهر كر دايه تي قهيسره وهلمى دووهم جتي ده سلات و داگر كارى به نيازى نهستعمار نيه، دهولته تي نهلمانياش لهو كاته دا به دواى بواري زيندويه تي خويدا ده گه راو له دهولته تي عوسمانيدا ده يينه وه، سولتان پشوازي له سياسته تي نزيكبو ونه وه له گه ل نهلمانيدا كردو قهيسر له سالى (۱۳۱۷ك/ ۱۸۹۹ز) دا سردانى دهولته تي عوسمانى كرد، جاهار يكارى سهربازى يه كه مين به ره مى ليك نزيكبو ونه وه ي همدوولا بوو^۱.

بينگومان گرنگترين نهو پرورزه سياسانه ي نهلمانيا لهزه وه يه كانى دهولته تي عوسمانيدا جتي به جتي كرد دامه زراندى ريگه يه كه بوو بو پهيونديه ناسينه كانى نيوان نهرووپاو دهولته ته عهره يه كان تا كه نداوى عهره يي كه به كورتي پني دهوترا ريگه ي (ب.ب.ب)^۲.

عبدالولحه ميسى دووهم وه هيونيه ت:

نهو هملوتيه ته ي سولتان عبدالولحه ميسى دووهم له كيشه ي كوزجى جووله كه بو فلهستينو چاوچنزيان له مولاته داو نهو وه ستانه ي به رامبر هموو نهو هه ولانه نيشانى دا كه سهر كر ده كانى سه هيونيه ت نيشانيان دا به ستين تا هم عهره يي موسلمان وه هم هموو موسولمانيكى جيهان بيكه نه پيوانه بو روتى سولتان له پاراستى يه كبورنى زهويه نيسلاميه كاندا له گه ل هموو سه ختبه سهربازى و سياسى و دارايانه ي كه دهولته تي عوسمانى پتوه ي ده ينالاندو سه هيونيه ت به جتي به جتي كردنى هه ره شه ي خوى به لابردي سولتان له سهر كورسى ده سلات قوستيانه وه نه گه ربيت و سولتان نه چيت به ده دم داواو هه لته له تانده كانى جووله كه وه^۳، له راستيدا جووله كه به دريژايى سرده مه ميژويه كان ههولتيان ده دا زهوى فلهستين بكه نه زهويه كه كه كزيان بكاتمه وه له سهرى دهولته تيك بو خويان دامه زرينو چهند بانگه شوو پروپاگنده يه كى نايينى و ميژويى بسازين، نهوان له هه شتاكاني سه ده ي نوزده دا چالاكبوون و بانگه موازيان كرده بو كوزچينكردي جله كه به رشوبلاوه كانى ناوچه كانى جيهان بو فلهستينو داوايانده كرد له فلهستيندا دهولته تيكي جووله كه دامه زرين.

سولتان دزايه تي له پرووى نهو پلانه دا نيشانداو له سالى (۱۲۹۲ك/ ۱۸۷۶ز) دا پشنياره كانى حاييم غوديلاي به ربه رچدايمه وه به وه ي چهند رووبه ريكي زهوى فلهستين به جووله كه به فرؤشيت تا كوزچره جووله كه كان تيدا نيسته جيبين، له گه ل نهو به ره هلتستكاربه دا ههولتي جووله كه به رده وام بوو تا ريگه ي دهولته ته نهرووپيه كانه وه رازيبكه ن، چونكه به رزه وه نديه كانى جووله كه وه دهولته تانى

^۱ الشناوي: ج ۳ ص ۱۳۴۶، مذكرات الاميرة عائشة ص ۱۱۲-۱۱۳، ۱۱۸، Ibid: P۳۹.

^۲ مذكرات الاميرة عائشة ص ۱۱۳، رالف ص ۴۲۸.

^۳ بنى المرجة، موفق سحوة الرجل المريض: ص ۲۱۳.

نووورپا پنگهوه ده گونجین^۱، له نهنجامی نهوهی سولتان زیاتر هستی بیه ترسی بزواتی جووله که کرد هوالتی به تولیقاتی جووله که دا که جووله که ده توان به خویشی له هه به شیکتی تری زهوی ده ولتهی عوسمانیدا بزین جگه له فهلهستین^۲، نهو کۆچه جووله کانه به شیوهیه کی له سرخۆ هه رجاره و به جۆریک بهرده و امبوو، له ژیر فشاری ده ولتانی نهو روپادا سولتان له سالی (۱۳۰۱ک/ ۱۸۸۴ز) بریاریکتی دهه کرد تاریک به جووله که بدات به نیازی سهردانی شوینه پیروزه کان بچه فهلهستینهوه به ممرچیک له یهک مانگ زیاتر نه مینتهوه، دواى نهوه له سالی (۱۳۰۵ک/ ۱۸۸۸ز) دا بز سنی مانگ زیاد کرا^۳.

له گهله نهو لیبچینه وانه دا جووله که توانیان دزه بکهنه ناو فهلهستینو که وتنه کړنی زهوی دامه زاندنی کیلگه و بیستان بههوی لاوازی چاودیری ده سه لاته ناوچه یه کانه وه، نهه سولتانی هاندا تاله سالی (۱۳۰۹ک/ ۱۸۹۲ز) بریاریکتی دهه بکات که بهو پینه فروشتنی زهوی حکومه تی به جووله که قه ده غمو حهرا مکرد^۴.

له کۆتایه کانی سه دهی نۆز ده دا که سایه تیه کی جووله که دهه کمو ت که توانی سهر کردایه تی بزوتنه وهی سه هیونی بکات و به رهو به دهی تانی نامانجه کانی نهو بزوتنه وهیه هه ننگاوی پینیت، مه به ستم بهو که سایه تیه تی دور هه ترله، نهو جووله که به هه ولیدا نیشتمانیکتی نه ته وهی له فهلهستین بز جووله که دروست بکات و ده ولتهی جووله که له به شه کانیدا له پریگه ی مالتو سامان خه ر جکرد نه وه دا به زرتیت، نهو ناماده بوو کۆمه لیک یارمه تی دارایی بدات به ده سه لاتی عوسمانی که له قه رزدا خنکابوو تا قه رزه کان بدانه وه، به لام پینیاره که ی بهر بهر ج دایه وه^۵.

هه ترزل بزوتنه وهی سه هیونیته ی ریکخست و له (بال) به نامانجه به دهی تانی خواسته کانی جووله که چه نلین کۆنگره ی به ست و هه ننگاوه کانی زامنی سهر که وتی هه ولته کانی دانا، نیه سولتان عه بدو له میدی دو وه ده بوو به شیوهیه کی توندوتۆل روو به رووی پلانه کانی جووله که بیتمه وه.

سهر کرده ی سه هیونی له (مانگی موحه رمی سالی ۱۳۱۹ک/ مانگی نیاری سالی ۱۹۰۱ز) دا له گهله سولتان عه بدو له میدی دو وه مدا کۆبوو به وه تا بهو دیده سه هیونیته رازیکات به رامه ر به وهی

^۱ هه مان سه رچاوه: ص ۲۱۶.

^۲ مانویل، فرانک: بین آمریکا و فلسطین: ص ۲۵.

^۳ حلاق، حسان علی: موقف الدولة العثمانية من الحركة الصهيونية ۱۸۹۷-۱۹۰۹، ص ۹۶.

^۴ منسی، محمود صالح: تصريح بلقور ص ۸۴.

^۵ یومیات هه ترزل: ص ۳۴، ۴۵.

جووله که سنی ملیون جونیهی پیدات، بهلام سولتان نو پیشیارهی بهرپرچ دایهوه و نهچوو بهدهم هملخمله تاندنه داراییه کانی صهیونیه تهوه و هملوئستی خوی بهیه کلایی نیشانداو ووتی نو ناتوانیت بهک بست لهو زهویه چولبکات چونکه مولکی نو نیه، بهلکو مولکی نومتی نیسلامیه^۱.

لهگال نهوهی هر تزل له (مانگی ره بیعولشاخیری سالی ۱۳۲۲ک/مانگی ته مووزی سالی ۱۹۰۴ز) دا مرد بهلام ههوله کانی صهیونیه ته برده و امبوو تا توانیان بهلئینی بلفقور بهدهم مستبخن کمله (۱۷ی مانگی موحره می سالی ۱۳۳۶ک/۲ی شحرینی دووه می سالی ۱۹۱۷ز) دا بریاری دراو بهویته بهریتانیا رازیبوو بهداممزراندنی نیشتمانیکئی نه تهوهی بو جووله که لهفله ستیدا^۲، لهراستیدا سولتان عهبدو لخمیدی دووه لهگال نهوی نهیوانی ری له کزچی جووله که بو فله ستین بگریت بهلام توانی سنووری بو دابنت^۳.

عهبدو لخمیدی دووه و بیروکهی جامعیهی نیسلامی:

هستی نیسلامی له نیوهی دووه می سهدهی نوزدهدا بیدار بوویهوه تاجزوه په یوه ندیبهک له نیوان بهشه کانی جیهانی نیسلامی دا دروست بکات و بو بهره نگار بوونهوهی شه پوله کانی داگیر کاری نمورووی بینه بهک بهره، بویه بیروکهی جامعیهی نیسلامی سهریه لدا، باروود زخی ناو خویی و دهره کی و نهو باری ناله باریه له سهرده می سولتان عهبدو لخمیدی دووه مدا دهولتهی عوسمانی پیدا تیده پهری وای کرد سهر کردایه تی بانگه وازه که بکات چونکه چاکترین چار سهریوو بو نهوه نه خوشی و دهر دانهی تووشی دهسه لاته کهی بو بوونو دیوار یکیش بوو که دهولتهی لهو مه ترسیانه ده پاراست که جوار دهوریان دابوو، سولتان جی به جی کردنی نهو کارهی خسته نه ستوی خوی و هیوای رزگار کردنی دهولتهی لهو دا ده بیینهوه.

بوئمهوهی بانگه وازه کهی بهرهمی هه بیت دهوو کو مملتیک که سایه تی نیسلامی له خوی نریک بکاتوه تاپالپشتی ری بن، له نیو نهوانه دا جهماله دینی نهفغانی و عیزهت پاشای عابدو نه بو هو دای سهیادی و جهندیکی تر بوون، بیروکه رزگار یخو ازیه کانی نهفغانی له لایهن سولتانهوه وهر نه گیرا، ههروهک دوی تیرور کردنی شا فارس ناصر ه دین له سهر دهستی به کیک که شوینکه و توانی هیوا کانی گه شه پیدا، له نه نجامی نه مه دا ترس کهوته نیوان نهو دوو که سهو سولتان ناماده نه بوو ریگه به شه فغانی

^۱ همان سرچاوه: ۱۳۵، ۱۷۲-۱۷۳، بنی المرجه: ص ۲۲۴-۲۲۵.

^۲ ولیم، غاری کار: أحجار علی رقعة الشطرنج ص ۱۹۰-۱۹۱.

^۳ الشناوی: ج ۲ ص ۹۹۹.

بدات نهسته مبول به جيهيلايت^۱، ههروهك نهفغانيش نهيتوانى سوود له تواناكانى سولتان وهربگريت بهجوريك رينگه بهپالپشتى بزووتنهوى جامعهى ئىسلامى بدات ههروهك نهيارهكانى نهويهان لاجوانكرد كه بيكوژيت، بهلام مهرگ نهفغانى لهو پيلانه دوورخستهوه له (مانگى شهوالى سالى ۱۳۱۴ك/مانگى نازارى سالى ۱۸۹۷ز)دا كوچى دواى كرد^۲.

لهو پيناوهى تر كه سولتان عهبدوخلهميدى دووهم يو پالپشتى كردنى بزووتنهوى جامعهى ئىسلامى گرتيههر نهوبوو كه ههوليدا خيلافهتى ئىسلامى زيندووبكاتهوهو سووربوو لهسهر نهوى نازاوه نايينهكان لهخوڤى بنيت وهك نه ميري باوه داران خاديوخلهريمين شهريفهين (خزمهتگوزارى دوو حهره مى پيرۆز) و چهندينى تر.

بوئهوى بيته پيشهنگ يو موسلمانان، ديمهنى دنيا نهويستى و خواويستى لهزبانى تايهتيدا پيرهوه كردنى گرنگى بهپيرهوى دروشمه نايينهكانى بهناشكراداو زانايانى ئاييى لهدهورى خوڤى كوكردهوهو رۆژنامهو گوڤارى دهركرد تارۆلى راگهياندى خوڤيان بيئرو بهوهو سياستى ئىسلامى ناراستهى خهلك بكهن، پرېك پارهى يو چاكسازى مزگهوتهكان تايهت كردو مووجهى زانايانى ناييى و پيشهواو كاربهدهستانى مزگهوتهكانى زيادكردو گرنگى بههنيادنانى ناههنگه تايهتهكانى جهژنر بوئه ئىسلاميهكانداو زمانى عهره بى بردهناو بهرنامهى خوڤىدن پهيانگه كانهوه، جوانزين دهستكهوتهكانى لهپالپشتىكردنى بزووتنهوى جامعهى ئىسلاميدا دامهزراندنى هيتلى ناسيني حيجاز يو ديمهشق يو مهدينهى مونهوهربوو لهسهرهتاي سهدهى بيستمدا بهو نامانجهى خزمهتى حاجيان بكاتو پيناو گواستنهوى سهردهم بيئتهكابه.

لهراستيدا بزووتنهوى جامعهى ئىسلامى لهسهردهمى سولتان عهبدوخلهميدى دووهمدا سهركهوتنيكى بهدهستهتارو جارجاره لهنيوان بههيزى و لاوازيدا سهروخواري دهكرد، نهو بزوتنهويه لهجهانى ئىسلاميدا دهنگويهكى گهروهى ههبرو و بويه پيناويكى پالپشتى ههلوڤستى سولتان وهك نوڤتهرى موسلمانان، لهلايهكى تريشهوه چهنده بهربهستنيكى هاته رى كه بهديهتاني يه كيوونى ئىسلامى لهنگ كرد، لهوانه:

- سهختى يه كيوونى ئىسلامى كه لهوكاتهدا بهباريكي دابهشيوونو دانهدواو نهزانيا تيدهپهري.
- بهرهنگاروونوهوى نيستهمارى نهو روپى كه دهستهيهسهر چهنده ههريميكي ئىسلاميدا گرتبوو.

^۱ ههمان سهرچاوه: ج ۳ ص ۱۲۱۳-۱۲۱۴.

^۲ دائرة المعارف الإسلامية: ج ۷ ص ۱۰۰.

• چند بانگه‌وازیکی دژبه ناراسته‌ی نیسلا می له‌جیهانی عمره‌یی و له‌تورکیاشدا دهر که‌وتیون وه‌ک بزوتنه‌وی نهمه‌وی عمره‌یی و بزوتنه‌وی تورانی^۱.

عبدالرحمیدی دووم و سیاستی چاگسازی:

سولتان عبدالرحمیدی دووم وانا ساروه که‌حزی به‌حکمی ده‌ستوری به‌واتای رۆژناوایی نمبو، چونکه نه‌ویی وابوو هۆکارو کاریگریه‌کانی نمو ده‌سه‌لته بۆ نه‌وه ناشیت له‌هه‌ریمه عوسمانیه‌کاندا به‌یره و بکریت چونکه باری ژبانی هاوالاتیانی عوسمانی له‌ژبانی نه‌وروویه‌کان جی‌اوازه، له‌گه‌ل نه‌وه‌یشدا واخۆی ده‌بینمو، که‌وه‌ک به‌کم سولتانی ده‌ستوری له‌ میژووی ده‌ولته‌تی عوسمانیدا هاتیه‌ته سهر ده‌سه‌لات^۲.

له‌راستیدا ژبانی ده‌ستوری به‌واتای نوئی خۆی له‌سه‌رده‌می سولتان عبدالرحمیدی دوومه‌دا نه‌زمونیکی سه‌رنه‌که‌وتوو بو و به‌دوو قۆناغدا تیه‌ری، قۆناغی به‌کم به‌ده‌رحوونی ده‌ستوری له‌ ۵۱ موحره‌می ۱۲۹۴ک/ ۲۳ ی کانوونی دوومه‌ی ۱۸۷۷ز و له‌ژیر فشاری کوتله‌ گمراهی به‌ک ده‌نگی گوروتین و به‌سه‌ر کردایه‌تی مه‌دحه‌ت پاشا ده‌ستیه‌کرد، مه‌دحه‌ت پاشا پنی وابوو حکمی ده‌ستوری زامنی وه‌ستاندننی دارمانی ده‌ولته‌ته له‌ژیر سایه‌ی نمو باره‌ ده‌ره‌کیه‌دا که‌یه‌دا تیده‌په‌ری، له‌به‌رنه‌وی هه‌موو سه‌لاحیه‌ته ره‌هاکانی سولتانی کۆتکرد ناوی مه‌شروه‌تی به‌کمی لیترا.

دیارترین که‌ده‌ستور له‌خۆی ده‌گرت نه‌وه‌بو ده‌ولته‌تی سنووردار کردو پایته‌ختی دیار کردو مافی هاوالاتیانی دیارینکرد که‌ده‌بو له‌به‌رده‌م یاسادا نازادی به‌کسانیان هه‌یت، وێرای مافی سولتان خێزانه‌که‌ی زامنی نازادی په‌رستشی بۆ ناو موسته‌مانه‌کانیش ده‌کرد، پریری نازادی رۆژنامه‌وانی داو ده‌سته‌سه‌ردا گرتن و سزادان و نیشی بیگاری پووچه‌لکرده‌وه و زۆرێک له‌ده‌سه‌لته‌ به‌یره‌وه‌ کاریه‌کانی سه‌دری نه‌عه‌زه‌می نه‌هیشتوو دایه‌ه سولتان^۳، نه‌نجومه‌نی گشتی پنه‌که‌یه‌نا که‌له‌نه‌نجومه‌نی ناوداران و نوێنه‌ران پیکده‌هات و سولتان له‌ده‌سه‌لاتی ته‌شریه‌یدا به‌شداری ده‌کرد، هه‌لبه‌زار نه‌ه گشتیه‌کان به‌رپه‌وه‌چوون و نه‌نجومه‌نی نوێنه‌ران له‌مانگی ره‌به‌عوله‌وه‌لی سالی ۱۲۹۴ک/مانگی نازاری سالی ۱۸۷۷ز به‌بهن ناماده‌بوونی مه‌دحه‌ت پاشا کۆبوویه‌وه، پاش نه‌وه‌ی سولتان مه‌دحه‌تی لایرد به‌کم قوربانی نمو کاره‌ بوو^۴. پاشان له‌مانگی زیله‌حه‌جه/مانگی کانوونی

^۱ الشناوی: ج ۳ ص ۱۱۲۷.

^۲ مذکرات السلطان عبدالحمید: ص ۸۰، مصطفی: ص ۲۴۱.

^۳ فرید بک: ص ۵۹۱، الشناوی: ج ۴ ص ۱۷۶۳.

^۴ مذکرات السلطان عبدالحمید: ص ۸۱، فرید بک: ص ۵۹۳.

یه کهم) له‌ئەنجامی هەلگیرسانی جەنگی عوسمانی - پرووسیدا هەردوو ئەنجومەن بۆ کۆبوونەوه بانگیکران نابروانە کارووباری دەولەت، ئینجا یاسایەکیان بۆ هەلبژاردنەکان دەرکردو لەسەر پێوانی گشتی مشتومڕکرا، له‌ئەنجامی ئەو کارەساتە سەربازیانە توشی سوپای دەولەت بوون لەبەلقان و رۆژەلاتی ئەنادۆلدا بەرھەڵستکاریەکی نوێنەرایەتی لەئەنجومەندا دەرکەوت و نامانجی دادگایی کردنی بەرپرسی ئەو کارەساتەبوو، پاشان ئەو بەرھەڵستکاریە تووندی کردو هێندە پەلیھاویشت کە تۆمەتەکانی تێپەڕاندو گەیشتە تۆمەتبارکردنی خودی سولتان^۱. لە (۹ی سەفەری سالی ۱۲۹۵ ک/ ۱۳ی شوباتی سالی ۱۸۷۸ز) دا تەنگرەهی نیوان سولتانو ئەنجومەن گەیشتە خالی نەگەڕانەوهو کۆتایی، ئەمە سولتانی هاندا تا بۆ رۆژی دواتر پەرلەمان هەلبژوشتی پێتەوهو فەرمانی دەرکرد تا کۆبوونەوه‌کانی لەکاربکەون^۲.

ئەمە ماوه‌ی سی سالی بەردەوامبوو، ئەوکات سولتان لە (۲۳ی جەمادیلناخیری سالی ۱۳۲۶ ک/ ۲۳ی تەموزی سالی ۱۹۰۸ز) دا خۆی مەشروەتی دووهمی دەرکرد، ئەمەش لەدوای ئەو هەلگیرانەوه‌یه‌ی دژی دەسەڵاتەکه‌ی روویدا، بەمە قۆناغی دووهم دەستگیرکردو (تا مانگی رەجەبی سالی ۱۳۳۸ ک/ مانگی نیسانی سالی ۱۹۲۰ز) بەردەوامبوو ئەوکات سولتان موحەمەدی شەشم وەحیدەدین پەرلەمانی هەلبژوشتو.

ئەم قۆناغە هاوسەردەمی روودانی چەند گۆرانیکی سیاسی ناوخۆیی بوو کەخۆی دەبینەوه لە دامەزراندنی چەند جزییکی سیاسیداو رەکەبەری حزبی کەوتە نیوانیانو کۆدەتای سەربازی زۆر بوو، دەسەلاتی سولتان عەبدوڵحەمیدی دووهم یەکەم قوربانی ئەو حیزبانەبوو کاتیک حیزبی ئیتیحادو تەرەقی لە (مانگی رەبەولئەوه‌لی سالی ۱۳۲۷ ک/ مانگی نیسانی سالی ۱۹۰۹ز) دا هەنگاوی بز لا بردنی سولتان عەبدوڵحەمید ناو سولتانی لا برد^۳.

قۆناغی سەرھەڵدانی شۆرش و کۆتایی هینان بەرۆلی خیلافەتی نیسانی:

سولتان موحەمەد رەشاد (موحەمەدی پینجەم) (۱۳۲۷-۱۳۳۶ ک/ ۱۹۰۹-۱۹۱۸ز) وەك جیگیری سولتان عەبدوڵحەمیدی دووهم بەپاڵپشتی ئیتیحادیەکان کورسی دەسەلاتی گرتەدەست، دەولەت دواي ئەوه‌ی زۆر بەی زۆریەکانی خۆی لەئەرووپادا لەدەستدا لەسەرە مەرگدابوو نەتەوه‌کان جەستەیان برینداردەکردو خەزینە چۆل و خالی بوو بەلام هیشتا پەيوەست بەیەکیبوو.

^۱ فرید بك: ص ۶۴۲، برو: ص ۴۴-۴۵، الشناوي: ج ۴ ص ۱۷۸۲.

^۲ نوري، عثمان: عبدالحميد ودور سلطنتي ج ۱ ص ۳۴۳-۳۴۶.

^۳ مذكرات الأميرة عائشة: ص ۲۳۵-۲۵۱، باتريك: ص ۱۴۱-۱۴۵.

دولت له سردهمی سولتان موحمهدی پتجهمدا بهر وروروی سی تنگزه می مهترسیدار
بویموه که بویمهوی رووخانی دولت، نهوانیش بریتین له:

۱- نیتالیا له (مانگی شوالی سالی ۱۳۲۹ک/مانگی تشرینی به کممی سالی ۱۹۱۱ز) ۱۵
تهرا بلوسی رۆژناوای داگیر کرد^۱.

۲- جهنگه کانی بملقان (۱۳۳۰-۱۳۳۱ک/۱۹۱۲-۱۹۱۳ز) که سرب و بولغاریا و یونان و
رژمانیا وه که چند دولت تیکی جهنگاوه ری سربازی دهر که وتن و هیزه عوسمانیه کان له هممو
لایه که وه له بهردهم پیشرهوی سوپاکانی تا قمی بملقاندا گهرا نه دواوه، له نه بجامدا همنوو نه
همریمان له دهولتهی عوسمانی بچران که ده کوتنه رۆژناوای نهو هیلهی که له تیوان نیوس
له سر دهریای نیجهو میدیا له سر دهریای رهش در ژده بوونه وه^۲.

۳- جهنگی جیهانی به کمم (۱۳۳۲-۱۳۳۷ک/۱۹۱۴-۱۹۱۸ز) دولت له پان نهلمانیوا
نهماو بولغاریا دا دژبه بهریتانیا و فیره نساو رووسیا و نیتالیا چوو به جهنگه وه^۳ به ناره حهتی و
دلته نگیه کی سخت کوتایی پیهات و عوسمانیه کان و هاو به پیماننه کانیاں جهنگه که یان دوراندو
به ناگرهستی مودروس له جهنگه که چوونه دهر وه، سولتان موحمهدی پتجهم پیش کوتایی
هاتن به جهنگه به بهک مانگ کۆچی دواپی کردو موحمد وه حیده دین (موحمهدی
ششم) (۱۳۳۷-۱۳۴۰ک/۱۹۱۸-۱۹۲۲ز) شویتی گرتوه^۴.

نازاری شکسته که تهواو سخت و به نازار بوو دواتر دهولتهی عوسمانی تهنها له تورکیادا مایه وه و
هیزه هاو به پیماننه کان دهستیان گرت به سر گهروه کاندوا له (۲۵ ی زلفه عدهی سالی
۱۳۳۸ک/مانگی نایی سالی ۱۹۲۰ز) ۱۵ پیماننامهی سیقهر به سر تورکیادا سه پتیرا که هه ریمه
عهره بیه کانی له دهولتهی عوسمانی دابری، بهویته یونان چند دور گه بیه کی دهریای نیجهو ناوچهی
تراقیهی دهستکه وت و نیز میرو به شه ناوختویه کان و سهر به نهویش سهر به خوییه کی ناوختویان له ژیر
چاودیری یوناندا پتیرا و ناوچهی نهزالیه خرایه ژیر چاودیری نیتالیه وه^۵، له نه بجامی نه پیماننامه بیه دا
یونان چند میلیک له نهسته موله وه دور بوو، سولتان نهو پیماننامه بیهی نیمزا کرد له کاتیکدا

^۱ مصطفی: ص ۲۷۷، جرانت و تمیرلی: ج ۲ ص ۱۵۸.

^۲ Jelavich: IHP ۹۹-۱۰۰.

^۳ جرانت و تمیرلی: ج ۲ ص ۲۲۵.

^۴ باتریک: ص ۱۹۶.

^۵ جرانت و تمیرلی: ج ۲ ص ۲۹۹-۳۰۱.

بزووتنه‌وهی نیشتمانی به‌سەر کردایه‌تی مسته‌فا که‌مال به‌پەرچی دایه‌وه چونکه نه‌و نه‌خشه‌ی بز
 رزگار کردنی تورکیای داده‌پشت و پاش چهند هه‌ولتیکێ درێژ‌خایه‌نو چهند پێک‌دادانیکێ زۆر له‌گه‌ل
 یۆنانه‌کاندا توانی سه‌ریکه‌وت و ئیزمیر و تراقیه‌ی گێرایه‌وه و یۆنانه‌کانی له‌که‌ناراوی ناسیای بچوکه‌دا
 ده‌ر کرد، له‌ ئه‌نجامی نه‌و سه‌رکه‌وتانه‌دا بوو به‌پاڵه‌وانیکێ نه‌ته‌وه‌یی و له‌ناپه‌سته‌ی سیاسدا ده‌ر که‌وت،
 ناچار سوڵتان موحمه‌دی شه‌شم و ه‌حیده‌دین ده‌سته‌برداری کورسی ده‌سه‌لات بوو^۱، دوای نه‌وه‌ی
 سوڵتان موحمه‌دی شه‌شم ده‌سته‌برداری سوڵتان عه‌بدوله‌جیدی دووهم چوویه سه‌ر
 ده‌سه‌لات (۱۳۴۰-۱۳۴۲ک/ ۱۹۲۲-۱۹۲۴ز)^۲. سه‌رده‌مه‌که‌ی تابه‌مه‌ندی نه‌وه‌ی هه‌بوو که‌بیری
 نه‌ته‌وه‌یی تورکی گه‌شه‌ی کرد و نه‌ستیره‌ موسته‌فا که‌مال خۆی نواندو بوو به‌ فرمانه‌وه‌ی به‌هێزو
 کرداری وولات، له‌ (۱۷ی ربه‌یعولسه‌وه‌لی سالی ۱۳۴۲ک/ ۲۹ی تشرینی یه‌که‌می سالی
 ۱۹۲۳ز) ده‌که‌مه‌له‌ی نیشتمانی کۆماری تورکی راگه‌یه‌نرا و موسته‌فا که‌مال وه‌ک سه‌رکرده‌ی نه‌و
 کۆمه‌له‌یه‌ هه‌لبێژێردرا.

موسته‌فا که‌مال برۆی و ابو مانه‌وه‌ی سه‌رکرده‌یه‌کی نایینی که‌ موسلمانان له‌ ده‌وری کۆیکاته‌وه
 دواتر خاڵی به‌یه‌ک گه‌یشتی بیره‌ دواکه‌وتوو به‌کان و هیوای دواکه‌وتوان پێک‌ده‌هێنیت، بیه‌
 کۆمه‌لچه‌ی نیشتمانی هاندا تا بریاری کۆتایی هێنان به‌رۆلتی خیلافه‌ت به‌دات بۆیه‌ کۆمه‌له‌که‌
 له‌ (۲۳ی ربه‌جیه‌ی سالی ۱۳۴۲ک/ ۳ی نازاری سالی ۱۹۲۴ز) ده‌وهریاره‌ی ده‌ر کرد و خه‌لیفه‌ی
 له‌ وولات ده‌ر کرد و ده‌قیکی نوێی ده‌ستوری راگه‌یاندا^۳.

^۱ فیشر: ص ۵۷۸-۵۸۶.

^۲ حقی، إحسان: أواخر سلاطين بني عثمان، ذیل علی کتاب تاریخ الدولة العلیة محمد فرید بك: ص ۷۱۸.

^۳ هه‌مان سه‌رچاوه: ص ۷۱۸.

پاشکُو

چهند رووداویکی گرنگی ناومیژووی نیسلا می

- ۱- له دایکبونی پیغمبر موحمد (ﷺ) ..... ۵۷۱ ز.
- ۲- دهسینکردنی سروش (وحی) ..... ۶۱۱ ز.
- ۳- بیهعتی به کهمی عهقه به ..... ۶۲۱ ز.
- ۴- بیهعتی دووه می عهقه به ..... ۶۲۲ ز.
- ۵- کوچکردنی پیغمبر (ﷺ) له مه ککوه بو مه دینه ..... ۶۲۲/ک۱ ز.
- ۶- جهنگی به در ..... ۶۲۴/ک۲ ز.
- ۷- جهنگی نوحود ..... ۶۲۵/ک۳ ز.
- ۸- جهنگی خندهق ..... ۶۲۷/ک۵ ز.
- ۹- ریککه وننامه ی حوده ییبه ..... ۶۲۸/ک۶ ز.
- ۱۰- فتحکردنی مه ککه ..... ۶۳۰/ک۸ ز.
- ۱۱- حه جی مالتاوا بی ..... ۶۳۱/ک۱۰ ز.
- ۱۲- کوچی دوا بی پیغمبر (ﷺ) ..... ۶۳۲/ک۱۱ ز.
- ۱۳- خیلافتی نبویه کر (ﷺ) ..... ۶۳۲-۱۱/ک۱۳-۶۳۴ ز.
- ۱۴- جهنگی نه جنادین ..... ۶۳۴/ک۱۳ ز.
- ۱۵- خیلافتی عومهری کوری خهتاب (ﷺ) ..... ۶۳۴-۱۳/ک۲۳-۶۴۴ ز.
- ۱۶- فتحکردنی دیمه شق ..... ۶۳۵/ک۱۴ ز.
- ۱۷- جهنگی بهرموک ..... ۶۳۶/ک۱۵ ز.
- ۱۸- جهنگی قادیسه ..... ۶۳۶/ک۱۵ ز.
- ۱۹- فتحکردنی مدائین ..... ۶۳۷/ک۱۶ ز.
- ۲۰- فتحکردنی بهیتوله قدیس ..... ۶۳۷/ک۱۶ ز.
- ۲۱- جهنگی نههاوند ..... ۶۴۰/ک۱۹ ز.
- ۲۲- فتحکردنی مصر ..... ۶۴۱/ک۲۰ ز.
- ۲۳- خیلافتی عوسمانی کوری عهفان (ﷺ) ..... ۶۴۴-۲۴/ک۳۵-۶۵۶ ز.

- ۲۴- خیلافه‌تی علی کوری ئەبو تالیب (ﷺ) ..... ۳۶-۴۰/ك ۶۵۶-۶۶۱.ز.
- ۲۵- جهنگی جهمەل ..... ۳۶/ك ۶۵۶.ز.
- ۲۶- جهنگی صفین ..... ۳۷/ك ۶۵۷.ز.
- ۲۷- سەرەتای خیلافه‌تی ئومەوی ..... ۴۱/ك ۶۶۱.ز.
- ۲۸- پەژارە‌ی کەربەلا ..... ۶۱/ك ۶۸۰.ز.
- ۲۹- جهنگی (الحرّة) ..... ۶۳/ك ۶۸۳.ز.
- ۳۰- دەرچوونی عەبدولای کوری زوبەیر لە دەسه‌لاتی ئومەوی ..... ۶۳/ك ۶۸۳.ز.
- ۳۱- گواستنه‌وه‌ی دەسه‌لاتی ئومەوی لەلقی سوفیانیه‌وه بۆ لقی مه‌روانی ..... ۶۴/ك ۶۸۴.ز.
- ۳۲- جهنگی مه‌رج راهیت ..... ز ..... ۶۴/ك ۶۸۴.ز.
- ۳۳- لەناوبردنی بزووتنه‌وه‌که‌ی موختاری سه‌قه‌فی ..... ۶۷/ك ۶۸۶.ز.
- ۳۴- حەجج نین زوبەیر لەناوده‌بات ..... ۷۳/ك ۶۹۲.ز.
- ۳۵- به‌عه‌ره‌بی کردنی کارگیرێ و دراو لەسه‌رده‌می عەبدولەلیکی کوری مه‌روان... ۸۴/ك ۷۰۳.ز.
- ۳۶- سەرەتای فتوحاتی وولاتی ئەودیو رووبار ..... ۸۶/ك ۷۰۵.ز.
- ۳۷- سەرەتای فتوحاتی وولاتی سند ..... ۸۹/ك ۷۰۸.ز.
- ۳۸- فەتخکردنی ئەنده‌لوس ..... ۹۳/ك ۷۱۲.ز.
- ۳۹- سه‌ه‌رتای سه‌رده‌می والیه ئومەویه‌کان لەئەنده‌لوس ..... ۹۵/ك ۷۱۴.ز.
- ۴۰- جهنگی بیلاتوشوه‌دا ..... ۱۱۴/ك ۷۳۲.ز.
- ۴۱- دامه‌زراندنی ده‌وله‌تی عه‌بیاسی ..... ۱۳۲/ك ۷۵۰.ز.
- ۴۲- دامه‌زراندنی میرایه‌تی ئومەوی لەئەنده‌لوس ..... ۱۳۸/ك ۷۵۶.ز.
- ۴۳- دامه‌زراندنی ده‌وله‌تی میدرادی له‌مه‌غریب ..... ۱۴۰/ك ۷۵۷.ز.
- ۴۴- دامه‌زراندنی ده‌وله‌تی رۆسته‌می له‌مه‌غریب ..... ۱۴۴/ك ۷۶۱.ز.
- ۴۵- دامه‌زراندنی شاری به‌غداد ..... ۱۴۹/ك ۷۶۶.ز.
- ۴۶- دامه‌زراندنی ده‌وله‌تی ئیدریسی له‌مه‌غریب ..... ۱۷۲/ك ۷۸۸.ز.
- ۴۷- دامه‌زراندنی ده‌وله‌تی ئەغله‌بی لەته‌رابلوسی رۆژئاوا و ئەفریقیا ..... ۱۸۴/ك ۸۰۰.ز.
- ۴۸- چه‌رمه‌سه‌ری به‌رمه‌کیه‌کان ..... ۱۸۷/ك ۸۲۰.ز.
- ۴۹- دامه‌زراندنی ده‌وله‌تی تاهیری له‌خوراسان ..... ۲۰۵/ك ۸۲۰.ز.
- ۵۰- دامه‌زراندنی ده‌وله‌تی تۆلۆنی له‌مصر ..... ۲۵۴/ك ۸۶۸.ز.

- ۵۱ - دامه‌زاندنی دهولته‌تی سه‌فاری له‌فار ..... ۸۶۸/ك/۲۵۴ ز.
- ۵۲ - شۆرشی زهنج ..... ۸۶۹/ك/۲۵۵ ز.
- ۵۳ - دامه‌زاندنی دهولته‌تی سامانی ..... ۸۷۴/ك/۲۶۱ ز.
- ۵۴ - دامه‌زاندنی دهولته‌تی فاتیمی له‌ئه‌فریقیا ..... ۹۱۰/ك/۲۹۷ ز.
- ۵۵ - دامه‌زاندنی خیلافه‌تی ئوموی له‌ئه‌نده‌لوس ..... ۹۱۲/ك/۳۰۰ ز.
- ۵۶ - قهرمه‌تیه‌كان به‌رده‌ره‌شی كه‌عه‌به‌ له‌مه‌كه‌كه‌ ده‌به‌ن ..... ۹۳۰/ك/۳۱۷ ز.
- ۵۷ - دامه‌زاندنی دهولته‌تی همه‌دانی له‌موصل و حه‌له‌ب ..... ۹۲۹/ك/۳۱۷ ز.
- ۵۸ - دامه‌زاندنی دهولته‌تی بو‌ه‌یه‌ی له‌فارس ..... ۹۳۲/ك/۳۲۰ ز.
- ۵۹ - دامه‌زاندنی دهولته‌تی ئه‌خشیدی له‌مصر ..... ۹۳۵/ك/۳۲۳ ز.
- ۶۰ - دامه‌زاندنی دهولته‌تی بو‌ه‌یه‌ی له‌عیراق ..... ۹۴۵/ك/۳۳۴ ز.
- ۶۱ - قهرمه‌تیه‌كان به‌رده‌ره‌شی كه‌عه‌به‌ ده‌گیرنه‌وه‌ بو‌ مه‌كه‌كه ..... ۹۵۱/ك/۳۳۹ ز.
- ۶۲ - دامه‌زاندنی دهولته‌تی غه‌زنوی له‌وولاتی ئه‌فغان و بنجاب ..... ۹۶۲/ك/۳۵۱ ز.
- ۶۳ - دامه‌زاندنی زانكۆی نه‌زه‌هر ..... ۹۷۲/ك/۳۶۱ ز.
- ۶۴ - دامه‌زاندنی دهولته‌تانی پاشانی ده‌سته‌و تا‌قمه‌كان له‌ئه‌نده‌لوس ..... ۱۰۳۱/ك/۴۲۲ ز.
- ۶۵ - دامه‌زاندنی دهولته‌تی سه‌لجوقی له‌خوراسان ..... ۱۰۳۸/ك/۴۲۹ ز.
- ۶۶ - سه‌لجوقیه‌كان ده‌جنه‌ ناو به‌غداد ..... ۱۰۵۵/ك/۴۴۷ ز.
- ۶۷ - جه‌نگی مه‌لازگرد ..... ۱۰۷۱/ك/۴۶۳ ز.
- ۶۸ - دامه‌زاندنی دهولته‌تی سه‌لجوقیه‌كانی رۆم ..... ۱۰۷۷/ك/۴۷۰ ز.
- ۶۹ - جه‌نگی زه‌لاقه ..... ۱۰۸۶/ك/۴۷۹ ز.
- ۷۰ - سه‌ره‌تای جه‌نگی خا‌چه‌رسته‌یه‌كان ..... ۱۰۹۸/ك/۴۹۱ ز.
- ۷۱ - به‌یتوله‌قدیس ده‌كه‌وێته‌ ده‌سه‌ت خا‌چه‌رستان ..... ۱۰۹۹/ك/۴۹۲ ز.
- ۷۲ - دامه‌زاندنی دهولته‌تی زه‌نگی ..... ۱۱۲۷/ك/۵۲۱ ز.
- ۷۳ - دامه‌زاندنی دهولته‌تی ئه‌یووبی ..... ۱۱۷۴/ك/۵۶۹ ز.
- ۷۴ - سه‌لاح‌دینی ئه‌یووبی دیمه‌شق ده‌گریت ..... ۱۱۷۴/ك/۵۷۰ ز.
- ۷۵ - جه‌نگی حطین ..... ۱۱۸۷/ك/۵۸۳ ز.
- ۷۶ - دامه‌زاندنی دهولته‌تی مه‌ملووكی ..... ۱۲۵۰/ك/۶۴۸ ز.
- ۷۷ - روو‌خانی به‌غداد به‌ده‌سته‌ی هۆلا‌كۆو كۆرتایی دهولته‌تی عه‌بیاسی ..... ۱۲۵۸/ك/۶۵۶ ز.

- ۷۸- جهنگی عهین جالووت ..... ۱۲۶۰/ك۶۵۸ ز.
- ۷۹- دامه‌زاندنی ده‌لته‌تی عوسمانی ..... ۱۲۸۸/ك۶۸۷ ز.
- ۸۰- مه‌مالیکه‌کان عه‌ککا فه‌تج ده‌که‌نو کۆتایی به‌میرنشینه‌ خاچه‌رسته‌یه‌کان دیت ..... ۱۲۹۱/ك۶۹۰ ز.
- ۸۱- فه‌تج‌کردنی قوسته‌نتینه ..... ۱۴۵۳/ك۸۵۷ ز.
- ۸۲- رووخانی غه‌رناته‌و کۆتایی ده‌سه‌لاتی ئیسلامی له‌ئه‌نده‌لوس ..... ۱۴۹۲/ك۸۹۷ ز.
- ۸۳- دامه‌زاندنی ده‌لته‌تی سه‌فه‌وی له‌ئێران ..... ۱۵۰۱/ك۹۰۷ ز.
- ۸۴- جهنگی مه‌رج دابق ..... ۱۵۱۶/ك۹۲۲ ز.
- ۸۵- جهنگی ریدانیه ..... ۱۵۱۷/ك۹۲۳ ز.
- ۸۶- گه‌مارۆدانی ئیه‌نا ..... ۱۵۲۹/ك۹۳۶ ز.
- ۸۷- ده‌رکه‌وتنی بانگه‌وازی وه‌هایی ..... ۱۷۴۴/ك۱۱۵۷ ز.
- ۸۸- کۆتایی ده‌لته‌تی عوسمانی ..... ۱۹۲۴/ك۱۳۴۲ ز.

پیرست

۱	پیشه کی نووسەر
۷	به شی یه که م
۷	سەرده می جاهیلی
۷	سروشتی جوگرافی:
۸	باری جوگرافی:
۱۱	گهلانی عه رهب:
۱۲	باروودوخی عه رهب له پیش نیسلام
۱۲	باری نابووری:
۱۸	باری نایینی:
۲۱	باری نه ده بی:
۲۳	باری سیاسی:
۲۹	شانشینه کان له باکوور
۳۵	شانشینه کانی باشوور:
۳۶	باروودوخی دهولتهی فارسی و دهولتهی بیزهنتی:
۴۱	به شی دووم
۴۱	قوناغی مه ککه
۴۱	موحه مه د (ﷺ) پیش پیغه مبه رایه تی:
۴۲	بوون به پیغه مبه ر:
۴۵	کوچکردنی پیغه مبه ر (ﷺ) بو مه دینه:
۴۶	تاییه تمه ندیه کانی بانگه وازی مه ککه:
۴۷	قوناغی مه دینه: بنه ره ته کانی دهولتهی نیسلامی
۵۰	جه نگی به در:
۵۲	دهره نجامه کانی جه نگی به در:
۵۵	جه نگی نوحود:
۵۷	دهره نجامه کانی جه نگی نوحود:
۵۸	جه نگی خه ندمق (نه حزاب):
۵۹	دهره نجامه کانی جه نگی خه ندمق:
۶۲	نامه کانی پیغه مبه ر (ﷺ) بو پاشاو سهرکرده کان:

- کۆچی دوايي: ٦٦
- بهشي سن يه م ٦٧
- نه بو به كرى صديق (ﷺ) (١١-١٢/ك-٦٢٢-٦٢٤ ز) ٦٨
- بارى سياسى له مهدينه له دواى كۆچى دوايي پينقه مبهرا (ﷺ) و هه ليار دنى نه بو به كرا (ﷺ): ٦٩
- گرنگترين كارمكاني نه بو به كرى صديق (ﷺ): ٧٠
- كۆچى دوايي نه بو به كرى صديق (ﷺ): ٨٣
- عومهرى كورپ خه تاب (ﷺ) (١٣-٢٢/ك-٦٢٤-٦٤٤ ز) ٨٤
- به يعه تدان به عومهرى كورپ خه تاب (ﷺ): ٨٤
- ته و او كردنى قتوحاتى نيسلامى له سهردهمى عومهرى كورپ خه تابدا (ﷺ): ٨٤
- دهستپيكردهوى فراوا نخوازي به رهو رۆژئاوا: ٩٤
- دامه زراوى دموئهتى له سهردهمى عومهرى كورپ خه تابدا (ﷺ): ٩٤
- كوژراني عومهرى كورپ خه تاب (ﷺ): ٩٦
- عوسمانى كورپ عه ففان (ﷺ) (٢٤-٢٥/ك-٦٤٤-٦٥٦ ز) ٩٧
- گرته دهستى خيلافهتى عوسمانى كورپ عه ففان (ﷺ): ٩٧
- قتوحات له سهردهمى عوسمانى كورپ عه ففاندا (ﷺ): ٩٩
- هۆكارمكاني بارگرژى ناو دموئهتى نيسلامى: ١٠٠
- روداو مكاني فيتنه كه - شه هيد بوونى عوسمانى كورپ عه ففان (ﷺ): ١٠٤
- عه لى كورپ نه بو تاليب (ﷺ) (٢٦-٤٠/ك-٦٥٦-٦٦٦ ز) ١١٠
- به يعه تدان به عه لى (ﷺ): ١١٠
- سياسهتى گشتى عه لى كورپ نه بو تاليب (ﷺ): ١١١
- جەنگى جه مەل: ١١٣
- جەنگى صفين - شه هيد بوونى عه لى كورپ نه بو تاليب (ﷺ): ١١٥
- به شي چوارم ١١٩
- خه ليفه نه مهويه كان ١١٩
- موعاويهى كورپ نه بو سوفيان (ﷺ) (٤١-٤٦/ك-٦٦١-٦٨٠ ز) ١٢١
- دامه زراوى دموئهتى خيلافهتى نه مهوى: ١٢١
- به رنامه ريزى سياسى موعاويه: ١٢١
- گرنگترين روداو و سياسيه ناوخويه كاني سهردهمى موعاويه (ﷺ): ١٢٢
- به يعه ت دانى جيگيرايهتى به يه زيد: ١٢٣
- سياسهتى دهمكى موعاويه: ١٢٣
- سياسهتى كارگيرى موعاويه: ١٢٦

- ۱۲۶..... کۆچی دوايى موعاويه :
 ۱۲۷..... يەزىدى كۆرى موعاويه (۶۰-۶۴ك/۶۸۰-۶۸۲ز)
 ۱۲۷..... بەيەت دان بەيەزىد:
 ۱۲۷..... رۇوداۋە سىياسىيە ناوخۇيىيەگانى سەردەمى يەزىد :
 ۱۳۲..... موعاويەى كۆرى يەزىد : موعاويەى دوومم (۶۴ك/۶۸۴ز)
 ۱۳۲..... مەروانى كۆرى جەكەم (۶۴-۶۵ك/۶۸۴-۶۸۵ز)
 ۱۳۳..... عەبىلۋەلىكى كۆرى مەروان (۶۵-۸۶ك/۶۸۵-۷۰۵ز)
 ۱۳۳..... گرتنەدەستى خىلافتى عەبىلۋەلىك:
 ۱۳۳..... رۇوداۋە سىياسىيە ناوخۇيەگانى سەردەمى عەبىلۋەلىك :
 ۱۳۳..... بەرھە ئستكارى عەلەوى :
 ۱۳۷..... سىياسەتى دەرەكى عەبىلۋەلىك :
 ۱۳۸..... سىياسەتى كارگىزى عەبىلۋەلىك :
 ۱۳۸..... كۆچى دوايى عەبىلۋەلىك :
 ۱۳۹..... ۋەلىدى كۆرى عەبىلۋەلىك (۸۶-۹۶ك/۷۰۵-۷۱۵ز)
 ۱۳۹..... چاكسازىيە ناوخۇيىيەگانى ۋەلىد :
 ۱۴۰..... كۆچى دوايى ۋەلىد :
 ۱۴۱..... سولە يمانى كۆرى عەبىلۋەلىك (۹۶-۹۹ك/۷۱۵-۷۱۷ز)
 ۱۴۱..... سىياسەتى ناوخۇيى سولە يمان :
 ۱۴۱..... سىياسەتى دەرەكى سولە يمان :
 ۱۴۲..... كۆچى دوايى سولە يمان :
 ۱۴۳..... عومەرى كۆرى عەبىلۋەلىك (۹۹-۱۰۱ك/۷۱۷-۷۲۰ز)
 ۱۴۳..... سىياسەتى گشتى عومەر :
 ۱۴۴..... كارە چاكسازىيەگانى عومەر بىرىتى بوون لە :
 ۱۴۴..... كۆچى دوايى عومەر :
 ۱۴۵..... يەزىدى كۆرى عەبىلۋەلىك (يەزىدى دوومم X ۱۰۱-۱۰۵ك/۷۲۰-۷۲۴ز)
 ۱۴۵..... بارودۇخى ناوخۇيى لە سەردەمى يەزىدى دووممدا :
 ۱۴۷..... هيشامى كۆرى عەبىلۋەلىك (۱۰۵-۱۲۵ك/۷۲۴-۷۴۳ز)
 ۱۴۷..... بارودۇخى ناوخۇيى لە سەردەمى هيشامدا :
 ۱۴۷..... بارودۇخى دەرەكى لە سەردەمى هيشامدا :
 ۱۴۹..... كۆچى دوايى هيشام :
 ۱۵۰..... ۋەلىدى كۆرى يەزىد " ۋەلىدى دووموم " (۱۲۵-۱۲۶ك/۷۴۳-۷۴۴ز)
 ۱۵۰..... كارمەكانى ۋەلىدى كۆرى يەزىد :

- ۱۵۱ ..... (یەزیدی کۆری وەئیدی یەكەم X ۱۲۶ك/۷۴۴ز)
- ۱۵۲ ..... مەروانی کۆری موحەمەدی جەعدی (مەروانی دووم X ۱۲۷-۱۲۲ك/۷۴۴-۷۵۰ز)
- ۱۵۳ ..... ھۆکارەکانی رووخانی دموئەتی خیلافەتی ئەمەوی
- ۱۶۱ ..... بەشی پینجەم
- ۱۶۱ ..... خەلیفەکانی سەردەمی عەبباسی یەكەم و ماوی فەرمانڕەوایی ھەریەكەیان :
- ۱۶۳ ..... سروشتی ئەو سەردەمە :
- ۱۶۳ ..... دامەزراندنی دموئەتی خیلافەتی عەبباسی :
- ۱۶۴ ..... ئاڕاستە گشتیەکانی دموئەتی خیلافەتی عەبباسی :
- ۱۶۴ ..... دا بەشکردنی میژووی دموئەتی خیلافەتی عەبباسی :
- ۱۶۶ ..... ئەبولعەبباس عەبدولأ سەفاح (۱۲۲-۱۲۶ك/۷۵۰-۷۵۴ز)
- ۱۶۶ ..... بارودۆخی ناوخۆیی لەسەردەمی ئەبولعەبباسی سەفاحدا :
- ۱۶۶ ..... بارودۆخی دەرەکی لەسەردەمی ئەبولعەبباسی سەفاحدا :
- ۱۶۷ ..... وزارەت لەسەردەمی ئەبولعەبباسی سەفاحدا :
- ۱۶۸ ..... كۆچی دوایی ئەبولعەبباسی سەفاح :
- ۱۶۹ ..... عەبدولأ ئەبوجەعفەر مەنصور (۱۲۶-۱۵۸ك/۷۵۴-۷۷۵ز)
- ۱۷۱ ..... بارودۆخی دەرەکی لەسەردەمی مەنصوردا :
- ۱۷۲ ..... ئەبو عەبدولأ محمد مەھدی (۱۵۸-۱۶۹ك/۷۷۵-۷۸۵ز)
- ۱۷۲ ..... چاكسازەكانی مەھدی :
- ۱۷۲ ..... بزووتنەو دۆزگاریەكانی سەردەمی مەھدی :
- ۱۷۵ ..... ئەبو محمد موسای ھادی (۱۶۹-۱۷۰ك/۷۸۵-۷۸۶ز)
- ۱۷۵ ..... پەيوەندى ھادی بەعەلەوئیبەكائەوہ :
- ۱۷۵ ..... كۆچی دوایی ھادی :
- ۱۷۵ ..... ئەبوجەعفەر ھارونە رەشید (۱۷۰-۱۹۲ك/۷۸۶-۸۰۹ز)
- ۱۷۵ ..... سێفەتەكانی رەشید :
- ۱۷۶ ..... بارودۆخی ناوخۆیی لەسەردەمی رەشیدا :
- ۱۷۸ ..... پەيوەندى دەرەكیەكان لەسەردەمی رەشید دا :
- ۱۸۰ ..... كۆچی دوایی ھارونە رەشید :
- ۱۸۱ ..... ئەبو موسا محمد ئەمىن (۱۹۲-۱۹۸ك/۸۰۹-۸۱۳ز)
- ۱۸۱ ..... ھۆكارەكانی مەملانیی نیوان ئەمىن و مەئموون :
- ۱۸۳ ..... ئەبو جەعفەر عەبدولأ مەئموون (۱۹۸-۲۱۸ك/۸۱۳-۸۲۳ز)
- ۱۸۳ ..... بارودۆخی ناوخۆیی لەسەردەمی مەئمووندا :
- ۱۸۴ ..... بزووتنەو بەرھەستكارەكانی دموئەت لەسەردەمی مەئمووندا :

- ۱۸۵ ..... زانست له سردهمی مهنمون دا :
- ۱۸۶ ..... په یومندی دهرکی له گهڼ بیزه نتيه کاندې :
- ۱۸۶ ..... مردنی مهنمون :
- ۱۸۷ ..... نه بوو نيسحاق موحه مهد موعته صدم (۲۱۸-۲۲۷ك/۸۲۲-۸۴۱ز)
- ۱۸۷ ..... باروودوخی ناو خوئی له سردهمی موعته سه مدا :
- ۱۸۷ ..... دهرکه وتنی رهنگزی تورکی :
- ۱۸۸ ..... په یومندی دهرکی له گهڼ بیزه نتيه کاندې :
- ۱۹۰ ..... نه بوو جه عفری هارون واثق (۲۲۷-۲۳۲ك/۸۴۱-۸۴۷ز)
- ۱۹۱ ..... سردهمی عه بیاسی دووم (۲۲۲-۲۳۴ك/۸۴۷-۹۴۵ز)
- ۱۹۱ ..... خه لیفه کانی سردهمی عه بیاسی دووم و ماوی فرمانروایی هره ریه که یان :
- ۱۹۳ ..... سروشتی نه و سردهمه :
- ۱۹۳ ..... باروودوخی ناو خوئی :
- ۱۹۹ ..... پالنه رماکانی چون به دهمی بزوتنه و مکوه له سن خالدی خویان مؤلداوه :
- ۲۰۰ ..... په یومندی له گهڼ عه له ویده کاندې :
- ۲۰۱ ..... په یومندی له گهڼ دمو له ته جیاواز مکاندا :
- ۲۱۱ ..... سردهمی عه بیاسی سن یهم (۲۳۴-۴۴۷ك/۹۴۵-۱۰۵۵ز)
- ۲۱۱ ..... خه لیفه کانی سردهمی عه بیاسی سن یهم و ماوی دمه لاتی هره ریه که یان :
- ۲۱۳ ..... سروشتی نه و سردهمه :
- ۲۱۳ ..... دامه زانندی دمو له ته بومیی :
- ۲۱۴ ..... په یومندی خیلافه تی عه بیاسی به بومیی کانه وه :
- ۲۱۶ ..... کو تایی بومیی کانه :
- ۲۱۷ ..... سردهمی عه بیاسی چوارم (۴۴۷-۶۵۶ك/۱۰۵۵-۱۲۵۸ز)
- ۲۱۷ ..... خه لیفه کانی سردهمی عه بیاسی چوارم و فرمانروایی هره ریه که یان :
- ۲۱۹ ..... سروشتی نه و سردهمه :
- ۲۱۹ ..... دامه زانندی دمو له ته سه لحووتی :
- ۲۲۰ ..... په یومندی نیوان خیلافه تی عه بیاسی و دمه لاتی سه لحووتی :
- ۲۲۰ ..... دا که وتنی هیزی سه لحووتیه کانه :
- ۲۲۲ ..... قوناعی کو تایی فرمانروایی دمو له ته خیلافه تی عه بیاسی (۵۹۰-۶۵۶ك/۱۱۹۴-۱۲۵۸ز) :
- ۲۳۳ ..... به شی شه دم :
- ۲۳۵ ..... باروودوخی نه نده لوس له پیش فه تعی نسلا میدا :
- ۲۳۶ ..... چالاکیه کانی فورات :
- ۲۳۸ ..... دابه شکردنی میژووی نه نده لوس :

- ۲۳۹ ..... سردهمی والیه نومه ویه کان (۹۵-۱۳۸/ک/۷۱۴-۷۵۶ز)
- ۲۳۹ ..... کومه نگه‌ی نه‌نده‌لوسی له‌دوای هه‌تعی نیسلاسی:
- ۲۴۰ ..... باروودوخی گشتی سیاسی:
- ۲۴۷ ..... باروودوخی دمره‌کی:
- ۲۵۳ ..... سردهمی میرایه‌تی نومه‌وی (۱۳۸-۳۰۰/ک/۷۵۶-۹۱۲ز)
- ۲۵۳ ..... ناوی میره نومه ویه کان له‌نده‌لوس و ماوی فه‌رمانه‌ی موایی هه‌ریه‌که‌یان
- ۲۵۵ ..... عه‌بدوره‌حمانی یه‌که‌م (۱۳۸-۱۷۲/ک/۷۵۶-۷۸۸ز)
- ۲۵۵ ..... زیندوکردنه‌وی دمه‌له‌تی نومه‌وی له‌نده‌لوس:
- ۲۵۶ ..... نه‌و گه‌فتانه‌ی به‌رمو رووی عه‌بدوره‌حمانی داخل بیوته:
- ۲۵۹ ..... باروودوخی دمره‌کی:
- ۲۶۰ ..... هیشامی یه‌که‌م (رمزا X ۱۷۲-۱۸۰/ک/۷۸۸-۷۹۶ز)
- ۲۶۱ ..... حه‌که‌می یه‌که‌م (ره‌بزی X ۱۸۰-۲۰۶/ک/۷۹۶-۸۲۲ز)
- ۲۶۱ ..... باروودوخی ناو‌خویی:
- ۲۶۲ ..... باروودوخی دمره‌کی:
- ۲۶۴ ..... عه‌بدوره‌حمانی دووم یان نه‌وسه‌طه‌ نیونه‌ند (X ۲۰۶-۲۳۸/ک/۸۲۲-۸۵۲ز)
- ۲۶۴ ..... باروودوخی ناو‌خویی:
- ۲۶۶ ..... باروودوخی دمره‌کی:
- ۲۷۳ ..... به‌شی حه‌وته‌م
- ۲۷۳ ..... ناوی خه‌لیفه نومه ویه کان له‌نده‌لوس و ماوی خیلایه‌تی هه‌ریه‌که‌یان:
- ۲۷۵ ..... عه‌بدوره‌حمانی س‌یه‌م (ناسر X ۳۰۰-۳۵۰/ک/۹۱۳-۹۶۱ز)
- ۲۷۵ ..... گرتنه‌ ده‌ستی ده‌سه‌لاتی عه‌بدوره‌حمانی س‌یه‌م:
- ۲۷۵ ..... باروودوخی دمره‌کی:
- ۲۷۷ ..... باروودوخی دمره‌کی:
- ۲۸۲ ..... ده‌سته‌که‌وته‌ شارستانیه‌کانی عه‌بدوره‌حمان ناسر:
- ۲۸۳ ..... کوچی دوا‌یی عه‌بدوره‌حمان ناسر:
- ۲۸۳ ..... حه‌که‌می دووم (مسته‌نسیربیل X ۳۵۰-۳۶۶/ک/۹۶۱-۹۷۷ز)
- ۲۸۳ ..... سیفه‌ته‌کانی موسته‌نسیر:
- ۲۸۳ ..... باروودوخی دمره‌کی:
- ۲۸۵ ..... زانست له‌سهرده‌می موسته‌نسیر دا:
- ۲۸۷ ..... کوتا‌ پوژته‌کانی خیلایه‌تی نومه‌وی له‌نده‌لوس (X ۳۶۶-۴۲۲/ک/۹۷۷-۱۰۳۱ز)
- ۲۸۷ ..... مله‌لانی ناو‌خویی له‌سه‌ر ده‌سه‌لات:
- ۲۸۷ ..... گرنگی دانی موحه‌مه‌دی کوپی نه‌بو عامر به‌به‌یزکردنی سوپا:

۲۸۸	پدیوهندیه دمرکیه کان :
۲۸۹	مردنی موحدهمدی کوری نه بو عامر :
۲۸۹	عبدولنه لیکي کوری موحدهمدی کوری نه بو عامر (موزهفهر) :
۲۹۰	عبدلورجمانی کوری مهنسور :
۲۹۱	کوتا قوناغهکانی سردهمی دولهتی خیلافهتی نومهوی :
۲۹۳	سردهمی دولهتانی تاقهکان (۴۲۲-۸۹۷ک/۱۰۲۱-۰۸۶ز) :
۲۹۳	قوناغی پاشایانی تاقهکان (۴۲۲-۸۷۹ک/۱۰۳۱-۰۸۶ز) :
۲۹۵	قوناغی دسه لاتداری مغربیسی (۴۷۹-۶۱۲ک/۱۰۸۶-۱۲۱۵ز) :
۳۰۰	موهحیدهکان له نهندهلوس :
۳۰۵	قوناغی فهرماتروایی بهنی نه سریان بهنی لئه حمدر (۶۱۲-۸۹۷ک/۱۳۱۵-۱۴۹۲ز) :
۳۰۵	بهنی لئه حمدر له نهندهلوس :
۳۰۹	بهشی ههشتم
۳۰۹	ناوی فهرماتروا فاتیمیهکان و ماومی دسه لاتی هدریهکیان :
۳۱۱	بنهدهتی فاتیمیهکان :
۳۱۵	دابهشکردنی میژوی دولهتی فاتیمی :
۳۱۶	قوناغی یهکه م : قوناغی دامهزرانسن (۲۹۷-۳۶۲ک/۹۱۰-۹۷۳ز) :
۳۱۶	باری سیاسی له بیاکوری نه فریقیا کهمیک پیش دامهزراندنی دولهتی فاتیمی :
۳۲۳	عهبهیدولای مههدی (۲۹۷-۳۲۲ک/۹۱۰-۹۳۴ز) :
۳۲۵	نه بونقاسم موحدهمد قائیم (۲۲۲-۳۳۴ک/۹۳۴-۹۴۶ز) :
۳۲۷	نه بهو تاهیر نیسماعیل مهنسور (۳۳۴-۳۴۱ک/۹۴۶-۹۵۳ز) :
۳۲۸	موعیز لیدینیللا (۳۴۱-۳۶۵ک/۹۵۳-۹۷۵) :
۳۳۰	قوناغی دووم : قوناغی هیزو فراوا نغوازی (۳۶۲-۴۸۷ک/۹۷۳-۱۰۹۴ز) :
۳۳۳	نه بو مهنسور نزار : عهزیز (۳۶۵-۳۸۶ک/۹۷۵-۹۹۶ز) :
۳۳۳	که سایهتی عهزیز :
۳۳۳	هه ئونستی عهزیز بهرامبهر به موسلماننه سوننهکان له مصر :
۳۳۳	هه ئونستی عهزیز بهرامبهر به نه هلی زیممه له مصر :
۳۳۴	سیاسهتی دمرکی عهزیز :
۳۳۷	نه بو عانی مهنسور : حاکم (۳۸۶-۴۱۱ک/۹۹۶-۱۰۲۱ز) :
۳۳۷	باری سیاسی له مصر له سه رهتای سردهمی حاکمدا :
۳۳۸	سیاسهتی گشتی حاکم :
۳۴۰	دیده نایینیهکانی حاکم :
۳۴۲	ته شریعته کومه لایه تیهکانی حاکم :

- سیاسه‌تی دهره‌کی حاکم: ۳۴۴
- کۆتایی حاکم: ۳۴۶
- نه‌بولده‌سن‌ه‌لی (زاهیر X ۴۱۱-۴۲۷/ك/۱۰۲۱-۱۰۳۶ ز.) ۳۴۸
- چوونه‌ سهر‌ده‌سه‌لاتی زاهیر: ۳۴۸
- سیاسه‌تی گشتی زاهیر: ۳۴۸
- دیدنی نایینی زاهیر: ۳۴۸
- سیاسه‌تی دهره‌کی زاهیر: ۳۴۸
- موسته‌نصر بیلا (۴۲۷-۴۸۷/ك/۱۰۳۶-۱۰۹۴ ز.) ۳۵۱
- باروودۆخی گشتی ناو‌خۆیی: ۳۵۱
- سیاسه‌تی دهره‌کی موسته‌نصر: ۳۵۲
- مردنی موسته‌نصر: ۳۵۴
- قۆناغی سن‌یه‌م: قۆناغی لاوازی و ناوابوون (۴۸۷-۵۶۷/ك/۱۰۹۴-۱۱۷۱ ز.) ۳۵۴
- به‌شی نۆیه‌م ۳۶۳
- سولتانه‌ مه‌مالیکه‌کان و ماوه‌ی فه‌رمان‌نروایی هه‌ریه‌که‌یان مه‌مالیکی به‌حری (ده‌ریایی) ۳۶۳
- مه‌مالیکی بورجی ۳۶۴
- یه‌که‌م: ده‌وله‌تی مه‌مالیکی به‌حری (ده‌ریایی X ۶۴۸-۶۷۸/ك/۱۲۵۰-۱۲۸۲ ز.) ۳۶۷
- سهرده‌می دامه‌زراندنی ده‌وله‌تا (۶۸۴-۶۵۸/ك/۱۲۵۰-۱۲۶۰ ز.) ۳۶۷
- ره‌گ و ریشه‌ی میژوویی: ۳۶۷
- دیدنی مه‌ملوکی: ۳۶۷
- دامه‌زراندنی ده‌وله‌تی مه‌مالیکی به‌حری: ۳۶۸
- سهرده‌می بیبرس و کوره‌کانی (۶۵۸-۶۷۸/ك/۱۲۶۰-۱۲۷۹ ز.) ۳۷۲
- سهرده‌می قلاوون و خیزانه‌که‌ی (۶۷۸-۷۸۴/ك/۱۲۷۹-۱۲۸۲ ز.) ۳۷۵
- دووهم: ده‌وله‌تی مه‌مالیکی بورجی (۷۸۴-۹۲۳/ك/۱۲۸۲-۱۵۱۷ ز.) ۳۸۴
- دهرکه‌وتنی مه‌مالیکی بورجی: ۳۸۵
- تاییه‌ تمه‌ندیه‌کانی ده‌وله‌تی مه‌مالیکی بورجی: ۳۸۶
- سهرده‌می برقوق و جیگیره‌کانی (۷۸۴-۸۲۴/ك/۱۲۸۲-۱۴۲۱ ز.) ۳۸۷
- قۆناغی کۆتایی میژووی مه‌مالیکی بورجی (۸۲۴-۹۲۳/ك/۱۴۲۱-۱۵۱۷ ز.) ۳۹۲
- به‌شی ده‌یه‌م ۳۹۹
- ناوی سولتانه‌ عوسمانیه‌کان و ماوه‌ی ده‌سه‌لاتی هه‌ریه‌که‌یان: ۳۹۹
- قۆناغی دامه‌زراندن (۶۸۷-۹۱۸/ك/۱۲۸۸-۱۵۱۲ ز.) ۴۰۱
- ره‌گ و ریشه‌ی میژوویی: ۴۰۱
- دامه‌زرانی ده‌وله‌تی عوسمانی: ۴۰۶

- ٤٠٧ ..... عوسمانی یه کهم (٦٨٧-٧٢٦/ك١٣٨٨-١٣٢٦ز)
- ٤٠٨ ..... نورخان (٧٢٦-٧٦١/ك١٣٢٦-١٣٦٠ز)
- ٤١٠ ..... مورادی یه کهم (٧٦١-٧٩١/ك١٣٦٠-١٣٨٩ز)
- ٤١٢ ..... بایه زیدی یه کهم (٧٩١-٨٠٥/ك١٣٨٩-١٤٠٣ز)
- ٤١٣ ..... موحه مهدی شلیبی (موحه مهدی یه کهم X ٨١٦-٨٢٤/ك١٤١٣-١٤١٢ز)
- ٤١٤ ..... مورادی دووم (٨٢٤-٨٥٥/ك١٤٢١-١٤٥١)
- ٤١٦ ..... موحه مهدی دووم (فاتیح X ٨٥٥-٨٨٦/ك١٤٥١-١٤٨١ز)
- ٤٢٠ ..... بایه زیدی دووم (٨٨٦-٩١٨/ك١٤٨١-١٥١٢ز)
- ٤٢٢ ..... قوناعی هیزو فراوا نخوازی (٩١٨-١٠٠٣/ك١٥١٢-١٥٩٥ز)
- ٤٢٢ ..... سه لیمی یه کهم (٩١٨-٩٢٦/ك١٥١٢-١٥٢٠ز)
- ٤٢٢ ..... په یوهندی له گهڼ سه فیه ویه کاند: .....
- ٤٢٣ ..... په یوهندی له گهڼ مه مالیکندا: .....
- ٤٢٦ ..... سوله یمانی یه کهم (قانونی X ٩٢٦-٩٧٤/ك١٥٢٠-١٥٦٦ز)
- ٤٢٦ ..... په یوهندی له گهڼ پوژناوای نه ورو پیدا: .....
- ٤٢٩ ..... په یوهندی له گهڼ سه فیه ویه کاند: .....
- ٤٣٠ ..... عوسمانیه کان له باکووری نه فریقیدا .....
- ٤٣٠ ..... گرته خوئی جه زانیر: .....
- ٤٣٠ ..... مملاتی له سر تونوس: .....
- ٤٣١ ..... گرته خوئی ته رابولوسی پوژناوا: .....
- ٤٣٢ ..... گرته خوئی یه مهن: .....
- ٤٣٢ ..... که سایه تی سولتان سوله یمانی یه کهم: .....
- ٤٣٣ ..... سه لیمی دووم (٩٧٤-٩٨٢/ك١٥٦٦-١٥٧٤ز)
- ٤٣٤ ..... مورادی سئیم (٩٨٢-١٠٠٣/ك١٥٧٤-١٥٩٥ز)
- ٤٣٥ ..... سه رده می عوسمانی (٦٨٧-١٢٤٢/ك١٢٨٨-١٩٢٤ز)
- ٤٣٥ ..... قوناعی لاوازی له سه ددی جه قدمو هژده دا: .....
- ٤٣٦ ..... باروودوخی ناوخوئی دمله تی عوسمانی .....
- ٤٣٦ ..... شوړشه کانی نینکیشاریه کان: .....
- ٤٣٧ ..... چاکسازیه ناوخوئییه کان: .....
- ٤٣٩ ..... کیشه نه ته ویه بیه کان: .....
- ٤٣٩ ..... باروودوخی دهرمکی دمله تی عوسمانی .....
- ٤٣٩ ..... په یوهندی عوسمانی-سه فیه و: .....
- ٤٤١ ..... په یوهندی عوسمانی-نهمساوی و مه جه ری: .....

- په یوه ندى عوسمانى-رووسى : ۴۴۴
- په یوه ندى عوسمانى-فهرېنسى : ۴۴۶
- قوناغى چاكسازى و گوږان و پړكخستن له سهدى نوزددا تادهرچوونى دستوورى سالى ۱۸۷۶ز. ۴۴۹
- چاكسازيه كانى مه محمودى دووم (۱۲۲۳-۱۲۵۵ك/۱۸۰۸-۱۸۲۹ز). ۴۴۹
- چاكسازيه كانى عه بدولعه جدى يه كه م (۱۲۵۵-۱۲۷۷ك/۱۸۲۹-۱۸۶۱ز). ۴۵۱
- هیللى هومایونى : بلاوكرامى پړكخستنه كان يان چاكسازيه خه يريه كان : ۴۵۲
- عه بدولعه زيز (۱۲۷۷-۱۲۹۳ك/۱۸۶۱-۱۸۷۶ز). ۴۵۵
- مورادى پينجه م (۱۲۹۳ك/۱۸۷۶ز). ۴۵۶
- پيوانه كردنى بزوتنه ودى چاكسازى عوسمانى تاكوتايى سرده مى سولتان عه بدولعه زيز : ۴۵۶
- جن به جن كردنى بيړوكه ي جاميعه ي ئيسلامى و مه شروته به دريزايى سرده مى عه بدولعه ميدى دووم (۱۲۹۳-۱۲۲۷ك/۱۸۷۶-۱۹۰۹ز) ۴۵۷
- عه بدولعه ميدى دووم و دموله ته نه ورو پيه كان : ۴۵۷
- جهنگى عوسمانى-رووسى (۱۲۹۴ك-۱۸۷۷ز) ۴۵۸
- گرنگترين نه و ته نگرانه ي دوانى كونگره ي به رنن بدره ورووى عه بدولعه ميدى دووم بوونه وه : ۴۵۹
- عه بدولعه ميدى دووم و سه هيونيه ت : ۴۶۳
- عه بدولعه ميدى دووم و بيړوكه ي جاميعه ي ئيسلامى : ۴۶۵
- عه بدولعه ميدى دووم و سياسه تى چاكسازى : ۴۶۷
- قوناغى سره له لدانى شورش و كوتايى هينان به روتى خيلافتى ئيسلامى : ۴۶۸
- پاشا سكو ۴۷۱
- چهند رووداويكى گرنكى ناوميژووى ئيسلامى ۴۷۱
- پيږيست ۴۷۵